L. TOLSTOI

SÕDA RAHU

L. TOLSTOI

SÕDA JA RAHU

II KÖIDE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1962

V
T63L

Originaali tiitel:
Л. Н. ТОЛСТОЙ
Собрание сочинений в четырнадцати томах
Том шестой и том седьмой
ВОЙНА И МИР
Государственное издательство художественной литературы
Москва 1951

Tõlkinud
M. Sillaots ja V. Linask

Kunstiliselt kujundanud
A. Hoidre

KOLMAS RAAMAT

ESIMENE JAGU

I

1811. aasta lõpul algas Lääne-Euroopa jõudude hoogne relvastamine ja koondamine ning 1812. aastal hakkasid need jõud — miljonid inimesed (kaasa arvatud need, kes tegelesid vedude ja toitlustamisega) — liikuma läänest itta, Venemaa piiri poole, kuhu samuti 1811. aastast koondati Venemaa jõudusid. 12. juunil ületasid Lääne-Euroopa jõud Venemaa piiri ja algas sõda, s. t. toimus inimlikule mõistusele ja kogu inimlikule loomusele vastukäiv sündmus. Miljonid inimesed sooritasid üksteise vastu niisuguse arvutu hulga kuritegusid, pettusi, reetmisi, vargusi, võltsimisi ja valeraha käibelelaskmist, riisumisi, süütamisi ja tapmisi, millist tervete sajandite jooksul kokku ei kogu maailma kõigi kohtute kroonika ja milledele neid sooritavad inimesed tol ajajärgul ei vaadanud kui kuritegudele.

Mis tekitas selle ebatavalise sündmuse? Mis olid selle põhjused? Ajaloolased räägivad lihtsameelse veendumusega, et selle sündmuse põhjusteks olid Oldenburgi hertsogile osaks saanud solvang, kontinentaalsüsteemist mittekinnipidamine, Napoleoni võimuahnus, Aleksandri järeleandmatus, diplomaatide vead jne.

Järelikult oleks ainult tarvitsenud Metternichil, Rumjantsevil või Talleyrand'il keiserliku vastuvõtu ja raudi vahel end korralikult pingutada ning taibukamalt noot koostada või siis Napoleonil Aleksandrile kirjutada: *«Monsieur mon frère, je consens à rendre le duché au duc d'Oldenbourg,»*[1] — ja sõda poleks olnud.

[1] Mu kõrgeauline vend, ma olen nõus hertsogiriiki Oldenburgi hertsogile tagasi andma.

On arusaadav, et niisugusena paistis asi kaasaegsetele. On arusaadav, et Napoleonile näis, et sõja põhjuseks olid Inglismaa intriigid (nagu ta seda Püha Helena saarel rääkiski). On arusaadav, et Inglise parlamendi liikmeile näis, et sõja põhjuseks oli Napoleoni võimuahnus; et Oldenburgi printsile näis, et sõja põhjuseks oli tema vastu toimepandud vägivallategu; et kaupmeestele näis, et sõja põhjuseks oli kontinentaalsüsteem, mis laostas Euroopat; et vanadele sõduritele ja kindralitele näis, et peamiseks põhjuseks oli vajadus neid sõjas ära kasutada; tolle aja legitimistidele näis, et oli hädatarvilik taastada *les bons principes*[1], aga tolle aja diplomaatidele, et kõik juhtus sellepärast, et 1809. aastal küllalt osavasti ei varjatud Napoleoni eest Venemaa liidulepingut Austriaga ja et memorandum nr. 178 oli saamatult kirjutatud. On arusaadav, et kaasaegsete kujutlusse kerkisid need põhjused ja veel arvutu, otsatu hulk teisi, millede hulk sõltus vaatekohtade arvutust erinevusest; meile järglastele aga, kes me toimunud sündmuse hiiglasuurust vaatleme kogu ta ulatuses ja tungime ta lihtsasse ning hirmsasse tähendusse, — meile näivad need põhjused mitteküllaldastena. Meile on arusaamatu, et miljonid ristiinimesed oleksid üksteist tapnud ja piinanud sellepärast, et Napoleon oli võimuahne, Aleksander järeleandmatu, Inglismaa poliitika kaval ja Oldenburgi hertsog solvunud. Võimatu on aru saada, missugune seos on neil asjaoludel tapmise ja vägivalla fakti endaga; miks seetõttu, et hertsogile oli liiga tehtud, tuhanded inimesed Euroopa teisest äärest tapsid ning laostasid Smolenski ja Moskva kubermangu elanikke ja hukkusid ka ise nende käe läbi.

Meile — järglastele, mitteajaloolastele, keda ei kütkesta uurimisprotsess ja kes me seepärast sündmust vaatleme tumestamata terve mõistusega, — meile näib sel olevat loendamatu hulk põhjusi. Mida enam me süvenеme põhjuste otsimisse, seda rohkem me neid avastame, ja iga üksikult võetud põhjus või terve rida põhjusi näivad meile iseenesest ühteviisi õigetena, kuid ühteviisi vääradena oma tühisuse tõttu sündmuse tohutu suurusega võrreldes ja ühteviisi vääradena oma võimetuse tõttu (ilma kõigi teiste ühtelangenud põhjuste kaasabita) tekitada toimunud sündmust. Samasuguse põhjusena nagu Napoleoni keeldumine oma vägede Visla taha viimisest ja Oldenburgi hertsogiriigi tagasiandmisest, näib meile ükskõik missuguse prantsuse kaprali tahtmine või mittetahtmine teist korda teenistusse astuda; sest kui ta poleks tahtnud teenima minna, ja poleks tahtnud ka teine, kolmas ning tuhandes kapral ja sõdur, siis oleks Napoleoni sõjaväes sedavõrd mehi vähem olnud, ja sõda poleks saanud olla.

Kui Napoleon poleks solvunud nõudmisest taanduda Visla taha ega oleks käskinud vägedel peale tungida, siis poleks sõda olnud; ent kui ükski seersant poleks soovinud teistkordselt teenistusse astuda, ka siis poleks saanud sõda olla. Ja ka siis poleks saanud sõda olla, kui poleks olnud Inglismaa intriige, poleks olnud Oldenburgi printsi ega oleks solvunud Aleksander, ja kui poleks olnud isevalitsuslikku võimu Venemaal ega oleks olnud Prantsuse revolutsiooni ja sellele järgnenud diktatuuri ning keisririiki ja kõike seda, mis tekitas Prantsuse revolutsiooni, ja nõnda edasi. Kui oleks puudunud üks neist põhjustest, siis poleks saanud midagi olla. Järelikult langesid kõik need põhjused — miljardid põhjused — selleks kokku, et tekitada seda, mis juhtus. Ning järelikult polnud miski sündmuse ainsaks põhjuseks, vaid sündmus pidi toimuma ainult sellepärast, et ta pidi toimuma. Miljonid inimesed pidid oma inimlikkudest tunnetest ja oma mõistusest lahti öeldes läänest itta minema ja tapma omasuguseid, just samuti, nagu mõne sajandi eest läksid idast läände inimeste parved, tappes omasuguseid.

Napoleon ja Aleksander, kellede sõnast näis olenevat, kas sündmus toimub või ei toimu, olid oma tegudes niisama vähe sõltumatud kui iga soldat, kes läks sõtta liisu järgi või värbamise korras. Teisiti ei saanud see olla, sest selleks, et Napoleoni ja Aleksandri (nende inimeste, kellest sündmus näis olenevat) tahtmine teostuks, oli tarvis arvutute asjaolude kokkulangemist; kui ükski neist oleks puudunud, siis poleks sündmus saanud toimuda. Oli tarvis, et miljonid inimesed, kelle käes oli tegelik jõud — soldatid, kes tulistasid ja toidumoona ning suurtükke vedasid —, oli vaja, et nad nõustuksid täitma

[1] head printsiibid.

seda üksikute ning nõrkade inimeste tahtmist ja et neid selleni viiks arvutu hulk keerulisi, mitmekesiseid põhjusi.

Fatalism on ajaloos paratamatu, et seletada mõistmatuid nähtusi (s. t. neid, millede mõistlikkusest me aru ei saa). Mida enam me püüame mõistlikult seletada neid nähtusi ajaloos, seda mõistmatumaks ja arusaamatumaks nad meile muutuvad.

Iga inimene elab enesele, kasutab vabadust oma isiklikkude sihtide saavutamiseks ja tunneb kogu oma olemusega, et ta võib praegu teatava teo sooritada või sooritamata jätta; aga niipea kui ta selle sooritab, muutub see teataval ajamomendil sooritatud tegu tagasivõtmatuks ja hakkab kuuluma ajalukku, milles tal on mitte vaba, vaid ettemääratud tähendus.

Iga inimese elul on kaks külge: isiklik elu, mis on seda vabam, mida abstraktsemad on selle huvid, ja loodusepärane karjaelu, milles inimene paratamatult täidab talle ettekirjutatud seadusi.

Inimene elab teadlikult enesele, kuid on ebateadlikuks tööriistaks ajalooliste, üldinimlikkude sihtide saavutamisel. Sooritatud tegu on tagasivõtmatu ja selle mõju omandab teiste inimeste miljonite tegudega ajas ühte langedes ajaloolise tähenduse. Mida kõrgemal inimene seisab ühiskondlikul redelil, mida rohkemate inimestega ta on seotud, seda rohkem on tal võimu teiste inimeste üle, seda ilmsem on iga tema teo ettemääratus ja paratamatus.

«Keisri süda on jumala käes.»

Keiser on ajaloo ori.

Ajalugu, s. o. inimkonna ebateadlik, üldine karjaelu, kasutab keisrite elu iga minutit enda heaks kui tööriista oma sihtide taotlemisel.

Sellest hoolimata et Napoleonile nüüd, 1812. aastal, enam kui ühelgi muul ajal näis, et temast olenes, kas *verser* või mitte *verser le sang de ses peuples*[1] (nagu talle kirjutas Aleksander oma viimases kirjas), allus ta nüüd rohkem kui kunagi neile paratamatuile seadustele, mis teda sundisid (enda suhtes oma vaba äranägemise

[1] valada või mitte valada oma rahvaste verd

järgi talitades, nagu talle näis) ühise ürituse jaoks, ajaloo jaoks tegema seda, mis toimuma pidi.

Lääne inimesed liikusid itta selleks, et üksteist tappa. Ja põhjuste kokkulangemise seaduse järgi kohaldusid iseenesest ning langesid selle sündmusega ühte tuhanded väikesed põhjused selleks liikumiseks ning sõjaks: ettepeited kontinentaalsüsteemist mittekinnipidamise pärast, ja Oldenburgi hertsog, ja vägede liikumine Preisimaale, mis (nagu Napoleonile näis) ette võeti ainult selleks, et saavutada relvastatud rahu, ja Prantsuse keisri sõjaarmastus ning -harjumus, mis ühte langes tema rahva kalduvusega, innustumine ettevalmistuste suurejoonelisusest, ja ettevalmistuste kulud, ja selliste kasude vajadus, mis tasa teeksid need kulud, ja uimastavad auavaldused Dresdenis, ja diplomaatilised läbirääkimised, mida kaasaegsete vaate järgi peeti siira sooviga rahu saavutada ning mis ainult haavasid nii ühe kui teise poole enesearmastust, ja musttuhat muud põhjust, mis toimuma pidavale sündmusele kohaldusid ja sellega ühte langesid.

Kui õun on küps ja maha kukub, — mispärast ta kukub? Kas sellepärast, et õun tõmbub maa poole; või sellepärast, et kuivab õuna vars; või sellepärast, et päike õuna kuivatab, et õun raskeneb, et tuul selle maha raputab; või sellepärast, et puu all seisval poisil on tahtmine õuna ära süüa?

Miski pole põhjuseks. Kõik see on ainult nende tingimuste ühtelangemine, millede alusel toimub iga eluline, orgaaniline, stiihiline sündmus. Ja sel taimeteadlasel, kes leiab, et õun kukub maha sellepärast, et rakukude laguneb ja muud sellesarnast, on samavõrra õigus kui puu all seisval lapsel, kes ütleb, et õun kukkus sellepärast, et tal oli tahtmine seda ära süüa ja et ta seda jumalalt palus. Niisama on ja ei ole õigus sellel, kes ütleb, et Napoleon läks Moskvasse sellepärast, et ta seda tahtis, ja hukkus sellepärast, et Aleksander tahtis tema hukkumist, — nagu on ja ei ole õigus sellelgi, kes ütleb, et varisemas olev, alt õõnestatud miljoni puuda raskune mägi varises kokku sellepärast, et viimane tööline andis talle viimase kirkahoobi. Ajaloolistes sündmustes on nõndanimetatud suurmehed ainult siltideks, kes sündmu-

sele nime annavad, kuid nagu sildidki kõige vähem seoses on sündmuse endaga.

Iga nende tegevus, mis näib neile enestele sõltumatuna, ei ole ajaloolises mõttes sõltumatu, vaid on seoses kogu ajalookäiguga ning igavesest ajast ette määratud.

II

29. mail sõitis Napoleon Dresdenist välja, kus ta oli viibinud kolm nädalat, ümbritsetud õukonnast, mis koosnes printsidest, hertsogitest, kuningatest ja isegi ühest keisrist. Enne ärasõitu ilmutas Napoleon oma lahkust printsidele, kuningatele ja keisrile, kes seda väärisid, tõreles kuningate ja printsidega, kellega ta rahul polnud, kinkis Austria keisrinnale oma isiklikke, s. t. teistelt kuningatelt võetud pärleid ning briljante, ja olles õrnalt sülelnud keisrinna Marie-Louise'i, nagu räägib tema elulookirjutaja, jättis keisrinna maha kurvastatuna lahusolekust, mida ta — see Marie-Louise, keda peeti Napoleoni abikaasaks, sellest hoolimata et Pariisi oli jäänud teine abikaasa, — näis mitte suutvat taluda. Sellest hoolimata et diplomaadid alles kindlasti uskusid rahu võimalusse ja sel eesmärgil usinasti töötasid; sellest hoolimata et keiser Napoleon ise oli keiser Aleksandrile kirja kirjutanud, nimetades teda *monsieur mon frère*'iks[1] ja siiralt kinnitades, et ta ei soovi sõda ning saab Aleksandrit alati armastama ja austama, — sellest hoolimata sõitis ta sõjaväe juurde ja andis igas postijaamas uusi käske, mille sihiks oli kiirendada sõjaväe liikumist läänest itta. Ta sõitis reisitõllas, mille ette oli rakendatud kuus hobust, paažidest, adjutantidest ja konvoist ümbritsetuna mööda maanteed, mis viis üle Poseni, Thorni, Danzigi ja Königsbergi. Kõigis neis linnades võtsid tuhanded inimesed teda vastu värina ja vaimustusega.

Sõjavägi liikus läänest itta, ja vahetatav kuuehobuserakend viis Napoleoni sinnasamasse. 10. juunil jõudis ta sõjaväele järele ja ööbis Wilkowyski metsas temale valmisseatud korteris, poola krahvi mõisas.

[1] mu kõrgeauliseks vennaks

Järgmisel päeval möödus Napoleon sõjaväest, saabus kalessis Neemeni äärde, riietus poola mundrisse ja sõitis kaldale, et üleminekukohas maastikku vaadelda.

Nähes vastaskaldal kasakaid (*les Cosaques*) ja laiuvaid steppe (*les Steppes*), millede keskel asus *Moscou, la ville sainte*[1], tolle riigi pealinn, milline riik meenutas sküütide maad, kus käis Makedoonia Aleksander, andis Napoleon kõigile ootamatult ja niihästi strateegilistele kui ka diplomaatilistele kaalutlustele vastukäivalt käsu sisse tungida, ja järgmisel päeval hakkasid tema väed üle Neemeni minema.

12. juuni varahommikul väljus ta telgist, mis oli seks päevaks üles löödud Neemeni järsule vasakule kaldale, ja vaatas pikksilmaga Wilkowyski metsast nähtavale ilmuvat oma vägede voolu, mis hargnes kolmele üle Neemeni tõmmatud sillale. Väed olid teadlikud keisri sealolekust, otsisid teda silmadega ja avastades mäel telgi ees saatjaskonnast eraldunud inimkogu, kes kandis saterkuube ning kübarat, pildusid mütse üles ja karjusid: *«Vive l'Empereur!»*[2] ning üksteise järel, lõpmatult, voolasid, aina voolasid suurest, neid seni varjanud metsast välja ja hargnedes läksid kolme silla kaudu teisele kaldale.

«On fera du chemin cette fois-ci. Oh! quand il s'en mêle lui-même ça chauffe... Nom de Dieu... Le voilà!... Vive l'Empereur! Les voilà donc les Steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. Au revoir, Beauché; je te réserve le plus beau palais de Moscou. Au revoir! Bonne chance... L'as-tuvu, l'Empereur? Vive l'Empereur!... preur! Si on me fait gouverneur aux Indes, Gérard, je te fais ministre du Cachemire, c'est arrêté. Vive l'Empereur! Vive! vive! vive! Les gredins de Cosaques, commes ils filent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois-tu? Je l'ai vu deux fois comme je te vois. Le petit caporal... Je l'ai vu donner la croix à l'un des vieux... Vive l'Empereur!»[3] rääkisid vanade ja noorte,

[1] Moskva, püha linn,

[2] Elagu keiser!

[3] Seekord saame marssida. Oo, kui ta ise asja käsile võtab, siis on tuli taga!... Jumala eest... Seal ta on!... Elagu keiser! Seal siis ongi need Aasia stepid! Küll on aga vastik maa. Nägemiseni, Beauché; hoian Moskva ilusaima lossi sinule. Nägemiseni!

kõige erinevama iseloomu ja ühiskondliku seisundiga meeste hääled. Kõigi nende näod väljendasid üldist rõõmu ammuoodatud sõjakäigu alguse üle ja vaimustust ning ustavust mäel seisva hallis kuues mehe vastu.

13. juunil toodi Napoleonile väike puhast tõugu araabia hobune ja ta istus sadulasse ning ratsutas galopis ühe Neemeni silla juurde, kuna ta kõrvus lakkamatult mürisesid vaimustatud hüüded, mida ta ilmselt talus ainult sellepärast, et ei võinud keelata meestel nende hüüetega väljendada oma armastust tema vastu. Kuid need teda igal pool saatvad hüüded koormasid teda ja kallutasid ta mõtteid kõrvale sõjamuredest, mis teda olid haaranud sestsaadik, kui ta oli sõjaväe juurde jõudnud. Ta ratsutas üht paatidel ööötsuvat silda mööda teisele kaldale, pöördus järsult vasakule ja sõitis galopis Kovno poole, kuna tema ees kappasid õnnest oimetud, vaimustatud kaardiväe-ratsajäägrid, kes talle läbi vägede teed tegid. Laia Wilija jõe äärde jõudes peatus ta poola ulaanipolgu ees, mis seisis kaldal.

«Vivat!» karjusid poolakad niisama vaimustatult, rivi korratusse ajades ja üksteisele peale rõhudes, et teda näha.

Napoleon vaatles jõge, tuli hobuse seljast maha ja istus kaldal lamavale palgile. Sõnatu märguande peale ulatati talle pikksilm, ta asetas selle ligijooksnud õnneliku paaži turjale ja hakkas teisele kaldale vahtima. Seejärel süvenes ta palkide vahele mahalaotatud kaardi vaatlemisse. Pead tõstmata ütles ta midagi, ja kaks tema adjutanti kihutasid poola ulaanide juurde.

«Mis? Mis ta ütles?» kuuldus poola ulaanide ridadest, kui üks adjutant nende juurde kihutas.

Oli kästud koolmekoht leida ja teisele poole jõge minna. Poola ulaanipolkovnik, ilus vana mees, küsis adjutandilt punetades ja erutusest tokerdudes, kas tal

---

Head õnne... Kas keisrit nägid? Elagu keiser!... Kui minust Indias kuberner tehakse, Gérard, siis teen sinust Kašmiri ministri, see on kindel. Elagu keiser! Elagu, elagu, elagu! Need kasakalurjused, kuidas nad jalga lasevad. Elagu keiser! Seal ta on! Kas näed teda? Ma olen teda kaks korda näinud niisama lähedalt kui sind. Väike kapral... Nägin, kuidas ta ühele vanadest risti andis... Elagu keiser!

lubatakse oma ulaanidega üle jõe ujuda koolmekohta otsimata. Ilmse kartusega palve tagasilükkamise ees palus ta, nagu poisike, kes anub luba hobuse selga istuda, et tal lubataks keisri silma all üle jõe ujuda. Adjutant ütles, et keiser arvatavasti ei pane pahaks seda liigset püüdlikkust.

Niipea kui adjutant seda üles, tõstis vana suurte vurrudega ohvitser õnnelikul ilmel ja säravail silmil mõõga, hüüdis: *«Vivat!»*, andis ulaanidele käskluse järgneda endale, kannustas hobust ja kihutas jõe äärde. Ta müksas tigedalt enda all tõrkuma löönud hobust ja sumatas vette, suundudes kiirevoolulise kärestiku poole. Sajad ulaanid kihutasid talle järele. Jõe keskel kiires voolus oli külm ning jube. Ulaanid klammerdusid üksteise külge, kukkusid hobustelt. Mõned hobused uppusid, uppus ka inimesi, ülejäänud püüdsid ujuda edasi teisele kaldale ja uhkustasid, sellest hoolimata et poole versta kaugusel oli üleminekukoht, sellega, et nad ujuvad ja upuvad selles jões inimese pilkude all, kes istub palgil ega vaatagi seda, mis nad teevad. Kui tagasitulnud adjutant kohase hetke valides julges keisri tähelepanu juhtida poolakate ustavusele tema isiku vastu, tõusis väikesekasvuline halli kuuega mees püsti, kutsus Berthier' enda juurde ja hakkas temaga mööda kallast edasi-tagasi käima, temale käske andes ja vahetevahel rahulolematult pilku heites uppuvaile ulaanidele, kes hajutasid ta tähelepanu.

Talle polnud uudiseks, et tema juuresolek inimesi kõigis maailma äärtes — Aafrikast Moskoovia steppideni — ühteviisi rabab ja eneseunustuse meeletusse paiskab. Ta käskis endale hobuse tuua ja ratsutas oma peatuskohta.

Umbes nelikümmend ulaani uppus jõkke, hoolimata appisaadetud paatidest. Enamiku uhtus vesi siinpoolsele kaldale tagasi. Polkovnik ja mõned mehed ujusid üle jõe ja ronisid vaevaga teisele kaldale. Aga niipea kui nad läbimärgades, veest nõretavais riietes olid kaldale jõudnud, hüüdsid nad: *«Vivat!»*, vaadates vaimustatult sinna kohta, kus Napoleon oli seisnud, aga kus teda enam ei olnud, ja pidasid end sel hetkel õnnelikuks.

Õhtul tegi Napoleon kahe korralduse vahel — üks käis selle kohta, et võimalikult ruttu kohale toimetataks varu-

tud vene vale-paberrahad Venemaale viimiseks, ja teine selle kohta, et maha lastaks saksilane, kelle kinnipeetud kirjast leiti teateid prantsuse sõjaväele tehtud korraldustest, — kolmanda korralduse selle kohta, et ilma vajaduseta jõkke viskunud poola polkovnik arvataks aukohorti (*lêgion d'honneur*), mille ülemaks oli Napoleon ise.

Quos vult perdere — dementat.[1]

III

Vene keiser elas vahepeal juba enam kui kuu aega Vilnos, vägede ülevaatusi ja manöövreid korraldades. Miski polnud valmis sõjaks, mida kõik ootasid ja mille vastu valmistumiseks keiser oli Peterburist kohale sõitnud. Üldist tegutsemiskava ei olnud. Kõhklused selle üle, missugune kava kõigist neist, mida esitati, tuleks vastu võtta, suurenesid veelgi pärast keisri kuuajalist viibimist peakorteris. Kolmes armees oli igaühes oma ülemjuhataja, kuid ühist ülemjuhatajat kõigi armeede jaoks ei olnud ja ka keiser ei võtnud endale seda tiitlit.

Mida kauem keiser elas Vilnos, seda vähem valmistuti sõjaks, sest oldi väsinud seda ootamast. Kõik keisrit ümbritsevate inimeste püüded näisid olevat suunatud ainult sellele, et panna keisrit meeldivalt aega veetes eelolevat sõda unustama.

Pärast paljusid balle ja pidusid, mida andsid poola magnaadid, õukondlased ja keiser ise, tuli juunis ühele keisri poola kindraladjutantidest mõte korraldada keisri auks lõuna ja ball tema kindraladjutantide poolt. See mõte võeti kõigi poolt rõõmuga vastu. Keiser avaldas nõusolekut. Kindraladjutandid kogusid korjanduslehega raha. Daam, kes keisrile võis kõige meelepärasem olla, paluti balli perenaiseks. Krahv Bennigsen, Vilno kubermangu mõisnik, pakkus oma linnalähedast maamaja selleks peoks, ja 13. juunile määrati ball, lõunasöök, paadisõit ja ilutulestik Zakretis, krahv Bennigseni suvilas.

Samal päeval, kui Napoleon andis käsu üle Neemeni

[1] Keda (jumal) tahab hukutada, neilt võtab ta mõistuse.

minekuks ja tema eelväed kasakaid tagasi tõrjudes ületasid Vene piiri, veetis Aleksander õhtut Bennigseni suvilas — ballil, mille olid korraldanud kindraladjutandid.

Oli lõbus, hiilgav pidu. Asjatundjad kinnitasid, et harva kogunes ühte kohta nii palju kaunitare. Krahvinna Bezuhhova oli koos teiste keisri järel Peterburist Vilnosse sõitnud vene daamidega ballil, varjates oma raske, nõndanimetatud vene iluga rafineeritud poola daame. Teda pandi tähele ja keiser austas teda tantsulekutsega.

Boriss Drubetskoi viibis — *en garçon* (poissmehena), nagu ta ütles, kuna ta oli oma naise Moskvasse jätnud, — samuti sel ballil, ja ehkki ta polnud kindral-adjutant, oli ta suure summaga osa võtnud korjandusest balli heaks. Boriss oli nüüd lugupeetavuse poolest kõrgele jõudnud rikas mees, kes ei otsinud enam eestkostmist, vaid seisis ühel astmel kõrgematega oma kaaslastest.

Kell kaksteist öösel tantsiti veel. Eleen, kel polnud väärilist kavaleri, reserveeris ise masurka Borissile. Nad olid kolmas paar. Boriss silmitses külmavereliselt Eleeni säravaid paljastatud õlgu, mis kerkisid tumedast kullaga kaunistatud gaaskleidist, vestles vanadest tuttavatest ega lakanud ühtlasi iseendale ja teistele märkamatult hetkekski jälgimast keisrit, kes viibis samas saalis. Keiser ei tantsinud. Ta seisis ukse juures ja peatas kord ühte, kord teist nende lahkete sõnadega, mida üksnes tema oskas öelda.

Masurka algul nägi Boriss, et kindraladjutant Balašov, üks keisrile kõige lähemal seisvaid isikuid, tema juurde astus ja kojaetiketi-vastaselt peatus keisri lähedal, kes kõneles poola daamiga. Olles daamiga natuke aega kõnelnud, vaatas keiser küsivalt üles, ja nähtavasti mõistes, et Balašov talitas niiviisi ainult sellepärast, et tal selleks olid tungivad põhjused, noogutas ta daamile kergelt peaga ja pöördus Balašovi poole. Vaevalt oli Balašov rääkima hakanud, kui keisri näole ilmus imestus. Ta võttis Balašovil käe alt kinni ja läks temaga üle saali, rajades, ilma et seda oleks märganud, mõlemalt poolt umbes kolme sülla laiuse tee kõrvaletaandujate vahele. Boriss märkas Araktšejevi erutatud nägu, kui keiser Balašoviga üle saali sammus. Altkulmu keisri poole vaadates ja punase ninaga nohistades nihutas Araktšejev

end rahvahulgast esile, otsekui oodates, et keiser pöördub tema poole. (Boriss sai aru, et Araktšejev kadestab Balašovi ja pole rahul sellega, et mingi ilmselt tähtis uudis on mitte tema kaudu keisrile teatavaks tehtud.)

Kuid keiser ja Balašov väljusid Araktšejevit tähele panemata välisuksest ja astusid valgustatud aeda. Käega mööka hoides ja tigedalt ringi vaadates väljus Araktšejev umbes kahekümne sammu kaugusel nende järel.

Sellal kui Boriss jätkas masurka tuuride tantsimist, piinas teda lakkamatult mõte sellest, missuguse uudise tõi Balašov ja kuidas seda enne teisi teada saada.

Kui tuli tuur, milles tal oli tarvis daame valida, sosistas ta Eleenile, et tahab valida krahvinna Potocka, kes on vist palkonile läinud, ja jooksis jalgadega üle parketi libistades välisukse kaudu aeda. Märgates ühes Balašoviga terrassile astuvat keisrit, jäi ta peatuma. Keiser ja Balašov suundusid ukse poole. Boriss surus end, kiirustades, nagu poleks ta jõudnud eemale astuda, aupaklikult uksepiida vastu ja langetas pea.

Keiser lõpetas oma jutu isiklikult solvatud inimese erutusega järgmiselt:

«Ilma sõjakuulutuseta Venemaale sisse tungida! Ma lepin ainult siis, kui viimane relvastatud vaenlane on minu maalt välja aetud,» ütles ta.

Borissile näis, et keisrile meeldis neid sõnu lausuda: ta oli rahul oma mõtte väljendusviisiga, kuid polnud rahul sellega, et Boriss ta sõnu kuulis.

«Et keegi teada ei saaks!» lisas keiser kulmu kortsutades.

Boriss sai aru, et see käis tema kohta, ja laskis silmi sulgedes oma pea kergelt kummargile. Keiser astus jälle saali ja viibis veel umbes pool tundi ballil.

Boriss sai esimesena teada prantsuse vägede tulekust üle Neemeni ja tänu sellele oli tal juhus mõnedele tähtsatele isikutele näidata, et nii mõndagi, mis teiste eest varjatud, on temal teada, ning selle varal oli tal võimalus nende isikute silmis kõrgemale tõusta.

Ootamatu teade prantslaste tulekust üle Neemeni oli eriti ootamatu pärast kuuajalist asjatut ootust ja liiatigi ballil! Keiser leidis esimesel teate saamise hetkel meele-

paha ja solvangu mõjul selle hiljem kuulsaks saanud väljenduse, mis talle endale meeldima hakkas ja täiesti väljendas tema tundeid. Ballilt koju jõudes laskis keiser kell kaks öösel kutsuda sekretär Šiškovi ja käskis koostada käskkirja sõjaväele ja reskripti feldmarssal vürst Saltõkovile, nõudes tingimata, et sellesse paigutataks sõnad, et ta ei lepi enne, kui viimane relvastatud prantslane on Venemaa pinnalt välja aetud.

Järgmisel päeval kirjutati Napoleonile niisugune kiri.

«Monsieur mon frère. J'ai appris hier que malgré la loyauté avec laquelle j'ai maintenu mes engagements envers Votre Majesté, ses troupes ont franchis les frontières de la Russie, et je reçois à l'instant de Pétersbourg une note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette agression, annonce que Votre Majesté s'est considérée comme en état de guerre avec moi dès le moment où le prince Kourakine a fait la demande de ses passeports. Les motifs sur lesquels le duc de Bassano fondait son refus de les lui délivrer, n'auraient jamais pu me faire supposer que cette démarche servirait jamais de prétexte à l'agression. En effet, cet ambassadeur n'y a jamais été autorisé comme il l'a déclaré, lui-même, et aussitôt que j'en fus informé, je lui ai fait connaître combien je le désapprouvais en lui donnant l'ordre de rester à son poste. Si Votre Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos peuples pour un malentendu de ce genre et qu'elle consente à retirer ses troupes du territoire russe, je regarderai ce qui s'est passé comme non avenu, et un accommodement entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majesté, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien n'a provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Majesté d'éviter à l'humanité les calamités d'une nouvelle guerre.

Je suis, etc.

(signé) Alexandre.»[1]

[1] Mu kõrgeauline vend. Ma sain eile teada, et hoolimata otsekohesusest, millega ma kinni pidasin oma kohustustest Teie Majesteedi vastu, on teie väed üle Venemaa piiri tulnud, ja alles praegu sain ma Peterburist noodi, millega krahv Lauriston mulle selle sissetungi puhul teatab, et Teie Majesteet end minuga vaenujalal loeb olevat sest hetkest peale, kui vürst Kurakin oma passe nõu-

13. juunil kell kaks öösel kutsus keiser enda juurde Balašovi, luges talle ette oma kirja Napoleonile ja käskis tal see kiri ära viia ning Prantsuse keisrile isiklikult kätte anda. Balašovi ära saates kordas keiser uuesti sõnu selle kohta, et ta ei lepi enne, kui viimane relvastatud vaenlane on Venemaa pinnalt välja aetud, ja käskis need sõnad tingimata Napoleonile teatavaks teha. Keiser ei kirjutanud neid sõnu Napoleonile määratud kirjasse, sest ta mõistis oma taktitundega, et need sõnad on sobimatud sel hetkel, kui tehakse viimast katset leppimiseks, aga ta käskis Balašovil need tingimata Napoleonile isiklikult edasi öelda.

Öösel vastu 14. juunit pasunapuhuja ja kahe kasaka saatel välja sõitnud, jõudis Balašov koidu ajaks Rykonty külasse, prantsuse eelpostide juurde siinpool Neemenit. Prantsuse ratsaväe tunnimehed peatasid ta.

Vaarikpunases mundris ja karvase mütsiga prantsuse husaari-allohvitser käratas läheneva Balašovi peale, käskides tal peatuda. Balašov ei peatunud kohe, vaid jätkas sammu sõites teed mööda edasiliikumist.

Allohvitser trügis kulmu kortsu tõmmates ja mingit vandesõna urisedes hobuse rinnaga Balašovile otsa, võttis mõõgast kinni ja käratas toorelt vene kindrali peale, küsides temalt, kas ta on kurt, et ei kuule, mis talle räägitakse. Balašov ütles, kes ta on. Allohvitser saatis sõduri ohvitseri järele.

---

dis. Põhjused, milledele Bassano hertsog rajas oma keeldumise neid temale välja anda, poleks mind iialgi suutnud oletama panna, et see minu saadiku samm oleks võinud kallaletungi ettekäändeks saada. Tegelikult polnud temal selleks minult volitust, nagu ta ka ise kinnitas, ja niipea kui mulle sellest teatati, tegin ma vürst Kurakinile teatavaks oma rahulolematuse, käskides teda täita endiselt oma ülesandeid. Kui Teie Majesteedil pole kavatsust meie rahvaste verd valada sellise arusaamatuse pärast ja kui te nõustute oma vägesid Vene territooriumilt välja viima, siis vaatan ma juhtunule, nagu poleks seda olnudki, ja kokkulepe meie vahel on võimalik. Vastasel korral, Majesteet, oleksin ma sunnitud tagasi lööma kallaletungi, mida minu poolt miski pole välja kutsunud. Veel sõltub Teie Majesteedist inimkonna hoidmine uue sõja viletsuste eest.

Ma jään, jne. (Alla kirjutanud) Aleksander.

Balašovile tähelepanu pööramata hakkas allohvitser oma kaaslastega rügemendi asjust rääkima ega vaadanud vene kindrali poolegi.

Haruldaselt võõrastav oli Balašovil pärast lähedust kõrgeimale võimule ja vägevusele, pärast kolme tunni eest olnud kõnelust keisriga ja üldse olles oma ameti tõttu harjunud auavaldustega, näha siin, Venemaa piires, seda toore jõu vaenulikku ja, mis peaasi, mittelugupidavat suhtumist endasse.

Päike alles hakkas pilvede tagant tõusma. Õhk oli värske ja kastene. Teed mööda aeti külast karja välja. Nurmedel kerkisid vidistavad lõokesed üksteise järel õhku nagu mullikesed vees.

Balašov vaatas ringi, oodates ohvitseri päralejõudmist külast. Vene kasakad ja pasunapuhuja ning prantsuse husaarid silmitsesid vahetevahel vaikides üksteist.

Prantsuse husaarikolonel, kes ilmselt alles nüüdsama oli voodist tõusnud, ratsutas kahe husaari saatel külast välja ilusal hallil rammusal hobusel. Ohvitseril, sõduritel ja nende hobustel oli endaga rahulolev ning keigarlik väljanägemine.

Oli too sõjakäigu algusjärk, millal väed olid alles peaaegu paraadlikus, rahuaegses korras, ainult elegantse sõjakuse varjundiga riietuses ja tolles lõbusas ning ettevõtlikus meeleolus, mis alati sõjakäigu algusega kaasas käib.

Prantsuse kolonel hoidis vaevaga haigutust tagasi, kuid oli viisakas ja mõistis nähtavasti Balašovi kogu tähtsust. Ta viis tema oma sõduritest mööda aheliku taha ja teatas, et tema soov keisrile esitletud saada täidetakse arvatavasti otsekohe, kuna keiserlik korter, niipalju kui tema teab, asub lähedal.

Nad ratsutasid läbi Rykonty küla, möödudes prantsuse husaaride hobuste seisupaigast, tunnimeestest ja sõduritest, kes oma kolonelile au andsid ja uudishimulikult vene mundrit silmitsesid, ning jõudsid teisele poole küla. Koloneli sõnade järgi asus kahe kilomeetri kaugusel diviisiülem, kes Balašovi vastu võtab ja kohale saadab.

Päike oli juba tõusnud ja säras rõõmsalt heledal rohelusel.

Kui nad jõudsid kõrtsi taha mäele, ilmus neile mäe alt vastu salk ratsanikke, kelle ees päikese paistel säravate rakmetega mustal hobusel ratsutas pikakasvuline mees sulgedega ehitud kübaraga ja mustade, õlgadeni ulatuvate kähardatud juustega, punases mantlis ja pikkade, ettepoole sirutatud jalgadega, nagu prantslastel on kombeks ratsutada. See mees sõitis galopis Balašovile vastu, särades ja lehvides ereda juunipäikese paistel oma sulgede, kalliskivide ja kuldtressidega.

Balašov oli kõigest kahe hobusepikkuse kaugusel temale pidulik-teatraalse näoga vastukihutavast käevõrude, sulgede, kaelakeede ja kullaga ehitud ratsanikust, kui Yulnère, prantsuse kolonel, aupaklikult sosistas: *«Le roi de Naples.»*[1] See oli tõepoolest Murat, keda nüüd nimetati Napoli kuningaks. Kuigi oli täiesti arusaamatu, miks ta oli Napoli kuningas, nimetati teda niiviisi ja ta ise oli selles veendunud, ja seepärast oli tal pidulikum ning tähtsam ilme kui varemalt. Ta oli nii kindel selles, et ta tõepoolest on Napoli kuningas, et kui ta oma äradas mõned itaallased talle hüüdsid: *«Viva il re!»*[2], pöördus ta nukra naeratusega oma abikaasa poole ning ütles: *«Les malheureux, ils ne savent pas que je les quitte demain!»*[3]

Sellest hoolimata et ta kindlasti uskus end olevat Napoli kuninga ja et ta oma mahajäetavate alamate kurvastust haletses, asus ta viimasel ajal — pärast seda kui tal oli kästud jälle teenistusse astuda ning eriti pärast kohtumist Napoleoniga Danzigis, kui keiserlik naisevend oli talle öelnud: *«Je vous ai fait Roi pour régner à ma manière, mais pas à la vôtre,»*[4] — rõõmsalt oma tuntud tegevuse juurde ja hakkas nagu hästisöönud, kuid mitte rasvunud hobune, tundes end rakmes olevat, aiste vahel vallatlema, ja kihutas, olles end võimalikult kirevalt ning kalliilt välja ehtinud, rõõmsana ja rahulolevana mööda Poola teid, isegi teadmata, kuhu ja milleks.

[1] Napoli kuningas.
[2] Elagu kuningas!
[3] Õnnetud, nad ei teagi, et ma homme neist lahkun!
[4] Ma tegin teid kuningaks, et te valitseksite minu, mitte oma tahtmise järgi.

Vene kindralit nähes heitis ta õlgadeni ulatuvate kähardatud juustega pea kuninga kombel pidulikult kuklasse ja vaatas küsivalt prantsuse kolonelile otsa. Kolonel tegi kuninglikule kõrgusele aupaklikult teatavaks, kes on Balašov, kelle perekonnanime ta ei suutnud hääldada.

«De Bal-machève!» sõnas kuningas (oma otsustavusega ületades koloneli ette kerkinud raskuse). *«Charmé de faire votre connaissance, général,»*[1] lisas ta kuninglikarmuliku žestiga.

Niipea kui kuningas hakkas rääkima valjusti ning kiiresti, jättis kogu kuninglik väärikus teda otsekohe maha ja ta läks endale märkamatult üle talle omasele heasüdamlik-familiaarsele toonile. Ta pani käe Balašovi hobuse tukale.

«Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu'il paraît,»[2] ütles ta otsekui kahetsedes asjaolu, mille üle ta ei võinud otsustada.

«Sire,» vastas Balašov, *«l'Empereur mon maître ne désire point la guerre, comme Votre Majesté le voit,»*[3] rääkis Balašov, tarvitades kõigis käänetes *Votre Majesté* ja kõnetades tiitli sagedase kordamise paratamatu afektatsiooniga isikut, kellele see tiitel oli alles uudiseks.

Murat' nägu hiilgas rumalast rahulolust, kui ta kuulas *monsieur de Balachoff*'i. Ent *royauté oblige*[4]: ta tundis vajadust kõnelda Aleksandri saadikuga riiklikest asjust nagu kuningas ja liitlane. Ta tuli hobuse seljast maha, võttis Balašovil käe alt kinni, astus mõne sammu eemale aupaklikult ootavast saatjaskonnast ja hakkas temaga edasi-tagasi käima, püüdes rääkida tähtsalt. Ta mainis seda, et keiser Napoleon on solvunud vägede Preisimaalt väljaviimise nõudmisest, eriti seetõttu, et see nõudmine on saanud kõigile teatavaks ja et sellega on solvatud Prantsusmaa väärikust.

Balašov ütles, et selles nõudmises pole midagi solvavat, sest et . . . Murat katkestas teda:

[1] Väga meeldiv teiega tutvuda, kindral,
[2] Noh, kindral, näib, et läheb sõjaks,
[3] Kuninglik kõrgus, keiser, minu käskija, ei soovi sõda, nagu te ise näete, majesteet,
[4] kuningaseisus kohustab:

«Teie siis ei pea keiser Aleksandrit algatajaks?» küsis ta äkki heasüdamlik-rumala naeratusega.

Balašov ütles, miks ta tõepoolest oli arvamisel, et sõja alustajaks oli Napoleon.

«*Eh, mon cher général,*» katkestas Murat teda jälle, «*je désire de tout mon coeur que les Empereurs s'arrangent entre eux, et que la guerre commencée malgré moi se termine le plus tôt possible,*»[1] sõnas ta teenrite vestluse toonil, kes soovivad headeks sõpradeks jääda, hoolimata tülist isandate vahel. Ja ta hakkas küsitlema suurvürsti ja tema tervise järele ning tuletas meelde temaga Napolis rõõmsalt ja lõbusalt veedetud aega. Siis äkki, nagu oleks talle ta kuninglik seisus meelde tulnud, ajas Murat end pidulikult sirgu, võttis sama poosi, milles ta oli seisnud kroonimise ajal, ja ütles parema käega vehkides:

«*Je ne vous retiens plus, général; je souhaite le succès de votre mission.*»[2] Ja ta läks punase tikitud mantli ning sulgede lehvides ja väärisehete särades teda aupaklikult ootava saatjaskonna juurde.

Balašov ratsutas edasi, Murat' sõnade järgi oletades, et teda õige varsti esitletakse Napoleonile endale. Kuid peatse kokkusaamise asemel Napoleoniga pidasid Davout' jalaväekorpuse tunnimehed teda järgmise asula juures jälle samuti kinni nagu eelväe ahelikuski ja väljakutsutud korpusekomandöri adjutant saatis teda külasse marssal Davout' juurde.

V

Davout oli keiser Napoleoni Araktšejev, — mitte pelgur Araktšejev, kuid niisama kohusetruu, julm ja võimetu oma ustavust muul viisil väljendama kui julmusega.

Riiklikus organismis on need inimesed vajalikud, nagu on vajalikud hundid looduse organismis, ja nad on alati olemas, ilmuvad alati ja püsivad, — nii pentsik kui näibki nende juuresolek ja lähedus valitsuse juhile.

[1] Ah, kallis kindral, ma soovin kõigest südamest, et keisrid omavahel kokku lepiksid ja et vastu minu tahtmist alustatud sõda võimalikult ruttu lõpeks.

[2] Ma ei pea teid enam kinni, kindral. Soovin edu teie ülesandeks.

Ainult selle vajadusega saab seletada, kuidas võis julm, isiklikult grenaderidel vurrusid väljakiskuv ja närvinõrkuse tõttu hädaohtu mitte taluda suutev, harimatu ja õukonda sobimatu Araktšejev sellises jõus püsida Aleksandri rüütellik-õilsa ning õrna iseloomu juures.

Balašov leidis marssal Davout' talumaja kuuris tünnil istumas ja kirjatööd tegemas (ta kontrollis arveid). Adjutant seisis tema kõrval. Oleks võinud leida parema ruumi, kuid marssal Davout oli üks neid inimesi, kes end meelega asetavad kõige süngemaisse elutingimustesse, et neil õigus oleks sünge olla. Sellesama pärast on nad alati kiiresti ja visalt tegevuses. «Kus siin mõelda inimese elu õnnelikule küljele, kui ma, nagu näete, istun räpases kuuris tünnil ja töötan,» rääkis ta näoilme. Nende inimeste peamiseks lõbuks ja vajaduseks on see, et elavat elu kohates sellele elavusele näkku visata oma sünge, visa tegevus. Seda lõbu pakkus endale Davout, kui Balašov tema juurde sisse juhatati. Kui vene kindral sisse astus, süvenes ta veel enam oma töösse, ja heitnud üle prillide pilgu Balašovi näkku, mis oli kauni hommiku ja Murat'ga vestlemise mõjul elavnenud, ei tõusnud püsti ega liigutanudki end, vaid tõmbas kulmud veel rohkem kortsu ja muhatas tigedalt.

Märgates Balašovi näol ebameeldivat muljet, mida see vastuvõtt oli põhjustanud, tõstis Davout pea ja küsis külmalt, mis tal tarvis on.

Oletades, et selline vastuvõtt võis tingitud olla ainult sellest, et Davout ei teadnud, et ta on keiser Aleksandri kindraladjutant ja koguni keisri esindajana Napoleoni juurde lähetatud, ruttas Balašov teatama oma auastet ja missiooni. Vastu tema ootust muutus Davout, olles Balašovi ära kuulanud, veelgi süngemaks ja jämedamaks.

«Kus on siis teie kiri?» ütles ta. «*Donnez-le moi, je l'enverrai à l'Empereur.*»[1]

Balašov ütles, et tal on käsk kiri keisrile endale isiklikult üle anda.

«Teie keisri käske täidetakse teie sõjaväes, aga siin,» ütles Davout, «te peate tegema seda, mis teile öeldakse.»

Ja otsekui selleks, et vene kindralile veel enam tunda

[1] Andke see mulle, ma saadan keisrile edasi.

anda tema sõltumist toorest jõust, saatis Davout adjutandi korrapidaja järele.

Balašov võttis keisri kirja sisaldava ümbriku välja ja pani lauale (laud oli moodustatud kahele tünnile asetatud uksest, mille küljes ripnesid lahtikistud hinged). Davout võttis ümbriku ja luges pealkirja.

«Teil on täielik õigus mulle lugupidamist osutada või mitte,» ütles Balašov. «Kuid lubage teile tähendada, et mul on au omada tema majesteedi kindraladjutandi auastet...»

Davout vaatas talle vaikides otsa, ja mõningane erutus ning kohmetus, mis väljendus Balašovi näol, valmistas talle ilmselt lõbu.

«Teid koheldakse vääriliselt,» ütles ta, pani ümbriku tasku ja väljus kuurist.

Mõne hetke pärast astus sisse marssali adjutant härra de Castré ning juhatas Balašovi tema jaoks valmisseatud ruumi.

Lõunat sõi Balašov sel päeval marssaliga kuuris samalt tünnidele asetatud laualt.

Järgmisel päeval sõitis Davout varahommikul ära. Enne seda kutsus ta Balašovi enda juurde ja ütles mõjusalt, et ta palub teda siia jääda, ühes vooriga edasi liikuda, kui neile selleks käsk antakse, ja mitte kellegagi rääkida peale härra de Castré.

Pärast neli päeva kestnud üksindust, igavust, alistatuse- ja tühisusetunnet, mis end eriti tunda andis selle võimukeskuse järel, milles ta alles hiljuti oli viibinud, pärast mitut päevateekonda ühes marssali vooriga ja kogu ümbrust täitvate prantsuse vägedega toodi Balašov Vilnosse, mis nüüd oli prantslaste käes, sellesama linnavärava kaudu, kust ta neli päeva tagasi oli välja sõitnud.

Järgmisel päeval saabus Balašovi juurde keisri kammerhärra *monsieur de Turenne*[1] ja tegi talle teatavaks, et keiser Napoleon suvatseb teda audientsile võtta.

Neli päeva tagasi olid sama maja juures, mille ette Balašov sõidutati, seisnud Preobraženski polgu tunnimehed, nüüd aga seisid siin kaks prantsuse grenaderi

[1] krahv Turenne

rinna eest avatud siniseis mundreis ja karusnahksete mütsidega, husaaridest ning ulaanidest konvoi ja hiilgav saatjaskond adjutantidest, paažidest ja kindralitest, kes ootasid Napoleoni väljumist trepi ees seisva ratsahobuse ja keisri mameluki Rustani ümber. Napoleon võttis Balašovi Vilnos vastu samas majas, millest Aleksander oli ta teele saatnud.

VI

Ehkki Balašov oli harjunud õukonna pidulikkusega, hämmastas teda Napoleoni õukonna toredus ja hiilgus.

Krahv Turenne juhatas ta suurde vastuvõtutuppa, kus ootas rohkesti kindraleid, kammerhärrasid ja poola magnaate, kelledest Balašov paljusid oli näinud Vene keisri õukonnas. Duroc ütles, et Napoleon võtab vene kindrali vastu enne oma väljasõitu.

Pärast mõneminutilist ootamist astus valvekorral olev kammerhärra suurde vastuvõtutuppa ja palus Balašovile viisakat kummardust tehes teda endale järgneda.

Balašov astus väikesse vastuvõtutuppa, kust üks uks viis kabinetti, sellessesamasse kabinetti, millest Vene keiser teda teele oli saatnud. Paar minutit seisis Balašov oodates. Ukse tagant kuuldusid kärmed sammud. Mõlemad uksepooled avanesid kiiresti, kõik jäi vaiseks, ja kabinetist kostsid teised, kindlad, energilised sammud: see oli Napoleon. Ta oli äsja lõpetanud riietumise ratsasõiduks. Ta kandis sinist, ümmargusele kõhule laskuva valge vesti peal eest avatud mundrit, valgeid, lühikeste jalgade lihavate reite ümber liibuvaid põdranahast pükse ja kõrgeid ratsasaapaid. Ta lühikesed juuksed olid ilmselt alles nüüdsama kammitud, kuid üks juuksesalk langes kõrge lauba keskelt alla. Ta valge, lihav kael eraldus teravalt mundri mustast kaelusest; ta lõhnas kölni vee järele. Ta nooruslikul, täidlasel, esiletungiva lõuaga näol oli armulik ja majesteetlik ilme.

Ta väljus kabinetist, igal sammul kergelt võpatades ja mitu korda pead kuklasse heites. Kogu ta tüsedaks muutunud, lühikeses, laiade paksude õlgadega ja tahtmatult õieliaetud kõhu ning rinnaga kujus avaldus see esinduslikkus ja rühikus, mis on omane head elu ela-

vaile neljakümneaastastele meestele. Peale selle oli näha, et ta oli sel päeval kõige paremas meeleolus.

Ta noogutas Balašovi sügavale ning aupaklikule kummardusele vastates pead ja hakkas tema juurde astudes kohe rääkima nagu inimene, kellele on iga minut oma ajast kallis ja kes ei alandu oma kõnesid ette valmistama, vaid on veendunud, et ta alati ütleb hästi ja just seda, mis on tarvis öelda.

«Tervist, kindral!» ütles ta. «Ma sain kätte keiser Aleksandri kirja, mille te tõite, ja olen väga rõõmus teid nähes.» Ta vaatas oma suurte silmadega Balašovile näkku ja pööras pilgu kohe kõrvale.

Oli ilmne, et teda sugugi ei huvitanud Balašovi isik. Oli näha, et teda huvitas ainult see, mis toimus t e m a hinges. Kõigel sellel, mis oli väljaspool teda, polnud tema jaoks tähtsust, sest et kõik maailmas olenes ainult tema tahtest, nagu talle näis.

«Ma ei soovi ega soovinud sõda,» ütles ta, «kuid mind sunniti selleks. Ma olen ka n ü ü d (ta rõhutas seda sõna) valmis vastu võtma kõiki seletusi, mis te mulle anda võite.» Ja ta hakkas selgelt ning lühidalt esitama oma rahulolematuse põhjusi Vene valitsuse vastu.

Otsustades mõõdukalt-rahuliku ja sõbraliku tooni järgi, millega kõneles Prantsuse keiser, oli Balašov kindlalt veendunud, et ta soovib rahu ja kavatseb astuda läbirääkimistesse.

«*Sire! L'Empereur, mon maître...*»[1] alustas Balašov ammu ettevalmistatud kõnet, kui Napoleon, olles oma jutu lõpetanud, küsivalt vene saadikule otsa vaatas. Kuid keisri pilk, mis oli temale suunatud, ajas ta segadusse. «Te olete kohmetunud, — koguge end,» oleks nagu öelnud Napoleon, vaevalt märgatava naeratusega Balašovi mundrit ja mõõka silmitsedes.

Balašov kogus end ja hakkas rääkima. Ta ütles, et keiser Aleksander ei pea küllaldaseks sõja põhjuseks Kurakini passide-nõudmist, et Kurakin toimis nõnda omavoliliselt ja ilma keisri nõusolekuta, et keiser Aleksander ei soovi sõda ja et Inglismaaga pole mingeid suhteid.

[1] Majesteet! Keiser, minu käskija...

«V e e l ei ole,» ütles Napoleon vahele, ja otsekui kartes lasta oma tunnetel võimust võtta, süngestus ning noogutas kergelt pead, sellega Balašovile märku andes, et ta võib jätkata.

Öelnud kõik, mis tal oli kästud, sõnas Balašov, et keiser Aleksander soovib rahu, kuid ei alusta läbirääkimisi muidu kui sel tingimusel, et... Siin jäi Balašov oma juttuga kinni: talle tulid meelde need sõnad, mida keiser Aleksander kirjas ei kirjutanud, kuid mis ta käskis tingimata paigutada Saltõkovile määratud reskripti ja Balašovil Napoleonile edasi öelda. Balašov mäletas neid sõnu: «kuni viimane relvastatud vaenlane on Venemaa pinnalt välja aetud», kuid mingi keeruline tunne hoidis teda tagasi. Ta ei saanud öelda neid sõnu, ehkki tahtis seda teha. Ta kohmetus ja ütles: tingimusel, et prantsuse väed tõmbuvad Neemeni taha.

Napoleon märkas Balašovi kohmetust viimaste sõnade lausumisel. Ta nägu läbis tõmblus, vasak sääremari hakkas ühtlaselt värisema. Paigast liikumata hakkas ta endisest kõrgema ja kiirustavama häälega rääkima. Järgneva jutu ajal jälgis Balašov korduvalt pilku langetades tahtmatult Napoleoni vasaku sääremarja värinat, mis seda enam tugevnes, mida enam ta häält tõstis.

«Mina soovin rahu mitte vähem kui keiser Aleksander,» alustas ta. «Kas ei tee ma juba kaheksateist kuud kõik, et seda saavutada? Ma ootan kaheksateist kuud seletusi. Kuid mida siis minult nõutakse selleks, et läbirääkimisi alustada?» ütles ta kulmu kortsutades ja oma väikese valge ning pehme käega energiliselt küsivat liigutust tehes.

«Vägede tagasitõmbamist Neemeni taha, majesteet,» ütles Balašov.

«Neemeni taha?» kordas Napoleon. «Nüüd siis te tahate tagasitõmbumist Neemeni taha — ainult Neemeni taha?» kordas Napoleon Balašovile otse näkku vaadates.

Balašov langetas aupaklikult pea.

Nelja kuu eest esitatud nõudmise asemel, et Pommerist välja taandutaks, nõuti nüüd ainult tagasitõmbumist Neemeni taha. Napoleon pöördus kiiresti ja hakkas tuba mööda kõndima.

«Teie ütlete, et mult nõutakse läbirääkimiste algami-

seks tagasitõmbumist Neemeni taha. Kuid täpselt samuti nõuti mult kahe kuu eest tagasitõmbumist Oderi ja Visla taha — ja sellest hoolimata te olete nõus läbirääkimisi pidama.»

Ta sammus vaikides ühest toanurgast teise ja peatus jälle Balašovi vastas. Ta nägu oli otsekui kivinenud oma ranges ilmes ja vasak jalg värises veel kiiremini kui enne. Napoleon oli teadlik sellest oma vasaku sääremarja värisemisest. *«La vibration de mon mollet gauche est un grand signe chez moi,»*[1] tavatses ta hiljem rääkida.

«Selliseid ettepanekuid nagu see, et Oderi ja Visla juurest tagasi tõmbuda, võib teha Baadeni printsile, aga mitte minule,» peaaegu karjatas Napoleon iseenesele täiesti ootamatult. «Kui te annaksite mulle Peterburi ja Moskva, ma ei võtaks neid tingimusi vastu. Te ütlete, et mina alustasin seda sõda? Aga kes saabus enne sõjaväe juurde? Keiser Aleksander, aga mitte mina. Ja te teete mulle ettepaneku läbirääkimisteks siis, kui ma olen kulutanud miljoneid, kui teie olete liidus Inglismaaga ja kui teie seisukord on halb, — te teete mulle ettepaneku läbirääkimisteks! Aga missugune eesmärk on teie liidul Inglismaaga? Mis see teile on andnud?» rääkis ta kiirustades, ilmselt suunates oma juttu mitte enam sellele, et esile tuua rahu sõlmimise kasulikke külgi ning arutada selle võimalust, vaid üksnes sellele, et ära näidata oma õigsust ning jõudu ja Aleksandri ebaõigsust ning vigu.

Tema kõne sissejuhatava osa sihiks oli ilmselt näidata oma seisukorra paremust ja mõista anda, et ta sellest hoolimata on nõus läbirääkimisi alustama. Kuid ta oli juba hakanud kõnelema, ja mida rohkem ta kõneles, seda vähem oli ta suuteline oma juttu juhtima.

Kogu ta jutu sihiks oli nüüd juba ilmselt see, et ainult ennast ülendada ja Aleksandrit solvata, s. t. teha nimelt seda, mida ta kohtumise algul kõige vähem oli tahtnud.

«Räägitakse, et te olete türklastega rahu sõlminud?» Balašov langetas jaatavalt pea.

«Rahu on sõlmitud...» alustas ta. Kuid Napoleon ei lasknud tal rääkida. Napoleonil oli nähtavasti vajadus

[1] Vasaku sääremarja värisemine on minu juures suureks märgiks.

ainult ise rääkida, ja ta rääkis edasi sellise sõnarohkusega ning ärritusest tekkinud ohjeldamatusega, millesse nii kergesti kalduvad hellitatud inimesed.

«Jah, ma tean, te sõlmisite türklastega rahu, ilma et oleksite saanud Moldaaviat ja Valahhiat. Aga mina olen andnud teie keisrile need provintsid, samuti nagu ma andsin talle Soome. Jah,» jätkas ta, «ma lubasin ning olen andnud keiser Aleksandrile Moldaavia ja Valahhia, aga nüüd jäävad tal need kaunid provintsid saamata. Ometi oleks ta võinud need ühendada oma impeeriumiga ja ta oleks ühelainsal valitsemisajal laiendanud Venemaad Põhja lahest Doonau suudmeni. Katariina Suur ei oleks võinud rohkem teha,» rääkis Napoleon ikka enam ja enam hoogu sattudes, tuba mööda kõndides ja korrates Balašovile peaaegu neidsamu sõnu, mis ta oli öelnud Tilsitis Aleksandrile endale. *«Tout cela il l'aurait dû à mon amitié. Ah! quel beau règne, quel beau règne!»*[1] kordas ta mitu korda, peatus, võttis taskust kuldse nuusktubakatoosi ja tõmbas sellest tubli ninatäie.

«Quel beau règne aurait pu être celui de l'Empereur Alexandre!»[2]

Ta vaatas kahetsusega Balašovi poole, ja niipea kui Balašov tahtis midagi tähendada, katkestas teda jälle kiiresti.

«Mida võis ta soovida ja otsida, mida ta minu sõprusest poleks leidnud?...» ütles Napoleon arusaamatuses õlgu kehitades. «Aga ei, ta pidas paremaks end mu vaenlastega ümbritseda, — ja kellega?» jätkas ta. «Ta kutsus enda juurde Steinid, Armfeltid, Bennigsenid, Wintzingeroded. Stein on oma isamaalt väljaaetud reetur; Armfelt — liiderdaja ja intrigant; Wintzingerode — jooksik Prantsusmaa alam; Bennigsen — natuke rohkem sõjamees kui teised, kuid siiski andetu inimene, kes ei osanud midagi teha 1807. aastal ja kes oleks pidanud keiser Aleksandris äratama hirmsaid mälestusi... Oleksid nad andekad, siis võiks ju neid kasutada,» jätkas Napoleon, sõnadega vaevalt järele jõudes vahetpidamata tekkivaile

[1] Kõike seda oleks ta võlgnenud minu sõprusele. Ah, kui ilus valitsemisaeg, kui ilus valitsemisaeg!

[2] Kui ilus oleks võinud olla keiser Aleksandri valitsemisaeg!

mõtetele, mis talle tõendasid tema õigsust või jõudu (mis tema arusaamise järgi oli üks ja seesama), «kuid nad pole sedagi: nad ei kõlba ei sõjaks ega rahuks! Barclay räägitakse olevat neist kõigist tublim. Kuid mina seda ei ütle, tema esimeste liikumiste järgi otsustades. Aga mis teevad nemad, mis teevad kõik need õukondlased? Pfuel paneb ette, Armfelt vaidleb vastu, Bennigsen vaatab läbi, kuna Barclay, kes on kutsutud tegutsema, ei tea, mida otsustada, — ja aeg kaob. Ainult Bagration — see on sõjamees. Ta on rumal, aga tal on vilumust, silmamõõtu ja otsustusvõimet . . . Ja missugust osa mänigib teie noor keiser selles kirjus karjas? Nad kompromiteerivad teda ja veeretavad tema peale vastutuse kõige eest, mis toimub. *Un souverain ne doit être à l'armée que quand il est général,*»[1] ütles ta, heites neid sõnu ilmselt otse väljakutsena keisrile näkku. Napoleon teadis, kui väga keiser Aleksander soovis olla väejuht.

«Sõjakäigu algusest on juba nädal aega möödas, ja te ei osanud Vilnot kaitsta. Teie väed on pooleks lõigatud ja Poola provintsidest välja aetud. Teie armee nuriseb.»

«Vastupidi, majesteet,» ütles Balašov, kes vaevalt jõudis meeles pidada, mis talle räägiti, ja kel oli raske jälgida seda sõnade ilutulestikku, «väed põlevad soovist . . .»

«Ma tean kõik,» katkestas teda Napoleon, «ma tean kõik. Tean teie pataljonide arvu niisama täpselt kui omadegi arvu. Teil pole kahtesada tuhandet meestki väge, aga minul on kolm korda rohkem; annan teile ausõna,» üles Napoleon, unustades, et sel tema ausõnal ei saanud mingisugust tähtsust olla, «annan teile *ma parole d'honneur que j'ai cinq cent trente mille hommes de ce côté de la Vistule*[2]. Türklastest pole teil abi: nad ei kõlba kuhugi ja tõendasid seda teiega rahu tehes. Rootslased — nende saatuseks on olla hullumeelsetest kuningatest valitsetud. Nende kuningas oli hull; nad vahetasid tema ümber ja võtsid teise — Bernadotte'i, kes läks jalamaid

[1] Valitseja tohib ainult siis sõjaväe juures olla, kui ta on väejuht,

[2] oma ausõna, et mul on viissada kolmkümmend tuhat meest siinpool Visłat.

hulluks, sest ainult hull võib rootslasena Venemaaga liitusid sõlmida.» Napoleon muigas tigedalt ja tõstis jälle tubakatoosi nina juurde.

Igale Napoleoni lausele tahtis Balašov vastata ja tal oli, mida vastata. Ta tegi alatasa liigutusi, mis näitasid, et ta soovib midagi öelda, kuid Napoleon katkestas alati teda. Rootslaste hullumeelsuse kohta tahtis Balašov öelda, et Rootsi on saar, kui Venemaa on tema poolt; kuid Napoleon hüüatas vihaselt, et tema häält summutada. Napoleon oli selles ärrituse seisundis, milles on tarvis rääkida, rääkida ja rääkida — ainult selleks, et iseendale tõendada oma õigsust. Balašovi olukord läks raskeks: kui saadik kartis ta kaotada oma väärikust ja tundis vajadust vastu rääkida, kui inimest aga ängistas teda põhjusetust vihast tekkinud eneseunustus, milles Napoleon ilmselt viibis. Ta teadis, et kõigil neil sõnadel, mis Napoleon nüüd ütles, polnud tähtsust, — et tal rahunedes on endalgi nende pärast häbi. Balašov seisis, silmad maas, Napoleoni liikuvaid jämedaid jalgu vaadates ja püüdis vältida tema pilku.

«Mis tähendavad mulle need teie liitlased!» rääkis Napoleon. «Minu liitlased on poolakad. Neid on kaheksakümmend tuhat, nad võitlevad nagu lõvid. Ja neid saab olema kakssada tuhat.»

Ja nähtavasti veel rohkem raevudes sellest, et ta seda öeldes ütles ilmset valet ja et Balašov ikka samas, oma saatusele alistuvas asendis ta ees seisis, pöördus ta järsult ümber, tuli otse Balašovi näo ligi ja peaaegu kisendas, oma valgete kätega energilisi ning kiireid liigutusi tehes:

«Teadke, et kui te Preisimaa minu vastu ässitate, teadke, et ma pühin ta siis Euroopa kaardilt,» ütles ta kahvatu, tigedusest moondunud näoga, oma väikest kätt energilise liigutusega vastu teist kätt lüües. «Jah, ma paiskan teid Düüna taha, Dnepri taha ja püstitan uuesti teie vastu selle tõkke, mille purustamist lubades Euroopa oli kuritegelik ja sõge. Jah, näete, mis teiega juhtub, näete, mis te võitsite minust eemaldudes,» ütles ta ja kõndis vaikides mitu korda üle toa, oma paksude õlgade võpatades. Ta pani tubakatoosi vestitasku, võttis selle jälle välja, tõstis mitu korda nina juurde ja peatus Bala-

šovi vastas. Ta vaikis pisut, vaatas pilkavalt otse Balašovile silma ja ütles vaikse häälega:

«Et cependant quel beau règne aurait pu avoir votre maître!»[1]

Tundes vajadust vastu vaielda, ütles Balašov, et Venemaa vaatekohalt ei paista asjad nii süngetena. Napoleon vaikis, talle ikka pilkavalt otsa vaadates ja nähtavasti teda mitte kuulates. Balašov ütles, et Venemaal oodatakse sõjalt kõike head. Napoleon noogutas armuliselt pead, otsekui öeldes: «Tean, niiviisi rääkida on teie kohus, kuid te ise ei usu seda, ma veensin teid.»

Balašovi jutu lõpul võttis Napoleon jälle tubakatoosi välja, nuusutas sellest ja koputas märguandena kaks korda jalaga vastu põrandat. Uks avanes. Aupaklikult lookas kammerhärra ulatas keisrile kübara ja kindad, teine ulatas taskurätiku. Neile pilku heitmata pöördus Napoleon Balašovi poole.

«Kinnitage minu nimel keiser Aleksandrile,» ütles ta kübarat võttes, «et ma olen temale endiselt ustav. Ma tunnen teda põhjalikult ja hindan väga kõrgelt ta väljapaistvaid omadusi. *Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre à l'Empereur.*»[2]

Ja Napoleon läks kiiresti ukse poole. Vastuvõtutoast sööstsid kõik ette, trepist alla.

VII

Pärast kõike seda, mis Napoleon talle oli öelnud, pärast neid vihapurskeid ja pärast viimaseid, jahedalt öeldud sõnu: *«Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre»* oli Balašov kindel, et Napoleon mitte ainult et ei soovi teda enam näha, vaid koguni püüab mitte näha teda — solvatud saadikut ja, mis peaasi, tema sündmatu ägeduse tunnistajat. Kuid oma imestuseks sai Balašov Duroc'i kaudu kutse sel päeval keisri lauas süüa. Lõunal olid Bessières, Caulaincourt ja Berthier.

[1] Ja ometi, kui ilus valitsemisaeg oleks võinud olla teie keisril!

[2] Ma ei pea teid enam kinni, kindral, te saate minu kirja keisrile.

Napoleon võttis Balašovi vastu lõbusa ja lahke näoga. Mitte ainult et temas polnud märgata häbelikkust või endale etteheite tegemist hommikuse ägedushoo pärast, vaid ta, vastupidi, püüdis Balašovi julgustada. Oli näha, et Napoleon oli juba ammu veendunud, et tema ei võinud eksida ja et tema arusaamise järgi kõik, mis ta tegi, oli hea — mitte sellepärast, et see ühte langes kujutlusega sellest, mis on hea ja mis on halb, vaid sellepärast, et tema seda tegi.

Keiser oli väga lõbusas tujus pärast oma ratsasõitu läbi Vilno, kus rahvahulgad teda vaimustusega vastu võtsid ja saatsid. Kõigis neis tänavais, kust ta läbi sõitis, oli akendele välja pandud vaipu, lippe, tema monogramme, ja poola daamid tervitasid teda rätikutega lehvitades.

Lõunalauas Balašovi enda kõrvale istuma pannud, kohtles ta teda mitte ainult lahkelt, vaid nii, nagu loeks ta ka Balašovi oma õukondlaste hulka — nende inimeste hulka, kes tema kavatsustele kaasa tundsid ja pidid rõõmustama tema kordaminekute üle. Muu vestluse seas hakkas ta rääkima Moskvast ja küsitles Balašovi Venemaa pealinna üle, mitte lihtsalt nii, nagu teadmishimuline reisija pärib uue koha üle, mida ta kavatseb külastada, vaid otsekui veendunult, et Balašov venelasena peab olema meelitatud sellest teadmishimust.

«Kui palju on Moskvas elanikke, kui palju maju? Kas on tõsi, et *Moscou*'d nimetatakse *Moscou la sainte*[1]? Kui palju kirikuid on *Moscou*'s?» päris ta.

Vastuse peale, et kirikuid on üle kahesaja, ütles ta:

«Milleks niisugune ilmatu hulk kirikuid?»

«Venelased on väga jumalakartlikud,» vastas Balašov.

«Muide, kloostrite ja kirikute rohkus on alati rahva arenematuse tunnuseks,» ütles Napoleon ja vaatas sellele arvamusele hinnangut oodates Caulaincourt'i poole.

Balašov julges aupaklikult mitte nõustuda Prantsuse keisri arvamusega.

«Igal maal on oma kombed,» lausus ta.

«Kuid kuskil Euroopas pole enam midagi niisugust,» ütles Napoleon.

[1] pühaks Moskvaks?

«Palun vabandust, majesteet,» ütles Balašov, «peale Venemaa on veel Hispaania, kus samuti on palju kirikuid ja kloostreid.»

See prantslaste hiljutisele lüüasaamisele Hispaanias vihjav vastus sai Balašovi jutu järgi keiser Aleksandri õukonnas kõrge hinnangu osaliseks, kuid praegu, Napoleoni lõunalauas, hinnati seda väga vähe ja see jäi märkamatuks.

Härrade marssalite ükskõikseist ja nõutuist nägudest oli näha, et nad ei saanud aru, milles peitus siin teravus, millele vihjas Balašovi toon. «Kui seda oligi, siis ei mõistnud me seda või see polnud sugugi vaimukas,» ütles marssalite näoilme. Seda vastust hinnati nii vähe, et Napoleon seda lihtsalt ei märganudki ja küsis Balašovilt naiivselt, missuguste linnade kaudu läheb siit otsetee Moskvasse. Balašov, kes oli kogu lõunasöögi aja valvel, vastas, et *comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou*[1], et teid on palju ja nende mitmesuguste teede hulgas on tee Poltaava kaudu, mille valis Karl XII, ütles Balašov, tahtmatult õhetama hakates heameelest selle õnnestunud vastuse puhul. Ei jõudnud Balašov veel lõpetada viimaseid sõnu: *«Poltawa»*, kui Caulaincourt juba rääkima hakkas Peterburist Moskvasse viiva tee ebamugavustest ja oma Peterburi-mälestustest.

Pärast lõunat mindi kohvi jooma Napoleoni kabinetti, mis neli päeva tagasi oli olnud keiser Aleksandri kabinetiks. Napoleon istus, maitses Sèvres'i tassist kohvi ja osutas Balašovile enda kõrval olevat tooli.

Inimesel on olemas teatav pärastlõunane meeleolu, mis sunnib teda tugevamini kui igasugused mõistlikud põhjused endaga rahul olema ja kõiki oma sõpradeks pidama. Napoleon oli selles meeleolus. Talle tundus, et ta on ümbritsetud inimestest, kes teda jumaldavad. Ta oli veendunud, et ka Balašov oli pärast tema lõunasööki ta sõber ning jumaldaja. Napoleon pöördus tema poole meeldiva ja veidi pilkava naeratusega.

«See on, nagu mulle räägiti, sama tuba, milles elas keiser Aleksander. Imelik, eks ole, kindral?» ütles ta,

[1] nagu kõik teed viivad Rooma, nii viivad kõik teed ka Moskvasse,

ilmselt mitte kaheldes selles, et need sõnad ei saanud olla ebameeldivad tema kaasvestlejale, kuna nad tõendasid tema, Napoleoni üleolekut Aleksandrist.

Balašov ei saanud selle peale midagi vastata ja langetas vaikides pea.

«Jah, selles toas pidasid neli päeva tagasi nõu Wintzingerode ja Stein,» jätkas Napoleon sellesama pilkava, enesekindla naeratusega. «Millest ma ei suuda aru saada,» ütles ta, «on see, et keiser Aleksander kogus enda ümber kõik minu isiklikud vaenlased. Ma ei... mõista seda. Kas ta ei mõtelnud sellele, et mina võin teha sedasama?...» küsis ta Balašovi poole pöördudes, ja nähtavasti tõukas see mõte teda jälle alles värskelesse hommikuse viha jälgedesse.

«Ja teadku ta, et ma teen seda,» ütles Napoleon püsti tõustes ja käega oma tassi eemale lükates. «Ma kihutan Saksamaalt välja kõik ta omaksed, vürtemberglased, baadenlased, veimarlased... Jah, ma kihutan nad välja. Las ta valmistab neile ette pelgupaiga Venemaal!»

Balašov langetas pea, näidates oma olekuga, et ta sooviks hüvasti jätta ja kuulab ainult sellepärast, et ei saa kuulamata jätta, mis talle räägitakse. Napoleon ei pannud seda tähele. Ta kõneles Balašoviga mitte kui oma vaenlase saadikuga, vaid kui inimesega, kes nüüd on temale täiesti ustav ja peab rõõmu tundma oma endise isanda alandamisest.

«Ja miks võttis keiser Aleksander vägede juhatamise enda peale? Milleks seda? Sõda on minu eriala, tema asi aga on valitseda, mitte sõjaväge käsutada. Milleks võttis ta enda peale säärase vastutuse?»

Napoleon võttis jälle tubakatoosi, kõndis vaikides mitu korda üle toa, astus siis äkki ootamatult Balašovi juurde ja tõstis kergelt muiates nii kindlalt, kiiresti ning lihtsalt, nagu teeks ta midagi mitte ainult tähtsat, vaid ka Balašovile meeldivat, käe neljakümneaastase vene kindrali näo ligi, võttis tal kõrvast kinni ja tõmbas seda kergelt, naeratades seejuures ainult huultega.

Avoir l'oreille tirée par l'Empereur[1] loeti Prantsuse õukonnas suurimaks austuse ja armulikkuse märgiks.

[1] Saada keisri poolt kõrvast sakutatud

«Eh bien, vous ne dites rien, admirateur et courtisan de l'Empereur Alexandre?»[1] ütles ta, nagu oleks naeruväärne tema juuresolekul olla kellegi teise kui tema *courtisan* ning *admirateur*.

«Kas hobused kindrali jaoks on valmis?» lisas ta juurde, Balašovi kummarduse peale kergelt pead langetades.

«Andke talle minu omad, tal tuleb kaugele sõita...»

Kiri, mille Balašov kaasa tõi, oli Napoleoni viimane kiri Aleksandrile. Kõik kõneluse üksikasjad tehti Vene keisrile teatavaks, ja sõda algas.

VIII

Pärast oma kokkusaamist Pierre'iga Moskvas sõitis vürst Andrei Peterburi asju ajama, nagu ta omastele ütles, kuid tegelikult selleks, et kohata seal vürst Anatol Kuraginit, kellega kohtumist ta pidas hädatarvilikuks. Kuraginit, kelle järele ta Peterburi jõudes päris, ei olnud enam seal. Pierre oli oma naisevennale teada andnud, et vürst Andrei sõidab talle järele. Anatol Kuragin sai kohe sõjaministrilt teenistussemääramise ja sõitis Moldaavia armeesse. Samal ajal kohtas vürst Andrei Peterburis Kutuzovit, oma endist, temasse alati heatahtlikult suhtuvat kindralit, ja Kutuzov tegi talle ettepaneku sõita temaga koos Moldaavia armeesse, kuhu vana kindral oli määratud ülemjuhatajaks. Vürst Andrei määrati peakorteri staabi juurde ja ta sõitis Türgimaale.

Vürst Andrei pidas ebasündsaks Kuraginile kirjutada ja teda välja kutsuda. Ilma uue põhjuseta kahevõitluseks pidas vürst Andrei omapoolset väljakutset krahvitar Rostovat kompromiteerivaks ja seepärast otsis ta isiklikku kokkusaamist Kuraginiga, mille kestel ta kavatses leida uue põhjuse kahevõitluseks. Kuid Moldaavia armees ei õnnestunud tal samuti kohata Kuraginit, kes varsti pärast vürst Andrei saabumist pöördus tagasi Venemaale. Uuel maal ja uutes tingimustes oli vürst Andreil kergem elada. Pärast oma mõrsja truudusemurdmist, mis talle seda valusamini mõjus, mida hoolikamalt ta kõigi eest varjas selle mõju endasse, oli tal veel raske elada neis tingimustes, milles ta oli õnnelik olnud, ja veel raskemad olid talle vabadus ning iseseisvus, mida ta varem oli nii kalliks pidanud. Ta ei mõlgutanud enam neid endisi mõtteid, mis olid talle esmakordselt pähe tulnud Austerlitzi lahinguväljal taevasse vaadates, mõtteid, mida ta oli armastanud Pierre'iga mõlgutada ja mis olid täitnud tema üksildust Bogutšarovos ja hiljem Šveitsis ning Roomas; ta koguni kartis meenutadagi neid mõtteid, mis avasid ääretuid ja heledaid vaatepiire. Tal olid nüüd ainult kõige lähemad, endistega mitte seoses olevad, praktilised huvid, millest ta seda suurema õhinaga kinni haaras, mida suletumad tema eest olid endised. Nagu oleks too lõpmatu, eemalduv taevavõlv, mis varem ta kohal oli seisnud, äkki muutunud madalaks, kindlapiirilliseks, teda rõhuvaks võlviks, milles kõik oli selge, kuid polnud midagi igavest ega salapärast.

Kõigist võimalikest tegevusaladest oli sõjaväeteenistus talle kõige lihtsam ja tuttavam. Kutuzovi staabi juures korrapidaja kindrali kohuseid täites töötas ta visalt ning usinalt, Kutuzovit oma tööinnu ja korralikkusega imestama pannes. Kuraginit Türgist mitte leides ei pidanud vürst Andrei vajalikuks tema järel jälle Venemaale kihutada, kuid kõige selle juures ta teadis, et kui palju aega ka ei mööduks, ta ei saaks, hoolimata kogu põlgusest, mida ta tundis tema vastu, hoolimata kõigist tõendustest, millega ta end veenis, et ei maksa alanduda kokkupõrkeni temaga, ta teadis, et ta Kuraginit kohates ei saa jätta teda välja kutsumata, nagu näljane inimene ei saa jätta toidu kallale tormamata. Ja see teadmine, et solvangu eest pole veel kätte makstud, et viha pole välja valatud, vaid rõhub südant, mürgitas seda kunstlikku rahu, mille vürst Andrei endale Türgis lõi hoolt nõudva, askeldava ja pisut auahne ning kuulsusejanuse tegevusega.

1812. aastal, kui Bukaresti (kus Kutuzov elas kaks kuud, päevi ja öid oma valahhitari juures veetes) jõudis teade sõjast Napoleoniga, palus vürst Andrei Kutuzovilt

[1] Noh, te ei ütle midagi, keiser Aleksandri austaja ja õukondlane?

enda üleviimist Läänearmeesse. Kutuzov, keda Bolkonski oli juba ära tüüdanud oma töökusega, mis oli talle ette-heiteks tema tegevusetuse pärast, laskis tal hea meelega minna ja saatis ta ülesandega Barclay de Tolly juurde.

Enne kui ta sõitis armeesse, mis mais viibis Drissa laagris, külastas vürst Andrei Lõssõje Gorõ't, mis asetses otse tema teel, kolme versta kaugusel Smolenski maanteest. Viimasel kolmel aastal oli vürst Andrei elus olnud nii palju murranguid, nii palju oli ta mõtisklenud, läbi elanud, nii palju näinud (ta oli ringi sõitnud nii Läänes kui Idas), et teda Lõssõje Gorõ'sse saabumisel imelikult ja ootamatult hämmastas, et elu kulgeb siin täpselt niisama, kõige pisemate üksikasjadeni täpselt niisama nagu varemgi. Justkui nõiutud, uinunud lossi sõitis ta Lõssõje Gorõ puisteele ja kiviväravast sisse. Sama soliidsus, sama puhtus, sama vaikus valitses selles majas, samad mööblid, samad seinad, samad helid, sama lõhn ja samad arglikud näod, ainult natuke vanemaks jäänud. Vürstitar Marja oli ikka seesama arglik, inetu, vananev neiu, kelle elu parimad aastad möödusid kartuses ja igavestes hingelistes piinades, ilma kasuta ja rõõmuta. Bourienne oli ikka seesama oma elu iga minutit rõõmsalt kasutav ja enda suhtes kõige rõõmsamaid lootusi hellitav, endaga rahulolev, edev tüdruk. Ainult enesekindlamaks oli ta muutunud, nagu näis vürst Andreile. Tema poolt Šveitsist kaasatoodud kasvataja Dessalles kandis venelõikelist kuube, purssis teenijatega vigast vene keelt, kuid oli ikka seesama piiratult-tark, haritud, vooruslik ja pedantne kasvataja. Vana vürst oli kehaliselt ainult niipalju muutunud, et ta suus nüüd võis märgata ühe külgmise hamba puudumist; vaimselt oli ta ikka samasugune nagu enne, ainult veel tigestunum ja umbusklikumalt suhtuv kõige selle tõelisusse, mis maailmas toimus. Üksnes Nikoluška oli suureks kasvanud ja muutunud: tal olid punased põsed ja ta pea oli kattunud tumedate käharate juustega; kui ta naeris ning vallatles, kergitas ta enda teadmata oma ilusa suu ülahuult täpselt samuti, nagu seda oli teinud kadunud väike vürstinna. Ainult tema üksi ei alistunud muutumatuse seadusele ses nõiutud, uinuvas lossis. Ehkki väliselt oli kõik jäänud vanaviisi, olid kõigi nende inimeste sisemised

vahekorrad muutunud sestsaadik, kui vürst Andrei neid ei olnud näinud. Perekonnaliikmed olid jagunenud kaheks teineteisele võõraks ja vaenulikuks leeriks, mis nüüd tema pärast oma tavalist eluviisi muutes ainult tema siinviibimise tõttu omavahel läbi käisid. Ühte leeri kuulusid vana vürst, Bourienne ja arhitekt, teise — vürstitar Marja, Dessalles, Nikoluška ja kõik lapsehoidjad ning ammed.

Tema Lõssõje Gorõ's viibimise ajal lõunatas kogu pere koos, kuid kõigil oli ebamugav ja vürst Andrei tundis, et ta on külaline, kelle pärast tehakse erandit, ja et ta tülitab kõiki oma siinolekuga. Seda tahtmatult tundes oli vürst Andrei esimese päeva lõunasöögi ajal sõnakehv, ja tema seisukorra ebaloomulikkust märgates jäi ka vana vürst süngelt vait ning läks kohe pärast lõunat oma tubadesse. Kui vürst Andrei õhtul tema juurde tuli ja teda virgutada katsudes hakkas rääkima noore krahvi Kamenski sõjakäigust, alustas vana vürst ootamatult juttu vürstitar Marjast, teda hukka mõistes ta usuliste hälduste ja sallimatuse pärast m-lle Bourienne'i vastu, kes vana vürsti sõnade järgi oli ainus talle tõeliselt ustav hing.

Vana vürst kaebas, et kui ta on haige, siis ainult vürstitar Marja pärast; et vürstitar Marja meelega piinab ja ärritab teda; et ta hellitamise ja rumalate juttudega rikub väikest vürsti Nikolaid. Vana vürst teadis väga hästi, et ta piinab oma tütart ja et tütre elu on väga raske, aga ta teadis ka, et ta ei saa tütart piinamata jätta ja et tütar on seda ära teeninud. «Miks siis vürst Andrei, kes seda näeb, mulle oma õest midagi ei räägi?» mõtles vana vürst. «Kas ta arvab, et ma olen kurjategija või vana tohman, et ma ilma põhjuseta olen eemaldunud tütrest ja prantslannast endale lähedase inimese teinud? Ta ei saa aru, ja seepärast on tarvis talle selgeks teha, on tarvis, et ta mind ära kuulaks,» mõtles vana vürst. Ja ta hakkas selgitama põhjusi, miks ta ei suuda taluda tütre juhmi iseloomu.

«Kuna te minult seda küsite,» ütles vürst Andrei, isale otsa vaatamata (esimest korda elus mõistis ta hukka oma isa), «ma ei tahtnud rääkida, aga kuna te mult küsite, siis ütlen ma teile avameelselt oma arvamise

kõige selle kohta. Kui on arusaamatusi ja lahkhelisid teie ja Maša vahel, siis ei saa ma kuidagi süüdistada teda, — ma tean, kuidas ta teid armastab ja austab. Kuna te minult juba küsite,» jätkas vürst Andrei ärritudes, sest ta oli viimasel ajal alati valmis ärrituma, «siis võin ma teile ütelda ühte: kui on arusaamatusi, siis nende põhjuseks on tühine naisterahvas, kes ei peaks olema mu õe sõbratariks.»

Vana vürst jäi esiti liikumatuil silmil pojale otsa vahtima ja paljastas ebaloomuliku naeratusega hamba puudumise, millega vürst Andrei ei suutnud harjuda.

«Missugune sõbratar, kullake, ah? Juba jõudsid läbi rääkida! Ah?»

«Isa, ma ei tahtnud kohtumõistjaks olla,» ütles vürst Andrei sapisel ja karmil toonil, «kuid te ise soovisite seda, ja ma ütlesin ning ütlen alati, et vürstitar Marja pole süüdi, vaid süüdi olete... süüdi on see prantslanna...»

«Ah, süüdi mõistis!... Süüdi mõistis!» ütles vana vürst vaiksel häälel ja — nagu vürst Andreile tundus — kohmetult. Siis aga kargas ta äkki püsti ja kisendas: «Välja, välja! Et su lõhnagi siin ei oleks!...»

Vürst Andrei tahtis kohe ära sõita, kuid vürstitar Marja palve peale jäi veel üheks päevaks. Sel päeval ei näinud vürst Andrei oma isa, kes ei väljunud oma ruumidest ega lasknud enda juurde kedagi peale m-lle Bourienne'i ja Tihhoni ning küsis mitu korda, kas poeg on ära sõitnud. Järgmisel päeval läks vürst Andrei enne ärasõitu poja tubadesse. Priske, oma ema moodi kähar-päine poisike istus talle põlvele. Vürst Andrei hakkas pojale jutustama muinasjuttu Sinihabemest, kuid jäi mõttesse ega jutustanud lõpuni. Ta ei mõelnud sellele kenale poisikesele teda põlvel hoides, vaid mõtles endale. Üudustundega otsis ta ega leidnud endas ei kahetsust selle pärast, et oli oma isa vihale ajanud, ega kahjutunnet selle üle, et ta (esimest korda elus tülis olles) isa juurest ära sõidab. Kõige tähtsam oli talle see, et ta otsis ega leidnud seda endist hellust poja vastu, mida ta lootis endas äratada poisikest kallistades ja teda endale põlvele istuma võttes.

«Noh, jutusta edasi,» ütles poeg.

Vürst Andrei ei vastanud talle, tõstis ta oma põlvedelt maha ja väljus toast.

Niipea kui vürst Andrei jättis kõrvale oma igapäevase tegevuse, eriti aga kui ta astus endistesse elutingimustesse, milles ta oli viibinud siis, kui oli olnud õnnelik, valdas elutusk teda endise jõuga ja ta püüdis rutem lahti saada neist mälestustest ning leida ruttu mingi tegevuse.

«Kas sa sõidad kindlasti, *André*?» küsis õde temalt.

«Jumal tänatud, et võin sõita,» ütles vürst Andrei. «Kahetsen väga, et sina ei või.»

«Miks sa räägid niiviisi!» ütles vürstitar Marja. «Miks sa räägid niiviisi nüüd, kus sa sõidad sellesse hirmsasse sõtta ja isa on nii vana! M-lle Bourienne rääkis, et ta küsis sinu järele...»

Niipea kui ta hakkas sellest rääkima, hakkasid ta huuled värisema ja pisarad voolama. Vürst Andrei pöördus kõrvale ja kõndis edasi-tagasi mööda tuba.

«Ah, mu jumal! Mu jumal!» ütles ta. «Ja kui mõtelda, mis ja kes... millised tühised olevused võivad olla inimeste õnnetuse põhjuseks!» ütles ta tigedusega, mis ehmatas vürstitar Marjat.

Vürstitar Marja mõistis, et tühiste olevuste all ei mõelnud vürst Andrei mitte ainult m-lle Bourienne'i, kes oli Marja õnnetuks teinud, vaid ka seda meest, kes oli hävitanud tema enda õnne.

«*André*, ühte palun, ühte anun ma sinult,» ütles ta venna küünarnukki puudutades ja talle läbi pisarate hiilgavate silmadega otsa vaadates. «Ma mõistan sind (vürstitar Marja langetas silmad). Ära mõtle, et hädad on inimeste kätetöö. Inimesed on Tema tööriistad.» Ta vaatas vürst Andrei peast natuke kõrgemale, kindla harjunud pilguga, nagu vaadatakse tuttavat näopildi kohta. «Hädad on Tema, mitte inimeste saadetud. Inimesed on Tema tööriistad, nemad pole süüdi. Kui sulle näib, et keegi on sinu ees süüdi, siis unusta see ning andesta. Meil pole õigust karistada. Ja sa mõistad andestamise õnne.»

«Kui ma oleksin naine, siis ma teeksin seda, *Marie*. See on naise voorus. Kuid mees ei tohi ega saa unustada ja andestada,» ütles ta, ja kuigi ta selle hetkeni ei mõelnud Kuraginile, ärkas kogu väljavalamata viha äkki ellu

ta südames. «Kui juba vürstitar Marja manitseb mind andestama, siis, tähendab, oleksin ma ammugi pidanud karistama,» mõtles ta. Ja vürstitar Marjale enam vastamata hakkas ta nüüd mõtlema sellele rõõmustavale, kurjale silmapilgule, millal ta kohtab Kuraginit, kes (nagu ta teadis) viibis sõjaväes.

Vürstitar Marja palus venda veel üks päev oodata, rääkis sellest, et ta teab, kui õnnetu oleks isa, kui Andrei ära sõidaks ilma temaga leppimata; kuid vürst Andrei vastas, et arvatavasti tuleb ta sõjaväest varsti jälle koju, et ta tingimata kirjutab isale ja et mida kauemaks ta nüüd jääks, seda teravamaks muutuks see tüli.

«Adieu, André! Rappelez vous que les malheurs viennent de dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables,»[1] olid viimased sõnad, mis ta õelt kuulis, kui ta temaga jumala jättis.

«Nii peab see olema!» mõtles vürst Andrei Lõssõje Gorõ puiesteelt välja sõites. «Tema, haletsusväärne süütu olend, jääb vanadusest aru kaotanud raugale närida. Vana tunneb, et ta ise on süüdi, kuid ei saa ennast muuta. Mu poeg kasvab ja tunneb rõõmu elust, milles ta saab olema samasugune nagu kõik teisedki, — kas petetu või petja. Mina sõidan armeesse, milleks? — Ma ei tea isegi, ja soovin kohata meest, keda ma põlgan, selleks, et anda talle võimalus mind tappa ja mu üle naerda!» Elutingimused olid ka enne needsamad, kuid enne olid nad kõik üksteisega seotud, nüüd aga varises kõik laiali. Vaid mõttetud, ilma igasuguse seoseta nähtused ilmusid üksteise järel vürst Andrei kujutlusse.

IX

Vürst Andrei saabus armee peakorterisse juuni lõpul. Esimene armee — see, mille juures viibis keiser, — asetses kindlustatud laagris Drissa kaldal; teise armee väeosad taganesid, püüdes ühineda esimese armeega, millest nad — nagu räägiti — olid prantslaste suurte jõu-

[1] Jumalaga, Andrei! Pea meeles, et hädad on jumalast ja et inimesed pole iialgi süüdi.

dude poolt ära lõigatud. Keegi polnud rahul sõjategevuse üldise käiguga vene armees, kuid sissetungi ohust Vene kubermangudesse keegi ei mõtelnudki; keegi ei oletanudki, et sõda võiks kanduda kaugemale läänepoolsest Poola kubermangudest.

Vürst Andrei leidis Barclay de Tolly, kelle juurde ta oli määratud, Drissa kaldalt. Kuna laagri ümbruskonnas polnud ühtki suuremat küla või alevikku, siis oli armee juures viibiv tohutu hulk kindraleid ja õukondlasi majutatud kümne versta ulatuses asetsevate külade paremaisse majadesse siin- ja sealpool jõge. Barclay de Tolly asus nelja versta kaugusel keisrist. Ta võttis Bolkonski vastu ükskõikselt ning jahedalt ja ütles oma saksapärase aktsendiga, et teatab temast keisrile ta kohalemääramiseks, seni aga palub teda jääda oma staabi juurde. Anatol Kuraginit, keda vürst Andrei lootis leida armeest, ei olnud siin: ta viibis Peterburis, ja see teade oli Bolkonskile meeltmööda. Huvi käimasoleva tohutu sõja keskuse vastu köitis vürst Andreid ja talle valmistas rõõmu vabaneda mõneks ajaks hajuvil-olekust, mida temas põhjustas mõte Kuraginist. Esimese nelja päeva jooksul, millal teda kuskile ei nõutud, sõitis vürst Andrei läbi kogu kindlustatud laagri ja püüdis oma teadmiste abil ning asjatundjate inimestega vestlemise varal luua endale sellest kindlat pilti. Kuid küsimus, kas see laager oli soodus või ei olnud, jäi vürst Andreil lahendamata. Ta oli juba jõudnud oma sõjalistest kogemustest tuletada veendumuse, et sõjaasjanduses ei tähenda mitte midagi kõige sügavamõttelisemalt läbimõeldud plaanid (nagu ta seda oli näinud Austerlitzi retkel), et kõik oleneb sellest, kuidas vastatakse vaenlase ootamatuile ja ettenägematuile sammudele, et kõik oleneb sellest, kuidas ja kelle poolt kogu asja juhitakse. Selleks, et endale seda viimast küsimust selgitada, püüdis vürst Andrei oma seisundit ja tutvusi kasutades süveneda sõjaväe juhtimise, sellega tegelevate isikute ja parteide iseloomu ja tuletas endale järgmise arusaamise asjade seisukorrast.

Kui keiser oli alles Vilnos, jaotati armee kolmeks. Esimest armeed juhatas Barclay de Tolly, teist — Bagration, kolmandat — Tormassov. Keiser viibis esimese

armee juures, kuid mitte ülemjuhatajana. Käskkirjades oli öeldud, et keiser ei võta ülemjuhatust enda peale, vaid ainult jääb armee juurde. Peale selle ei asunud isiklikult keisri juures mitte ülemjuhataja staap, vaid keiserliku peakorteri staap. Tema juures oli keiserliku staabi ülem kindralkortermeister vürst Volkonski, oli kindraleid, tiibadjutante, diplomaatilisi ametnikke ja suur hulk välismaalasi, kuid ei olnud armee staapi. Peale selle olid keisri juures ilma ametita: endine sõjaminister Araktšejev, krahv Bennigsen — auastmelt vanim kindralitest, troonipärija suurvürst Konstantin Pavlovitš, krahv Rumjantsev — kantsler, endine Preisi minister Stein, rootsi kindral Armfelt, sõjakäigu plaani peakoostaja Pfuel, Sardiinia emigrant kindraladjutant Paulucci, Wolzogen ja paljud teised. Kuigi need isikud viibisid armee juures ilma sõjaväeliste ametiteta, oli neil oma positsiooni tõttu mõju, ja sageli ei teadnud korpuseülem ja isegi ülemjuhataja, kellena küsib või soovitab ühte või teist Bennigsen, või suurvürst, või Araktšejev, või vürst Volkonski, ega teadnud, kas see või teine nõuande kujul antud käsk tuleb nende isikute või keisri poolt ja kas seda on tarvis täita või mitte. Kuid see oli väline olukord. Keisri ja kõigi nende isikute sealviibimise oluline mõte aga oli õukondlikult vaatekohalt (ja keisri juuresolekul muutuvad kõik õukondlasteks) kõigile selge. See mõte oli järgmine: keiser ei võtnud endale ülemjuhataja nime, kuid käsutas kõiki armeesid. Teda ümbritsevad inimesed olid ta abilisteks. Araktšejev oli truu täidesaatja-korravalvur ning valitseja ihukaitsja; Bennigsen oli Vilno kubermangu mõisnik, kes näiliselt tegi maakonna nimel *les honneurs*[1], tõeliselt aga oli hea kindral, kasulik nõuandmiseks ja selleks, et teda alati hoida varus Barclay asendamiseks. Suurvürst oli siin seepärast, et ta arvas heaks siin olla. Endine minister Stein oli siin seepärast, et ta oli kasulik nõuannetega, ning seepärast, et keiser Aleksander hindas kõrgelt tema isiklikke omadusi. Armfelt oli Napoleoni õel vihkaja ning enesekindel kindral, mis Aleksandrile alati mõju avaldas. Paulucci oli siin seepärast, et ta oli julge ja resoluutne kõnedes. Kindraladjutandid olid siin seepärast, et nad olid igal

[1] auavaldusi külalisele.

pool, kus viibis keiser, ja lõpuks — mis peaasi — Pfuel oli siin seepärast, et ta oli koostanud Napoleoni vastu peetava sõja plaani ja, olles pannud Aleksandri uskuma selle plaani otstarbekohasust, juhtis kogu sõjakäiku. Pfueli juures oli Wolzogen, kes Pfueli mõtteid edasi andis arusaadavamal kujul kui Pfuel ise — järsk, kõigi teiste põlgamiseni enesekindel kabineti-teoreetik.

Peale nimetatud isikute, venelaste ja välismaalaste (peamiselt välismaalaste, kes julgusega, mis on omane inimestele tegutsemisel võõras keskkonnas, iga päev esitasid uusi ootamatuid mõtteid), oli veel palju teisejärgulisi isikuid, kes viibisid armee juures sellepärast, et nende printsipaalid siin olid.

Kõigi mõtete ja häälte hulgas ses hiiglaslikus, rahutus, hiilgavas ja uhkes maailmas eraldas vürst Andrei järgmisi teravamaid suundade ja parteide alajaotusi.

Esimeseks parteiks olid Pfuel ja tema pooldajad, sõjateoreetikud, kes uskusid, et on olemas sõjateadus ja et selles teaduses on oma muutumatud seadused — flankeeriva liikumise, ümberhaaramise jms. seadused. Pfuel ja tema pooldajad nõudsid taandumist sisemaale täpsete seaduste järgi, mida ette kirjutas pseudo-sõjateooria, ja nägid igas kõrvalekaldumises sellest teooriast ainult barbaarsust, harimatust ja kuritahtlikkust. Sellesse parteisse kuulusid saksa printsid, Wolzogen, Wintzingerode ja teised, peamiselt sakslased.

Teine partei oli esimese vastandiks. Nagu see alati on, ühe äärmuse kõrval leidus ka teise äärmuse esindajaid. Sellesse parteisse kuulusid need inimesed, kes juba Vilnos nõudsid pealetungi Poolasse ja vabanemist igasugustest ette valmistehtud plaanidest. Peale selle, et mainitud partei esindajad olid julgete tegude esindajad, olid nad ühtlasi ka rahvuse esindajad, mistõttu nad muutusid vaidluses veelgi ühekülgsemaks. Need olid venelased: Bagration, karjääri alustav Jermolov ja teised. Sel ajal oli levinud Jermolovi tuntud nali, et ta paluvat keisrilt ühte armuavaldult: enda ülendamist sakslaseks. Selle partei inimesed rääkisid Suvorovit meenutades, et ei ole tarvis mõtelda ega nõelu kaardisse torkida, vaid on tarvis võidelda, vaenlast lüüa, mitte lasta teda Venemaa pinnale ja mitte anda sõjaväele mahti norutamiseks.

Kolmandasse parteisse, mida keiser usaldas kõige rohkem, kuulusid õukondlased, kes sobitasid kompromissi mõlema suuna vahel. Selle partei inimesed, kes olid suuremalt jaolt mittesõjaväelased ja kelle hulka kuulus ka Araktšejev, mõtlesid ja rääkisid, mida harilikult räägivad inimesed, kellel pole veendumusi, kuid kes soovivad näida veendunutena. Nad rääkisid, et kahtlemata nõuab sõda, eriti niisuguse geeniusega nagu Bonaparte (teda nimetati jälle Bonaparte'iks), kõige sügavamõttelisemaid kaalutlusi, põhjalikku teaduse tundmist ja et ses asjas on Pfuel geniaalne; kuid ühtlasi ei või jätta tunnistamata, et teoreetikud on sageli ühekülgsed ja et neid seepärast ei tohi päriselt usaldada, peab kuulama ka seda, mis räägivad Pfueli vastased, ja ka seda, mis räägivad praktilised, sõjanduses kogenud inimesed, ning võtma keskmise sellest kõigest. Selle partei inimesed nõudsid visalt, et tuleb säilitada Drissa laager Pfueli kava kohaselt ning muuta teiste armeede liikumissuundi. Säärase teguviisiga ei saavutata küll ei üht ega teist eesmärki, kuid selle partei inimestele näis nii kõige parem olevat.

Neljandaks suunaks oli suund, mille silmapaistvaimaks esindajaks oli troonipärija suurvürst, kes ei suutnud unustada oma Austerlitzi pettumust, kus ta oli, kiiver peas ja kolett seljas, nagu ülevaatusele kaardiväe ette ratsutanud, kavatsedes prantslasi uljalt purustada, ja ootamatult eesliinile sattudes sealt üldises segaduses vaevu minema pääsenud. Selle partei meeste arvamustes väljendus niihästi siiruse tugev kui ka nõrk külg. Nad kartsid Napoleoni, nägid temas jõudu, enestes nõrkust ja väljendasid seda otseselt. Nad ütlesid: «Kõigest sellest ei tule midagi peale häda, häbi ja hukatuse! Me jätsime maha Vilno, jätsime maha Vitebski, jätame maha ka Drissa. Ainus, mis meil mõistlikku teha jääb, on sõlmida rahu, ja nii ruttu kui võimalik, kuni meid veel Peterburist pole välja aetud!»

See armee kõrgemais ringkondades tugevasti levinud vaade leidis toetust niihästi Peterburis kui ka kantsler Rumjantsevi poolt, kes teistel riiklikkudel põhjustel samuti soovis rahu.

Viiendad pooldasid Barclay de Tollyt, mitte niipalju inimesena kui sõjaministrina ja ülemjuhatajana. Nad

rääkisid: «Olgu ta mis ta on (nii alustati alati), aga ta on aus, tubli mees ja temast paremat ei ole. Andke talle tõeline võim, sest sõda ei saa edukalt pidada ilma ühtse juhtimiseta, — ja ta näitab, milleks ta on suuteline, nagu ta seda näitas Soomes. Et meie armee on korras ning tugev ja taandus Drissani ilma lüüasaamiseta, selle eest võlgneme tänu ainult Barclayle. Kui nüüd Barclay asendatakse Bennigseniga, siis läheb kõik hukka, sest Bennigsen juba näitas oma saamatust 1807. aastal,» rääkisid selle partei pooldajad.

Kuuendad, bennigsenlased, rääkisid seevastu, et siiski ei ole kedagi tublimat ja kogenumat kui Bennigsen ja et kuidas ka ei keerutataks, ikkagi tullakse tema juurde. Ja selle partei mehed tõendasid, et kogu meie taandumine kuni Drissani oli kõige häbiväärsem lüüasaamine ja katkematu eksimuste rida. «Mida rohkem nad vigu teevad, seda parem: vähemalt saavad rutem aru, et nii ei või asi minna,» rääkisid nad. «Mitte mõnda Barclayd pole tarvis, vaid meest nagu Bennigsen, kes näitas oma võimeid juba 1807. aastal ja kellele Napoleon ise andis õiguse. Tarvis on meest, kelle võimu meelsasti tunnustataks, ja niisugune on üksnes Bennigsen.»

Seltsmendaks olid isikud, keda alati leidub valitsejate, eriti noorte valitsejate läheduses, ja keda iseäranis palju oli keiser Aleksandri läheduses, — kindralid ja tiibadjutandid, kes olid valitsejale kirglikult ustavad mitte kui keisrile, vaid kes teda siiralt ning omakasupüüdmatult jumaldasid kui inimest, nagu teda oli jumaldanud Rostov 1805. aastal, ja kes temas nägid mitte ainult kõiki voorusi, vaid ka kõiki inimlikke omadusi. Need isikud olid küll vaimustuses keisri tagasihoidlikkusest, kes keeldus vägede juhtimisest, laitsid aga siiski seda liigset tagasihoidlikkust ja soovisid ainult ühte ning nõudsid, et jumaldatud keiser loobuks liigsest usaldamatusest enese vastu, teataks avalikult, et ta astub sõjaväe etteotsa, moodustaks enda juurde ülemjuhataja staabi ja juhiks, vajaduse korral kogenud teoreetikute ja praktikutega nõu pidades, ise oma vägesid, keda juba ainuüksi see viiks ülimasse vaimustusse.

Kaheksas, kõige suurem rühmitus, mis oma tohutu hulgaga suhtus teistesse nagu üheksakümmend üheksa

suhtub ühesse, koosnes meestest, kes ei soovinud ei rahu ega sõda, ei pealetungiliikumisi ega kaitselaagrit Drissa ääres ega kuskil mujal, ei Barclayd ega keisrit, ei Pfueli ega Bennigseni, vaid soovisid ainult ühte ja kõige olulisemat: enestele suurimaid tulusid ja lõbusid. Selles keisri peakorteri juures kihavate, üksteisega ristuvate ning segunevate intriigide sogases vees võis edu saavutada ka õige paljus niisuguses, mis muul ajal poleks olnud mõeldav. Üks, et ainult mitte oma tulusat positsiooni kaotada, nõustus täna Pfueliga, homme tema vastasega, ülehomme aga kinnitas, et tal teatavas asjas ei ole mingit arvamist, — ainult selleks, et pääseda vastutusest ja keisrile meeltmööda olla. Teine, kes soovis kasu saada, pööras endale keisri tähelepanu, karjudes valjusti sedasama, millele keiser eile oli vihjanud, vaidles ja kisendas nõupidamisel, endale vastu rinda tagudes ja mittenõustujaid kahevõitlusele kutsudes ning sellega näidates, et ta on valmis end üldisele kasule ohvriks tooma. Kolmas nurus endale kahe nõupidamise vahel, kui ta isiklikke vaenlasi ligidal ei olnud, lihtsalt ühekordset toetust oma ustava teenistuse eest, teades, et keisril pole nüüd mahti keelduda. Neljas sattus ühtelugu kogemata keisri silma alla tööga koormatuna. Viies, et jõuda ammuihaldatud sihile — lõunasöögile keisri juures, tõestas ägedalt uuesti esilekerkinud arvamise õigsust või mitteõigsust ja esitas selle kinnituseks enam või vähem tugevaid ning õigeid tõendusi.

Kõik selle partei inimesed püüdsid rublasid, riste, austmeid ja jälgisid ses püüdmises ainult keisri helduse tuulelipu suunda. Niipea kui nad märkasid, et tuulelipp pöördus ühele poole, hakkas kogu see sõjaväe parasiitlik elanikkond puhuma samas suunas, nii et keisril seda raskem oli lippu teisele poole pöörata. Ebamäärases olukorras, ähvardava tõsise hädaohu juures, mis kõigele eriti äreva iseloomu andis, keset seda intriigide, enesearmastuse, kokkupõrgete, mitmesuguste vaadete ja tunnete keerist, kõigi nende isikute mitmekesise rahvusliku päritolu tõttu tekitas see kaheksas ja suurim, isiklikkude huvidega tegelevate inimeste partei kõige suuremat vassingut ning segadust ühises asjas. Missugune küsimus ka üles ei kerkinud, ikka lendas nende parasiitide parv,

oma suminat endise kõneaine kallal lõpetamata, juba uue kõneaine kallale ja summutas ning tumestas oma suminaga siiraid vaidlevaid hääli.

Kõigist neist parteidest kogunes samal ajal, kui vürst Andrei armee juurde saabus, veel üks — üheksas partei, kes hakkas oma häält tõstma. See oli vanade, arukate, riiklikes asjus kogenud meeste partei, kes oskasid, ilma ühtki vastukäivaist arvamustest pooldamata vaadata abstraktselt kõigele, mis toimus peakorteri staabi juures, ja kaalutleda vahendeid, mis viiksid välja sellest ebamäärasusest, kõhklusest, vassingust ja nõrkusest.

Selle partei pooldajad rääkisid ja mõtlesid, et kõik halb tuleb peamiselt keisri viibimisest armee juures oma sõjaväelise õukonnaga; et armeesse on üle toodud see suhete ebamäärane, konventsionaalne ja kõikuv püsimatus, mis on mugav õukonnas, kuid kahjulik armees; et keiser peab valitsema, aga mitte sõjaväge juhtima; et ainsaks väljapääsuks sellest seisukorrast on keisri lahkumine armee juurest ühes oma õukonnaga; et ainuüksi keisri kohalolek halvab viitkümmend tuhat meest, keda vajatakse tema isikliku julgeoleku kindlustamiseks; et kõige halvem, kuid sõltumatu ülemjuhataja on parem kui parim, kuid keisri juuresoleku ja võimuga seotud ülemjuhataja.

Samal ajal, kui vürst Andrei elas ilma tegevuseta Drissa laagris, kirjutas riigisekretär Šiškov, kes oli selle partei peamisi esindajaid, keisrile kirja, millele nõustusid alla kirjutama Balašov ja Araktšejev. Kasutades keisri poolt talle antud luba arutada asjade üldist käiku, tegi ta selles kirjas aupaklikult ja ettekäändel, et keisril on tarvis pealinnas rahva sõjalist vaimustust äratada, talle ettepaneku lahkuda armee juurest.

Rahva vaimustamine keisri poolt ja üleskutsumine isamaa kaitsmisele, seesama rahva vaimustamine (niipalju kui seda tekitas keisri isiklik viibimine Moskvas), mis oli Venemaa võidu peamiseks põhjuseks, esitati keisrile ettekäändena armee juurest lahkumiseks ja keiser võttis selle ettepaneku vastu.

See kiri polnud veel keisrile kätte antud, kui Barclay lõunalauas Bolkonskile teatas — keiser soovivat isiklikult näha vürst Andreid, et teda Türgi üle küsitleda, ja et vürst Andreil tuleb kell kuus õhtul ilmuda Bennigseni korterisse.

Samal päeval oli keisri korteris saadud teade Napoleoni uuest edasiliikumisest, mis võis armeele hädaohtlikuks kujuneda, — teade, mis hiljem osutus ebaõigeks. Ja samal hommikul oli kolonel Michaud ühes keisriga Drissa kindlustustes ringi sõitnud ja keisrile tõendanud, et see kindlustatud laager, mille ehitas Pfuel ja mida seni peeti taktika *chef-d'oeuvre*'iks[1], mis pidi Napoleoni hukutama, — et see laager on mõttetus ja vene armee hukatus.

Vürst Andrei saabus kindral Bennigseni korterisse, mis asus väikeses mõisamajas otse jõe kaldal. Ei Bennigseni ega keisrit polnud seal, kuid Tšernõšov, keisri tiibadjutant, võttis Bolkonski vastu ja teatas talle, et keiser sõitis koos kindral Bennigseni ja markii Paulucciga täna teist korda üle vaatama Drissa laagri kindlustusi, mille otstarbekuses on hakatud tugevasti kahtlema.

Tšernõšov istus prantsuskeelset romaani lugedes esimese toa akna juures. See tuba oli varem arvatavasti olnud saal. Seal seisis veel orel, millele olid kuhjatud mingisugused vaibad, ja ühes nurgas Bennigseni adjutandi välivoodi. See adjutant oli siin. Ilmselt äravaevatuna kas pidutsemisest või tööst istus ta kokkupandud asemel ja tukkus. Saalist viis edasi kaks ust: üks otse — endisse võõrastetuppa, teine paremale — kabinetti. Esimese ukse tagant kuuldus saksa keeles ja vahel harva prantsuse keeles kõnelevate inimeste hääli. Sinna, endisse võõrastetuppa, oli keisri soovil kogunenud mitte sõjanõukogu (keiser armastas ebamäärasust), vaid mõned isikud, kelle arvamist eelolevate raskuste kohta ta teada tahtis. See polnud sõjanõukogu, vaid nagu valitud meeste nõupidamine mõnede küsimuste selgitamiseks isiklikult keisrile. Sellele pool-sõjanõukogule olid kutsu-

[1] meistriteoseks,

tud: rootsi kindral Armfelt, kindraladjutant Wolzogen, Wintzingerode, keda Napoleon nimetas jooksikuks Prantsusmaa alamaks, Michaud, Toll, üldse mitte sõjaväelane krahv Stein ja lõpuks Pfuel ise, kes, nagu vürst Andrei kuulis, oli kogu asja *la chewille ouvrière*'iks[1]. Vürst Andreil oli juhus teda hästi silmitseda, sest Pfuel saabus varsti pärast teda ja peatus enne võõrastetuppa minekut hetkeks, et Tšernõšoviga mõned sõnad vahetada.

Esimesel pilgul tundus Pfuel oma halvasti õmmeldud vene kindralimundris, mis ta ümber lotendas nagu mardisandil, vürst Andreile justkui tuttavana, ehkki ta teda ilalgi polnud näinud. Temas olid ühendatud Weyrother, Mack, Schmidt ja paljud teised saksa kindralid-teoreetikud, keda vürst Andrei oli võinud näha 1805. aastal, kuid ta oli neist kõigist tüüpilisem. Säärast saksast teoreetikut, kelles oli ühendatud kõik, mida leidus neis sakslastes, polnud vürst Andrei veel iial näinud.

Pfuel oli väikest kasvu, väga kõhn, kuid laiakondiline, rohmaka, tugeva kehaehitusega, laiade puusadega ja kondiste abaluudega. Nägu oli tal väga kortsuline, sügavalt asetsevate silmadega. Ta juuksed olid eest meelekohtadelt nähtavasti rutuga siledaks harjatud, tagant aga seisid turris abitute kahludena. Rahutult ja vihaselt ümber vaadates astus ta tuppa, nagu kardaks ta kõike suures toas, kuhu tuli. Kohmaka liigutusega oma mööka hoides pöördus ta Tšernõšovi poole ja küsis saksa keeli, kus on keiser. Oli näha, et ta tahtis võimalikult ruttu tubadest läbi minna, lõpetada kummarduste tegemine ja tervitamine ning istuda tööle kaardi ette, kus ta tundis end oma kohal olevat. Ta noogutas Tšernõšovi sõnade peale kiiresti pead ja naeratas irooniliselt, kuuldes, et keiser vaatab üle kindlustusi, mis tema, Pfuel ise, on oma teooria järgi rajanud. Jämedal häälel ning järsult, nagu räägivad iseteadlikud sakslased, torises ta endamisi midagi: kas *Dummkopf* ... või: *zu Grunde die ganze Geschichte* ... või: *'s wird was Gescheites d'raus werden* ...[2] Vürst Andrei ei kuulnud hästi ja tahtis mööduda,

[1] peatocks.

[2] Lollpea ... ajavad hukka kogu asja ... sellest saab kena lugu ...

kuid Tšernõšov tutvustas teda Pfueliga, tähendades, et vürst Andrei on saabunud Türgist, kus sõda on nii õnnelikult lõpetatud. Pfuel heitis vaevalt pilgu pigem vürst Andreist üle kui temale näkku ja lausus naerdes: *«Da muss ein schöner taktischer Krieg gewesen sein.»*[1] Ja astus põlastavalt naerdes tuppa, kust kuuldus hääli.

Nähtavasti oli Pfuel, kes niigi alati kergesti ärritus ja pilkavaks muutus, täna eriti ärevil seetõttu, et julgeti ilma temata ta laagrit üle vaadata ning seda arvustada. Vürst Andrei lõi endale üksnes selle lühikese kokkupuutumise põhjal Pfueliga, tänu oma Austerlitzi mälestustele, selge pildi selle mehe iseloomust. Pfuel oli üks neid lootusetult, parandamatult fanaatiliselt enesekindlaid inimesi, nagu seda on ainult sakslased, ja nimelt sellepärast, et ainult sakslased on enesekindlad abstraktse idee — teaduse, s. o. täiusliku tõe oletatava teadmise alusel. Kui prantslane on enesekindel, siis sellepärast, et ta peab ennast isiklikult nii mõistuse kui keha poolest võitmatult kütkestavaks nii meestele kui naistele. Inglane on enesekindel sel alusel, et ta on maailma kõige paremini korraldatud riigi kodanik ja teab seepärast inglasena alati, mis ta tegema peab, ja teab ka, et kõik, mis ta teeb inglasena, on kahtlemata hea. Itaallane on enesekindel sellepärast, et ta on erutatud ning unustab hõlpsasti nii ennast kui ka teisi. Venelane on enesekindel just sellepärast, et ta midagi ei tea ega taha teada, sest et ta ei usu, et võimalik oleks midagi täielikult teada. Sakslane on enesekindel kõige halvemini, kõige kindlamini ja kõige vastikumalt, sest ta kujutleb, et ta teab tõde — teadust, mille ta ise on välja mõtelnud, kuid mis temale on absoluutseks tõeks.

Niisugune oli ilmselt Pfuel. Temal oli oma teadus — flankeeriva liikumise teooria, mille ta oli tuletanud Friedrich Suure sõdade ajaloost, ja kõik muu, mida ta kohtas uuemas sõjaajaloos, näis talle mõttetusena, barbaarsusena, korratu kokkupõrkena, milles kummaltki poolt oli tehtud nii palju vigu, et neid sõdasid ei saanud nimetada sõdadeks: need ei mahtunud teooria alla ega saanud olla teaduse objektiks.

[1] Seal oli vist küll tore taktikaline sõda.

1806. aastal oli Pfuel üheks selle sõja plaani koostajaks, mis lõppes Jena ja Auerstedtiga. Kuid selle sõja lõpus ei näinud ta vähimatki tõendust oma teooria ekslikkuse kohta. Vastupidi, tema arusaamise järgi olid ebaedu ainsaks põhjuseks tema teooriast tehtud kõrvalekaldumised ja ta rääkis talle omase rõõmsa irooniaga: *«Ich sagte ja, dass die ganze Geschichte zum Teufel gehen werde.»*[1] Pfuel oli üks neid teoreetikuid, kes nii väga on kiindunud oma teooriasse, et unustavad teooria eesmärgi — selle rakendamise praktikas. Armastusest teooria vastu vihkas ta igasugust praktikat ega tahtnud sellest teadagi. Ta koguni rõõmustas äpardumise üle, sest äpardumine teooriast kõrvalekaldumise tõttu aina tõendas talle tema teooria õigsust.

Ta lausus vürst Andreile ja Tšernõšovile mõne sõna käesolevast sõjast nagu inimene, kes teab ette, et kõik läheb halvasti ja et ta seda isegi pahaks ei pane. Kuklas turris seisvad kammimata juuksekahlud ja rutuga siledaks harjatud meelekohad rääkisid sellest eriti ilmekalt.

Ta läks teise tuppa, ja sealt kuuldus sedamaid tema madalat ning torisevat häält.

XI

Vaevalt oli vürst Andrei jõudnud Pfueli silmadega läveni saata, kui kiirustades tuppa astus krahv Bennigsen ja Bolkonskile pead noogutades ning oma adjutandile mingeid käske andes peatumata kabinetti läks. Keiser sõitis tema järel, ja Bennigsen oli ette rutanud, et üht-teist ette valmistada ja keisrit vastu võtta. Tšernõšov ja vürst Andrei astusid välistrepile. Keiser tuli väsinud ilmel hobuselt maha. Markii Paulucci rääkis midagi keisrile. Pea vasakule kallutatud, kuulas keiser rahulolematul ilmel Pauluccit, kes rääkis erilise õhinaga. Keiser hakkas minema, ilmselt soovides kõnelust lõpetada, kuid punetav ja ärritatud itaallane käis viisakusnõudeid unustades tema järel ja rääkis edasi.

«Quant à celui qui a conseillé ce camp, le camp de

[1] Ma ju ütlesin, et kogu asi läheb kus kurat.

Drissa,» rääkis Paulucci sel ajal, kui keiser trepile astudes ja vürst Andreid märgates tundmatut nägu silmitsema hakkas.

«Quant à celui, Sire,» jätkas Paulucci meeleheitlikult, justkui mitte suutes end talitseda, *«qui à conseillé le camp de Drissa, je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le gibet.»*[1]

Itaallast lõpuni kuulamata ja otsekui tema sõnu tähele panemata pöördus keiser Bolkonskit ära tundes armulikult tema poole.

«Väga rõõmustav sind näha. Mine sinna, kus nad koos on, ja oota mind.»

Keiser läks kabinetti. Temale järgnesid vürst Pjotr Mihhailovitš Volkonski ja parun Stein, ja uks sulgus nende järel. Vürst Andrei astus keisri luba kasutades ühes Paulucciga, keda ta Türgist saadik tundis, võõrastetuppa, kus nõukogu koos istus.

Vürst Pjotr Mihhailovitš Volkonski täitis otsekui keisri staabiülema kohuseid. Volkonski väljus kabinetist, tõi võõrastetuppa kaardid ning asetas need lauale ja tegi teatavaks küsimused, mille kohta ta soovis kuulda saada kokkukogunenud härrade arvamist. Asi seisis selles, et ööseel oli saadud teade (mis hiljem osutus ebaõigeks) prantslaste liikumisest Drissa laagri ümberhaaramiseks.

Esimesena hakkas kõnelema kindral Armfelt, tekkinud raskuse vältimiseks ootamatult ette pannes täiesti uue, mitte millegagi (peale soovi näidata, et ka temal võib oma arvamine olla) seletatava positsiooni Peterburi ja Moskva maanteedest kõrval, kus tema arvates armee pidi koondudes vaenlast ootama. Oli näha, et Armfelt oli selle kava koostanud juba ammugi ja et ta selle nüüd avaldas mitte niivõrd sihiga vastata esitatud küsimustele, millele see kava vastust ei andnud, kuivõrd sihiga kasutada juhust sellest rääkida. See oli üks miljonitest ettepanekutest, mida võis teha niisama põhjendatult kui teisi, kui polnud aimugi sellest, missuguse iseloomu võtab sõda. Mõned vaidlesid tema arvamise vastu, mõned kaitsesid seda. Noor polkovnik Toll vaidles kõige ägedamalt rootsi

[1] Mis puutub inimesesse, kes soovitas Drissa laagrit, mis puutub inimesesse, majesteet, kes soovitas Drissa laagrit, siis ei näe ma talle muud sobivat kui hullumaja või võllas.

kindrali arvamise vastu ja võttis vaidluse ajal küljetaskust välja täiskirjutatud vihiku, palus luba seda ette lugeda. Ulatuslikult koostatud kirjutises esitas Toll teise sõjakäigu-plaani, mis oli täiesti vastukäiv niihästi Armfelti kui ka Pfueli plaanile. Tollile vastu vaieldes esitas Paulucci edasiliikumise ja rünnaku kava, mis tema sõnade järgi ainsana võis meid välja viia teadmatusest ja lõksust (nagu ta nimetas Drissa laagrit), milles me viibisime. Pfuel ja tema tõlk Wolzogen (tema sild õukonna suhtes) vaikisid nende vaidluste ajal. Pfuel ainult turtsus põlglikult ja pöördus kõrvale, näidates, et ta iial ei alandu vastama selle jama peale, mida ta nüüd kuuleb. Ent kui vürst Volkonski, kes juhatas vaidlusi, temale ettepaneku tegi oma arvamist avaldada, ütles ta ainult:

«Milleks minult küsida? Kindral Armfelt soovitas suurepärast positsiooni lahtise tagalaga. Või rünnak *von diesem italienischen Herrn, — sehr schön.*[1] Või taganemine. *Auch gut.*[2] Milleks siis minult küsida?» ütles ta. «Te ju teate ise kõike paremini kui mina.»

Aga kui Volkonski kulmu kortsutades ütles, et ta küsib tema arvamist keisri nimel, tõusis Pfuel püsti ja hakkas äkki vaimustudes rääkima:

«Kõik rikuti ära, kõik aeti sassi, kõik tahtsid paremini teada kui mina; aga nüüd tuldi minu juurde. Kuidas parandada? Pole midagi parandada. Tarvis teha kõik täpselt nii, nagu mina olen ette pannud,» rääkis ta kondiste sõrmedega vastu lauda koputades. «Milles on raskus? Lollus, *Kinderspiel*[3].»

Ta astus kaardi juurde ja hakkas kiiresti rääkima, oma kuivetu sõrmega kaarti torkides ja tõendades, et ükski juhuslikkus ei saa muuta Drissa laagri otstarbekust, et kõik on ette nähtud ja et kui vaenlane tõesti katsub ümber haarata, siis saab ta paratamatult hävitatud.

Paulucci, kes ei osanud saksa keelt, hakkas teda prantsuse keeli küsitlema. Wolzogen tuli appi oma printsipaalile, kes rääkis halvasti prantsuse keelt, ja hakkas tema sõnu tõlkima, vaevalt järele jõudes Pfuelile, kes kiiresti tõendas, et kõik, kõik — mitte ainult see, mis on

[1] selle itaalia härra oma, — väga ilus.
[2] Kah hea.
[3] Lapsemäng.

juhtunud, vaid kõik, mis üldse võib juhtuda, — oli tema plaanis ette nähtud, ja et kui nüüd oli raskusi, siis oli kogu süü ainult selles, et kõike täpselt ei täidetud. Ta naeris alatasa irooniliselt, tõendas ja lakkas lõpuks põlgulikult tõendamast, nagu matemaatik lakkab mitmesugustel viisidel kontrollimast kord juba tõestatud ülesannet. Wolzogen asendas teda, jätkates prantsuse keeli tema mõtete selgitamist ning vahetevahel Pfuelilt küsides: *«Nicht wahr, Excellenz?»*[1] Nagu võitluses ägestunud inimene omade pihta hoope annab, karjus Pfuel vihaselt ka Wolzogeni peale:

«Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?»[2]

Paulucci ja Michaud ründasid Wolzogenit ühisel jõul prantsuse keeli. Armfelt pöördus Pfueli poole saksa keeli. Toll seletas vene keeli vürst Volkonskile. Vürst Andrei kuulas vaikides ja vaatles.

Kõigist neist isikuist äratas kõige rohkem vürst Andrei osavõttu tigestunud, otsustav ja juhmilt enesekindel Pfuel. Ainsana kõigist siinviibivaist isikuist ei soovinud ta ilmselt midagi enesele, ei tundnud kellegi vastu vaenu, vaid soovis ainult ühte — et teostataks kava, mis oli koostatud tema aastatepikkuse vaevaga loodud teooria kohaselt. Ta oli naeruväärne, oli ebameeldiv oma irooniliusega, kuid ühtlasi sisendas ta tahtmatult lugupidamist oma piiritu andumusega ideele. Peale selle oli kõigi kõnelejate kõigis sõnavõttudes peale Pfueli oma üks ühine joon, mida ei olnud sõjanõukogus 1805. aastal, — see oli nüüd ehkki varjatud, kuid paaniline hirm Napoleoni geeniuse ees, hirm, mis väljendus igas vastuväites. Napoleonil arvati kõik võimalik olevat, teda oodati igast küljest ja tema kohutava nimega purustati üksteise oletusi. Ainult Pfuel näis ka Napoleoni pidevat samasuguseks barbariks kui kõiki teisigi oma teooria vastaseid. Kuid peale lugupidamise sisendas Pfuel vürst Andreile ka haletsust. Selle tooni järgi, millega õukondlased teda kohtlesid, selle järgi, mis Paulucci oli julgenud keisrile öelda, peamiselt aga Pfueli enda mõnevõrra meeleheitliku ilme järgi oli näha, et teised teadsid ja ta ise tundis,

[1] Eks ole, ekstsellents?
[2] Nojah, mida siis seal veel seletada?

et tema langus on lähedal. Ja hoolimata oma enesekindlusest ja saksa torisevast irooniliusest oli ta hale oma meelekohtadelt siledaks harjatud juustega ja kuklas turris seisvate kahludega. Kuigi ta seda varjas ärrituse ja põlguse taha, oli ta nähtavasti meeleheitel sellepärast, et tal hakkas käest ära libisema ainus võimalus kontrollida hiiglasuure katse varal oma teooriat ja tõestada kogu maailmale selle õigsust.

Arutlus kestis kaua, ja mida kauem see kestis, seda ägedamaks muutusid vaidlused, minnes kisani ja isiklikkuseni, ja seda vähem oli võimalik kõigest öeldust mingit üldist järeldust teha. Seda mitmekeelset kõnelust ja neid oletusi, kavasid ja ümberlükkamisi ning kisendusi kuulates vürst Andrei ainult imestas selle üle, mida nad kõik rääkisid. Talle ta sõjaväelise tegevuse ajal ammu ja sageli pähe tulnud mõtted, et ei ole ega saa olla mingit sõjateadust ja seepärast ei saa olla mingit nõndanimetatud sõjageeniust, muutusid ta meelest nüüd täiesti ilmseks tõeks. «Mis teooriat ja teadust saab olla asjas, mille tingimused ja olukorrad on teadmatud ning kindlaksmääramatud ja milles sõjast osavõtjate jõudu veel vähem on võimalik kindlaks määrata? Keegi ei võinud ega või teada, missuguses seisukorras on meie ja vaenlase vägi järgmisel päeval, ja keegi ei või teada, missugune on ühe või teise väeosa jõud. Mõnikord, kui eesotsas pole argpüksi, kes karjatab: «Oleme ära lõigatud!» ja pistab jooksu, vaid on rõõmsameelne, julge mees, kes hüüab: «Hurraa!», väärib viie tuhande meheline väeosa kolmekümmend tuhat meest, nagu Schöngrabeni all; teinekord aga jookseb viiskümmend tuhat kaheksa tuhande ees, nagu Austerlitzi all. Mis teadust saab olla niisuguses asjas, kus, nagu igas praktilises tegevuses, midagi ei saa kindlaks määrata ja kõik oleneb arvutuist tingimustest, millede tähendus välja kujuneb üheainsa minutiga, mille kohta keegi ei tea, millal see saabub. Armfelt räägib, et meie armee on ära lõigatud, aga Paulucci ütleb, et me oleme prantsuse väed kahe tule vahele võtnud; Michaud räägib, et Drissa laagri kõlbmatus seisab selles, et jõgi on selja taga, aga Pfuel ütleb, et selles on laagri tugevus. Toll soovitab üht kava, Armfelt soovitab teist; ja kõik on head ning kõik on halvad, ja iga

ettepaneku sobivus võib selguda alles sel hetkel, kui toimub sündmus. Ja miks räägivad kõik: sõjageenius? Ons selline inimene geniaalne, kes oskab õigel ajal käskida kuivikuid kohale toimetada ja sellel minna vasakule, tollel paremale? Ainult sellepärast, et sõjaväelasi ümbritseb hiilgus ja võim ja et lurjuste karjad libitsevad võimu ümber, omistades sellele mitteomaseid geeniuse omadusi, nimetatakse sõjamehi geeniusteks. Vastupidi, parimad kindralid, keda ma tean, on rumalad või hajameelsed inimesed. Parim neist on Bagration, — seda tunnistas isegi Napoleon. Aga Bonaparte ise! Ma mäletan tema endaga rahulolevat ja rumalat nägu Austerlitzi lahinguväljal. Heale väejuhile pole sugugi vaja geniaalsust ega mingeid erilisi omadusi, vaid, vastupidi, talle on vaja kõige kõrgemate ja paremate inimlikkude omaduste — armastuse, luuleliste tunnete, õrnuse ja uuriva filosoofilise skepsise puudumist. Ta peab olema piiratud mõistusega, ta peab olema kindlalt veendunud, et see, mis ta teeb, on väga tähtis (muidu tal ei jätku kannatust), ainult siis on ta vapper väejuht. Hoidku jumal, kui ta on inimene, — hakkab kedagi armastama või haletsema, hakkab mõtlema sellele, mis on õiglane ja mis mitte. Arusaadav, et juba vanast ajast on nende jaoks käibele lastud võlts geeniuste-teooria, sest nemad on võim. Edu sõjas ei olene mitte neist, vaid sellest mehest, kes ridades pistab karjuma: «Oleme kadunud!» või hüüab: «Hurraa!» Ning ainult rivis võib teenida veendumusega, et sa oled kasulik!»

Niiviisi mõtiskles vürst Andrei arutlusi kuulates ja ärkas neist mõtteist alles siis, kui Paulucci teda hõikas ja kõik olid juba laiali minemas.

Järgmisel päeval küsis keiser ülevaatusel vürst Andreilt, kus ta soovib teenida, ja vürst Andrei kompromiteeris end igaveseks õukonna silmis, kuna ta ei palunud end keisri lähedusse jätta, vaid palus luba teenida armees.

XII

Rostov sai enne sõjakäigu algust vanematelt kirja, milles nad, lühidalt teatades Nataša haigusest ja vahekorra katkemisest vürst Andreiga (seda seletati talle Nataša keeldumisega), uuesti palusid teda erru minna ja koju sõita. Selle kirja saamisel ei teinud Nikolai katsetki puhkust või teenistusest vabastamist paluda, vaid kirjutas vanematele, et tal on väga kahju Nataša haiguse ja peigmehest lahkumineku pärast ja et ta teeb kõik võimaliku selleks, et täita nende soovi. Sonjale kirjutas ta eraldi.

«Mu hinge jumaldatud sõber,» kirjutas ta. «Miski peale au ei saaks mind takistada maale tagasi tulemast. Kuid nüüd, enne sõjakäigu algust, peaksin ma ennast autuks mitte ainult kõigi oma seltsimeeste ees, vaid ka iseenese ees, kui ma eelistaksin õnne oma kohusele ja isamaa-armastusele. Ent see on viimane lahusolek. Usu, et kohe pärast sõda, kui ma ellu jään ja sa mind ikka armastad, jätan ma kõik ja lendan sinu juurde, et sind juba alatiseks oma leegitseva rinna vastu suruda.»

Tõepoolest, ainult algav sõjakäik pidas Rostovi kinni ja takistas teda sõitmast — nagu ta oli lubanud — ning Sonjaga abiellumast. Otradnoje sügis jahiga ja talv jõuludega ning Sonja armastusega olid talle avanud väljavaate niisuguseile vaikseile mõisnikuelu rõõmudele ja rahule, mida ta varem ei tundnud ja mis teda nüüd enda poole meelitasid. «Tore naine, lapsed, hea kari hagijaid, kümme-kaksteist tublit hurdaperet, majapidamine, naabrid, teenistus maa-omavalitsuses!» mõtles ta. Kuid nüüd oli sõda ja tuli polku jääda. Ja kuna see oli tarvilik, siis oli Nikolai Rostov oma iseloomu kohaselt rahul ka selle eluga, mida ta elas polgus, ning oskas selle elu endale meelepäraseks teha.

Pärast puhkuselt tagasijõudmist ja rõõmsat vastuvõttu seltsimeeste poolt saadeti Nikolai sõjaväele hobuseid muretsema ja ta tõi Väike-Venemaalt kaasa suurepäraseid hobuseid, kes rõõmustasid teda ennast ja kelle eest ta sai ülemuselt kiita. Äraoleku ajal ülendati ta rittmeistriks, ja kui polk suurendatud koosseisus sõjaolukorda seati, sai ta endale jälle oma endise eskadroni.

Algas sõjakäik, polk saadeti Poolasse, maksti kahekordset palka, saabus uusi ohvitsere, uusi mehi ja hobuseid, ja mis peaasi, levis too ärev-rõõmus meeleolu, mis sõja algusega kaasas käib; ja Rostov andus, oma soodsast positsioonist polgus teadlik olles, kõigest hingest väeteenistuse lõbudele ning huvidele, kuigi ta teadis, et varem või hiljem tuleb tal neist lahkuda.

Väed taandusid Vilno juurest mitmesugustel keerulistel riiklikkudel, poliitilistel ja taktikalistel põhjustel. Iga sammuga, mis taganeti, käis kaasas keeruline huvide, järelduste ja kirgede mäng peastaabis. Pavlogradi polgu husaaridele aga oli kogu see taandumisrännak ilusaimal suveajal ja küllaldase toidumoonaga kõige lihtsamaks ning lõbusamaks ettevõtteks. Norutada, rahutust tunda ja intrigeerida võidi ainult peakorteris, sügaval armee ridades aga ei küsitudki endalt, kuhu või miks liiguti. Kui kahetseti, et taandutakse, siis ainult sellepärast, et tuli lahkuda koduseks saanud korterist või kena poolatari juurest. Kui kellelegi tuligi pähe, et asjad on halvad, siis püüdis see, kellele see pähe tuli, rõõmus olla nagu hea sõjamees kunagi ja mitte mõelda üldisele asjade käigule, vaid oma kõige lähemale ülesandele. Esiti seisti rõõmsalt Vilno lähedal, poola mõisnikega tutvusi sõlmides ja keisri ning teiste kõrgemate ülemuste ülevaatusi oodates ja läbi tehes. Siis tuli käsk taanduda Swenziany juurde ja hävitada toidumoon, mida ei saa kaasa viia. Swenziany jäi husaaridele meelde ainult sellepärast, et see oli purjus laager, nagu kogu armee nimetas peatust Swenziany juures, ja sellepärast, et Swenzianys oli rohkesti kaebusi vägede peale selle üle, et nad moona võtmise käsku kasutades ühes moonaga poola panidelt ära võtsid ka hobuseid, sõidukeid ning vaipu. Rostov mäletas Swenzianyt sellepärast, et ta sellesse alevikku saabumise päeval vahetas välja vahtmeistri ega saanud hakkama kõigi eskadroni purjus meestega, kes ilma tema teadmata viis vaati vana õlut ära viisid. Swenziany juurest taanduti kaugemale ja kaugemale kuni Drissani, ja siis taanduti ka Drissa juurest, lähenedes juba Venemaa piirile.

13. juulil tuli pavlogradlastel esimest korda tõsises lahingus olla.

12. juuli ööl, enne lahingut, möllas tugev torm vihma

ja rahega. 1812. aasta suvi oli üldse tähelepandav oma tormide poolest.

Kaks pavlogradlaste eskadroni seisid laagris keset karjloomade ja hobuste poolt maatasa sõtkutud, juba pead loonud rukkipõldu. Vihma valas nagu oavarrest ja Rostov istus oma soosiku, noore ohvitseri Iljini seltsis eatuga püstitatud lehtonnis. Rostovi juurde astus sisse pikkade, põskedel jätkuvate vurrudega nende polgu ohvitser, kes oli käinud staabis ja vihma kätte jäänud.

«Ma tulen staabist, krahv. Kas olete kuulnud Rajevski kangelasteost?» Ja ohvitser jutustas staabis kuuldud üksikasju Saltanovi lahingu kohta.

Rostov liigutas kaela, mille vahele tilkus vett, suitsetas piipu ja kuulas tähelepanematult, aeg-ajalt vaadates noore ohvitseri Iljini poole, kes kössitas ta lähedal. See ohvitser, hiljuti polku astunud kuueteistkümneaastane poiss, oli nüüd Nikolai suhtes seesama, mis Nikolai oli seitse aastat tagasi olnud Denissovi suhtes. Iljin püüdis kõiges jäljendada Rostovi ning oli temasse armunud nagu naine.

Kahekordsete vurrudega ohvitser Zdrzinski jutustas ülespuhutult sellest, kuidas Saltanovi tamm oli venelaste Termopüülideks ja kuidas kindral Rajevski sel tammil sooritas teo, mis väärib antiikaega. Zdrzinski jutustas Rajevski vägiteost, kes tõi oma kaks poega tammile kohutava tule alla ja läks nende kõrval rünnakule. Rostov kuulas jutustust ja mitte ainult et ei õelnud midagi Zdrzinski vaimustuse kinnituseks, vaid, vastupidi, tal oli niisugune nägu nagu inimesel, kes häbeneb seda, mis talle jutustatakse, ehkki ta ei kavatse vastu vaielda. Rostov teadis pärast Austerlitzi lahingut ja 1807. aasta sõjakäiku omaenda kogemuste järgi, et sõjajuhtumusi jutustades alati valetatakse, nagu valetas jutustades tema isegi; teiseks oli ta niivõrd kogenud, et teadis, kuidas sõjas kõik toimub hoopis teisiti, kui me võime kujutleda ja jutustada. Seepärast ei meeldinud talle Zdrzinski jutustus, ei meeldinud ka Zdrzinski ise, kes oma põskedel jätkuvate vurrudega harjunud kombel kummardus alla selle inimese näo kohale, kellele ta jutustas, ja olemise kitsas onnis veel kitsamaks muutis. Rostov silmitses teda vaikides. «Esiteks pidi tammil,

mida rünnati, vist küll niisugune segadus ja rüsin valitsema, et kui Rajevski viiski sinna oma pojad, siis ei võinud see kellelegi mõjuda peale kümmekonna mehe, kes olid otse tema lähedal,» mõtles Rostov, «teised ei võinud nähagi, kuidas ja kellega Rajevski mööda tammi läks. Aga ka need, kes seda nägid, ei võinud väga vaimustatud saada, — sest mis oli neil asja Rajevski õrnade isatunnetega, kui siin asi puutus oma nahasse? Pealegi ei olenenud sellest, kas Saltanovi tamm vallutatakse või ei vallutata, isamaa saatus, nagu seda meile jutustatakse Termopüülidest. Järelikult, milleks oli siis vaja niisugust ohvrit tuua? Ja milleks siia, sõtta, segada oma lapsi? Mina jätaksin mitte ainult Petjast venna kaasa võtmata, vaid katsuksin panna isegi Iljini, selle minule võõra, kuid hea poisi kuhugi kaitstud kohta,» mõtles Rostov edasi, kuulates Zdrzinskit. Kuid ta ei väljendanud oma mõtteid: ka selles suhtes olid tal juba oma kogemused. Ta teadis, et see jutustus aitab kaasa meie relvade kuulsakstegemisele ja seepärast on tarvis näidata, et sa ei kahtle selle tõepärasuses. Nii ta tegigi.

«Ei suuda enam,» ütles Iljin, kes märkas, et Rostovile ei meeldi Zdrzinski jutt. «Sukad ja särk, kõik on märjad, ja mu all on loik. Lähen ulualust otsima. Vihm näib olevat hõredamaks jäänud.» Iljin väljus ja Zdrzinski ratsutas minema.

Viie minuti pärast jooksis Iljin mudas pladistades lehtonni juurde.

«Hurraa! Rostov, lähme ruttu. Leidsin! Paarisaja sammu kaugusel siit on kõrts, meie mehed on juba sinna roninud. Saame end vähemalt kuivatada. Ka Marja Henrihhovna on seal.»

Marja Henrihhovna oli polguarsti naine, noor ilus sakslanna, kellega arst oli Poolas abiellunud. Kas sellepärast, et tal ei olnud raha, või sellepärast, et ta ei tahtnud kohe abiellumise järel noorikust lahkuda, kuid arst vedas oma naist endaga igale poole kaasa ühes husaaripolguga ja tema armukadedus oli saanud tavaliseks naljade objektiks husaariohvitseride seas.

Rostov heitis mantli õlgadele, hõikas Lavruškat kompsudega endale järele ja läks Iljiniga kaasa, kord porilibisedes, kord lausa läbi sumades vaibuva vihma all,

ohtupimeduses, mida aeg-ajalt katkestasid kauged välgusähvatused.

«Rostov, kus sa oled?»

«Siin. Küll on aga välk!» rääkisid nad omavahel.

XIII

Kõrtsis, mille ees seisis arsti kibitka, oli juba neli-viis ohvitseri. Marja Henrihhovna, täidlane blond sakslanna jakikeses ja öötanus, istus eesnurgas laial pingil. Tema mees, arst, magas ta selja taga. Kui Rostov ja Iljin tuppa astusid, tervitati neid lõbusate hüüete ja naerulaginaga.

«Oi! On teil aga lõbus!» ütles Rostov naerdes.

«Ja mis teie siis ringi vahite?»

«On aga toredad! Vesi lausa voolab neist! Ärge meie võõrastetuba märjaks tehke.»

«Marja Henrihhovna kleiti mitte määrida!» vastasid hääled.

Rostov ja Iljin ruttasid otsima nurgakest, kus nad võiksid Marja Henrihhovna häbelikkust häirimata vahetada märgi riideid. Nad läksid vaheseina taha, et ümber riietuda, kuid väikese käsikambri olid täielikult enda alla võtnud kolm ohvitseri, kes istusid seal, küünal tühjale kastile asetatud, ja mängisid kaarte ega tahtnud kuidagi oma kohta loovutada. Marja Henrihhovna loovutas ajutiseks oma seeliku, et seda kasutataks eesriidena, ja selle eesriide taga võtsid Rostov ja Iljin Lavruška abiga, kes oli riidekompsu kaasa toonud, märjad asjad seljast ning riietusid kuivadesse.

Lagunenud ahju tehti tuld. Toodi lauajupp, asetati see kahele sadulale, kaeti hobusetekiga, otsiti välja teemasin, toidukast ja pool pudelit rummi, paluti Marja Henrihhovnat perenaiseks olla ja kõik kogunesid kobaras ta ümber. Üks pakkus talle puhast taskurätikut, et kauneid käekesi pühkida, teine asetas talle dolmani jalge alla, et ei oleks niiske, kolmas riputas mantli akna ette, et tuul sisse ei puhuks, neljas peletas ta mehe näolt kärbeid, et too ei ärkaks.

«Jätke ta,» lausus Marja Henrihhovna arglikult ja õnnelikult naeratades. «Ta magab niigi hästi pärast unetut ööd.»

«Ei või, Marja Henrihhovna,» vastas ohvitser. «Tarvis doktorile meele järgi olla. Kõik võib juhtuda, ja ehk halastab temagi mu peale, kui hakkab jalga või kätt lõikama.»

Klaase oli kõigest kolm. Vesi oli nii sogane, et polnud võimalik aru saada, kas tee on kange või lahja, ja teemasinas oli vett ainult kuue klaasi jaoks, kuid seda meeldivam oli auastme järjekorras oma klaasi vastu võtta Marja Henrihhovna pehmeist, lühikeste, mitte päris puhaste küüntega kätest. Kõik ohvitserid näisid sel õhtul tõepoolest olevat armunud Marja Henrihhovnasse. Isegi need ohvitserid, kes vaheseina taga kaarte mängisid, jätsid varsti mängu sinnapaika ja asusid teemasina ümber, alistudes üldisele Marja Henrihhovnaga lipitsemise meeleolule. Nähes end nii hiilgavas ja viisakas noormeeste seltskonnas olevat, säras Marja Henrihhovna õnnest, nii väga kui ta püüdiski seda varjata ja nii ilmselt kui ta tundiski hirmu enda taga magava mehe iga unise liigutuse puhul.

Lusikaid oli üksainus. Suhkrut oli kõige rohkem, kuid seda ei jõutud tees segada, ja seepärast otsustati, et Marja Henrihhovna segab kordamööda kõigile. Kui Rostov oli oma klaasi saanud ja sellesse rummi lisanud, palus ta Marja Henrihhovnat segada.

«Aga teil pole ju suhkrut?» ütles Marja Henrihhovna üha naeratades, nagu oleks kõik, mis rääkis tema ja mis rääkisid teised, väga naljakas ja nagu oleks sel veel teine tähendus.

«Mis mul suhkrust, kui aga teie segate oma käekesega.»

Marja Henrihhovna nõustus ja hakkas otsima lusikat, mille keegi oli juba enda kätte võtnud.

«Segage sõrmekesega, Marja Henrihhovna,» ütles Rostov. «On veel meeldivam.»

«Tuline on!» ütles Marja Henrihhovna, punastades heameelest.

Iljin võttis ämbri veega, tilgutas sinna rummi ja tuli Marja Henrihhovna juurde, paludes sõrmekesega segada.

«See on minu tass,» rääkis ta. «Pistke ainult sõrmeke sisse, joon kõik ära.»

Kui teemasin oli tühjaks joodud, võttis Rostov kaardid ja tegi ettepaneku Marja Henrihhovnaga kuningat mängida. Heideti liisku, kel tuleks Marja Henrihhovnaga paaris mängida. Mängureegliks oli Rostovi ettepanekul, et kes saab kuningaks, sel on õigus Marja Henrihhovna kätt suudelda, aga kes jääb turakaks, see paneb uuesti teemasina üles arstile, kui too ärkab.

«Aga kui Marja Henrihhovna saab kuningaks?» küsis Iljin.

«Tema on niigi kuninganna! Ja tema käsud on seaduseks.»

Vaevalt oli mäng alanud, kui Marja Henrihhovna tagant äkki kerkis arsti sassis pea. Ta oli juba ammu ärkvel ja kuulatas, mis räägiti, ega leidnud nähtavasti midagi lõbusat ega naljakat kõiges, mis räägiti ja tehti. Ta nägu oli nukker ja tusane. Ta ei teretanud ohvitsere, sügas end ja palus luba väljuda, kuna tal teel ees oldi. Niipea kui ta oli väljunud, purskasid kõik ohvitserid laginal naerma, Marja Henrihhovna aga punastas pisarateni ja muutus seetõttu kõigi ohvitseride silmis veelgi veetlevamaks. Õuest tagasi tulles ütles arst naisele (kes oli juba lakanud õnnelikult naeratamast ja kohkunult otsust oodates talle otsa vaatas), et vihm on üle läinud ja et tarvis on kibitkasse ööbima minna, muidu tassitavat kõik laiali.

«Ma panen posti välja... kas või kaks!» ütles Rostov. «Jätke, doktor.»

«Ma lähen ise valvesse!» ütles Iljin.

«Ei, härrad, teie olete välja maganud, aga mina pole kahel ööl silma kinni saanud,» ütles arst ja istus süngelt naise kõrvale, jäädes mängu lõppu ootama.

Naise poole kõõritava arsti sünget nägu vaadates hakkas ohvitseridel veelgi lõbusam ja paljud ei saanud tagasi hoida naeru, millele nad rutuga püüdsid sündsat ettekäänet leida. Kui arst oli naist kaasa viies ära läinud ja temaga kibitkasse asunud, heitsid ohvitserid kõrtsis pikali ja katsid end märgade sinelitega. Kuid kaua oldi veel ärkvel, kord juttu ajades, arsti ehmatust ja tema naise lõbusust meelde tuletades, kord välja trepile joostes ja teistele teatades, mis kibitkas toimub. Mitu korda tõmbas Rostov sineli üle pea ja tahtis uinuda, kuid ikka jälle virgutas teda kellegi märkus, jälle algas vestlus ja jälle kajas põhjusetu, lõbus, lapselik naerulagin.

XIV

Kella kolmeks polnud veel keegi uinunud, kui ilmus vahtmeister käsuga Ostrovna aleviku poole liikuda.

Ikka samasuguse jutu ja naerulagina saatel hakkasid ohvitserid end kähku valmis seadma. Jälle pandi üles teemasin sogase veega. Kuid Rostov ei jäänud teed ootama ja läks eskadroni juurde. Juba valgenes, vihmasadu oli lakanud, pilved läksid laiali. Oli niiske ja külm, eriti mitte täiesti kuivanud riietes. Kõrtsist väljudes heitsid Rostov ja Iljin koidueelses videvikus mõlemad pilgu vihmast läikivasse nahksesse kibitkasse, mille põlle alt ulatusid välja arsti jalad ja mille keskel padjal paistis arsti naise tanuke ja kuuldus unist hingamist.

«Ta on tõesti väga armas!» ütles Rostov Iljinile, kes temaga koos väljus.

«Veetlev naine!» vastas Iljin kuueteistkümne-aastase noormehe tõsidusega.

Poole tunni pärast seisis ülesrivistatud eskadron teel. Kuuldus käsklus: «Sadulasse!», soldatid lõid risti ette ja hakkasid hobuste selga istuma. Rostov ratsutas ette, andis käskluse: «Marss!» ja husaarid hakkasid neljakaupa kolonnis, pladistades kapjadega märjal teel, mööda kadega täristades ja tasakesi rääkides liikuma jalaväe ja patarei järel mööda kaskedest palistatud teed.

Kiiresti kihutas tuul koidupunast verevaid sini-lillakaid pilveräbalaid. Läks ikka valgemaks ja valgemaks. Selgesti paistis too kähar rohi, mida alati tekib külavaheteedele ja mis oli eilsest vihmast alles märg. Kaskede rippuvad oksad, samuti märjad, õõtsusid tuules ja pillasid endi kõrvale heledaid piisku. Üha selgemini tulid nähtavale soldatite näod. Rostov ratsutas koos Iljiniga, kes temast maha ei jäänud, tee kõrval, kahe kaskederea vahel.

Sõjakäigul oli Rostov endale võtnud vabaduse ratsutada mitte rinde-, vaid kasakahobusel. Asjatundjana ja asjaarmastajana oli ta endale hiljuti soetanud tulise, suure ja tubli, raudja doni hobuse, kellel kihutades ta kedagi endast mööda ei lasknud. Sel hobusel ratsutamine oli Rostovile naudinguks. Ta mõtles hobusele, hommikule, arsti naisele ega mõelnud kordagi eelolevale hädaohule.

Varem kartis Rostov lahingusse minnes. Nüüd ei tundnud ta vähimatki hirmu. Ta polnud mitte sellepärast kartmatu, et ta oli tulega harjunud (hädaohuga ei saa harjuda), vaid sellepärast, et ta oli õppinud oma hinge valitsema hädaohu eel. Ta oli harjunud lahingusse minnes mõtlema kõigele muule peale selle, mis, nagu näis, oleks pidanud kõige huvitavam olema, — eelolevale hädaohule. Teenistuse algul ei suutnud ta seda saavutada, nii väga kui ta püüdiski, nii väga kui ta enesele ärgust ette heitis; aastate jooksul aga oli see tulnud iseenesest. Ta ratsutas nüüd Iljini kõrval kaskede vahel, kord ettejuhtuvailt okstelt lehti rebides, kord jalaga hobuse kubet puudutades või tühjaks-suitsetatud piipu ilma ümber pööramata enda järel ratsutava husaari kätte andes, — nii rahuliku ja muretu ilmega, nagu läheks ta lõbusõidule. Tal oli kahju vaadata palju ning rahutult rääkiva Iljini erutatud nägu; ta tundis oma kogemuste põhjal seda piinavat hirmu ja surmaootamise seisukorda, milles viibis kornet, ja teadis, et miski peale aja ei saa teda aidata.

Niipea kui päike puhtal taevaribal pilve alt nähtavale tuli, vaibus tuul, nagu poleks ta julgenud rikkuda seda äikese järel nii kaunist suvehommikut. Piisku langes veel, kuid juba püstloodis, — ja kõik jäi vaikseks. Päike tuli täiesti välja, ilmus nähtavale silmapiiril ja kadus enda kohal seisvasse kitsasse ning pikka pilve. Mõne minuti pärast tuli päike veel heledamana nähtavale pilve ülemisel serval, selle servi puruks käristades. Kõik lõi helendama ja särama. Ja ühes selle valgusega, otsekui sellele vastates, kuuldusid eestpoolt suurtükipaugud.

Ei jõudnud Rostov veel järele mõelda ja kindlaks määrata, kui kaugelt need paugud kostsid, kui Vitebski poolt kihutas kohale krahv Ostermann-Tolstoi adjutant käsuga traavis mööda teed edasi liikuda.

Eskadron möödus jalaväest ja patareist, mis püüdis samuti kiiremini liikuda, laskus mäest alla, läbis mingi tühja, elanikkudeta küla ja tõusis jälle mäkke. Hobused hakkasid vahule minema, mehed lõid punetama.

«Seis, joondu!» kuuldus eestpoolt divisjoniülema käsklus.

«Vasak õlg ees, käies marss!» käsutati eespool.

Ja husaarid läksid piki vägede rindejoont positsiooni vasakule tiivale ning jäid seisma meie ulaanide taha, kes asusid esimesel joonel. Paremat kätt seisis tiheda kolonnina meie jalavägi, — need olid varuväed; neist kõrgemal, mäe otsas, päris silmapiiril, paistsid äärmiselt puhtas õhus, hommikuses, küljelt langevas heledas valguses meie suurtükid. Eespool, nõo taga, olid näha vaenlase kolonnid ja suurtükid. Nõost kuuldus, kuidas meie ahelik, mis oli juba tegevusse astunud, rõõmsalt vaenlasega vastamisi plõksutas.

Need helid, mida ta ammu enam polnud kuulnud, tegid Rostovi meele rõõmsaks nagu kõige lõbusam muusika. «Tratt-ta-ta-tatt!» plaksatasid mitu pauku vahel ühekorraga, vahel kiiresti üksteise järel. Jälle jäi kõik vaikseks ja jälle kostis praginat, nagu oleks keegi astunud paukhernestele.

Husaarid seisid ligi tund aega ühes kohas paigal. Algas ka suurtükimürin. Krahv Ostermann ratsutas koos saatjaskonnaga eskadroni tagant mööda, rääkis peatudes polgukomandöriga ja eemaldus mäele suurtükkide juurde.

Pärast Ostermanni ärasõitu kuuldus ulaanide juurest käsklus: «Kolonni, rünnakuks rivistu!» Jalaväe rühmad nende ees jagunesid kaheks, et ratsaväge läbi lasta. Ulaanid hakkasid piigilipukeste õõtsudes liikuma ja sööstsid traavis mäest alla prantsuse ratsaväe peale, mis vasakul pool mäe all nähtavale tuli.

Niipea kui ulaanid olid mäest alla jõudnud, anti husaaridele käsk edasi liikuda mäele, patareile kaitseks. Sellal kui husaarid ulaanide kohale asetusid, lendas vingudes ja vilistades neist mööda aheliku poolt tulevaid kaugeid, mittetabavaid kuule.

See ammu mittekuuldud heli rõõmustas ja ergutas Rostovi veel enam kui enne seda kostnud tulistamine. End sirgu ajades vaatles ta mäelt avanevat lahinguvälja ja võttis kogu hingega osa ulaanide liikumisest. Ulaanid sööstsid prantsuse tragunitele vastu, suitsus tekkis mingi segadus ja viie minuti pärast kihutasid ulaanid

tagasi, mitte sinna kohta, kus nad olid seisnud, vaid enam vasakule. Raudjail hobustel ratsutavate oranživärviliste ulaanide seas ja suure salgana nende taga oli näha siniseid prantsuse traguneid hallidel hobustel.

XV

Rostov oli üks esimesi, kes oma terase jahimehepilguga märkas neid siniseid, meie ulaane jälitavaid prantsuse traguneid. Lähemale, ikka lähemale liikusid korratute salkadena ulaanid ja neid jälitavad prantsuse tragunid. Juba võis näha, kuidas need mäe all väikestena paistnud mehed kokku põrkasid, üksteisele järele jõudsid ja käte või mõõkadega vehkisid.

Rostov silmitses seda, mis ta ees toimus, nagu ajujahti. Ta tundis vaistlikult, et kui nüüd husaaridega prantsuse tragunitele peale tormata, siis ei pea tragunid vastu; aga kui juba peale tormata, siis kohe, jalamaid, muidu on hilja. Ta vaatas ringi. Tema kõrval seisev rittmeister ei pööranud samuti silmi ratsaväelt mäe all.

«Andrei Sevastjanõtš,» ütles Rostov, «me lööme ju nad puruks...»

«Oleks vägev nali,» ütles rittmeister. «Tõepoolest...»

Rostov ei kuulanud teda lõpuni, müksas hobust, kappas eskadroni ette ega jõudnud veel liikumahakkamiseks käsklust anda, kui juba kogu eskadron, kes tundis sedasama mis temagi, talle järgnes. Rostov ei teadnud isegi, kuidas ja miks ta seda tegi. Kõike seda tegi ta nii, nagu ta tegi jahil olles, ilma mõtlemata ja kaalutlemata. Ta nägi, et tragunid on ligidal, et nad kihutavad korratuis ridades; ta teadis, et nad ei pea vastu; ta teadis, et see on ainult üks minut, mis ei kordu, kui ta selle mööda laseb. Kuulid vingusid ja vilistasid nii erutavalt ta ümber, hobune kippus nii tuliselt edasi, et ta ei suutnud vastu pidada. Ta ajas hobuse liikvele, andis käskluse, ja kuuldes enda taga oma hargnenud eskadroni müdinat, hakkas samal hetkel laias traavis mäest alla tragunite juurde laskuma. Vaevalt olid nad mäest alla jõudnud, kui nende traav tahtmatult üle läks galopiks, mis ikka kiiremaks ning kiiremaks muutus sedamööda, kuidas

nad lähenesid oma ulaanidele ja nende järel kihutavaile prantsuse tragunitele. Tragunid olid ligidal. Husaare nähes hakkasid eesmised tagasi pöörduma, tagumised peatuma. Sellesama tundega, millega ta oli kihutanud hundi teed ära lõikama, kihutas Rostov oma hobusele täit voli andes põiki ette prantsuse tragunite korratuile ridadele. Üks ulaan peatus, üks jalamees surus end maa ligi, et teda puruks ei tallataks, üks ratsanikuta hobune segunes husaaride hulka. Peaaegu kõik prantsuse tragunid kihutasid tagasi. Rostov valis endale neist ühe hallil hobusel ja sööstis talle järele. Teel sattus ta põõsale; tubli hobune kandis ta sellest üle, ja olles vaevalt jõudnud sadulas õige asendi võtta, nägi Nikolai, et ta jõuab mõne hetke pärast järele sellele vaenlasele, kelle ta oli endale välja valinud. See prantslane, mundri järgi otsustades arvatavasti ohvitser, kihutas küürutades oma hallil hobusel, teda mõõgaga tagant ajades. Hetke pärast põrkas Rostovi hobune rinnaga ohvitseri hobuse tagumiku vastu, teda peaaegu jalust maha paisates, ja samal hetkel tõstis Rostov, ilma et ta isegi oleks teadnud mispärast, mõõga ja lõi sellega prantslast.

Samal silmapilgul, kui ta seda tegi, kadus äkki kogu ta elevus. Ohvitser kukkus, mitte niivõrd mõõgahoobist, mis ainult kergelt ta käsivarde ülalpool küünarnukki lõikus, kuivõrd hobuse tõukest ja hirmust. Rostov peatas hobuse ja otsis silmadega oma vaenlast, et näha, keda ta oli võitnud. Prantsuse traguniohvitser hüples ühel jalal maas, teisega oli ta jalusesse takerdunud. Kohkunult silmi kissitades, nagu ootaks ta iga hetk uut hoopi, ja nägu kibrutades vaatas ta hirmunud ilmel alt üles Rostovile. Ta kahvatu ja poripritsmetega kaetud valgeverepline noor nägu lohukesega lõual ja heledate siniste silmadega ei sobinud hoopiski lahinguväljale, see polnud vaenlase, vaid kõige lihtsam tubane nägu. Veel enne kui Rostov otsustas, mis ta temaga teeb, hüüdis ohvitser: *«Je me rends!»*[1] Ta püüdis kiirustades jalga jalusest lahti päästa, kuid ei saanud ja vaatas oma kohkunud helesiniseid silmi kõrvale pööramata Rostovile otsa. Ligirutanud husaarid vabastasid ta jala ja tõstsid ta sadulasse.

[1] Annan alla!

Husaarid jändasid igal pool tragunitega: üks tragunitest oli haavatud ja ta nägu oli verine, kuid ta ei andnud oma hobust ära; teine istus husaari ümbert kinni hoides tema hobuse laudjal; kolmas ronis husaari toetusel ta hobusele. Eespool jooksis tulistades prantsuse jalavägi. Husaarid ratsutasid kähku oma vangidega tagasi. Rostov ratsutas tagasi ühes teistega ja tal oli mingi ebameeldiv tunne, mis ahistas ta südant. Midagi ebaselget, keerulist, mida ta endale kuidagi ei suutnud seletada, oli talle avanenud selle ohvitseri vangivõtmisega ja hoobiga, mille ta temale oli andnud.

Krahv Ostermann-Tolstoi tuli tagasipöörduvaile husaaridele vastu, kutsus Rostovi enda juurde, tänas teda ja ütles, et ta teeb keisrile ettekande tema vahva teo kohta ja palub talle Georgi risti. Kui Rostovi nõuti krahv Ostermanni juurde, tuli talle meelde, et ta oli rünnanud ilma käsuta, ja ta oli täiesti kindel, et ülemus nõuab teda selleks, et teda karistada omavolilise teo eest. Seda rõõmustavamalt oleksid pidanud Ostermanni meelitavad sõnad ja autasu lubamine teda üllatama, kuid teda vaevas hingeliselt ikka seesama ebameeldiv, selgusetu tunne. «Mis asi mind ometi piinab?» küsis ta endalt kindrali juurest eemale ratsutades. «Iljin? Ei, tema on terve. Kas häbistasin end millegagi? Ei, see kõik pole see!» Miski muu piinas teda nagu süükahetsus. «Ja-jaa, see lohukesega prantsuse ohvitser. Ma mäletan selgesti, kuidas mu käsi peatus, kui ma seda tõstsin.»

Rostov nägi äraviidavaid vange ja kappas neile järele, et vaadata oma prantslast lohukesega lõual. Too istus oma imelikus mundris husaari tagavarahobusel ja vahtis rahutult ringi. Tema haav käsivarrel peaaegu polnudki haav. Ta naeratas teeseldult Rostovile ja viibutas talle otsekui tervitades kätt. Rostovil oli ikka endiselt piinlik ja millegi üle häbi.

Kogu selle ja järgmise päeva jooksul märkasid Rostovi sõbrad ja seltsimehed, et ta on mitte just nukker, mitte vihane, kuid vaikiv, mõtlik ja endasse süvenenud. Ta jõi vastumeelselt, püüdis üksi jääda ja aina mõtles millelegi.

Rostov mõtles ikka sellele oma hiilgavale kangelasteole, mis tõi talle tema imestuseks Georgi risti ja koguni vapra mehe kuulsuse, ja ikka jäi miski talle arusaama-

tuks. «Nemad kardavad ju veel rohkemgi kui meie!» mõtles ta. «Niipaljuke siis ongi see, mida nimetatakse sangarlikkuseks? Ja kas ma siis tegin seda isamaa heaks? Ja milles on tema süüdi oma lohukesega lõual ja helesiniste silmadega? Kuidas ta kohkus! Ta arvas, et ma tapan ta. Miks pidin ma teda tapma? Mu käsi võpatas. Aga mulle anti Georgi rist. Midagi, mitte midagi ei saa aru!»

Sellal aga, kui Nikolai neid küsimusi endamisi arutles ja siiski ei suutnud selgusele jõuda selles, mis teda nii väga hämmeldas, pöördus, nagu seda sageli juhtub, teenistuse õnneratas tema kasuks. Teda tõsteti pärast Ostrovna lahingut esile, talle anti husaaride pataljon, ja kui oli tarvis vaprat ohvitseri, anti ülesanne temale.

XVI

Saanud teate Nataša haigusest, sõitis krahvinna, kes polnud veel päris terve ja seetõttu oli alles nõrk, Petjaga ning kogu teenijaskonnaga Moskvasse, ja kogu Rostovide perekond kolis Marja Dmitrijevna juurest oma majja ning asus päriselt Moskvasse.

Nataša haigus oli niivõrd tõsine, et mõte kõigest sellest, mis oli tema haiguse põhjuseks, — ta tegu ja lahkuminek peigmehest, jäi tema ja ta omaste õnneks tagaplaanile. Ta oli nii haige, et polnud võimalik mõelda sellele, millisel määral ta oli süüdi kõiges toimunus. Ta ei söönud, ei maganud, jäi märgatavalt kõhnemaks, köhis, ja ta elu oli hädaohus, nagu arstid mõista andsid. Tarvis oli mõelda ainult sellele, et teda aidata. Arstid külastasid Natašat niihästi üksikult kui ka konsiiliumidena, rääkisid rohkesti prantsuse, saksa ja ladina keeli, arvustasid üksteist ja kirjutasid kõige mitmekesisemaid ravimeid kõigi neile tuntud haiguste vastu, kuid ühelegi neist ei tulnud pähe see lihtne mõte, et nad ei või tunda seda haigust, mille all kannatab Nataša, nagu pole võimalik tunda ühtki haigust, mida põeb elav inimene: sest igal elaval inimesel on oma erinevused ja ta põeb alati oma erilist, uut, keerulist, arstiteadusele tundmatut haigust, — mitte kopsude, maksa, naha, südame, närvide jms. haigust, mis on arstiteaduses kirja pandud, vaid

haigust, mis koosneb ühest nende elundite haiguste arvutuist ühendeist. Seda lihtsat mõtet ei saanud arstidele pähe tulla (niisama, nagu nõiale ei saa pähe tulla mõtet, et ta ei suuda nõiduda) sellepärast, et nende eluülesandeks oli arstimine, sellepärast, et nad selle eest said raha, ja sellepärast, et nad selle tegevuse peale olid kulutanud oma elu parimad aastad. Aga mis peaasi — seda mõtet ei saanud arstidele tulla, sest nad nägid, et nad kahtlemata olid kasulikud, ja tõepoolest olidki kasulikud kõigile Rostovide kodakondseile. Nad olid kasulikud mitte sellepärast, et sundisid haiget neelama enamasti kahjulikke aineid (see kahjulikkus oli vähe tuntav, sest kahjulikke aineid anti vähesel hulgal), vaid kasulikud, hädavajalikud ja paratamatud olid nad (põhjus, miks alati on olemas ja saavad olema eba-terviseparandajad, lausujad, homöopaadid) sellepärast, et nad rahuldasid haige ja haiget armastavate inimeste hingelist vajadust. Nad rahuldasid seda igavest inimlikku vajadust lootuse järele kergendust saada — vajadust kaastunde ja tegutsemise järele, mida inimene tunneb kannatuse ajal. Nad rahuldasid seda igavest, inimlikku — lapses kõige algelisemal kujul märgatavat — vajadust hõõruda seda kohta, mis on haiget saanud. Laps lööb end millegi vastu ära ja jookseb kohe ema või hoidja käte vahele, et suudeldaks või hõõrutaks valutavat kohta, ja tal on kergem, kui seda kohta hõõrutakse või suudeldakse. Laps ei usu, et temast tugevamail ja targemail pole vahendit tema valu vastu. Ja lootus kergendusele ning kaastunde väljendus lohutavad teda sellal, kui ema ta muhku hõõrub. Arstid olid Natašale kasulikud sellega, et nad suudlesid ja hõõrusid tema ai-ai'd, kinnitades, et valu läheb kohe üle, kui kutsar käib ära Arbati apteegis ja toob rubla seitsmekümne kopika eest pulbreid ning pille ilusas karbikeses ja kui haige neid pulbreid keedetud veega sisse võtab tingimata iga kahe tunni tagant, mitte hiljem ega varem.

Mis oleksid teinud Sonja, krahv ja krahvinna, kuidas nad oleksid vahtinud midagi ette võtmata, kui poleks olnud neid kella järgi antavaid pille, sooja joogi joomist, kanakotletti ja kõiki elu üksikasju, mis arst ette kirjutas ja millest kinnipidamine pakkus ligikondseile

tegevust ja lohutust? Kuidas oleks krahv talunud oma lemmiktütre haigust, kui ta poleks teadnud, et Nataša haigus maksab talle tuhandeid rublasid ja et tal pole kahju veelgi tuhandeist, et tütrele kasu tuua; kui ta poleks teadnud, et kui Nataša ei parane, siis ta ei hooli veel tuhandeist ja viib ta välismaale ning korraldab seal konsiiliume; kui tal poleks olnud võimalust rääkida üksikasjaliselt sellest, kuidas Métivier ja Feller ei saanud aru, aga Fries sai aru ja Mudrov haiguse veel paremini kindlaks tegi? Mis oleks teinud krahvinna, kui ta poleks võinud haige Natašaga vahel tülitseda selle üle, et ta arsti eeskirjadest mitte päris täpselt kinni ei pea?

«Niiviisi ei parane sa iialgi,» rääkis ta, meelepaha tõttu oma südamevalu unustades, «kui sa doktori sõna ei kuula ja õigel ajal rohtu ei võta! Ei või ju sellega naljatada, kui sul võib tekkida pneumoonia,» rääkis krahvinna, ja juba selle, mitte ainult temale üksi arusaamatu sõna hääldamisest leidis ta suurt lohutust.

Mis oleks teinud Sonja, kui tal poleks olnud rõõmustavat teadmist, et ta haiguse algul kolmel ööl riideid seljast ei võtnud, et valmis olla täpselt täitma kõiki arsti eeskirju, ja et ta nüüd öösiti ei maga, et mitte mööda lasta neid kellaaegu, millal on tarvis anda vähekahjulikke pille kuldsest karbikesest? Isegi Natašale endale, kes küll rääkis, et mingisugused ravimid ei tee teda terveks ja et see kõik on rumalus, isegi temale tegi rõõmu näha, et tema heaks toodi nii palju ohvreid ja et tal tarvis oli teatavail kellaaegadel ravimeid võtta. Ja rõõmu tegi talle seegi, et ta hoolimatusega eeskirjade täitmise vastu võis näidata, et ta ei usu arstimisesse ega hooli oma elust.

Arst käis iga päev, katsus pulssi, vaatas keelt ja naljatas Natašaga, ta rõhutud ilmele tähelepanu pööramata. Kui aga arst teise tuppa läks ja krahvinna talle järele ruttas, rääkis ta tõsist nägu tehes ning mõtlikult pead vangutades, et kuigi hädaoht on olemas, loodab ta selle viimase ravimi mõjule, ja et tarvis on oodata ja vaadata; et haigus on rohkem hingeline, kuid . . .

Püüdes oma tegu enese ja arsti eest varjata, pistis krahvinna talle kuldmündi pihku ja pöördus iga kord rahunenud südamega tagasi haige juurde.

Nataša haiguse tunnused seisid selles, et ta vähe sõi, vähe magas, kõhis ja iialgi ei elavnenud. Arstid rääkisid, et haiget ei või jätta ilma arstiabita, ja seepärast hoiti teda linnas umbses õhus. Ja 1812. aasta suvel ei sõitnud Rostovid maale.

Hoolimata suurest hulgast allaneelatud pillidest, tilkadest ja pulbritest purgikestes ning karbikestes, milledest *madame* Schoss, selliste asjakeste armastaja, kogus suure kollektsiooni, hoolimata harjunud maaelu puudumisest tegi noorus oma töö: Nataša südamevalu hakkas kattuma läbielatud muljete kihiga, lakkas nii piinavalt valusasti teda rõhumast, hakkas muutuma minevikuks, ja Nataša hakkas kehaliselt kosuma.

XVII

Nataša oli rahulikum, kuid mitte rõõmsam. Ta mitte ainult ei vältinud kõiki väliseid rõõmu võimalusi: balle, lõbusõite, kontserte, teatrit, vaid ka ei naernud kordagi nii, et tema naeru tagant poleks kuuldunud pisaraid. Ta ei saanud laulda. Niipea kui ta hakkas naerma või katsus üksi olles laulda, lämmatasid teda pisarad: kahetsusepisarad, selle jäädavalt kadunud, puhta aja mälestuse pisarad; pahameelepisarad, et ta niisama, asjatult rikkus oma noore elu, mis oleks võinud olla nii õnnelik. Eriti naer ja laulmine tundusid talle oma südamevalu rüvetusena. Edvistamisele ta ei mõelnudki; tal ei tarvitsenud isegi end ohjeldada. Ta rääkis ja tundis, et sel ajal olid talle kõik mehed just samasugused nagu narr Nastasja Ivanovna. Sisemine valvur keelas talle kindlalt igasuguse rõõmu. Ega olnudki temas enam kõiki endisi tolle tütarlapseliku, muretu, lootusrikka elulaadi huvisid. Kõige sagedamini ja kõige valusamalt meenusid talle sügiskuud, jaht, onu ning *Nicolas'* seltsis Otradnojes veedetud jõuluaeg. Mis oleks ta andnud, et tagasi tuua kas või üksainuski päev sellest ajast! Kuid sellega oli juba jäädavalt lõpp. Ei petnud teda siis eelaimus, et see vabaduse ja kõigile rõõmudele avalioleku seisukord ei tule enam iialgi tagasi. Kuid elada oli tarvis.

Tal oli hea meel mõelda, et ta pole teistest parem, nagu

ta varemalt oli arvanud, vaid halvem ja palju halvem kõigist, kõigist maailmas. Kuid sellest oli vähe. Ta teadis seda ja küsis endalt: «Mis siis edasi?» Aga edasi polnud midagi. Ei olnud mingit rõõmu elus, aga elu möödus. Nataša püüdis ilmselt ainult mitte kellelegi koormaks olla ja mitte kedagi segada, kuid endale ei vajanud ta midagi. Ta eemaldus kõigist kodustest ja ainult vend Petjaga oli tal kerge olla. Temaga armastas ta rohkem koos viibida kui teistega ja mõnikord naeris ta temaga nelja silma all olles. Ta ei lahkunud peaaegu iialgi kodunt ja külalistest oli tal hea meel üheainsa inimese — Pierre'i üle. Võimatu oleks olnud õrnemalt, ettevaatlikumalt ja ühtlasi tõsisemalt kohelda, kui kohtles teda krahv Bezuhhov. Nataša tundis ebateadlikult seda kohtlemise õrnust ja seepärast valmistas talle Pierre'i seltskond suurt lõbu. Kuid ta polnud Pierre'ile isegi tänulik tema õrnuse eest. Miski hea Pierre'i poolt ei tundunud Natašale jõupingutusena. Pierre'i headus kõigi suhtes näis nii loomulik, et selles polnud mingit teenet. Mõnikord märkas Nataša Pierre'i kohmetust ja piinlikkust enda juuresolekul, eriti kui Pierre kartis, et midagi vestluses võiks Natašat rasketele mälestustele juhtida. Nataša märkas seda ja kirjutas selle Pierre'i üldise headuse ning arglikkuse arvele, mis tema arusaamise järgi pidi kõigi teistega samasugune olema kui temaga. Pärast neid kogemata lausutud sõnu, et kui ta vaba oleks, paluks ta põlvili Nataša kätt ning armastust, mis olid öeldud Nataša suure erutuse hetkel, ei rääkinud Pierre iial midagi oma tunnetest Nataša vastu ja Natašale oli ilmne, et need sõnad, mis teda siis nii väga olid lohutanud, olid öeldud nõnda, nagu öeldakse igasugu mõttetuid sõnu nutva lapse lohutamiseks. Mitte sellepärast, et Pierre oli naisemees, vaid sellepärast, et Nataša tundis enda ja tema vahel ülimal määral seda kõlbeliste tõkete jõudu, mille puudumist ta tundis Kuragini puhul, — ei tulnud tal iialgi mõttesse, et tema vahekorrast Pierre'iga võiks kujuneda armastus tema või veel vähem Pierre'i poolt või see liik õrna, end luuleliseks pidavat sõprustki mehe ja naise vahel, mille kohta ta teadis mõningaid näiteid.

Peetri paastu lõpul saabus Moskva pühakuid kummardama Agrafena Ivanovna Belova, Rostovide naaber

Otradnojest. Ta tegi Natašale ettepaneku ühiselt armulauale minna ja Nataša haaras sellest mõttest rõõmuga kinni. Hoolimata arstide keelust hommikuti vara välja minna viis Nataša läbi oma tahtmise — sakramendiks ette valmistuda, ja mitte nii, nagu seda Rostovide majas harilikult tehti, s. t. kodus kolme jumalateenistust ära kuulates, vaid nii, nagu seda tegi Agrafena Ivanovna, s. t. terve nädal aega paastudes ning ühtki õhtust, lõunast või hommikust jumalateenistust vahele jätmata.

Krahvinnale meeldis see Nataša ind. Oma südames lootis ta pärast tagajärjetut arstlikku ravimist, et palved aitavad enam kui arstirohud, ja nõustus, ehkki hirmuga ning asja arsti eest varjates, Nataša sooviga ja andis ta Belova hoolde. Agrafena Ivanovna käis öösiti kella kolme ajal Natašat äratamas ja leidis ta enamasti juba virgena. Nataša kartis hommikuse jumalateenistuse aega maha magada. Ta pesi end kiiresti, riietus alandlikult oma kõige halvemasse kleiti, tõmbas üsna vana peleriini ümber ja astus jahedusest värisedes inimtühjale tänavale, mida kergelt valgustas koit. Agrafena Ivanovna nõuandel ei palvetanud Nataša oma koguduse pühakojas, vaid kirikus, kus jumalakartliku Belova sõnade järgi oli väga rangete ja ülevate elukommetega preester. Kirikus oli alati vähe inimesi. Nataša ja Belova seisid oma harilikul kohal, vasakpoolse kliirose tagaseinas asetseva jumalaemapildi juures, ja senitundmatu alandlikkus suure ning äramõistmatu ees valdas Natašat, kui ta sel ebatavalisel hommikutunnil, vaadates jumalaema tõmmusse palgesse, mida valgustasid selle ees põlevad küünlad ja aknast langev hommikuvalgus, kuulas jumalateenistuse helisid, mida ta püüdis jälgida ning mõista. Kui ta neist aru sai, ühines tema palvega ta isiklik tunne oma varjunditega; kui ta aru ei saanud, oli tal veel meeldivam mõelda, et soov kõike mõista on uhkus, et kõike mõista on võimatu, et tarvis on ainult uskuda ning anduda jumalale, kes neil silmapilkudel — ta tundis seda — tema hinge valitses. Ta lõi risti ette, kummardas, ja kui ta aru ei saanud, palus ta ainult, oma jõleduse ees õudust tundes, et jumal andestaks talle kõik, kõik ja oleks talle armuline. Palved, milledele ta kõige enam andus, olid patukahetsuse palved. Varasel hommikutunnil koju

tagasi tulles, kui ta kohtas ainult tööleminevaid müürseppi ning tänavaid pühkivaid kojamehi ja majades kõik alles magasid, oli Natašal uudne tunne, et tal on võimalik ennast parandada ja et on võimalik uus, puhas elu ning õnn.

Kogu nädala jooksul, mil ta elas seda elu, kasvas see tunne iga päevaga. Ja õnn armulauale või osasaamisele minna, nagu rõõmsalt selle sõnaga mängides rääkis Agrafena Ivanovna, näis Natašale nii suurena, et talle tundus, et ta ei suuda elada selle õndsaliku pühapäevani.

Kuid õnnelik päev saabus, ja kui Nataša sel temale kauaks meeldejäänud pühapäeval valges musliinkleidis lauakirikust tagasi tuli, tundis ta end esimest korda paljude kuude järel rahulikuna ega pidanud endale koormaks elu, mis tal ees seisis.

Sel päeval visiidile tulnud arst vaatas Nataša läbi ja käskis edasi tarvitada neid viimaseid pulbreid, mis ta kahe nädala eest oli kirjutanud.

«Tingimata edasi võtta hommikul ja õhtul,» ütles ta, ise ilmselt südamest rahul olles oma eduga. «Ainult palun, hästi korralikult. Ärge muretsege, krahvinna,» ütles arst naljatlevalt, kuldmünti osavasti pihku püüdes. «Varsti hakkab jälle laulma ja vallatama. Viimane rohi on talle väga, väga kasulik. Ta on palju värskemaks muutunud.»

Krahvinna vaatas oma küüsi ja sülitas kolm korda, rõõmsal näol võõrastetuppa tagasi minnes.

XVIII

Juuli algul levis Moskvas ikka ärevamaid kuuldusi sõja käigu kohta: räägiti keisri üleskutsest rahvale, keisri enda tulekust armee juurest Moskvasse. Ja kuna 11. juulini manifesti ega üleskutset polnud saadud, siis liikusid nende ja Venemaa olukorra kohta liialdatud kuulujutud. Räägiti, et keiser sõidab ära sellepärast, et armee on hädaohus; räägiti, et Smolensk on loovutatud, et Napoleonil on miljon meest sõjaväge ja et ainult ime võib Venemaad päästa.

11. juulil, laupäeval, ilmus manifest, kuid ei olnud veel trükitud. Pierre, kes oli Rostovide juures, lubas järgmi-

sel päeval, pühapäeval, lõunale tulla ja kaasa tuua manifesti ning üleskutse, hankides need krahv Rastoptšinilt.

Sel pühapäeval sõitsid Rostovid harjunud kombel hommikupalvusele Razumovskite kodukirikusse. Oli jrulikuiselt kuum päev. Juba kell kümme, kui Rostovid kiriku ees tõllast väljusid, oli palavas õhus, tänavakaubitsejate hõigetes, rahvahulga heledais ja eredavärvilistes suveriietes, puiestee puude tolmunud lehtedes, muusikahelides ja vahiparaadile marssiva pataljoni valgeis pükstes, sillutise mürinas ja kuuma päikese eredas säras seda suvist roidumust, käesolevaga rahulolekut ja mitterahulolekut, mida on eriti teravalt tunda selgel palaval päeval linnas. Razumovskite kirikus oli kogu Moskva ülemkiht, kõik Rostovide tuttavad (sel aastal oli väga palju rikkaid perekondi, kes harilikult maale laiali sõitsid, otsekui millegi ootel linna jäänud). Rahvamurrus teed tegeva livrees teenri taga ema kõrval sammudes kuulis Nataša kellegi noormehe häält, kes liiga valju sosinaga temast rääkis:

«See on Rostova, toosama . . .»

«Kõhnaks on ta jäänud, aga siiski ilus!»

Ta kuulis, või talle näis, nagu oleks nimetatud Kuragini ja Bolkonski nime. Muide, talle näis see alati. Talle näis alati, et kõik temale vaadates muust ei mõtlegi kui sellest, mis temaga juhtus. Kannatades ja hingelises tardumuses, nagu alati rahva hulgas, kõndis Nataša oma lillas, mustade pitsidega siidkleidis nii, nagu oskavad kõndida naised, — seda rahulikumalt ja majesteetlikumalt, mida suurem valu ja häbi oli ta hinges. Nataša teadis, et ta on ilus, ega eksinud selles, kuid nüüd ei rõõmustanud see teda nagu varemalt. Vastupidi, see piinas teda viimasel ajal kõige enam, ja eriti sel heledal, palaval suvepäeval linnas. «Veel üks pühapäev, veel üks nädal,» ütles ta endale, meenutades, kuidas ta eelmisel pühapäeval siin oli, «ja ikka seesama elutu elu ja ikka needsamad tingimused, milles varemalt nii kerge oli elada. Ma olen ilus, noor, ja ma tean, et nüüd ka hea. Enne olin ma paha, aga nüüd olen hea, ma tean,» mõtles ta. «Ja nii asjatult, ilma et sellest kellelgi kasu oleks, mööduvad kõige paremad, kõige paremad eluaastad.» Ta jäi ema kõrvale seisma ja noogutas lähedal seisvaile tuttavaile

pead. Harjumuse kohaselt silmitses Nataša daamide tualette, mõistis hukka ühe lähedal seisva daami *tenue*[1] ja ebaviisaka kombe nappide käeliigutustega risti ette lüüa, mõtles jälle meelepahaga sellele, et teda arvustatakse ja et ka tema arvustab, ja kuuldes äkki jumalateenistuse helisid, kohkus oma jõledusest, kohkus selle üle, et ta oli jälle oma endise puhtuse kaotanud.

Väärika välimusega puhas vanake pidas jumalateenistust selle leebe pidulikkusega, mis nii ülevalt ja rahustavalt mõjub palvetajate hingedesse. Altariuks sulgus, pikkamisi tõmmati eesriie ette. Salapärane, vaikne hääl lausus midagi selle tagant. Nataša rinnas kibelesid talle endalegi arusaamatud pisarad, ja rõõmus ning ängistav tunne erutas teda.

«Õpeta mulle, mis ma pean tegema, mis pean oma eluga peale hakkama, kuidas saan ma end jäädavalt, jäädavalt parandada!...» mõtles ta.

Diakon tuli välja altariesisele, tõmbas põialt õieli hoides oma pikad juuksed stihhaarioni alt välja, pani risti rinnale ja hakkas valjusti ning pidulikult lugema palvesõnu:

«Palugem issandat üheskoos.»

«Palvetame kõik üheskoos, ilma seisusevahedeta, ilma vaenuta, vennaliku armastusega ühendatuina,» mõtles Nataša.

«Palugem ülimat rahu ja meie hingede päästmist!»

«Inglite ja kõigi kehatute olendite hingede rahu, kes elavad meie kohal,» palvetas Nataša.

Kui paluti sõjaväe eest, meenusid talle vend ja Denissov. Kui paluti merelsõitjate ja reisijate eest, meenus talle vürst Andrei ja ta palvetas tema eest ning palus, et jumal andestaks talle selle kurja, mis ta vürst Andreile oli teinud. Kui palvetati nende eest, kes meid armastavad, palus ta oma koduste — isa, ema ja Sonja eest, mõistes nüüd esmakordselt kogu oma süüd nende ees ja tundes, kui väga ta neid armastab. Kui palvetati nende eest, kes meid vihkavad, leiutas ta endale vaenlasi ja vihkajaid, et nende eest palvetada. Ta arvas vaenlaste hulka võlausaldajad ja kõik need, kel oli asju ajada tema

[1] hoiaku

isaga, ja vaenlastele ning vihkajaile mõeldes tuli talle iga kord meelde Anatol, kes oli talle nii palju kurja teinud, ja ehkki Anatol polnud vihkaja, palvetas ta rõõmuga tema kui vaenlase eest. Ainult palvetades oli tal jõudu selgelt ning rahulikult mõelda vürst Andreile ja ka Anatolile kui inimestele, kelle suhtes tema tunded kahvatasid hirmu- ja aukartusetunde kõrval jumala vastu. Kui palvetati keiserliku perekonna ja sinodi eest, tegi ta eriti sügavaid kummardusi ja lõi risti ette, öeldes endale, et kuigi ta aru ei saa, ei või ta kahelda ning armastab ikkagi valitsevat sinodit ja palub ta eest.

Eestpalve lõpetamise järel seadis diakon horaarioni rinnal ristikujuliselt kokku ja lausus:

«Iseendid ja oma elu Kristuse jumala hoolde anname.»

«Iseendid jumala hoolde anname,» kordas Nataša oma südames. «Mu jumal, ma annan end sinu tahtmise hoolde,» mõtles ta. «Mitte midagi ma ei taha, ei soovi. Õpeta mulle, mis teha, kuidas tarvitada oma tahet! Võta mind ometi, võta mind!» rääkis Nataša harda kärsitusega hinges, risti ette löömata, peenikesed käed langetatud, otsekui oodates, et nüüd kohe võtab nägematu jõud tema ning vabastab ta temast endast, tema kahetsustest, soovidest, etteheidetest, lootustest ja pahedest.

Krahvinna heitis jumalateenistuse kestel mitu korda pilgu oma tütre heldinud, särasilmalisse näkku ja palus jumalat, et ta Natašat aitaks.

Keset jumalateenistust ja väljaspool selle korda, mida Nataša hästi tundis, tõi köster ootamatult pingikese, sellesama, millel nelipühade ajal põlvitades palveid loeti, ja asetas altariukse ette. Preester väljus oma lilla sametmütsiga, kohendas juukseid ja laskus vaevaliselt põlvili. Kõik tegid sedasama ja vaatasid arusaamatuses üksteisele otsa. Järgnes äsja sinodist saadud palve, milles paluti, et jumal päästaks Venemaa vaenlase sissetungist.

«Issand, vägede jumal, meie pääsemise jumal,» alustas preester selle selge, paatoseta ning vagura häälega, millega loevad ainult vaimulikud slaavi lugejad ja mis nii vastupandamatult mõjub vene südamele.

«Issand, vägede jumal, meie pääsemise jumal! Tõsta oma pale armuliselt ja heldelt oma alandliku rahva üle ja kuula meid, inimesearmastaja, ja heida meile armu ja

halasta meie peale. Vaenlane, kes sinu maad tahab segadusse saata ja kogu maailma kõrbeks muuta, on meie peale tulnud; nurjatuid inimesi enda ümber kogudes tahab ta hukka saata sinu pärisosa ja hävitada sinu püha Jeruusalemma, sinu armastatud Venemaad: tahab rüvetada sinu templid, purustada altarid ja teotada meie pühakojad. Kui kaua, issand, kui kaua peavad patused hooplema? Kui kaua peab seadusevastane vägi võimutsema?

Issand, meie valitseja! Kuula meid, kes me sinu poole palvetame: kinnita oma jõuga kõige vagamat ainuvalitsejat, meie suurt keisrit Aleksander Pavlovitši; pea meeles tema õiglust ja tasadust, tasu talle tema heategusid mööda ja kaitse meid, oma armastatud Iisraeli. Õnnista tema kavatsusi, ettevõtmisi ja tegusid; kinnita oma kõikvõimsa käega tema valitsust ja kingi talle võit vaenlase üle otsekui Moosesele Amaleki üle, Gideonile Mediami üle ja Taavetile Koljati üle. Kaitse tema sõjaväge, anna vaskse vibu jõud neile, kes sinu nimel on sõjateele läinud, ja kosuta nende rammu võitluseks. Võta kätte mõõk ning kilp ja tõuse üles meile abiks, et häbisse langeksid need, kes meie vastu kurja mõtlesid; olgu nad sinu ustavate vägede ees kui põrm tuule ees; paisaku sinu inglid neid maha ning ajagu neid pakku; ja sattugu nad võrkudesse, enne kui nad märkavad, ning püünistesse otsekui hea saak; ja kukkugu nad sinu sulaste jalgade ette ning olgu nende jalgadele tallata. Issand! Sinu võimuses on päästa suuri ja väikseid. Sina oled jumal, ja inimene ei saa sinu vastu.

Jumal, meie isa! Mõtle oma helduse ning armu peale, mis on igavene. Ära pööra meist ära oma palet, ära põlga meid meie puuduste pärast, vaid anna meile andeks meie ülesastumised ja patud oma suure halastuse ja helduse pärast. Loo meie sisse puhas süda ja anna meile uut õiget vaimu; kinnita meid kõiki usus sinu sisse, julgusta meid lootusega, elusta tõelise armastusega üksteise vastu, anna meile üksmeelt, et me õieti kaitseksime pärandust, mille sa oled kinkinud meile ja meie isadele, ja ärgu tõusku jumalakartmatute valitsuskepp pühitsetute saatuse üle.

Issand, meie jumal, kellesse me usume ja kelle peale

me loodame, ära saada meid häbisse meie ootuses sinu armu peale ja ilmuta end, et näeksid need, kes meie ja meie õigeusu vihavaenlased on, et nad häbisse vajuksid ja hukka saaksid, ja nähku kõik maad, et sina oled issand ja meie sinu rahvas. Ilmuta meile, issand, oma halastust tänapäev ja päästa meid; rõõmusta oma sulaste südant oma halastusega; löö meie vaenlasi ja paiska nad peatselt põrmusse nende jalgade ette, kes sulle ustavad on. Sina oled nende kaitse, abi ja võit, kes sinu peale loodavad; kiitus olgu isale, pojale ja pühale vaimule nüüd, ikka ja igavesti. Aamen.»

Selles hingelise avalioleku seisukorras, milles viibis Nataša, avaldas see palve temale tugevat mõju. Ta kuulas iga sõna Moosese võidust Amaleki üle, Gideoni võidust Mediami üle ja Taaveti võidust Koljati üle ning Jeruusalemma hävitamisest ja palus jumalat helluse ning härdusega, millest ta süda oli tulvil; kuid ta ei mõistnud päris hästi, mida ta palus jumalalt selles palves. Ta võttis kogu hingega osa palvest õige vaimu eest, südame kinnitamise eest usuga ning lootusega ja nende elustamise eest armastusega. Kuid ta ei saanud paluda oma vaenlaste jalge alla tallamist, kui ta alles mõne minuti eest oli soovinud omada rohkem vaenlasi, et neid armastada ja nende eest palvetada. Aga ta ei saanud ka kahelda põlvili maas loetava palve õigsuses. Ta tundis oma hinges harrast ja aukartlikku hirmu karistuse ees, mis inimesi oli tabanud nende pattude eest, ja eriti omaenda pattude eest, ja palus jumalat, et ta andestaks neile kõigile ja temale ning annaks neile kõigile ja temale rahu ning õnne elus. Ja talle tundus, et jumal kuuleb ta palvet.

XIX

Sellest päevast, kui Pierre Rostovide juurest ära sõites ja Nataša tänulikku pilku meelde tuletades vaatas taevas seisvat komeeti ja tundis, et talle on avanenud midagi uut, — sellest päevast lakkas ta ette kerkimast teda igavesti piinanud mõte kõige maise tühisusest ja mõttetusest. Hirmus küsimus: miks? milleks?, mis varem ta ette oli kerkinud iga tegevuse keskel, asendus nüüd mitte

teise küsimusega ega ka mitte vastusega endisele küsimusele, vaid kujutlusega Natašast. Ükskõik, kas ta kuulas tühiseid kõnelusi või ise tühisusi kõneles, kas ta inimeste alatusest ja totrusest luges või teada sai, ta ei kohkunud nagu varem, ei küsinud eneselt, mispärast inimesed askeldavad, kui kõik on nii üürike ja teadmatu, vaid meenutas Natašat sellisena, nagu ta teda viimati oli näinud, ja kõik ta kahtlused kadusid, — mitte sellepärast, et Nataša oleks vastanud küsimustele, mis ta ette kerkisid, vaid sellepärast, et kujutlus Natašast kandis teda silmapilkselt teise, heledasse hingelise tegevuse valdkonda, kus ei saanud olla õiget ega süüdlast, — ilu ning armastuse valdkonda, mille jaoks maksab elada. Ükskõik missugune argipäevase elu jõledus ta ette ka kerkis, ta ütles endale:

«Noh, olgu pealegi, et see ja see varastas riiki või keisrit, aga riik ja keiser tasuvad talle auavaldustega; Nataša naeratas mulle eile ja palus jälle külastada, ja ma armastan teda, ja keegi ei saa sellest iialgi teada,» mõtles ta.

Pierre käis ikka endiselt seltskonnas, jõi endiselt palju ja elas endist lõbusat jõudeelu, sest peale nende tundide, mis ta veetis Rostovide juures, tuli kuidagi veeta ka ülejäänud aega, ja harjumused ning Moskvas tehtud tutvused kiskusid teda vastupandamatult tolle elu poole, mis oli teda oma võimusesse võtnud. Ent viimasel ajal, kui sõjatandrilt saabus üha ärevamaid kuuldusi ja kui Nataša tervis hakkas paranema ja ta Pierre'is enam ei kutsunud esile endist hoolitsevat kaastunnet, hakkas Pierre'i üle võimust võtma temale arusaamatu rahutus. Ta tundis, et see seisukord, milles ta viibis, ei võinud kaua kesta, et läheneb katastroof, mis peab ümber muutma kogu ta elu, ja otsis kärsitusega kõikjalt selle läheneva katastroofi tunnuseid. Üks vendadest-vabamüürlastest tegi Pierre'ile teatavaks järgmise, Johannese Ilmutamisraamatust tuletatud ennustuse Napoleoni suhtes.

Ilmutamisraamatu kolmeteistkümnendas peatükis, kaheksateistkümnendas salmis on öeldud: «Siin on tarkus. Kel mõistus on, see arvaku ära metsalise arv; sest see on inimese arv, ja tema arv on kuussada ja kuus seitsmetkümmend.»

Ja samas peatükis, viiendas salmis: «Ja temale anti suu, mis suuri asju ja teotamissõnu rääkis, ja temale anti meelevald sõdida kaks kuud viietkümmend.»

Heebrea arvu-kujutuse kohaselt, mille järgi üheksa esimese tähega märgitakse ühelisi, ülejäänutega kümnelisi, on prantsuse tähtedel järgmine tähendus:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	110	120

w	x	y	z
130	140	150	160

Selle tähestiku järgi numbritega kirjutades sõnad *L'Empereur Napoléon*[1], tuleb välja, et nende arvude summa on 666 ja et seega Napoleon ongi too metsaline, kelle kohta käib ennustus Ilmutamisraamatus. Peale selle, kirjutades sama tähestiku järgi sõnad *quarante deux*[2], s. t. ajavahemiku, mille kestel metsalisele oli antud rääkida suuri asju ja teotamissõnu, võrdus ka nende arvude summa jälle 666-ga, millest järeldus, et Napoleoni võimule pannakse piir 1812 aastal, millal Prantsuse keiser saab 42-aastaseks. See ennustus hämmastas Pierre'i väga ja ta esitas endale sageli küsimuse selle kohta, mis nimelt paneb piiri metsalise, s. o. Napoleoni võimule, ja püüdis samuti sõnu arvudega asendades leida vastust teda paeluvale küsimusele. Pierre kirjutas vastusena sellele küsimusele: *L'Empereur Alexandre. La nation Russe.*[3] Ta arvas tähed kokku, kuid numbrite summa kujunes hoopis suuremaks või väiksemaks kui 666. Kord kirjutas ta nende arvutustega tegeldes oma nime — *Comte Pierre Besouhoff*. Numbrite summa ei sobinud kaugeltki. Õigekirjutust muutes pani ta *s*-tähe asemele *z*, lisas juurde *«de»*, lisas artikli *«le»*, kuid ikkagi ei saanud soovitud tulemust. Siis tuli tal mõttesse, et kui vastuseks sellele küsimusele olekski tema nimi, siis sisaldaks vastus tingimata tema rahvuse. Ta kirjutas *Le Russe Besuhof*[4] ja sai numbreid kokku arva-

[1] Keiser Napoleon,
[2] nelikümmend kaks,
[3] Keiser Aleksander. Vene rahvas.
[4] Venelane Bezuhhov

tes 671. Ainult 5 oli ülearu; 5 tähendas *e*-tähte, sedasama tähte, mis jäi välja artiklist sõna *l'Empereur* ees. Pierre heitis *e*-tähe samuti kõrvale, kuigi ebaõigelt, ja sai otsitud vastuse: *l'Russe Besuhof*, mis võrdus 666-ga. See avastus erutas teda. Ta ei teadnud, kuidas või millise sideme varal ta oli ühendatud selle suure sündmusega, mida Ilmutamisraamatus ennustati, kuid selle sideme olemasolus ei kahelnud ta silmapilkugi. Tema armastus Rostova vastu, Antikristus, Napoleoni sissetung, komeet, 666, *l'Empereur Napoléon* ja *l'Russe Besuhof* — kõik see koos pidi küpsema, esile paiskuma ja teda välja viima sellest Moskva harjumuste tühisest nõiutud maailmast, milles ta tundis end vangistatuna, ja teda juhatama suure kangelasteo ning suure õnne juurde.

Päeval enne seda pühapäeva, millal palvet loeti, lubas Pierre Rostovidele, et toob neile krahv Rastoptšinilt, keda ta hästi tundis, keisri üleskutse Venemaale ja ka viimaseid teateid armeest. Hommikul krahv Rastoptšini juurde sisse astudes kohtas Pierre seal äsja armeest saabunud kullerit.

Kuller oli Pierre'i tuttav, üks Moskva ballide tantsijaid.

«Jumala pärast, kas te ei võiks minu koormat kergendada?» ütles kuller. «Mul on terve kotitäis kirju vanematele.»

Nende kirjade hulgas oli Nikolai Rostovi kiri isale. Pierre võttis selle kirja. Peale selle andis krahv Rastoptšin Pierre'ile keisri üleskutse Moskvale, mis oli äsja ilmunud trükist, viimased käskkirjad armeele ja oma viimase lendlehe. Käskkirju läbi vaadates leidis Pierre ühes neist haavatute, surnute ja autasustatute kohta toodud teadete seast Nikolai Rostovi nime, keda oli autasustatud neljanda järgu Georgi ristiga Ostrovna kokkupõrkes näidatud vapruse eest, ja samast käskkirjast leidis ta teate vürst Andrei Bolkonski määramisest jäägripolgu komandöriks. Kuigi tal polnud tahtmist Rostovidele Bolkonskit meelde tuletada, ei suutnud Pierre hoiduda soovist neid rõõmustada teatega poja autasustamisest. Üleskutset, lendlehte ning teisi käskkirju enda kätte jättes, et neid lõunasöögile ise kaasa viia, saatis ta trükitud käskkirja ja Nikolai kirja Rostovidele.

Kõnelus krahv Rastoptšiniga, krahvi murelik ja kiirustav toon, kohtumine kulleriga, kes muretult jutustas sellest, kui halvad on lood armees, kuuldused Moskvas avastatud spioonidest ja Moskvas liikvel olevast lendlehest, milles oli öeldud, et Napoleon lubab enne sügist mõlemas Venemaa pealinnas olla, kõnelus homme oodatavast keisri saabumisest, — kõik see äratas Pierre'is uue jõuga selle ärevuse- ja ootusetunde, mis temast ei lahkunud komeedi ilmumisest ja eriti sõja algusest saadik.

Pierre'ile oli juba ammu tulnud mõte sõjaväeteenistusse astuda ja ta oleks selle mõtte teostanud, kui teda poleks takistanud esiteks kuulumine vabamüürlaste hulka, kellega teda sidus vanne ja kes jutlustasid igavest rahu ning sõja ärakaotamist; teiseks aga see, et tal oli millegipärast häbi säärast sammu ette võtta, kui ta nägi suurt hulka moskvalasi, kes olid mundrid selga tõmmanud ja jutlustasid isamaa-armastust. Peamiseks põhjuseks aga, miks ta ei teostanud oma kavatsust sõjaväeteenistusse astuda, oli too ebaselge kujutlus, et ta on *l'Russe Besuhof*, kel on metsalise arvu 666 tähendus; et tema osavõtt suuri asju ja teotamissõnu rääkiva metsalise võimule piiripanemise suures ürituses on igavesest ajast kindlaks määratud ja et ta seepärast ei tohi midagi ette võtta, vaid et tal tuleb oodata seda, mis peab sündima.

XX

Rostovide juures lõunatasid, nagu igal pühapäevalgi, mõned lähedased tuttavad.

Pierre sõitis varem sinna, et kohata ainult perekonnaliikmeid.

Pierre oli selle aastaga nii paksuks läinud, et ta oleks olnud näotu, kui ta poleks olnud nii suurt kasvu, nii kogukate kehaliikmetega ja nii tugev, et ta ilmselt kergesti talus oma paksust.

Puhkides ja omaette midagi pomisedes läks ta trepist üles. Tema kutsar ei küsinudki enam, kas oodata. Ta teadis, et kui krahv on Rostovide juures, siis kella kaheteistkümneni. Rostovide teenrid sööstsid rõõmsalt tema mantlit ära võtma ja keppi ning torukübarat kõrvale

panema. Klubi-harjumuse kohaselt jättis Pierre nii kepi kui ka kübara esikusse.

Esimeseks inimeseks, keda ta Rostovide juures nägi, oli Nataša. Veel enne kui ta teda nägi, kuulis ta teda, kui ta esikus mantlit seljast võttis. Nataša laulis saalis solfedžosid. Pierre teadis, et Nataša polnud oma haigusest saadik laulnud, ja seepärast üllatas ning rõõmustas teda ta hääle kõla. Ta avas tasakesi ukse ja nägi Natašat lillas kleidis, millega ta oli käinud jumalateenistusel, mööda saali kõndivat ja laulvat. Kui ta ukse avas, oli Nataša seljaga tema poole, pöördus aga siis järsult ümber ja tulija paksu, imestunud nägu silmates punastas ta ja tuli kiiresti Pierre'i juurde.

«Ma tahan katsuda jälle laulda,» ütles ta. «See on ikkagi tegevus,» lisas ta otsekui vabandades juurde.

«Ja teete hästi.»

«Kui rõõmus ma olen, et te tulite! Ma olen täna nii õnnelik!» ütles Nataša selle endise elevusega, mida Pierre polnud tema juures juba ammu näinud. «Te teate, *Nicolas* sai Georgi risti. Ma olen nii uhke tema üle.»

«Tean seda, mina ju saatsin käskkirja. Noh, ma ei taha teid segada,» lisas Pierre ja tahtis edasi võõrastetuppa minna.

Nataša peatas teda.

«Krahv, kas see on paha, et ma laulan?» küsis ta punastades, kuid üksisilmi küsivalt Pierre'ile otsa vaadates.

«Ei... Miks siis? Vastupidi... Aga miks te seda minult küsite?»

«Ma ei tea isegi,» vastas Nataša kiiresti. «Kuid ma ei tahaks midagi teha, mis teile ei meeldiks. Ma usun teid kõiges. Te ei tea, kui tähtis te mulle olete ja kui palju te olete minu heaks teinud!...» Ta rääkis kiiresti ega märganud, kuidas Pierre nende sõnade juures punastas. «Ma nägin samast käskkirjast, et t e m a, Bolkonski (ta lausus selle sõna kiiresti ning sosinal), on Venemaal ja teenib jälle sõjaväes. Mis te arvate,» lausus ta kiiresti, ilmselt rutates, sest ta kartis, et tal jõust puudu tuleb, «kas ta andestab mulle kunagi? Kas temasse ei jää vimma mu vastu? Mis te arvate? Mis te arvate?»

«Ma arvan...» ütles Pierre. «Tal pole midagi andes-

tada... Oleksin mina tema asemel...» Mälestuste seose tõttu kandus Pierre oma kujutluses otsekohe tollesse aega, mil ta Natašat lohutades oli öelnud, et kui ta poleks mitte tema, vaid kõige parem inimene maailmas ja vaba, siis paluks ta põlvili Nataša kätt; ja sama haletsuse, õrnuse, armastuse tunne valdas teda ja samad sõnad olid ta huultel. Kuid Nataša ei andnud talle mahti neid välja öelda.

«Teie... teie...» ütles ta, vaimustusega lausudes sõna t e i e, «teie olete midagi muud. Heasüdamlikumat, suuremeelsemat, paremat inimest kui teie ma ei tunne ja ei saa ollagi. Kui teid siis poleks olnud ja poleks ka nüüd, ma ei tea, mis minust oleks saanud, sest et...» Pisarad valgusid äkki ta silmadesse. Ta pöördus kõrvale, tõstis noodid silmade juurde, hakkas laulma ja jälle mööda saali kõndima.

Samal ajal jooksis võõrastetoast välja Petja.

Petja oli nüüd ilus, jumekas, paksude punaste huultega viieteistkümneaastane poiss ja sarnanes Natašaga. Ta valmistus ülikooli astuma, kuid viimasel ajal oli koos oma sõbra Obolenskiga salaja otsustanud, et hakkab husaariks.

Petja ruttas oma nimekaimu juurde, et temaga asjalikku juttu rääkida.

Ta oli palunud järele kuulata, kas teda võetakse husaariks.

Pierre sammus mööda võõrastetuba ega kuulanud Petjat.

Petja tõmbas teda käest, et tema tähelepanu endale pöörata.

«Noh, kuidas on minu asjaga, Pjotr Kirillõtš? Ainsaks lootuseks olete teie,» rääkis Petja.

«Ah jaa, see sinu husaari-asi. Küll ma korraldan. Veel täna.»

«Noh, kuidas on, *mon cher,* kas saite manifesti?» küsis vana krahv. «Krahvinna käis Razumovskite juures jumalateenistusel, kuulis uut palvet. Ütleb, et on väga ilus.»

«Sain,» vastas Pierre. «Homme tuleb keiser... Erakorraline aadlikkude koosolek, ja räägitakse, et iga tuhande pealt võetakse kümme meest. Jah, õnnitlen teid.»

«Ja-jah, jumal tänatud. Noh, ja mis sõjaväest kuulda on?»

«Meie omad taganesid jälle. Räägitakse, et on juba Smolenski all,» vastas Pierre.

«Mu jumal, mu jumal!» ütles krahv. «Kus on siis manifest?»

«Üleskutse! Ah jaa!» Pierre hakkas taskutest pabereid otsima ega suutnud neid leida. Jätkates taskute patsutamist, suudles ta sisseastunud krahvinna kätt ja vaatas rahutult ringi, ilmselt oodates Natašat, kes enam ei laulnud, kuid ei tulnud ka võõrastetuppa.

«Jumala eest, ma ei tea, kuhu ma ta pistsin,» ütles ta.

«Alati kaotab ta kõik ära,» tähendas krahvinna.

Nataša astus heldinud, äreva näoga sisse ja istus, Pierre'ile sõnatult otsa vaadates. Niipea kui ta tuppa tuli, selgines Pierre'i seni sünge nägu ja ta vaatas ikka veel pabereid otsides mitu korda Natašale otsa.

«Jumala eest, ma käin ära, ma unustasin koju. Tingimata...»

«Jääte lõunale hiljaks.»

«Ah, kutsar sõitis ka ära.»

Kuid Sonja, kes oli esikusse läinud pabereid otsima, leidis need Pierre'i kaabust, kuhu too oli nad hoolikalt voodri vahele pannud. Pierre tahtis kohe lugema hakata.

«Ei, pärast lõunat,» ütles vana krahv, kes ilmselt aimas sellest lugemisest suurt lõbu.

Lõunalauas, kus joodi värske Georgi kavaleri terviseks vahuveini, jutustas Šinšin linnauudiseid: rääkis vana gruusia vürstinna haigusest, sellest, et Métivier oli Moskvast kadunud, ja et Rastoptšini juurde oli toodud keegi sakslane ja teatatud talle, et see on šampinjon (nii oli jutustanud krahv Rastoptšin ise), ja kuidas krahv Rastoptšin käskinud šampinjoni vabaks lasta, öeldes rahvale, et see pole šampinjon*, vaid lihtsalt vana sakslasest seen.

«Nabitakse, nabitakse,» tähendas krahv. «Ma juba ütlesin krahvinnale, et ta räägiks vähem prantsuse keelt. Praegu ei ole niisugune aeg.»

---

* Sõnademäng, mis põhjeneb «šampinjoni» ja «spiooni» kõlalisel sarnasusel. *Toim.*

«Aga kas olete kuulnud?» ütles Šinšin. «Vürst Golitsõn on võtnud vene õpetaja — õpib vene keelt, — *il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues.*»[1]

«Noh, krahv Pjotr Kirillõtš, kui hakatakse maakaitseväge kokku kutsuma, siis tuleb ka teil hobuse selga istuda?» lausus vana krahv Pierre'i poole pöördudes.

Pierre oli vaikne ja mõttes kogu selle lõunasöögi kestel. Viimase kõnetuse juures vaatas ta krahvile otsekui mitte aru saades otsa.

«Ja-jah, sõtta,» ütles ta. «Ei! Mis sõjamees mina olen! Aga muide, — kõik on nii imelik, nii imelik! Ma ei saa ise ka aru. Ma ei tea, mulle on sõjalised kalduvused nii võõrad, kuid praegusel ajal ei saa keegi enda eest vastutada.»

Pärast lõunat istus krahv mugavalt tugitooli ja palus tõsise näoga, et Sonja, kes oli tuntud meisterliku lugejana, loeks.

«Meie esimesele pealinnale Moskvale.

Vaenlane on suurte jõududega tunginud Venemaa piiridesse. Ta tuleb laastama meie armastatud isamaad,» luges Sonja püüdlikult oma peenikese häälega. Krahv kuulas, silmad suletud, ja ohkas mõnes kohas sügavalt.

Nataša istus sirgelt, vaadates uurivalt kord isale, kord Pierre'ile.

Pierre tundis endal tema pilku ja püüdis mitte tema poole vaadata. Krahvinna vangutas laitvalt ning vihaselt pead manifesti iga piduliku väljenduse puhul. Kõigis neis sõnades nägi ta ainult seda, et tema poega ähvardavad hädaohud ei lõpe veel niipea. Šinšini suu oli pilkaval muigel ja ta valmistus ilmselt naerma selle üle, mis kõigepealt pilkamiseks põhjust annab: kas Sonja lugemise üle, selle üle, mis ütleb krahv, või isegi üleskutse üle, kui paremat ettekäänet ei leidu.

Lugenud Venemaad ähvardavaist hädaohtudest, lootustest, mis keiser pani Moskvale ning eriti kuulsusrikkale aadlile, jätkas Sonja hääle värisedes, mida põhjustas peamiselt tähelepanelikkus, millega teda kuulati, ja luges viimased sõnad: «Meie ei viivita ise oma rahva

---

[1] muutub hädaohtlikuks tänaval prantsuse keelt rääkida.

keskele astumast ses pealinnas ja teistes meie riigi paikades, et nõu pidada ja juhtida kõiki meie vägesid, niihästi neid, mis praegu vaenlase teed tõkestavad, kui ka neid, mis uuesti luuakse, et teda purustada igal pool, kuhu ta peaks ilmuma. Langegu hukatus, millesse ta mõtleb meid paisata, tema pea peale, ja ülistagu orjusest vabastatud Euroopa Venemaa nime!»

«Nii see on!» hüüatas krahv niiskeid silmi avades ja jätkas, mitu korda nohina tõttu vahet pidades, nagu oleks talle kange äädikhappesoola pudel nina alla pistetud: «Ainult ütelgu valitseja, ja me ohverdame kõik ega ole meil millestki kahju.»

Enne kui Šinšin jõudis öelda krahvi patriotismi pihta kavatsetud naljatust, kargas Nataša oma kohalt püsti ja jooksis isa juurde.

«Kui tore on meie isa!» sõnas ta teda suudeldes ja heitis jälle pilgu Pierre'i poole selle ebateadliku edvistusega, mille ta oli ühes elavnemisega tagasi saanud.

«Vaata kus patrioot!» ütles Šinšin.

«Sugugi mitte patrioot, vaid lihtsalt...» vastas Nataša solvunult. «Teile on kõik naljakas, aga see pole sugugi nali...»

«Mis naljad!» kordas krahv. «Öelgu ta ainult sõna, — me läheme kõik... Me pole mõned sakslased...»

«Aga kas te märkasite,» küsis Pierre, «et on öeldud: n õ u p i d a d a?»

«Olgu nõupidamine või ükskõik mis...»

Sellal astus Petja, kellele keegi polnud tähelepanu pööranud, isa juurde ja ütles näost punetades murduva, kord jämeda, kord peenikese häälega:

«Noh, nüüd, isa, ütlen ma kategooriliselt — ja ema ka, tehke mis tahate, — ma ütlen kategooriliselt, et laske mind sõjaväkke minna, sest ma ei või... ja muud midagi...»

Krahvinna tõstis hirmunult silmad taeva poole, lõi kaht kätt kokku ja pöördus vihaselt mehe poole.

«Seda sa said oma rääkimisega!» ütles ta.

Kuid krahv toibus samal silmapilgul erutusest.

«No-noo,» ütles ta. «Näe, kus mul sõjamees! Jäta rumalused, — õppida on tarvis.»

«Need pole rumalused, isa. Obolenski Fedja on minust noorem ja läheb ka, ja mis peaasi, ma niikuinii ei saa nüüd midagi õppida, kui...» Petja peatus, punastas nii, et ta higiseks läks, ja lausus ikkagi: «... kui isamaa on hädaohus.»

«Jäta, jäta rumalused...»

«Te ju ise ütlesite, et ohverdame kõik.»

«Petja! Ma ütlen sulle, jää vait!» hüüdis krahv, vaadates naise poole, kes kahvatuna ja tardunud silmil nooremale pojale otsa vahtis.

«Aga mina ütlen teile. Ka Pjotr Kirillovitš räägib...»

«Ma ütlen sulle — tühi jutt. Kõrvatagused alles märjad, aga kipub sõjaväkke! No-noo, ma ütlen sulle,» ja krahv hakkas minema ukse poole, pabereid kaasa võttes, arvatavasti selleks, et kabinetis enne puhkamist veel kord läbi lugeda.

«Pjotr Kirillovitš, läki suitsetama...»

Pierre oli kohmetunud ja kõhkles. Nataša ebatavaliselt säravad ja elavad silmad, mis alatasa enam kui sõbralikult tema poole pöördusid, olid ta viinud sellesse seisukorda.

«Ei, ma vist sõidan koju...»

«Kuidas koju? Te ju kavatsesite õhtu meie pool... Niikuinii käite viimasel ajal harva. Ja see mul...» ütles krahv heasüdamlikult, osutades Natašale, «ainult teie juuresolekul ongi rõõmus...»

«Jah, ma unustasin... Pean tingimata koju minema... Asjatoimetused...» ütles Pierre kiiresti.

«Noh, siis nägemiseni,» ütles krahv toast hoopis ära minnes.

«Miks te ära lähete? Miks te olete halvas tujus? Miks?...» küsis Nataša Pierre'ilt, talle väljakutsuvalt silma vaadates.

«Sellepärast, et ma sind armastan!» tahtis Pierre öelda, kuid ei öelnud seda, punastas pisarateni ja langetas silmad.

«Sellepärast, et on parem, kui ma harvemini teie juures käin... Sellepärast... ei, lihtsalt mul on asjatoimetusi...»

«Miks? Ütelge,» alustas Nataša otsustavalt ja jäi äkki vait.

Nad vaatasid mõlemad ehmunult ja kohmetult teineteisele otsa. Pierre katsus naeratada, kuid ei saanud: ta naeratus väljendas kannatust, ja ta suudles vaikides Nataša kätt ning väljus.

Pierre otsustas endamisi mitte enam minna Rostovide juurde.

XXI

Pärast isa järsult keelduvat vastust lukustas Petja end kõigi eest oma tuppa ja nuttis kibedasti. Kui ta vaikivana ja süngena, nutetud silmadega õhtul teelauda tuli, tegid kõik nagu ei märkaks nad midagi.

Järgmisel päeval saabus keiser. Rostovide teenijaist palus mitu inimest end vabaks, et keisrit vaatama minna. Sel hommikul riietus Petja kaua, kammis end ja seadis kaeluseid niiviisi, nagu need olid täiskasvanuil. Ta kortsutas peegli ees kulmu, žestikuleeris, kehitas õlgu, pani lõpuks kellelegi midagi ütlemata mütsi pähe ja väljus tagaukse kaudu, püüdes märkamatuks jääda. Petja oli otsustanud minna otse sinna, kus on keiser, ja teha selgeks mõnele kammerhärrale (Petjale näis, et keisrit ümbritsevad alati kammerhärrad), et tema, krahv Rostov, soovib oma noorusest hoolimata teenida isamaad, et noorus ei või olla takistuseks ustavusele ja et ta on valmis... Riietumise ajal oli Petja valmis mõelnud palju ilusaid sõnu, mis ta ütleb kammerhärrale.

Petja lootis keisrile oma asja esitamisest edu just sellepärast, et ta oli laps (Petja kujutles koguni, kuidas kõik ta noorust imeks panevad), ühtlasi aga tahtis ta oma kaeluste korrastuse, soengu ja soliidse pikaldase kõnnakuga näida täiskasvanuna. Kuid mida kaugemale ta läks, mida enam ta tähelepanu köitis Kremli juurde aina suuremal hulgal kogunev rahvas, seda enam unustas ta säilitada täiskasvanuile omast soliidset ja pikaldast kõnnakut. Kremlile liginedes hakkas ta juba selle eest hoolitsema, et ta liialt muljuda ei saaks, ja ajas ähvardaval ilmel küünarnukid otsustavalt laiali. Troitski väravas aga surusid teda kogu ta otsustavusest hoolimata inimesed, kes arvatavasti ei teadnud, missuguse

patriootilise sihiga ta Kremlisse läks, nii kõvasti vastu müüri, et ta pidi alistuma ja peatuma seniks, kui tõllad võlvi all undava kõminaga väravast läbi sõitsid. Petja lähedal seisid naine ja teener, kaks kaupmeest ja erusoldat. Kui Petja oli tükk aega väravas seisnud, tahtis ta kõigi tõldade läbisõitu ära ootamata enne teisi edasi minna ja hakkas energiliselt küünarnukkidega töötama. Kuid tema ees seisev naine, kelle pihta ta kõigepealt oma küünarnukid juhtis, käratas talle vihaselt:

«Mis sa tõukled, noorsand! Näed — kõik seisavad. Mis sa trügid!»

«Nii hakkavad kõik trügima,» ütles teener, hakkas samuti küünarnukkidega töötama ja surus Petja haisvasse väravanurka.

Petja pühkis kätega oma nägu katvat higi ja kohendas higist pehmeks läinud kaeluseid, mis ta kodus oli nii hästi, nagu täiskasvanuil, kaela seadnud.

Petja tundis, et ta välimus on mitte-esinduslik, ja kartis, et teda keisri juurde ei lasta, kui ta niisugusena kammerhärrade ette ilmub. Kuid oma välimust korraldada ja teise kohta minna polnud kitsikuse tõttu võimalik. Üks möödasõitvaid kindraleid oli Rostovide tuttav. Petja pidi hakkama tema abi paluma, kuid arvas, et see poleks mehelik. Kui kõik tõllad olid möödunud, voogas rahvamurd edasi ja kandis Petja kaasa väljakule, mis oli üleni inimesi täis. Mitte ainult väljakul, vaid ka nõlvakuil ja katustel, igal pool oli rahvast. Niipea kui Petja väljakule sattus, kuulis ta selgesti kogu Kremlit täitvat kellahelinat ja rahva rõõmsat kõnekõminat.

Üksvahe oli väljakul natuke rohkem ruumi, kuid äkki paljastusid kõik pead ja kõik sööstsid veel kuhugi ettepoole. Petjat pigistati nii, et ta ei saanud hingata, ja kõik hakkasid karjuma: «Hurraa! Hurraa! Hurraa!» Petja tõusis kikivarbaile, tõukles, näpistas, kuid ei suutnud midagi näha peale rahva enda ümber.

Kõigil nägudel oli ühine heldimuse ja vaimustuse ilme. Petja kõrval seisev kaupmehenaine nuuksus ja pisarad voolasid ta silmist.

«Isa, ingel, heategija!» korrutas ta, sõrmega pisaraid pühkides.

«Hurraa!» karjuti ümberringi.

Mõne hetke seisis rahvamurd paigal, siis sööstis jälle edasi.

Petja pigistas nagu meeletu hambad risti ja sööstis silmi metsikult pungi ajades ettepoole. Ta töötas küünarnukkidega ja karjus: «Hurraa!», justkui oleks ta sel silmapilgul valmis olnud tapma niihästi ennast kui ka kõiki teisi, kuid tema kõrval trügisid samasugused metsikud näod niisamuti kisendades: «Hurraa!»

«Ah see on siis keiser!» mõtles Petja. «Ei, ma ei või ise talle oma palvet esitada, see oleks liiga julge!» Sellest hoolimata tungis ta ikka niisama meeleheitlikult edasi, ja eesseisjate selgade tagant vilksatas ta ees tühi ruum punase kaleviga kaetud käiguga. Kuid sel hetkel voogas rahvamurd tagasi (eespool surusid politseinikud rongkäigule liiga lähedale tikkunuid eemale: keiser oli minemas lossist Uspenski peakirikusse) ja Petja sai ootamatult säärase hoobi ribide vahele ning teda pigistati nii tugevasti, et tal äkki silme ees kõik tuhmiks läks ja ta kaotas meelemärkuse. Kui ta jälle teadvusele tuli, hoidis keegi vaimulik isik, kel oli tutt halliks minevaid juukseid kuklas ja kulunud sinine preestrikuub seljas, arvatavasti köster, tal ühe käega kaenla alt kinni ja teisega kaitses teda pealesuruva rahvahulga eest.

«Härrastelapse muljusid ära!» rääkis köster. «On see kellegi tegu!... Tasem, tasem!...»

Keiser läks Uspenski peakirikusse. Rahvahulk hõrenes jälle ja köster viis kahvatu ning hingetu Petja tsaarsuurtüki juurde. Mõned inimesed haletsesid Petjat, ja äkki pöördus kogu rahvahulk tema poole ja trügiti juba tema ümber. Lähemal seisjad aitasid teda, nööpisid ta kuue lahti, panid ta suurtüki alusele istuma ja sõitlesid neid, kes teda olid muljunud.

«Nii võib ju surnuks pigistada. Mis see ometi on! Inimest tappa! Näe vaesekest, valgeks läinud teine nagu lubi,» rääkisid hääled.

Petja toibus varsti, jume tuli tagasi ta näkku, valu läks mööda, ja selle ajutise ebameeldivuse eest sai ta koha suurtükil, kust ta lootis näha tagasipöörduvat keisrit. Petja ei mõelnud nüüd enam palve esitamisele. Kui ainult saaks keisrit nähagi, ka siis peaks ta end õnnelikuks!

Uspenski peakirikus toimuva jumalateenistuse ajal, — mis oli ühtlasi palvejumalateenistus keisri saabumise puhul ja tänujumalateenistus rahu sõlmimise puhul türklastega, — valgus rahvahulk pisut laiali; ilmusid hõikuvad kalja, prääńikute ja Petjale eriti maitsvate mooniseemnete müüjad ja kuuldus tavalisi kõnelusi. Üks kaupmehenaine näitas oma katkikistud salli ja teatas, kui kõrget hinda oli selle eest makstud; teine rääkis, et nüüd on kõik siidriided kalliks läinud. Köster, Petja päästja, vestles riigiametnikuga sellest, kes kõik täna ühes piiskopiga teenistust peavad. Köster kordas sageli sõnu «kogu kleerusega», millest Petja aru ei saanud. Kaks noort linnapoissi naljatasid maatüdrukutega, kes krõbistasid pähkleid. Kõik need kõnelused, eriti naljatlused tüdrukutega, mis Petjat tema eas eriti paelusid, — kõik need kõnelused ei huvitanud nüüd Petjat. Ta istus oma kõrgendil, suurtükil, ja oli ikka endiselt ärevil, mõeldes keisrile ja oma armastusele tema vastu. Valu ja hirm, mida ta tundis, kui teda muljuti, langes ühte vaimustusega, andes käesolevale hetkele tema silmis veelgi suurema tähtsuse.

Äkki kuuldusid kaldateelt suurtükipaugud (lasti türklastega sõlmitud rahu tähistamiseks) ja rahvas ruttas kiiresti vaatama, kuidas lastakse. Ka Petja tahtis sinna joosta, kuid köster, kes oli härrastelapse oma kaitse alla võtnud, ei lasknud tal minna. Paugud kestsid veel edasi, kui Uspenski peakirikust välja jooksis ohvitsere, kindraleid, kammerhärrasid, siis väljus juba aeglasemalt teisi isikuid, jälle võeti mütsid peast, ja need, kes olid rutanud suurtükke vaatama, tulid joostes tagasi. Lõpuks väljus kiriku uksest veel neli mundrites ja lintidega meest. «Hurraa! Hurraa!» karjus rahvahulk jälle.

«Kes neist on keiser? Kes?» küsis Petja ümberolijailt nutuse häälega, kuid keegi ei vastanud talle. Kõik olid liialt kütkestatud. Ja Petja valis ühe neist neljast isikust, keda ta silmi täitvate rõõmupisarate tõttu ei suutnud selgesti näha, koondas temale kogu oma vaimustuse, ehkki see polnud keiser, karjus metsiku häälega «hurraa!» ja otsustas, et juba homme saab temast sõjaväelane, maksku mis maksab.

Rahvahulk jooksis keisrile järele, saatis teda lossini ja

hakkas laiali minema. Oli juba hilja ja Petja polnud midagi söönud ning higi voolas temalt ojadena, aga ta ei läinud koju, vaid seisis ühes kahanenud, kuid veel üsna suure rahvahulgaga lossi ees, sellal kui keiser lõunat sõi, ja vahtis lossi akendele, oodates veel midagi ja kadestades ühteviisi nii aukandjaid, kes keiserlikule lõunale minnes trepi ette sõitsid, kui ka kammerteenreid, kes laua juures teenisid ja aeg-ajalt akende taga vilksatasid.

Keiserlikus lõunalauas ütles Valujev, olles pilgu akna poole heitnud:

«Rahvas loodab ikka veel teie kõrgust näha.»

Lõuna oli juba lõppenud, keiser tõusis biskviiti näkitsedes lauast ja astus palkonile. Rahvas, kelle hulgas oli ka Petja, sööstis palkoni juurde.

«Ingel, heategija! Hurraa! Isa!...» karjus rahvas ja karjus ka Petja. Jälle hakkasid naised ja mõned nõrgemad mehed, nende hulgas ka Petja, õnne pärast nutma.

Biskviidi küljest, mida keiser käes hoidis, murdus võrdlemisi suur tükk ja kukkus palkoni käsipuule ning sealt alla. Kõige lähemal seisev pikas pihtkuues kutsar tormas selle biskviiditükikese juurde ja kahmas selle pihku. Mõned inimesed rahva hulgast sööstsid kutsari poole. Seda märgates käskis keiser endale ulatada taldriku biskviitidega ja hakkas biskviite palkonilt alla loopima. Petja silmad valgusid verd täis, hädaoht surnuks litsutud saada erutas teda veelgi enam, ta tormas biskviitide kallale. Ta ei teadnud miks, kuid oli tarvis endale saada üks keisri käest läbi käinud biskviit ega tohtinud alla vanduda. Ta tormas edasi ja paiskas jalust maha biskviite püüdva eidekese. Kuid eideke ei pidanud end võidetuks, ehkki lamas maas (eideke püüdis biskviite ega saanud ühtki kätte). Petja lõi põlvega ta käe eemale, haaras biskviidi ja hakkas uuesti, otsekui hilineda kartes, juba kähedaks muutunud häälega karjuma: «Hurraa!»

Keiser läks ära ja seejärel hakkas suurem osa rahvast laiali minema.

«Ma ju ütlesin, et tarvis veel oodata, — nii oligi,» räägiti rõõmsalt mitmel pool rahva hulgas.

Nii õnnelik kui Petja oligi, tal oli siiski kurb koju minna ja teada, et kõik selle päeva mõnu on otsas. Kremlist ei läinud Petja koju, vaid oma sõbra Obolenski

juurde, kes oli viieteistkümneaastane ja samuti kavatses polku astuda. Koju jõudes teatas Petja otsustavalt ning kindlalt, et kui teda minna ei lasta, siis läheb ta salaja. Ja järgmisel päeval sõitis krahv Ilja Andreitš, kuigi veel mitte täiesti järele andes, kuulama, kuidas saaks Petjat kuhugi vähem hädaohtlikku kohta sokutada.

XXII

15. juuli hommikul, kolmandal päeval pärast seda, seisis Sloboda lossi ees tohutu hulk sõidukeid.

Saalid olid täis. Esimeses olid mundrites aadlikud, teises habemikud kaupmehed aurahadega ja sinistes kaftanites. Aadlike koosoleku saali täitis kõnekõmin ja liikumine. Ühe suure laua ääres, keisri pildi all, istusid kõrgete seljatugedega toolidel kõige tähtsamad võimukandjad, enamik aadlikke aga kõndis mööda saali.

Kõik aadlikud — needsamad, keda Pierre iga päev nägi küll klubis, küll nende kodudes, — kõik olid mundrites, kes Katariina-aegses, kes Pauli-aegses, kes uues Aleksandri-aegses, kes üldises aadlikumundris, ja see üldine mundrisolek andis neile vanadele ja noortele, kõige mitmekesisemaile ja hästi tuntud nägudele mingi kummalise ning fantastilise ilme. Eriti hämmastavad olid raugad — poolpimedad, hambutud, kiilaspäised, kollasesse rasva uppuvad või kortsulised ning kõhetud. Nad istusid enamasti paigal ja vaikisid, ja kui kõndisid ning rääkisid, siis seltsides mõne nooremaga. Samuti nagu tolle rahvahulga nägudel, keda Petja oli näinud väljakul, hämmastas ka kõigil siinseil nägudel mingi vastandlikkus: ühelt poolt mingisuguse piduliku sündmuse üldine ootus ja teiselt poolt midagi tavalist, eilset — oma bostonipartiiga, kokk Petruškaga, Zinaida Dmitrijevna tervisega ja muu seesugusega.

Varahommikust saadik ebamugavasse, talle kitsaks jäänud aadlikumundrisse surutud Pierre viibis saalides. Ta oli erutatud. Ebatavaline mitte ainult aadlikkude, vaid ka kaupmeeskonna kokkutulek — seisuste kogu, *états généraux* — kutsus temas esile terve rea ammu kõrvalehoidetud, kuid sügavale tema hinge lõikunud mõtteid

Contrat social'i[1] ja Prantsuse revolutsiooni üle. Üleskutsest meelde jäänud sõnad, et keiser saabub pealinna n õ u p i d a m i s e k s oma rahvaga, kinnitasid seda Pierre'i vaadet. Ja oletades, et ses suhtes on lähenemas midagi tähtsat, midagi, mida ta ammu ootas, kõndis ta, vaatles, kuulatas kõnelusi, kuid ei leidnud, et kusagil oleks väljendatud neid mõtteid, mis teda paelusid.

Loeti ette keisri manifest, mis tekitas vaimustust, ja siis läksid kõik vesteldes laiali. Peale tavaliste kõneluste kuulis Pierre arutlusi sellest, kus seista peameestel sel ajal, kui keiser sisse astub, millal keisrile ball korraldada, kas jagunedes maakondadeks või terve kubermanguna ... jne.; aga niipea kui asi puutus sõjasse ja sellesse, milleks aadel oli kokku kutsutud, muutusid arutlused kõhklevaks ja ebamääraseks. Kõik tahtsid rohkem kuulata kui rääkida.

Keegi mehine, ilus, erumereväelase mundris keskealine mees rääkis ühes saalis ja tema ümber oli kogunenud hulk kuulajaid. Pierre astus rääkija ümber moodustunud ringi juurde ja jäi kuulama. Kõigiga tuttav krahv Ilja Andreitš, kes muhedalt naeratades oma Katariina-aegses vojevoodikaftanis rahva hulgas ringi käis, astus samuti selle rühma juurde ja jäi kuulama oma heasüdamliku naeratusega, nagu ta alati kuulas, kõnelejaga nõusoleku märgiks heakskiitvalt pead noogutades. Erumereväelane rääkis väga julgelt. Seda oli näha teda kuulavate inimeste näoilmest ja sellest, et Pierre'ile kõige alandlikumatena ja vaiksematena tuntud mehed laitvalt eemaldusid või vastu rääkisid. Pierre tungis ringi keskele, jäi kuulatama ja veendus, et kõneleja oli tõepoolest vabameelne, kuid hoopis teises mõttes, kui Pierre arvas. Mereväelane rääkis selle eriti kõlava, laulva aadlikubaritoniga, r-häälikut pehmelt hääldades ja umbhäälikuid kokku tõmmates, — selle häälega, millega hüütakse: «Toap'ss, too piip!» ja muud selletaolist. Tema häälest kuuldus harjumust laia joone ja võimuga.

«Mis sellest, et smolensklased keisrile maakaitseväelasi pakkusid. Kas smolensklased on meile ettekirjutajad? Kui Moskva kubermangu auväärne aadel vajali-

[1] Ühiskondliku lepingu

kuks peab, võib ta oma ustavust keisrile väljendada teiste vahenditega. Me pole ju unustanud seitsmenda aasta maakaitseväge! Nüüdsama alles ajasid mustakuuemehed ja vargad ning röövlid oma taskud täis...»

Krahv Ilja Andreitš noogutas leebelt naeratades heakskiitvalt pead.

«Ja kas oli siis meie maakaitseväelastest riigile kasu? Mitte mingisugust! Ainult laostati meie majapidamised. Siis on juba nekrutite võtmine parem ... sest kui maakaitseväelane tagasi tuleb, ei ole ta soldat ega põllumees, ja pole muud kui kõlvatus. Aadlikkudel pole kahju oma elust, me läheme ise kõik viimse meheni, ka nekruteid võtame kaasa, ja tarvitseb keisril meid kõiki ainult üles kutsuda, ja me kõik sureme tema eest,» lisas kõneleja vaimustusse sattudes.

Ilja Andreitš neelatas heameelest ja müksis Pierre'i, kuid ka Pierre'il tuli tahtmine kõnelda. Ta nihutas end ettepoole, tundes endas vaimustust, ilma et ta veel isegi oleks teadnud, mis teda vaimustas ja mis ta ütleb. Pierre avas parajasti suu, et rääkima hakata, kui üks täiesti hambutu, targa ja vihase näoga senaator, kes seisis kõneleja lähedal, teda katkestas. Ilmse harjumusega läbirääkimisi juhtida ja küsimusi arutada alustas ta tasa, kuid kuuldavalt:

«Mina arvan, austatud härra,» ütles senaator hambutu suuga susistades, «et meid pole siia kutsutud mitte selleks, et arutada, mis riigile praegusel silmapilgul kohasem on, kas nekrutite võtmine või maakaitseväe kokkukutsumine. Meid on kutsutud selleks, et vastata üleskutsele, millega kõrgeauline keiser meid on austanud. Aga selle üle otsustada, mis on kohasem, kas nekrutite võtmine või maakaitseväe kokkukutsumine, — selle jätame kõrgema võimu hooleks ...»

Pierre leidis äkki väljapääsu oma vaimustusele. Ta ägestus senaatori peale, kes püüdis aadlike eelseisva tegevuse nii korrapäraseks ja kitsarinnaliseks muuta. Pierre astus ettepoole ja peatas senaatori. Ta ei teadnud ise, mis ta ütleb, kuid alustas elavalt, aeg-ajalt prantsuskeelseid sõnu tarvitades ja raamatulikku vene keelt rääkides:

«Vabandage mind, ekstsellents,» alusta ta (Pierre

tundis hästi seda senaatorit, kuid pidas siin tarvilikuks teda kõnetada ametlikult), «kuigi ma pole nõus härra ... (Pierre tokerdus. Ta tahtis öelda: *mon très honorable préopinant*[1]) härraga ... *gue je n'ai pas l'honneur de connaître*[2], arvan ma siiski, et aadliseisus peale selle, et oma osavõttu ja vaimustust väljendada, on kokku kutsutud ka selleks, et läbi arutada neid vahendeid, millega me võime isamaad aidata. Mina arvan,» rääkis ta vaimustudes, «et keiser ise poleks rahul, kui ta leiaks meis ainult nende talupoegade omanikke, keda me temale loovutame, ja ... *chair à canon*[3], mida me endist teeme, kuid ei leiaks meilt nõ ... nõuannet.»

Paljud eemaldusid vaidlejaist, märgates senaatori põlglikku muiet ja seda, et Pierre räägib vabalt. Ainult Ilja Andreitš oli rahul Pierre'i jutuga, nagu ta oli rahul ka mereväelase ja senaatori jutuga ja üldse alati selle jutuga, mida ta viimasena kuulis.

«Mina arvan, et enne kui arutada neid küsimusi,» jätkas Pierre, «me peame keisrilt küsima, peame kõige aupaklikumalt paluma, et tema majesteet meile kommunitseeriks, kui palju meil on sõjaväge, missuguses seisukorras on meie väed ja armeed, ja siis ...»

Kuid enne kui Pierre jõudis seda lauset lõpetada, tungiti talle korraga kolmest küljest kallale. Kõige ägedamalt tungis talle kallale tema vana tuttav, temasse alati hästi suhtuv bostonimängija Stepan Stepanovitš Adraksin. Stepan Stepanovitš oli mundris, ja kas nüüd mundri tõttu või muil põhjustel, kuid Pierre nägi enda ees hoopis teist inimest. Äkki ilmnenud raugaliku tigedusega näol karjus Stepan Stepanovitš Pierre'i peale:

«Esiteks teatan teile, et meil pole õigust seda keisrilt küsida, ja teiseks, kui vene aadlil olekski niisugune õigus, siis ei saa keiser meile vastata. Sõjaväed liiguvad vastavalt vaenlase liikumistele, — vägesid jääb vähemaks ja tuleb juurde ...»

Nüüd katkestas Adraksini jutu teine hääl, mis kuulus keskmist kasvu, umbes neljakümneaastasele mehele,

[1] mu väga austatud eelkõneleja
[2] keda mul pole au tunda,
[3] kahuriliha,

keda Pierre varemail aegadel oli näinud mustlaste restoranis ja tundis kui ebaausat kaardimängijat. Mundri tõttu oli ka see mees muutunud. Ta nihutas end Pierre'ile lähemale ja ütles:

«Polegi sobiv aeg arutamiseks, vaid tarvis on tegutseda: sõda on Venemaa pinnal. Vaenlane tuleb, et Venemaad hukka saata, meie isade haudu teotada, meie naisi ja lapsi ära viia.» Aadlik lõi endale vastu rinda. «Me kõik tõuseme üles, läheme viimane kui üks, — kõik isakese keisri eest!» karjus ta verdunud silmi pungitades. Ümberolijate hulgast kuuldus heakskiitvaid hääli. «Me oleme venelased ega säästa oma verd usu, trooni ja isamaa kaitseks. Aga jamps tuleb jätta, kui me oleme isamaa pojad. Me näitame Euroopale, kuidas Venemaa üles tõuseb Venemaa eest!» karjus aadlik.

Pierre tahtis vastata, kuid ei saanud sõnagi lausuda. Ta tundis, et tema sõnade kõla, olenemata sellest, mis oli nende mõte, oli vähem kuuldav kui erutatud aadliku sõnade kõla.

Ilja Andreitš avaldas teiste selja tagant heakskiitu. Mõned pöördusid jutu lõpul kärmesti küljega kõneleja poole ja ütlesid:

«Nii, nii! Nõnda see on!»

Pierre tahtis öelda, et ta on valmis ohverdama niihästi raha, mehi kui ka iseennast, aga oleks tarvis teada asjade seisukorda, et sellele abiks olla, kuid ta ei saanud rääkida. Hulk hääli karjus ja rääkis üheaegselt, nii et Ilja Andreitš ei jõudnud kõigile pead noogutada, ja rühm suurenes, lagunes, kogunes jälle ja hakkas jutukõminaga liikuma suurde saali, suure laua juurde. Pierre'il mitte ainult et ei õnnestunud kõelda, vaid talle räägiti jämedalt vahele, teda tõugati kõrvale, temast pöörduti ära nagu ühisest vaenlasest. Seda ei tehtud mitte sellepärast, et tema jutu sisuga rahul ei oldud, — see oli juba unustatud pärast sellele järgnenud rohkeid sõnavõtte, — vaid hulkade vaimustamiseks oli vaja konkreetset armastuseobjekti ja konkreetset vihkamisobjekti. Pierre'ist sai see viimane. Palju kõnelejaid rääkis pärast erutatud aadlikku, ja kõik rääkisid samas toonis. Paljud rääkisid väga hästi ja omapäraselt.

«Russki Vestnik'u» väljaandja Glinka, keda ära tunti

(«kirjanik, kirjanik!» kuuldus siit-sealt), ütles, et põrgule peab põrguga vastu astuma, et ta on näinud last, kes välgusähvatuse ja kõuemürina juures naeratas, kuid et meie ei pea olema nagu see laps.

«Ja-jah, kõuemürina juures!» korrati tagumistes ridades heakskiitvalt.

Rahvasumm lähenes suurele lauale, mille ümber istusid mundrites ja ordenipaeltega hallijuukselised ja kiilaspäised seitsmekümneaastased võimukandjad-raugad, keda Pierre peaaegu kõiki oli näinud nende kodudes oma narridega või klubis bostonit mängimas. Lakkamatult sumisedes lähenes rahvasumm lauale. Üksteise järel ja mõnikord kahekesi korraga rääkisid kõnelejad, keda pealetungiv rahvasumm tagant toolide kõrgete korjude vastu surus. Kaugemal seisjad panid tähele, mis kõneleja ütlemata jättis, ja ruttasid seda vahelejäetut ära ütlema. Teised pingutasid selles palavuses ja tunglemises pead, et leida mõnd mõtet ja ruttasid seda välja ütlema. Pierre'ile tuntud vanakesed-võimukandjad istusid ja vaatasid kord ühe, kord teise poole, ja suurema osa näoilme näitas ainult, et neil oli väga palav. Pierre aga tundis end erutatuna ja temalegi kandus üle üldine soov näidata, et meile on kõik tühine asi; soov, mis väljendus rohkem inimeste häälekõlas ja näoilmes kui sõnavõttude mõttes. Ta ei taganenud oma mõtetest, kuid tundis end milleski süüdi olevat ja soovis end õigustada.

«Ma ütlesin ainult, et meil oleks hõlpsam ohvreid tuua, kui me teaksime, millest on puudus,» sõnas ta, teistest häältest üle karjuda püüdes.

Üks kõige lähemal olevaid vanakesi vaatas tema poole, kuid ta tähelepanu pööras kohe kõrvale teisel pool lauda alanud kisa.

«Jah, Moskva antakse käest! Moskvast saab lunastaja!» karjus üks.

«Ta on inimsoo vaenlane!» kisendas teine. «Laske mind rääkida ... Härrased, te rõhute mulle peale! ...»

XXIII

Sellal astus kahele poole taanduvate aadlikkude hulga vahelt kiirel sammul sisse kindralimundris, lint üle õla, etteulatuva lõuaga ja liikuvate silmadega krahv Rastoptšin.

«Keiserlik kõrgus saabub kohe,» ütles Rastoptšin. «Tulen praegu sealt. Ma arvan, et selles olukorras, milles me viibime, ei ole palju aru pidada. Keiser on austanud meid ja kaupmeeskonda kutsega kokku tulla,» ütles krahv Rastoptšin. «Sealt hakkavad voolama miljonid (ta osutas kaupmeeste saalile), aga meie asi on maakaitsevägi välja panna ja ennast mitte säästa ... See on kõige vähem, mis me teha võime!»

Algas nõupidamine ainult laua ümber istuvate võimukandjate vahel. Kogu nõupidamine möödus enam kui vaikselt. See tundus isegi nukker, kui endise käratsemise asemel ükshaaval kuuldus raukade hääli, millest üks ütles: «olen nõus», teine vahelduseks: «ka mina olen samal arvamisel», jne.

Sekretäril kästi kirja panna Moskva aadlike otsus selle kohta, et moskvalased annetavad samuti nagu smolensklased kümme meest tuhandelt ja täieliku riidevarustuse. Härrad nõupidajad tõusid otsekui kergendatult, kolistasid toolidega ja läksid mööda saali kõndima, et jalgu sirutada, ühel ja teisel käe alt kinni võttes ning vesteldes.

«Keiser! Keiser!» kajas äkki läbi saalide ja kogu rahvasumm sööstis sissekäigu poole.

Mööda laia käiku aadlike müüri vahel astus keiser saali. Kõik näod väljendasid aupaklikku ja ehmunud uudishimu. Pierre seisis võrdlemisi kaugel ega kuulnud täielikult keisri kõnet. Selle järgi, mis ta kuulis, mõistis ta ainult, et keiser rääkis ohust, milles oli riik, ja lootustest, mis ta pani Moskva aadlile. Keisrile vastas teine hääl, mis teatas aadli äsjatehtud otsusest.

«Mu härrad!» ütles keisri värisev hääl. Rahvasumma läbis kahin, siis jäi jälle vaikseks ja Pierre kuulis selgesti keisri nii meeldiv-inimlikku ning liigutatud häält, mis rääkis: «Ma ei ole iialgi kahelnud vene aadli innukuses. Kuid tänasel päeval ületas see minu ootused. Tänan

teid isamaa nimel. Mu härrad, tegutsegem, — kõige kallim on aeg . . .»

Keiser jäi vait, aadlikud hakkasid tunglema ta ümber ja igalt poolt kuuldus vaimustatud hüüatusi.

«Jah, kõige kallim on . . . keisri sõna,» rääkis nuuksudes kuskil tagapool Ilja Andreitš, kes midagi ei kuulnud, kuid kõike mõistis omamoodi.

Aadlike saalist läks keiser kaupmeeskonna saali. Ta viibis seal umbes kümme minutit. Pierre nägi ühes teistega keisrit kaupmeeskonna saalist väljuvat, heldimuspisarad silmis. Nagu hiljem teada saadi, jõudis keiser vaevalt oma kõnet kaupmeestele alustada, kui tal pisarad silmist voolama hakkasid ja ta lõpetas kõne väriseval häälel. Kui Pierre keisrit nägi, väljus too kahe kaupmehe saatel. Üks oli Pierre'ile tuttav paks viinarentnik, teine — kaupmeeskonna vanem kõhna, kitsahabemelise, kollase näoga. Mõlemad nutsid. Kõhnal olid pisarad silmis, paks viinarentnik aga nuttis häälekalt nagu laps ja kordas ühtelugu:

«Võta meie elu ja võta ka vara, teie majesteet!»

Pierre'il polnud sel hetkel enam muud tunnet peale soovi näidata, et ta ei hooli millestki ja on valmis kõik ohverdama. Tema põhiseadusliku suunaga sõnavõtt tundus talle etteheitena: ta otsis juhust seda heaks teha. Teada saades, et krahv Mamonov annetab polgu, teatas Bezuhhov sealsamas krahv Rastoptšinile, et ta annab tuhat meest ja nende ülalpidamise.

Vana Rostov ei saanud oma naisele ilma silmaveeta jutustada, kuidas kõik oli olnud, ja nõustus jalamaid Petja palvega ning sõitis ise tedà sisse kirjutama.

Järgmisel päeval sõitis keiser ära. Kõik kokkukutsutud aadlikud võtsid mundrid seljast, läksid jälle tagasi oma kodudesse ja klubidesse, andsid ähkides valitsejaile maakaitseväesse puutuvaid käske ja imestasid selle üle, mis nad olid teinud.

TEINE JAGU

I

Napoleon alustas sõda Venemaaga sellepärast, et ta ei saanud Dresdenisse sõitmata jätta, et auavaldused paratamatult teda uimastasid, et ta ei saanud poola mundrit selga panemata jätta, et ta päratamatult pidi alistuma juunihommiku toimekale mõjule, et ta ei saanud hoiduda vihahoost Kurakini ja hiljem Balašovi juuresolekul.

Aleksander keeldus kõigist läbirääkimistest sellepärast, et ta tundis end isiklikult solvatuna. Barclay de Tolly püüdis sõjaväge juhtida kõige paremal viisil, et täita oma kohust ja ära teenida suure väejuhi kuulsust. Rostov sööstis rünnakusse prantslaste vastu sellepärast, et ta ei suutnud hoiduda soovist kihutada üle lageda välja. Ja täpselt samuti tegutsesid oma isiklikkude omaduste, harjumuste, tingimuste ja eesmärkide kohaselt kõik need loendamatud isikud, kes sellest sõjast osa võtsid. Nad kartsid, hooplesid, rõõmutsesid, pahandasid ja arutlesid, olles arvamisel, et nad teavad, mis nad teevad, ja et nad teevad seda enese pärast, kuid kõik nad olid tahtetuiks tööriistadeks ajaloo käes ja tegid nende eneste eest varjatud, kuid meile mõistetavat tööd. Niisugune on kõigi praktiliselt tegutsejate vääramatu saatus, ja see on seda vähem vaba, mida kõrgemal nad seisavad inimlikus hierarhias.

Nüüd on 1812. aasta tegelased ammu oma kohtadelt läinud, nende isiklikud huvid on jäljetult kadunud, ja meie ees on ainult tolle aja ajaloolised tulemused.

Saatus sundis kõiki neid inimesi oma isiklikkude eesmärkide saavutamist taotledes kaasa aitama üheainsa

tohutu suure tulemuse teostamisele, millest ühelgi inimesel (ei Napoleonil ega Aleksandril, veel vähem ükskõik missugusel sõjast osavõtjal) polnud vähimatki aimu.

Nüüd on meile selge, mis oli 1812. aastal prantsuse armee hukkumise põhjuseks. Keegi ei hakka selle vastu vaidlema, et Napoleoni prantsuse vägede hukkumise põhjuseks oli ühest küljest nende tungimine hilisel aastaajal Vene sisemaale ilma ettevalmistuseta talviseks sõjakäiguks, teisest küljest aga see iseloom, mille sõda võttis Vene linnade põletamise ja vene rahva seas vaenlase vastu vihavaenu tekitamise tõttu. Kuid siis mitte ainult et keegi ei näinud ette seda (mis nüüd näib ilmsena), et ainult sel teel võis hukkuda kaheksasajatuhandeline maailma parim ja parima väejuhi poolt juhitud armee kokkupõrkes kaks korda nõrgema, vilumatu vene armeega, mida juhtisid vilumatud väejuhid; mitte ainult et keegi ei näinud seda ette, vaid kõik jõupingutused venelaste poolt olid kogu aeg suunatud sellele, et segada seda, mis üksi võis Venemaad päästa, kuna kõik jõupingutused prantslaste poolt olid Napoleoni kogemustest ja niinimetatud sõjalisest geeniusest hoolimata suunatud sellele, et suve lõpul välja jõuda Moskvani, s. t. teha just seda, mis pidi nad hävitama.

Ajaloolistes teostes 1812. aasta kohta armastavad prantsuse autorid väga rääkida sellest, kuidas Napoleon tundis oma ühendusteede pikaksvenitamise ohtlikkust, kuidas ta taotles lahingut, kuidas tema marssalid talle nõu andsid Smolenskis peatuda. Tuuakse esile ka muid seesuguseid argumente, mis peavad tõendama, nagu oleks juba siis aru saadud sõjakäigu ohtlikkusest. Vene autorid aga armastavad veel enam rääkida sellest, kuidas sõjakäigu algusest peale oli olemas sküütlik Napoleoni Vene sisemaale meelitamise sõjaplaan, ja omistavad seda plaani kes Pfuelile, kes mõnele prantslasele, kes Tollile, kes keiser Aleksandrile enesele, osutades märkmeile, projektidele ja kirjadele, milledes tõepoolest leidub vihjeid niisugusele tegutsemisele. Kuid kõiki neid vihjeid toimunu ettenägemisele niihästi prantslaste kui ka venelaste poolt tõstetakse nüüd esile ainult sellepärast, et sündmus on neid õigustanud. Kui sündmust

poleks toimunud, siis oleksid need vihjed unustatud, nagu nüüd on unustatud tuhanded ja miljonid vastupidised vihjed ning oletused, mis tol ajal käibel olid, kuid mis osutusid ekslikeks ja seepärast ununesid. Iga toimuva sündmuse lõpu kohta tehakse alati nii palju oletusi, et millega see ka ei lõpeks, ikka leidub inimesi, kes ütlevad: «Ma ütlesin juba siis, et see niiviisi läheb», unustades hoopis, et arvutute oletuste seas tehti ka täiesti vastupidiseid.

Oletused selle kohta, et Napoleon oli teadlik ühendusteede pikaksvenitamise ohtlikkusest ja et venelased taht-sid vaenlast Venemaa sügavusse meelitada, kuuluvad ilmselt sellesse liiki, ja ajaloolased saavad ainult suure pingutusega omistada selliseid kaalutlusi Napoleonile ja tema marssalitele ning selliseid plaane vene väejuhtidele. Kõik faktid räägivad täiesti vastu niisugustele oletustele. Mitte ainult et kogu sõja kestel polnud venelastel mingit soovi prantslasi Venemaa sügavusse meelitada, vaid tehti kõik selleks, et neid peatada kohe nende sissetungimisel Venemaale, ja Napoleon mitte ainult et ei kartnud sugugi oma ühendusteede pikaksvenitamist, vaid rõõmustas iga oma edasimindud sammu üle nagu võidu üle ning taotles lahingut väga loiult, mitte nii nagu oma endistel sõjakäikudel.

Üsna sõjakäigu algul on meie armeed lahutatud ja ainsaks sihiks, mille poole me püüame, on — neid ühendada, kuigi armeede ühendamisest pole kasu selleks, et taganeda ja vaenlast sügavale sisemaale meelitada. Keiser viibib armee juures, et sõjaväge innustada iga jalatäie vene maa kaitsmisele, aga mitte taandumisele. Ehitatakse hiiglasuur Drissa laager Pfueli plaani järgi ega kavatseta kaugemale taganeda. Keiser teeb ülemjuhatajaile etteheiteid iga taganetud sammu pärast. Mitte ainult Moskva mahapõletamine, vaid ka vaenlase laskmine Smolenskini pole keisrile kujutletavgi, ja kui armeed ühinevad, siis on keiser väga pahane selle üle, et Smolensk on vallutatud ja maha põletatud ja et selle müüride ees pole antud otsustavat lahingut.

Nii mõtleb keiser, kuid vene väeülemad ja kõik venelased tunnevad veel rohkem pahameelt mõtte juures, et meie väed taanduvad sisemaale.

Olles armeed lahutanud, liigub Napoleon sisemaale ja laseb käest mitu lahinguvõimalust. Augustikuus on ta Smolenskis ja mõtleb ainult sellele, kuidas minna kaugemale, kuigi see edasiliikumine, nagu me nüüd näeme, on talle ilmselt hukatuslik.

Faktid räägivad ilmselt, et ei näinud Napoleon ette Moskva peale liikumise hädaohtlikkust ega mõelnud ka Aleksander ja vene väejuhid tollal Napoleoni sisemaalemeelitamisele, vaid mõtlesid vastupidisele. Napoleoni meelitamine sisemaale ei toimunud kellegi plaani kohaselt (keegi ei uskunudki selle võimalusse), vaid toimus sõjast osavõtjate erinevate eesmärkide, soovide ja keeruliste intriigide tõttu, kes ei taibanud seda, mis pidi sündima, ega seda, mis oli Venemaa ainsaks pääsuks. Kõik toimub kogemata. Armeed on sõjakäigu algul lahutatud. Me püüame neid ühendada ilmse sihiga lahingut anda ja vaenlase pealetungi peatada, kuid selles ühendamispüüdes, hoidudes lahinguist kaugelt tugevama vaenlasega ja tahtmatult taganedes teravnurga all, me toome prantslased Smolenski alla. Kuid vähe on öelda, et me taganeme teravnurga all sellepärast, et prantslased liiguvad mõlema armee vahel, — see nurk muutub veelgi teravamaks ja me taandume veelgi kaugemale sellepärast, et Bagration (kes peab Barclay de Tolly juhtimise alla minema) vihkab ebapopulaarset sakslast Barclayd ja püüab teist armeed juhtides võimalikult kaua hoiduda Barclayga ühinemast, et mitte tema käsualuseks saada. Bagration ei ühine hulgal ajal (kuigi ühinemine on kõigi juhtivate isikute peamiseks sihiks) seepärast, et talle näib, et ta sel marsil oma armee hädaohtu asetab ja et talle on kõige kasulikum taanduda rohkem vasakule ja lõunasse, häirides vaenlast tiivalt ja selja tagant ning täiendades oma armeed Ukrainas. Näib aga, nagu oleks ta selle just seepärast välja mõtelnudki, et ta ei taha vihatud ning auastmelt noorema sakslase Barclay alluvusse sattuda.

Keiser viibib armee juures, et seda vaimustada, kuid tema sealviibimine ja mitteteadmine, mida ette võtta, samuti tohutu hulk nõuandjaid ning plaane hävitavad esimese armee tegutsemisenergia, ja armee taandub.

Drissa laagris kavatsetakse peatuda; kuid ootamatult

mõjutab ülemjuhataja kohta taotlev Paulucci Aleksandrit oma tarmukusega, ja kogu Pfueli plaan heidetakse kõrvale ning kogu asi antakse Barclay kätte. Aga kuna Barclay ei sisenda usaldust, siis piiratakse tema võimu.

Armeed on killustatud, puudub juhtimise ühtsus, Barclay on ebapopulaarne; kuid sellest segadusest, killustatusest ja sakslase-ülemjuhataja ebapopulaarsusest järgneb ühelt poolt kõhklus ja lahingust hoidumine (lahingust poleks saanud hoiduda, kui armeed oleksid olnud koos ja kui mitte Barclay poleks olnud ülemjuhataja), teiselt poolt üha suurenev pahameel sakslaste vastu ja patriootilise vaimu ärkamine.

Lõpuks lahkub keiser sõjaväe juurest ja tema ärasõidu ainsaks ning kõige sobivamaks ettekäändeks valitakse mõte, et tal on tarvis pealinnades inimesi vaimustada rahvaliku sõja alustamiseks. Ja see keisri sõit Moskvasse kolmekordistab vene vägede jõu.

Keiser lahkub sõjaväe juurest, et mitte segada ülemjuhataja võimu ühtsust, ja loodab, et võetakse tarvitusele otsustavamad abinõud; kuid vägede juhtimine muutub veelgi segasemaks ning nõrgemaks. Bennigsen, suurvürst ja kindraladjutantide parv jäävad armee juurde, et jälgida ülemjuhataja tegevust ning ergutada tema energiat, ja Barclay, kes tunneb end veelgi vähem vabana kõigi nende k e i s r i s i l m a d e valve all, muutub otsustavais tegutsemistes veelgi ettevaatlikumaks ja hoidub lahingust.

Barclay pooldab ettevaatust. Troonipärija vihjab reetmisele ja nõuab otsustavat lahingut. Lubomirski, Bronicki, Wlocki ja teised nendetaolised puhuvad kogu selle kära nii suureks, et Barclay saadab dokumentide keisri kätte toimetamise ettekäändel poolakaist kindraladjutandid Peterburi ning astub avalikku võitlusse Benningseniga ja suurvürstiga.

Smolenskis armeed lõpuks ühinevad, nii väga kui Bagration ongi selle vastu.

Bagration sõidab tõllas maja ette, milles peatub Barclay. Barclay tõmbab särbi üle õla, läheb vastu ja raporteerib auastmelt vanemale Bagrationile. Suuremeelsuse võitluses alistub Bagration auastme vanusest hoolimata Barclayle; kuid alistudes nõustub ta temaga veel vähem.

Keisri käsul teeb Bagration talle isiklikult ettekande. Ta kirjutab Araktšejevile: «Sündigu keisri tahtmine, aga ma ei saa kuidagi ministriga (Barclayga) koos töötada. Jumala pärast, saatke mind kuskile kas või polgu ülemaks, aga siin ma ei saa olla. Kogu peakorter on sakslasi täis, nii et venelasel on võimatu elada, ja kasu pole ka mingisugust. Ma arvasin, et teenin tõeliselt keisrit ja isamaad, aga tegelikult tuleb välja, et ma teenin Barclayd. Tunnistan, et ma ei taha.» Bronickite, Wintzingerodede ja teiste nendetaoliste parv mürgitab ülemjuhatajate suhteid veel rohkem ja ühtsust on veelgi vähem. Valmistutakse prantslasi ründama Smolenski all. Saadetakse kindral positsiooni üle vaatama. Barclayd vihkav kindral sõidab oma sõbra, korpuseülema juurde, istub päev otsa tema juures, tuleb siis Barclay juurde tagasi ja laidab igas suhtes tulevast lahinguvälja, mida ta pole näinud.

Seni kui kestavad vaidlused ja intriigid tulevase lahinguvälja ümber, seni kui me otsime prantslasi, eksides nende asupaiga suhtes, seni satuvad prantslased Neverovski diviisile ja tulevad otse Smolenski müüride ette.

Tarvis on vastu võtta ootamatu lahing Smolenski all, et päästa oma ühendusteid. Lahing antakse. Tapetakse tuhandeid nii ühelt kui teiselt poolt.

Smolensk jäetakse maha vastu keisri ja kogu rahva tahtmist. Kuid Smolenski põletavad maha oma kuberneri poolt petetud elanikud ise ja sõidavad laostunult teistele venelastele eeskuju andes Moskvasse, mõeldes ainult oma kaotustele ja õhutades vihavaenu vaenlase vastu. Napoleon liigub edasi, meie taganeme, ja saavutatakse just see, mis peab võitma Napoleoni.

II

Järgmisel päeval pärast poja ärasõitu kutsus vürst Nikolai Andreitš vürstitar Marja enda juurde.

«Noh, kas oled nüüd rahul?» küsis ta temalt. «Ajasid mind pojaga tülli! Oled rahul? Seda sul ainult vaja oligi! Oled rahul? . . . Mulle on see valus, valus. Ma olen vana

ja nõrk, ja seda sa tahtsid. Noh, rõõmusta, rõõmusta . . .» Ja pärast seda ei näinud vürstitar Marja nädal aega oma isa. Vürst oli haige ega väljunud kabinetist.

Oma imestuseks märkas vürstitar Marja, et vana vürst sel haiguse ajal ei lasknud enda ligi ka m-lle Bourienne'i. Üksnes Tihhon hoolitses ta eest.

Nädala pärast tuli vürst välja ja alustas jälle endist elu; erilise agarusega tegeles ta ehituste ning viljapuuaedadega ja lõpetas kõik endised suhted m-lle Bourienne'iga. Ta ilme ja külm toon vürstitar Marja suhtes näisid ütlevat: «Noh, näed, sa mõtlesid välja, valetasid vürst Andreile minu suhetest selle prantslannaga ja ajasid mind pojaga tülli; aga sa näed, et mul pole tarvis ei sind ega prantslannat.»

Pool päeva veetis vürstitar Marja Nikoluška juures, tema õppetunde jälgides, ise talle vene keele ja muusika tunde andes ja Dessalles'iga vesteldes. Muu osa päevast veetis ta raamatutega, vana lapsehoidjaga ja jumalainimestega, kes mõnikord tagaukse kaudu ta juurde tulid.

Sõjast mõtles vürstitar Marja nõnda, nagu naised sõjast mõtlevad. Ta kartis venna pärast, kes oli sõjas, tundis, ilma et oleks sellest aru saanud, õudust inimeste julmuse ees, mis sundis neid üksteist tapma; kuid ei mõistnud selle sõja tähendust ja see näis talle samasugusena nagu kõik endisedki sõjad. Ta ei mõistnud selle sõja tähendust sellest hoolimata, et Dessalles, tema alatine vestluskaaslane, keda sõja käik kirglikult huvitas, talle püüdis selgitada oma arvamusi, ja hoolimata sellest, et tema juures käivad jumalainimesed kõik omamoodi ja õudusega rääkisid rahva seas liikuvaist kuuldustest Antikristuse pealetungi kohta, ja hoolimata sellest, et Julie, nüüd vürstinna Drubetskaja, kes oli temaga jälle kirjavahetusse astunud, talle Moskvast patriootilisi kirju kirjutas.

«Ma kirjutan teile vene keeles, mu hea sõber,» kirjutas Julie, «sest ma oman viha kõigi prantslaste ja ka nende keele vastu, mida ma ei või kuulda rääkimas . . . Meie oleme Moskvas kõik vaimustatud entusiasmi läbi oma jumaldatud keisri vastu.

Mu vaene mees kannatab raskusi ja nälga juudi kõrt-

sides. Kuid uudised, mis ma oman, vaimustavad mind veel enam.

Te olete vististi kuulnud Rajevski kangelasteo kohta, kes võttis oma kahe poja ümbert kinni ja ütles: «Hukkun ühes nendega, kuid me ei löö vankumal» Ja me tõepoolest ei vankunud, kuigi vaenlane oli meist kaks korda tugevam. Veedame aega, kuidas saame; aga sõjas on nagu sõjas kunagi. Vürstitar Alina ja Sophie istuvad päevad otsa minuga, ja meie, õnnetud elavate meeste lesed, teeme sidumismaterjali noppides väga ilusaid keskustelusid. Ainult teie, mu sõber, puudute . . .» jne.

Vürstitar Marja ei mõistnud selle sõja kogu tähtsust peamiselt sellepärast, et vana vürst sellest iialgi ei rääkinud, seda ei tunnistanud ja lõunalauas naeris Dessalles'i, kes rääkis sellest sõjast. Vürsti toon oli nii rahulik ja kindel, et vürstitar Marja uskus teda ilma pikemalt mõtlemata.

Kogu juulikuu oli vana vürst haruldaselt toimekas ja koguni elevil. Ta rajas veel ühe uue viljapuuaia ning uue hoone, teenijatemaja. Ainus, mis vürstitar Marjale muret tegi, oli see, et vana vürst vähe magas ja et ta oli loobunud oma harjumusest magada kabinetis ning iga päev oma ööbimiskohta vahetas. Kord käskis ta oma välivoodi asetada galeriisse; kord jäi ta diivanile või voltääri tugitooli võõrastetuppa ja tukkus lahti riietumata, kuna m-lle Bourienne'i asemel talle ette luges poisike Petruša; kord ööbis ta söögitoas.

Esimesel augustil saadi vürst Andreilt teine kiri. Esimeses kirjas, mis saadi varsti pärast tema ärasõitu, palus vürst Andrei oma isalt alandlikult andeks seda, mis ta oli temale julgenud öelda, ja palus isa tema suhtes jälle armuline olla. Selle kirja peale vastas vana vürst talle sõbraliku kirjaga ja eemaldas endast prantslanna. Vürst Andrei teine kiri, mis oli saadetud Vitebski alt, pärast seda kui prantslased olid linna vallutanud, koosnes kogu sõjakäigu lühikesest kirjeldusest ühes sinna juurde joonistatud plaaniga ja arvamustest sõja edaspidise käigu kohta. Selles kirjas kujutas vürst Andrei isale tema asukoha ebamugavusi sõjategevuse läheduses, otse vägede liikumise teel, ja soovitas sõita Moskvasse.

Samal päeval, lõunalauas, kui Dessalles hakkas rääkima, et prantslased olevat kuuldavasti juba Vitebskisse jõudnud, tuli vanale vürstile meelde vürst Andrei kiri.

«Sain täna kirja vürst Andreilt,» ütles ta vürstitar Marjale. «Kas sa lugesid?»

«Ei, *mon père*[1],» vastas vürstitar kohkunult. Ta ei võinud olla lugenud kirja, mille saamisest ta polnud kuulnudki.

«Ta kirjutab sellest sõjast,» ütles vürst temale harjumuseks saanud põlgliku naeratusega, millega ta alati rääkis käesolevast sõjast.

«Peaks vist väga huvitav olema,» ütles Dessalles. «Vürstil on võimalus teada . . .»

«Ah, väga huvitav!» ütles m-lle Bourienne.

«Minge tooge siia,» pöördus vana vürst m-lle Bourienne'i poole. «Te teate, väikesel laual kirjapressi all.»

M-lle Bourienne kargas rõõmsalt püsti.

«Ah ei,» hüüdis vana vürst kulmu kortsutades. «Mine sina, Mihhail Ivanõtš!»

Mihhail Ivanõtš tõusis ja läks kabinetti. Aga vaevalt oli ta toast lahkunud, kui vana vürst viskas rahutult ümber vaadates salvrätiku käest ja läks ise.

«Midagi nad ei oska, ajavad kõik segi.»

Seni kui ta ära käis, vaatasid vürstitar Marja, Dessalles, m-lle Bourienne ja isegi Nikoluška vaikides üksteisele otsa. Vana vürst tuli Mihhail Ivanõtši saatel kärmel sammul tagasi kirjaga ja plaaniga, mis ta pani enda kõrvale, ilma et oleks neid lõunasöögi ajal kellelegi lugeda andnud.

Kui nad võõrastetuppa läksid, andis ta kirja vürstitar Marja kätte, laotas uue ehituse plaani enda ette ja seda silmitsema jäädes käskis kirja ette lugeda. Olles kirja läbi lugenud, vaatas vürstitar Marja küsivalt isale näkku. Vana vürsti pilk oli suunatud plaanile ja ta oli ilmselt oma mõtteisse süvenenud.

«Mis teie sellest arvate, vürst?» julges Dessalles küsida.

«Mina? Mina? . . .» lausus vürst otsekui vastumeelselt virgudes ega pööranud pilku ehituse plaanilt.

«On võimalik, et sõjaväli meile nii lähedale tuleb . . .»

[1] isa,

«Ha-ha-haa! Sõjaväli!» ütles vürst. «Mina olen ütelnud ja ütlen, et sõjaväli on Poola ja et vaenlane iial Neemenist kaugemale ei pääse.»

Dessalles vaatas imestusega vürstile, kes rääkis Neemenist, kui vaenlane oli juba Dnepri ääres; kuid vürstitar Marja, kes oli unustanud Neemeni geograafilise asukoha, mõtles, et see, mis isa rääkis, oli tõsi.

«Lumesulamise ajal upuvad Poola soodesse. Ainult nemad võivad seda mitte näha,» sõnas vürst, ilmselt mõeldes 1807. aasta sõjakäigule, mis, nagu talle näis, oli olnud alles hiljuti. «Bennigsen oleks pidanud varem Preisimaale tungima, asi oleks teise pöörde võtnud . . .»

«Aga, vürst,» ütles Dessalles arglikult, «kirjas räägitakse Vitebskist . . .»

«Ah, kirjas? Jaa . . .» sõnas vürst rahulolematult. «Jaa . . . jaa . . .» Ta nägu võttis äkki sünge ilme. Ta vaikis natuke aega. «Jah, ta kirjutab, et prantslased on löödud, — missuguse jõe ääres see oli?»

Dessalles langetas silmad.

«Vürst ei kirjuta sellest midagi,» ütles ta tasa.

«Kas ei kirjuta? Noh, ega ma ise välja ei mõtelnud.» Kõik vaikisid kaua.

«Jaa . . . jaa . . . Noh, Mihhail Ivanõtš,» ütles vürst äkki pead tõstes ja ehituse plaanile näidates, «räägi, kuidas sa tahad seda ümber teha . . .»

Mihhail Ivanõtš astus plaani juurde, vürst rääkis temaga natuke aega uue ehituse plaanist, heitis siis vihase pilgu vürstitar Marjale ja Dessalles'ile ning läks oma tubadesse.

Vürstitar Marja nägi Dessalles'i kohmetunud ning imestunud pilku, mis oli suunatud ta isale, märkas tema vaikimist ning jahmus sellest, et isa oli unustanud poja kirja võõrastetuppa lauale; aga ta kartis mitte ainult rääkida Dessalles'iga ja temalt pärida ta kohmetuse ja vaikimise põhjuse üle, vaid ta kartis sellele mõeldagi.

Õhtul tuli Mihhail Ivanõtš, kelle vürst oli saatnud, vürstitar Marja juurde vürst Andrei kirja järele, mis oli unustatud võõrastetuppa. Vürstitar Marja andis kirja kätte. Kuigi see talle oli ebameeldiv, küsis ta Mihhail Ivanõtšilt, mis isa teeb.

«Aina askeldavad,» ütles Mihhail Ivanõtš aupaklikpilkava naeratusega, mis pani vürstitar Marja kahvatama. «Väga muretsevad uue hoone pärast. Lugesid natuke, aga nüüd,» ütles Mihhail Ivanõtš häält madaldades, «on tegevuses kirjutuspuldi juures, vist testamendi kallal.» (Viimasel ajal oli vürsti üheks meeldivamaks ajaviiteks tegelemine paberitega, mis pidid pärast tema surma järele jääma ja mida ta nimetas testamendiks.)

«Aga kas Alpatõtš saadetakse Smolenskisse?» küsis vürstitar Marja.

«Kuidas siis muidu, ta ootab juba ammugi.»

III

Kui Mihhail Ivanõtš kirjaga kabinetti tagasi tuli, istus vürst, prillid ninal, kaitsesirm silmade ees ja abažuur küünalde kohal, oma avatud kirjutuspuldi ees, paberid kaugele ette väljasirutatud käes, ja luges veidi pidulikus poosis oma pabereid (remarke, nagu ta neid nimetas), mis pärast tema surma pidi toimetatama keisri kätte.

Kui Mihhail Ivanõtš sisse astus, olid vürsti silmad niisked: mälestuste tõttu sellest ajast, mil ta oli kirjutanud seda, mida ta nüüd luges. Ta võttis Mihhail Ivanõtši käest kirja, pistis tasku, pani paberid ära ja kutsus juba ammu ootava Alpatõtši.

Tal oli paberilehekesele märgitud, mida Smolenskist oli vaja tuua, ja ta hakkas ukse juures ootavast Alpatõtšist edasi-tagasi mööda käies käske andma.

«Kõigepealt postpaberit, kuuled, kaheksa raamatut, selle proovi järgi — kuldäärelist . . . Et oleks tingimata samasugune kui proov. Siis lakki, kirjalakki — Mihhail Ivanõtši sedeli järgi.»

Ta käis toas natuke aega edasi-tagasi ja heitis pilgu märkmetelehele.

«Siis kubernerile isiklikult kiri ära anda registreerimise kohta.»

Siis oli tarvis riive uue ehituse ustele, tingimata niisugust fassongi, mille vürst oli ise välja mõelnud. Veel oli tarvis tellida pappkarp testamendi hoidmiseks.

Käskude andmine Alpatõtšile kestis üle kahe tunni. Vürst ei lasknud teda ikka ära. Nüüd istus ta, vajus mõttesse, sulges silmad ja jäi tukkuma. Alpatõtš liigutas end.

«Noh, mine, mine. Kui on midagi tarvis, saadan ütlema.»

Alpatõtš väljus. Vürst läks jälle puldi juurde, vaatas sinna sisse, puudutas käega oma pabereid, pani puldi jälle kinni ja istus laua äärde kubernerile kirja kirjutama.

Oli juba hilja, kui ta kirja kinni pitseeris ja laua äärest tõusis. Ta tahtis magada, kuid teadis, et ei uinu ja et kõige pahemad mõtted tulevad talle voodis. Ta hõikas Tihhoni ja hakkas temaga mööda tube käima, et talle öelda, kuhu seks ööks ase teha. Ta kõndis, mõõtes silmadega iga nurka.

Igal pool näis olevat halb, kuid kõige pahem oli ta harilik diivan kabinetis. See diivan oli ta meelest hirmus, arvatavasti raskete mõtete pärast, mis ta sellel lamades oli läbi mõelnud. Kuskil polnud hea, kuid kõige parem oli siiski nurgake diivanitoas klaveri taga: siin ei olnud ta veel iialgi maganud.

Tihhon tõi teenri abil voodi ja hakkas aset tegema.

«Mitte nii, mitte nii!» hüüdis vürst ja nihutas ise voodi veerandi võrra nurgast kaugemale ja siis jälle ligemale.

«Nii, viimaks ometi on kõik ümber tehtud, nüüd jään puhkama,» mõtles vürst ja laskis Tihhonil end lahti riietada.

Tusaselt nägu krimpsutades pingutuste pärast, mida oli tarvis teha, et ära võtta kuube ja pükse, riietus vürst lahti, laskus raskelt voodile ja jäi nagu mõttesse, vaadates põlglikult oma kollaseid, kuivetuid jalgu. Ta ei jäänud mõttesse, vaid viivitas eelseisva raskuse ees neid jalgu üles tõsta ja end voodis edasi nihutada. «Oh, kui raske! Oh, et ometi rutem lõpeksid need vaevad ja t e i e mind ära laseksite!» mõtles ta. Huuli kokku pigistades tegi ta kahekümne tuhandendat korda selle jõupingutuse ja heitis pikali. Kuid vaevalt oli ta pikali heitnud, kui äkki kogu ase tema all ühtlaselt edasi-tagasi liikuma hakkas, otsekui raskelt hingates ja tõugeldes. Seda juhtus temaga peaaegu igal ööl. Ta avas korraks juba sulgunud silmad.

«Mitte ei saa rahu, põrgulised!» torises ta vihaselt kellegi peale. «Jaa, jaa, oli veel midagi tähtsat; midagi väga tähtsat hoidsin ma endale ööseks. Riivid? Ei, sellest ma rääkisin. Ei, midagi niisugust, midagi, mis oli võõrastetoas. Vürstitar Marja valetas midagi. Dessalles — see tola — rääkis midagi. Taskus on midagi, — ei tule meelde.»

«Tiška! Millest räägiti lõunalauas?»

«Vürst Mihhailist...»

«Ole vait, ole vait.» Vürst lõi käega vastu lauda. «Jah, tean, vürst Andrei kiri. Vürstitar Marja luges. Dessalles rääkis midagi Vitebskist. Nüüd loen läbi.»

Ta käskis taskust kirja võtta ja lauakese limonaadiga ning keerutatud vahaküünlaga voodi juurde nihutada, pani prillid ette ja hakkas lugema. Alles siin öövaikuses, rohelise kupli alt langeva nõrga valguse juures kirja läbi lugedes mõistis ta esmakordselt hetkeks selle tähendust.

«Prantslased on Vitebskis, nelja päevateekonna järel võivad nad olla Smolenski all. Võib-olla nad ongi juba seal.»

«Tiška!» Tihhon kargas püsti. «Ei, pole tarvis, pole tarvis!» karjus vürst.

Ta pistis kirja küünlajala alla ja sulges silmad. Ja ta silmade ette ilmus Doonau, hele keskpäev, kõrkjastik, vene laager. Ta on noor kindral, ilma ühegi kortsuta näos, eluröõmus, lõbus, jumekas, ja ta astub Potjomkini kirjatud telki, ja põletav kadedus soosiku vastu, niisama tugev nagu tookordki, erutab teda. Talle tulevad meelde kõik need sõnad, mis räägiti tookord esimesel kohtumisel Potjomkiniga. Ja ta kujutlusse kerkib kollaka rasvase näoga lühike, paks naine — emake-keisrinna; talle tulevad meelde keisrinna naeratused, ta sõnad, kui ta teda esimest korda vastu võttis ning lahkesti kohtles, tuleb meelde seesama nägu katafalgil ja kokkupõrge Zuboviga, mis siis juhtus keisrinna puusärgi juures õiguse pärast tema kätt suudelda.

«Ah, rutem, rutem tagasi pöörduda sinna aega, ja et kõik nüüdne rutem, rutem lõpeks, et nad mind rahule jätaksid!»

IV

Lõssõje Gorõ, vürst Nikolai Andreitš Bolkonski mõis, asus kuuekümne versta kaugusel Smolenski taga ja kolme versta kaugusel Moskva maanteest.

Selsamal õhtul, kui vürst jagas Alpatõtšile käske, avaldas Dessalles soovi vürstitar Marjaga kokku saada ja teatas talle, et kuna vürst pole päris terve ja oma julgeoleku heaks midagi ette ei võta, vürst Andrei kirjast aga on näha, et Lõssõje Gorõ's viibimine pole päris ohutu, siis soovitab ta aupaklikult, et vürstitar Marja ise saadaks Alpatõtšiga kirja Smolenskisse kubermanguülemale, paludes teateid seisukorra üle ja hädaohu kohta, mis ähvardab Lõssõje Gorõ't. Dessalles kirjutas vürstitar Marjale valmis kirja kuberneri jaoks, millele vürstitar alla kirjutas, ja kiri anti Alpatõtšile käsuga see kubernerile viia ning hädaohu puhul võimalikult ruttu tagasi tulla.

Olles kõik käsud kätte saanud, väljus Alpatõtš, keda kodakondsed saatmas olid, valge viltkaabu peas (vürsti kingitus) ja kepp käes, samuti kui vürst, et istuda nahkse kummiga kibitkasse, mille ette oli rakendatud kolm rammusat helekõrbi hobust.

Kelluke oli kinni seotud ja kuljustesse paberit topitud. Vürst ei lubanud kellelgi Lõssõje Gorõ's kelladega sõita. Kuid Alpatõtš armastas kellukesi ja kuljuseid pikal teel. Alpatõtši majakondsed, külakubjas, kirjutaja, pere ja härraste köögitüdruk, kaks vanaeite, jooksupoiss, kutsarid ja mitmesugused mõisateenijad olid teda saatmas.

Tütar seadis ta selja taha ning istme alla sitsist udusulg-patju. Vanake naiseõde pistis salaja pambukese kibitkasse. Üks kutsareist aitas Alpatõtši kaenla alt toetades istuma.

«Noo, noo, naiste jant! Naised, naised!» lausus Alpatõtš ähkides ja kiiresti, just niisamuti, nagu rääkis vürst, ja istus kibitkasse. Kui ta oli kupjale viimased töödesse puutuvad käsud andnud, ilma et oleks seejuures enam vürsti jäljendanud, paljastas Alpatõtš oma kiila pea ja lõi kolm korda risti ette.

«Kui midagi on... te tulge tagasi, Jakov Alpatõtš.

Kristuse pärast, mõtle meie peale,» hüüdis naine talle, vihjates kuuldustele sõja ning vaenlase kohta.

«Naised, naised, naiste jant!» sõnas Alpatõtš endamisi ja asus teele, silmitsedes põldusid enda ümber — ühes kohas juba kollendava rukkiga, teisal tiheda, alles halja kaeraga, kolmandas kohas — alles musti, mida parajasti hakati kordama. Alpatõtš sõitis, imetles selle aasta haruldast tõuviljasaaki, vaatles rukkipõlluribasid, kus siin-seal oli alustatud lõikust, ja mõtiskles peremehelikult külvi ning koristamise ja selle üle, kas pole ehk unustatud mõnd vürsti käsku.

Olles teel kaks korda hobuseid söötnud, jõudis Alpatõtš 4. augusti õhtuks linna.

Teel möödus Alpatõtš vastutulevaist ja samas suunas liikuvaist moonavooridest ning vägedest. Smolenskile lähenedes kuulis ta kauget laskmist, kuid need paugud ei hämmastanud teda. Kõige rohkem hämmastas teda see, et ta Smolenskile liginedes nägi toredat kaerapõldu, mida niitsid mingisugused soldatid, nähtavasti loomatoiduks, ja millel soldatid olid laagris. See asjaolu hämmastas Alpatõtšit, kuid ta unustas selle varsti oma toimingutele mõeldes.

Kõik Alpatõtši eluhuvid piirdusid juba enam kui kolmkümmend aastat üksnes vürsti tahtmisega ja ta ei väljunud iialgi sellest ringist. Kõik, mis ei puutunud vürsti käskude täitmisse, mitte ainult et ei huvitanud teda, vaid seda polnud Alpatõtši jaoks olemaski.

4. augusti õhtul Smolenski jõudes peatus Alpatõtš Dnepri taga Gatšenski eeslinnas, Ferapontovi sissesõiduhoovis, kus ta juba kolmkümmend aastat oli harjunud peatuma. Ferapontov oli kaksteist aastat tagasi Alpatõtši õnnelikul soovitusel vürstilt metsatuka ostnud ning kauplema hakanud, ja nüüd olid tal maja, sissesõiduhoov ja jahukauplus kubermangus. Ferapontov oli paks, tõmmu, punetava näoga neljakümneaastane mees paksude huultega, jämeda ninanubulaga, samasuguste nubulatega mustade, süngete kulmude kohal ja paksu vatsaga.

Vesti ja sitssärgi väel seisis Ferapontov tänavaäärse poe ees. Alpatõtšit nähes astus ta tema juurde.

«Tere tulemast, Jakov Alpatõtš. Rahvas läheb linnast välja, aga sina tuled linna,» ütles peremees.

«Miks siis linnast välja?» küsis Alpatõtš.

«Seda ütlen minagi, et rahvas on rumal. Prantslast kardavad.»

«Naiste loba, naiste loba!» sõnas Alpatõtš.

«Mina arvan sedasama, Jakov Alpatõtš. Ma ütlen, on käsk teda siia mitte lasta, — tähendab, on õige. Pealegi nõuavad maamehed kolm rubla küüdikoorma eest, — küll on jumalakartmatud!»

Jakov Alpatõtš kuulas tähelepanematult. Ta laskis teemasina üles panna ja tellis hobustele heinu, jõi teed ja heitis magama.

Öö läbi voorisid tänaval sõjaväeosad sissesõiduhoovist mööda. Järgmisel päeval pani Alpatõtš selga pika vesti, mida ta kandis ainult linnas, ja läks asju ajama. Hommik oli päikesepaisteline, ja juba kella kaheksa ajal oli palav. Kallis päev vilja koristamiseks, nagu mõtles Alpatõtš. Linna tagant kuuldus varahommikust peale laskmist.

Kella kaheksa ajal lisandus püssipaukudele suurtükilaskmine. Tänavail oli rohkesti kuhugi ruttavat rahvast, oli palju soldateid, kuid samuti nagu alati sõitsid voorimehed, kaupmehed seisid poeustel, ja kirikutes peeti jumalateenistust. Alpatõtš käis poodides, ametiasutustes, postkontoris ja kuberneri juures. Ametiasutustes, poodides, postkontoris rääkisid kõik sõjaväest, vaenlasest, kes oli juba linnale kallale tunginud; kõik küsisid üksteiselt, mis teha, ja kõik püüdsid üksteist rahustada.

Kuberneri maja juurest leidis Alpatõtš eest suure hulga rahvast, kasakaid ja kubernerile kuuluva reisitõlla. Välistrepil kohtas Jakov Alpatõtš kaht aadlikku, kellest ühte ta tundis. Talle tuntud aadlik, endine ispravnik, rääkis õhinal.

«See pole ju naljaasi,» ütles ta. «Hea on, kes on üksik. Üks inimene ja üks mure, aga siin on perekonda oma kolmteistkümmend hinge, peale selle kogu varandus... On lastud niikaugele minna, et tuleb kõigil hukka saada. Mis ülemus see siis on niiviisi?... Äh, üles pooksin kõik need röövlinäod...»

«Jäta nüüd,» ütles teine.

«Mis see minu asi on, las kuuleb! Egas me pole koerad,» ütles endine ispravnik, vaatas ringi ja nägi Alpatõtšit.

«Aa, Jakov Alpatõtš, mis sina siin teed?»

«Tema hiilguse käsul tulin härra kuberneri juurde,» vastas Alpatõtš, uhkelt pead püsti ajades ja kätt põue pistes, mida ta vürstist rääkides alati tegi. «Arvasid heaks käskida olukorra kohta järele kuulata,» ütles ta.

«Kuula siis järele jah,» hüüatas mõisnik. «Niikaugele on asi lastud minna, et pole küüti ega midagi!... Seal see on, kas kuuled?» ütles ta, osutades sinnapoole, kust kuuldus laskmist.

«Asi on lastud niikaugele minna, et saame kõik hukka... Röövlinäod!» sõnas ta jälle ja astus välistrepilt alla.

Alpatõtš vangutas pead ja läks trepist üles. Ooteruumis oli kaupmehi, naisi, ametnikke, kes vaikides omavahel pilke vahetasid. Kabineti uks avanes, kõik tõusid püsti ja astusid ettepoole. Uksest jooksis välja ametnik, rääkis midagi kaupmehega, hõikas endaga kaasa paksu ametniku, kel oli aumärk kaelas, ja kadus jälle ukse taha, ilmselt hoidudes kõigi tema poole pööratud pilkude ja küsimuste eest. Alpatõtš astus lähemale, ja kui ametnik järgmine kord väljus, pöördus ta kätt kinninööbitud kuue hõlma vahele pistes ametniku poole ning ulatas talle kaks kirja.

«Parunihärra Aschile kindral vürst Bolkonskilt,» lausus ta nii pidulikult ning mõjukalt, et ametnik tema poole pöördus ja ta kirjad vastu võttis. Mõne minuti pärast võttis kuberner Alpatõtši vastu ja ütles talle rutates:

«Teata vürstile ja vürstitarile, et mina ei teadnud midagi: ma talitasin kõrgemate käskude kohaselt, — näed...»

Ta ulatas Alpatõtšile paberi.

«Aga muide, kuna vürst on haiglane, siis soovitan neil sõita Moskvasse. Ma ise sõidan ka praegu ära. Teata...» Kuid kuberner ei lõpetanud: uksest jooksis sisse tolmunud ning higine ohvitser ja hakkas prantsuse keeli midagi rääkima. Kuberneri nägu võttis hirmunud ilme.

«Mine,» ütles ta Alpatõtšile pead noogutades ja hakkas ohvitserilt midagi pärima.

Ootavad, kohkunud, abitud pilgud pöördusid Alpatõtšile, kui ta väljus kuberneri kabinetist. Alpatõtš ruttas sissesõiduhoovi, kuulatades nüüd tahtmatult lähedast ja ikka tugevamaks muutuvat laskmist. Paber, mille kuberner Alpatõtšile oli andnud, kõlas järgmiselt:

«Kinnitan teile, et Smolenski linna ei ähvarda veel vähimgi hädaoht, ega ole usutav, et see võikski teda ähvardada. Mina ühelt poolt ja vürst Bagration teiselt poolt liigume edasi, et Smolenski all ühineda; see toimub 22. kuupäeval, ja mõlemad armeed hakkavad ühisel jõul kaitsma oma kaasmaalasi teile usaldatud kubermangus, kuni nende jõupingutused eemaldavad sealt isamaa vaenlased või kuni hävineb viimne sõjamees nende vaprais ridades. Sellest te näete, et teil on täielik õigus rahustada Smolenski elanikke, sest keda kaitsevad kaks nii vaprat armeed, see võib kindel olla nende võidule.» (Barclay de Tolly ametlik kiri Smolenski tsiviilkubernerile parun Aschile 1812. aastast.)

Rahvas sõelus rahutult tänavail.

Kõrged koormad majapidamisriistade, toolide ja kapikestega väljusid alatasa hooviväravaist ja sõitsid mööda tänavaid. Ferapontovi naabermaja õuel seisid veovankrid, ja naised ulusid ning halisesid jumalaga jättes. Hoovikoer keerles haukudes ringi etterakendatud hobuste ees.

Kiiremal sammul, kui ta harilikult käis, astus Alpatõtš õue ja läks otse kuuri alla oma hobuste ja vankri juurde. Kutsar magas; ta äratas tema üles, käskis hobused ette rakendada ja astus esikusse. Pererahva toast kuuldus laste nuttu, naise ahastavat ulumist ja Ferapontovi vihast, kähedat kisa. Köögitüdruk hakkas esikus rabelema nagu ehmunud kana, niipea kui Alpatõtš sisse astus.

«Surnuks lõi — perenaist peksis!... Küll peksis ja materdas!»

«Mis eest?» küsis Alpatõtš.

«Ära sõitma kippus. Naiste asi! Ütles, et vii mind minema, ära saada mind hukatusse väikeste lastega; et

rahvas on kõik minema sõitnud, mida's meiegi? Kus hakkas peksma! Küll peksis ja materdas!»

Alpatõtš noogutas nende sõnade peale otsekui heakskiitvalt pead ja astus mitte midagi enam teada tahtes pererahva ukse vastas oleva toa poole, kuhu olid jäänud tema ostud.

«Kurjategija, mõrtsukas!» kisendas sel ajal kõhn, kahvatu naine, kel oli laps süles ja rätik peast ära kistud, uksest välja tungides ja trepist alla õue joostes. Ferapontov väljus tema järel. Alpatõtšit märgates kohendas ta oma vesti ja juukseid, haigutas ning astus Alpatõtši järel tuppa.

«Juba tahad sõita?» küsis ta.

Küsimusele vastamata ja peremehe poole vaatamata küsis Alpatõtš oma ostusid üle vaadates, kui palju tuleb peatumise eest peremehele maksta.

«Vaatame järele! Noh, kas kuberneri juures käisid?» küsis Ferapontov. «Mis otsus sealt tuli?»

Alpatõtš vastas, et kuberner ei öelnud talle midagi kindlat.

«Kas meie ettevõttega saab siis kolida?» ütles Ferapontov. «Dorogobužini anna seitse rubla küüdikoorma eest. Ma ütlen: küll on jumalakartmatud!» ütles ta. «Selivanovil, sel läks neljapäeval hästi, müüs sõjaväele jahu ära üheksa rubla kott. Kas teed hakkate jooma?» lisas ta juurde.

Kuni hobuseid ette rakendati, jõid Alpatõtš ja Ferapontov teed ja vestlesid viljahindadest, lõikusest ning soodsast viljakoristamise ilmast.

«Hakkab nagu vaikseks jääma,» ütles Ferapontov, kui oli joonud kolm tassi teed, ja tõusis püsti. «Küllap vist meie omade võit. On ju öeldud, et neid sisse ei lasta. Tähendab, on jõudu... Räägiti, et Matvei Ivanõtš Platov olla nad Marina jõkke kihutanud, uputanud neid vist oma kaheksateist tuhat ühe päevaga.»

Alpatõtš korjas oma ostud kokku, andis need sisseastunud kutsari kätte ja õiendas peremehega arved. Värava juurest kuuldus väljasõitva kibitka rataste mürinat, kapjade plaginat ja kellukeste helinat.

Oli juba kaugelt üle keskpäeva. Pool tänavat oli varjus, teist poolt valgustas hele päikesepaiste. Alpatõtš

vaatas aknast välja ja läks ukse poole. Äkki kostis imelik kauge vihin ja mütsatus, sellele järgnes kõmisev suurtükimürin, mis pani aknaklaasid värisema.

Alpatõtš astus tänavale. Mööda tänavat jooksid kaks meest silla suunas. Mitmelt poolt kuuldus vihinat, linna kukkuvate suurtükikuulide mütsatusi ja granaatide lõhkemist. Kuid neid hääli polnud peaaegu kuulda ja need ei äratanud elanike tähelepanu linna tagant kostva tulistamise mürinaga võrreldes. See oli pommitamine, mida Napoleon oli käskinud kella viie ajal linna pihta alustada saja kolmekümnest suurtükist. Rahvas ei saanud esiotsa aru, mis see pommitamine tähendab.

Kukkuvate granaatide ja suurtükikuulide mürin tekitas algul ainult uudishimu. Ferapontovi naine, kes seni oli lakkamatult kuuri all ulunud, jäi vait ja tuli, laps süles, hooviväravasse, silmitsedes sõnatult rahvast ja kuulatades mürinat.

Väravasse tulid ka köögitüdruk ja poesell. Lõbusa uudishimuga püüdsid kõik näha oma pea kohalt ülelendavaid mürske. Nurga tagant väljus elavalt vesteldes mitu inimest.

«Kus on ikka jõud!» rääkis üks. «Katuse ja lae lõi lausa pilbasteks.»

«Nagu siga tuhnis maa üles,» ütles teine. «Küll oli kärakas, küll lõi kihevile!» ütles ta naerdes. «Läks õnneks, et eemale kargasid, muidu oleks ta sulle andnud obaduse.»

Rahvas pöördus nende inimeste poole. Nad peatusid ja jutustasid, kuidas suurtükikuul oli just nende kõrval maja tabanud. Samal ajal lendasid teised mürsud lakkamatult üle inimeste peade, kord kiire, sünge vihinaga — suurtükikuulid, kord meeldiva vilinaga — granaadid; kuid ükski mürsk ei kukkunud lähedusse, kõik lendasid üle. Alpatõtš istus kibitkasse. Peremees seisis väravas.

«Mida imet sa vahid!» käratas ta köögitüdrukule, kes, käised üles kääritud, punases seelikus, paljaid küünarnukke õõtsutades lähenes tänavanurgale, et kuulata, mida räägitakse.

«Vaat kus lugu!» sõnas köögitüdruk, kuid peremehe häält kuuldes pöördus ta tagasi, ülespistetud seelikut alla kiskudes.

Jälle hakkas miski vilistama, kuid seekord väga lähedal, justkui ülalt alla lendav linnuke, keset tänavat välgatas tuli, miski paugatas ja täitis tänava suitsuga.

«Mis sa, kurivaim, ometi teed?» karjatas peremees köögitüdruku juurde joostes.

Samal hetkel hakkasid mitmel pool kaeblikult uluma naised, puhkes kohkunult nutma laps ja kahvatute nägudega kogunesid inimesed vaikides köögitüdruku ümber. Kõige valjemini kostsid sellest rahvahulgast köögitüdruku oiged ja hädaldused.

«Oi-ooh, mu kullakesed! Mu kullakallikesed! Ärge laske mul surra! Mu kullakallikesed!...»

Viie minuti pärast polnud enam kedagi tänaval. Köögitüdruk, kelle puus oli granaadikillust purustatud, oli viidud kööki. Alpatõtš, tema kutsar, Ferapontovi naine lastega ja kojamees istusid kuulatades keldris. Suurtükkide mürin, mürskude vihin ja köögitüdruku kaeblik oigamine, mis kõigist häältest üle kostis, ei vaikinud hetkekski. Perenaine äiutas ja vaigistas last ning küsis haleda sosinaga igalt keldrisse tulijalt, kus on peremees, kes oli jäänud tänavale. Keldrisse tulnud poesell ütles talle, et peremees olevat läinud ühes rahvaga peakirikusse, kust kantakse välja Smolenski imettegevat ikooni.

Videviku ajal hakkas suurtükimürin vaibuma. Alpatõtš tuli keldrist välja ja peatus uksel. Varem selge õhtune taevas oli üleni suitsuga kaetud. Ja kummaliselt helendas läbi selle suitsu noor, kõrgel seisev kuusirp. Endise hirmsa suurtükimürina järel näis linnas valitsevat vaikus, mida katkestas ainult otsekui kogu linna ulatusest kostev sammude, oiete, kaugete hüüete ja tulekahjude pragina kaja. Köögitüdruku oiged olid nüüd vaikinud. Kahel pool kerkisid ja hajusid tulekahjude mustad suitsusambad. Tänaval möödusid käies ning joostes soldatid, mitte rivis, vaid nagu sipelgad lõhutud sipelgapesast, mitmesugustes mundrites ja mitmesuguses suunas. Alpatõtši silme all jooksid mõned neist Ferapontovi hoovi. Alpatõtš astus värava juurde. Mingi taanduv polk oli tõugeldes ja rutates ummistanud tänava.

«Linn antakse käest, sõitke ära, sõitke ära,» ütles talle teda märganud ohvitser ja käratas otsekohe soldatite peale.

«Ma teile näitan — mööda hoove joosta!» hüüdis ta.

Alpatõtš läks tagasi majja, hõikas kutsari ja käskis välja sõita. Alpatõtši ja kutsari järel väljusid ka kõik Ferapontovi kodakondsed. Märgates tulekahjude suitsu ja isegi leeke, mis nüüd algavas videvikus nähtavad olid, hakkasid naised, kes seni olid vaikinud, äkki töinama, vahtides tulekahjude poole. Otsekui vastukajana kuuldus samasugust nuttu tänava teistest otstest. Värisevate kätega harutasid Alpatõtš ja kutsar sara all seisvate hobuste sassiläinud ohje ja trenge.

Väravast välja sõites nägi Alpatõtš, kuidas Ferapontovi avatud poes kümmekond soldatit valju kõnekõmina saatel täitis kotte ja ranitsaid nisujahu ja päevalilleseemnetega. Samal ajal astus Ferapontov tänavalt tulles poodi sisse. Soldateid nähes pidi ta midagi käratama, kuid peatus äkki, haaras endal juustest kinni ja hakkas nuuksuvalt naerma.

«Tassige kõik minema, mehed! Ärgu jäägu saatanatele!» kisendas ta, ise kotte haarates ja neid tänavale pildudes. Mõned soldatid jooksid kohkudes välja, teised jätkasid oma paunade täitmist. Alpatõtšit nähes pöördus Ferapontov tema poole.

«Otsas on Venemaal» hüüdis ta. «Alpatõtš, otsas! Ise pistan põlema. Otsas . . .» Ferapontov jooksis hoovi.

Tänavat mööda liikusid vahetpidamata soldatid, seda täiesti ummistades, nii et Alpatõtš ei pääsenud edasi ja pidi ootama jääma. Ferapontovi perenaine istus lastega samuti vankris, oodates, et saaks välja sõita.

Oli juba päris öö. Taevas oli tähine ja paistis aeg-ajalt suitsusse kaduv noorkuu. Dnepri poole laskuval teel pidid Alpatõtši ja perenaise vankrid, mis olid pikkamisi soldatite ridade ja teiste sõidukite vahel edasi liikunud, seisma jääma. Risttee lähedal, mille juures vankrid peatusid, põlesid põiktänavas maja ning poed. Tulekahju hakkas juba lõpule jõudma. Leek vaibus vahel ja kadus musta suitsu sisse, lõi siis jälle heledasti lõkkele, kummaliselt selgesti valgustades ristteele kogunenud inimeste nägusid. Tulekahju ees vilkus musti inimkogusid ja läbi tule lakkamatu ragina kuuldus kõnekõminat ning hüüdeid. Nähes, et tema vankrit veel niipea läbi ei lasta, tuli Alpatõtš vankrilt maha ja läks põiktänavasse tulekahju vaatama. Soldatid sagisid kogu aeg edasi-tagasi tulest mööda ja Alpatõtš nägi, kuidas kaks soldatit ja ühes nendega keegi friisriidest sinelis mees tassisid tulekahju juurest põlevaid palke naaberhoovi; teised viisid sülega heinu.

Alpatõtš lähenes heledalt lõõmava kõrge aida vastas seisvale suurele rahvahulgale. Seinad olid üleni leekides, tagumine sein oli ümber kukkunud, laudkatus kokku varisenud, aampalgid leegitsesid. Rahvamurd ootas ilmselt hetke, millal katus alla variseb. Sedasama jäi ootama ka Alpatõtš.

«Alpatõtš!» hõikas vanameest äkki kellegi tuttav hääl.

«Issake, teie hiilgus,» vastas Alpatõtš, silmapilk oma noort vürsti häälest ära tundes.

Keep ümber, ratsa mustal hobusel, seisis vürst Andrei rahvahulga taga ja vaatas Alpatõtšile otsa.

«Kuidas sina siia said?» küsis ta.

«Teie... teie hiilgus,» sõnas Alpatõtš ja hakkas nutma. «Teie... teie... või oleme juba kadunud? Isa...»

«Kuidas sa siia said?» kordas vürst Andrei.

Tuli lõi sel hetkel heledasti lõkkele ja valgustas Alpatõtšile ta noore isanda kahvatut ning kurnatud nägu. Alpatõtš jutustas, kuidas ta oli siia saadetud ja kuidas ta hädavaevalt minema sai.

«Kuidas on siis, teie hiilgus, kas me oleme kadunud?» küsis ta jälle.

Vürst Andrei võttis, ilma et oleks vastanud, põuest taskuraamatu, kergitas põlve ja hakkas väljarebitud lehele pliiatsiga kirjutama. Ta kirjutas õele.

«Smolensk loovutatakse,» kirjutas ta. «Nädala pärast on Lõssõje Gorõ vaenlase käes. Sõitke kohe Moskvasse. Vasta mulle viivitamata, millal te sõidate. Saada vastus käskjalaga Usvjaži.»

Kui ta oli selle kirjutanud ja lehekese Alpatõtši kätte andnud, seletas ta temale suuliselt, kuidas korraldada vürsti, vürstitari ja poja ning koduõpetaja ärasõitu ja kuidas ning kuhu talle kohe vastata. Ta ei olnud nende käskudega veel lõpule jõudnud, kui tema juurde kappas mingi staabiohvitser saatjaskonnaga.

«Teie olete polkovnik?» karjus staabiohvitser saksa-

pärase aktsendiga ja häälega, mis oli tuttav. «Teie juuresolekul süüdatakse maju, aga teie ei liiguta sõrmegi? Mis see tähendab? Teil tuleb vastust anda,» karjus Berg, kes oli nüüd esimese armee jalaväeosade vasaku tiiva staabiülema abi, — väga meeldiv ja väljapaistev koht, nagu rääkis Berg.

Vürst Andrei vaatas talle otsa, ja ilma et oleks vastanud, jätkas Alpatõtši poole pöördudes:

«Ütle siis, et ootan vastust kuni kümnendani, kui ma aga kümnendal ei saa teadet, et kõik on ära sõitnud, siis pean ise kõik sinnapaika jätma ja Lõssõje Gorõ'sse sõitma.»

«Ma räägin ainult sellepärast, vürst,» ütles Berg vürst Andreid ära tundes, «et ma pean täitma käske, sest et ma alati täpselt täidan... Teie, palun, vabandage mind,» õigustas Berg end milleski.

Miski hakkas tules pragisema. Tuli vaibus hetkeks; katuse alt paiskusid välja mustad suitsukoonlad. Veel miski hakkas tules hirmsasti pragisema, ja miski tohutu suur varises kokku.

«Urruruu!» möiratas rahvahulk nagu kokkuvarisenud aidalae vastukaja. Kõrbenud viljast tõusis leivalõhna. Leegid kerkisid kõrgele ja valgustasid tulekahju ümber seisvate inimeste elev-rõõmsaid ja äravaevatud nägusid.

Friisriidest sineliga mees karjus käsi üles tõstes:

«Tore! Küll lõõmab! Tore, poisid!...»

«See on peremees ise,» kuuldus hääli.

«Nii jah,» ütles vürst Andrei Alpatõtši poole pöördudes. «Ütle kõik edasi, nagu ma sulle rääkisin.» Ja enda kõrval vaikivale Bergile sõnagi vastamata ajas ta hobuse liikvele ning ratsutas põiktänavasse.

V

Smolenski alt taganesid väed edasi. Vaenlane järgnes neile. 10. augustil möödus polk, mida juhatas vürst Andrei, maanteel liikudes Lõssõje Gorõ'sse viivast prospektist. Palavad ja kuivad ilmad olid püsinud üle kolme nädala. Iga päev liikusid taevas käharad pilved, vahetevahel päikest varjates; kuid õhtuks läks jälle selgeks, ja

päike loojus pruunikaspunasesse sompu. Ainult tugev kaste värskendas öösel maad. Lõikamata jäänud vili kõrbes ja varises. Sood olid kuivanud. Kariloomad röökisid näljast, sest päikesest kõrvetatud aasadel polnud leida toitu. Jahe oli ainult öösiti ja metsades, kuni kaste veel maas püsis. Kuid teel, maanteel, mida mööda liikusid sõjaväed, polnud seda jahedust isegi öösiti, isegi mitte metsade vahel. Kaste polnud märgatav tubli veerandarssina sügavuselt segitambitud tee liivas ja tolmus. Niipea kui valgeks läks, algas liikumine. Voorid ja suurtükivägi liikusid hääletult, sumades rattarummudeni, jalavägi aga kuni pahkluuni pehmes, lämmatavas, öö jooksul jahtumata kuumas tolmus. Üht osa sellest liivatolmust sõtkusid jalad ja rattad, teine tõusis õhku ja seisis pilvena sõjaväe kohal, tungides teed mööda liikuvaile inimestele ja loomadele silmadesse, juustesse, kõrvadesse, ninasõõrmeisse ning peamiselt kopsudesse. Mida kõrgemale tõusis päike, seda kõrgemale tõusis tolmupilv, ja läbi selle peenikese, kuuma tolmu võis palja silmaga vaadata päikest, mida pilved ei varjanud. Päike näis suure purpurpunase kerana. Tuult ei olnud, ja inimesed olid lämbumas ses liikumatus õhus. Mehed sammusid, nina ja suu rätikuga kinni seotud. Külasse jõudes sööstsid kõik kaevude juurde. Kakeldi vee pärast ning joodi kaevud mudale.

Vürst Andrei oli polguülemaks, ja polgu elu korraldamine, meeste heaolu, vajadus käske saada ja anda pakkusid talle huvi. Smolenski põlemine ja mahajätmine oli vürst Andreile pöördeliseks sündmuseks. Uus viha vaenlase vastu pani teda unustama oma südamevalu. Ta andus täiesti polgu huvidele, hoolitses oma meeste ja ohvitseride eest ning oli sõbralik nende vastu. Polgus kutsuti teda *meie vürstiks*, oldi uhke ta üle ja armastati teda. Kuid hea ja leebe oli ta ainult oma polgu meestega, Timohhiniga ja teiste seesugustega — täiesti uute inimestega ja võõras keskkonnas, inimestega, kes ei võinud teada ega mõista tema minevikku; niipea aga kui ta kokku puutus mõne oma endise kaaslasega, staabimehega, läks ta kohe jälle okkaliseks: muutus kurjaks, pilkavaks ja põlglikuks. Teda tõukas eemale kõik, mis sidus ta mälestust minevikuga, ja seepärast püüdis ta

selle endise maailma suhtes ainult õiglane olla ja oma kohust täita.

Tõsi küll, vürst Andrei nägi kõike tumedas, sünges valguses, — eriti pärast seda, kui 6. augustil jäeti maha Smolensk (mida tema arusaamise järgi oleks võinud kaitsta ja oleks pidanud kaitsma) ja kui ta isa oli haigena sunnitud põgenema Moskvasse ja jätma rüüstata nii armsa, tema enda hoonestatud ning asustatud Lõssõje Gorõ; kuid sellest hoolimata sai vürst Andrei, tänu polgule, mõelda teisele, üldistest küsimustest täiesti sõltumatule asjale — oma polgule. 10. augustil jõudis kolonn, milles oli tema polk, Lõssõje Gorõ kohale. Kahe päeva eest oli vürst Andrei saanud teate, et tema isa, poeg ja õde olid sõitnud Moskvasse. Ehkki vürst Andreil polnud Lõssõje Gorõ's midagi teha, otsustas ta temale omase harjumuse tõttu osatada oma südamevalu ja Lõssõje Gorõ's ära käia.

Ta käskis endale hobuse saduldada ja ratsutas teelt kõrvale isa külasse, kus ta oli sündinud ja oma lapsepõlve veetnud. Möödudes tiigist, mille ääres kümned naised olid alati juttu ajades kurikatega kolkinud ja pesu loputanud, märkas vürst Andrei, et tiigi ääres ei olnud kedagi ja pooleldi vee alla vajunud lahtikistud parveke ujus serviti keset tiiki. Vürst Andrei ratsutas vahimajakese juurde. Peasissekäigu kivivärava juures polnud kedagi ja uks oli lukustamata. Aia teerajad olid juba rohtunud ja vasikad ning hobused uitasid inglise pargis. Vürst Andrei ratsutas kasvuhoone juurde: klaasid olid purustatud ja puud tünnides osalt küljeli, osalt kuivanud. Ta hõikas aednik Tarassi. Keegi ei vastanud. Kasvuhoone ümbert ringi ratsutades nägi ta, et kogu nikerdatud laudvõrestik on katki murtud ja ploomipuudelt viljad ühes okstega ära kistud. Vana ätt (vürst Andrei oli teda lapsepõlves näinud värava juures) istus rohelisel pingil ja punus viisku.

Ta oli kurt ega kuulnud vürst Andrei lähenemist. Ta istus pingil, kus oli armastanud istuda vana vürst, ja tema lähedale, murtud ning kuivanud magnoolia okstele olid riputatud niineribad.

Vürst Andrei ratsutas maja juurde. Mitu pärna vanas aias oli maha raiutud, kirju hobune kõndis varsaga otse

maja ees, rooside vahel. Aknaluugid olid kinni löödud. Üks alumise korra aken oli avatud. Keegi poisijõmpsikas jooksis vürst Andreid nähes majja.

Alpatõtš oli perekonna ära saatnud ja üksi Lõssõje Gorõ'sse jäänud; ta istus kodus ja luges pühakute elulugusid. Vürst Andrei saabumisest teada saades väljus ta, prillid ninal, nööpe kinni pannes majast, astus kiiresti vürsti juurde ja hakkas sõnagi lausumata nutma, suudeldes vürst Andrei põlve.

Siis pöördus ta kõrvale, pahane oma nõrkuse üle, ja hakkas vürstile aru andma asjade seisukorrast. Kõik väärtuslik ja kallis oli viidud Bogutšarovosse. Ka vili, umbes sada setverti, oli ära veetud; hein ja selleaastane, haruldane, nagu rääkis Alpatõtš, tõuvili oli haljana maha niidetud — sõjavägede poolt. Talupojad olid laostunud; mõned olid samuti läinud Bogutšarovosse; väike osa oli jäänud kohale.

Vürst Andrei ei kuulanud teda lõpuni ja küsis:

«Millal isa ja õde ära sõitsid?» mõeldes, millal nad sõitsid Moskvasse. Alpatõtš vastas, arvates, et küsitakse ärasõitu Bogutšarovosse, et sõideti seitsmendal, ja hakkas jälle pikalt rääkima majapidamisasjadest, paludes korraldusi.

«Kas käsite vägedele kviitungi vastu kaeru anda?» Meil on veel kuussada setverti järel,» küsis Alpatõtš.

«Mis talle vastata?» mõtles vürst Andrei, vaadates vanamehe päikesepaistel läikivale paljale pealaele ja lugedes tema näost, et ta ka ise on teadlik nende küsimuste sobimatusest ja küsib ainult niisama, et summutada ka oma südamevalu.

«Jah, anna,» ütles ta.

«Kui panite tähele korratusi aias,» rääkis Alpatõtš, «siis neid oli võimatu ära hoida: kolm polku läksid siit läbi ja olid siin ööd, eriti tragunid. Ma märkisin üles komandöri aukraadi ja nime, et esitada kaebus.»

«Mis sa siis mõtled teha? Kas jääd kohale, kui vaenlane sisse tuleb?» küsis talt vürst Andrei.

Alpatõtš pööras näo vürst Andrei poole ning vaatas talle otsa. Ja äkki tõstis ta piduliku liigutusega käe üles.

«Tema on mu kaitsja, sündigu tema tahtmine!» sõnas ta.

Hulk talupoegi ja mõisainimesi tuli paljastatud päi üle aasa, lähenedes vürst Andreile.

«Noh, jumalaga!» ütles vürst Andrei, Alpatõtši juurde alla kummardudes. «Sõida ise ära, vea minema, mis saad, ja käsi inimestel minna Rjazani või Moskva-lähedasse mõisasse.» Alpatõtš surus end tema jala vastu ja hakkas nutma. Vürst Andrei nihutas ta ettevaatlikult eemale, ajas hobuse liikvele ja ratsutas galopis puiesteed mööda alla.

Õues istus vanamees ikka endiselt osavõtmatult, nagu kärbes kalli koolnu näol, ja kopsis viisu liistu pihta. Kaks tüdrukukest tulid joostes, triiphoone puudelt nopitud ploomid seelikurüpes, ja sattusid vürst Andreile vastu. Noort isandat nähes haaras vanem tüdruk kohkunud näoga oma väiksema kaaslase käest kinni ja peitis end ühes temaga kase taha, ilma et oleks jõudnud üles korjata mahapudenenud rohelisi ploome.

Vürst Andrei pöördus ehmunult kärmesti kõrvale, kartes neile märgata anda, et ta neid nägi. Tal hakkas kahju sellest nägusast kohkunud tüdrukust. Ta kartis tema poole vaadata, kuid ühtlasi oli tal kange tahtmine seda teha. Uus, rõõmustav ja rahustav tunne valdas teda, kui ta neile tüdrukutele vaadates taipas teiste, temale täiesti võõraste ja niisama loomulikkude inimlikkude huvide olemasolu, nagu olid need, mis köitsid teda. Neil tüdrukutel oli ilmselt üksainus soov: ära viia ning ära süüa need rohelised ploomid, ilma et keegi neid tabaks, ja vürst Andrei soovis ühes nendega edu nende ettevõttele. Ta ei saanud hoiduda neile veel kord pilku heitmast. Arvates endid juba väljaspool hädaohtu olevat, hüppasid nad peidukohast välja ja sibasid peenikeste häältega midagi piiksudes ja seelikusabasid hoides oma paljaste, päevitanud jalakestega lõbusalt ning kärmesti üle muru.

Vürst Andrei tundis end natuke värskemana, olles eemaldunud tolmavast maanteest, kus liikusid sõjaväed. Kuid natuke maad teisel pool Lõssõje Gorõ't ratsutas ta jälle teele ja jõudis oma polgule järele puhkepeatusel, väikese tiigi tammi juures. Oli umbes kell kaks päeval. Päike, punane kera tolmus, kõrvetas ja põletas talumatult selga läbi musta kuue. Ikka samasugune tolm püsis liikumatult jutukõminaga peatuma jäänud vägede kohal.

Tuult ei olnud. Üle tammi ratsutades tundis vürst Andrei muda lehka ja tiigi jahedust. Tal tuli tahtmine vette minna — nii must kui see olekski. Ta vaatas tiigi poole, kust kuuldus kisa ja naerulaginat. Väike vetikatega kaetud sogane tiik oli nähtavasti paari vaksa võrra tõusnud ja ujutas tammi üle, sest ta oli täis soldatite paljaid, vees rabelevaid valgeid kehi telliskivipunaste käte, nägude ja kaeladega. Kogu see paljas, valge inimeseliha rabeles naeru lagistades ja huilates ses porises lombis, nagu kastekannu tuubitud kogred. Sellest rabelemisest hoovas lusti, ja seepärast oli see eriti kurb.

Üks noor valgetverd soldat — vürst Andrei tundis teda — kolmandast roodust, rihmakesega sääremarja all, taandus risti ette lüües, et hästi hoogu võtta ja vette sumatada; teine, tõmmu, alati sassis juustega allohvitser, seisis vööst saadik vees, liigutas oma lihaselist ülakeha ja puristas rõõmsalt, endale randmeteni päevitunud kätega vett pähe uhtes. Kuuldus üksteisele antud lakse, kiljumist ja huikeid.

Kaldal, tammil, tiigis — igal pool oli valget, tervet, sitket liha. Väikese punase ninaga ohvitser Timohhin kuivatas end tammil käterätiga ja hakkas vürsti nähes häbenema, söandas aga siiski teda kõnetada.

«Küll on mõnus, teie hiilgus, kui suvatseksite teiegi!» sõnas ta.

«Porine,» ütles vürst Andrei nägu krimpsutades.

«Me teeme teile kohe ruumi.» Ja Timohhin jooksis end riidesse panemata vürstile ruumi tegema.

«Vürst tahab.»

«Missugune? Kas meie vürst?» kuuldus hääli, ja kõik hakkasid nii kangesti kiirustama, et vürst Andrei vaevalt jõudis neid rahustada. Ta pidas paremaks end kuuris üle valada.

«Liha, ihu, *chair à canon*[1]!» mõtles ta, vaadates ka oma alasti keha, ja võbises mitte niivõrd külmast, kuivõrd talle endalegi mõistmatust vastikusest ja jubedusest, mida ta tundis seda tohutut hulka sogases tiigis solistavaid ihusid nähes.

---

[1] kahurilihat

7. augustil kirjutas vürst Bagration oma peatuspaigas Mihhailovkas Smolenski maanteel järgmist:

«Armuline härra krahv Aleksei Andrejevitš.

(Ta kirjutas Araktšejevile, kuid teadis, et keiser tema kirja läbi loeb, ja kaalutles seepärast iga sõna, niipalju kui ta selleks suuteline oli.)

Ma arvan, et minister juba raporteeris Smolenski jätmisest vaenlase kätte. On valus ja kurb, ja kogu armee on meeleheitel, et kõige tähtsam koht asjatult maha jäeti. Mina omalt poolt palusin isiklikult teda kõige veenvamal kombel, lõpuks kirjutasingi; kuid miski ei pannud teda nõustuma. Vannun teile oma au nimel, et Napoleon oli niisuguses kotis nagu mitte iialgi varem, ja ta oleks võinud kaotada poole armeed, kuid poleks suutnud vallutada Smolenskit. Meie väed võitlesid ja võitlevad nii, nagu nad pole iial võidelnud. Mina pidasin viieteistkümne tuhandega vaenlasi kinni üle kolmekümne viie tunni ja lõin neid, aga tema ei tahtnud neljateistkümneks tunnikski paigale jääda. See on häbiplekk meie vägedele, ja ta ise ei tohiks minu arvates enam maailmas eladagi. Kui ta ette kannab, et kaotused on suured, — see pole tõsi. Võib-olla nelja tuhande ümber, mitte rohkem, aga pole sedagi. Kui oleks kas või kümmegi tuhat olnud, mis parata, — sõda! Kuid see-eest kaotas vaenlane tohutu hulga...

Miks poleks võinud jääda veel kaheks päevaks? Vähemalt nad oleksid ise ära läinud, sest neil polnud vett meeste ega hobuste jootmiseks. Ta andis mulle sõna, et ei tagane, kuid äkki saatis dispositsiooni, et lahkub öösel. Sel kombel sõdida ei saa ja me võime vaenlase varsti Moskvasse tuua...

Liigub kuuldus, et te mõtlete rahule. Hoidku jumal rahutegemise eest! Pärast kõiki ohvreid ja niisuguseid hullumeelseid taganemisi — rahu teha: te ajate kogu Venemaa enda vastu üles ja igaüks meist hakkab häbenema mundrit kanda. Kui juba on läinud nii, — tuleb võidelda, kuni Venemaa jaksab ja inimesed jalul püsivad...

Käsutama peab üks inimene, mitte kaks. Teie minister võib hea olla ministeeriumis, aga kindralina on ta mitte ainult halb, vaid vilets, ja tema kätte on antud kogu

meie isamaa saatus... Tõesti, ma olen hulluks minemas pahameelest. Andestage, et ma kirjutan jultunult. Nagu näha, ei armasta see keisrit ja soovib meie kõigi hukkumist, kes soovitab teha rahu ja lasta ministril vägesid käsutada. Niisiis ma kirjutan teile tõtt: valmistage ette maakaitseväge. Sest minister toob kõige meisterlikumal viisil külalist enda järel pealinna. Suurt umbusku tekitab kogu armees härra tiibadjutant Wolzogen. Räägitakse, et ta kuulub rohkem Napoleonile kui meile, ja tema soovitab ministrile kõike. Ma pole ta vastu mitte ainult viisakas, vaid alistun talle nagu kapral, kuigi olen temast auastmelt vanem. See on valus; kuid oma heategijat ja valitsejat armastades — alistun. Ainult kahju on keisrist, et ta usaldab niisuguste kätte kuulsusrikka armee. Kujutlege, me oleme kaotanud oma taganemisega väsimuse tõttu ja hospidalidesse üle viieteistkümne tuhande mehe, aga kui me oleksime peale tunginud, siis poleks seda olnud. Ütelge jumalapärast, mis ütleb meie Venemaa — meie ema —, kui me nii kangesti kardame, ja mispärast me nii tubli ja püüdliku isamaa anname lurjustele ja sisendame igasse alamasse vihkamist ning häbi? Mida peljata ja keda karta? Mina pole süüdi, et minister on otsustusvõimetu, argpüks, taibutu, pikaldane ja et tal on kõik halvad omadused. Kogu sõjavägi lausa nutab ja kirub teda maapõhja...»

VI

Loendamatute liigituste hulgas, mida võib teha elunähtustes, võib kõiki neid nähtusi liigitada säärasteks, milles domineerib sisu, ja teisteks, milles domineerib vorm. Viimaste hulka võib vastandina küla, maakonnalinna, kubermangulinna ja isegi Moskva elule arvata Peterburi, eriti sealsete salongide elu. See elu on muutumatu.

1805. aastast peale me leppisime ja tülitsesime Bonaparte'iga, koostasime põhiseadusi ja tegime neid maha, aga Anna Pavlovna salong ja Eleeni salong jäid täpselt samasugusteks, nagu üks oli seitsme, teine viie aasta eest. Täpselt samuti räägiti Anna Pavlovna juures hämmastusega Bonaparte'i edust ja nähti niihästi tema edus

kui ka Euroopa valitsejate järeleandlikkuses kuritahtlikku salanõu, mille ainsaks eesmärgiks oli pahandust ja tülinat valmistada sellele õukonna ringile, mille esindajaks oli Anna Pavlovna. Täpselt samuti räägiti Eleeni juures, keda Rumjantsev ise austas oma külastustega ja keda ta pidas silmapaistvalt targaks naiseks, täpselt samuti nagu 1808. aastal, räägiti seal ka 1812. aastal vaimustusega suurest rahvusest ja suurest mehest ja vaadati kahetsusega tülile Prantsusmaaga, mis Eleeni salongis kooskäivate inimeste arvamise järgi pidi lõppema rahutegemisega.

Viimasel ajal, pärast keisri tagasipöördumist armeest, tekkis neis vastandlikes ringides-salongides mõningane ärevus ja pandi toime mõningaid meeleavaldusi teineteise vastu, kuid ringide suund jäi endiseks. Anna Pavlovna ringi võeti prantslastest ainult panetunud legitimiste ja seal väljendati patriootilist mõtet, et pole tarvis käia prantsuse teatris ja et selle näitetrupi ülalpidamine maksab niisama palju kui terve korpuse ülalpidamine. Sõjasündmusi jälgiti õhinal ja levitati meie armeele kõige soodsamaid kuuldusi. Eleeni rumjantsevlikus, prantsuslikus ringis lükati ümber kuuldusi vaenlase ning sõja julmusest ja arutati kõiki Napoleoni leppimiskatseid. Selles ringis tehti etteheiteid neile, kes soovitasid liiga ennatlikke korraldusi selle kohta, et õukond ja keisrinna-ema patronaaži all olevad tütarlaste õppeasutused valmistuksid ärasõiduks Kaasanisse. Üldse kujutleti Eleeni salongis kogu sõda tühiste demonstratsioonidena, mis pidid õige pea lõppema rahuga, ning valitses Bilibini arvamine, kes oli nüüd Peterburis oma inimeseks Eleeni salongis (iga tark inimene pidi käima Eleeni juures), et asja ei otsusta mitte püssirohi, vaid need, kes selle on välja mõtelnud. Selles ringis naerdi iirooniliselt ja targalt, ehkki väga ettevaatlikult Moskva vaimustuse üle, mille kohta teade ühes keisriga Peterburi jõudis.

Anna Pavlovna ringis seevastu oldi võlutud sellest vaimustusest ja räägiti sellest, nagu Plutarhos räägib antiikaja kangelastest. Vürst Vassili, kes oli endiselt tähtsates ametites, moodustas ühenduslüli kahe ringi vahel. Ta käis *ma bonne amie*[1] Anna Pavlovna juures ja

[1] oma hea sõbratari

Külastas *dans le salon diplomatique de ma fille*[1] ning läks alatiste ühest leerist teise sõitmiste tõttu sageli sõnadega segi ja rääkis Eleeni juures seda, mida oleks pidanud rääkima Anna Pavlovna juures, ja vastupidi.

Varsti pärast keisri saabumist sattus vürst Vassili Anna Pavlovna pool pikemalt rääkima sõjaasjadest, karmilt hukka mõistes Barclay de Tollyt ja kõheldes, keda määrata ülemjuhatajaks. Üks külalistest, keda tunti kui *un homme de beaucoup de mérite*[2], jutustas sellest, et ta oli täna näinud Peterburi maakaitseväe ülemaks valitud Kutuzovit, kes võttis osa kroonupalati istungist maakaitseväelaste vastuvõtmisel, ja julges ettevaatlikult avaldada oletust selle kohta, et Kutuzov oleks mees, kes rahuldaks kõiki nõudeid.

Anna Pavlovna naeratas nukralt ja tähendas, et Kutuzov pole keisrile midagi teinud peale ebameeldivuste.

«Ma olen rääkinud ja rääkisin ka aadlikogus,» ütles vürst Vassili vahele, «kuid mind ei võetud kuulda. Ma rääkisin, et keisrile ei meeldiks tema valimine maakaitseväe ülemaks. Nad ei võtnud mind kuulda.»

«Ikka mingi maania frondeerida,» jätkas ta. «Ja kelle ees? Ja kõik sellepärast, et me tahame järele ahvida rumalat Moskva vaimustust,» ütles vürst Vassili, hetkeks segi minnes ja unustades, et Eleeni juures oli tarvis naerda Moskva vaimustuse üle, Anna Pavlovna juures aga sellest võlutud olla. Kuid ta parandas kohe oma vea. «Kas sobib siis krahv Kutuzovil, Venemaa kõige vanemal kindralil, palatis istuda, *et il en restera pour sa peine!*[3] Kas võib ülemjuhatajaks nimetada inimest, kes ei suuda istuda hobuse selga, jääb nõupidamisel magama, kõige halvemate elukommetega inimest! Hea renomee lõi ta endale Bukarestis! Ma ei räägigi tema kui kindrali omadustest, — aga kas võib niisugusel silmapilgul määrata jõuetut ning pimedat rauka, lihtsalt pimedat? Hea kindrali saab pimedast! Ta ei näe mitte midagi. Pimesikku paras mängima ... mitte kui midagi ei näe!»

Keegi ei väielnud sellele vastu.

24. juulil oli see täiesti õige. Kuid 29. juulil tõsteti

[1] oma tütre diplomaatilist salongi
[2] suurte teenetega meest,
[3] ja kogu ta vaevanägemine on asjatu!

Kutuzov vürstiseisusse. Vürstiseisus võis tähendada ka seda, et temast taheti lahti saada, ja seepärast oli vürst Vassili arvamine ikka veel õige, kuigi ta nüüd ei rutanud seda väljendama. Kuid 8. augustil kutsuti kokku komitee, kuhu kuulusid kindralfeldmarssal Saltõkov, Araktšejev, Vjazmitinov, Lopuhhin ja Kotšubei, sõjakäigu arutamiseks. Komitee jõudis otsusele, et äparduste põhjuseks oli ülemuste rohkus, ja sellest hoolimata et isikud, kellest komitee koosnes, olid teadlikud keisri antipaatiast Kutuzovi vastu, tegi komitee pärast lühikest nõupidamist ettepaneku määrata Kutuzov ülemjuhatajaks. Ning selsamal päeval määrati Kutuzov armee ja kogu sõjavägede all oleva piirkonna täievoliliseks ülemjuhatajaks.

9. augustil kohtas vürst Vassili Anna Pavlovna juures jälle *l'homme de beaucoup de mérite*'i[1]. *L'homme de beaucoup de mérite* lipitses Anna Pavlovna ümber, kuna ta soovis saada määratud tütarlaste õppeasutuse kuraatoriks. Vürst Vassili astus tuppa õnneliku võitja ilmega, nagu inimene, kes on saavutanud oma soovide sihi.

«Eh bien, vous savez la grande nouvelle? Le prince Koutouzoff est maréchal.[2] Kõik lahkarvamised on lõpetatud. Ma olen nii õnnelik, nii rõõmus!» rääkis vürst Vassili. *«Enfin voilà un homme,»*[3] sõnas ta, silmitsedes tähtsalt ning karmilt kõiki salongis viibijaid.

L'homme de beaucoup de mérite ei suutnud, hoolimata oma soovist kohta saada, hoiduda vürst Vassilile tema endist arvamist meelde tuletamast. (See oli ebaviisakas niihästi vürst Vassili suhtes Anna Pavlovna salongis kui ka Anna Pavlovna suhtes, kes selle teate samuti rõõmsalt vastu võttis; kuid ta ei suutnud end tagasi hoida.)

«Mais on dit qu'il est aveugle, mon prince?»[4] lausus ta, vürst Vassilile tema enda sõnu meelde tuletades.

«Allez donc, il y voit assez,»[5] ütles vürst Vassili oma kiire, kõhatleva bassihäälega, sellesama häälega ja sellesama kõhatlusega, millega ta lahendas kõiki raskusi. *«Allez, il y voit assez,»* kordas ta. «Ja mille üle ma rõõ-

[1] suurte teenetega meest.
[2] Noh, kas teate suurt uudist? Vürst Kutuzov on marssal.
[3] Lõpuks ometi üks mees,
[4] Kuid räägitakse, et ta olevat pime, vürst?
[5] Minge ikka, ta näeb küllaldaselt,

mustan,» jätkas ta, «on see, et keiser andis talle täieliku võimu kõigi armeede ja kogu piirkonna üle, — võimu, millist pole iial olnud ühelgi ülemjuhatajal. Ta on teiseks isevalitsejaks,» lõpetas ta võiduka naeratusega.

«Annaks jumal, annaks jumal,» ütles Anna Pavlovna.

L'homme de beaucoup de mérite, alles uustulnukas õukondlaste seltskonnas, soovis Anna Pavlovnale meele järgi olla, kaitstes tema endist arvamist ses asjas, ja ütles:

«Räägitakse, et keiser olevat vastumeelselt andnud selle võimu Kutuzovile. *On dit qu'il rougit comme une demoiselle à laquelle on lirait Joconde, en lui disant: «Le souverain et la patrie vous decernent cet honneur.»»*[1]

«Peut-être qui le coeur n'était pas de la partie,»[2] ütles Anna Pavlovna.

«Oo ei, ei,» astus vürst Vassili õhinal välja Kutuzovi kaitseks. Nüüd ei võinud ta Kutuzovit enam kellelegi loovutada. Vürst Vassili arvates polnud mitte ainult Kutuzov ise tubli, vaid ka kõik jumaldasid teda. «Ei, see pole võimalik, sest keiser oskas varem teda nii väga hinnata,» sõnas ta.

«Andku jumal ainult, et vürst Kutuzov,» ütles Anna Pavlovna, «suudaks end tõeliselt maksma panna ega lubaks k e l l e l g i endale kaikaid kodarate vahele pilduda — *des bâtons dans les roues*[3].»

Vürst Vassili mõistis kohe, kes oli see «keegi». Ta ütles sosinal:

«Ma tean kindlasti, et Kutuzov seadis vääramatuks tingimuseks, et troonipärija ei viibiks armee juures. *Vous savez ce qu'il a dit à l'Empereur?»*[4] Ja vürst Vassili kordas sõnu, mis Kutuzov olevat keisrile öelnud: «Ma ei saa teda karistada, kui ta teeb midagi halvasti, ega anda talle autasu, kui ta teeb midagi hästi.» Oo, vürst Kutuzov on väga tark mees, *je le connais de longue date*[5].»

[1] Räägitakse, et ta punastas nagu tütarlaps, kellele loetakse Glocondat, öeldes temale: «Keiser ja isamaa määravad teile selle austava ülesande.»
[2] Võib-olla polnud ta südamega asja juures.
[3] kaikaid kodarate vahele.
[4] Te teate, mis ta keisrile ütles?
[5] ma tunnen teda ammust ajast.

«Räägitakse koguni,» ütles *l'homme de beaucoup de mérite,* kel ei olnud veel õukondlikku taktitunnet, «et vürstlik hiilgus tegi kindlaks tingimuseks, et keiser ise ka ei tuleks armee juurde.»

Niipea kui ta seda oli öelnud, pöördusid vürst Vassili ja Anna Pavlovna silmapilk temast ära ja vaatasid teineteisele nukralt otsa, ohates tema lihtsameelsuse üle.

VII

Sellal kui see toimus Peterburis, olid prantslased juba Smolenskist läbi läinud ja lähenesid ikka enam ja enam Moskvale. Napoleoni ajalookirjutaja Thiers räägib samuti nagu teisedki Napoleoni ajalookirjutajad, püüdes oma sangarit õigustada, et Napoleon meelitati tahtmatult Moskva müüride alla. Tal on õigus, nagu on õigus ka kõigil teistel ajaloolastel, kes otsivad ajalooliste sündmuste seletust üheainsa inimese tahtest; tal on samuti õigus nagu vene ajaloolastelgi, kes kinnitavad, et vene väejuhtide osavus meelitas Napoleoni Moskvasse. Peale retrospektiivsuse seaduse, mis kõike möödunut kujutab toimunud fakti ettevalmistusena, mängib siin oma osa ka vastastikkus, mis kogu asja segi ajab. Hea maletaja, kes kaotab partii, on siiralt veendunud, et kaotuse põhjustas temapoolne viga, ja otsib seda viga oma mängu algusest, kuid unustab, et igas tema käigus kogu mängu kestel oli samasuguseid vigu, et ükski tema käik polnud täiuslik. Viga, millele ta pöörab tähelepanu, on talle märgatav ainult sellepärast, et vastane seda ära kasutas. Kui palju keerulisem aga on sõjamäng, mis toimub teatavais ajatingimustes ja milles mitte ainult tahe ei juhi elutuid masinaid, vaid kus kõik tuleneb mitmesuguste tahteavalduste arvutuist kokkupõrkeist!

Pärast Smolenskit taotles Napoleon lahingut Dorogobuži taga Vjazma all, seejärel Tsarevo-Zaimištše juures; kuid juhtus nii, et venelased asjaolude arvutute kokkusattumiste tõttu ei saanud lahingut vastu võtta enne Borodinod, saja kaheteistkümne versta kaugusel Moskvast. Vjazmast alates tegi Napoleon korralduse otse Moskva peale liikumiseks.

Moscou, la capitale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre, Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises![1] See *Moscou* ei andnud rahu Napoleoni kujutlusele. Marsil Vjazmast Tsarevo-Zaimištšesse ratsutas Napoleon kaardiväe, vahtkonna, paažide ning adjutantide saatel oma võigul angliseeritud küliskäijal. Staabiülem Berthier oli maha jäänud, et üle kuulata ratsaväe kätte langenud vene vangi. Ta kihutas galopis ühes tõlgi Lelorme d'Ideville'iga Napoleonile järele ja peatas lõbusa näoga oma hobuse.

«Eh bien?»[2] küsis Napoleon.

«Un cosaque de Platow[3] räägib, et Platovi korpus ühineb suure armeega ja et Kutuzov on määratud ülemjuhatajaks. *Très intelligent et bavard!»*[4]

Napoleon naeratas, käskis sellele kasakale hobuse anda ja ta enda juurde tuua. Ta soovis ise temaga rääkida. Mitu adjutanti kihutas minema, ja tunni aja pärast ratsutas Napoleoni juurde Denissovile kuulunud ning tema poolt Rostovile loovutatud pärisori Lavruška lühikeses tentsikukuues, prantsuse ratsaväe sadulaga, kelmi ning purjus inimese lõbusa näoga. Napoleon käskis tal enda kõrval ratsutada ja hakkas teda küsitlema:

«Te olete kasakas?»

«Kasakas, teie ausus.»

«Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait, car la simplicité de Napoléon n'avait rien qui put révéler à une imagination orientale la présence d'un souverain, s'entretint avec la plus extrême familiarité des affaires de la guerre actuelle,»[5] räägib Thiers, jutustades sellest episoodist. Tegelikult oli Lavruška, kes oli enda purju joonud ja isanda ilma lõunata jätnud, eelmisel

[1] Moskva, selle suure riigi aasialik pealinn, Aleksandri rahvaste püha linn, Moskva oma loendamatute hiina pagoodi kujuliste kirikutega!

[2] Noh?

[3] Platovi kasakas

[4] Väga arukas ja lobisejat

[5] Mitte teades, kelle seltskonnas ta viibib, sest Napoleoni lihtsuses polnud midagi, mis idamaisele kujutlusele oleks võinud paljastada monarhi juuresoleku, vestles kasakas äärmise familiaarsusega käesoleva sõja asjust.

päeval ihunuhtlust saanud ja külasse kanade järele saadetud, kus ta oli hakanud marodeerima ja prantslaste kätte vangi sattunud. Lavruška oli üks neid jõhkraid, jultunud teenreid, kes on tulest ja veest läbi käinud, kes peavad oma kohuseks kõike teha alatuse ja kavalusega, kes on valmis oma isandale osutama igasuguseid teeneid ja kes kavalasti taipavad härraste halbu mõtteid, eriti auahnust ja väiklust.

Sattudes Napoleoni seltskonda, kelle isiku ta väga hästi ning hõlpsasti ära tundis, ei kohmetunud Lavruška põrmugi, vaid püüdis ainult kõigest hingest olla uute isandate meele järgi.

Ta teadis väga hästi, et see on Napoleon ise, ja Napoleoni juuresolek ei saanud teda rohkem segadusse viia kui Rostovi või vitsakimbuga vahtmeistri juuresolek, sest ei vahtmeister ega Napoleon ei saanud temalt midagi ära võtta.

Ta luiskas kõike, mida tentsikud omavahel arutasid. Palju sellest oli tõsi. Kui aga Napoleon temalt küsis, kuidas venelased arvavad, kas nad võidavad Bonaparte'i või mitte, siis tõmbas Lavruška silmad kissi ja jäi mõttesse.

Ta nägi siin peent kavalust, nagu Lavruška-taolised inimesed näevad alati kõiges kavalust, kortsutas kulmu ja vaikis tükk aega.

«See tähendab: kui tuleb lahing,» ütles ta mõtlikult, «ja tuleb õige pea, siis on see just nii. Noh, aga kui läheb mööda kolm päeva, ja pärast sedasama päeva, siis, tähendab, kipub asi pikale venima selle lahinguga.»

Napoleonile tõlgiti see niiviisi: *«Si la bataille est donnée avant trois jours, les Français la gagneraient, mais que si elle serait donnée plus tard, dieu sait ce qui en arriverait,»*[1] ütles Lelorme d'Ideville naeratades. Napoleon ei naeratanud, kuigi ta näis olevat kõige lõbusamas meeleolus ja käskis endale korrata neid sõnu.

Lavruška märkas seda, ja et Napoleoni lõbustada, ütles teeseldes, nagu ei teaks ta, kes tema on:

«Teame, et teil on Punapart, ta on kõiki maailmas

[1] Kui lahing peetakse enne kolme päeva, siis võidavad prantslased, aga kui see on hiljem, siis jumal teab, mis sellest saab,

lõõnud, aga noh, meiega on teine lugu . . .» ütles ta ega teadnud isegi, kuidas ja miks ta sõnades lõpuks esile lipsas kelkiv patriotism. Tõlk andis need sõnad Napoleonile edasi ilma lõpuosata, ja Bonaparte naeratas. *«Le jeune Cosaque fit sourire son puissant interlocuteur,»*[1] ütleb Thiers. Mõned sammud vaikides edasi ratsutanud, pöördus Napoleon Berthier' poole ja ütles, et ta tahab proovida, missugust mõju avaldab *sur cet enfant du Don*[2] teade, et mees, kellega see *enfant du Don* räägib, on keiser ise, seesama keiser, kes on kirjutanud püramiididele oma surematu võiduka nime.

Teade anti edasi.

Lavruška (mõistes, et seda tehti tema segadusseajamiseks ja et Napoleon mõtles, et ta kohkub) teeskles uute härraste meeleheaks kohe hämmastust, jahmumist, ajas silmad pungi ja tegi samasuguse näo nagu harilikult siis, kui teda peksupingile viidi. *«A peine l'interprête de Napoléon,»* ütleb Thiers, *«avait-il parlé, que le Cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait pénêtré jusqu'à lui, à travers les steppes de l'Orient. Toute sa loquacité s'était subitement arrêtée, pour faire place à un sentiment d'admiration naïve et silencieuse. Napoléon, après l'avoir récompensé, lui fit donner la liberté, comme à un oiseau qu'on rend aux champs qui l'ont vu naître.»*[3]

Napoleon ratsutas edasi, unistades sellest *Moscou*'st, mis nii väga kütkestas ta kujutlust, aga «lind, kes antakse tagasi väljadele, kus ta sündinud,» kihutas eelpostide poole, valmis mõeldes kõiksugu asju, mis polnud juhtunud ja mida ta kavatses jutustada omade juures. Seda aga, mis temaga tõesti oli juhtunud, ei tahtnud ta

[1] Noor kasakas pani oma vägeva vestluskaaslase naeratama.
[2] sellele Doni lapsele
[3] Vaevalt oli Napoleoni tõlk seda öelnud, kui kasakas mingist jahmatusest haaratuna ei lausunud enam ühtki sõna ja edasi ratsutades lakkamatult silmitses maadevallutajat, kelle nimi oli idamaa steppide kaudu temani tunginud. Kogu tema jutukus oli äkki lõppenud ja asendus lihtsameelse ning vaikiva imetlusega. Napoleon andis talle tasu ning käskis lasta ta vabadusse otsekui linnu, kes antakse tagasi väljadele, kus ta on sündinud.

jutustada just sellepärast, et see tema meelest ei väärinud jutustamist. Ta jõudis kasakate juurde, kuulas järele, kus oli Platovi väeosasse kuuluv polk, ja leidis juba samal õhtul kätte oma isanda Nikolai Rostovi, kes peatus Jankovos ja oli parajasti istunud hobuse selga, et ühes Iljiniga teha lõbusõitu ümberkaudseis külades. Ta andis teise hobuse Lavruškale ja võttis ta endaga kaasa.

VIII

Vürstitar Marja ei viibinud Moskvas ega olnud ka väljaspool hädaohtu, nagu arvas vürst Andrei.

Pärast Alpatõtši tagasitulekut Smolenskist ärkas vana vürst äkki otsekui unest. Ta käskis küladest maakaitseväelased kokku koguda ning relvastada ja kirjutas ülemjuhatajale kirja, milles ta temale teatas oma kavatsusest viimse võimaluseni Lõssõje Gorõ'sse jääda ja end kaitsta, jättes tema otsustada, kas ta võtab midagi ette või ei võta Lõssõje Gorõ kaitseks, kus langeb vangi või saab surma üks kõige vanemaid vene kindraleid, ja teatas kodustele, et jääb Lõssõje Gorõ'sse.

Kuid ise Lõssõje Gorõ'sse jäädes tegi vürst korralduse, et vürstitar ja Dessalles ühes väikese vürstiga saadetaks Bogutšarovosse ja sealt Moskvasse. Vürstitar Marja, keda hirmutas isa palavikuline, unetu tegutsemine, mis oli asendanud tema endise norutamise, ei suutnud teda üksi jätta ja söandas esimest korda elus temale vastu hakata. Ta keeldus sõitmast, ja tema peale langes vürsti viha kohutav äike. Vürst tuletas tütrele meelde kõike, milles ta oli tütre vastu ülekohtune. Püüdes tütart süüdistada, ütles ta temale, et vürstitar Marja on teda ära vaevanud, et ta on teda pojaga tülli ajanud, et tal on tema vastu olnud inetuid kahtlustusi, et ta on oma elu ülesandeks teinud isa elu mürgitada, ja ajas tütre oma kabinetist välja, öeldes talle, et sõitku ta ära või mitte, temale on see ükskõik. Ta ütles, et ei taha teadagi tütre olemasolust, kuid hoiatab teda juba ette, et ärgu ta julgegu talle oma nägu näidata. See, et isa ei käskinud teda mitte vägisi ära viia, nagu ta kartis, vaid ei lubanud tal ainult oma silma alla tulla, rõõmustas vürstitar Marjat.

Ta teadis, et see tõendas seda, et isa oma salajamas hingepõhjas oli rõõmus, et ta koju jäi ja ära ei sõitnud.

Järgmisel päeval pärast Nikoluška ärasõitu riietus vana vürst hommikul täielikku mundrisse ja valmistus sõitma ülemjuhataja juurde. Kaless oli juba ukse ees. Vürstitar Marja nägi, kuidas isa, mundris ja kõigi aumärkidega, väljus majast ning läks aeda, et relvastatud talupoegadele ja mõisameestele ülevaatust teha. Vürstitar Marja istus akna juures ja kuulatas tema häält, mis kostis aiast. Äkki jooksis puiesteelt välja mitu kohkunud näoga meest.

Vürstitar Marja jooksis välistrepile, sealt lilledega palistatud teerajale ja puiesteele. Talle liikus vastu suur hulk maakaitseväelasi ja mõisamehi, ja selle rahvahulga keskel lohistasid mitu meest väikest mundris ning aumärkidega rauka, teda käe alt kinni hoides. Vürstitar Marja jooksis isa juurde, kuid ei suutnud läbi pärnapuiestee varju väikeste sõõridena langeva valguse mängus selgusele jõuda, missugune muutus oli toimunud vürsti näos. Ainus, mis ta nägi, oli see, et isa näo endine karm ja otsustav ilme oli asendunud argliku ning alistuva ilmega. Tütart nähes liigutas ta jõuetult huuli ja kähistas midagi. Võimatu oli aru saada, mida ta tahtis. Ta tõsteti kätele, kanti kabinetti ja pandi sellele diivanile, mida ta viimasel ajal nii väga oli kartnud.

Koju toodud arst laskis tal samal ööl aadrit ja teatas, et vürstil on parema poole halvatus.

Lõssõje Gorõ'sse jäämine muutus järjest ohtlikumaks ja järgmisel päeval pärast rabandust viidi vürst Bogutšarovosse. Arst sõitis temaga kaasa.

Kui nad Bogutšarovosse jõudsid, olid Dessalles ja väike vürst juba Moskvasse ära sõitnud.

Ikka samas olukorras, mitte halvemas ega paremas, lamas halvatud vana vürst kolm nädalat Bogutšarovos, uues majas, mille vürst Andrei oli ehitanud. Vana vürst oli meelemärkuseta ja lamas nagu moonutatud laip. Ta pomises lakkamatult midagi, ta kulmud ja huuled tõmblesid, ja võimatu oli teada, kas ta sai või ei saanud aru sellest, mis teda ümbritses. Üht võis kindlasti teada — seda, et ta kannatas ja tundis vajadust veel midagi väljendada. Kuid mis see oli, seda ei suutnud keegi mõista:

kas oli see haige ja poolhullu kapriis, kas puutus see üldisse asjade käigusse või puutus see perekondlikesse asjaoludesse.

Arst rääkis, et rahutus, mida ta väljendab, ei tähenda midagi, et sel on kehalised põhjused; kuid vürstitar Marja arvas (ja see, et tema juuresolek vana vürsti rahutust alati suurendas, kinnitas tema oletust), et isa tahab talle midagi öelda. Vürst kannatas ilmselt nii kehaliselt kui hingeliselt.

Paranemise lootust ei olnud. Teda kuhugi viia ei saanud. Ja mis oleks olnud, kui ta oleks teel surnud? «Kas poleks parem, kui tuleks lõpp, päris lõpp!» mõtles vürstitar Marja mõnikord. Ta valvas haige juures ööd kui päevad, peaaegu magamata, ja kohutav öelda: ta valvas tema juures sageli mitte lootuses leida paranemise tundemärke, vaid soovides leida lõpule lähenemise tunnuseid.

Nii imelik kui vürstitaril oligi tajuda endas seda tunnet, kuid see oli temas olemas. Ja veel hirmsam oli vürstitar Marjale see, et isa haigestumise järel (võib-olla ehk veel varemgi, võib-olla juba siis, kui ta midagi oodates oli isa juurde jäänud) ärkasid temas kõik uinunud, unustatud isiklikud soovid ja lootused. See, mida talle aastate jooksul polnud pähe tulnud, — mõtted vabast elust ilma hirmuta isa ees, isegi mõtted armastuse ja perekonnaõnne võimalusest — keerlesid alatasa tema kujutluses nagu saatana kiusatus. Kuidas ta neid endast ka eemale ei tõrjunud, tal tulid alatasa pähe küsimused, kuidas ta nüüd, pärast seda, korraldab oma elu. Need olid saatana kiusamised, ja vürstitar Marja teadis seda. Ta teadis, et ainsaks relvaks kiusaja vastu olid palved, ja ta katsus palvetada. Ta laskus palvetusasendisse, vaatas pühapiltide poole, luges palvesõnu, kuid ei saanud palvetada. Ta tundis, et nüüd oli teda vallanud teine — maise, raske ja vaba tegutsemise maailm, mis oli täiesti vastandlik sellele kõlbelis-vaimsele maailmale, millesse ta varem oli suletud ja milles parimaks lohutuseks oli palvetamine. Ta ei saanud palvetada ega saanud nutta, ja argipäeva mured said võimust tema üle.

Bogutšarovosse jäämine muutus hädaohtlikuks. Igalt poolt tuli kuuldusi prantslaste lähenemisest, ja ühes

külas, viieteistkümne versta kaugusel Bogutšarovost, olid prantsuse marodöörid mõisa paljaks riisunud.

Arst nõudis, et vürst kaugemale viidaks; mõisnikkude peamees saatis vürstitar Marja juurde ametniku, manitsedes teda võimalikult ruttu ära sõitma; ispravnik sõitis Bogutšarovosse ja nõudis sedasama, rääkides, et neljakümne versta kaugusel on prantslased, et külades levitatakse prantsuse proklamatsioone ja et kui vürstitar ühes isaga enne viieteistkümnendat ära ei sõida, siis ei vastuta tema millegi eest.

Vürstitar otsustas sõita viieteistkümnendal. Päev otsa oli tal tegemist ettevalmistuste muredega ja käskude andmisega, mille saamiseks kõik pöördusid tema poole. Öö vastu viieteistkümnendat veetis ta nagu harilikult lahti riietumata selle toa kõrval, kus lamas vürst. Mitu korda kuulis ta ärgates isa ägisemist, pominat, voodi naginat ja Tihhoni ning arsti samme, kes teda teisele küljele keerasid. Mitu korda kuulatas ta ukse juures, ja talle tundus, et täna pomises isa valjemini kui harilikult ja keeras sagedamini teist külge. Vürstitar ei saanud magada ja astus mitu korda ukse juurde, kuulatades ja tahtes sisse astuda, kuid ei julgenud seda teha. Kuigi vürst ei rääkinud, nägi ja teadis vürstitar Marja, kui ebameeldiv oli talle igasugune tema pärast väljendatud kartus. Ta pani tähele, kui rahulolematult isa kõrvale pöördus tema pilgu eest, mis mõnikord oli tahtmatult ja pinevalt temale suunatud. Ta teadis, et tema tulek öösel, ebatavalisel ajal, ärritaks isa.

Kuid iialgi polnud tal nii kahju, nii hirmus olnud kaotada isa. Ta tuletas meelde kogu oma elu temaga, ja igas ta sõnas, igas teos leidis ta tema armastuse väljendust enda vastu. Vahetevahel tungisid nende mälestuste sekka ta kujutlusse saatana kiusamised, mõtted sellest, mis tuleb pärast isa surma ja kuidas kujuneb tema uus, vaba elu. Kuid jälestusega tõrjus ta need mõtted eemale. Vastu hommikut jäi isa vaikseks, ja vürstitar Marja uinus.

Ta ärkas hilja. Siirus, mis on omane ärkamisele, näitas talle selgesti seda, mis kõige rohkem köitis ta mõtteid isa haiguse ajal. Ta ärkas, kuulatas, mis toimub tei-

sel pool ust, kuulis isa ägisemist ja ütles endale ohates, et kõik on endistviisi.

«Aga mis siis peaks olema? Mida ma siis tahtsin? Ma tahan tema surma!» hüüatas ta jälestusega iseenda vastu.

Ta riietus, pesi end, luges palveid ja läks välistrepile. Trepi ette olid aetud ilma hobusteta veokid, millele laaditi majakraami.

Hommik oli soe ja hall. Vürstitar Marja peatus trepil, tundes ikka veel õudust oma hingelise jälkuse ees ja püüdes oma mõtteid korrastada, enne kui ta läheb isa juurde.

Arst tuli trepist alla ja astus ta juurde.

«Tal on täna parem,» ütles arst. «Ma otsisin teid. Võib üht-teist aru saada sellest, mis ta räägib, pea on selgem. Lähme. Ta kutsub teid . . .»

Vürstitar Marja süda hakkas selle teate juures nii tugevasti kloppima, et ta nõjatus kahvatades ukse vastu, et mitte kukkuda. Teda näha, temaga rääkida, tema pilgu alla sattuda nüüd, kus vürstitar Marja hing oli tulvil hirmsaid, kuritegelikke kiusatusi, — see oli piinavalt rõõmustav ja kohutav.

«Lähme,» ütles arst.

Vürstitar läks isa tuppa ja astus voodi juurde. Vana vürst lamas kõrgel selili, ta väikesed, kondised, liillade sõlmjate soontega käed olid vaibal, vasak silm vaatas ainiti otse, kuna parem silm oli kõõrdi tõmbunud, kulmud ja huuled olid liikumatud. Ta oli nii kõhnuke, väike ja hale. Ta nägu näis olevat kokku kuivanud või ära sulanud, näojooned näisid olevat peenemaks muutunud. Vürstitar Marja astus ta juurde ja suudles ta kätt. Ta vasak käsi pigistas tütre kätt nii, et oli näha, et ta oli teda juba ammu oodanud. Ta hakkas tütre kätt sikutama ja ta kulmud ning huuled hakkasid vihaselt liikuma.

Vürstitar Marja silmitses teda kohkunult, püüdes taibata, mida ta temalt tahtis. Kui ta asendit muutes nihutas end niiviisi, et isa vasak silm nägi tema nägu, siis rahunes haige ega pööranud mitme sekundi jooksul temalt oma silmi. Seejärel hakkasid ta huuled ja keel liikuma, kuuldus häälitsusi, ja ta hakkas rääkima, arglikult ning paluvalt tütrele otsa vaadates, ilmselt kartes, et tütar temast aru ei saa.

Vürstitar Marja vaatas kogu tähelepanujõudu pingutades talle näkku. Koomiline vaev, millega isa keelt liigutas, sundis vürstitar Marjat silmi langetama ja vaevaga maha suruma kurku tõusvaid nuukseid. Vürst ütles midagi, korrates oma sõnu mitu korda. Vürstitar Marja ei suutnud neid mõista; kuid ta püüdis aimata, mis isa ütles, ja kordas küsivalt sõnu, mis ta oli öelnud.

«Sü . . . va . . . va . . .» kordas vürst mitu korda . . .

Polnud kuidagi võimalik sõnadest aru saada. Arst arvas, et tema on taibanud, ja küsis, sõnu korrates: «Vürstitar kardab?» Vürst raputas eitavalt pead ja kordas jälle sedasama . . .

«Süda, süda valutab,» mõistis ja ütles vürstitar Marja. Vürst ümises jaatavalt, võttis ta käe ja hakkas seda suruma mitmesse kohta oma rinna vastu, otsekui otsides sellele õiget paika.

«Aina mõtted! Sinust . . . mõtted . . .» lausus ta siis palju paremini ning arusaadavamalt kui enne, olles nüüd kindel, et teda mõistetakse. Vürstitar Marja surus pea ta käte vastu, püüdes varjata oma nuukseid ja pisaraid.

Vürst silitas käega üle tütre juuste.

«Ma kutsusin sind kogu öö . . .» sõnas ta.

«Oleksin ma teadnud . . .» ütles vürstitar Marja läbi pisarate. «Ma kartsin sisse tulla.»

Vürst pigistas ta kätt.

«Sa ei maganud?»

«Ei, ma ei maganud,» ütles vürstitar Marja, eitavalt pead raputades. Tahtmatult isale alistudes püüdis ta nüüd samuti nagu tema rääkida peamiselt märkide abil ja ka justkui vaevaliselt keelt liigutades.

«Kallis tütreke . . .» või «kullake . . .» Vürstitar Marja ei saanud aru, kuid isa pilgu järgi otsustades oli kindlasti öeldud õrn, hellitav sõna, milliseid ta iial ei rääkinud. «Miks sa ei tulnud?»

«Ja mina soovisin, soovisin tema surma!» mõtles vürstitar Marja.

Vürst vaikis natuke aega.

«Aitäh sulle . . . tütar, sõbrake, kõige, kõige eest . . . andesta . . . tänan . . . andesta . . . tänan! . . .» Ja ta silmist voolasid pisarad. «Kutsuge Andrjuša,» ütles ta äkki, ja midagi lapselik-arglikku ning umbusklikku pais-

tis selle soovi juures ta näost. Ta justkui teadis isegi, et ta soovil polnud mõtet. Niiviisi vähemalt näis vürstitar Marjale.

«Ma sain temalt kirja,» vastas vürstitar Marja.

Vürst vaatas imestunult ning arglikult talle otsa.

«Kus ta siis on?»

«Ta on sõjaväes, *mon père,* Smolenskis.»

Vürst vaikis kaua, silmad suletud; siis noogutas ta jaatavalt pead, otsekui vastuseks oma kahtlustele ja selle kinnituseks, et ta saab nüüd kõigest aru ja et talle on kõik meelde tulnud, ja avas silmad.

«Jah,» ütles ta selgelt ning tasa. «Kadunud on Venemaa! Hävitasid!» Ja ta hakkas jälle nuuksuma ja pisarad voolasid tal silmist. Vürstitar Marja ei suutnud end enam tagasi hoida ja nuttis ka, temale näkku vaadates.

Vürst sulges jälle silmad. Ta lakkas nutmast. Ta tegi käega märgi silmade suunas, ja Tihhon sai temast aru ning pühkis ta pisarad ära.

Siis avas ta silmad ja ütles midagi, millest hulgal ajal keegi aru ei saanud; lõpuks mõistis üksnes Tihhon ja tegi teistele teatavaks. Vürstitar Marja otsis tema sõnade tähendust sellest meeleolust, milles ta nüüdsama oli kõnelnud. Kord mõtles ta, et isa räägib Venemaast, teinekord, et vürst Andreist, või temast, või pojapojast, või oma surmast. Ja seepärast ei suutnud ta taibata isa sõnade tähendust.

«Pane oma valge kleit selga, see meeldib mulle,» rääkis vürst.

Neist sõnadest aru saades hakkas vürstitar Marja veel valjemini nutma, ja arst võttis tal käe alt kinni ning viis ta toast välja terrassile, manitsedes teda, et ta rahuneks ja hakkaks tegelema ettevalmistustega ärasõiduks. Pärast seda kui vürstitar Marja oli väljunud vürsti toast, hakkas vürst jälle rääkima pojast, sõjast, keisrist, ta kulmud tõmblesid tigedalt, ta kõrgendas oma kähedat häält, ja teda tabas teine ning viimne rabandus.

Vürstitar Marja peatus terrassil. Ilm oli ilus, päikesepaisteline ja palav. Ta ei suutnud midagi mõista, millelegi mõelda ega midagi tunda peale oma kirgliku armastuse isa vastu, armastuse, mida ta, nagu talle näis, polnud kuni selle silmapilguni tundnud. Ta jooksis aeda ja

ruttas valjusti nuttes tiigi poole mööda noori pärnapuiesteid, mis vürst Andrei oli istutanud.

«Ja ... mina ... mina ... mina soovisin ta surma! Ma soovisin, et rutem lõpeks ... Ma tahtsin rahu saada ... Aga mis saab siis minust? Milleks mulle minu rahu, kui teda ei ole!» pomises vürstitar Marja kuuldavalt, käies kiirete sammudega mööda aeda ja muljudes kätega rinda, kust nuuksed kramplikult välja tungisid. Teinud alas ringi, mis tõi teda jälle maja juurde, nägi ta endale vastu tulevat m-lle Bourienne'i (kes kavatses jääda Bogutšarovosse ega tahtnud sealt ära sõita) ja tundmatut meest. See oli maakonna mõisnikkude-peamees, kes oli ise tulnud vürstitari juurde, et selgitada talle kiire ärasõidu vajalikkust. Vürstitar Marja kuulas teda ega saanud temast aru. Ta viis peamehe majja, pakkus talle einet ja istus ühes temaga. Siis vabandas ta peamehe ees ja astus vana vürsti toa ukse juurde. Arst tuli erutatud näol toast välja ja ütles, et praegu ei tohi sisse minna.

«Minge ära, vürstitar, minge, minge!»

Vürstitar Marja läks jälle aeda, alla tiigi äärde, kus keegi teda näha ei võinud, ja istus rohu peale maha. Ta ei teadnud, kui kaua ta seal oli olnud. Kellegi naise jooksusammud teerajal äratasid ta tardumusest. Ta tõusis püsti ja nägi, et Dunjaša, ta toatüdruk, kes teda nähtavasti otsis, äkki peatus, justkui kohkudes oma preili näoilmest.

«Palun tulge, vürstitar ... vürst ...» ütles Dunjaša katkeval häälel.

«Kohe, kohe tulen,» hakkas vürstitar kiirustades rääkima, laskmata Dunjašal lõpetada seda, mis tal oli öelda, ja jooksis, püüdes Dunjašat mitte näha, maja poole.

«Vürstitar, jumala tahtmine sünnib, te peate kõigeks valmis olema,» ütles peamees, kes talle välisuksel vastu tuli.

«Jätke mind! See pole tõsi!» käratas vürstitar tigedalt ta peale. Arst tahtis teda peatada. Ta tõukas arsti kõrvale ja jooksis ukse juurde. «Ja milleks need kohkunud näoga inimesed mind peatavad? Mul pole kedagi tarvis! Ja mis nad siin teevad?» Ta avas ukse, ja ere päevavalgus selles enne poolpimedas toas ehmatas teda. Toas vii-

bisid naised ja lapsehoidja. Kõik nad tõmbusid temale teed andes voodi juurest eemale. Vürst lamas ikka samuti voodis, kuid ta rahuliku näo karm ilme peatas vürstitar Marja ukselävel.

«Ei, ta pole surnud, see pole võimalik!» ütles vürstitar Marja endale, lähenes isale ja surus, jagu saades õudusest, mis teda oli vallanud, huuled tema põse vastu. Kuid kohe põrkas ta tema juurest tagasi. Korraga kadus kogu õrnus isa vastu, mida ta endas oli tundnud, ning asendus jubedustundega selle vastu, mis oli tema ees. «Ei ole, ei ole teda enam! Teda ei ole, aga siin, sessamas kohas, kus ta oli, on midagi võõrast ja vaenulikku, mingi kole, kohutav ja eemaletõukav saladus!» Ja nägu kätega varjates vajus vürstitar Marja arsti kätele, kes teda toetas.

Tihhoni ja arsti juuresolekul pesid naised seda, mis varem oli olnud vürst Bolkonski, sidusid rätiku ta pea ümber, et avatud suu ei kangestuks, ja köitsid teise rätikuga kokku ta laialikippuvad jalad. Siis riietasid nad ta aumärkidega mundrisse ja asetasid väikese kokkukuivanud keha lauale. Jumal teab, kes ja millal oli selle eest hoolitsenud, kuid kõik toimus nagu iseenesest. Hilisõhtul põlesid puusärgi ümber küünlad, puusärgi peal oli kate, põrandale oli puistatud kadakaoksi, ja elutu, kuivetu pea alla oli pandud trükitud palve, nurgas aga istus köster ja luges ette Taaveti lauluraamatust.

Nii nagu hobused perutavad, tunglevad ja puristavad lõpnud hobuse ümber, nii tunglesid võõrastetoas puusärgi ümber inimesed, omad ja võõrad — peamees, külavanem, külanaised, ja kõik nad, liikumatute silmadega ning kohkunud, lõid risti ette, kummardasid ja suudlesid vana vürsti külma ning jäigastunud kätt.

IX

Bogutšarovo oli olnud alati, kuni vürst Andrei sinna elama asus, peremehe silma alt eemal olev mõis, ja Bogutšarovo talupojad olid hoopis teistsugused kui Lõssõje Gorõ omad. Nad erinesid neist nii keelemurrakult kui ka riietuselt ja kommetelt. Neid nimetati stepimeesteks. Vana vürst kiitis neid nende vastupidavuse pärast

tõõs, kui nad käisid Lõssõje Gorõ's viljakoristamisel aitamas või tiike ja kraave kaevamas, kuid ei sallinud neid nende metsikuse pärast.

Vürst Andrei viimatine Bogutšarovos viibimine tema uuendustega — haiglatega, koolidega ja obroki kergendamisega — ei olnud leevendanud nende kombeid, vaid oli, vastupidi, tugevdanud neis neid iseloomujooni, mida vana vürst nimetas metsikuseks. Nende seas liikusid alati mingisugused segased kuuldused — kord nende kõigi ümberarvamisest kasakateks, kord uuest usust, millesse neid pööratakse, kord mingitest keisri kirjadest, kord Pavel Petrovitšile 1797. aastal antud vandest (mille kohta räägiti, et siis antud rahvale priius, kuid mõisnikud võtnud ära), kord Pjotr Fjodorovitšist, kes seitsme aasta pärast keisriks saab ja kelle valitsemise all kõik muutub vabaks ja läheb nii lihtsaks, et ei olegi midagi. Kuuldused sõjast ja Bonaparte'ist ning tema pealetungist ühinesid nende arusaamises samasuguste segaste kujutlustega Antikristusest, maailma lõpust ja täielikust priiusest.

Bogutšarovo ümbruses olid puha suured külad, kroonuküla ja mõisnike obrokiküla. Selles maanurgas elas mõisnikke väga vähe; väga vähe oli ka mõisainimesi ja kirjaoskajaid, ja selle maanurga talupoegade elus olid märgatavamad ning tugevamad kui mujal need rahvaliku vene elu saladuslikud voolud, millede põhjused ja tähendus jäävad kaasaegsetele seletamatuks. Üheks niisuguseks nähtuseks oli paarikümne aasta eest selle maanurga talupoegade seas ilmnenud liikumine ümberasumiseks mingite soojade jõgede äärde. Sajad talupojad, nende hulgas ka Bogutšarovo omad, hakkasid äkki kariloomi müüma ja ühes perekondadega kuhugi kagusse välja rändama. Nagu linnud lendavad kuhugi merede taha, nii ruttasid need mehed naiste ja lastega sinna, kagusse, kus keegi neist polnud käinud. Nad asusid teele vooridena, ostsid endid üksikult vabaks, põgenesid ja sõitsid hobustega või läksid jalgsi sinna, soojade jõgede äärde. Paljud said karistada, saadeti Siberisse asumisele, paljud surid teel külma ja nälja kätte, paljud tulid ise tagasi, ja liikumine vaibus iseenesest, niisama nagu see ilma nähtava põhjuseta oli alanudki. Kuid salavoolud ei

lõppenud selles rahvas ja paisusid mingiks uueks jõuks, mis pidi ilmnema niisama imelikult, ootamatult ja ühtlasi lihtsalt, loomulikult ning võimsalt. Nüüd, 1812. aastal, võis rahvale lähedal seisev inimene märgata, et need salavoolud tegid tugevasti oma tööd ja on valmis välja tungima.

Mõni aeg enne vana vürsti surma Bogutšarovosse jõudes märkas Alpatõtš, et rahva seas valitses ärevus ja et vastupidi sellele, mis toimus Lõssõje Gorõ ümbruses kuuekümne versta raadiusega, kust kõik talupojad ära läksid (jättes oma külad kasakate rüüstata), oli stepi alal, Bogutšarovo piirkonnas, talupoegadel kuuldavasti läbikäimist prantslastega, nad said mingeid lendlehti, mis nende seas ringi liikusid, ja nad jäid oma kohtadele. Ustavate mõisateenijate kaudu sai ta teada, et hiljuti kroonu küüdis käinud talupoeg Karp, kel kogukonnas oli suur mõju, oli tagasi tulnud teatega, et kasakad rüüstavad külasid, kust elanikud ära lähevad, kuid et prantslased neisse ei puutu. Ta teadis, et teine talupoeg oli eelmisel päeval Vislouhhovo külast — kus asusid prantslased — prantsuse kindralilt koguni kirjaliku dokumendi kaasa toonud, milles elanikele teatati, et kui nad kohale jäävad, ei tehta neile mingit kahju ja tasutakse kõige eest, mis neilt võetakse. Selle tõenduseks oli mees Vislouhhovost kaasa toonud sada rubla paberrahas, mis talle oli ette makstud heinte eest (ta ei teadnud, et see oli valeraha).

Lõpuks, mis kõige tähtsam, Alpatõtš teadis, et samal päeval, kui ta käskis külavanemal küüdi valmis seada, et vürstitari voori Bogutšarovost ära viia, peeti hommikul külas koosolek, kus otsustati mitte ära sõita, vaid ootama jääda. Kuid viivitamiseks polnud aega. Peamees soovitas vürsti surmapäeval, 15. augustil vürstitar Marjale tungivalt samal päeval ära sõita, sest olukord muutus hädaohtlikuks. Ta ütles, et pärast 16. augustit ei vastuta ta millegi eest. Vürsti surmapäeva õhtul sõitis ta ära, kuid lubas järgmisel päeval matusele tulla. Kuid järgmisel päeval ei saanud ta tulla, sest ta sai ise teateid, et prantslased olid ootamatult edasi liikunud, ja ta jõudis oma mõisast ainult perekonna ja kõik väärtusliku ära viia.

Aastat kolmkümmend valitses Bogutšarovot külavanem Dron, keda vana vürst kutsus Dronuškaks.

Dron oli üks neid kehaliselt ja vaimselt tugevaid talumehi, kes nii nagu nad meheks saavad ja habemesse kasvavad, nii ka elavad muutumatult kuni kuuekümne, seitsmekümne aastani — ilma ühegi halli karvata või ilma et ükski hammas välja langeks, olles kuuekümneaastastena samasugused sirged ja tugevad kui kolmekümneaastastena.

Dronist oli varsti pärast soojade jõgede äärde ümberasumist, millest ta oli osa võtnud samuti nagu teisedki, tehtud Bogutšarovo külavanem ja sellest ajast peale oli ta kakskümmend kolm aastat laitmatult pidanud seda ametit. Talupojad kartsid teda rohkem kui mõisnikku. Härrased — niihästi vana kui ka noor vürst — ja valitseja pidasid temast lugu ja nimetasid teda naljatades ministriks. Kogu oma teenistuse ajal polnud Dron kordagi ei purjus ega haige olnud; iialgi, ei unetute ööde järel ega ükskõik missuguse töö järel ei ilmutanud ta vähimatki väsimust, ja ehkki kirjaoskamatu, ei unustanud ta iialgi ühtki rahalist arvet ega puuda jahu hiiglasuurtes voorides, mida ta müütas, ega ka ühtki viljahakki Bogutšarovo põldude ühelgi tiinul.

Selle Droni kutsuski rüüstatud Lõssõje Gorõ'st saabunud Alpatõtš vürsti matusepäeval enda juurde ja käskis tal muretseda kaksteistkümmend hobust vürstitari tõldade ja kaheksateistkümmend hobust-vankrit voori jaoks, mis pidi Bogutšarovost teele minema.

Kuigi oli tegemist obrokitalupoegadega, ei võinud selle käsu täitmine Alpatõtši arvates tekitada raskusi, sest Bogutšarovos oli kakssada kolmkümmend peret ja talupojad olid jõukad. Kuid külavanem Dron kuulas käsu ära ja langetas vaikides pilgu. Alpatõtš nimetas talle mehi, keda ta tundis ja kellelt käskis võtta küüthobused.

Dron vastas, et nende meeste hobused on vooris. Alpatõtš nimetas teisi mehi. Ka neil polnud Droni sõnade järgi hobuseid: ühed olid kroonuküüdis, teised jõuetud, kolmandatel olid hobused söödapuudusel lõpnud. Hobuseid oli Droni arvates võimatu kokku saada mitte ainult voori jaoks, vaid ka tõldade ette.

Alpatõtš vaatas Dronile teraselt näkku ja tõmbas kul-

mud kortsu. Nagu Dron oli eeskujulik talupoeg-külavanem, nii polnud Alpatõtški asjatult kakskümmend aastat vürsti mõisaid valitsenud ja oli eeskujulik valitseja. Ta oli ülimal määral võimeline vaistlikult mõistma selle rahva vajadusi ja instinkte, kellega tal tegemist oli, ja seepärast oli ta suurepärane valitseja. Külavanemale näkku vaadates mõistis ta otsekohe, et Droni vastused ei väljendanud Droni mõtet, vaid väljendasid seda Bogutšarovo kogukonna üldist meeleolu, mis oli juba vallanud külavanema. Kuid ühtlasi teadis ta, et jõukaks läinud ja kogukonna poolt vihatud Dron pidi kõhklema kahe leeri — härraste ja talupoegade leeri vahel. Seda kõhklust märkas ta tema pilgust ja seepärast nihkus Alpatõtš kulmu kortsutades Dronile lähemale.

«Kuule sina, Dronuška!» ütles ta. «Ära sa räägi mulle tühja juttu. Tema hiilgus vürst Andrei Nikolaitš ise käskis, et ma kõik rahva ära saadaksin ja et keegi ei jääks vaenlase juurde, ka keisri käsk on olemas selle kohta. Kes jääb, see on keisri äraandja. Kas kuuled?»

«Kuulen,» vastas Dron silmi tõstmata.

Alpatõtš ei rahuldunud selle vastusega.

«Kuule, Dron, halvasti läheb!» ütles Alpatõtš pead vangutades.

«Võim on teie käes!» ütles Dron kurvalt.

«Kuule, Dron, jäta!» kordas Alpatõtš kätt põuest võttes ja piduliku liigutusega näidates põrandale Droni jalge all. «Ma ei näe mitte ainult sinust läbi, ma näen kolme arssina sügavusele sinu alla,» ütles ta, silmitsedes teraselt põrandat Droni jalge all.

Dron kohmetus, heitis põgusa pilgu Alpatõtšile ja langetas jälle silmad.

«Sa jäta rumalused ja ütle inimestele, et nad valmistuksid Moskvasse minekuks ja annaksid homme hommikuks hobused-vankrid vürstitari voori jaoks, ise aga ära käi koosolekul. Kuuled?»

Dron langes äkki ta jalge ette.

«Jakov Alpatõtš, lase ametist lahti! Võta minult võtmed, lase lahti, Kristuse nimel!»

«Jäta!» ütles Alpatõtš karmilt. «Kolme arssina sügavusele näen su alla,» kordas ta, teades, et tema oskus mesilasi pidada, tema teadmine, millal kaera külvata, ja

see, et ta kakskümmend aastat oli osanud vana vürsti meele järgi olla, oli talle ammugi toonud nõia kuulsuse ja et nõidadele omistatakse võimet näha kolme arssina sügavusele inimese alla.

Dron tõusis püsti ja tahtis midagi öelda, kuid Alpatõtš katkestas teda.

«Mis teil õige pähe on tulnud? Ah?... Mis te mõtlete? Ah?»

«Mis ma pean rahvaga tegema?» ütles Dron. «Käärib koledasti. Ma räägin neile ju küll...»

«Sa rääkisid...» kordas Alpatõtš. «Joovad?» küsis ta lühidalt.

«Lakuvad mis kole, Jakov Alpatõtš, — teise vaadi tõid.»

«Kuula siis. Mina sõidan ispravniku juurde, aga sina teata rahvale, et jätku nad see ja et küüt olgu valmis.»

«Kuulen,» vastas Dron.

Enam Jakov Alpatõtš peale ei käinud. Ta oli kaua rahvast valitsenud ja teadis, et peamiseks vahendiks, mis inimesi sõnakuulelikuks teeb, on see, kui neile ei näidata kahtlust, nagu võiksid nad käsu täitmata jätta. Saavutades Dronilt alistuva «kuulen», rahuldus Jakov Alpatõtš sellega, ehkki ta mitte ainult ei kahelnud, vaid oli peaaegu kindel, et küüti ilma sõjaväekomando abita ei anta.

Ja tõepoolest: õhtuks polnud hobuseid kokku kogutud. Külas kõrtsi juures oli jälle koosolek, ja koosolekul otsustati hobused metsa ajada ja vankreid mitte anda. Vürstitarile sellest midagi rääkimata käskis Alpatõtš Lõssõje Gorõ'st tulnud veokitelt oma isikliku kraami maha võtta ja hobused vürstitari tõldade jaoks valmis seada, ise aga sõitis ülemuse juurde.

X

Pärast isa matuseid sulges vürstitar Marja end oma tuppa ega lasknud kedagi sisse. Ukse taha tuli tüdruk ütlema, et Alpatõtš on tulnud küsima korraldusi ärasõidu kohta. (See oli veel enne Alpatõtši kõnelust Droniga.) Vürstitar Marja tõusis diivanilt, kus ta oli lama-

nud, ja ütles läbi ukse, et ta kuhugi ega iialgi ei sõida ja palub, et teda rahule jäetaks.

Selle toa aknad, kus lamas vürstitar Marja, olid läände. Ta lamas diivanil, nägu seina poole, sõrmitsedes nahkpadja nööpe, nägi ainult seda patja, ja ta ebaselged mõtted olid koondunud ühte punkti: ta mõtles surma paratamatusele ja sellele oma hingelisele jälkusele, mida ta seni polnud tundnud ja mis oli ilmnenud ta isa haiguse ajal. Ta tahtis palvetada, kuid ei julgenud, — ei julgenud jumala poole pöörduda selles hingelises seisukorras, milles ta viibis. Ta lamas kaua selles asendis.

Päike loojenes teisel pool maja ning valgustas läbi avatud akende oma viltuste, õhtuste kiirtega tuba ja osa sellest safiannahksest padjast, millele vaatas vürstitar Marja. Ta mõttekäik peatus äkki. Ta tõstis ebateadlikult pead, kohendas juukseid, tõusis ja läks akna juurde, tahtmatult sisse hingates selge, kuid tuulise õhtu jahedust.

«Jah, nüüd on sul mõnus õhtut imetleda! Teda ei ole enam ja keegi ei sega sind,» ütles ta endale ja langetas toolile istudes oma pea aknalauale.

Aia poolt hüüdis keegi teda õrna ning vaikse häälega ja suudles ta pead. Ta vaatas üles. See oli m-lle Bourienne mustas leinakleidis. Ta astus tasa vürstitar Marja juurde, suudles teda ohates ja hakkas kohe nutma. Vürstitar Marja vaatas talle otsa. Kõik endised kokkupõrked temaga ja armukadedus tema vastu meenusid vürstitar Marjale; meenus ka see, kuidas isa oli viimasel ajal m-lle Bourienne'i suhtes muutunud ega võinud teda näha ja kui ülekohtused järelikult olid need etteheited, mis ta oma südames m-lle Bourienne'ile oli teinud. «Kas kõlbabki minul, minul, kes ma soovisin isa surma, kedagi hukka mõista!» mõtles ta.

Vürstitar Marja kujutlusse kerkis elavalt m-lle Bourienne'i seisukord, kes viimasel ajal oli eemaldatud tema seltskonnast, kuid ühtlasi ometi sõltus temast ja elas võõras majas. Tal hakkas temast kahju. Ta vaatas leebelt-küsivalt prantslannale otsa ja sirutas talle käe. M-lle Bourienne hakkas kohe nutma, suudlema tema kätt ja rääkima vürstitari tabanud kurvastusest, tehes ennast selle kurvastuse osaliseks. Ta rääkis sellest, et ainsaks lohutuseks tema kurvastuses on see, et vürstitar lubab

tal seda temaga jagada. Ta rääkis, et kõik endised arusaamatused peavad kaduma suure kurvastuse ees, et ta tunneb end puhtana kõigi ees ja et t e m a näeb sealt ta armastust ning tänulikkust. Vürstitar kuulas teda, tema sõnu mõistmata, kuid aeg-ajalt talle näkku vaadates ja ta häälekõla kuulatades.

«Teie seisukord on kahekordselt kohutav, armas vürstitar,» ütles m-lle Bourienne vähese vaikimise järel. «Ma saan aru, et te ei võinud ega või mõelda endale; kuid mina olen oma armastuse tõttu teie vastu kohustatud seda tegema... Kas Alpatõtš käis teie juures? Kas ta rääkis teiega ärasõidust?» küsis ta.

Vürstitar Marja ei vastanud. Ta ei mõistnud, kuhu ja kes pidi sõitma. «Kas võib nüüd midagi ette võtta, millelegi mõelda? Kas pole ükskõik?» Ta ei vastanud.

«Kas te teate, *chère Marie,*» ütles m-lle Bourienne, «kas teate, et me oleme hädaohus, et me oleme prantslastest ümber piiratud? Sõita on nüüd ohtlik. Kui me sõidame, siis satume peaaegu kindlasti vangi, ja jumal teab...»

Vürstitar Marja silmitses oma sõbratari ega saanud aru, mis ta rääkis.

«Ah, kui keegi teaks, kui väga ükskõikne ma praegu olen,» ütles ta. «Enesestki mõista ei tahaks ma milgi tingimusel ära sõita t e m a juurest... Alpatõtš rääkis mulle midagi ärasõidust... Kõnelge temaga, mina ei suuda midagi, mitte midagi ega taha midagi...»

«Ma rääkisin temaga. Ta loodab, et me jõuame homme ära sõita; kuid mina arvan, et nüüd oleks parem siia jääda,» ütles m-lle Bourienne. «Sest te mõistate, *chère Marie,* et teel soldatite või mässavate talupoegade kätte sattuda oleks hirmus.» M-lle Bourienne võttis käekotist prantsuse kindrali Rameau' teadaande (see polnud harilikul vene paberil) selle kohta, et elanikud ei lahkuks oma kodudest, et prantsuse võimud osutavad neile vajalikku kaitset, ja ulatas selle vürstitarile.

«Ma arvan, et parem on pöörduda selle kindrali poole,» ütles m-lle Bourienne, «ja ma olen kindel, et teile osutatakse vajalikku austust.»

Vürstitar Marja luges teadaannet, ja kuivad nuuksed panid ta näo tõmblema.

«Kelle kaudu te selle saite?» küsis ta.

«Arvatavasti saadi nime järgi teada, et ma olen prantslanna,» ütles m-lle Bourienne punastades.

Vürstitar Marja tõusis paberit käes hoides akna juurest ja väljus kahvatuna toast ning läks endisesse vürst Andrei kabinetti.

«Dunjaša, kutsuge mu juurde Alpatõtš, Dronuška, ükskõik kes,» ütles vürstitar Marja. «Ja ütelge Amalja Karlovnale, et ta ei tuleks minu juurde,» lisas ta, kuuldes m-lle Bourienne'i häält. «Rutem, rutem sõita!» rääkis vürstitar Marja, mõeldes õudusega sellele, et ta võiks jääda prantslaste võimusesse.

«Et vürst Andrei teaks, et ta on prantslaste võimuses! Et tema, vürst Nikolai Andreitš Bolkonski tütar, paluks härra kindral Rameau'lt kaitset ja kasutaks tema heategusid!» See mõte tekitas vürstitar Marjas õudust, pani teda võpatama, punastama ja läbi elama seni tundmatuid tigeduse- ja uhkusehoogusid. Elavalt kerkis ta ette kõik, mis tema seisukorras iganes oli rasket ja, peaasi, solvavat. «Nemad, prantslased, asuvad sellesse majja; härra kindral Rameau võtab endale vürst Andrei kabineti; nad hakkavad ajaviiteks sorima ning lugema ta kirju ja pabereid. M-lle Bourienne *lui fera les honneurs*[1] Bogutšarovos. Mulle antakse armu pärast toake; sõdurid rüüstavad isa värsket hauda, et temalt riste ja autähti ära võtta; nad hakkavad mulle jutustama võitudest venelaste üle, avaldavad teeseldud kaastunnet mu kurvastuse puhul...» mõtles vürstitar Marja mitte oma mõtetega, vaid pidades end kohustatuks enda eest mõtlema oma isa ja venna mõtetega. Temale isiklikult oli ükskõik, kuhu ta jääb või mis temast saab; kuid ühtlasi tundis ta end oma kadunud isa ja vürst Andrei esindajana. Ta mõtles tahtmatult nende mõtetega ja tundis nende tunnetega. Ta pidas hädatarvilikuks teha just seda, mis nemad oleksid nüüd öelnud ja teinud. Ta läks vürst Andrei kabinetti ja mõtles järele oma seisukorra üle, püüdes endale sisendada tema mõtteid.

Elu nõuded, mis ta arvas isa surmaga hävinud olevat, kerkisid äkki uue, ennetundmatu jõuga vürstitar Marja ette ja haarasid ta oma võimusesse.

[1] osutab talle külalislahkust

Erutatuna, punetavana käis ta mööda tuba, nõudes enda juurde kord Alpatõtšit, kord Mihhail Ivanovitši, kord Tihhonit, kord Droni. Dunjaša, lapsehoidja ega ükski tüdrukuist ei teadnud midagi öelda selle kohta, kuivõrd õige oli see, mida teatas m-lle Bourienne. Alpatõtšit polnud kodus: ta oli sõitnud ülemuse juurde. Kohalekutsutud Mihhail Ivanõtš, arhitekt, kes ilmus vürstitar Marja juurde uniste silmadega, ei osanud talle midagi öelda. Sellesama nõusoleva naeratusega, millega ta viietistkümne aasta jooksul oli harjunud vastama vana vürsti sõnade peale, oma arvamist avaldamata, vastas ta ka vürstitar Marja küsimustele, nii et tema vastustest ei saanud järeldada midagi kindlat. Kohalekutsutud vana kammerteener Tihhon, kõhnemaks ja kitsaks jäänud näoga, mis kandis parandamatu kurvastuse jälgi, vastas kõigile vürstitar Marja küsimustele «kuulen» ja suutis temale otsa vaadates vaevalt nuttu tagasi hoida.

Viimaks astus tuppa külavanem Dron, tegi vürstitarile sügava kummarduse ja jäi seisma ukse kõrvale.

Vürstitar Marja käis korra üle toa edasi-tagasi ja peatus tema ees.

«Dronuška,» ütles vürstitar Marja, nähes temas kindlat sõpra — sedasama Dronuškat, kes oma iga-aastaselt sõidult Vjazma laadale oli talle alati kaasa toonud ning naeratades kätte andnud erilisi präänikuid. «Dronuška, nüüd, pärast meie õnnetust...» alustas ta ja jäi vait, sest tal polnud jõudu edasi rääkida.

«Kõik sünnib jumala tahtmist mööda,» ütles Dron ohates. Nad vaikisid hetke.

«Dronuška, Alpatõtš on kuhugi ära sõitnud, mul pole kellegi käest küsida. Kas mulle räägitakse tõtt, et ma ei saagi ära sõita?»

«Miks sa ei peaks siis sõitma, teie hiilgus, sõita võib,» ütles Dron.

«Mulle öeldi, et vaenlase pärast on hädaohtlik. Kullake, ma ei suuda midagi, ei mõista midagi, minu juures pole kedagi. Ma tahan tingimata sõita öösel või homme varahommikul.»

Dron vaikis. Ta heitis altkulmu pilgu vürstitar Marjale.

«Hobuseid pole,» ütles ta. «Ma rääkisin juba Jakov Alpatõtšile.»

«Miks siis ei ole?» küsis vürstitar.

«Puha jumala nuhtlus,» ütles Dron. «Muist hobuseid võeti ära sõjaväele, aga muist lõpsid maha, — tänavu on säärane aasta. Millega sa veel hobuseid söödad, kui vaata, et ise nälga ei sure! Niigi on inimesed kolm päeva söömata. Midagi ei ole, purupaljaks on tehtud.»

Vürstitar Marja kuulas tähelepanelikult Droni juttu.

«Talupojad on laostunud? Neil pole leiba?» küsis ta.

«Nälga on suremas,» ütles Dron. «Mis seal veel küüdi andmisest.»

«Miks sa siis ei rääkinud, Dronuška? Kas ei saa siis aidata? Ma teen kõik, mis saan . . .» Vürstitar Marjal oli imelik mõelda, et nüüd, niisugusel silmapilgul, kui nii suur kurvastus tema hinge täitis, võis olla rikkaid ja vaeseid inimesi ja et rikkad võisid vaeseid mitte aidata. Ta teadis ebamääraselt ja oli kuulnud, et on olemas härraste vili ja et seda antakse talupoegadele. Ta teadis ka, et ei vend ega isa poleks keeldunud talupoegi hädas aitamast; ta kartis ainult kuidagi sõnadega eksida vilja talupoegadele jagamise suhtes, mille kohta ta tahtis teha korralduse. Tal oli hea meel, et ta ette kerkis põhjus muretsemiseks, — niisugune, mille pärast tal polnud häbi unustada oma kurvastust. Ta hakkas Dronuškalt pärima üksikasju talupoegade vajaduste ja selle kohta, mis Bogutšarovos leidub härrastele kuuluvat.

«Meil ju on härraste vilja, venna oma?» küsis ta.

«Härraste vili on kõik alles,» ütles Dron uhkusega. «Meie vürst ei lubanud müüa.»

«Anna see talupoegadele, anna kõik, mis neile tarvis, — ma luban seda venna nimel,» ütles vürstitar Marja.

Dron ei vastanud midagi ja ohkas sügavalt.

«Sa jaga neile välja see vili, kui sellest neile jätkub. Kõik jaga ära. Ma käsin sind venna nimel, ja ütle neile: mis on meie oma, see on ka nende oma. Meil pole millestki kahju nende jaoks. Ütle neile niiviisi.»

Dron silmitses selle jutu ajal teraselt vürstitari.

«Lase mind ametist lahti, kulla preili, palun sind jumala nimel, käsi mult võtmed üle võtta,» ütles ta.

«Kakskümmend kolm aastat olen teeninud, paha pole teinud, lase lahti, jumalapärast.»

Vürstitar Marja ei saanud aru, mida ta temalt tahtis ja miks ta palus end vallandada. Ta vastas Dronile, et ta pole iialgi kahelnud tema ustavuses ja et ta on valmis kõik tegema tema ja talupoegade heaks.

XI

Tund aega pärast seda tuli Dunjaša vürstitari juurde teatega, et Dron on tulnud ja et kõik talupojad on vürstitari käsul kogunenud aida juurde ning soovivad preiliga rääkida.

«Ma pole neid ju kutsunud,» ütles vürstitar Marja. «Ma ütlesin Dronuškale ainult, et neile vilja anda.»

«Jumalapärast, kallis vürstipreili, käskige nad kohe minema ajada ja ärge minge nende juurde. Kõik on paljas pettus,» rääkis Dunjaša. «Jakov Alpatõtš tuleb tagasi ja me sõidame ära . . . aga teie ärge minge . . .»

«Mis pettus?» küsis vürstitar imestunult.

«Küllap mina juba tean, ainult võtke mind kuulda, jumalapärast. Küsige kas või lapsehoidjalt. Räägitakse, et nad ei ole nõus teie käsul ära sõitma.»

«Sa ei räägi päris õiget juttu. Ma pole ju iialgi käskinud ära sõita . . .» ütles vürstitar Marja. «Kutsu Dronuška siia.»

Dron tuli ja kinnitas Dunjaša sõnu: talupojad on tulnud vürstitari käsul.

«Aga ma pole neid ju kutsunud,» ütles vürstitar. «Sa vist ei rääkinud neile õieti. Ma ütlesin ainult, et sa neile vilja annaksid.»

Dron ohkas, ilma et oleks vastanud.

«Kui käsite, nad lähevad ära,» ütles ta.

«Ei, ei, ma lähen nende juurde,» ütles vürstitar Marja. Dunjaša ja lapsehoidja keelamisest hoolimata läks vürstitar Marja välistrepile. Dronuška, Dunjaša, lapsehoidja ja Mihhail Ivanõtš järgnesid talle.

«Nad arvatavasti mõtlevad, et ma pakun neile vilja selleks, et nad jääksid kohale, kuna ma ise sõidan ära, jättes nad prantslaste meelevalla alla,» mõtles vürstitar

Marja. «Ma luban neile kuuaegse moona Moskva-lähedases mõisas, peavarju. Olen kindel, et *André* teeks minu asemel veel rohkem,» mõtles ta, lähenedes videvikus koplis aida juures seisvale meestesummale.

Meestesumm läks hunnikusse kogunedes liikvele ja mütsid võeti ruttu peast. Silmad maas, jalgadega kleidisse takerdudes astus vürstitar Marja üsna nende juurde. Nii palju mitmesuguseid vanu ja noori silmi oli temale suunatud ja nii palju oli seal igasuguseid nägusid, et vürstitar Marja ei näinud ühtegi nägu, ja tundes, et ta peab kõigiga korraga rääkima, ei teadnud, mis teha. Kuid jällegi andis teadmine, et ta on isa ja venna esindaja, talle jõudu juurde, ja ta alustas julgelt oma kõnet.

«Ma olen väga rõõmus, et te tulite,» alustas vürstitar Marja pilku tõstmata ja tundes, kui kiiresti ja tugevasti ta süda peksis. «Dronuška ütles mulle, et sõda on teid laostanud. See on meie ühine õnnetus, ja ma olen valmis kõigeks, et teid aidata. Ma ise sõidan ära, sest siin on hädaohtlik... ja vaenlane on lähedal... sest et... Ma annan teile ära kõik, mu sõbrad, ja palun teid võtta kõik, kogu meie vili, et teil ei oleks puudust. Aga kui teile on öeldud, et ma teile vilja annan selleks, et te siia jääksite, siis see pole tõsi. Vastupidi, ma palun teid sõita kogu oma varandusega meie Moskva-lähedasse mõisasse, ja seal ma võtan enese peale ja luban teile, et teil ei tule kannatada puudust. Teile antakse majad ja ka vilja.» Vürstitar peatus. Meeste hulgast kuuldus ainult ohkeid.

«Ma ei tee seda enda poolt,» jätkas vürstitar. «Ma teen seda kadunud isa nimel, kes oli teile heaks isandaks, ja venna eest, ja tema poja eest.»

Ta peatus jälle. Keegi ei katkestanud ta vaikimist.

«Meie õnnetus on ühine, ja jagagem kõik pooleks. Kõik, mis on minu, see on ka teie oma,» ütles ta enda ees seisvaid nägusid vaadeldes.

Kõik silmad vaatasid talle otsa ühesuguse ilmega, mille tähendust ta ei suutnud mõista. Oli see siis uudishimu, ustavus, tänulikkus või kohkumine ja umbusk, kuid kõigi nägude ilme oli ühesugune.

«Täname väga teie helduse eest, aga härraste vilja ei sünni meil võtta,» ütles kellegi hääl tagantpoolt.

«Aga miks siis?» küsis vürstitar.

Keegi ei vastanud, ja vürstitar Marja märkas meestesumma vaadeldes, et nüüd kõik pilgud, mida ta kohtas, kohe alla langesid.

«Miks te siis ei taha?» küsis ta jälle. Keegi ei vastanud.

Vürstitar Marjat hakkas see vaikimine rõhuma; ta püüdis tabada kellegi pilku.

«Miks te ei räägi?» pöördus vürstitar vana taadi poole, kes kepile toetudes tema ees seisis. «Ütle, kui sa arvad, et on veel midagi vaja. Ma teen kõik,» ütles ta, tabades tema pilgu. Kuid mees otsekui vihastas selle üle, laskis pea päris madalale ja sõnas:

«Mida's siin nõus olla, pole meil vilja tarvis.»

«Kas me peame siis kõik maha jätma või? Me pole nõus. Pole nõus... Meie ei anna nõusolekut. Meil on sinust kahju, aga nõusolekut me ei anna. Sõida ise, üksi...» kuuldus mitmelt poolt. Ja jälle paistis kõigilt nende meeste nägudelt ühesugune ilme, ja nüüd oli see juba kindlasti mitte uudishimu ega tänulikkuse, vaid vihase otsustavuse ilme.

«Te ei saanud vist aru,» ütles vürstitar Marja nukralt naeratades. «Miks te ei taha sõita? Ma luban teile peavarju anda, teid toita. Aga siin laostab teid vaenlane...»

Kuid meeste hääled summutasid tema hääle.

«Meie pole nõus, las laostavad! Ei võta me sinu vilja, ei anna nõusolekut!»

Vürstitar Marja püüdis jälle tabada kellegi pilku, kuid ükski pilk polnud suunatud temale; silmad hoidsid ilmselt kõrvale ta eest. Tal hakkas imelik ja piinlik.

«Näe, kus õpetab kavalasti, — mine tema järel orjusesse! Hävita majapidamised ja pista pea ikkesse. Mis sa kostad! Ma annan vilja!» kuuldus hääli.

Vürstitar Marja langetas pea, väljus meeste ringist ja läks majja. Korranud Dronile käsku, et homme hobused ärasõiduks valmis oleksid, läks ta oma tuppa ning jäi üksi oma mõtetega.

XII

Kaua istus vürstitar Marja sel ööl oma toas avatud akna all, kuulatades külast kostvat talumeeste kõnekõminat, kuid ta ei mõelnud neile. Ta tundis, et ta ei suudaks neid mõista, ükskõik kui palju ta neist mõtlekski. Ta mõtles ikka sellestsamast — oma kurvastusest, mis nüüd, pärast vaheaega, mille olid põhjustanud mured oleviku pärast, oli talle juba minevikuks muutunud. Ta võis nüüd juba meelde tuletada, võis nutta ja võis palvetada. Päikese loojumisega vaibus tuul. Öö oli vaikne ja karge. Kella kaheteistkümne paiku hakkasid hääled vaibuma, kukk kires, pärnade tagant hakkas esile kerkima täiskuu, tõusis värske, valge kasteudu, ja küla ning maja üle laskus vaikus.

Üksteise järel kerkisid ta ette lähedase mineviku pildid — isa haigusest ja viimsetest minutitest. Nukra rõõmuga peatus ta nüüd nende kujutluste juures, jubedustundega eemale tõrjudes ainult isa surma viimast pilti, mida ta — nagu ta tundis — ei suutnud vaadelda isegi oma kujutluses sel vaiksel ning salapärasel öötunnil. Ja need pildid kerkisid ta ette nii selgesti ja niisuguste üksikasjadega, et näisid talle kord tõelisusena, kord minevikuna, kord tulevikuna.

Kord nägi ta elavalt seda hetke, mil isa oli tabanud rabandus ja teda käe alt kinni hoides lohistati Lõssõje Gorõ aiast ja ta jõuetu keelega pomises midagi ja hallide kulmude tõmmeldes rahutult ning arglikult tema poole vaatas.

«Ka siis tahtis ta mulle öelda seda, mis ta mulle ütles oma surmapäeval,» mõtles ta. «Ta mõtles alati seda, mis ta mulle ütles.» Ja talle meenus kõigi üksikasjadega too öö Lõssõje Gorõ's enne seda, kui isa tabas rabandus, — öö, mil ta õnnetust ette aimates vastu isa tahtmist tema juurde jäi. Ta ei maganud, läks öösel kikivarbail alla, lähenes talveaia uksele, kus isa sel ööl magas, ja jäi kuulatama tema häält. Piinatud ning väsinud häälega rääkis isa midagi Tihhonile. Ilmselt oli tal tahtmine juttu ajada. «Aga miks ta ei kutsunud mind? Miks ta ei lubanud mul Tihhoni asemel seal olla?» mõtles vürstitar Marja siis ja nüüd. «Ialgi ei ütle ta enam kellelegi kõike

seda, mis tal südamel oli. Ialgi ei tule enam temale ega minule tagasi see hetk, mil ta oleks rääkinud kõik, mida tal oli tahtmine öelda, ja Tihhoni asemel oleksin mina teda kuulanud ja temast aru saanud. Miks ei astunud ma siis tuppa?» mõtles ta. «Võib-olla oleks ta mulle juba siis öelnud seda, mis ta ütles surmapäeval. Ta päris ka siis Tihhoniga rääkides kaks korda minu järele. Ta tahtis mind näha, ja mina seisin sealsamas, ukse taga. Tal oli kurb ja raske rääkida Tihhoniga, kes ei mõistnud teda. Mäletan, kuidas ta hakkas temaga rääkima Liisast nagu elavast, — ta oli unustanud, et Liisa on surnud, ja Tihhon tuletas talle meelde, et Liisat ei ole enam, ja tema käratas: «Lollpea!» Tal oli raske. Ma kuulsin ukse tagant, kuidas ta ägisedes voodile heitis ja valjusti hüüdis: «Mu jumal!» Miks ma ei astunud siis sisse? Mis ta mulle ikka oleks teinud? Mis ma oleksin kaotanud? Aga tema oleks ehk juba siis saanud lohutust, oleks mulle öelnud selle sõna.» Ja vürstitar Marja lausus valjusti need hellitavad sõnad, mis isa oli talle surmapäeval öelnud. «Kal-lis tüt-reke!» kordas vürstitar Marja ning hakkas nutma, ja pisarad kergendasid ta südant. Ta nägi nüüd enda ees isa nägu. Ja mitte seda nägu, mida ta tundis sestsaadik, kui ta end mäletas, ja mida ta oli alati näinud kaugelt, vaid seda nägu, arglikku ning nõrka, mida ta viimasel päeval esimest korda nägi lähedalt kõigi selle kortsude ja üksikasjadega, kui ta kummardus isa suu juurde, et kuulda, mis ta räägib.

«Kallis tütreke,» kordas ta.

«Mis ta mõtles, kui ta ütles need sõnad? Mis ta mõtleb nüüd?» tuli talle äkki mõttesse, ja vastuseks sellele nägi ta isa enda ees selle ilmega, mis tal oli puusärgis valge rätikuga kinniseotud näol. Ja nüüdki valdas teda see õudus, mis teda oli vallanud siis, kui ta oli teda puudutanud ja selgusele jõudnud, et see pole mitte tema, vaid on midagi saladuslikku ning eemaletõukavat. Ta tahtis mõelda millestki muust, tahtis palvetada, kuid ei saanud midagi teha. Suurte, pärani avatud silmadega vaatas ta kuuvalgust ja varjusid, kartis iga silmapilk näha isa elutut nägu ja tundis, et vaikus, mis lasub maja kohal ja majas, aheldab teda.

«Dunjaša!» sosistas ta. «Dunjaša!» karjatas ta metsiku häälega, ja tormates vaikusest välja, jooksis teenijatetoa poole, tema juurde ruttavaile tüdrukuile ning lapsehoidjale vastu.

XIII

17. augustil läksid Rostov ja Iljin äsja vangistusest tagasi tulnud Lavruška ja husaarist käskjala saatel oma peatuspaigast Jankovost, mis asus viieteistkümne versta kaugusel Bogutšarovost, ratsutama, et proovida uut Iljini ostetud hobust ja järele kuulata, kas külades leidub heinu.

Bogutšarovo oli viimasel kolmel päeval kahe vaenuliku armee vahel, nii et sinna võis sattuda niisama hästi vene järelvägi kui prantsuse eelvägi, ja seepärast soovis Rostov hoolika eskardoniülemana enne prantslasi ära kasutada seda moonatagavara, mis Bogutšarovosse oli jäänud.

Rostov ja Iljin olid kõige lõbusamas meeleolus. Teel Bogutšarovosse — vürsti mõisa, kust nad lootsid eest leida suure teenijaskonna ja ilusaid tüdrukuid, — nad küsitlesid Lavruškat Napoleoni kohta, naersid tema jutustuste üle ja kihutasid võidu, proovides Iljini hobust.

Rostov ei teadnud arvatagi, et see küla, kuhu ta sõitis, kuulus sellelesamale Bolkonskile, kes oli olnud tema õe peigmeheks.

Rostov ja Iljin lasksid hobuseid viimast korda võidu joosta tõusul Bogutšarovo ees. Rostov ajas Iljinist mööda ja ratsutas esimesena Bogutšarovo külasse sisse.

«Sina jõudsid ette,» rääkis punetav Iljin.

«Jah, ikka ette. Aasal jõudsin ette ja siin ka,» vastas Rostov, silitades käega oma vahuleaetud doni hobust.

«Mina oleksin oma prantslasel teist mööda ajanud, teie hiilgus,» rääkis nende selja taga Lavruška, nimetades oma veosetukat prantslaseks, «kuid ei tahtnud teile häbi teha.»

Nad sõitsid sammu aida juurde, kus seisis suur hulk talumehi.

Mõned mehed võtsid mütsi peast, teised silmitsesid lähenejaid, mütsi peast võtmata. Kaks vana pikka kort-

sulise näoga ja hõreda habemega meest väljusid kõrtsist ja liginesid naerunäol, tuikudes ja mingit segast laulu jorutades ohvitseridele.

«Täitsamehed!» ütles Rostov naerdes. «Kas heinu on?»

«Ja kui sarnased . . .» lisas Iljin.

«Ime . . . lõ-õbus me-ee-me-ee-le . . .» laulis mees õnnelikult naeratades.

Üks mees astus teiste hulgast välja ja tuli Rostovi juurde.

«Mis mehed te olete?» küsis ta.

«Prantslased,» vastas Iljin naerdes. «Ja siin on Napoleon ise,» ütles ta, osutades Lavruškale.

«Tähendab, olete ikka venelased?» küsis mees uuesti.

«Kas teid palju siin on?» küsis teine väheldane mees nende juurde astudes.

«Palju, palju,» vastas Rostov. «Aga mis teie siis siia olete kogunenud?» lisas ta juurde. «Kas pühad on või?»

«Vanamehed tulid kokku küla asjus,» vastas mees temast eemaldudes.

Sel hetkel ilmusid härrastemajja viivale teele kaks naist ja valge kübaraga mees, kes tulid ohvitseride poole.

«Roosa kleidiga on minu, mitte üle lüüa!» ütles Iljin, märgates julgesti tema poole jooksvat Dunjašat.

«Saab meie omaks!» ütles Lavruška silma pilgutades Iljinile.

«Mis kuulub, mu kaunitar?» küsis Iljin naeratades.

«Vürstitar käskis küsida, missugusest polgust te olete ja mis on teie nimi.»

«See on krahv Rostov, eskadroniülem, aga mina olen teie alandlik teener.»

«Me-ee-le-la-hutus! . . .» jorutas purjus talumees õnnelikult naeratades ja tüdrukuga vestlevale Iljinile vaadates. Dunjaša järel astus Rostovi juurde Alpatõtš, juba eemal mütsi peast võttes.

«Julgen tülitada, teie ausus,» ütles ta aupaklikult, kuid teatava üleolekuga selle ohvitseri nooruse suhtes, ja pistis käe põue. «Minu käskija, viieteistkümnendal selle kuu päeval hingeheitnud kindrali vürst Nikolai Andrejevitš Bolkonski tütar, on nende isikute,» ta osutas talumees-

tele, «rumaluse tõttu täbaras olukorras ja palub teid sisse astuda... Kas te ei suvatseks,» ütles Alpatõtš nukralt naeratades, «pisut eemale sõita, — ebamugav on nende juuresolekul...» Alpatõtš osutas kahele mehele, kes aina keerlesid ta selja taga nagu parmud hobuse ümber.

«Ahaa!... Alpatõtš... Ahaa! Jakov Alpatõtš!... Tore! Anna andeks, Kristuse nimel. Tore! Mis?...» rääkisid mehed talle rõõmsalt naeratades. Rostov vaatas purjus meeste poole ja naeratas.

«Või ehk pakub see lõbu teie hiilgusele?» ütles Jakov Alpatõtš soliidsel ilmel, vaba käega vanameeste poole näidates.

«Ei, lõbu on siin vähe,» ütles Rostov ja ratsutas eemale. «Milles on asi?» küsis ta.

«Julgen teie hiilgusele ette kanda, et siinne toores rahvas ei taha preilit mõisast välja lasta ja ähvardab hobused lahti rakendada, nii et hommikust saadik on kõik kokku pakitud, aga tema hiilgus ei saa ära sõita.»

«Pole võimalik!» hüüatas Rostov.

«Mul on au teile puhast tõtt ette kanda,» kordas Alpatõtš.

Rostov tuli hobuse seljast maha, andis ta käskjala hoolde ja läks Alpatõtšiga maja poole, küsitledes teda olukorra üksikasjade üle. Vürstitari eilne vilja pakkumine talumeestele, tema kõnelus Droniga ja kokkukogunenud meestega oli tõepoolest asja nii ära rikkunud, et Dron lõplikult võtmed üle andis, talumeeste kilda lõi ja Alpatõtši nõudmisel kohale ei ilmunud ja et hommikul, kui vürstitar käskis hobused sõiduks ette rakendada, tulid mehed suure salgana aida juurde ja saatsid ütlema, et nemad vürsitari külast välja ei lase, et on olemas käsk mitte ära sõita ja et nemad võtavad hobused eest lahti. Alpatõtš käis nende juures väljas, manitses neid, kuid temale vastati (kõige rohkem rääkis Karp, kuna Dron ei näidanud end teiste hulgast), et vürstitari ei saa välja lasta, et selleks on olemas käsk; et jäägu vürstitar kohale, ja nad teenivad teda endiselt ja kuulavad kõiges tema sõna.

Sel hetkel, kui Rostov ja Iljin teed mööda külasse kihutasid, käskis vürstitar Marja Alpatõtši, lapsehoidja ning

tüdrukute keelamisest hoolimata hobused ette rakendada ja tahtis sõita; kuid kihutavaid ratsaväelasi nähes peeti neid prantslasteks, kutsarid jooksid laiali ja majas puhkes naiste nutt.

«Heategija! Päästja! Jumal ise saatis sind,» rääkisid heldinud hääled, kui Rostov eestoast läbi läks.

Vürstitar Marja istus abituna ning jõuetuna saalis, kui Rostov tema juurde juhatati. Ta ei saanud aru, kes see oli ning miks ta tuli ja mis nüüd saab. Rostovi vene nägu nähes ja ta sisseastumise ning esimeste sõnade järgi temas oma seisuse inimest ära tundes vaatas vürstitar oma sügava ning kiirgava pilguga Rostovile otsa ja hakkas katkeva ning erutusest väriseva häälega rääkima. Rostovile tundus kohe midagi romantilist selles kohtumises. «Kaitsetu, murest murtud tütarlaps, üksi jäetud tooreste, mässavate talupoegade meelevalla alla! Ja mingi kummaline saatus juhtis mind siia!» mõtles Rostov teda kuulates ja talle otsa vaadates. «Ja milline mahedus, milline õilsus ta näojoontes ja ilmes!» mõtles ta, kuulates vürstitari arglikku jutustust.

Kui vürstitar Marja hakkas rääkima sellest, et kõik see juhtus päeval pärast isa matuseid, hakkas ta hääl värisema. Ta pöördus kõrvale ja vaatas siis küsiv-kohkunult Rostovile otsa, otsekui kartes, et Rostov võib võtta tema sõnu soovina teda heldima panna. Rostovil olid pisarad silmis. Vürstitar Marja märkas seda ja vaatas tänulikult Rostovi poole selle oma kiirgava pilguga, mis sundis unustama tema näo inetust.

«Ma ei suuda väljendada, vürstitar, kui õnnelik ma olen, et juhuslikult siia sattusin ja võin teid teenida,» ütles Rostov tõustes. «Palun, asuge teele, ja ma vastutan oma auga, et ükski inimene ei söanda teile teha ebameeldivusi, kui te ainult lubate, et ma teid saadan,» ja aupaklikult kummardades, nagu kummardatakse kuninglikust soost daamide ees, läks ta ukse poole.

Oma tooni aupaklikkusega Rostov otsekui näitas, et ehkki ta peaks tutvumist temaga õnneks, et taha ta tema õnnetust kasutada temale lähenemiseks.

Vürstitar Marja mõistis ja hindas seda tooni.

«Ma olen teile väga, väga tänulik,» ütles vürstitar talle prantsuse keeli, «kuid loodan, et kõik see oli ainult

arusaamatus ja et keegi pole selles süüdi.» Vürstitar hakkas äkki nutma. «Vabandage mind,» ütles ta.

Kulmu kortsutades tegi Rostov veel kord sügava kummarduse ja väljus toast.

XIV

«Noh, kuidas on, kas on armas? Aga, vennas, minu roosa on võluv, ja teda kutsutakse Dunjašaks...» Kuid Rostovile näkku vaadates jäi Iljin vait. Ta nägi, et tema sangaril ning ülemal olid hoopis teised mõtted.

Rostov vaatas kurjalt Iljinile otsa ja läks temale vastamata kiirel sammul küla poole.

«Küll ma neile näitan, küll ma neid röövleid õpetan!» rääkis ta endamisi.

Alpatõtš ruttas sujuval sammul sörkides, et aga mitte joosta, Rostovile järele.

«Missuguse otsuse arvasite heaks teha?» küsis ta temale järele jõudes.

Rostov peatus, pigistas käed rusikasse ja astus äkki ähvardavalt sammu Alpatõtši poole.

«Otsuse? Mis otsuse? Vana tõhk!» käratas ta tema peale. «Mis sina vahtisid? Ah? Talumehed mässavad, aga sina ei oska nendega hakkama saada? Sa ise oled reetur. Tunnen teid, kütan kõigil kere kuumaks...» Ja otsekui kartes oma ägedusetagavara asjatult ära raisata, jättis ta Alpatõtši sinnapaika ning läks kiiresti edasi. Solvumistunnet maha surudes ruttas Alpatõtš sujuval sammul Rostovile järele ning jätkas talle oma arvamise avaldamist. Ta rääkis, et talumehed on pimeduse kütkes, et praegusel silmapilgul pole mõistlik nendega heideldа, kui ei ole sõjaväekomandot; et kas poleks ehk parem enne saata komando järele.

«Küll ma neile teen sõjaväekomandot... Küll ma juba nendega heitlen,» rääkis Nikolai mõttetult, hingeldades mõistmatust, loomalikust vihast ja vajadusest seda viha välja valada. Ebateadlikult, selle üle järele mõtlemata, mis ta teha kavatseb, lähenes ta kiirel, otsustaval sammul rahvahulgale. Ja mida lähemale ta sellele jõudis, seda enam tundis Alpatõtš, et tema mõistmatu käitumine võib anda häid tulemusi. Sedasama tundsid ka mehed, vaadates tema kiiret, kindlat kõnnakut ja otsustavat, sünget nägu.

Pärast seda kui husaarid olid külasse tulnud ja Rostov vürstitari juurde läinud, oli meeste hulgas tekkinud segadus ja mõtete lahkuminek. Mõned mehed hakkasid rääkima, et äsjasaabunud olid venelased ja võisid ehk pahaks panna, et preilit välja ei lasta. Dron oli samal arvamisel; aga niipea kui ta seda väljendas, tungisid Karp ja teised mehed endisele külavanemale kallale.

«Kui palju aastaid oled sa meid närinud?» karjus ta peale Karp. «Sulle on ükspuha! Kaevad oma rahakasti välja, viid minema, mis sinul sellest, kas meie kodud laostatakse või mitte!»

«On öeldud, et olgu kord, ärgu keegi oma kodust välja mingu, ärgu kübetki minema vedagu, — ja sellega on loril lõpp!» karjus teine.

«Sinu poja käes oli kord nekrutiks minna, aga sul oli oma jõmmist kahju,» hakkas äkki üks väike taadike kiiresti rääkima, Dronile kallale tungides. «Aga minu Vankal ajasid pea nudiks. Äh, küll sureme kõik!»

«See'p see on, et sureme!»

«Mina kogukonna tahtmise vastu ei tee,» rääkis Dron.

«Ega ei tee jah, — mihukese vatsa oled endale ette kasvatanud!...»

Kaks pikka meest ajasid oma juttu. Niipea kui Rostov Iljini, Lavruška ja Alpatõtši saatel meeste juurde tuli, astus Karp sõrmi vöö vahele pistes ja pisut muiates teiste hulgast ette. Dron seevastu läks tagumistesse ridadesse, ja meestehulk nihkus koomale.

«Hei! Kes teil siin on külavanem?» hõikas Rostov, lähenedes kärmel sammul meestehulgale.

«Külavanem või? Milleks teil teda vaja?...» küsis Karp.

Ta ei jõudnud aga veel lauset lõpetada, kui tal mütsi peast lendas ja pea tugevast hoobist ühele küljele paiskus.

«Mütsid maha, mässajad!» hüüdis Rostovi vali hääl. «Kus on külavanem?» karjus ta metsiku häälega.

«Külavanemat, külavanemat hüüab... Dron Zahharõtš, teid,» kuuldus siit-sealt ruttav-alandlikke hääli ja mehed hakkasid mütse peast võtma.

«Meie mässata ei või, me peame korrast kinni,» sõnas Karp, ja samal ajal hakkasid mitu häält tagumistest ridadest rääkima:

«Kuidas vanamehed otsustasid, — teid, ülemusi, on palju...»

«Jutud!... Mäss!... Röövlid! Vastuhakkajad!» kisendas Rostov mõttetult, võõra häälega, Karpil kaelusest kinni haarates. «Siduge ta kinni!» karjus ta, ehkki polnud kedagi sidujat peale Lavruška ja Alpatõtši.

Lavruška jooksiski Karpi juurde ja haaras tal selja tagant kätest kinni.

«Kas käsite hõigata meie mehi mäe alt?» hüüdis ta.

Alpatõtš pöördus meeste poole, kaht neist nimepidi välja kutsudes, et Karpi kinni siduda. Mehed väljusid alandlikult teiste hulgast ja hakkasid endil vööd ümbert ära võtma.

«Kus on külavanem?» karjus Rostov.

Dron astus sünge ja kahvatu näoga teiste hulgast välja.

«Sina oled külavanem? Kinni siduda, Lavruška!» karjus Rostov, nagu poleks ka selle käsu täitmisel võinud takistusi olla. Ja tõepoolest hakkasid veel kaks meest siduma Droni, kes otsekui neile abiks olles vöö ümbert võttis ja nende kätte andis.

«Aga teie kuulake mu käsku!» Rostov pöördus talumeeste poole. «Jalamaid marss koju, ja et ma teie häält ei kuuleks!»

«Egas me pole kellelegi liiga teinud. Me, tähendab, ainult rumalusest. Ainult lollust tegime... Ma ju rääkisin, et see pole kord,» kuuldus üksteisele etteheiteid tegevaid hääli.

«Eks ma rääkinud teile,» ütles Alpatõtš, astudes oma õigustesse. «Halvasti tegite, mehed!»

«Meie rumalus, Jakov Alpatõtš,» vastasid hääled, ja meestehulk hakkas otsekohe minema ning mööda küla laiali pudenema.

Mõlemad kinniseotud mehed viidi mõisa õue. Kaks purjus meest käisid nende järel.

«Eh, sind küll!» ütles üks neist Karpi kõnetades.

«Kas tõhib härrastega niiviisi rääkida? Mis sul arus oli?»

«Tola,» kinnitas teine, «täitsa tola!»

Kahe tunni pärast seisid küüthobused Bogutšarovo mõisa õues. Talupojad kandsid kärmesti välja härraste kraami ning asetasid vankritesse, ja Dron, kes oli vürstitar Marja soovil välja lastud käsikambrist, kuhu ta oli luku taha pandud, seisis õues ning käsutas mehi.

«Ära sa seda nii halvasti pane,» rääkis üks meestest — pikk ümmarguse, naeratava näoga talumees, toatüdruku käest šatulli võttes. «Eks maksa ju seegi raha. Sa viskad ta niisama lahtiselt või pistad nööri alla, aga ta saab ära hõõrutud. See mulle ei meeldi. Kõik olgu ausasti tehtud, nagu kord ja kohus. Niiviisi, roguski alla, ja natuke heinu katteks peale, — nii on kena.»

«Küll on aga raamatuid!» ütles teine mees vürst Andrei raamatukappe välja kandes. «Ära sa vastu lase!... Küll on ränk, mehed, vägevad raamatud!»

«Jah, on kirjutatud, pole laiseldud!» ütles paljutähendavalt silma pilgutades pikk, ümmarguse näoga mees, näidates leksikonidele, mis lamasid teiste raamatute peal.

Rostov ei tahtnud vürstitarile oma tutvust peale sundida ega läinud tema juurde, vaid jäi külasse, oodates tema väljasõitu. Kui vürstitar Marja veokid maja eest liikuma hakkasid, istus Rostov hobuse selga ja saatis teda ratsa kuni meie vägede käes oleva teeni, kaheteistkümne versta kaugusele Bogutšarovost. Jankovo sissesõiduhoovis jättis ta vürstitariga aupaklikult jumalaga, lubades endale siin esimest korda tema kätt suudelda.

«Kuidas te ometi niiviisi räägite,» vastas ta punastades vürstitar Marjale, kui see teda tänas enda päästmise eest (nagu ta nimetas Rostovi tegu), «iga stanovoi oleks teinud sedasama. Kui meil tuleks sõdida ainult talumeestega, siis ei oleks me vaenlast nii kaugele lasknud,» rääkis ta, midagi häbenedes ja teist juttu teha püüdes. «Ma olen ainult õnnelik, et mul oli juhus teiega tutvuda. Jumalaga, vürstitar, soovin teile õnne ning lohutust ja loodan teid kohata õnnelikumais tingimustes. Kui te ei taha mind punastama panna, siis, palun, ärge tänage.»

Aga kuigi vürstitar enam ei tänanud sõnadega, tänas ta teda ometi kogu oma näoilmega, mis säras õrnusest ja tänulikkusest. Vürstitar ei suutnud Rostovi uskuda, et

tal ei ole teda millegi eest tänada. Vastupidi, tema arvates polnud kahtlust, et kui poleks olnud Rostovi, oleks tal kindlasti tulnud hukkuda niihästi mässajate kui ka prantslaste tõttu; et tema asetas end ta päästmiseks kõige ilmsemaisse ja hirmsamaisse hädaohtudesse; ja veel vähem kahtles vürstitar selles, et Rostov oli ülla ning õilsa hingega inimene, kes oskas aru saada tema seisukorrast ja kurvastusest. Vürstitari kujutlusest ei lahkunud Rostovi head, ausad silmad ja pisarad, mis täitsid neid, kui ta ise nutma hakates krahvile rääkis oma kaotusest.

Kui vürstitar Marja oli Rostoviga jumalaga jätnud ja üksi jäänud, tundis ta äkki endal olevat pisarad silmis, ja juba mitmendat korda kerkis ta ette kummaline küsimus: kas ta armastab Rostovi?

Edasisõidul Moskva poole märkas Dunjaša, kes sõitis ühes vürstitariga tõllas, korduvalt, et vürstitar, sellest hoolimata et ta seisukord oli kurb, pead tõllaaknast välja pistes rõõmsalt ning nukralt millegi üle naeratas.

«Mis siis sellest, kui ma hakkaksingi teda armastama?» mõtles vürstitar Marja.

Nii häbi kui tal oligi endale tunnistada, et ta on esimesena hakanud armastama meest, kes teda võib-olla iialgi armastama ei hakka, lohutas ta end mõttega, et keegi ei saa seda iialgi teada ja et ta pole süüdi, kui ta oma elu lõpuni, sellest kellelegi rääkimata, armastab meest esimest ja viimast korda.

Vahetevahel mõtles ta Rostovi pilkudele, ta kaastundele, ta sõnadele, ja õnn ei tundunud talle võimatuna. Ja siis märkaski Dunjaša, et vürstitar naeratades tõllaaknast välja vaatas.

«Et ta ka pidi Bogutšarovosse tulema, ja just sel ajal!» mõtles vürstitar Marja. «Ja et tema õde pidi vürst Andreile ära ütlema!» Ning kõiges selles nägi vürstitar Marja saatuse tahet.

Mulje, mida vürstitar Marja oli Rostovile avaldanud, oli väga meeldiv. Kui ta mõtles vürstitarile, läks ta meel rõõmsaks, ja kui tema seltsimehed, teada saades ta seiklusest Bogutšarovos, naljatasid, et ta heinte järele minnes oli kinni nabinud ühe kõige rikkamaid Venemaa mõrsjaid, siis vihastas Rostov. Ta vihastas just selle-

pärast, et talle oli nii mõnigi kord tahtmatult pähe tulnud mõte abiellumisest meeldiva, tasase, tohutu rikka vürstitar Marjaga. Endale isiklikult ei võinud Nikolai soovida vürstitar Marjast paremat naist: abiellumine temaga teeks õnnelikuks krahvinna — ta ema, ja parandaks ta isa rahalist seisukorda; ja see oleks koguni — Nikolai tundis seda — vürstitar Marja õnn.

Kuid Sonja? Ja antud sõna? Ja sellepärast Rostov vihastaski, kui temaga naljatati vürstitar Bolkonskajast.

XV

Kui Kutuzov oli sõjavägede juhatamise enda kätte võtnud, tuli talle meelde vürst Andrei ja ta saatis temale käsu peakorterisse ilmuda.

Vürst Andrei saabus Tsarevo-Zaimištšesse selsamal päeval ja selsamal kellaajal, kui Kutuzov toimetas esimest vägede ülevaatust. Vürst Andrei peatus külas preestri maja juures, mille ees seisis ülemjuhataja sõiduk, ja istus värava juurde pingile, oodates vürstlikku hiilgust, nagu kõik nüüd Kutuzovit nimetasid. Küla tagant väljalt kuuldus kord polguorkestri helisid, kord määratu suure hulga häälte möirgamist, mis karjusid «hurraa!» uuele ülemjuhatajale. Siinsamas väravas, kümmekond sammu vürst Andreist eemal, seisid vürsti äraolekut ja ilusat ilma kasutades kaks tentsikut, kuller ja ülemteener. Tõmmukas, vurrudesse ja põskhabemesse kasvanud väike husaari-alampolkovnik ratsutas värava juurde ja küsis vürst Andreile otsa vaadates, kas vürstlik hiilgus peatub siin ja kas ta tuleb varsti.

Vürst Andrei ütles, et ta ei kuulu vürstliku hiilguse staapi ja on samuti võõras. Husaari-alampolkovnik pöördus mukitud tentsiku poole ja ülemjuhataja tentsik ütles talle selle erilise põlglikkusega, millega ülemjuhatajate tentsikud räägivad ohvitseridega:

«Mis? Vürstlik hiilgus? Arvatavasti tuleb kohe. Mis teil oli?»

Husaari-alampolkovnik muigas tentsiku tooni peale endale vurrudesse, tuli hobuselt maha, andis selle käskjala hoolde ja astus kergelt kummardades Bolkonski

juurde. Bolkonski tegi pingil ruumi. Husaari-alampolkovnik istus tema kõrvale.

«Ootate ka ülemjuhatajat?» alustas husaari-alampolkovnik juttu. «Räägitakse, et ta on kõigile kättesaadav, jumal tänatud. Aga vorstmaakritega on lausa häda! Egas Jermolov ilmaaegu palunud end sakslaseks ülendada. Nüüd ehk võivad venelasedki rääkida. Aga seni tehti kurat teab mis. Muudkui taganeti, muudkui taganeti. Kas tegite sõjakäigu kaasa?» küsis ta.

«Oli see au,» vastas vürst Andrei, «taganemist mitte ainult kaasa teha, vaid ka kaotada selle taganemise tõttu kõik, mis mulle kallis oli, mõisatest ja isamajast rääkimata... oma isa, kes suri kurvastusest. Ma olen Smolenski kandist.»

«Ahaa? ... Te olete vürst Bolkonski? Väga rõõmustav tuttavaks saada: alampolkovnik Denissov, keda rohkem tuntakse Vaska nime all,» ütles Denissov, surudes vürst Andrei kätt ja silmitsedes eriti heasüdamliku tähelepanuga Bolkonski nägu. «Jah, ma kuulsin,» ütles ta osavõtlikult ja jätkas vähese vaikimise järel: «Seal ongi see sküüdi sõda. See kõik on hea, ainult mitte neile, kes seda omal nahal tunda saavad. Siis teie olete vürst Andrei Bolkonski?» Ta vangutas pead. «Väga rõõmustav, vürst, väga rõõmustav tuttavaks saada,» lisas ta jälle nukra naeratusega, surudes tema kätt.

Vürst Andrei teadis Denissovit Nataša jutustuste järgi oma esimesest peigmehest. See mälestus kandis teda nüüd meeldivalt ja ka valusalt nende valurikaste tunnete juurde, milledele ta viimasel ajal ammu enam polnud mõelnud, kuid mis siiski elasid tema hinges. Viimasel ajal oli tal olnud nii palju teisi ja nii sügavaid muljeid, nagu Smolenski mahajätmine, tema käik Lõssõje Gorõ'sse, hiljutine teade isa surmast, — ta oli nii palju läbi elanud, et need mälestused polnud talle ammugi enam meelde tulnud ja kui tulidki, siis ei mõjunud nad temale kaugeltki endise jõuga. Ka Denissovile oli see mälestusterida, mille kutsus esile Bolkonski nimi, kaugeks ja luuleliseks minevikuks, mil ta pärast õhtusööki ja Nataša laulmist, endalegi ootamatult oli teinud abielu-ettepaneku viieteistkümneaastasele tütarlapsele. Ta naeratas, mõeldes tolle aja mälestustele ja oma armas-

tusele Nataša vastu, ning läks otsekohe üle selle juurde, mis teda nüüd kangesti ja ainsana huvitas. See oli sõjakäigu kava, mille ta oli välja mõelnud taganemise ajal eelväes teenides. Ta oli selle kava esitanud Barclay de Tollyle ja kavatses seda nüüd esitada Kutuzovile. Kava oli rajatud sellele, et prantslaste ühendusteed on liiga pikaks venitatud ja et selle asemel või ühes sellega, et tegutseda frontaalselt, tõkestades prantslaste edasiliikumist, tuleks tegevus suunata nende ühendusteedele. Ta hakkas vürst Andreile oma kava selgitama.

«Nad ei suuda kogu seda liini hoida. See on võimatu; ma vastutan selle eest, et murran neist läbi. Andke mulle viissada meest, ma murran läbi, see on tõsi! Partisanisüsteem on ainus võimalik.»

Denissov tõusis püsti ja kirjeldas žestikuleerides Bolkonskile oma kava. Sel ajal hakkas ülevaatusepaigast kostma vägede korratumaid, laialivalguvamaid ja muusika ning lauludega ühtesulavaid hüüdeid. Külast kuuldus kabjaplaginat ja hõikeid.

«Peremees tuleb!» hõikas kasakas, kes seisis värava juures. «Tuleb!»

Bolkonski ja Denissov astusid värava juurde, kus seisis salgake soldateid (auvahtkond), ja nägid mööda tänavat lähenevat Kutuzovit, kes ratsutas madalal kõrvil hobusel. Tohutu suur kindralitest saatjaskond sõitis tema järel. Barclay ratsutas peaaegu ta kõrval; hulk ohvitsere jooksis nende kannul ja nende ümber ning karjus «hurraa!».

Tema ees kihutasid õue adjutandid. Kutuzov ergutas kärsitult oma hobust, kes tema raskuse all küliskäigul edasi õõtsus, ja kogu aeg pead noogutades tõstis kätt valge (punase rummuga ja ilma nokata) ratsakaardiväemütsi juurde, mis tal peas oli. Jõudes auvahtkonna juurde, mis koosnes talle au andvaist tublidest grenaderidest, peamiselt ordenikandjaist, silmitses ta neid sõnatult ligi minut aega tähelepanelikult ülemusliku terase pilguga ja pöördus siis kindralite ning ohvitseride poole, kes seisid tema ümber. Ta nägu võttis äkki kelmika ilme; arusaamatust väljendava liigutusega kehitas ta õlgu.

«Ja niisuguste meestega aina taganeda ja taganeda!» ütles ta. «Noh, nägemiseni, kindral,» lisas ta ja ajas

hobuse väravast sisse, vürst Andreist ja Denissovist mööda.

«Hurraa! Hurraa! Hurraa!» karjuti tema taga.

Selle aja jooksul, kui vürst Andrei polnud teda näinud, oli Kutuzov veel paksemaks läinud, tursunud ja rasvunud. Ent tuttav valge silm ja haav ning väsimuse ilme tema näol ja olekus olid endised. Seljas oli tal mundrikuub (ratsapiits rippus peenikese rihma otsas üle õla). Raskelt laialivajununa ja õõtsudes istus ta oma erksal hobusel.

«Tju... tju... tju...» hakkas ta õue sõites vaevalt kuuldavalt vilistama. Ta näost paistis inimese rahunemisrõõm, kes kavatseb esindusliku ülesande järel puhata. Ta võttis kogu kehaga hobusele vajudes ja pingutusest nägu krimpsutades vasaku jala jalusest välja, tõstis siis jala vaevaliselt sadulale, toetus põlvele, ja laskus ähkides kasakate ning adjutantide kätele, kes teda toetasid.

Ta kohendas end, vaatas oma pilukil silmadega ringi, heitis pilgu vürst Andreile ja läks ilmselt teda mitte ära tundes oma nõtkuval kõnnakul trepi poole.

«Tju... tju... tju...» vilistas ta jälle ja vaatas uuesti vürst Andrei poole. Vürst Andrei näost saadud mulje ühines (nagu seda vanade inimeste juures sageli juhtub) alles mõne sekundi pärast mälestusega tema isikust.

«Aa, tere, vürst. Tere, kullake, lähme...» sõnas ta väsinult, ringi vaadates, ja astus raskel sammul tema all nagisevale trepile. Ta avas nööbid ja istus siin asetsevale pingile.

«Noh, kuidas isa elab?»

«Eile sain teate tema surmast,» ütles vürst Andrei lühidalt.

Kutuzov vaatas ehmunult pärani silmadega vürst Andreile otsa, võttis siis mütsi peast ja lõi risti ette: «Rahu ta hingele! Sündigu jumala tahtmine meie kõigiga!» Ta ohkas raskelt, kogu rinnaga ja vaikis natuke aega. «Ma armastasin ja austasin teda ja tunnen sulle kõigest südamest kaasa.» Ta süleles vürst Andreid, surus teda oma rasvunud rinna vastu ega lasknud hulgal ajal lahti. Kui ta tema lahti laskis, nägi vürst Andrei, et Kutuzovi lõtvunud huuled värisesid ja et tal olid pisa-

rad silmis. Ta ohkas ja võttis mõlema käega pingist kinni, et püsti tõusta.

«Lähme, lähme minu poole, ajame juttu,» ütles ta. Kuid sel silmapilgul astus Denissov, kes ülemuse ees niisama vähe hirmu tundis kui vaenlasegi ees, kannuste kõlksudes astmeil julgesti välistrepile, sellest hoolimata et adjutandid trepi juures teda vihase sosinaga peatada püüdsid. Kutuzov jäi kätega pingile toetudes istuma ja vaatas rahulolematult Denissovi poole. Denissov ütles oma nime ja teatas, et tal on tema hiilgusele teatavaks teha midagi isamaa hüvanguks väga tähtsat. Kutuzov silmitses Denissovit väsinud pilguga, võttis pahase liigutusega käed pingilt ja pani nad kõhule kokku ning kordas: «Isamaa hüvanguks? Mis see siis on? Räägi.» Denissov punastas nagu tütarlaps (väga veider oli näha puna sel vurrudega ning vanal purjutajanäol) ja hakkas julgelt esitama oma kava vaenlase ühendusteede läbilõikamisest Smolenski ja Vjazma vahel. Denissov oli elanud seal kandis ja tundis ümbruskonda hästi. Tema kava näis kahtlemata hea olevat, eriti selle tugeva veendumuse tõttu, mis avaldus ta sõnades. Kutuzov vahtis oma jalgadele ja heitis aeg-ajalt pilku naabermaja õue, nagu ootaks ta sealt midagi ebameeldivat. Majast, millele ta vaatas, ilmus Denissovi jutu ajal tõepoolest nähtavale kindral, portfell kaenlas.

«Noh?» sõnas Kutuzov Denissovi ettekande vahele. «Kas juba valmis?»

«Valmis, teie hiilgus,» ütles kindral.

Kutuzov vangutas pead, otsekui öeldes: «Kuidas küll üksainus inimene selle kõigega toime tuleb,» ning jätkas Denissovi kuulamist.

«Annan vene ohvitseri ausõna,» rääkis Denissov, «et ma purustan Napoleoni ühendusteed.»

«Kuidas Kirill Andrejevitš Denissov, ülemintendant, sulle sugulane on?» küsis Kutuzov vahele.

«Lihane onu, teie hiilgus.»

«Oo! Me olime sõbrad,» ütles Kutuzov lõbusalt. «Hea küll, hea küll, kullake, jää siia staabi juurde. Homme räägime.» Denissovile pead noogutades pöördus ta kõrvale ja sirutas käe paberite poole, mis Konovnitsõn oli talle toonud.

«Kas teie hiilgus ei sooviks tuppa astuda,» ütles korrapidaja kindral rahulolematu häälega. «Tarvis on plaanid läbi vaadata ja mõned paberid alla kirjutada.» Uksest väljunud adjutant teatas, et korteris on kõik valmis. Kuid Kutuzov tahtis nähtavasti tuppa minna juba vabana. Ta krimpsutas nägu ...

«Ei, kullake, lase väike laud siia tuua. Ma vaatan siin,» ütles ta. «Sina ära mine ära,» lisas ta, pöördudes vürst Andrei poole.

Vürst Andrei jäi trepile, kuulates korrapidaja kindralit.

Ettekande ajal kuulis vürst Andrei tubadesse viiva ukse tagant naise sosinat ja naise siidkleidi kahinat. Sinnapoole vaadates märkas ta mitu korda ukse taga liuda käes hoidvat roosas kleidis ja lilla siidrätikuga täidlast, punapõselist ning ilusat naist, kes ilmselt ootas ülemjuhataja sisseastumist. Kutuzovi adjutant selgitas sosinal vürst Andreile, et see oli maja perenaine, preestriemand, kes kavatses tema hiilgusele soola-leiba pakkuda. Ta mees oli vürstlikku hiilgust kirikus ristiga vastu võtnud, tema aga kodus ... «Väga nägus naine,» lisas adjutant naeratades. Kutuzov vaatas nende sõnade peale ringi. Kutuzov kuulas korrapidaja kindrali ettekannet (mis sisaldas peamiselt Tsarevo-Zaimištše positsiooni kriitikat) niisama, nagu ta oli kuulanud Denissovit, niisama, nagu ta seitse aastat tagasi oli kuulanud Austerlitzi sõjanõukogu vaidlusi. Ta kuulas ilmselt ainult sellepärast, et tal olid kõrvad, mis paratamatult pidid kuulma, sellest hoolimata et teises kõrvas oli tükike tõrvaköie kedrust; kuid oli ilmne, et miski sellest, mis korrapidaja kindral talle öelda võis, ei saanud teda ei imestama panna ega huvitada, vaid et ta teadis ette kõike, mis talle öeldakse, ja kuulas kõike seda ainult sellepärast, et oli tarvis ära kuulata, nii nagu on tarvis ära kuulata laulu palvuse ajal. Kõik, mis Denissov rääkis, oli asjalik ja tark. See, mis korrapidaja kindral rääkis, oli veel asjalikum ja targem, kuid oli ilmne, et Kutuzov põlgas niihästi teadmist kui ka tarkust ja teadis midagi muud, mis pidi asja otsustama, — midagi muud, mis ei olenenud tarkusest ega teadmisest. Vürst Andrei jälgis tähelepanelikult ülemjuhataja näo ilmet, ning ainsaks ilmeks, mida ta sellel võis märgata, oli igavus,

uudishimu selle vastu, mis tähendas naise sosin ukse taga, ja soov täita viisakusnõudeid. Oli ilmne, et Kutuzov põlgas tarkust ja teadmist ja isegi patriootilist tunnet, mida ilmutas Denissov, kuid ei põlanud mõistusega, tundega ega teadmisega (sest ta ei püüdnudki neid näidata), vaid põlgas millegi muuga. Ta põlgas neid oma vanaduse ja elutarkusega. Ainus korraldus, mille Kutuzov selle ettekande puhul omalt poolt tegi, käis vene vägede marodeerimise kohta. Korrapidaja kindral esitas ettekande lõpul vürstlikule hiilgusele allakirjutamiseks paberi, milles mõisniku palvel nõuti väeüksuste ülematelt kahjutasu maksmist mahaniidetud halja kaera eest.

Olles selle asja ära kuulanud, matsutas Kutuzov huuli ja raputas pead.

«Ahju ... tulle! Ja pea alatiseks meeles, kullake,» ütles ta, «kõik need asjad — tulle. Las niidavad pealegi vilja ja põletavad puid. Mina seda ei käsi ega luba, kuid karistada ma selle eest ka ei või. Ilma selleta ei saa läbi. Kui puid raiutakse, siis lendavad laastud.» Ta heitis veel kord pilgu paberile. «Oh, seda saksa korralikkust!» sõnas ta pead vangutades.

XVI

«Nii, nüüd on kõik,» ütles Kutuzov viimast paberit alla kirjutades, tõusis oma valge lihava kaela volte siludes raskelt püsti ja astus rõõmsamaks muutunud näoga ukse poole.

Preestriemand, kellele veri järsku näkku tõusis, haaras liua, mida ta kauasest ettevalmistumisest hoolimata siiski ei jõudnud õigel ajal pakkuda. Ja sügava kummardusega ulatas ta selle Kutuzovile.

Kutuzovi silmad tõmbusid kissi. Ta naeratas, võttis käega naise lõuast kinni ja ütles:

«Ja missugune iludus! Aitäh, kullake!»

Ta võttis püksitaskust mõned kuldrahad ja pani liuale.

«Noh, kuidas elad?» sõnas Kutuzov, minnes talle määratud toa poole. Preestriemand naeratas oma punapõselise näo lohukestega ja läks tema järel tuppa. Adjutant tuli välja trepile vürst Andrei juurde ja kutsus teda eine-

tama. Poole tunni pärast kutsuti vürst Andrei jälle Kutuzovi juurde. Kutuzov lebas tugitoolis, seesama lahtinööbitud kuub seljas. Ta hoidis käes prantsuskeelset raamatut, ja kui vürst Andrei sisse astus, pani ta raamatu kinni, nuga lugemismärgiks vahele jättes. See oli *«Les chevaliers du Cygne»*[1], *madame de Genlis'* teos, nagu vürst Andrei kaanelt nägi.

«Noh, istu, istu siia, ajame juttu,» ütles Kutuzov. «Kurb, väga kurb. Aga pea meeles, kallis sõber, et mina olen sulle isaks, teiseks isaks . . .»

Vürst Andrei jutustas Kutuzovile kõik, mis ta teadis oma isa surmast ja mis ta nägi Lõssõje Gorõ's, sealt läbi sõites.

«Kui kaugele . . . kui kaugele on asi lastud minna!» ütles Kutuzov äkki erutatud häälel, ilmselt saades vürst Andrei jutustuse põhjal selge kujutluse olukorrast, milles viibis Venemaa. «Anna aega, anna aega,» lisas ta kurja näoilmega, ja ilmselt mitte soovides jätkata seda kõnelust, mis teda erutas, ütles: «Ma kutsusin su siia, et sind enda juurde jätta.»

«Tänan, teie hiilgus,» vastas vürst Andrei, «aga ma kardan, et ma enam ei kõlba staapidesse,» ütles ta naeratusega, mida Kutuzov märkas. Kutuzov vaatas talle küsivalt otsa. «Aga peaasi,» lisas vürst Andrei, «ma olen polguga harjunud, olen ohvitseridesse kiindunud ja mehed on vist ka mind hoidma hakanud. Mul oleks kahju polgust lahkuda. Kui ma keeldun aust teie juures olla, siis uskuge . . .»

Kutuzovi lihavale näole ilmus tark, heasüdamlik ja ühtlasi veidi pilkav ilme. Ta katkestas Bolkonskit.

«Kahju, mul oleks sind tarvis. Kuid sul on õigus, sul on õigus. Mitte siia pole meil inimesi vaja. Nõuandjaid on alati palju, aga inimesi ei ole. Polgud oleksid teistsugused, kui kõik nõuandjad teeniksid polkudes, nagu sina. Ma mäletan sind Austerlitzi ajast . . . Mäletan, mäletan sind lipuga,» ütles Kutuzov, ja rõõmupuna tõusis vürst Andreile näkku selle meeldetuletuse juures.

Kutuzov tõmbas teda kättpidi enda ligi, põske tema poole pöörates, ja jälle nägi vürst Andrei pisaraid vana-

[1] Luige rüütlid,

mehe silmis. Kuigi vürst Andrei teadis, et pisarad olid Kutuzovi nõrkuseks ja et Kutuzov teda eriti hellitab ning haletseb soovi tõttu talle tema kaotuse puhul kaastundmust avaldada, tegi talle siiski see Austerlitzi meeldetuletus rõõmu ja oli ka meeldiv.

«Mine jumala nimel oma teed. Ma tean, sinu tee on au tee.» Ta vaikis hetke. «Mul oli kahju, et sind Bukarestis käepärast polnud: ma oleksin tahtnud sind lähetada.» Ja teist juttu tehes hakkas Kutuzov rääkima Türgi sõjast ning sõlmitud rahust. «Jah, mulle on palju etteheiteid tehtud,» ütles Kutuzov, «niihästi sõja kui ka rahu pärast, aga kõik tuli õigel ajal. *Tout vient à point à celui qui sait attendre.*[1] Aga ega sealgi nõuandjaid vähem olnud kui siin . . .» jätkas ta, tagasi pöördudes nõuandjate juurde, kes tal nähtavasti meelest ei läinud. «Oh, nõuandjad, nõuandjad!» ütles ta. «Kui kõiki kuulata, siis poleks me seal Türgis ei rahu teinud ega ka sõda lõpetanud. Kõike tahetakse ruttu saada, aga mis ruttu teed, venib pikale. Kui Kamenski poleks surnud, oleks ta olnud kadunud. Ta jooksis kolmekümne tuhande mehega tormi kindlustele. Kindlust võtta pole raske, raske on sõda võita. Aga selleks pole tarvis ei tormi joosta ega rünnata, vaid on tarvis k a n n a t l i k k u s t j a a e g a. Kamenski saatis soldatid Ruštšukki vallutama, aga mina saatsin ainult need (kannatlikkuse ja aja) ja võtsin rohkem kindlusi kui Kamenski, ja panin türklased hobuseliha sööma.» Ta raputas pead. «Ja ka prantslased hakkavad sedasama tegema! Usu mu sõna,» ütles Kutuzov vaimustudes ja löi endale vastu rinda, «nad hakkavad mul hobuseliha sööma!» Ja jälle tulid talle pisarad silmi.

«Aga lahing tuleb siiski vastu võtta?» küsis vürst Andrei.

«Tuleb küll, kui kõik seda tahtma hakkavad, pole midagi parata . . . Kuid usu, kullake, — pole tugevamat sõjameest kui need kaks: k a n n a t l i k k u s j a a e g. Nemad teevad kõik. Aga nõuandjad *n'entendent pas de cette oreille, voilà le mal*[2]. Ühed tahavad, teised ei taha.

[1] Kõik tuleb omal ajal sellele, kes oskab oodata.
[2] ei kuule sellest kõrvast, see ongi halb.

Mis siis teha?» küsis ta ilmselt vastust oodates. «Jah, mis teha?» kordas ta, ja ta silmis helkis sügav ning tark pilk. «Ma ütlen sulle, mis teha,» sõnas ta, kuna vürst Andrei ikkagi ei vastanud. «Ma ütlen sulle, mis teha ja mis ma teen. *Dans le doute, mon cher,»* ta vaikis hetke, *«abstiens toi,»*[1] lõpetas ta rõhuga.

«Noh, jumalaga, kallis sõber. Pea meeles, et ma jagan kogu südamest sinuga su kaotust ja ma pole sulle ei hiilgus, ei vürst ega ülemjuhataja, vaid olen su isa. Kui on midagi tarvis, tule otse minu juurde. Jumalaga, kullake.» Ta kaelustas ja suudles jälle vürst Andreid. Ja enne kui vürst Andrei veel uksest välja sai, ohkas Kutuzov rahustavalt ning võttis uuesti kätte poolelioleva romaani *«Les chevaliers du Cygne»*.

Kuidas ja miks see juhtus, seda poleks vürst Andrei kuidagi suutnud seletada, kuid pärast seda kokkusaamist Kutuzoviga pöördus ta oma polku tagasi rahustatuna niihästi asjade üldise käigu kui ka selle suhtes, kelle kätte see kõik oli usaldatud. Mida enam ta nägi kõige isikliku puudumist selles vanas mehes, kellesse olid nagu jäänud ainult kirgede harjumused ja mõistuse asemele (mis rühmitab sündmusi ja teeb järeldusi) üksnes võime rahulikult vaadelda sündmuste käiku, seda enam oli ta rahulik ses suhtes, et kõik toimub nii, nagu tarvis. «Ta ei lisa midagi omalt poolt. Ta ei mõtle midagi välja, ei võta midagi ette,» mõtles vürst Andrei, «aga ta kuulab kõik ära, peab kõik meeles, asetab kõik oma kohale, ei takista midagi kasulikku ega luba midagi kahjulikku. Ta saab aru, et on olemas midagi tugevamat ning tähtsamat kui tema tahe, — see on sündmuste paratamatu käik, ja ta oskab näha sündmusi, oskab mõista nende tähtsust ja seetõttu oskab keelduda osavõtust neist sündmustest ning oma isiklikust tahtest, mis on suunatud mujale. Aga peamine,» mõtles vürst Andrei, «miks teda usud, on see, et ta on venelane, hoolimata Genlis' romaanist ja prantsuskeelseist kõnekäändudest; on see, et ta hääl hakkas värisema, kui ta ütles: «Kui kaugele on asi lastud minnal», ja et ta hakkas nuuksuma, rääkides sellest, «et ta paneb neid hobuseliha sööma».»

[1] Kahtluse korral, mu kallis, hoidu tegutsemisest,

Samal tundel, mis oli enam või vähem ähmaselt kõigil, põhjeneski see üksmeel ja üldine heakskiit, mis käis kaasas Kutuzovi rahvaliku, õukondlike kaalutluste vastase valimisega ülemjuhatajaks.

XVII

Pärast keisri ärasõitu Moskvast läks Moskva elu endistesse, tavalistesse rööbastesse, ja selle elu käik oli nii tavaline, et raske oli meelde tuletada möödunud patriootilise vaimustuse ning innustuse päevi ja raske oli uskuda, et Venemaa tõesti on hädaohus ja et Inglise klubi liikmed on ühtlasi ka isamaa pojad, kes on valmis isamaa heaks igasuguseid ohvreid tooma. Ainus asi, mis meenutas keisri Moskvas viibimise aegset üldist vaimustatud patriootilist meeleolu, oli nõudmine anda mehi ja raha, millised annetused, niipea kui nad olid tehtud, omandasid seadusliku, ametliku kuju ning näisid paratamatutena.

Vaenlase lähenemisel Moskvale ei muutunud moskvalaste suhtumine oma seisukorrasse sugugi tõsisemaks, vaid, vastupidi, veel kergemeelsemaks, nagu see alati toimub inimestega, kes näevad lähenevat suurt hädaohtu. Hädaohu lähenemisel kõneleb inimese hinges alati kaks häält ühesuguse tugevusega: üks räägib väga arukalt sellest, et inimene mõtleks järele hädaohu enda ja sellest pääsemise vahendite üle; teine räägib veel arukamalt, et liiga raske ja piinav on mõtelda hädaohule, kuna inimese võimuses pole kõike ette näha ja üldise asjade käigu eest põgeneda, ja et seepärast on parem raskusest eemale pöörduda seniks, kui see kätte jõuab, ning mõtelda sellele, mis on meeldiv. Üksinduses kuulab inimene enamasti esimest häält, hulgana koos olles seevastu teist. Nii oli nüüd ka Moskva elanikega. Ammu polnud Moskvas nii lõbutsetud nagu sel aastal.

Rastoptšini lendlehti joogimaja, kõrtsmiku ja Moskva käsitöölise Karpuška Tšigirini kujutisega, «kes, olles maakaitseväelane ning kõrtsis kõvad kärakad võtnud, kuulis, et Bonaparte tahtvat minna Moskva peale, vihastas, kõik prantslased inetute sõnadega läbi sõimas, kõrtsist välja tuli ja hakkas kokkukogunenud rahvale riigi-

kulli all kõnet pidama», loeti ning arutati samavõrra kui Vassili Lvovitš Puškini viimast burimeed.

Klubi nurgatoas käidi koos neid lendlehti lugemas, ja mõnedele meeldis, kuidas Karpuška pilkas prantslasi, rääkides, et nad «kapsastest laiaks paisuvad, pudrust lõhki lähevad ja kapsasupist lämbuvad, et nad kõik on kääbused ja et üksainus eit neid kolm tükki hanguga uppi lööb». Mõned ei pooldanud seda tooni ja ütlesid, et see on labane ning rumal. Räägiti sellest, et Rastoptšin olevat prantslased ja koguni kõik välismaalased Moskvast välja saatnud, et nende seas olnud spioone ja Napoleoni agente; kuid seda räägiti peamiselt selleks, et sel puhul korrata vaimukaid sõnu, mis Rastoptšin oli öelnud nende ärasaatmisel. Välismaalased saadeti lodjaga Nižnisse ja Rastoptšin ütles neile: *«Rentrez en vous-même, entrez dans la barque et n'en faites pas une barque de Charon.»*[1] Räägiti, et juba olid kõik ametiasutused Moskvast välja saadetud, ja lisati samas juurde Šinšini nali, et Moskva peab juba ainuüksi selle eest Napoleonile tänulik olema. Räägiti, et Mamonovile läheb tema polk maksma kaheksasada tuhat; et Bezuhhov on oma maakaitseväelastele kulutanud veelgi rohkem, aga et kõige ilusam on Bezuhhovi teo juures see, et ta ise paneb mundri selga ja ratsutab oma polgu ees ega võta mingit tasu nendelt, kes teda vahivad.

«Te ei anna kellelegi armu,» ütles Julie Drubetskaja, valmisnäpitud lõuendinarmaste kuhjakest kokku korjates ja kinni vajutades oma peenikeste sõrmedega, mida kaunistasid sõrmused.

Julie kavatses järgmisel päeval Moskvast ära sõita ning oli korraldanud lahkumisõhtu.

«Bezuhhov *est ridicule*[2], aga ta on nii hea, nii kena. Mis lõbu on olla nii *caustique*[3]?»

«Trahv!» ütles maakaitseväelase mundrit kandev noormees, keda Julie nimetas «*mon chevalier*'ks»[4] ja kes temaga koos sõitis Nižnisse.

[1] Mõtelge järele, astuge venesse ja ärge laske sellest Haroni venet saada.
[2] on naeruväärne,
[3] salvav?
[4] «minu rüütliks»

Julie seltskonnas, nagu paljudes Moskva seltskondades, oli otsustatud ainult vene keelt rääkida, ja need, kes eksisid, kasutades prantsuskeelseid sõnu, maksid trahvi annetustekomitee heaks.

«Teine trahv gallitsismi eest,» ütles salongis viibiv vene kirjanik. ««Lõbu on olla» pole vene keel.»

«Te ei anna kellelegi armu,» jätkas Julie oma juttu maakaitseväelasega, kirjaniku märkusele tähelepanu pööramata. «Eksisin, öeldes *caustique,*» sõnas ta, «ja maksan trahvi, kuid lõbu eest teile tõtt öelda olen valmis veelgi maksma. Gallitsismide eest ma ei vastuta,» pöördus ta kirjaniku poole. «Mul pole ei raha ega aega, et vürst Golitsõni kombel õpetaja võtta ja vene keelt õppida. Aga seal ta ongi,» ütles Julie. *«Quand on . . .*[1] Ei, ei,» pöördus ta maakaitseväelase poole, «ei püüa! Kui räägitakse päikesest, siis nähakse ta kiiri,» ütles perenaine, armastusväärselt naeratades Pierre'ile. «Me just rääkisime teist,» ütles Julie seltskonnadaamidele omase sundimatusega valetades. «Me rääkisime, et teie polk vististi kujuneb paremaks kui Mamonovi oma.»

«Ah, ärge rääkige mulle mu polgust,» vastas Pierre perenaise kätt suudeldes ja tema kõrvale istudes. «Ta on mind nii ära tüüdanud!»

«Te ju vist hakkate seda ise juhtima?» küsis Julie, maakaitseväelasele kavalat ja pilkavat pilku heites.

Maakaitseväelane ei olnud Pierre'i juuresolekul enam nii *caustique* ja ta nägu väljendas arusaamatust Julie naeratuse tähenduse suhtes. Oma hajameelsusest ja heasüdamlikkusest hoolimata lõpetas Pierre'i isik kohe kõik katsed teda ta juuresolekul pilgata.

«Ei,» vastas Pierre naerdes ja oma suurt paksu keha silmitsedes. «Prantslastele oleksin ma liiga heaks märklauaks, ja pealegi kardan, et ma ei suuda hobuse selga ronida . . .»

Kõneaineks inimesi otsides sattus Julie seltskond Rostovidele.

«Räägitakse, et nende asjad on väga halvad,» ütles Julie. «Ja krahv ise on nii mõistmatu. Razumovskid tahtsid osta tema maja ja Moskva-lähedase mõisa, aga asi venib ja venib. Ta tahab liiga palju.»

[1] Kui . . .

«Ei, neil päevil vist toimub müük,» ütles keegi. «Kuigi nüüd on meeletu Moskvas midagi osta.»

«Miks?» küsis Julie. «Kas te tõesti arvate, et Moskva on hädaohus?»

«Miks siis teie sõidate?»

«Mina? Imelik. Ma sõidan sellepärast... noh, sellepärast, et kõik sõidavad, ja peale selle ma pole Jeanne d'Arc ega amatsoon.»

«Nojaa, jaa. Andke mulle veel kaltse.»

«Kui ta oskab asju ajada, võib ta kõik võlad ära maksta,» jätkas maakaitseväelane, rääkides Rostovist.

«Tubli vanahärra, kuid väga *pauvre sire*[1]. Ja miks nad nii kaua siin elavad? Nad tahtsid ammugi maale sõita. Natalie on nüüd vist terve?» küsis Julie Pierre'ilt kavalalt naeratades.

«Nad ootavad nooremat poega,» ütles Pierre. «Ta astus Obolenski üksusesse kasakaks ja sõitis Belaja Tserkovisse. Seal formeeritakse polku. Aga nüüd tõid nad ta minu polku üle ja ootavad teda iga päev. Krahv tahtis ammugi sõita, kuid krahvinna pole mingil tingimusel nõus Moskvast ära sõitma enne poja saabumist.»

«Ma nägin neid üleeile Arharovite juures. Natalie on jälle ilus ja lõbus. Ta laulis üht romanssi. Kui kergesti kõik möödub mõnede inimeste juures!»

«Mis möödub?» küsis Pierre rahulolematult. Julie naeratas.

«Teate, krahv, niisuguseid rüütleid nagu teie leidub ainult *madame Suza* romaanides.»

«Missugune rüütel? Miks?» küsis Pierre punastades.

«Noh, mis te nüüd, armas krahv, *c'est la fable de tout Moscou. Je vous admire, ma parole d'honneur.*»[2]

«Trahv! Trahv!» ütles maakaitseväelane.

«Hea küll. Kui tüütu, — ei saa rääkida!»

«Qu'est ce qui est la fable de tout Moscou?»[3] küsis Pierre tõustes vihaselt.

«Jätke, krahv. Te teate!»

«Midagi ma ei tea,» ütles Pierre.

[1] vilets vennike.
[2] seda teab kogu Moskva. Ma imetlen teid, ausõna.
[3] Mida teab kogu Moskva?

«Ma tean, et te olite Natalie sõber, ja sellepärast... Mina sõbrustasin alati rohkem Veeraga. *Cette chère Véra!*»[1]

«Non, madame,»[2] jätkas Pierre rahulolematul toonil. «Ma ei etenda sugugi Rostova rüütli osa ja pole peaaegu kuu aega nende juures käinud. Kuid ma ei mõista seda julmust...»

«Qui s'excuse — s'accuse,»[3] lausus Julie naeratades ja lõuendinarmastega vehkides, ja et viimane sõna temale jääks, muutis kohe kõneainet. «Mõtelge, mis ma täna teada sain: vaene Marie Bolkonskaja jõudis eile Moskvasse. Kas olete kuulnud, ta kaotas isa?»

«Kas tõesti! Kus ta on? Ma tahaksin väga teda näha,» ütles Pierre.

«Ma veetsin eilse õhtu tema seltsis. Täna või homme hommikul sõidab ta vennapojaga Moskva-lähedasse mõisasse.»

«Noh, kuidas ta on?» küsis Pierre.

«Pole viga, ainult kurb. Aga kas teate, kes ta päästis? See on terve romaan. *Nicolas* Rostov. Teda piirati ümber, taheti ära tappa, haavati tema inimesi. Rostov ruttas appi ja päästis ta...»

«Veel üks romaan,» ütles maakaitseväelane. «Tõesti, see üldine põgenemine on tehtud selleks, et kõik vanad piigad mehele saaksid. *Catiche* on üks, vürstitar Bolkonskaja teine.»

«Teate, ma arvan tõepoolest, et ta on *un petit peu amoureuse du jeune homme*[4].»

«Trahv! Trahv! Trahv!»

«Aga kuidas seda siis vene keeli öelda?...»

XVIII

Kui Pierre koju jõudis, anti talle kaks samal päeval toodud Rastoptšini lendlehte.

Esimeses räägiti sellest, et kuuldus, nagu oleks krahv

[1] See armas Veera!
[2] Ei, proua,
[3] Kes end vabandab, see süüdistab end,
[4] noormehesse natuke armunud.

Rastoptšin Moskvast lahkumise ära keelanud, pole õige ja et, vastupidi, krahv Rastoptšinil on hea meel, kui Moskvast ära sõidavad prouad ja kaupmeeste naised. «Vähem hirmu, vähem uudiseid,» öeldi lendlehes, «kuid ma vastutan oma eluga, et kurjategija ei pääse Moskvasse.» Need sõnad näitasid Pierre'ile esimest korda selgesti, et prantslased tulevad Moskvasse. Teises lendlehes öeldi, et meie vägede peakorter asub Vjazmas, et krahv Wittgenstein on võitnud prantslasi, aga et kuna paljud elanikud soovivad relvastuda, siis on nende jaoks arsenalis relvad valmis: mõõgad, püstolid, püssid, mida elanikud võivad saada odava hinna eest. Lendlehtede toon polnud enam nii naljatav nagu endistes Tšigirini juttudes. Pierre jäi mõttesse nende lendlehtede üle. Oli ilmne, et see kohutav kõuepilv, mida ta kogu oma hingejõuga ligi kutsus ja mis temas ühtlasi äratas tahtmatut õudust, — oli ilmne, et see pilv lähenes.

«Kas astuda väeteenistusse ja sõita armeesse või oodata?» küsis Pierre endalt sajandat korda. Ta võttis laual oleva kaardipaki ja hakkas pasjanssi laduma.

«Kui see pasjanss välja tuleb,» ütles ta endale kaartide segamise järel kaardipakki käes hoides ja ülespoole vaadates, «kui välja tuleb, siis tähendab... mis siis?...» Ta ei jõudnud otsustada, mis siis, kui kabineti ukse tagant kuuldus vanema vürstitari häält, kes küsis, kas võib sisse astuda.

«Siis tähendab see seda, et ma pean armeesse sõitma,» lõpetas Pierre endamisi. «Astuge sisse, astuge sisse,» lisas ta vürstitari poole pöördudes.

(Ainult vanem pika pihaga ja kivinenud näoga vürstitar elas ikka veel Pierre'i majas; kaks nooremat olid mehele läinud.)

«Andestage, *mon cousin,* et ma tulin teie juurde,» ütles vürstitar etteheitva ning erutatud häälega. «Tarvis on ju lõpuks mingi otsus teha! Mis see siis on? Kõik on Moskvast ära sõitnud ja rahvas mässab. Miks siis meie siia jääme?»

«Vastupidi, kõik on vist hästi, *ma cousine,*» ütles Pierre selle harjumuseks saanud naljatooniga, mille Pierre, kes alati piinlikkust tundis oma heategija-osa pärast vürstitari ees, tema suhtes oli omaks võtnud.

«Jah, kõik on hästi... ilus hästi! Varvara Ivanovna rääkis mulle täna, mis meie väed teevad. Tõepoolest võib au anda. Ja rahvaski on lausa mässama hakanud, ei kuulata enam sõna. Isegi minu tüdruk, — ka see on tooreks läinud. Niiviisi hakatakse varsti meidki peksma. Tänaval käia ei saa. Aga peaasi, täna-homme tulevad prantslased sisse, — mida me siis ootame? Ma palun ühte, *mon cousin,*» ütles vürstitar, «käskige mind Peterburi viia: olgu ma, mis ma olen, aga Bonaparte'i võimu all ma ei saa elada.»

«Mis te nüüd, *ma cousine,* kust te ammutame oma teated? Vastupidi...»

«Mina teie Napoleonile ei alistu. Tehku teised, mis tahavad... Kui teie ei taha seda teha...»

«Ma ju teen, ma teen kohe korralduse.»

Vürstitaril oli ilmselt paha meel, et polnud kellegi peale vihastada. Midagi sosistades istus ta toolile.

«Kuid teid informeeritakse valesti,» ütles Pierre. «Linnas on kõik vaikne ja hädaohtu pole mingisugust. Ma lugesin just praegu...» Pierre näitas vürstitarile lendlehti. «Krahv kirjutab, et ta vastutab oma eluga, et vaenlane ei tule Moskvasse.»

«Ah, see teie krahv,» alustas vürstitar tigedalt, «ta on silmakirjateener, kurjategija, kes ise ässitas rahva mässama. Kas ei olnud see tema, kes kirjutas neis lollides lendlehtedes, et olgu kes on, kõik tassitagu tukkapidi jaoskonda (kui rumal)! Et au ja kuulsus sellele, kes kinni võtab. Seal see siis nüüd ongi. Varvara Ivanovna rääkis, et rahvas tahtnud ta peaaegu ära tappa selle pärast, et ta prantsuse keelt rääkinud...»

«See on ju niisama... Te võtate kõike liialt südamesse,» ütles Pierre ja hakkas pasjanssi laduma.

Sellest hoolimata et pasjanss välja tuli, ei sõitnud Pierre armeesse, vaid elas tühjaks jäänud Moskvas edasi, ikka samasuguse ärevuse, kõhkluse, hirmu ja ühtlasi rõõmuga oodates midagi kohutavat.

Järgmise päeva õhtupoolikul sõitis vürstitar ära ja Pierre'i juurde tuli tema ülemvalitseja teatega, et võimatu on kokku saada tema poolt nõutavat raha polgu varustamiseks, kui üht mõisat ära ei müüda. Üldse püüdis ülemvalitseja Pierre'ile selgeks teha, et kogu see

ettevõte polguga peab ta laostama. Pierre'il oli raske varjata naeratust valitseja sõnu kuulates.

«Eks siis müüge,» ütles ta. «Mis parata, ma ei saa nüüd ära öelda!»

Mida halvem oli igasuguste asjade ja eriti tema enda asjade seisukord, seda meeldivam tunne oli Pierre'il, seda ilmsem oli, et lähenes katastroof, mida ta ootas. Peaaegu kedagi Pierre'i tuttavaist polnud enam linnas. Julie oli ära sõitnud, vürstitar Marja oli ära sõitnud. Lähedaist tuttavaist olid jäänud ainult Rostovid, kuid nende pool Pierre ei käinud.

Sel päeval sõitis Pierre meelelahutuseks Vorontsovo külasse vaatama suurt õhupalli, mida Leppich ehitas vaenlasele hukatuseks, ja proovipalli, mida kavatseti järgmisel päeval lasta õhku tõusta. See pall polnud veel valmis; kuid nagu Pierre teada sai, ehitati seda keisri soovil. Keiser kirjutas krahv Rastoptšinile selle õhupalli kohta järgmist:

«Aussitôt que Leppich sera prêt, composez lui un équipage pour sa nacelle d'hommes sûrs et intelligents et dépêchez un courrier au général Koutousoff pour l'en prévenir. Je l'ai instruit de la chose.

Recommandez, je vous prie, à Leppich d'être bien attentif sur l'endroit où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-en-chef.»[1]

Tagasiteel Vorontsovost üle Bolotnaja väljaku sõites nägi Pierre Nuhtlemispaigal rahvahulka, peatus ja tuli troskast maha. Karistati prantslasest kokka, keda süüdistati salakuulamises. Karistamine oli parajasti lõppenud ja timukas vabastas peksupingi külge seotud haledasti oigavat punase põskhabemega, siniste sukkade ja rohelise vestiga paksu meest. Teine kurjategija, kõh-

[1] «Kohe, kui Leppich valmis on, koostage talle tema gondli jaoks meeskond ustavaist ja arukaist meestest ja saatke kuller kindral Kutuzovi juurde, et temale sellest teatada. Ma olen talle asja selgitanud. Soovitage, ma palun, et Leppich õige hoolikalt valiks koha, kuhu ta esmakordselt laskub, et ta ei eksiks ega satuks vaenlase kätte. On tingimata tarvilik, et ta kooskõlastaks oma liikumised ülemjuhataja liikumistega.»

nuke ja kahvatu, seisis siinsamas. Näo järgi otsustades olid mõlemad prantslased. Ehmunud ning valulise ilmega, mis sarnanes kõhna prantslase näoilmega, trügis Pierre rahvahulgast läbi.

«Mis see on? Kes? Mis eest?» küsis ta. Kuid rahvahulga — ametnike, linnakodanike, kaupmeeste, maameeste, peleriinides ja kasukates naiste — tähelepanu oli nii ahnelt koondunud sellele, mis toimus Nuhtlemispaigal, et keegi talle ei vastanud. Paks mees tõusis süngel näol õlgu kehitades ja hakkas, tahtes ilmselt väljendada meelekindlust, ringi vaatamata oma vesti selga tõmbama; kuid äkki hakkasid ta huuled värisema ja ta puhkes, ise enda üle vihastades, nutma, nagu nutavad täiskasvanud sangviinilised inimesed. Ümberolijad hakkasid valjusti rääkima, nagu Pierre'ile näis, selleks, et summutada endas haledustunnet.

«Kellegi vürsti kokk . . .»

«Kuidas on, musjuu, kas vene soust oli prantslasele hapu . . . tegi hambad hellaks?» ütles Pierre'i kõrval seisev kortsulise näoga kantseleiametnik, kui prantslane nutma hakkas, ja vaatas ringi, ilmselt oma naljale heakskiitu oodates. Mõned hakkasid naerma, mõned vaatasid ikka veel kohkunult timukat, kes teisel prantslasel riideid seljast võttis.

Pierre hakkas nohisema, tõmbas näo kipra ja läks kiiresti ümber pöördudes tagasi troska juurde, pomisedes omaette kogu aeg, kui ta läks ja sõidukisse istus. Teel võpatas ta mitu korda ja karjatas nii valjusti, et kutsar temalt küsis:

«Mida käsite?»

«Kuhu sa ometi sõidad?» käratas Pierre kutsarile, kes pööras Lubjankale.

«Ülemjuhataja juurde käskisite,» vastas kutsar.

«Lollpea! Tõbras!» karjus Pierre, mida temaga harva juhtus, sõimates oma kutsarit. «Ma käskisin koju. Ja lase kiiremini, puupea! Juba täna on tarvis ära sõita,» sõnas Pierre endamisi.

Karistatud prantslast ja Nuhtlemispaika ümbritsevat rahvahulka nähes otsustas Pierre nii kindlalt, et ta ei või kauemaks Moskvasse jääda ja sõidab juba täna armeesse, et talle tundus, nagu oleks ta seda kas kutsa-

rile öelnud või nagu oleks kutsar piḑanud seda ise teadma.

Koju jõudes andis Pierre oma kõiketeadvale, kõikeoskavale, kogu Moskvale tuntud kutsarile Jevstafjevitšile käsu, et ta sõidab öösel Možaiskisse sõjaväe juurde ja et sinna saadetaks tema ratsahobused. Kõike seda ei saadud teha samal päeval ja seepärast pidi Pierre Jevstafjevitši ettepanekul oma ärasõidu edasi lükkama järgmisele päevale, et vahetushobustel aega oleks ette sõita.

24. kuupäeval läks taevas halva ilma järel selgeks ja sel päeval pärast lõunat sõitis Pierre Moskvast välja. Öösel Perhuškovos hobuseid vahetades sai Pierre teada, et sel õhtul oli olnud suur lahing. Räägiti, et siin, Perhuškovos, oli maa paukudest värisenud. Pierre'i küsimusele, kes võitis, ei saanud keegi vastust anda. (See oli 24. augusti lahing Ševardino juures.) Koidu ajal lähenes Pierre Možaiskile.

Kõik majad Možaiskis olid võetud vägede alla, ja sissesõiduhoovis, kus Pierre'i võtsid vastu tema ratsastaja ja kutsar, polnud tubades ruumi: kõik kohad olid ohvitsere täis.

Kõikjal Možaiskis ja Možaiski taga peatusid ja liikusid väed. Igal pool oli näha kasakaid, jala- ja ratsaväelasi, furgoone, laskemoonavankreid, suurtükke. Pierre kiirustas edasi sõitma, ja mida enam ta eemaldus Moskvast ning mida sügavamale laskus sellesse vägede merre, seda enam valdas teda rahutuseärevus ja senitundmatu uus rõõmutunne. See oli samasugune tunne, kui tal oli olnud Sloboda lossis keisri saabumisel, — tunne, et on tingimata tarvis midagi ette võtta ja midagi ohverdada. Tal oli nüüd meeldiv tunne teadmisest, et kõik, mis moodustab inimeste õnne — elu mugavused, rikkus, koguni elu ise —, on tühine asi, mida on meeldiv kõrvale heita võrreldes millegi muuga ... Millega, selle kohta ei suutnud Pierre endale aru anda, ja ta ei püüdnudki endale selgeks teha, kelle ja mille heaks ta on erilise rõõmuga valmis kõik ohverdama. Teda ei huvitanud see, mille heaks ta tahab ohverdada, vaid ohverdamine ise tekitas temas uut, rõõmsat tunnet.

XIX

24. augustil peeti lahing Ševardino reduudi juures, 25-ndal ei lastud ühtki pauku ei siit- ega sealtpoolt, 26-ndal toimus Borodino lahing.

Milleks ja kuidas anti ning võeti vastu lahingud Ševardino ja Borodino juures? Milleks anti Borodino lahing? Ei prantslastele ega venelastele polnud sel vähimatki mõtet. Lähimaks tagajärjeks venelastele oli ja pidi olema see, et me lähenesime Moskva hukkumisele (mida me kartsime kõige rohkem maailmas), prantslastele aga see, et nad lähenesid kogu oma sõjaväe hukkumisele (mida nemad samuti kartsid kõige rohkem maailmas). See tagajärg oli juba siis täiesti ilmne, ja ometi Napoleon andis lahingu ja Kutuzov võttis selle vastu.

Kui väejuhid juhinduksid arukaist kaalutlustest, kui selge, tundub, oleks siis pidanud olema Napoleonile, et olles jätnud selja taha ligi kaks tuhat versta ja alustades lahingut, milles ta tõenäoliselt võib kaotada veerandi oma sõjaväest, läheb ta vastu kindlale hukatusele; ja niisama selge oleks pidanud olema Kutuzovile, et lahingut vastu võttes ja samuti riskides kaotada veerandi sõjaväest, kaotab ta kindlasti Moskva. Kutuzovile oli see matemaatiliselt selge, nagu on selge see, et kui mul on kabemängus üks kivi vähem ja ma hakkan vahetama, siis kaotan kindlasti ja seepärast ma ei tohi vahetada.

Kui vastasel on kuusteist kivi ja minul nelitèist, siis olen ma kõigest kaheksandiku võrra temast nõrgem, aga kui ma vahetan kolmteist kivi välja, siis muutub ta minust kolm korda tugevamaks.

Enne Borodino lahingut oli suhe meie jõudude ja prantsuse jõudude vahel umbes nagu viis kuue vastu, kuid pärast lahingut nagu üks kahe vastu, s. t. enne lahingut oli sada tuhat saja kahekümne tuhande vastu, aga pärast lahingut viiskümmend tuhat saja tuhande vastu. Ja ometi astus tark ning kogenud Kutuzov lahingusse. Napoleon aga, geniaalne väejuht, nagu teda nimetatakse, andis lahingu, kaotades veerandi sõjaväest ja oma ühendusteid veelgi pikemaks venitades. Kui öel-

dakse, et ta mõtles Moskva vallutamisega sõjakäigu lõpetada nagu Viini äravõtmisega, siis selle vastu on palju tõendusi. Napoleoni ajalookirjutajad räägivad ise, et ta tahtis peatuda juba Smolenskis, tundis oma pikaks venitatud ühendusteede hädaohtlikkust ja teadis, et Moskva vallutamine ei lõpetaks sõda, sest ta nägi Smolenskist peale, missuguses seisukorras jäeti Vene linnad tema kätte, ja ta ei saanud ühtki vastust oma korduvaile avaldustele pidada läbirääkimisi.

Borodino lahingut andes ja vastu võttes toimisid Kutuzov ja Napoleon mitte-tahtevabalt ja mõistmatult. Ajaloolased aga kohaldasid toimunud tõsiasjadele alles hiljem kavalalt sepitsetud tõendusi väejuhtide ettenägelikkuse ja geniaalsuse kohta, kuigi need väejuhid olid kõigist maailmasündmuste mitte-tahtevabadest tööriistadest kõige orjalikumad ja mitte-tahtevabamad tegelased.

Muistsed rahvad on meile jätnud kangelaslugusid, milledes sangarid on ajaloo ainsaks huviobjektiks, ja me ei suuda ikka veel harjuda sellega, et meie inimliku aja jaoks pole seda laadi ajalool mõtet.

Teise küsimuse suhtes — kuidas anti Borodino ja sellele eelnenud Ševardino lahing — on samuti olemas väga täpne ja kõigile tuntud, täiesti väär kujutlus. Kõik ajaloolased kirjeldavad asja järgmiselt:

Vene väed olevat Smolenski alt taandudes otsinud parimat positsiooni pealahinguks, ja selline positsioon olevat leitud Borodino juures.

Venelased olevat seda positsiooni juba ette kindlustanud vasakul pool Moskvast Smolenskisse viivat maanteed, peaaegu täisnurga all teega, Borodino poolt Utitsa suunas, samas kohas, kus toimus lahing.

Selle positsiooni ette Ševardino künkale olevat vaenlase vaatlemiseks seatud kindlustatud eelpost. 24. augustil olevat Napoleon eelposti rünnanud ja

selle vallutanud; 26-ndal aga olevat ta rünnanud kogu vene armeed, mis asus positsioonil Borodino väljal.

Nii räägitakse ajalooraamatuis, ja kõik see on täiesti ebaõige, milles võib kergesti veenduda igaüks, kel on tahtmist süveneda asjasse.

Venelased ei otsinud paremat positsiooni, vaid, vastupidi, jätsid taganemisel maha palju positsioone, mis olid paremad kui Borodino juures. Nad ei peatunud ühelgi neist positsioonidest: niihästi sellepärast, et Kutuzov ei tahtnud nõustuda positsiooniga, mis polnud tema valitud, kui ka sellepärast, et rahvavõitluse nõue polnud veel küllalt tugevasti väljendatud, ja ka sellepärast, et Miloradovitš polnud maakaitseväega veel kohale jõudnud, ja veel teistel põhjustel, mida on arvutu hulk. Fakt on see, et endised positsioonid olid tugevamad ja et Borodino positsioon (see, kus toimus lahing) on mitte ainult nõrk, vaid see ei vasta üldse millegi poolest rohkem positsioonile kui iga teine koht Vene riigis, millele me kaardil nööpnõelaga huupi näitaksime.

Venelased mitte ainult et ei kindlustanud Borodino positsiooni täisnurga all vasakut kätt teest (s. t. kohta, kus toimus lahing), vaid ei mõtelnudki iial enne 1812. aasta 25. augustit, et lahing võiks toimuda sel kohal. Seda tõendab esiteks see, et 25-ndal mitte ainult polnud sel kohal veel kindlustusi, vaid et 25. kuupäeval alustatuina polnud need lõpetatud ka 26-ndal; teiseks tõendab seda Ševardino reduudi asend: Ševardino reduudil pole mingit mõtet selle positsiooni ees, millel lahing vastu võeti. Milleks kindlustati seda reduuti kõigist teistest punktidest tugevamini? Ja milleks tehti nii suuri jõupingutusi ja kaotati kuus tuhat meest, kaitstes seda 24. kuupäeva hilisööni? Vaenlase jälgimiseks oleks jätkunud kasakate kulgsalgast. Kolmandaks tõenduseks, et positsioon, kus toimus lahing, polnud ette nähtud ja et Ševardino reduut ei olnud selle positsiooni eelpunktiks, on see, et Barclay de Tolly ja Bagration olid kuni 25. kuupäevani veendunud, et Ševardino reduut on positsiooni vasakuks tiivaks, ja et Kutuzov ise oma ettekandes, mille ta pakilt-palavalt kirjutas pärast lahingut, nimetab Ševar-

dino reduuti positsiooni vasakuks tiivaks. Alles palju hiljem, kui oli aega kirjutada ettekandeid Borodino lahingu üle (arvatavasti selleks, et õigustada ülemjuhataja vigu, kes peab olema eksimatu), mõeldi välja see ebaõige ja imelik väide, nagu oleks Ševardino reduut olnud eelpost (kuna see tegelikult oli ainult vasaku tiiva kindlustatud punkt) ja nagu me oleksime Borodino lahingu vastu võtnud kindlustatud ning varem väljavalitud positsioonil, kuigi see lahing toimus täiesti ootamatus ja peaaegu kindlustamata kohas.

Asi aga oli ilmselt niiviisi: positsioon valiti Kolotša jõe äärde, mis lõikub maanteega mitte täis-, vaid teravnurga all, nii et vasak tiib oli Ševardinos, parem Novoje küla juures ja keskkoht Borodinos, Kolotša ja Voina jõe ühinemiskohas. See positsioon, mida katab Kolotša jõgi, on armeele, kelle eesmärgiks on peatada Smolenski teed mööda Moskva poole liikuvat vaenlast, ilmselt soodus igaühe silmis, kes vaatab Borodino väljale, unustades, kuidas toimus lahing.

Kui Napoleon 24-ndal Valujevosse sõitis, ei näinud ta (nagu ajalooraamatuis räägitakse) Utitsast Borodino poole ulatuvat venelaste positsiooni (ta ei võinud seda positsiooni näha, sest et seda ei olnud olemas) ega näinud vene vägede eelpunkti, vaid sattus vene järelväge jälitades venelaste positsiooni vasakule tiivale — Ševardino reduudile — ning viis oma väed venelastele ootamatult üle Kolotša. Ja venelased taandusid, enne kui nad jõudsid pealahingut alustada, oma vasaku tiivaga sellelt positsioonilt, millele nad olid kavatsenud asuda, ning asusid uuele positsioonile, mis polnud ette nähtud ega kindlustatud. Üleminekuga Kolotša vasakule kaldale, maanteest vasakule, nihutas Napoleon kogu eelseisva lahingu paremalt vasakule (venelaste poolt vaadates), kandis selle väljale Utitsa, Semjonovskoje ja Borodino vahel (sellele väljale, mis positsiooni mõttes polnud millegi poolest soodsam kui ükskõik missugune teine väli Venemaal), ja sellel väljal toimuski 26. kuupäeval kogu lahing. Jämedais joontes oleks kavatsetud lahingu ja toimunud lahingu plaan järgmine:

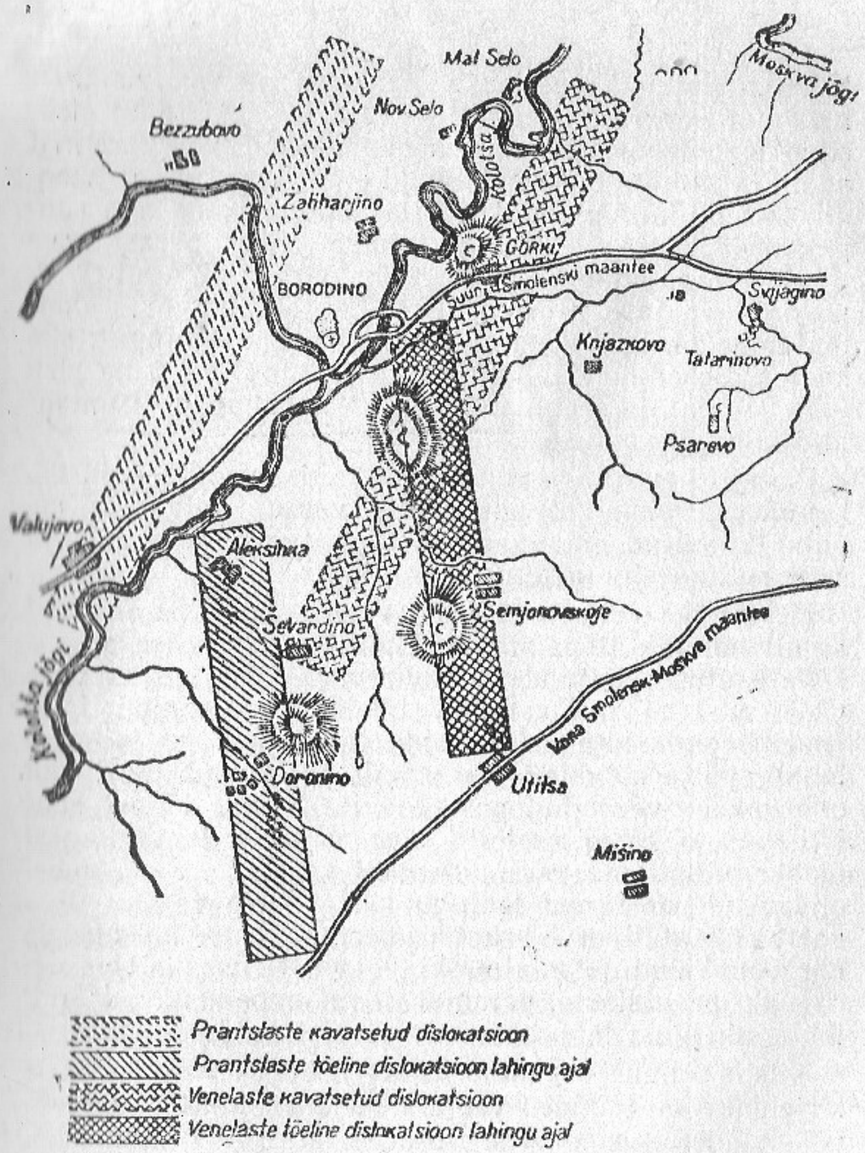

Kui Napoleon poleks 24. kuupäeva õhtul sõitnud Kolotša kaldale ega oleks käskinud otsekohe õhtul rünnata reduuti, vaid oleks pealetungi alustanud järgmise päeva hommikul, siis poleks keegi kahelnud selles, et Ševardino reduut oli meie positsiooni vasakuks tiivaks, ja lahing oleks toimunud nii, nagu meie seda ootasime.

Niisugusel juhul me oleksime arvatavasti veel visamalt kaitsnud Ševardino reduuti — oma vasakut tiiba; oleksime Napoleoni rünnanud rinde keskelt või paremalt poolt, ja 24-ndal oleks toimunud pealahing sel positsioonil, mis oli kindlustatud ja ette nähtud. Kuna aga rünnak meie vasakule tiivale toimus õhtul, pärast meie järelväe taandumist, s. t. otsekohe pärast lahingut Gridnevo juures, ja et vene väeülemad ei tahtnud või ei jõudnud kohe 24. kuupäeva õhtul alustada pealahingut, siis kaotati Borodino lahingu esimene ning peamine järk juba 24-ndal, ja see viis ilmselt ka 26. kuupäeval toimunud lahingu kaotusele.

Pärast Ševardino reduudi kaotamist polnud meil 25. kuupäeva hommikul positsiooni vasakul tiival ja me olime sunnitud oma vasakut tiiba tagasi tõmbama ja seda rutuga kindlustama, kus juhtus.

Kuid vähe sellest, et vene väed seisid 26. augustil ainult nõrkade, lõpetamata kindlustuste kaitse all, — selle asetuse ebasoodsust suurendas veel see, et vene väeülemad ei tunnustanud täielikult toimunud fakti (positsiooni kaotamist vasakul tiival ja kogu tulevase lahinguvälja kandumist paremalt poolt vasakule), jäid oma pikaks venitatud positsioonile Novoje külast kuni Utitsani ja pidid seetõttu oma vägesid lahingu ajal ümber paigutama paremalt poolt vasakule. Sel kombel olid venelastel kogu lahingu kestel meie vasaku tiiva vastu suunatud terve prantsuse armee vastas kaks korda nõrgemad jõud. (Poniatowski tegevus Utitsas ja Uvarovi rünnak prantslaste paremal tiival moodustavad üldlahingukäigust lahus olevad operatsioonid.)

Niisiis toimus Borodino lahing hoopis teisiti, kui seda kirjeldatakse (püüdes varjata meie väejuhtide vigu ja vähendades seega vene sõjaväe ja rahva kuulsust). Borodino lahing ei toimunud valitud ja kindlustatud positsioonil ainult natuke nõrgemate jõududega venelaste poolel, vaid Borodino lahingu võtsid venelased Ševardino reduudi kaotamise tõttu vastu lagedal, peaaegu kindlustamata maastikul kaks korda nõrgemate jõududega, kui oli prantslastel, s. t. niisugustes tingimustes, kus oli võimatu mitte ainult kümme tundi võidelda ja lahing otsustamata jätta, vaid kus ei olnud mõeldav hoida armeed kolme tunni kestel täieliku purustuse ja põgenemise eest.

XX

25. augusti hommikul sõitis Pierre Možaiskist välja. Allaminekul suurest järsust ja kõverast mäest, mille kaudu tee viis linnast välja, paremat kätt mäel seisvast kirikust mööda, kus peeti jumalateenistust ja helistati kelli, väljus Pierre sõidukist ja läks jala. Tema järel laskus mäest mingi ratsaväepolk laulumeestega eesotsas. Talle tuli vastu vankrite voor eelmise päeva lahingus haavatasaanutega. Talupojad-küüdimehed karjusid hobuste peale, peksid neid piitsaga ja jooksid ühelt poolt teisele poole. Vankrid, milledest igaühes lamas või istus kolm või neli haavatud soldatit, hüplesid järsule mäekülje sillutiseks loobitud kividel. Nartsudega seotud kahvatud haavatud, huuled kokku pigistatud ja kulmud kortsus, põrusid ja rappusid kartsastest kinni hoides vankrites. Peaaegu kõik nad silmitsesid naiivse, lapseliku uudishimuga Pierre'i valget kübarat ja rohelist frakki.

Pierre'i kutsar karjus vihaselt haavatute voori peale, et nad hoiduksid ühele poole. Lauldes mäest alla laskuv ratsaväepolk rõhus Pierre'i troskale peale ja ummistas tee. Pierre peatus, surudes end vastu mäkke kaevatud tee serva. Mäenõlva tagant ei ulatunud päike paistma tee süvendisse, siin oli külm ja rõske; Pierre'i pea kohal oli kirgas augustihommik, ja rõõmsalt kumises kellahelin. Üks vanker haavatutega peatus teeäärel just Pierre'i kõrval. Viiskudes voorimees jooksis hingeldades oma vankri juurde, pistis kivi tagumiste, rehvideta rataste alla ja hakkas kohendama oma seismajäänud hobusekronu trenge.

Üks kaela seotud käega vana haavatud soldat, kes käis vankri taga, võttis sellest terve käega kinni ja vaatas Pierre'i poole.

«Kuidas on, kulla mees, kas meid siia jäetaksegi? Või viiakse Moskvasse?» küsis ta.

Pierre oli nii mõttesse vajunud, et ei kuulnud küsimust. Ta vaatas kord ratsaväepolgule, mis nüüd oli haa-

vatute vooriga kohakuti jõudnud, kord sellele vankrile, mille juures ta seisis ja kus istusid kaks haavatut ning lamas üks. Üks vankris istuvaist soldatitest oli arvatavasti põsest haavatud. Kogu ta pea oli nartsudega kinni seotud ja teine põsk oli paistetanud lapsepea suuruseks. Suu ja nina olid tal viltu. See soldat vaatas kiriku poole ja lõi risti ette. Teine, noor, heledajuukseline ja valge, otsekui täiesti veretu peene näoga poisike, nekrut, silmitses Pierre'i liikumatu sõbraliku naeratusega; kolmas lamas kummuli ja tema nägu polnud näha. Ratsaväelased-laulumehed möödusid otse vankri juurest.

«Ah, on kadunud... ja ühtlasi ka kiusupunn... Kaugel võõrsil elades...» keerutasid nad soldatite tantsulaulu. Otsekui kaasa lauldes, kuid teist laadi lõbususega kajas kõrguses metalne kellahelin. Ja veel teist laadi lõbususega kuldasid vastasnõlvaku tippu eredad päikesekiired. Kuid nõlvaku all, haavatute vankri juures, lõõtsutava hobusekronu kõrval, kus seisis Pierre, oli rõske, sünge ja kurb.

Paistetanud põsega soldat vahtis vihaselt ratsaväelasi-lauljaid.

«Kus kehkenpüksid!» sõnas ta etteheitvalt.

«Mitte et ainult soldateid, maamehigi nägin täna! Ka need aetakse platsi,» ütles vankri taga seisev soldat nukralt naeratades ja Pierre'i poole pöördudes. «Ega nüüd vahet tehta... Kogu rahvaga suruvad peale. Ühe sõnaga — Moskva. Tahavad lõpu peale teha.»

Soldati sõnade ebaselgusest hoolimata sai Pierre aru kõigest, mis ta öelda tahtis, ja noogutas heakskiitvalt pead.

Tee vabanes, Pierre läks mäest alla ja sõitis edasi.

Sõites vahtis Pierre kahele poole ringi, otsides tuttavaid nägusid ja nähes kõikjal ainult mitmesugustesse väeliikidesse kuuluvate sõjaväelaste võõraid nägusid, mis kõik ühesuguse imestusega silmitsesid tema valget kübarat ja rohelist frakki.

Kui ta oli umbes neli versta ära sõitnud, kohtas ta esimest tuttavat ja pöördus rõõmsalt tema poole. See tuttav oli üks kõrgemaid arste sõjaväes. Ta sõitis noore arsti kõrval kalessis Pierre'ile vastu. Pierre'i ära tundes peatas ta oma kasaka, kes kutsari asemel pukis istus.

«Krahv! Teie hiilgus, mis teie siin teete?» küsis arst.

«Näe, tahtsin vaadata...»

«Ja-jah, saab olema, mida vaadata...»

Pierre tuli troskast maha ja hakkas arstiga vestlema, selgitades talle oma kavatsust lahingust osa võtta.

Arst soovitas Bezuhhovil pöörduda otse vürstliku hiilguse poole.

«Milleks teil lahingu ajal viibida jumal teab kus kõrvalises kohas,» ütles ta oma noore kaaslasega pilku vahetades. «Vürstlik hiilgus ikkagi tunneb teid ja võtab armulikult vastu. Tehke niiviisi, kullake,» ütles arst.

Ta näis olevat väsinud ja ruttavat.

«Te siis arvate... Aga ma tahtsin teilt veel küsida, kus siis positsioon ise on?» küsis Pierre.

«Positsioon?» kordas arst. «See pole enam minu ala. Sõidate Tatarinovost läbi, seal kaevatakse kangesti. Ronite künkale: sealt on näha,» ütles arst.

«Sealt on siis näha?... Kui te...»

Kuid arst katkestas teda ja läks kalessi poole.

«Ma saadaksin teid, kuid jumala eest (arst näitas oma kõrile), — kihutan korpuseülema juurde. Sest kuidas meil on?... Te teate, krahv, homme on lahing; saja tuhande mehe kohta tuleb arvestada vähemalt kakskümmend tuhat haavatut. Meil aga pole ei kanderaame, ei koikusid, ei velskreid ega arste kuuegi tuhande jaoks. Kümme tuhat vankrit on, aga muud on ju kah tarvis. Tee sa, hing, mis tahad.»

Kummaline mõte, et neist tuhandeist elavaist, terveist, noortest ja vanadest meestest, kes rõõmsa imestusega vahtisid tema kübarat, on kakskümmend tuhat kindlasti määratud haavatasaamisele ja surmale (võib-olla needsamad, keda tema nägi), — see mõte rabas Pierre'i.

«Võib-olla nad surevad homme. Miks mõtlevad nad millelegi muule kui surmale?» Ja mingi salajase mõtete ühenduse tõttu kerkisid äkki elavalt ta silme ette laskumine Možaiski mäest, vankrid haavatutega, kellahelin, viltulangevad päikesekiired ja ratsaväelaste laul.

«Ratsaväelased lähevad lahingusse ja kohtavad haavatuid ega jää hetkekski mõtlema selle üle, mis neid ootab, vaid mööduvad ja pilgutavad haavatuile silma. Neist kõigist on kakskümmend tuhat surmale määratud,

kuid nemad imestavad minu kübarat! Imelik!» mõtles Pierre Tatarinovo poole edasi sõites.

Mõisamaja juures, vasakul pool maanteed, seisis tõldu, furgoone, hulk tentsikuid ja tunnimehi. Siin peatus vürstlik hiilgus. Kuid sel ajal, kui saabus Pierre, ei olnud teda kohal ega ka peaaegu kedagi staabimeestest. Kõik olid jumalateenistusel. Pierre sõitis edasi Gorki poole.

Mäe otsa, väikesele külatänavale jõudes nägi Pierre esimest korda mütside ette kinnitatud ristidega ja valgeis särkides talumehi-maakaitseväelasi, kes valju kõnekõmina ja naerulagina saatel erksatena ning higistena töötasid millegi kallal paremal pool maanteed, hiiglasuurel rohtunud künkal.

Ühed neist kaevasid labidatega mäge, teised kärutasid laudrada mööda mulda, kolmandad seisid ega teinud midagi.

Kaks ohvitseri seisid künkal, neid käsutades. Nähes maamehi, kes ilmselt alles lõbu tundsid oma värskest sõjamehepõlvest, tulid Pierre'ile jälle meelde haavatud soldatid Možaiskis, ja talle sai arusaadavaks, mida tahtis öelda soldat, kes rääkis sellest, et kogu rahvaga suruvad peale. Lahinguväljal töötavate habemikkude maameeste nägemine nende imelikkude kohmakate saabastega, nende higiste kaeltega ja mõnedel eest avatud viltuste särgikaelustega, millede alt paistsid päevitunud rangluud, mõjus Pierre'isse tugevamini kui kõik see, mida ta seni oli näinud ja kuulnud käesoleva silmapilgu pidulikkusest ning tähtsusest.

XXI

Pierre väljus sõidukist ja läks töötavaist maakaitseväelastest möödudes üles sellele künkale, kust, nagu arst oli talle öelnud, paistis lahinguväli.

Oli umbes kell üksteist hommikul. Päike oli pisut vasakul ja tagapool Pierre'i ja valgustas heledasti läbi puhta, hõreda õhu tema ees kerkival maastikul hiiglasuure amfiteatrina avanevat väljavaadet.

Seda amfiteatrit poolitades lookles vasakult üles Smolenski maantee, läbis valge kirikuga küla, mis asus viie-

saja sammu kaugusel künka ees, sellest madalamal (see oli Borodino). Tee viis küla juures üle silla ja lookles tõustes ning laskudes ikka kõrgemale ja kõrgemale umbes kuue versta kauguselt paistva Valujevo küla poole (seal asus nüüd Napoleon). Valujevo taga kadus tee kollendavasse metsa silmapiiril. Selles kase- ja kuusemetsas, maanteest paremal, helkisid päikese paistel Kolotski kloostri kauge rist ja kellatorn. Ses sinavas kauguses, metsast ja maanteest paremal ja vasakul, paistis mitmes kohas suitsevaid lõkketulesid ning meie ja vaenlase vägede ebamääraseid masse. Paremal, piki Kolotša ja Moskva jõge, oli maastik lõhanguline ja mägine. Lõhangute vahelt paistsid kaugelt Bezzubovo ja Zahharjino küla. Vasakul pool oli maastik tasasem, seal oli viljavälju ja paistis üks suitsev, mahapõletatud küla — Semjonovskoje.

Kõik, mida Pierre nägi paremal ja vasakul, oli nii ebamäärane, et ei vaatevälja vasak ega parem pool ei rahuldanud täielikult ta kujutlust. Kuskil polnud lahinguvälja, mida ta oli lootnud näha, vaid olid nurmed, lagendikud, sõjaväed, metsad, lõkete suitsud, külad, künkad, ojad, — ja kuidas Pierre ka ei vaadanud, ta ei suutnud selles elavas maastikus leida positsiooni ega suutnud isegi eraldada meie ja vaenlase vägesid.

«Tarvis küsida asjatundjalt,» mõtles ta ja pöördus ohvitseri pole, kes uudishimulikult silmitses tema suurt, mittesõjaväelist kogu.

«Lubage küsida,» kõnetas Pierre ohvitseri, «mis küla see on seal eespool?»

«Burdino — või mis ta nimi on?» ütles ohvitser, pöördudes küsimusega oma kaaslase poole.

«Borodino,» vastas teine parandades.

Ohvitser, kes oli ilmselt rõõmus võimaluse üle vestelda, lähenes Pierre'ile.

«Kas seal on meie omad?» küsis Pierre.

«Jah, aga seal kaugemal on juba prantslased,» ütles ohvitser. «Näete, sealt nad paistavad.»

«Kus? Kus?» küsis Pierre.

«Palja silmaga on näha. Näete, seal!» Ohvitser näitas käega suitsujugadele, mis paistsid vasakult poolt jõe

tagant, ja ta nägu võttis selle karmi ning tõsise ilme, mida Pierre oli näinud paljude vastutulijate näol.

«Ah need on prantslased! Aga seal? . . .» Pierre osutas vasakule, künka poole, mille ümber oli näha vägesid.

«Need on meie omad.»

«Ah meie omad! Aga seal? . . .» Pierre osutas teisele kaugele künkale, kus kasvas suur puu, nõost paistva küla kõrval, mille juures samuti suitsesid lõkketuled ja mustendas miski.

«See on jälle t e m a,» ütles ohvitser. (See oli Ševardino reduut.) «Eile oli meie oma, aga nüüd on t e m a käes.»

«Kus on siis meie positsioon?»

«Positsioon?» kordas ohvitser heameelt väljendava naeratusega. «Seda võin ma teile hästi selgitada, sest ma olen peaaegu kõik meie kindlustused ehitanud. Näete, meie rinde keskkoht on Borodinos, näete siin.» Ta osutas eespool olevale valge kirikuga külale. «Siin on ülepääs Kolotša jõest. Siin, näete, kus lohus on veel maas mahaniidetud heina kaared, siin ongi sild. See on meie keskkoht. Meie parem tiib asub seal (ta näitas järsult paremale, kauge lõhangu poole), seal on Moskva jõgi, ja sinna me ehitasime kolm väga tugevat reduuti. Vasak tiib . . .» Siin jäi ohvitser peatuma. «Teate, seda on raske teile seletada . . . Eile oli meie vasak tiib seal, Ševardinos, näete, seal, kus kasvab tamm, aga nüüd me tõime vasaku tiiva tahapoole, — näete seal seda küla ja suitsu, — see on Semjonovskoje, ja siin.» Ta näitas Rajevski künka poole. «Aga vaevalt toimub lahing siin. See on pettus, et t e m a oma väed siia tõi; t e m a tuleb kindlasti paremalt poolt Moskva jõge ringi. Noh, aga tulgu lahing kus tahes, homme ei ole meil paljusid enam elus!» ütles ohvitser.

Vana allohvitser, kes oli ohvitseri jutu ajal tema juurde astunud, ootas vaikides oma ülemuse jutu lõppu; kuid siinkohal rääkis ta, ilmselt mitte rahul olles ohvitseri jutuga, talle vahele.

«Tarvis on kantskorvide järele sõita,» ütles ta karmilt.

Ohvitser näis nagu kohmetuvat, justkui mõistes, et võib küll mõtelda sellest, kui paljusid homme enam elus ei ole, kuid ei tohi sellest rääkida.

«Nojah, saada jälle kolmas rood,» ütles ohvitser rutakalt.

«Aga kes teie olete, kas ehk mõni arst või?»

«Ei, ma niisama,» vastas Pierre. Ja Pierre läks mäest alla, möödudes jälle maakaitseväelastest.

«Ah, põrgulised!» sõnas temale järgnev ohvitser nina kinni pigistades ja töötajaist mööda joostes.

«Seal nad on! . . . Kannavad, tulevad . . . Seal nad on . . . Kohe on siin . . .» kuuldus äkki hääli, ja ohvitserid, soldatid ning maakaitseväelased hakkasid teed mööda edasi jooksma.

Mäe alt Borodino poolt tuli üles kiriklik rongkäik. Kõige ees marssis tolmusel maanteel jalavägi, kiivrid käes ja püssid langetatud. Jalaväe tagant oli kuulda kirikulaulu.

Soldatid ja maakaitseväelased jooksid paljapäi Pierre'ist möödudes tulijaile vastu.

«Jumalaema tuuakse! Eestkostjat! . . . Iveri jumalaema! . . .»

«Smolenski jumalaema,» parandas teine.

Maakaitseväelased — niihästi need, kes olid külas, kui ka need, kes töötasid patareil, — viskasid labidad käest ja jooksid kiriklikule rongkäigule vastu. Tolmusel maanteel sammuva pataljoni järel tulid ametirüüs preestrid, üks mungamütsiga vanake, alamvaimulikud ja lauljad. Nende taga kandsid soldatid ja ohvitserid suurt, tumeda näoga ja kuldraamis ikooni. See oli Smolenskist äratoodud pühapilt, mida sestsaadik sõjaväega kaasas veeti. Igal pool ikooni taga, selle ümber ja ees käis, jooksis ja kummardas maani hulk paljastatud peaga sõjaväelasi.

Mäele jõudes ikoon peatus; pühapilti käterättidel kandvad mehed vahetusid, köstrid süütasid uuesti viirukipannid ja algas jumalateenistus. Püstloodis päikesekiired kõrvetasid ülalt; karge tuuleõhk mängis juustega paljastatud peadel ja lintidega, milledega ikoon oli ehitud; laul kostis vaikselt lageda taeva all. Tohutu hulk paljastatud peaga ohvitsere, soldateid ja maakaitseväelasi ümbritses ikooni. Preestri ja köstri taga oli tehtud ruumi aukandjaile. Üks kiilaspäine kindral, Georgi rist kaelas, seisis otse preestri selja taga ja ootas risti ette löömata (nähtavasti oli ta sakslane) kannatlikult

jumalateenistuse lõppu, mida ta pidas tarvilikuks ära kuulata arvatavasti vene rahva patriotismi äratamiseks. Teine kindral seisis sõjakas poosis, raputas aeg-ajalt kätt rinna ees ja vahtis enda ümber ringi. Selles aukandjate ringikeses tundis maameeste hulgas seisev Pierre ära mõned tuttavad, kuid ta ei vaadanud neid: kogu ta tähelepanu oli pööratud ühtemoodi pinevalt ikoonile vahtivate soldatite ja maakaitseväelaste tõsisele näoilmele. Niipea kui väsinud köstrid (kes laulsid juba kahekümnendal jumalateenistusel) laisalt ja tuimalt alustasid: «Päästa hädadest oma sulased, oh jumalaema» ja preester ning diakon hakkasid kaasa laulma: «Kõik jumala nimel su poole hüüame kui kindla varjupaiga ja eestkostja poole», — süttis kõigil nägudel jälle seesama saabuva hetke pidulikkuse mõistmist väljendav ilme, mida ta oli näinud mäe all Možaiskis ja puhuti paljudel, paljudel sel hommikul kohatud nägudel; ikka sagedamini langetati pead, heideti juukseid tagasi ja kuuldus ohkeid ning ristimärgi lööke vastu rinda.

Ikooni ümbritsev meestehulk astus äkki kõrvale ja surus Pierre'ile peale. Pühapildile lähenes keegi, arvatavasti väga tähtis isik, otsustades kiiruse järgi, millega talle teed anti.

See oli positsiooni ülevaatav Kutuzov. Olles tagasiteel Tatarinovosse, tuli ta jumalateenistusele. Pierre tundis kohe Kutuzovi ära tema isesuguse, kõigist teistest erineva kehakuju järgi.

Pikk saterkuub tohutult paksul kehal, selg vimmas, valge pea paljastatud ja väljajooksnud valge silm tursunud näos, nii astus Kutuzov oma nõtkuval, õõtsuval kõnnakul ringi keskele ja peatus preestri selja taga. Ta lõi harjunud liigutusega risti ette, puudutas käega maad ja langetas raskesti ohates oma halli pea. Kutuzovi taga olid Bennigsen ja saatjaskond. Hoolimata ülemjuhataja sealolekust, kes kõigi kõrgemate aukandjate tähelepanu endale tõmbas, jätkasid maakaitseväelased ja soldatid temale pilku heitmata palvetamist.

Kui jumalateenistus oli lõppenud, astus Kutuzov ikooni juurde, laskus raskelt põlvili, kummardades maani, ja püüdis siis kaua tõusta, kuid ei suutnud oma raskuse ja nõrkuse tõttu. Ta hall pea tõmbles pingutustest. Viimaks

tõusis ta püsti, ajas huuled lapselik-naiivselt prunti, puudutas nendega ikooni ja tegi jälle kummarduse, käega maad puudutades. Generaliteet järgnes tema eeskujule; siis järgnesid ohvitserid ja nende järel hakkasid ärevate nägudega, üksteisele peale rõhudes, trampides, ähkides ja tõugeldes trügima soldatid ja maakaitseväelased.

XXII

Kõikudes tunglemisest, mis tema ümber algas, vaatas Pierre ringi.

«Krahv, Pjotr Kirilõtš! Kuidas teie siia saite?» lausus kellegi hääl. Pierre vaatas ümber. Naerunäol, puhastades käega põlvi, mis ta oli ära määrinud (arvatavasti samuti põhapilti suudeldes), lähenes talle Boriss Drubetskoi. Boriss oli riietatud elegantselt, tegevarmeele omase sõjakuse varjundiga. Tal oli seljas pikk saterkuub ja ratsapiits üle õla, niisama nagu Kutuzovil.

Kutuzov oli vahepeal lähenenud küla servale ja istus lähima maja varju pingile, mille üks kasakas joostes kohale tõi ja teine ruttu vaibaga kattis. Määratu suur hiilgav saatjaskond kogunes ülemjuhataja ümber.

Ikoon liikus meestehulga saatel edasi. Pierre peatus umbes kolmekümne sammu kaugusel Kutuzovist, vesteldes Borissiga.

Pierre selgitas oma kavatsust lahingust osa võtta ja positsiooniga tutvuda.

«Tehke nii,» ütles Boriss. «*Je vous ferai les honneurs du camp.*[1] Kõige paremini näete kõike sealt, kus on krahv Bennigsen. Ma teenin ju tema juures. Ma kannan talle ette. Aga kui te tahate positsiooni näha, siis tulge meiega kaasa: me sõidame kohe vasakule tiivale. Kui tagasi tuleme, palun minu juurde ööbima, mängime kaarte. Te ju tunnete Dmitri Sergeitšit? Ta peatub siin,» osutas ta kolmandale majale Gorkis.

«Aga ma tahaksin näha paremat tiiba. Räägitakse, et see on väga tugev,» ütles Pierre. «Ma tahaksin Moskva jõest alates läbi sõita kogu positsiooni.»

[1] «Ma tutvustan teid laagriga.

«Noh, seda võite hiljem, aga peaasi on vasak tiib . . .»

«Jaa, jaa. Aga kus on vürst Bolkonski polk, kas võite mulle juhatada?» küsis Pierre.

«Andrei Nikolajevitši oma? Me sõidame mööda, ma viin teid tema juurde.»

«Mis siis on vasaku tiivaga?» küsis Pierre.

«Tõtt öelda, *entre nous*[1], meie vasak tiib on jumal teab missuguses seisukorras,» ütles Boriss usaldavalt häält madaldades. «Krahv Bennigsen kavatses hoopis midagi muud. Ta kavatses kindlustada seda küngast, ja sugugi mitte nii . . . kuid,» Boriss kehitas õlgu, «vürstlik hiilgus ei tahtnud, või aeti talle kärbseid pähe. Sest . . .» Boriss ei lõpetanud, sest sel hetkel astus Pierre'i juurde Kaissarov, Kutuzovi adjutant. «Aa! Paissi Sergeitš,» ütles Boriss, pöördudes sundimatu naeratusega Kaissarovi poole. «Mina siin katsun krahvile positsiooni selgitada. Imekspandav, kuidas vürstlik hiilgus võis nii õieti aimata prantslaste kavatsusi!»

«Te räägite vasakust tiivast?» küsis Kaissarov.

«Jaa, jaa, just. Meie vasak tiib on nüüd väga, väga tugev.»

Sellest hoolimata et Kutuzov kõik ülearused staabist minema ajas, oli Boriss osanud Kutuzovi poolt tehtud muudatuste järel peakorteri juurde jääda. Boriss poetas enda krahv Bennigseni juurde. Krahv Bennigsen pidas noort vürst Drubetskoid hindamatuks inimeseks, nagu kõik teisedki, kelle käsutuses Boriss oli olnud.

Väejuhatuses oli kaks järsult erinevat, kindlat parteid: Kutuzovi partei ja Bennigseni, staabiülema partei. Boriss kuulus viimasesse parteisse, ja keegi ei osanud nii hästi kui tema Kutuzovile orjalikku austust avaldades mõista anda, et vanamees on vilets ja et kogu asja juhib Bennigsen. Nüüd oli saabunud otsustav lahinguhetk, mis pidi kas Kutuzovi hävitama ja võimu andma Bennigseni kätte või, kui Kutuzov võidakski lahingu, siis tunda andma, et kõik on Bennigseni tehtud. Igatahes pidi järgmise päeva eest jagatama suuri autasusid ja see päev pidi esile nihutama uusi inimesi. Seetõttu oli Boriss kogu selle päeva ärevas elevuses.

[1] omavahel.

Kaissarovi järel tuli Pierre'i juurde veel teisi tema tuttavaid ja ta ei jõudnud vastata küsimustele Moskva kohta, millega nad teda üle puistasid, ega jõudnud ära kuulata kõiki nende jutustusi. Kõik näod väljendasid elevust ja ärevust. Kuid Pierre'ile tundus, et mõnedel nägudel väljenduva erutuse põhjus peitus rohkem isikliku edu küsimustes, ja tal ei läinud meelest too teine erutuseilme, mida ta oli näinud teistel nägudel ja mis kõneles mitte isiklikest, vaid üldistest elu ja surma küsimustest. Kutuzov märkas Pierre'i ja tema ümber kogunenud rühma.

«Kutsuge ta minu juurde,» ütles Kutuzov.

Adjutant andis vürstliku hiilguse soovi edasi, ja Pierre läks pingi poole. Kuid veel enne teda astus Kutuzovi juurde reamees-maakaitseväelane. See oli Dolohhov.

«Kuidas see on siia sattunud?» küsis Pierre.

«See on säärane kelm, kes igalt poolt läbi poeb!» vastati Pierre'ile. «Ta on ju degradeeritud. Nüüd on tal tarvis end esile upitada. Esitas mingisuguseid projekte ja hiilis öösel vaenlase eelpostide taha . . . Kange poiss! . . .»

Pierre võttis kübara peast ja kummardas aupaklikult Kutuzovi ees.

«Ma otsustasin, et kui ma teen teie hiilgusele ettekande, siis te võite mind ära ajada või ütelda, et teile on teada see, mis ma ette kannan, — ja see ei tee mulle midagi . . .» rääkis Dolohhov.

«Nii, nii.»

«Aga kui mul on õigus, siis toon ma kasu isamaale, mille eest ma olen valmis surema.»

«Nii . . . nii . . .»

«Ja kui teie hiilgusel läheb vaja inimest, kes ei hoia oma nahka, siis suvatsege mind meelde tuletada . . . Võib-olla on teie hiilgusel minust kasu.»

«Nii . . . nii . . .» kordas Kutuzov naerva, pilukile tõmbuva silmaga Pierre'i poole vaadates.

Sel hetkel nihutas Boriss end oma õukondliku osavusega Pierre'i kõrval ülemuse lähedusse ja ütles Pierre'ile kõige loomulikuma ilmega ja mitte valjusti, otsekui alustatud vestlust jätkates:

«Maakaitseväelased, need panid kohe puhtad, valged särgid selga, et valmistuda surma vastu. Missugune sangarlikkus, krahv!»

Boriss ütles seda Pierre'ile ilmselt selleks, et vürstlik hiilgus teda kuuleks. Ta teadis, et Kutuzov pöörab neile sõnadele tähelepanu, ja vürstlik hiilgus pöördus tõesti tema poole:

«Mis sa räägid maakaitseväest?» küsis ta Borissilt.

«Teie hiilgus, nad on homse päeva vastu, surma vastu valmistudes valged särgid selga pannud.»

«Aa! . . . Imeline, võrratu rahvas!» ütles Kutuzov ja vangutas silmi sulgedes pead. «Võrratu rahvas!» kordas ta ohates.

«Tahate püssirohtu nuusutada?» ütles ta Pierre'ile. «Jah, meeldiv lõhn. Mul on au olla teie abikaasa austajaks, — kas ta on terve? Minu peatuspaik on teie käsutuses.» Ja nagu seda vanade inimestega sageli juhtub, hakkas Kutuzov hajameelselt ringi vaatama, nagu oleks ta unustanud kõik, mis tal oli tarvis öelda või teha.

Siis tuli talle nähtavasti meelde, mida ta otsis, ja ta kutsus käeviipega enda juurde Andrei Sergeitš Kaissarovi, oma adjutandi venna.

«Kuidas, kuidas oligi öeldud Marini luuletuses, — kuidas see oli? Selles, mis ta kirjutas Gerakovi kohta: «Korpuses saab sinust lektor . . .» Ütle, ütle,» rääkis Kutuzov, ilmselt naerma valmistudes. Kaissarov luges luuletuse ette . . . Kutuzov noogutas värsside taktis naeratades pead.

Kui Pierre Kutuzovi juurest eemaldus, lähenes talle Dolohhov ja võttis tal käest kinni.

«Rõõmustan väga teid siin kohates, krahv,» ütles ta temale valjusti ja kõrvaliste isikute juuresolekust end segada laskmata erilise otsustavuse ning pidulikkusega. «Selle päeva eel, mil jumal teab kellele meist on antud ellu jääda, rõõmustan ma võimaluse üle teile öelda, et ma kahetsen neid arusaamatusi, mis meie vahel on olnud, ja sooviksin, et teil ei oleks midagi minu vastu. Palun teid mulle andeks anda.»

Pierre silmitses naeratades Dolohhovi ega teadnud, mis talle öelda. Dolohhovi silmad täitusid pisaraist, ta süleles ja suudles Pierre'i.

Boriss ütles midagi oma kindralile, ja krahv Bennigsen pöördus Pierre'i poole ning tegi ettepaneku sõita temaga koos rindejoont üle vaatama.

«See oleks teile huvitav,» ütles ta.

«Jah, väga huvitav,» nõustus Pierre.

Poole tunni pärast sõitis Kutuzov ära Tatarinovosse ja Bennigsen ratsutas saatjaskonnaga, kelle hulgas oli ka Pierre, rindejoont üle vaatama.

XXIII

Bennigsen laskus Gorkist maanteed mööda silla juurde, mida ohvitser oli künkalt Pierre'ile näidanud kui positsiooni keskkohta ja kus jõekaldal lamasid lõhnavad mahaniidetud heina kaared. Nad ratsutasid üle silla Borodino külasse, pöörasid sealt vasakule ning jõudsid tohutust vägede ja suurtükkide hulgast möödudes kõrge künka juurde, millel maakaitseväelased kaevasid. See oli reduut, millel veel polnud nime ja mis hiljem sai Rajevski reduudi ehk künkapatarei nimetuse.

Pierre ei pööranud sellele reduudile erilist tähelepanu. Ta ei teadnud, et see koht saab talle mälestusväärsemaks kui mingi teine koht Borodino väljal. Siis ratsutasid nad üle uhteoru Semjonovskoje juurde, kus soldatid tassisid laiali majade ja rehtede viimaseid palke. Seejärel sõitsid mäest alla ning üles, läbi purustatud, otsekui rahest mahapekstud rukkipõllu, teed mööda, mille suurtükivägi oli äsja üle künkliku põllu rajanud, fleššidele[1], mida samuti alles kaevati.

Bennigsen peatus fleššidel ja jäi vaatama Ševardino reduudi poole (mis alles eile oli meie oma), kust paistis mitu ratsanikku. Ohvitserid rääkisid, et seal oli Napoleon või Murat. Ja kõik silmitsesid huviga neid ratsanikke. Ka Pierre vaatas sinna, püüdes aimata, missugune neist vaevalt nähtavaist inimestest on Napoleon. Lõpuks lahkusid ratsanikud künkalt ja kadusid silmist.

Bennigsen pöördus ligiastunud kindrali poole ja hakkas selgitama meie vägede asetust. Pierre kuulas Bennigseni sõnu, pingutades kogu oma vaimujõudu, et eeloleva lahingu mõttest aru saada, kuid tundis kurvastusega, et tema vaimseist võimeist ei jätkunud selleks. Ta ei saanud midagi aru. Bennigsen lõpetas rääkimise, ja

[1] Kindlustuste liik. [*Autori märkus.*]

märgates kuulatavat Pierre'i, ütles äkki tema poole pöördudes:

«Teile, ma mõtlen, pole see huvitav?»

«Ah, vastupidi, see on väga huvitav,» sõnas Pierre mitte päris tõelevastavalt.

Fleššidelt ratsutasid nad veel rohkem vasakule, teed mööda, mis lookles läbi tiheda madala kasemetsa. Keset seda metsa kargas nende ette teele pruun, valgete käppadega jänes ja sattus suure hulga hobuste jalgade müdinast kohkudes niivõrd segadusse, et kalpsas kaua aega nende ees teed mööda edasi, äratades üldist tähelepanu ning põhjustades naeru, ja alles siis, kui mitu häält ta peale käratasid, sööstis teelt kõrvale ja kadus tihnikusse. Olles paar versta mööda metsa ratsutanud, jõudsid nad lagendikule, kus seisid Tutškovi korpuse väeosad, kes pidid kaitsma vasakut tiiba.

Siin, äärmisel vasakul tiival, rääkis Bennigsen palju ning õhinal ja tegi, nagu Pierre'ile näis, sõjalises suhtes tähtsa korralduse. Eespool Tutškovi vägede asukohta oli kõrgendik. Sel kõrgendikul ei asunud vägesid. Bennigsen arvustas valjusti seda viga, rääkides, et on meeletus ümbruskonna üle domineerivat kõrgendikku vabaks jätta ja väed selle jalamile paigutada. Mõned kindralid avaldasid sedasama arvamist. Eriti üks neist rääkis sõjameheliku ägedusega sellest, et neid on siia paigutatud mahatapmiseks. Bennigsen käskis oma nimel väed kõrgendikule üle viia.

See vasakul tiival tehtud korraldus pani Pierre'i veel enam kahtlema oma võimetes sõjaasjust aru saada. Kuulates Bennigseni ja kindraleid, kes laitsid vägede paigutamist mäe alla, sai Pierre neist täiesti aru ning pooldas nende arvamist; kuid just seetõttu ei suutnud ta mõista, kuidas see, kes asetas mehed siia mäe alla, võis teha nii ilmse ja jämeda vea.

Pierre ei teadnud, et need väed polnud sinna asetatud positsiooni kaitseks, nagu arvas Bennigsen, vaid olid asetatud varjatud kohta varitsuseks, s. t. selleks, et nad jääksid märkamatuks ja annaksid ootamatult hoobi edasitungivale vaenlasele. Bennigsen ei teadnud seda ja nihutas väed ettepoole teistsugustel kaalutlustel, ilma et oleks sellest ülemjuhatajale rääkinud.

XXIV

Vürst Andrei lamas sel 25. augusti selgel õhtupoolikul küünarnukile toetudes Knjazkovo küla lõhutud kuuris, oma polgu asetuse serval. Purustatud seina avausest vaatas ta piki tara kasvavale kolmekümneaastaste, laasitud alumiste okstega kaskede reale, kaerakuhilatega nurmele ja põõsastikule, kust tõusid lõkketulede — soldatite köökide — suitsud.

Nii ängistavana, tarbetuna ja raskena kui nüüd vürst Andreile tunduski ta elu, ta oli samuti erutatud ja ärevil nagu seitse aastat tagasi Austerlitzi lahingu eel.

Käsud homseks lahinguks oli ta saanud ja andnud. Teha polnud tal enam midagi. Kuid mõtted, kõige lihtsamad, selgemad — ja seetõttu hirmsad mõtted — ei andnud talle rahu. Ta teadis, et homne lahing peab kujunema hirmsamaks kõigist neist, millest ta on osa võtnud, ja esimest korda ta elus, ilma igasuguse seoseta kõige maisega, ilma kaalutlusteta selle kohta, kuidas see mõjub teistele, ainult seoses tema endaga, tema hingega, kerkis elavalt, peaaegu tõsikindlalt, lihtsalt ja hirmsalt tema kujutlusse surma võimalus. Ja selle ettekujutuse seisukohast valgustas äkki kõike, mis teda varem oli piinanud ja paelunud, mingi külm värvitu valgus, ilma varjudeta, ilma perspektiivita, ilma piirjoonte erinevuseta. Kogu elu paistis talle võlulaternana, millesse ta oli kaua aega vaadanud läbi klaasi, kunstliku valgustuse juures. Nüüd nägi ta äkki neid halvasti maalitud pilte ilma klaasita, heledas päevavalguses. «Jaa, jaa, seal nad on, need võltsid kujud, mis mind erutasid, vaimustasid ja piinasid,» ütles ta endale, lastes vaimusilma eest mööduda oma elu võlulaterna peamisi pilte, vaadates neid nüüd ses külmas värvitus päevavalguses — selge surmamõtte valguses. «Seal nad on, need jämedalt maalitud kujud, mis näisid millegi kauni ja salapärasena. Kuulsus, ühiskondlik hüve, armastus, isegi isamaa, — kui ülevad näisid mulle need pildid, missugune sügav tähendus näis neis peituvat! Ja kõik see on nii lihtne, kahvatu ning jäme selle hommiku külmas värvitus valguses, mida ma tunnen endale koitvat.» Tema elu kolm peamist õnnetust kõitsid eriti ta tähelepanu. Tema armastus, ta isa surm

ja prantslaste sissetung, mis oli haaranud poole Venemaad. «Armastus!... See tütarlaps, kes minu arvates näis olevat tulvil salapäraseid jõude. Kuidas ma küll armastasin teda! Ma tegin luulelisi plaane armastusest, õnnest tema seltsis. Oh, kallis poisike!» lausus ta valjusti ning vihaga. «Jaa-jah! Ma uskusin mingisse ideaalsesse armastusse, mis pidi mulle säilitama tema truuduse terve aasta kestva eemaloleku jooksul! Nagu muinasjutu õrn tuvike pidi ta närbuma minust lahus olles. Aga kõik see on palju lihtsam... Kõik see on hirmus lihtne, vastik!

Isa ehitas ka Lõssõje Gorõ's ja mõtles, et see on tema koht, tema maa, tema õhk, tema talupojad, aga tuli Napoleon ja tõukas ta, ilma et oleks teadnud tema olemasolust, nagu pilpa teelt ära, — ja purunes tema Lõssõje Gorõ ning kogu ta elu. Vürstitar Marja aga räägib, et see on ülalt saadetud katsumus. Aga milleks siis katsumus, kui teda enam ei ole ega saa olema? Iialgi enam ei saa olema! Teda ei ole! Kellele siis saadeti see katsumus? Isamaa, Moskva hukkumine! Ja homme tapetakse mind — ja tapjaks pole isegi mitte prantslane, vaid mõni omadest, nagu alles eile soldat tühjendas püssi mu kõrva ääres; ja tulevad prantslased, võtavad mul jalgadest ja peast kinni ning viskavad auku, et ma ei haiseks neil nina all; ja kujunevad välja uued elutingimused, mis teistele saavad niisama harilikuks, kuna mina ei tea neist, ja mind ei ole olemas.»

Ta silmitses päikese paistel helkivate, liikumatu kollendava ning rohelise lehestikuga ja valge koorega kaskede rida. «Surra, et mind homme tapetaks, et mind ei oleks... et kõik see oleks olemas, aga mind ei oleks.» Ta kujutles elavalt enda puudumist sellest elust. Ja need kased oma valguse ja varjuga, ja need rünklikud pilved, ja see lõkketulede suits — kõik see ümberringi omandas ta silmis uue kuju ja näis millegi hirmsana ning ähvardavana. Külmavärin jooksis üle ta selja. Ta tõusis kiiresti püsti, väljus kuurist ja hakkas kõndima.

Kuuri tagant kuuldus hääli.

«Kes seal on?» hõikas vürst Andrei.

Kuuri astus arglikult punase ninaga kapten Timohhin, endine Dolohhovi rooduülem, nüüd ohvitseride rivist

väljalangemise tõttu pataljonikomandör. Tema järel astusid sisse adjutant ja polgu kassapidaja.

Vürst Andrei tõusis kähku püsti, kuulas ära, mis ohvitseridel oli talle teenistusasjus teatada, andis neile veel mõned käsud ja pidi neil juba laskma minna, kui kuuri tagant kuuldus tuttavat sisistavat häält.

«Que diable!»[1] ütles tulija millegi vastu põrgates.

Vürst Andrei vaatas kuurist välja ja nägi lähenevat Pierre'i, kes komistas maas vedeleva ridva otsa ja oleks peaaegu kukkunud. Vürst Andreil oli üldse ebameeldiv näha inimesi oma seltskonnast, eriti aga Pierre'i, kes meenutas talle kõiki neid raskeid hetki, mis ta oli läbi elanud oma viimasel Moskvas viibimisel.

«Aa, kas sa näed!» ütles ta. «Mis sind siia tõi? Ei teadnud oodata.»

Seda rääkides väljendasid ta silmad ja kogu näoilme enam kui jahedust, — väljendasid vaenu, mida Pierre kohe märkas. Ta oli kuurile lähenenud kõige elavamas meeleolus, kuid nähes vürst Andrei näoilmet, tundis ta ebamugavust ja piinlikkust.

«Ma tulin... niisama... teate... tulin... Mind huvitab,» ütles Pierre, korrates juba mitmendat korda sel päeval mõttetult sõna «huvitab». «Ma tahtsin lahingut näha.»

«Jaa, jaa. Aga mis räägivad vennad-vabamüürlased sõjast? Kuidas seda ära hoida?» ütles vürst Andrei pilkavalt. «Noh, mis Moskvas uudist on? Mis minu omad teevad? Kas nad jõudsid viimaks Moskvasse?» küsis ta tõsiselt.

«Jõudsid. Julie Drubetskaja rääkis mulle. Ma käisin nende pool, kuid ei leidnud neid kodunt. Nad olid maale sõitnud.»

XXV

Ohvitserid tahtsid lahkuda, kuid vürst Andrei tegi neile ettepaneku istuda ja teed juua, justkui poleks ta soovinud oma sõbraga nelja silma alla jääda. Toodi pingid ja teed. Ohvitserid vaatasid imestusega Pierre'i paksu, tohutu suurt kogu ja kuulasid ta jutustusi Mosk-

[1] Kurat võtaks!

vast ja meie vägede asetusest, mida tal oli võimalus olnud näha. Vürst Andrei vaikis, ja ta nägu oli nii ebameeldiv, et Pierre pöördus rohkem heasüdamliku pataljoniülema Timohhini kui Bolkonski poole.

«Sa siis said kogu vägede asetusest aru?» küsis vürst Andrei tema jutu vahele.

«Jah, see tähendab — kuidas?» ütles Pierre. «Mittesõjaväelasena ma ei saa ütelda, et täiesti, aga ma sain siiski aru üldisest asetusest.»

«Eh bien, vous êtes plus avancé que qui cela soit,»[1] sõnas vürst Andrei.

«Aa!» ütles Pierre nõutult, üle prillide vürst Andreile otsa vaadates. «Aga mis te ütlete Kutuzovi määramise kohta?» küsis ta.

«Ma olin väga rõõmus selle määramise üle. See on kõik, mis ma tean,» sõnas vürst Andrei.

«Aga ütelge, missugune on teie arvamine Barclay de Tollyst? Moskvas räägitakse temast jumal teab mida. Mis teie temast arvate?»

«Küsi nendelt,» ütles vürst Andrei, osutades ohvitseridele.

Pierre vaatas Timohhini poole heatahtlik-küsiva naeratusega, millega kõik tahtmatult tema poole pöördusid.

«Valgus hakkas paistma, teie hiilgus, kui vürst kohale asus,» ütles Timohhin arglikult ja kogu aeg oma polguülema poole vaadates.

«Miks siis nii?» küsis Pierre.

«Aga kas või puude ja loomasööda asja pärast, ütlen teile. Swenziany juurest taganedes me ju ei tohtinud vitsaraokestki puudutada, ei heinu ega miskit. Meie läheme ju ära, kõik jääb t e m a l e, —. eks ole nii, teie hiilgus?» pöördus ta oma vürsti poole. «Aga sina ära puuduta. Meie polgus anti kaks ohvitseri kohtu alla niisuguste asjade pärast. Noh, kui vürstlik hiilgus tuli, siis läks selles asjas lihtsaks. Valgus hakkas paistma...»

«Aga miks ta siis keelas?»

Timohhin vaatas kohmetult ringi, taipamata, kuidas ja mida niisuguse küsimuse peale vastata. Pierre pöördus sama küsimusega vürst Andrei poole.

[1] **Noh, siis tead sa rohkem kui keegi teine.**

«Et mitte laastata maad, mille me jätsime vaenlasele,» ütles vürst Andrei tigeda pilkega. «See on väga põhjendatud: ei tohi lubada maa riisumist, ja et väed ei harjuks marodeerima. Ja ka Smolenskis otsustas ta õieti, et prantslased võivad meid ümber haarata ja et neil on suuremad jõud. Aga ta ei suutnud mõista seda,» hüüdis vürst Andrei äkki otsekui väljapurskava peenikese häälega, «ta ei suutnud mõista, et me seal esimest korda võitlesime Venemaa pärast, et vägedel oli niisugune võitlusvaim, missugust ma pole iial näinud, et me kaks päeva järjest lõime prantslasi tagasi ja et see edu kümnekordistas meie jõudu. Ta käskis taanduda, ja kõik jõupingutused ja kaotused olid asjatud. Ta ei mõtelnud reetmisele, ta püüdis kõik teha võimalikult hästi, ta mõtles kõik läbi, aga just sellepärast ta ei kõlbagi. Ta ei kõlba nüüd just sellepärast, et ta kõik väga põhjalikult ja täpselt läbi mõtleb, nagu see ongi kohane igale sakslasele. Kuidas sulle öelda... Noh, sinu isal on sakslasest teener, ja ta on suurepärane teener, rahuldab kõik tema vajadused paremini kui sina, las ta teenib pealegi; aga kui su isa on suremas haige, siis ajad sa teenri minema, hakkad isa eest hoolitsema oma harjumatute, kohmakate kätega ja rahustad teda paremini kui osav, kuid võõras inimene. Nii tehti ka Barclayga. Seni kui Venemaa oli terve, võis teda teenida võõras, ja see võõras oli suurepärane minister, aga niipea kui Venemaa on hädaohus, on tarvis oma inimest. Teil klubis aga mõeldi välja, et Barclay on reetur! Sellega, et teda nimetati laimavalt reeturiks, saavutatakse ainult seda, et hiljem oma valesüüdistust häbenema hakates tehakse ta reeturist äkki kangelaseks või geeniuseks, mis on veelgi ebaõigem. Ta on aus ja väga korralik sakslane...»

«Kuid räägitakse, et ta on väga osav väejuht,» ütles Pierre.

«Ma ei mõista, mis tähendab osav väejuht,» lausus vürst Andrei pilkavalt.

«Osav väejuht,» ütles Pierre, «noh, see, kes ette näeb kõik juhuslikkused... oskab aimata vastase mõtteid.»

«See on ju võimatu,» ütles vürst Andrei, nagu räägiks ta ammu otsustatud asjast.

Pierre vaatas imestusega talle otsa.

«Kuid,» ütles ta, «räägitakse ju, et sõda sarnaneb malemänguga.»

«Jah,» ütles vürst Andrei, «ainult selle väikese vahega, et malemängus võid sa iga sammu juures mõtelda niipalju kui tahad, et seal oled sa väljaspool ajatingimusi, ja veel selle vahega, et ratsu on alati tugevam kui ettur ja kaks etturit on alati tugevamad kui üks, sõjas aga on pataljon mõnikord tugevam kui diviis ja teinekord nõrgem kui rood. Vägede suhteline tugevus ei saa kellelegi teada olla. Usu mind,» ütles ta, «kui see oleneks staapide korraldustest, siis oleksin ma staabis ja teeksin korraldusi, selle asemel aga on mul au teenida siin, polgus, koos nende härradega, ja ma arvan, et homne päev tegelikult oleneb meist, aga mitte staapidest... Edu ei ole iialgi olenenud ega saagi olenema ei positsioonist, ei relvastusest ega ka meeste arvust; kõige vähem aga oleneb see positsioonist.»

«Aga millest siis?»

«Sellest tundest, mis peitub minus, temas,» ta osutas Timohhinile, «igas soldatis.»

Vürst Andrei heitis pilgu Timohhinile, kes ehmunult ja hämmastunult vahtis oma ülemat. Vastandina oma endisele tagasihoidlikule sõnakehvusele näis vürst Andrei nüüd erutatuna. Ta nähtavasti ei saanud hoiduda nende mõtete väljendamisest, mis talle ootamatult pähe tulid.

«Lahingu võidab see, kes on kindlalt otsustanud selle võita. Miks me kaotasime Austerlitzi lahingu? Kaotused olid meil peaaegu võrdsed prantslastega, kuid me ütlesime endile väga vara, et oleme lahingu kaotanud, — ja kaotasimegi. Ütlesime seda aga sellepärast, et meil polnud seal millegi eest võidelda: oli tahtmine rutem lahinguväljalt lahkuda. «Kaotasime, — noh, siis põgenegem!» — ja me põgenesime. Kui me poleks seda õhtuni öelnud, — jumal teab, mis siis oleks olnud. Aga homme me seda ei ütle. Sa räägid: meie positsioon, vasak tiib on nõrk, parem tiib on pikaks venitatud,» jätkas ta, «see kõik on lollus, mitte midagi niisugust ei ole. Mis meil homme ees seisab? Sada miljonit kõige mitmesugusemat juhuslikkust, mis jalamaid lahenevad olenevalt sellest, kas jooksu pistavad nemad või meie omad, kas tapetakse

see või tapetakse teine; see aga, mis praegu tehakse, — see kõik on tühine ajaviide. Asi seisab selles, et need, kellega sa käisid positsioone vaatamas, ei edenda hoopiski üldist asjade käiku, vaid isegi takistavad seda. Nad tegelevad ainult oma väikeste huvidega.»

«Niisugusel silmapilgul?» lausus Pierre etteheitvalt.

«Niisugusel silmapilgul,» kordas vürst Andrei. «Neile on ka see ainult niisugune silmapilk, mil võib õõnestada rivaali jalgealust ja saada veel ühe ristikese või lindikese. Minule tähendab homne päev seda: sajatuhandeline vene ja sajatuhandeline prantsuse sõjavägi lähevad võitluseks kokku, ja tõsiasi on see, et need kakssada tuhat võitlevad, ja kes võitleb vihasemalt ja endast vähem hoolib, see võidab. Ja tahad, ma ütlen sulle, et olgu mis on, vassitagu seal üleval kuidas tahes, meie võidame homme lahingu. Homme, olgu mis on, me võidame lahingu!»

«Vaat see on tõsi, teie hiilgus, sulatõsi,» sõnas Timohhin. «Milleks nüüd endast hoolida! Kas usute, minu pataljonis soldatid ei võtnud viina: ei olevat säärane päev, ütlevad.» Kõik vaikisid.

Ohvitserid tõusid püsti. Vürst Andrei läks koos nendega kuuri taha, andes adjutandile viimaseid käske. Kui ohvitserid olid läinud, astus Pierre vürst Andrei juurde ja tahtis parajasti vestlust alustada, kui kuuri lähedalt teelt kuuldus kolme hobuse kabjaplaginat, ja sinnapoole vaadates tundis vürst Andrei ära Wolzogeni ja Clausewitzi, keda saatis kasakas. Nad ratsutasid oma kõnelust jätkates ligidalt mööda, ja Pierre ning vürst Andrei kuulsid tahtmatult järgmisi lauseid:

«Der Krieg muss im Raum verlegt werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Preis geben,»[1] ütles üks.

«O ja,» ütles teine hääl, *«der Zweck ist nur den Feind zu schwächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privat-Personen in Achtung nehmen.»*[2]

«O ja,» kinnitas esimene hääl.

---

[1] Sõda tuleb ruumi üle kanda. Seda arvamist ei suuda ma küllalt kiita.

[2] Oo jaa, kuna sihiks on ainult vaenlast nõrgestada, siis ei saa muidugi eraisikute kaotusele tähelepanu pöörata.

«Jah, *im Raum verlegen*[1],» kordas vürst Andrei tigedalt turtsudes, kui nad olid möödunud. «*Im Raum*[2] jäid mul isa ja poeg ja õde Lõssõje Gorõ's. Temale on see ükskõik. See ongi see, millest ma sulle rääkisin, — need härrad sakslased ei võida homme lahingut, vaid teevad ainult sigadusi, niipalju kui jaksavad, sest nende saksa peas on ainult arutlused, mis pole tühja munakoortki väärt, aga nende südames pole seda, mis homme ainuüksi tarvilik on, — seda, mis on Timohhinis. Nad andsid kogu Euroopa t e m a kätte ja tulid meid õpetama, — toredad õpetajad!» Ta hääl kiunatas jälle.

«Teie siis arvate, et homne lahing võidetakse?» küsis Pierre.

«Jaa, jaa,» ütles vürst Andrei hajameelselt. «Üks asi, mis ma teeksin, kui mul võimu oleks,» alustas ta jälle, «ma ei võtaks vange. Mis on vangid? See on rüütellikkus. Prantslased rüüstasid mu maja ja lähevad rüüstama Moskvat; nad on mind solvanud ja solvavad iga hetk. Nad on minu vaenlased, nad on minu arusaamise järgi kõik kurjategijad. Ja niisama mõtleb ka Timohhin ja kogu armee. Neid tuleb hukata. Kui nad on minu vaenlased, siis ei saa nad olla sõbrad, paljugi mis nad Tilsitis rääkisid.»

«Jaa, jaa,» sõnas Pierre, vürst Andreile säravate silmadega otsa vaadates. «Ma olen teiega täiesti, täiesti ühel nõul!»

Küsimus, mis Pierre'i oli erutanud Možaiski mäest alates ja kogu selle päeva, näis nüüd talle täiesti selgena ja täiesti lahendatuna. Ta mõistis nüüd selle sõja ning eeloleva lahingu kogu tähendust ja tähtsust. Kõike, mis ta sel päeval oli näinud, kõiki paljutähendavaid, karme ilmeid, mida ta oli põgusalt märganud, valgustas uus valgus. Ta sai aru sellest varjatud, latentsest, nagu öeldakse füüsikas, patriotismi soojusest, mis peitus kõigis neis inimestes, keda ta oli näinud, ja mis tegi talle selgeks, miks kõik need inimesed rahulikult ja otsekui kergemeelselt valmistusid surma vastu.

«Vange mitte võtta,» jätkas vürst Andrei. «See üksi muudaks kogu sõja ja teeks selle vähem julmaks. Meie aga oleme mänginud sõda, — see ongi paha; me teesklemе suuremeelsust jne. See suuremeelsus ja tundelisus tuletab meelde peene proua suuremeelsust ja tundelisust kel läheb süda pahaks, kui ta näeb vasika veristamist: ta on nii õrna südamega, et ei või verd näha, kuid ta sööb isuga seda vasikat kastmes. Meile lobisetakse sõja reeglitest, rüütellikkusest, parlamentääridest, õnnetute peale halastamisest jne. Puha lollus. 1805. aastal ma nägin rüütellikkust, nägin parlamentääre: meid tüssati ja meie tjissasime. Riisutakse võõraid maju, levitatakse valeraha, ja mis kõige halvem — tapetakse mu lapsed, mu isa, ja räägitakse sõja reeglitest ja suuremeelsusest vaenlaste vastu. Vange mitte võtta, vaid tappa ja minna surma peale välja! Kes on selleni jõudnud nagu mina, samade kannatuste hinnaga . . .»

Vürst Andrei, kes arvas, et talle on ükskõik, kas vallutatakse või ei vallutata Moskva, nagu vallutati Smolensk, katkestas äkki oma jutu ootamatu krambi tõttu, mis teda kõrist pigistas. Ta kõndis vaikides mitu korda edasi-tagasi, kuid ta silmad läikisid palavikuliselt, ja huul värises, kui ta jälle rääkima hakkas.

«Kui sõjas poleks suuremeelsuse teesklemist, me läheksime sõtta ainult siis, kui maksab minna kindlasse surma, — nagu nüüd. Siis ei oleks sõdasid selle pärast, et Pavel Ivanõtš tegi ülekohut Mihhail Ivanõtšile. Kui aga on niisugune sõda nagu praegu, siis olgu sõda. Ja siis oleks vägede löögijõud teistsugune kui praegu. Siis ei oleks kõik need vestfaallased ja hessenlased, keda juhib Napoleon, tema järel Venemaale tulnud, ja meie poleks käinud sõdimas Austrias ja Preisimaal, ise teadmata miks. Sõda pole armastusväärsus, vaid on kõige jõledam asi elus, ja seda peab mõistma, aga mitte mängima sõda. Seda hirmsat paratamatust tuleb võtta rangelt ja tõsiselt. Kõik on selles: tuleb kõrvale heita vale, ja kui on sõda, siis olgu sõda, aga mitte mänguasi. Muidu on sõda tegevuseta ja kergemeelsete inimeste armastatum ajaviide... Sõjaväelaste seisus on kõige lugupeetavam. Aga mis on sõda, mida on tarvis eduks sõjas, missugused on sõjaväelaste seltskonna kombed? Sõja sihiks on tapmine, sõja tööriistadeks — salakuulamine, reetmine ja selle soodustamine, inimeste laosta-

[1] ruumi üle kanda,
[2] Ruumi

mine, nende paljaksriisumine või vargus sõjaväe toitlustamiseks; pettus ja vale, mida nimetatakse sõjakavalusteks; sõjaväelaste seisuse kommeteks on vabaduse puudumine, s. t. distsipliin, jõudeolek, harimatus, julmus, liiderlikkus, joomine. Ja sellest hoolimata on see kõige kõrgem seisus, mida kõik austavad. Kõik keisrid peale Hiina keisri kannavad sõjaväemundrit, ja sellele, kes on rohkem inimesi tapnud, antakse suurem autasu ... Tulevad kokku üksteist tapma, nagu homme, löövad surnuks ja vigaseks kümned tuhanded inimesed, siis aga hakkavad pidama tänujumalateenistusi selle eest, et on maha tapnud palju inimesi (kelle arvu nad veel suurendavad), ja kuulutavad võitu, arvates, et mida rohkem on inimesi maha tapetud, seda suurem on teene. Kuidas jumal neid sealt vaatab ja kuulab!» hüüatas vürst Andrei peenikese, piiksuva häälega. «Ah, mu kallis, viimasel ajal on mul raske elada. Ma näen, et olen hakanud liiga palju mõistma. Inimesel aga ei kõlba maitsta hea ja kurja tundmise puust... Noh, aga seda pole kauaks!» lisas ta juurde. «Aga sa magad, ja ka minul on aeg magama minna. Sõida Gorkisse,» ütles vürst Andrei äkki.

«Oh ei!» vastas Pierre, vürst Andreile ehmunud ning osavõtlike silmadega otsa vaadates.

«Sõida, sõida: enne lahingut on tarvis välja magada,» kordas vürst Andrei. Ta astus kiiresti Pierre'i juurde, kaelustas ja suudles teda. «Hüvasti, mine,» hüüdis ta. «Kas näeme veel teineteist või mitte . . .» ja kähku ümber pöördudes läks kuuri.

Oli juba pime ja Pierre ei näinud, missugune ilme oli vürst Andrei näol: kas see oli tige või õrn.

Pierre seisis veidi aega vaikides paigal ja mõtles, kas minna talle järele või sõita koju. «Ei, talle pole tarvis!» otsustas Pierre endamisi. «Ja ma tean, et see oli meie viimane kohtumine.» Ta ohkas raskesti ja sõitis tagasi Gorkisse.

Vürst Andrei läks tagasi kuuri ja heitis vaibale pikali, kuid ei saanud magada.

Ta sulges silmad. Ühed pildid vahetusid teistega. Ühe juures neist peatus ta kaua ja rõõmuga. Talle meenus elavalt üks õhtu Peterburis. Nataša jutustas talle elevil, erutatud näoga, kuidas ta eelmisel suvel seenel käies oli

suurde metsa ära eksinud. Ta kirjeldas seosetult niihästi metsatihnikut kui ka oma tundeid ja kõnelust mesinikuga, keda ta oli kohanud, ja rääkis iga minut oma jutustuse vahele: «Ei, ma ei saa, ma ei jutusta õieti; ei, te ei saa aru,» sellest hoolimata et vürst Andrei teda rahustas, öeldes, et ta saab aru, ja tõesti sai aru kõigest, mis Nataša öelda tahtis. Nataša polnud rahul oma sõnadega, — ta tundis, et ta ei saavutanud seda kirglik-luulelist meeleolu, mis tal oli olnud tookord ja mida ta tahtis väljendada. «Nii tore oli see vanamees, ja metsas oli nii pime... ja tal olid nii lahked... Ei, ma ei oska jutustada,» rääkis ta punastades ja erutudes. Vürst Andrei naeratas nüüd niisama rõõmsalt, nagu ta oli naeratanud siis Natašale silma vaadates. «Ma mõistsin teda,» mõtles vürst Andrei. «Mitte ainult ei mõistnud, vaid just seda hingelist jõudu, seda siirust, seda hingelist otsekohesust, seda tema hinge, mida ihu näis aheldavat, — seda hinge ma temas armastasingi.... armastasin nii väga, nii õnnelikult...» Ja äkki tuli talle meelde, millega ta armastus oli lõppenud. «Temale polnud midagi niisugust vaja. Tema ei näinud ega mõistnud midagi sellist. Ta nägi Natašas nägusat ja värsket tütarlast, keda ta ei pidanud selle vääriliseks, et temaga oma saatust siduda. Mina aga? .... Ja ta elab tänini ja on lõbus.»

Vürst Andrei kargas püsti, nagu oleks keegi teda põletanud, ja hakkas jälle kuuri ees edasi-tagasi kõndima.

XXVI

25. augustil, Borodino lahingu eelpäeval, saabusid prantslaste keisri lossiprefekt m-r Beausset ja kolonel Fabvier — esimene Pariisist, teine Madriidist — keiser Napoleoni juurde tema asukohta Valujevo lähedal.

Oukondlasemundrisse ümberriietumise järel käskis m-r de Beausset enda ees kanda pakki, mille ta oli keisrile kaasa toonud, ja astus Napoleoni telgi esimesse ossa, kus ta teda ümbritsevate Napoleoni adjutantidega vesteldes hakkas kasti avama.

Fabvier peatus telgi juures ja jäi juttu ajama tuttavate kindralitega.

Keiser Napoleon polnud veel oma magamisruumist

väljunud ja lõpetas oma tualetti. Turtsudes ja ähkides pööras ta kord oma paksu selga, kord karvast lihavat rinda harja ette, millega kammerteener tema ihu hõõrus. Teine kammerteener hoidis näppu väikese pudeli suul ja piserdas keisri hästihoolitsetud ihule kölni vett niisuguse ilmega, mis ütles, et ainult tema teab, kui palju ja kuhu on tarvis piserdada kölni vett. Napoleoni lühikesed juuksed olid märjad ja rippusid salkudena laubal. Kuid tema nägu, ehkki see oli pundunud ja kollane, väljendas kehalist mõnutunnet. *«Allez ferme, allez toujours . . .»*[1] rääkis ta seejuures hõõruvale kammerteenrile, end kössi kiskudes ja ähkides.

Adjutant, kes oli magamisruumi tulnud, et keisrile ette kanda, kui palju eilses lahingus vange võeti, oli öelnud, mis tarvis, ja seisis ukse juures, oodates luba lahkuda. Napoleon vaatas nägu krimpsutades altkulmu adjutandi poole.

«Point de prisonniers,» kordas ta adjutandi sõnu. *«Ils se font démolir. Tant pis pour l'armée russe,»* ütles ta. *«Allez toujours, allez ferme,»*[2] sõnas ta end kööru kiskudes ja oma lihavaid õlgu harja ette seades.

«C'est bien! Faites entrer m-r de Beausset, ainsi que Fabvier,»[3] ütles ta pead noogutades adjutandile.

«Oui, Sire,»[4] ja adjutant kadus telgi ukse taha.

Kaks kammerteenrit riietasid kiiresti tema majesteedi, ja ta astus sinises kaardiväemundris kindlal, kiirel sammul vastuvõturuumi.

Beausset laskis vahepeal kätel kiiresti käia, asetades keisrinnalt kaasatoodud kingitust kahele toolile, otse keisri sissekäigu vastu. Kuid keiser riietus ja väljus nii ootamatult ruttu, et Beausset ei jõudnud üllatuse valmistamisega päris valmis.

Napoleon märkas kohe, mis nad tegid, ja taipas, et nad polnud veel valmis. Ta ei tahtnud neid ilma jätta lõbust temale üllatust valmistada. Ta tegi, nagu ei näeks

[1] Hõõruge tugevasti, hõõruge veel . . .
[2] Pole vange. Nad sunnivad endid hävitama. Seda halvem vene armeele. Hõõruge veel, hõõruge tugevasti,
[3] Hea küll! Laske tulevad sisse härra de Beausset ja ka Fabvier,
[4] Just nii, majesteet,

ta härra Beausset'd, ja kutsus Fabvier' enda juurde. Karmilt kulmu kortsutades ja vaikides kuulas Napoleon, mis Fabvier rääkis tema vägede vaprusest ning truudusest, kes võitlesid Salamanca all, Euroopa teises otsas, ja kel oli üksainus mõte — olla oma keisri väärilised, ning üksainus hirm, et nad vahest ei suuda talle meele järgi olla. Lahingu tulemus oli kurb. Napoleon tegi Fabvier' jutustuse ajal iroonilisi märkusi, nagu poleks ta lootnudki, et asi võiks tema äraolekul teisiti minna.

«Ma pean seda Moskvas tasa tegema,» ütles Napoleon. *«A tantôt,»*[1] lisas ta ja kutsus enda juurde de Beausset', kes vahepeal oli juba jõudnud midagi toolidele asetades ja kattega varjates üllatuse valmis seada.

De Beausset tegi sügava prantsuse õukondliku kummarduse, nagu oskasid kummardada üksnes vanad Bourbonide teenrid, ja astus ümbrikku ulatades Napoleoni juurde.

Napoleon pöördus lõbusalt tema poole ja sakutas teda kõrvast.

«Te ruttasite, olen väga rõõmus. Noh, mis räägib Pariis?» küsis ta, muutes järsku oma senise karmi ilme kõige lahkemaks.

«Sire, tout Paris regrette votre absence,»[2] vastas de Beausset nagu kord ja kohus.

Kuigi Napoleon teadis, et Beausset pidi ütlema seda või midagi sellesarnast, kuigi ta selgetel silmapilkudel teadis, et see oli vale, oli tal meeldiv seda de Beausset'lt kuulda. Ta austas de Beausset'd jälle kõrva puudutamisega.

«Je suis fâché de vous avoir fait faire tant de chemin,»[3] ütles ta.

«Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trouver aux portes de Moscou,»[4] ütles Beausset.

Napoleon naeratas, tõstis hajameelselt pea ja vaatas paremale. Adjutant lähenes sujuval sammul kuldse tubakatoosiga ja ulatas selle. Napoleon võttis selle vastu.

[1] Nägemiseni,
[2] Majesteet, kogu Pariis kahetseb teie eemalviibimist,
[3] Mul on kahju, et sundisin teid sõitma nii pikka teed,
[4] Majesteet! Ma ei oodanudki vähemat, kui leida teid Moskva väravate juurest

«Jah, teil läks hästi,» ütles ta, tõstes avatud tubakatoosi nina juurde. «Teile meeldib reisida, kolme päeva pärast näete Moskvat. Te vist ei lootnud näha aasialikku pealinna. Te teete meeldiva reisi.»

Beausset kummardas tänulikult selle tähelepanelikkuse eest tema (talle seni teadmatu) reisimiskalduvuse vastu.

«Aa! Mis see on?» küsis Napoleon, märgates, et kõik õukondlased vaatavad millegi poole, mis on varjatud kattega. Beausset astus õukondliku osavusega, Napoleonile selga pööramata, poolpööret tehes kaks sammu tagasi ja tõmbas üheaegselt katte eest ning sõnas:

«Kingitus keisrinnalt teie majesteedile.»

See oli Gérard'i maal, mis eredais värvides kujutas Napoleonist ja Austria keisri tütrest sündinud poisikest, keda kõik millegipärast nimetasid Rooma kuningaks.

Väga ilus käharpäine poisike, kelle pilk sarnanes Kristuse pilguga Sixtuse madonna pildil, oli kujutatud bilbokeed mängivana. Palliks oli maakera, kuna teises käes olev kepike kujutas valitsuskeppi.

Kuigi polnud päris selge, mida nimelt kunstnik oli tahtnud väljendada, kujutades niinimetatud Rooma kuningat maakera kepikesega läbi pistvat, näis allegooria Napoleonile ilmselt selgena ja meeldis väga, niisama nagu kõigile, kes pilti olid Pariisis näinud.

«Roi de Rome,»[1] ütles ta graatsilise käeliigutusega portreele osutades. *«Admirable!»*[2] Itaallastele omase võimega näoilmet oma tahtmise järgi muuta astus ta portree juurde ja tegi mõtlik-õrna näo. Ta tundis, et see, mis ta nüüd ütleb ja teeb, on ajalugu. Ja talle tundus, et kõige parem, mis ta nüüd võib teha, on see, et ta hoolimata oma suurusest, mille tagajärjel tema poeg mängib bilbokeed maakeraga, ja just vastandina sellele suurusele väljendab kõige lihtsamat isalikku õrnust. Ta silmad tõmbusid uduseks, ta astus lähemale, vaatas tooli otsides ringi (tool hüppas tema alla) ja istus pildi vastu. Üksainus käeliigutus, ja kõik väljusid kikivarbail, jättes suurmehe üksinda iseendaga ja oma tundega.

[1] Rooma kuningas,
[2] Imetlusväärne!

Kui ta oli mõne aja istunud ja, isegi teadmata miks, portree karedat pealispinda puudutanud, tõusis ta püsti ja kutsus jälle Beausset' ja korrapidajaohvitseri. Ta käskis pildi telgi ette välja viia, et telgi juures seisvat vana kaardiväge mitte ilma jätta õnnest näha Rooma kuningat, nende jumaldatud valitseja poega ning troonipärijat.

Kui ta einetas härra Beausset'ga, kes sai selle au osaliseks, kuulduski telgi eest, nagu ta oli oodanud, portree juurde kokkujooksnud vana kaardiväe ohvitseride ja sõdurite vaimustatud hüüdeid.

«Vive l'Empereur! Vive le Roï de Rome! Vive l'Empereur!»[1] hüüdsid vaimustatud hääled.

Pärast einet dikteeris Napoleon Beausset' juuresolekul oma käskkirja sõjaväele.

«Courte et énergique!»[2] sõnas Napoleon, kui ta oli ise läbi lugenud otsekohe ilma parandusteta valmiskirjutatud proklamatsiooni. Käskkirjas seisis:

«Sõjamehed! Nüüd tuleb lahing, mida te nii väga soovisite. Võit oleneb teist. Võit on meile hädatarvilik; see annab meile kõik vajaliku, mugavad korterid ja peatse tagasipöördumise isamaale. Võidelge nii, nagu te võitlesite Austerlitzi, Friedlandi, Vitebski ja Smolenski all. Tuletagu järeltulev põlvkond uhkusega meelde teie kangelastegusid sel päeval. Öeldagu igaühe kohta teie seast: «Ta võttis osa suurest lahingust Moskva all!»»

«De la Moskowa!»[3] kordas Napoleon, ja härra Beausset'd, kes armastas reisida, oma ringsõidule kaasa kutsudes astus telgist välja saduldatud hobuste juurde.

«Votre Majesté a trop de bonté,»[4] ütles Beausset kutse peale keisriga kaasa minna: ta tahtis magada, ja ratsutada ta ei osanud ning kartis.

Kuid Napoleon noogutas reisimehele pead, ja Beausset pidi minema. Kui Napoleon väljus telgist, muutusid kaardiväelaste hüüded tema poja pildi ees veelgi valjemaks. Napoleon tõmbas kulmud kortsu.

«Võtke ta ära,» ütles ta, osutades graatsilis-üleva käe-

[1] Elagu keiser! Elagu Rooma kuningas! Elagu keiser!
[2] Lühike ja energiline!
[3] Moskva all!
[4] Te olete liiga lahke, majesteet,

liigutusega portreele. «Tal on veel vara näha lahinguvälja.»

Beausset sulges silmad, laskis pea kummargile ja ohkas sügavalt, näidates sellega, kuidas ta keisri sõnu oskab hinnata ja mõista.

XXVII

Kogu 25. augusti päeva veetis Napoleon, nagu räägivad tema elulookirjutajad, ratsahobusel, uurides maastikku, arutades kavasid, mis tema marssalid talle esitasid, ja isiklikult käske andes oma kindralitele.

Vene vägede esialgne rindejoon Kolotša ääres oli murtud ja osa rindest, nimelt venelaste vasak tiib, tagasi tõmmatud Ševardino reduudi vaenlase kätte langemise tõttu 24. kuupäeval. See rindeosa oli kindlustamata, ei olnud enam jõega kaitstud, ja üksnes selle ees laius lagedam ning tasasem maastik. Igale sõjaväelasele ja mittesõjaväelasele oli selge, et prantslased just seda rindeosa pididki ründama. Näib, et selleks polnud vaja palju kaalutlemist, ei olnud vaja keisri ja tema marssalite niisugust muretsemist ega askeldamist ja hoopiski polnud vaja seda erilist kõrgemat andekust, mida nimetatakse geniaalsuseks ja mida nii väga armastatakse omistada Napoleonile; kuid ajaloolased, kes hiljem kirjeldasid seda sündmust, ja inimesed, kes siis Napoleoni ümbritsesid, ja Napoleon ise mõtlesid teisiti.

Napoleon ratsutas mööda välja, silmitses sügavamõtteliselt maastikku, noogutas endamisi heakskiitvalt või umbusklikult pead ega teinud teda ümbritsevaile kindralitele teatavaks seda sügavat mõttekäiku, mis juhtis tema otsuseid, vaid andis neile edasi ainult lõplikud järeldused käskude kujul. Ära kuulanud Eckmühli hertsogiks kutsutava Davout' ettepaneku venelaste vasakust tiivast ümber minna, ütles Napoleon, et seda pole tarvis teha, ilma et oleks seletanud, miks seda pole tarvis teha. Kuid kindral Compans'i (kes pidi ründama flešše) ettepaneku suhtes oma diviis läbi metsa viia avaldas Napoleon nõusolekut, sellest hoolimata et nõndanimetatud Elchingeni hertsog, s. o. Ney julges tähendada, et metsa

kaudu liikumine olevat hädaohtlik ja võivat diviisi lahingukorra segi ajada.

Kui Napoleon oli Ševardino reduudi vastas oleva maastiku üle vaadanud, mõtles ta tükk aega vaikides ja näitas siis kätte kohad, kuhu homseks tuli üles seada kaks patareid tegutsemiseks vene kindlustuste vastu, ja kohad, kuhu nende kõrvale pidi asuma välisuurtükivägi.

Olles need ja teised korraldused andnud, pöördus ta tagasi oma peakorterisse, ja tema etteütluse järgi kirjutati lahingu dispositsioon.

See dispositsioon, millest prantsuse ajaloolased räägivad vaimustusega ja teised ajaloolased sügava lugupidamisega, oli järgmine:

«Koidu ajal avavad Eckmühli printsi vägede piirkonnas oleval tasandikul öösel ülesseatud kaks uut patareid tule kahe vastasoleva vaenlase patarei pihta.

Samal ajal alustab 1. korpuse suurtükiväe ülem kindral Pernetti Compans'i diviisi kolmekümne suurtükiga ja Dessaix' ja Friant'i diviisi kõigi haubitsatega edasiliikumist, avab tule ja külvab granaatidega üle vaenlase patarei, mille vastu hakkab tegutsema:

kaardiväe suurtükiväe	24 toru
Compans'i diviisi	30 toru
ja Friant'i ja Dessaix' diviisi . .	8 toru
Kokku . . .	62 toru

3. korpuse suurtükiväe ülem kindral Foucher asetab kõik 3. ja 8. korpuse haubitsad, ühtekokku kuusteist toru, selle patarei tiibadele, mille ülesandeks on tulistada vasakpoolset kindlustust; seega seatakse selle vastu kokku nelikümmend suurtükki.

Kindral Sorbier peab valmis olema esimese käsu peale sööstma kaardiväe suurtükiväe kõigi haubitsatega ühe või teise kindlustuse vastu.

Suurtükkidest tulistamise ajal liigub vürst Poniatowski küla suunas, metsa, ja haarab ümber vaenlase positsiooni.

Kindral Compans liigub läbi metsa, et vallutada esimene kindlustus.

Pärast sel kombel lahingu alustamist antakse käsud vastavalt vaenlase tegutsemisele.

Suurtükkidest tulistamine vasakul tiival algab niipea, kui kuuldakse parema tiiva suurtükkidest tulistamist. Morand'i diviisi ja asekuninga diviisi laskurid avavad tugeva tule, kui näevad parema tiiva rünnaku algust.

Asekuningas vallutab küla[1] ja läheb üle oma kolme silla, liikudes ühel joonel Morand'i ja Gérard'i diviisidega, kes tema juhtimisel suunduvad reduudi poole ja asuvad ühele joonele armee teiste väeosadega.

Kõik see peab täidetama korralikult ja täpselt *(le tout se fera avec ordre et méthode)*, võimalust mööda vägesid varus hoides.

Keiserlikus laagris Možaiski lähedal, 6. septembril 1812. aastal.»

See väga segaselt ning vassitult kirjutatud dispositsioon, — kui söandada Napoleoni korraldustesse suhtuda ilma religioosse aukartuseta tema geniaalsuse ees, — sisaldas neli punkti — neli korraldust. Ühtki neist korraldustest ei saanud täita ega täidetudki.

Dispositsioonis on esiteks öeldud, et Napoleoni poolt valitud kohale ülesseatud patareid, mille kõrvale pidid asuma Pernetti ja Foucher' suurtükid, ühtekokku sada kaks toru, avavad tule ja külvavad vene flešid ja reduudid mürskudega üle. Seda oli võimatu teha, sest Napoleoni poolt määratud kohtadelt ei ulatunud mürsud vene kindlustusteni, ja need sada kaks suurtükki oleksid paugutanud asjatult, kuni lähim ülemus oleks nad Napoleoni käsu vastaselt edasi nihutanud.

Teiseks korralduseks oli see, et Poniatowski liiguks küla suunas läbi metsa ja haaraks ümber venelaste vasaku tiiva. Seda polnud võimalik teha ega tehtud, sest et Poniatowski kohtas küla suunas metsa minnes seal tema teed tõkestavat Tutškovi ja ta ei saanud vene positsiooni ümber haarata ega haaranudki.

Kolmas korraldus: Kindral Compans liigub

[1] Borodino

läbi metsa, et vallutada esimene kindlustus. Compans'i diviis ei vallutanud esimest kindlustust, vaid löödi tagasi, sest metsast väljudes see pidi oma segiläinud ridu korraldama kartetšitule all, mida Napoleon ei teadnud.

Neljandaks: Asekuningas vallutab küla (Borodino) ja läheb üle oma kolme silla, liikudes ühel joonel Morand'i ja Gérard'i diviisidega (kelle kohta polnud öeldud, kuhu ja millal nad peavad liikuma), kes tema juhtimisel suunduvad reduudi poole ja asuvad ühele joonele teiste vägedega.

Niipalju kui võib aru saada — kui mitte sellest segasest lausest, siis neist katsetest, mida asekuningas tegi talle antud käsu täitmiseks, — pidi ta liikuma üle Borodino vasakult poolt reduudi suunas, Morand'i ja Gérard'i diviisid aga pidid samal ajal hakkama liikuma rindelt.

Kõike seda ei täidetud ega saadudki täita, nagu teisigi dispositsiooni punkte. Borodinost läbimineku järel löödi asekuningas Kolotša ääres tagasi ja ta ei saanud kaugemale minna; Morand'i ja Gérard'i diviisid aga ei vallutanud reduuti, vaid nad löödi tagasi, ja reduut võeti ära alles lahingu lõpul ratsaväe poolt (arvatavasti ennekuulmatu ja Napoleoni poolt ettenägemata asi). Niisiis ühtki dispositsiooni korraldust ei täidetud ega saadudki täita. Kuid dispositsioonis on öeldud, et sel kombel lahingu alustamise järel antakse käske vastavalt vaenlase tegutsemisele, ja seepärast võiks arvata, et Napoleon tegi lahingu ajal kõik vajalikud korraldused; kuid seda ei olnud ega saanudki olla, sest lahingu ajal viibis Napoleon sellest nii kaugel, et ta (nagu hiljem selguski) ei võinud lahingu käigust teadlik olla ja ühtki tema korraldust ei saadud lahingu ajal täita.

XXVIII

Paljud ajaloolased räägivad, et prantslased ei võitnud Borodino lahingut sellepärast, et Napoleonil oli nohu, et kui tal poleks olnud nohu, siis oleksid tema korraldused enne lahingut ja lahingu ajal olnud veel geniaalsemad ja Venemaa oleks hukkunud, *et la face du monde eut été*

changée[1]. Ajaloolastele, kes peavad tõeks, et Venemaa kujunes üheainsa inimese, Peeter Suure tahtel ja et Prantsusmaa muutus vabariigist keisririigiks ning prantsuse väed läksid Venemaale samuti ühe inimese, Napoleoni tahtel, säärastele ajaloolastele on mõte, et Venemaa jäi võimsaks sellepärast, et Napoleonil oli 26. augustil tugev nohu, — neile on see mõte täiesti loomulik.

Kui Napoleoni tahtest olenes, kas anda või mitte anda Borodino lahingut, ja tema tahtest olenes, kas teha niisugune või teistsugune korraldus, siis on ilmne, et nohu, mis mõjutas tema tahteavaldust, võis olla Venemaa päästmise põhjuseks ja et seepärast kammerteener, kes 24. augustil unustas Napoleonile anda veekindlad saapad, oli Venemaa päästjaks. Sellise mõttekäigu juures on see järeldus kahtlemata õige, — niisama õige nagu järeldus, mille naljatades (isegi teadmata, mille üle) tegi Voltaire, öeldes, et Pärtliöö põhjuseks oli Charles IX seedimisrike. Kuid inimestele, kes ei arva, et Venemaa kujunes üheainsa inimese, Peeter I tahtel ja et Prantsuse keisririik tekkis ning sõda Venemaaga algas ühe inimese, Napoleoni tahtel, tundub see mõttekäik mitte ainult ebaõigena, mõistmatuna, vaid ka kogu inimese olemusele vastukäivana. Küsimusele, mis on ajalooliste sündmuste põhjuseks, leidub teine vastus, nimelt see, et maailmasündmuste käik on ülaltpoolt ette määratud, sõltub neist sündmustest osavõtvate inimeste kõigi tahteavalduste kokkusattumisest ja et Napoleoni mõju nende sündmuste käigule on ainult väline ja fiktiivne.

Nii imelik kui esimesel pilgul näibki oletus, et Pärtliöö, mille põhjustas Charles IX käsk, ei toimunud tema tahtel, vaid et temale ainult näis, nagu oleks ta käskinud selle toime panna, ja et Borodino lahing, kus tapeti kaheksakümmend tuhat meest, ei toimunud Napoleoni tahtel (sellest hoolimata et tema andis lahingu alustamiseks ja selle käigusse puutuvad korraldused), vaid temale ainult näis, et ta seda käskis, — nii imelik kui see oletus näibki, käsib inimese väärikustunne, mis mulle ütleb, et igaüks meist on kui mitte suuremal määral, siis igatahes mitte vähemal määral inimene kui

[1] ja maailma pale oleks muutunud.

suur Napoleon, õigeks pidada sellist küsimuse lahendust, ja ajaloolised uurimused kinnitavad rikkalikult seda oletust.

Borodino lahingus ei tulistanud Napoleon kellegi pihta ega tapnud kedagi. Kõike seda tegid sõdurid. Tähendab, mitte tema ei tapnud inimesi.

Prantsuse armee sõdurid läksid Borodino lahingusse vene soldateid tapma mitte Napoleoni käsu peale, vaid omal soovil. Kogu armee: prantslased, itaallased, sakslased, poolakad — näljased, räbaldunud ja sõjakäiguga äravaevatud inimesed — tundsid nendele teed Moskvasse tõkestava armee ees seistes, et *le vin est tiré et qu'il faut le boire*[1]. Kui Napoleon oleks neid nüüd keelanud venelastega võitlemast, siis oleksid nad tema tapnud ja venelastega võitlema läinud, sest see oli neile hädavajalik.

Kuulates Napoleoni käskkirja, kes neile lohutuseks nende vigastuste ja surma eest pakkus järeltulijate sõnu sellest, et ka nemad on lahingust Moskva all osa võtnud, karjusid nad *«Vive l'Empereur!»*[2] just niisama, nagu nad karjusid *«Vive l'Empereur!»*, nähes bilbokee kepikesega maakera läbitorkava poisikese pilti; täpselt samuti oleksid nad karjunud *«Vive l'Empereur!»* iga mõttetuse juures, mis neile oleks öeldud. Neile ei jäänud muud midagi teha kui karjuda *«Vive l'Empereur!»* ja minna võitlema, et võitjatena leida Moskvas toitu ja puhkust. Järelikult ei tapnud nad omataolisi mitte Napoleoni käsu peale.

Ja mitte Napoleon ei juhtinud lahingu käiku, sest tema dispositsioonist ei täidetud midagi ja lahingu ajal ei olnud ta teadlik sellest, mis tema ees toimus. Järelikult ei toimunud ka see, kuidas need inimesed üksteist tapsid, Napoleoni tahtmise järgi, vaid temast sõltumatult, sadade tuhandete ühisest üritusest osavõtvate inimeste tahtmise järgi. Napoleonile a i n u l t n ä i s, et kõik toimus tema tahtmise järgi. Seepärast ei oma küsimus, kas Napoleonil oli nohu või ei olnud, ajaloo seisukohalt suuremat tähtsust kui küsimus viimase voorisõduri nohust.

26. augustil oli Napoleoni nohul seda vähem tähtsust,

[1] vein on välja valatud ja see tuleb ära juua.
[2] Elagu keiser!

et ajalookirjutajate väited selle kohta, nagu poleks Napoleoni nohu tõttu tema dispositsioon ja lahingu ajal tehtud korraldused olnud nii head kui eelmised, — on täiesti ebaõiged.

Siin äratoodud dispositsioon polnud põrmugi halvem, vaid oli isegi parem kui kõik eelmised dispositsioonid, mille järgi oli lahinguid võidetud. Korraldused, mis lahingu ajal tehti ja mida ei täidetud, polnud samuti endistest halvemad, vaid olid täpselt samasugused nagu alati. See dispositsioon ja need korraldused näivad endistest halvematena ainult sellepärast, et Borodino lahing oli esimene, mida Napoleon ei võitnud. Kõik kõige paremad ning sügavamõttelisemad dispositsioonid ja korraldused näivad väga halbadena ja iga õpetatud sõjamees arvustab neid tähtsa näoga, kui nende järgi peetud lahingut pole võidetud; ja kõige halvemad dispositsioonid ning korraldused näivad väga headena ja tõsised inimesed kirjutavad terveid köiteid halbade korralduste väärtuste tõestamiseks, kui nende järgi peetud lahing on võidetud.

Dispositsioon, mille Weyrother koostas Austerlitzi lahingu tarvis, oli täiuse eeskujuks seda laadi teoste hulgas, kuid see tehti siiski maha, tehti maha just selle täiuslikkuse pärast, liiga suure üksikasjade rohkuse pärast.

Napoleon täitis Borodino lahingus oma ülesande võimuesindajana niisama hästi ja veel pareminigi kui teistes lahingutes. Ta ei teinud midagi lahingu käigule kahjulikku; võttis kuulda arukamaid arvamusi, ta ei ajanud midagi sassi, ei tegutsenud iseenese korralduste vastu, ei kohkunud ega jooksnud lahinguväljalt minema, vaid täitis oma suure taktitundega ja sõjalise vilumusega rahulikult ning väärikalt oma näilikku ülemjuhataja-osa.

XXIX

Teiselt hoolikalt rindeülevaatuselt tagasi jõudes ütles Napoleon:

«Malendid on kohale asetatud, homme algab mäng.»

Käskinud punši tuua ja kutsunud enda juurde Beausset', alustas ta temaga vestlust Pariisist ja mõningaist

muudatustest, mida ta kavatses teha *dans la maison de l'impératrice*[1], pannes prefekti imestama oma hea mäluga õukondlike vahekordade kõigi väikeste üksikasjade suhtes.

Ta tundis huvi tühiste asjade vastu, naljatas Beausset' reisikire üle ja lobises hooletult, nagu seda teeb kuulus, enesekindel ning oma ala tundev kirurg sel ajal, kui ta käised üles käärib ja põlle ette paneb, kuna haiget seotakse aseme külge: «Kõik on minu kätes ja minu peas, selgelt ja kindlalt. Kui on tarvis asuda asja juurde, siis teen ma seda paremini kui keegi teine, nüüd aga võin naljatada, ja mida rohkem ma naljatan ja mida rahulikum olen, seda enam peate te kindlad ning rahulikud olema ja minu geniaalsust imeks panema.»

Olles teise klaasi punši ära joonud, läks Napoleon puhkama enne tõsist tööd, mis tal, nagu talle näis, homme ees seisis.

Teda huvitas see eelseisev töö nii väga, et ta ei saanud magada ja astus õhtuse niiskuse mõjul suurenenud nohust hoolimata kell kolm öösel valjusti nina nuusates telgi avaramasse ossa. Ta küsis, kas venelased pole vahest ära läinud. Talle vastati, et vaenlase tuled on ikka samas kohas. Ta noogutas heakskiitvalt pead.

Korrapidaja adjutant astus telki.

«*Eh bien, Rapp, croyez-vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd'hui?*»[2] pöördus Napoleon tema poole.

«*Sans aucun doute, Sire,*»[3] vastas Rapp.

Napoleon vaatas talle otsa.

«*Vous rappelez-vous, Sire, ce que vous m'avez fait l'honneur de dire à Smolensk,*» ütles Rapp: «*le vin est tiré, il faut le boire.*»[4]

Napoleon tõmbas kulmud kortsu ja istus kaua sõnatult, pead kätele toetades.

«*Cette pauvre armée,*» ütles ta äkki, «*elle a bien diminué depuis Smolensk. La fortune est une franche courti-*

[1] keisrinna õukonnas,
[2] Noh, Rapp, mis te arvate, kas meil läheb täna hästi?
[3] Selles pole mingit kahtlust, majesteet,
[4] Kas mäletate, majesteet, mis te suvatsesite mulle öelda Smolenskis: vein on välja valatud, see tuleb ära juua.

sane, Rapp; je le disais toujours, et je commence à l'éprouver. Mais la garde, Rapp, la garde est intacte?»[1] sõnas ta küsivalt.

«Oui, Sire,»[2] vastas Rapp.

Napoleon võttis pastilli, pistis selle suhu ja vaatas kella. Magada ta ei tahtnud, hommikuni oli veel palju aega; korraldusi enam mingisuguseid teha ei saanud, et aega surnuks lüüa, sest kõik korraldused olid tehtud ja neid täideti nüüd.

«A-t-on distribué les biscuits et le riz aux régiments de la garde?»[3] küsis Napoleon karmilt.

«Oui, Sire.»[4]

«Mais le riz?»[5]

Rapp vastas, et ta andis edasi keisri käsu riisi kohta, kuid Napoleon vangutas rahulolematult pead, nagu ei usuks ta, et tema käsk on täidetud. Teener astus punšiga sisse. Napoleon käskis teise klaasi anda Rappile ja rüüpas sõnatult ning sõõmukaupa oma klaasist.

«Ma ei tunne ei maitset ega lõhna,» ütles ta klaasi nuusutades. «See nohu on mind ära tüüdanud. Räägitakse arstiteadusest. Mis teadus see on, kui ei osata nohugi terveks arstida? Corvisart andis mulle need pastillid, aga neist pole mingit abi. Mida nad võivad arstida? Arstida on võimatu. *Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est sa nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle-même: elle fera plus que si vous la paralysiez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite que doit aller un certain temps; l'horloger n'a pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la manier qu'a tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine à vivre, voilà tout.»*[6] Ja otsekui

[1] Vaene sõjavägi, see on Smolenskist saadik tublisti kahanenud. Onn on tõeline kurtisaan, Rapp. Ma olen seda alati öelnud ja ma hakkan seda kogema. Aga kaardivägi, Rapp, kas kaardivägi on puutumata?

[2] Just nii, majesteet,

[3] Kas kaardiväe-rügementidele on kuivikud ja riis välja antud?

[4] Just nii, majesteet.

[5] Aga riis?

[6] Meie keha on elamise masin. Selleks on ta korraldatud, niisugune on ta loomus; jätke elu temas rahule, et see end ise kaitseks, siis suudab ta rohkem kui arstimitega koormatuna. Meie

asudes määrangute, *définitions*, teele, mida ta armastas, leiutas Napoleon äkki uue määrangu. «Kas teate, Rapp, mis on sõjakunst?» küsis ta. «See on kunst teataval hetkel vaenlasest tugevam olla. *Voilà tout.»*[1]

Rapp ei vastanud midagi.

«Demain nous allons avoir affaire à Koutouzoff!»[2] ütles Napoleon. «Vaatame järele! Mäletate, Braunaus juhatas ta armeed ega istunud kolme nädala jooksul kordagi hobuse selga, et kindlustusi üle vaadata. Vaatame järele!»

Ta heitis pilgu kellale. Kell oli alles neli. Magada ta ei tahtnud, punš oli joodud, ja teha polnud ikkagi midagi. Ta tõusis püsti, käis korra edasi-tagasi, pani sooja kuue selga ning kübara pähe ja väljus telgist. Öö oli pime ja rõske; ülalt langes vaevalt tajutavat niiskust. Lõkketuled põlesid tuhmilt läheduses, prantsuse kaardiväe asukohas, ja helkisid taamal läbi suitsu piki venelaste rinnet. Igal pool oli vaikne, ja selgesti oli kuulda lähtepositsioonile asumist alustanud prantsuse vägede liikumise sahinat ning müdinat.

Napoleon kõndis telgi ees edasi-tagasi, vaatas tulesid, kuulatas müdinat, ja möödudes telgi ees tunnimeheks olevast pikakasvulisest karvamütsiga kaardiväelasest, kes keisri ilmumisel musta tulbana sirgu tõmbus, peatus ta tema ees.

«Mis aastast peale teenistuses?» küsis ta selle harjumuseks saanud jämeda ning sõbraliku sõjakuse afektatsiooniga, millega ta alati kohtles sõdureid. Sõdur vastas talle.

«Ah! un des vieux![3] Kas saite rügemendis riisi kätte?»

«Just nii, teie majesteet.»

Napoleon noogutas pead ja eemaldus temast.

Kell pool kuus ratsutas Napoleon Ševardino küla poole.

keha on nagu uur, mis peab käima teatava aja; kellassepp ei saa seda avada, ta võib seda käsitseda ainult kobamisi ja seotud silmadega. Meie keha on elamise masin, muud midagi.

[1] See on kõik.

[2] Homme on meil tegemist Kutuzoviga!

[3] Ahaa! Üks vanadest!

Hakkas valgeks minema, taevas oli selginud, üksainus pilv paistis idas. Mahajäetud lõkketuled põlesid lõpule nõrgas aovalguses.

Paremalt poolt kõmatas üksik suurtükipauk, veeres kaugusse ja vaibus üldises vaikuses. Möödus mõni minut. Kõmatasid teine ja kolmas pauk, õhk lõi lainetama; neljas ja viies kuuldusid lähedalt ja pidulikult kuskilt paremalt poolt.

Veel polnud esimeste paukude kõla vaibunud, kui kuuldusid jälle uued ja uued paugud, ühte sulades ja üksteist katkestades.

Napoleon ratsutas saatjaskonnaga Ševardino reduudi juurde ja tuli hobuse seljast maha. Mäng oli alanud.

XXX

Vürst Andrei juurest Gorkisse tagasi jõudes käskis Pierre ratsastajal hobused valmis panna ning end hommikul vara äratada ja uinus kohe vaheseina taga nurgakeses, mille Boriss oli talle loovutanud.

Kui Pierre järgmisel hommikul täiesti virgus, ei olnud tares enam kedagi. Väikeste akende klaasid kirisesid. Ratsastaja seisis ja raputas teda.

«Teie hiilgus, teie hiilgus, teie hiilgus . . .» kordas ratsastaja Pierre'i õlast raputades ja tema poole vaatamata, olles ilmselt kaotanud lootuse teda äratada.

«Mis on? Kas on alanud? Juba niikaugel?» alustas Pierre ärgates.

«Suvatsege kuulda laskmist,» ütles ratsastaja, erusoldat. «Härrased läksid juba kõik välja, vürstlik hiilgus sõitsid ammugi mööda.»

Pierre riietus kiiresti ja jooksis välja trepile. Ilm oli selge, värske, kastene ja rõõmus. Päike oli parajasti välja tunginud teda varjava pilve tagant ja heitis pooleldi pilves murdunud kiiri üle vastasmajade katuste, kastega kaetud teetolmule, majade seintele, taramulkudele ja tare juures seisvaile Pierre'i hobustele. Väljas oli suurtükkide mürin selgemini kuulda. Mööda tänavat traavis adjutant kasakaga.

«Aeg on minna, krahv!» hüüdis adjutant.

Pierre käskis hobust enda järel talutada ja läks mööda tänavat künka poole, kust ta eelmisel päeval oli lahinguväljа vaadelnud. Sel künkal oli hulk sõjaväelasi, kuuldus staabimeeste prantsuskeelset juttu ja paistis Kutuzovi hall pea, tema punase rummuga valge müts ja hall kukal, mis kadus õlgade vahele. Kutuzov vahtis läbi pikksilma ettepoole, maanteele.

Mööda astmeid üles künkale jõudes vaatas Pierre enda ette ja jahmatas vaimustusest vaatepildi ilu ees. See oli sama panoraam, mida ta eile oli sellelt künkalt imetlenud; aga nüüd oli kogu maastik kaetud vägedega ning tulistamise suitsuga, ja Pierre'i tagant, vasakult poolt kerkiva ereda päikese längus kiired heitsid sellele puhtas hommikuses õhus kuldse ja roosa varjundiga valgust ja tumedaid, pikki varje. Kauged metsad, mis palistasid panoraami ja mis olid otsekui mingist kallihinnalisest kollakasrohelisest kivist välja raiutud, paistsid silmapiiril oma tippude kõverjoonega, ja need lõikas Valujevo tagant läbi Smolenski maantee, mis oli täis vägesid. Lähemal särasid kuldkollased põllud ja metsatukad. Igalt poolt — eest, paremalt ja vasakult — paistis vägesid. Kõik see oli täis elu, ülev ja ootamatu; kuid mis kõige rohkem rabas Pierre'i, oli lahinguväli ise — Borodino ja nõod Kolotša mõlemal kaldal.

Kolotša kohal, Borodinos ja kummalgi pool Borodinod, eriti vasakul, seal, kus Voina suubub soiste kallaste vahel Kolotšasse, seisis udu, mis ereda päikese ilmumisel sulab, hajub ja hõredaks muutub, andes nõidusliku värvingu ja piirjooned kõigele, mis sellest läbi paistab. Selle uduga segunes tulistamise suits ja ses udus ning suitsus helkisid kõikjal hommikuse valguse sähvatused, kord vees, kord kastes, kord jõekaldaile ja Borodinosse kuhjunud vägede tääkidel. Läbi selle udu paistsid valge kirik, siin-seal Borodino talutarede katused, siin-seal tihedad soldatitemassid, siin-seal rohelised laskemoonakastid ja suurtükid. Ja kõik see liikus või näis liikuvat, sest udu ja suits voogasid kogu sel maa-alal. Niihästi sel uduga kaetud madalikul Borodino juures kui ka väljaspool seda, kõrgemal ja eriti vasakul piki kogu rindejoont, metsades, väljadel, nõgudes ja kõrgendike tippudel tekkis alatasa iseenesest kord üksikult, kord hulgana, kord

harvalt, kord sagedalt suurtükisuitsu koonlaid, mis paisudes, kasvades, rulludes, ühte sulades paistsid kogu selle maa-ala ulatuses.

Need tulistamise suitsud ja, imelik öelda, nendega kaasas käivad paugud moodustasid vaatepildi peamise ilu.

V u h h! ilmus äkki ümmargune, tihe, lillalt, hallilt ning piimjasvalgelt helkiv suits, ja p õ m m! kõmatas hetke pärast selle suitsu järel pauk.

Vuhh-vuhh! tõusid kaks suitsu, tõugeldes ja kokku sulades; ja põmm-põmm! kinnitasid paugud seda, mida silm nägi.

Pierre vaatas jälle esimese suitsu poole, mis nüüdsama oli olnud ümmargune tihe pall, ja juba olid selle asemel laialivalguvad suitsukerad, ja vuhh... (vaheajaga) vuhh-vuhh! tekkis veel kolm, veel neli palli, ning igaühele neist vastasid samade vaheaegadega põmm... põmm-põmm-põmm! ilusad, järsud, selged paugud. Kord näis, nagu jookseksid need suitsud, kord, nagu seisaksid nemad paigal ja neist ruttaksid mööda metsad, põllud ja läikivad täägid. Vasakul, nurmedel ja põõsaste vahel, tekkisid vahetpidamata need suured suitsud oma pidulikkude vastukajadega; veel lähemal, lohkudes ja metsades, sähvisid väikesed püsside suitsukesed, mis ei jõudnud ümarduda, kuid täpselt samuti tekitasid oma väikesi vastukajasid. Trahh-ta-ta-tahh! ragisesid püssid, ehkki tihedalt, kuid korratult ja nõrgalt suurtükipaukudega võrreldes.

Pierre'il tekkis tahtmine olla seal, kus olid need suitsud, need läikivad täägid, see liikumine, need hääled. Ta vaatas Kutuzovi ja tema saatjaskonna poole, et võrrelda oma muljet teiste omaga. Kõik vaatasid samuti kui tema, ja nagu talle näis, ka sama tundega ettepoole, lahinguväljale. Kõigil nägudel paistis nüüd selle tunde v a r j a t u d s o o j u s *(chaleur latente)*, mida Pierre oli märganud eelmisel päeval ja mida ta oli täiesti mõistnud pärast oma kõnelust vürst Andreiga.

«Sõida, kullake, sõida, Kristus olgu sinuga,» rääkis Kutuzov silmi lahinguväljalt kõrvale pööramata kindralile, kes seisis tema kõrval.

Olles käsu ära kuulanud, läks see kindral Pierre'ist mööda, künkalt allaviiva tee poole.

«Ülekäigu juurde!» ütles kindral külmalt ning rangelt vastuseks ühe staabiohvitseri küsimusele, kuhu ta sõidab.

«Mina ka, mina ka,» mõtles Pierre ja järgnes kindralile.

Kindral istus hobuse selga, mille kasakas talle ette andis. Pierre läks oma ratsastaja juurde, kes hoidis hobuseid. Küsinud, kumb hobune on taltsam, ronis Pierre hobuse selga, haaras lakast kinni, surus väljapoole pööratud jalgade kontsad vastu hobuse kõhtu ja kappas, tundes, et ta prillid on kukkumas ja et ta ei suuda käsi laka ja ratsutite küljest ära võtta, kindralile järele, pannes muigama staabiohvitsere, kes talle künkalt järele vaatasid.

XXXI

Kindral, kelle järel Pierre kappas, pöördus mäest alla jõudes järsult vasakule, ja Pierre kihutas teda silmist kaotades eesminevate jalaväesoldatite ridadesse. Ta katsus nende vahelt kord edasi, kord paremale, kord vasakule välja sõita, kuid igal pool olid ühesuguste murelikkude nägudega soldatid, kelle mõtteid köitis mingi nägematu, kuid ilmselt tähtis asi. Kõik vaatasid ühesuguse rahulolematu ning küsiva pilguga seda valge kübaraga paksu meest, kes neid teadmata milleks tallas oma hobusega.

«Mis ratsutamine see on keset pataljoni!» käratas üks tema peale. Teine tõukas püssipäraga ta hobust, ja Pierre kihutas end sadulakaare vastu surudes ja lõhkuma hakanud hobust vaevu tagasi hoides soldatite seast ettepoole, kus oli avaram.

Tema ees oli sild, silla juures aga seisid tulistades teised soldatid. Pierre ratsutas nende juurde. Ise seda teadmata oli Pierre jõudnud Kolotša silla juurde, mis asus Gorki ja Borodino vahel ja mida lahingu esimeses faasis (Borodino vallutamise järel) ründasid prantslased. Pierre nägi, et tema ees oli sild ja et soldatid tegid suitsus midagi mõlemal pool silda ja aasal, heinakaarte vahel, mida ta oli eelmisel päeval märganud; kuid hoolimata lakkamatust tulistamisest, mis oli käimas selles kohas, ei tulnud talle mõttessegi, et siin oligi lahingu-

väli. Ta ei kuulnud ümberringi vinguvaid püssikuule ega temast üle lendavate suurtükikuulide vihinat; ei näinud jõe vastaskaldal olevat vaenlast ja kaua aega ei pannud tähele tapetuid ega haavatuid, kuigi paljud langesid tema lähedal. Naeratusega, mis ei lahkunud ta näolt, vahtis ta ümberringi.

«Mis see ratsutab rinde ees?» käratas jälle keegi ta peale.

«Pööra vasakule, paremale . . .» karjuti talle.

Pierre pööras paremale ja sattus ootamatult vastamisi kindral Rajevski adjutandiga, keda ta tundis. Adjutant vaatas vihaselt Pierre'ile otsa, ilmselt kavatsedes samuti ta peale käratada, kuid teda ära tundes noogutas talle pead.

«Kust teie siia saite?» sõnas ta ja kihutas edasi.

Tundes end mitte oma kohal ning ilmaaegse olevat ja kartes jälle kedagi segada, ratsutas Pierre adjutandile järele.

«Kas siin ongi? Võin ma teiega kaasa tulla?» küsis ta.

«Kohe, kohe,» vastas adjutant, kappas paksu polkovniku juurde, kes seisis aasal, teatas talle midagi ja pöördus alles siis Pierre'i poole.

«Miks teie siin olete, krahv?» küsis ta naeratades. «Ikka uudishimutsete?»

«Jaa, jaa,» ütles Pierre. Kuid adjutant pööras hobuse ümber ja sõitis edasi.

«Siin, jumal tänatud, pole viga,» ütles adjutant. «Aga vasakul tiival Bagrationi juures on päris põrgu lahti.»

«Tõesti?» küsis Pierre. «Kus see on?»

«Tulge minuga koos künkale, meie juurest on näha. Meil patareis võib veel olla,» ütles adjutant. «Noh, kas tulete?»

«Jah, ma tulen teiega,» ütles Pierre ringi vaadates ja silmadega oma ratsastajat otsides. Alles nüüd esimest korda märkas Pierre haavatuid, kes kas komberdasid jala või keda kanti kanderaamidel. Samal lõhnavate heinakaartega aasal, kust ta eile oli läbi sõitnud, lamas põiki üle kaarte, pea kohmakalt viltu, liikumatult üks soldat mahaveerenud kiivriga. «Aga miks seda ei ole ära viidud?» alustas Pierre, kuid nähes samuti sinnapoole vaatava adjutandi karmi nägu, jäi vait.

Pierre ei leidnud oma ratsastajat ja sõitis adjutandiga seltsis nõgu mööda Rajevski künka poole. Pierre'i hobune kippus adjutandist maha jääma ja raputas teda ebaühtlases rütmis.

«Teie, krahv, pole nähtavasti harjunud ratsa sõitma?» küsis adjutant.

«Ei, pole viga, aga ta millegipärast hüppab väga,» ütles Pierre nõutult.

«Eheel . . . Ta on ju haavatud,» ütles adjutant. «Parem esimene jalg, pealtpoolt põlve. Arvatavasti püssikuul. Soovin õnne, krahv,» ütles ta. *«Le baptême du feu.»*[1]

Nad ratsutasid suitsus läbi kuuenda korpuse, tagapool suurtükiväge, mis oli esile nihutatud ning tulistas kõrvulukustavalt, ja jõudsid väikese metsatuka juurde. Metsas oli jahe, vaikne ja lõhnas sügise järele. Pierre ja adjutant tulid hobustelt maha ning läksid jalgsi mäkke.

«Kas kindral on siin?» küsis adjutant, lähenedes künkale.

«Praegu olid siin, sõitsid sinnapoole,» vastati talle, osutades paremale.

Adjutant heitis pilgu Pierre'i poole, otsekui mitte teades, mis temaga nüüd peale hakata.

«Ärge muretsege,» ütles Pierre. «Ma lähen künkale, — kas võib?»

«Jah, minge, sealt paistab kõik ja pole nii hädaohtlik. Ma tulen teile pärast järele.»

Pierre läks künkale ja adjutant ratsutas edasi. Enam nad teineteist ei näinud, ja alles palju hiljem sai Pierre teada, et adjutant kaotas sel päeval käe.

Küngas, millele Pierre tõusis, oli kuulus paik (mida venelaste seas hiljem tunti künkapatarei või Rajevski patarei, prantslaste seas aga *la grande redoute, la fatale redoute, la redoute du centre*[2] nime all), mille ümber langes kümneid tuhandeid mehi ja mida prantslased pidasid positsiooni tähtsaimaks punktiks.

Selle reduudi moodustas küngas, millesse kolmest küljest olid kaevatud kraavid. Kraavidega ümbritsetud kohal seisis kümme tulistavat suurtükki, millede torud ulatusid välja vallidesse tehtud laskeavadest.

[1] Tuleristsed.
[2] suure reduudi, saatusliku reduudi, tsentrumi reduudi

Künkaga ühel joonel seisid mõlemal pool suurtükid, mis samuti tulistasid vahetpidamata. Suurtükkidest natuke tagapool asusid jalaväed. Sellele künkale tõustes ei teadnud Pierre arvatagi, et see väikeste kraavidega piiratud maalapp, kus seisid ja tulistasid mõned suurtükid, oli kõige tähtsam koht lahingus.

Pierre'ile näis, vastupidi, et see koht oli (just sellepärast, et tema seal viibis) lahingus üks kõige tähtsusetumaid.

Künkale jõudes istus Pierre patareid ümbritseva kraavi otsa juurde maha ja silmitses ebateadlikult-rõõmsalt naeratades seda, mis toimus ta ümber. Aeg-ajalt tõusis Pierre ikka niisama naeratades püsti ja kõndis mööda patareid, püüdes mitte segada soldateid, kes laadisid ning veeretasid tagasi suurtükke ja temast laengukottide ja mürskudega alatasa mööda jooksid. Selle patarei suurtükid tulistasid lakkamatult üksteise järel, oma mürinaga kõrvu lukustades ja kogu ümbruskonda püssirohusuitsusse mattes.

Vastandina sellele jubedusele, mis valitses patareile kaitseks antud jalaväesoldatite seas, tundus siin, patareil, kus väike arv tegutsevaid mehi oli kraaviga piiratud ja teistest eraldatud, ühesugust ning kõigile ühist, otsekui perekondlikku elevust.

Pierre'i valge kübaraga mittesõjaväelase-kogu ilmumine hämmastas algul neid mehi ebameeldivalt. Soldatid kõõritasid temast möödudes imestunult ja isegi kohkunult ta kogu poole. Vanem suurtükiohvitser, kõrget kasvu, rõugearmiline, pikkade jalgadega mees, astus nagu selleks, et jälgida äärmise suurtüki tegevust, Pierre'i juurde ja silmitses teda uudishimulikult.

Nooruke ümaranäoline ohvitser, alles päris laps, ilmselt äsja sõjakoolist välja lastud, pöördus tema hoolde antud kahe suurtüki juures väga püüdlikult korraldusi tehes rangelt Pierre'i poole.

«Härra, lubage teid paluda eest ära minna,» ütles ta, «siin ei tohi olla.»

Soldatid vangutasid Pierre'i poole vaadates laitvalt pead. Aga kui kõik veendusid, et see valge kübaraga mees ei teinud midagi halba, vaid kas istus vaikselt välli nõlval või kõndis arglikult naeratades, soldatite eest viisakalt kõrvale astudes, kuulide all niisama rahulikult mööda patareid, nagu jalutaks ta bulvaril, — siis hakkas vaenulik imestus vähehaaval maad andma samasugusele sõbralikule ja naljatlevale osavõtule, millega soldatid suhtuvad oma koertesse, kukkedesse, kitsedesse ja üldse sõjaväeosade juures elavaisse loomadesse. Soldatid võtsid mõttes Pierre'i kohe vastu oma perre, tegid ta omaks ja andsid talle hüüdnime: nimetasid teda «meie härraks» ja naersid omavahel sõbralikult ta üle.

Üks suurtükikuul paiskas mulda üles kahe sammu kaugusel Pierre'ist. Ülespaiskunud mulda riietelt ära pühkides vaatas Pierre naeratades ringi.

«Kuidas te ometi ei karda, härra!» kõnetas teda punasenäoline jässakas soldat, paljastades oma tugevaid valgeid hambaid.

«Kas sina siis kardad?» küsis Pierre.

«Aga kuidas siis?» vastas soldat. «Ega ta armu anna. Nii kui lajatab, on soolikad väljas. Tuleb karta,» ütles ta naerdes.

Mõned lõbusa ja sõbraliku näoga soldatid jäid Pierre'i juurde seisma. Nad justkui ei olnud oodanud seda, et ta räägib niisama nagu kõik teisedki inimesed, ja see avastus rõõmustas neid.

«Meie oleme soldatid, — see on teine asi. Aga, et härra, seda tuleb imeks panna. Küll on aga härra!»

«Paigale!» käratas nooruke ohvitser Pierre'i ümber kogunenud soldatitele. See nooruke ohvitser täitis, nagu näha, oma ülesannet kas esimest või teist korda ja kohtles seepärast niihästi soldateid kui ka ülemat erilise täpsuse ning vormilikkusega.

Suurtüki- ja püssilaskmine, mis kostis siia kord tõusva, kord kahaneva mürana, tugevnes kogu väljal, eriti vasakul pool, seal, kus asusid Bagrationi flešid, kuid suitsu tõttu polnud sealt, kus viibis Pierre, peaaegu mitte midagi näha. Pealegi köitis Pierre'i kogu tähelepanu selle otsekui perekondliku ringi vaatlemine, mille moodustasid patareil viibivad ja teistest eraldatud mehed. Esialgse ebateadliku ning rõõmsa erutuse, mille olid tekitanud lahinguvälja vaade ja hääled, asendas nüüd, eriti pärast tolle üksikult lamava soldati nägemist

aasal, teistsugune tunne. Kraavikaldal istudes vaatles ta nüüd enda ümber olevaid nägusid.

Kella kümneks oli juba paarkümmend meest patareilt ära viidud; kaks suurtükki oli purustatud ja ikka sagedamini langes patareile mürske ja lendas vihisedes ning vilistades kaugeid püssikuule. Kuid patareil olevad mehed nagu ei märganudki seda: kõikjalt kuuldus lõbusat juttu ja naljatusi.

«Pirukas!» hüüdis soldat läheneva, vihinal lendava granaadi kohta. «Mitte siia! Jalaväelastele!» lisas teine valju naeruga, märgates, et granaat lendas üle ja sattus katteosa ridadesse.

«Kas oli tuttav või?» naeris teine soldat maameest, kes ülelennanud mürsu all maha kükitas.

Mõned soldatid olid kogunenud valli äärde, silmitsedes seda, mis toimus eespool.

«Ka ahelik on maha võetud; näe, tagasi läksid,» rääkisid nad, näidates üle valli.

«Tehke oma tööd!» käratas nende peale vana allohvitser. «Kui läksid tagasi, tähendab, on tagapool tegemist.» Ja allohvitser võttis ühel soldatil õlast kinni ning müksas teda põlvega. Kuuldus valju naeru.

«Viies suurtükk kohale veeretada!» karjuti ühelt poolt.

«Üks ... kaks ... korraga!» kuuldus suurtüki vahetajate rõõmsaid hüüdeid.

«Ai, meie härral pidi peaaegu kübara peast maha viima,» heitis Pierre'i üle nalja punasenäoline naljamees hambaid paljastades. «Äh, sina, juhm,» lisas ta etteheitvalt suurtükikuuli kohta, mis tabas ratast ja ühe mehe jalga.

«Noh, rebased!» naeris teine kössitõmbuvaid maakaitseväelasi, kes tulid üles patareile haavatu järele.

«Kas puder ei meki? Ah, teid, vareseid, püksid hakkasid püüli sõeluma!» karjuti maakaitseväelaste peale, kes ärakistud jalaga soldati ette nõutult seisma jäid.

«Sedasi ja nõnnasi, vennikesed!» osatati talupoegi. «Mitte mõhkugi ei meeldi neile see asi!»

Pierre pani tähele, kuidas üldine elevus iga pihtasattunud mürsu, iga kaotuse järel aina hoogu sai.

Nagu lähenevast äikesepilvest sähvisid kõigi nende meeste nägudel (otsekui toimuvale vastupanuks) ikka

sagedamini ja sagedamini, ikka heledamini ja heledamini mingi varjatud, puhkeva tule välgud.

Pierre ei vaadanud lahinguväljale ega tundnud huvi selle vastu, mis seal toimus: ta oli täiesti süvenenud selle üha enam lõkkelelööva tule vaatlemisse, mis täpselt samuti lõkkele lõi (ta tundis seda) ka tema hinges.

Kella kümne paiku taganesid jalaväesoldatid, kes olid asunud eespool patareid põõsastes ja Kamenka jõekese ääres. Patareilt oli näha, kuidas nad sellest mööda tahapoole jooksid, kandes haavatuid püssidel. Keegi kindral tuli oma saatjaskonnaga üles künkale, kõneles polkovnikuga, vaatas vihaselt Pierre'i poole ja läks jälle alla, käskides patarei taga asuval jalaväe katteosal maha heita, et kuulidest vähem tabatud saada. Seejärel kuuldus patareist paremal pool oleva jalaväe ridadest trummipõrinat ning käsklusi, ja patareilt oli näha, kuidas jalaväe read hakkasid edasi liikuma.

Pierre vaatas üle valli. Üks nägu torkas talle eriti silma. See oli kahvatu noore näoga ohvitser, kes käis tagurpidi, langetatud mõõk käes, ja rahutult ringi vaatas.

Jalaväesoldatite read kadusid suitsusse, kuuldus nende venivat kisa ja püssiraginat. Mõne minuti pärast tuli sealtpoolt tagasi hulk haavatuid ja kanderaame. Patareile hakkas mürske langema veel sagedamini. Mitu meest lamas, ilma et neid oleks ära koristatud. Soldatid liikusid suurtükkide ümber toimekamalt ja elavamalt. Keegi ei pööranud enam tähelepanu Pierre'ile. Paar korda käratati ta peale vihaselt, et ta on jalus. Vanem ohvitser käis süngel näol suurte kiirete sammudega ühe suurtüki juurest teise juurde. Nooruke ohvitser oli veel enam punetama hakanud ja käsutas soldateid veel püüdlikumalt. Soldatid andsid laenguid kätte, pöördusid ümber, laadisid ja tegid oma tööd pineva uhkeldamisega. Nad hüplesid käigul nagu vedrude peal.

Äikesepilv oli pea kohale jõudnud, ja eredalt leegitses kõigil nägudel see tuli, mille puhkemist Pierre oli jälginud. Ta seisis vanema ohvitseri kõrval. Nooruke ohvitser jooksis, käsi kõrva ääres, vanema juurde.

«Mul on au ette kanda, härra polkovnik, et laenguid on kõigest kaheksa. Kas käsite tulistamist jätkata?» küsis ta.

«Kartetš!» hüüdis vanem ohvitser üle valli vaadates, ilma et oleks vastanud.

Äkki juhtus midagi: nooruke ohvitser aietas ja istus kägarasse tõmbudes maha nagu lennult tabatud lind. Pierre'i silmade ees muutus kõik imelikuks, ebaselgeks ja ähmaseks.

Suurtükikuulid vilistasid üksteise järel ja tabasid valli, soldateid, suurtükke. Pierre, kes varem neid hääli polnud kuulnud, kuulis nüüd ainult neid. Patarei kõrval, paremal pool, jooksid soldatid hurraahüüetega mitte edasi, vaid tagasi, nagu Pierre'ile näis.

Suurtükikuul tungis otse valli ääresse, mille ees seisis Pierre, paiskas laiali mulda, ja Pierre'i silmis välgatas must pallike ning patsatas samal hetkel millegi vastu. Maakaitseväelased, kes parajasti olid patareile tulemas, jooksid tagasi.

«Ikka kartetšiga!» karjus ohvitser.

Allohvitser jooksis vanema ohvitseri juurde ja sosistas kohkunult (nagu ülemteener lõunalauas teatab peremehele, et nõutud veini enam ei ole), et laskemoon on otsas.

«Mis nad, saatanad, teevad!» kisendas ohvitser Pierre'i poole pöördudes. Vanema ohvitseri nägu oli punane ja higine, ta kissis silmad läikisid. «Jookse reservide juurde, too kastid siia!» hüüdis ta, pilku Pierre'ilt vihaselt kõrvale keerates ja oma soldati poole pöördudes.

«Mina lähen,» ütles Pierre.

Ohvitser läks temale vastamata suurte sammudega teisele poole.

«Mitte tulistada ... Oodata!» karjus ta.

Soldat, keda oli kästud laengute järele minna, põrkas Pierre'iga kokku.

«Eh, härra, ei ole siin sinu koht,» ütles ta ja jooksis alla.

Pierre jooksis soldatile järele, möödudes kaares sellest kohast, kus istus nooruke ohvitser.

Üks, teine, kolmas suurtükikuul lendas temast üle, langes ette, kõrvale, taha. Pierre jooksis alla. «Kuhu ma lähen?» tuli talle äkki mõttesse, kui ta juba jõudis roheliste kastide juurde. Ta peatus kõheldes ega teadnud, kas minna edasi või tagasi. Äkki paiskas kohutav tõuge

teda tagasi, maha. Samal hetkel valgustas teda suure tule välgatus, ja kohe kostis kõrvulukustav mürin, ragin ja vihin.

Teadvusele tulles istus Pierre maas, kätega enda kõrvale toetudes; laengukasti, mille lähedal ta oli seisnud, polnud olemas; kõrbenud rohus vedeles ainult rohelisi põlenud laudu ja riideräbalaid, ning hobune kihutas aisajuppide kõlkudes temast mööda, kuna teine hobune lamas maas niisama nagu Pierre ja kiljus läbilõikavalt ning pikalt.

XXXII

Hirmust meeletuna kargas Pierre üles ja jooksis tagasi patareile kui ainsasse pelgupaika kõigi teda ümbritsevate õuduste eest.

Kaevikusse minnes märkas Pierre, et patareil pole kuulda pauke ja et mingisugused mehed toimetavad seal midagi. Pierre ei jõudnud aru saada, mis mehed need on. Ta nägi vanemat polkovnikut, kes lamas vallil seljaga tema poole, nagu silmitseks ta midagi all; nägi üht varem tähelepandud soldatit, kes hüüdega: «Vennad!» püüdis end lahti rebida meeste käest, kes teda kättpidi kinni hoidsid, ja nägi veelgi midagi kummalist.

Kuid ta ei jõudnud veel taibata, et polkovnik oli tapetud, et see, kes karjus: «Vennad!», oli vang ja et tema silma all teine soldat selja tagant täägiga surnuks pisteti. Vaevalt oli ta kaevikusse jõudnud, kui kõhetu, kollane, higise näoga sinises mundris mees mõõka käes hoides ja midagi karjudes talle vastu jooksis. Kaitstes end instinktiivselt kokkupõrke eest, sest nad jooksid teineteist mitte nähes hooga vastamisi, sirutas Pierre käed välja ja haaras sel mehel (see oli prantsuse ohvitser) ühe käega õlast, teisega kõrist. Ohvitser pillas mõõga käest ja kahmas Pierre'il kaelusest kinni.

Mõne hetke jooksul vahtisid mõlemad kohkunud silmil teineteise võõrasse näkku ja mõlemad olid arusaamatuses selle üle, mis nad olid teinud ja mis nad peaksid tegema. «Kas olen mina vangi võetud või võtsin ma tema vangi?» mõtles kumbki neist. Kuid nähtavasti kal-

dus prantsuse ohvitser rohkem mõtlema, et vangi oli langenud tema, sest Pierre'i tugev käsi, mida juhtis tahtmatu hirm, pigistas tema kõri ikka kõvemini ja kõvemini. Prantslane tahtis midagi öelda, kuid äkki lendas üsna nende peade kohalt madalalt ja kohutava vihinaga üle suurtükikuul, ja Pierre'ile näis, nagu oleks prantsuse ohvitseri pea otsast ära kistud: nii kiiresti tõmbas ta selle alla.

Ka Pierre tõmbas pea alla ja laskis käed lahti. Enam sellele mõtlemata, kes keda vangi võttis, jooksis prantslane tagasi patareile, Pierre aga mäest alla, komistades surnuile ja haavatuile, kes, nagu talle näis, püüdsid tal jalust kinni haarata. Ent veel enne, kui ta alla jõudis, nägi ta tihedate salkadena vastu jooksvaid vene sõdureid, kes kukkudes, komistades ja karjudes rõõmsalt ning tormiliselt sööstsid patareile. (See oli too rünnak, mida Jermolov pidas oma teeneks, rääkides, et ainult tema vaprus ja õnn võimaldasid korda saata seda kangelastegu; too rünnak, mille ajal ta olevat pildunud künkale taskus leidunud Georgi riste.)

Patarei vallutanud prantslased pistsid jooksu. Hurraahüüetega kihutasid meie väed prantslased nii kaugele patarei taha, et raske oli neid peatada.

Patareilt viidi ära vangid, nende hulgas haavatud prantsuse kindral, keda ümbritsesid ohvitserid. Pierre'ile tuntud ja tundmatute haavatute hulgad, venelased ja prantslased, kannatusest moonutatud nägudega, läksid ja roomasid või neid kanti raamidel patareilt minema. Pierre läks künkale, kus ta oli veetnud enam kui tund aega, ega leidnud kedagi sellest perekondlikust ringist, kes oli teda enda hulka vastu võtnud. Palju oli siin surnuid, keda ta ei tundnud. Kuid mõned neist tundis ta ära. Nooruke ohvitser istus ikka endiselt kägaras valli ääres vereloigus. Punase näoga soldat tõmbles veel, kuid teda ei koristatud ära.

Pierre jooksis alla.

«Nüüd nad jätavad selle järele, nüüd nad kohkuvad sellest, mis nad on teinud!» mõtles Pierre, sammudes sihitult kanderaamide järel, mis lahkusid lahinguväljalt.

Kuid suitsust varjatud päike oli alles kõrgel, ja eespool, eriti vasakul, Semjonovskoje juures, kihas miski

suitsus, ja tulistamine, püssiragin ning suurtükimürin ei vaibunud, vaid tugevnes meeletuseni, nagu kisendab inimene end üle pingutades oma viimase jõuga.

XXXIII

Borodino lahingu peamine tegevus toimus tuhande sülla suurusel maa-alal Bagrationi fleššide ja Borodino vahel. (Väljaspool seda ala tegid venelased ühelt poolt keskpäeval Uvarovi ratsaväega demonstratsiooni, teiselt poolt oli Utitsa taga Poniatowski kokkupõrge Tutškoviga; kuid need olid kaks üksikut ja nõrka tegevust võrreldes sellega, mis toimus lahinguvälja keskel.) Borodino ja fleššide vahelisel väljal, metsa ääres, lagedal ja mõlemalt poolt nähtaval alal toimus lahingu peamine tegevus kõige lihtlabasemal viisil.

Lahing algas mõlemapoolse tulistamisega mitmesajast suurtükist.

Kui siis suits kogu välja kattis, hakkasid liikuma (prantslaste poolt vaadates) paremalt kaks diviisi, Dessaix' ja Compans'i oma, fleššide peale ja vasakult asekuninga rügemendid Borodino peale.

Ševardino reduudist, kus seisis Napoleon, olid flešid versta kaugusel, Borodino aga otsejoones enam kui kahe versta kaugusel, ja seepärast ei võinud Napoleon näha, mis seal toimus, seda enam, et suits varjas uduga ühte sulades kogu maastiku. Fleššide vastu suunatud Dessaix' diviisi sõdurid paistsid ainult seni, kui nad polnud laskunud jäärakusse, mis neid lahutas fleššidest. Niipea kui nad laskusid jäärakusse, muutus suurtüki- ja püssitule suits fleššidel nii tihedaks, et see mattis endasse kogu jääraku sealpoolse nõlva. Läbi suitsu vilkus seal midagi musta — arvatavasti inimesed, ja aeg-ajalt välkusid täägid. Aga kas nad liikusid või seisid, kas need olid prantslased või venelased, seda oli Ševardino reduudilt võimatu näha.

Päike tõusis heledana ja ta längus kiired paistsid otse näkku Napoleonile, kes kätt silmade kohal hoides vaatas fleššide poole. Suits laius fleššide ees, ja kord näis, et liigub suits, teinekord näis, et liiguvad väed. Vahete-

vahel kuuldus läbi laskmise inimeste hüüdeid, aga võimatu oli teada, mis nad seal tegid.

Napoleon vaatas künkal seistes läbi pikksilma, ja pikksilma väikeses sõõris nägi ta suitsu ning inimesi, kord omasid, kord venelasi; aga kus oli see, mida ta oli näinud, seda ta ei teadnud, kui vaatas jälle palja silmaga.

Ta tuli künkalt alla ja hakkas selle ees edasi-tagasi käima.

Aeg-ajalt ta peatus, kuulatas tulistamist ja silmitses lahinguvälja.

Mitte ainult alt, kus Napoleon seisis, mitte ainult künkalt, kus nüüd seisid mõned tema kindralid, vaid ka fleššidelt enestelt, kus nüüd viibisid koos või vaheldumisi kord venelased, kord prantslased, surnud, haavatud ja elusad, kohkunud või hullunud sõdurid, polnud võimalik aru saada, mis sel kohal toimus. Mitme tunni kestel ilmus sellele kohale keset lakkamatut püsside ja suurtükkide tulistamist kord ainult venelasi, kord ainult prantslasi, kord jalaväe, kord ratsaväe sõdureid; nad ilmusid, kukkusid, tulistasid, põrkasid kokku, teadmata, mis üksteisega teha, karjusid ja jooksid tagasi.

Lahinguväljalt kihutas vahetpidamata Napoleoni juurde tema poolt saadetud adjutante ja tema marssalite käskjalgu ettekannetega lahingu käigu kohta; kuid kõik need ettekanded olid valed: niihästi sellepärast, et lahingumöllus on võimatu öelda, mis toimub antud hetkel, ja sellepärast, et paljud adjutandid ei ratsutanud päris lahingupaigani, vaid teatasid seda, mida nad kuulsid teistelt; kui ka sellepärast, et selle aja jooksul, kui adjutant ära sõitis need kaks-kolm versta, mis teda lahutasid Napoleonist, olukord muutus ja teade, mida ta viis, muutus vahepeal ebaõigeks. Näiteks tuli asekuninga juurest adjutant teatega, et Borodino on vallutatud ja Kolotša sild prantslaste käes. Adjutant küsis Napoleonilt, kas ta käsib vägedel minna üle jõe. Napoleon käskis rivistuda vastaskaldal ja oodata. Kuid mitte enam sel ajal, kui Napoleon selle käsu andis, vaid juba siis, kui adjutant alles minema sõitis Borodino juurest, olid venelased silla uuesti tagasi võtnud ja ära põletanud sessamas tapluses, millest Pierre oli osa võtnud üsna lahingu algul.

Fleššide juurest kahvatu, kohkunud näoga kohale kihutanud adjutant kandis Napoleonile ette, et rünnak on tagasi löödud ja et Compans on haavatud ja Davout surma saanud, tegelikult aga vallutasid teised väeosad flešid sel ajal, kui adjutandile räägiti, et prantslased on tagasi löödud, ja Davout oli elus ning ainult kergelt põrutada saanud. Arvestades selliseid paratamatult ebaõigeid ettekandeid, tegi Napoleon oma korraldused, mis kas olid juba enne täidetud, kui ta need tegi, või mida üldse ei saanud täita ega täidetudki.

Marssalid ja kindralid, kes olid lahinguväljale lähemal, kuid kes samuti kui Napoleon lahingust tegelikult osa ei võtnud ja ainult harva tulejoonele ratsutasid, tegid Napoleonilt küsimata oma korraldusi ning andsid käske selle kohta, kuhu ja kust tulistada ja kuhu kihutada ratsaväel ja kuhu joosta jalaväel. Kuid isegi nende korraldusi täideti kõige vähemal määral ja harva, niisama nagu Napoleonigi omi. Enamasti tuli välja vastupidi sellele, mis nad olid käskinud. Sõdurid, kel oli kästud edasi liikuda, jooksid kartetšitule alla sattudes tagasi; sõdurid, kel oli kästud paigal seista, jooksid äkki ootamatult enda ette ilmunud venelasi nähes mõnikord tagasi, mõnikord sööstsid edasi; ratsavägi aga kihutas ilma käsuta taga ajama põgenevaid venelasi. Nii kihutasid kaks ratsarügementi läbi Semjonovskoje jääraku, kuid olles vaevalt mäele jõudnud, pöördusid ümber ja kihutasid tulise rutuga tagasi. Niisama liikusid ka jalaväelased, joostes vahel hoopis teisale, kui oli kästud. Kõik korraldused selle kohta, kuhu ja millal suurtükke edasi nihutada; millal saata jalaväelasi — tulistama, millal ratsaväelasi — vene jalaväelasi maha tallama —, kõiki neid korraldusi tegid väeosade lähimad ülemad, kes olid ise tulejoonel, luba küsimata isegi Neylt, Davout'lt või Murat'lt, ammugi siis veel Napoleonilt. Nad ei kartnud karistust käsu mittetäitmise või omavolilise korralduse eest, sest lahingus puutub asi inimese kõige kallimasse varasse — iseenda elusse, ja mõnikord näib, et pääsemine on tagasijooksmises, teinekord, et edasijooksmises, ning inimesed, kes viibisid otse lahingumöllus, toimisid vastavalt silmapilgu meeleolule. Tegelikult aga ei kergendanud ega muutnud kõik need edasi- ja tagasiliikumised vägede olukorda. Kõik nende üksteise peale jooksmised ja ratsu-

tamised peaaegu ei tekitanud neile kahju, vaid kahju, surma ja vigastusi tekitasid suurtüki- ja püssikuulid, mis lendasid kõikjal sel maa-alal, kus need inimesed siia-sinna visklesid. Niipea kui need inimesed lahkusid sellelt maa-alalt, kus lendasid suurtüki- ja püssikuulid, asusid tagapool seisvad ülemused kohe neid korrastama, distsipliinile allutama ning viisid nad selle distsipliini mõjul jälle tulepiirkonda, kus nad jälle (surmahirmu mõjul) distsipliini kaotasid ja massi juhusliku meeleolu järgi siia-sinna visklesid.

XXXIV

Napoleoni kindralid — Davout, Ney ja Murat, kes olid selle tulepiirkonna läheduses ja mõnikord isegi sinna sisse sõitsid, saatsid mitu korda sellesse tulepiirkonda hästi korrastatud ridades suuri vägede masse. Kuid vastandina sellele, mis alati oli toimunud kõigis endistes lahingutes, ei tulnud oodatud teadet vaenlase põgenemisest, vaid korrastatud vägede massid pöördusid s e a l t tagasi segipaisatud, hirmunud karjana. Nad seadsid neid uuesti korda, kuid mehi jäi ikka vähemaks. Keskpäeva paiku saatis Murat oma adjutandi Napoleoni juurde abivägede nõudmisega.

Napoleon istus künka all ja jõi punši, kui tema juurde kihutas Murat' adjutant kinnitusega, et venelased purustatakse, kui tema majesteet annab veel ühe diviisi.

«Abiväge?» lausus Napoleon karmi imestusega, otsekui mitte mõistes tema sõnu ja silmitsedes ilusat pikkade kähardatud mustade juustega (nagu kandis oma juukseid Murat) poisikeseohtu adjutanti. «Abiväge!» mõtles Napoleon. «Mis abiväge nad paluvad, kui nende käes on pool armeed ja see on suunatud venelaste nõrga, kindlustamata tiiva vastu!»

«Dites au roi de Naples,» ütles Napoleon karmilt, *«qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon éhiquier. Allez...»*[1]

Ilus pikkade juustega poisikeseohtu adjutant ohkas raskesti ja kihutas kätt kübara juurest võtmata jälle sinna, kus tapeti inimesi.

Napoleon tõusis, kutsus Caulaincourt'i ja Berthier' ning hakkas nendega vestlema asjust, mis ei puutunud lahingusse.

Keset vestlust, mis Napoleoni huvitama hakkas, pöördusid Berthier' silmad kindralile, kes higisel hobusel koos saatjaskonnaga künka poole kappas. See oli Bèlliard. Ta tuli hobuselt maha, astus kiirel sammul keisri juurde ja hakkas julgelt, valju häälega tõendama abivägede vajalikkust. Ta vandus oma au nimel, et venelased on kadunud, kui keiser annab veel ühe diviisi.

Napoleon kehitas õlgu, ei vastanud midagi ja jätkas jalutamist. Bèlliard hakkas valjusti ning elavalt kõnelema saatjaskonna kindralitega, kes olid kogunenud tema ümber.

«Te olete väga äge, Bèlliard,» ütles Napoleon, jälle kindrali juurde astudes. «Võitlusetuhinas on kerge eksida. Minge tagasi ning vaadake järele, ja siis tulge minu juurde.»

Ei jõudnud veel Bèlliard silmist kaduda, kui teiselt poolt tuli kihutades uus saadik lahinguväljalt.

«Eh bien, qu'est ce qu'il y a?»[1] küsis Napoleon inimese toonil, keda on ärritanud vahetpidamatu segamine.

«Sire, le prince...»[2] alustas adjutant.

«Palub abiväge?» sõnas Napoleon vihase käeliigutusega.

Adjutant langetas jaatavalt pea ja alustas etfekannet, kuid keiser pöördus temast ära, astus kaks sammu, peatus, tuli tagasi ja kutsus Berthier'. «Tarvis on anda reserve,» ütles ta, kergelt käsi laiutades. «Keda sinna saata, mis te arvate?» pöördus ta Berthier', selle *oison que j'ai fait aigle*[3] poole, nagu ta teda hiljem nimetas.

«Majesteet, võiks saata Claparède'i diviisi,» ütles Berthier, kes teadis peast kõiki diviise, rügemente ja pataljone.

Napoleon noogutas jaatavalt pead.

---

[1] Öelge Napoli kuningale, et kell pole veel kaksteist ja et mul pole veel selget ülevaadet oma malelauast. Minge...

[1] Noh, mis on?
[2] Majesteet, vürst...
[3] «hanepoeg, kellest ma tegin kotka

Adjutant kihutas Claparède'i diviisi juurde. Ja mõne minuti pärast hakkas künka taga seisev noor kaardivägi oma kohalt liikuma. Napoleon vaatas vaikides sinnapoole.

«Ei,» pöördus ta äkki Berthier' poole, «ma ei või Claparède'i saata. Saatke Friant'i diviis,» ütles ta.

Ehkki polnud mingit paremust selles, et Claparède'i asemel saata Friant'i diviis, ja oli koguni ilmselt tülikas ning aegaviitev nüüd Claparède'i peatamine ja Friant'i saatmine, täideti käsk ometi täpselt. Napoleon ei märganud, et ta mängis oma vägede suhtes arsti osa, kes segab oma arstimitega, — osa, mida ta nii õieti mõistis ja halvustas.

Friant'i diviis kadus nagu teisedki lahinguvälja suitsusse. Mitmelt poolt tuli jälle kihutades adjutante ja kõik nad rääkisid nagu kokkulepitult ühte ja sedasama. Kõik palusid abivägesid, kõik rääkisid, et venelased püsivad oma kohtadel ja teevad *un feu d'enfer*[1], mille käes prantsuse vägi sulab.

Napoleon istus mõtteisse vajunult oma kokkupandaval toolil.

Hommikust saadik söömata m-r de Beausset, kes armastas reisida, astus keisri juurde ja julges tema majesteedile aupaklikult teha ettepaneku einetada.

«Loodan, et ma nüüd juba võin teie majesteeti õnnitleda võidu puhul,» ütles ta.

Napoleon raputas vaikides eitavalt pead. Oletades, et pearaputus käib võidu, mitte aga eine kohta, julges m-r de Beausset kelmika aupaklikkusega tähendada, et maailmas pole põhjusi, mis võiksid takistada einetamist, kui seda saab teha.

«Allez vous . . .»[2] ütles Napoleon äkki süngelt ja pöördus kõrvale. Kohtlane kahetsuse-, süütunde- ja vaimustusenaeratus lõi särama härra Beausset' näol ja ta eemaldus sujuval sammul teiste kindralite juurde.

Napoleoni rõhus raske tunne; samasugune, nagu see on alati õnnelikul hasartmängijal, kes on meeletult loopinud oma raha, alati võitnud ja kes äkki just siis, kui

[1] põrgulikku tuld,
[2] Minge kus . . .

ta on arvesse võtnud kõik mängu juhuslikkused, tunneb, et mida rohkem on läbi mõeldud ta käik, seda kindlamini ta kaotab.

Sõjaväed olid needsamad, kindralid samad, samad olid ettevalmistused, seesama oli dispositsioon, seesama *proclamation courte et énergique*[1]; tema ise oli sama, ta teadis seda, teadis, et ta oli nüüd isegi palju kogenum ning osavam kui enne, isegi vaenlane oli seesama mis Austerlitzi ja Friedlandi all; kuid kohutavaks löögiks tõstetud käsi langes nagu nõiaväel jõuetult alla.

Kõik need endised võtted, mida alati oli krooninud edu: niihästi patareide tule koondamine ühte punkti, reservide rünnak rinde läbimurdmiseks kui ka ratsaväe *des hommes de fer*[2] rünnak, — kõik need võtted olid juba ära kasutatud, ja mitte ainult et võit oli jäänud tulemata, vaid igalt poolt tuli ühesuguseid teateid surmasaanud ja haavatud kindralite kohta, abivägede vajadusest, võimatusest venelasi nende positsioonidelt välja lüüa ja vägede korratusse sattumisest.

Varemalt kihutasid marssalid ja adjutandid pärast kaht-kolme korraldust, kaht-kolme lausutud fraasi õnnitlustega ja rõõmsate nägudega, tuues teateid tervete korpuste vangistamisest, *des faisceaux de drapeaux et d'aigles ennemis*[3], suurtükkidest ja vooridest, ja Murat palus vaid luba kasutada ratsaväge vooride äravõtmiseks. Nii oli Lodi, Marengo, Arcole, Jena, Austerlitzi, Wagrami all, ja nii edasi ja nii edasi. Nüüd aga toimus tema vägedega midagi kummalist.

Vaatamata teatele fleššide vallutamisest nägi Napoleon, et see polnud see, hoopiski mitte see, mis oli olnud kõigis tema endistes lahingutes. Ta nägi, et seesama tunne, mis oli temal, oli ka kõigil teda ümbritsevail, lahinguasjus kogenud meestel. Kõik näod olid kurvad, kõik silmad hoidusid üksteisega kohtumast. Üksnes Beausset võis mitte mõista toimuva tähendust. Napoleon aga teadis oma pikaajaliste sõjakogemuste põhjal väga hästi, mis tähendas ründaja poolt kaheksa tunni kestel pärast kõiki tarvituselevõetud jõupingutusi mittevõide-

[1] lühike ja energiline proklamatsioon;
[2] raudsete meeste
[3] vaenlase kotkaste ja lippude kimpudest,

tud lahing. Ta teadis, et see oli kaotatud lahing ja et vähimgi juhuslikkus võis nüüd — sel pineval kõikumispunktil, kus lahing seisis, — hävitada tema ja ta väed.

Kui ta oma kujutluses arutas kogu seda imelikku vene sõjakäiku, milles ei olnud võidetud ühtki lahingut, milles kahe kuu jooksul ei olnud võetud ei lippe, ei suurtükke ega vägede korpusi, kui ta vaatas ümberolijate varjatult kurbi nägusid ja kuulas ettekandeid selle kohta, et venelased püsivad ikka veel, — valdas teda kohutav tunne, nagu seda elatakse läbi unenägudes, ja talle tulid mõttesse kõik õnnetud juhused, mis võiksid teda hukutada. Venelased võivad tungida kallale vasakule tiivale, võivad läbi murda tema positsiooni keskkohast, juhuslik suurtükikuul võib tappa ta enda. See kõik oli võimalik. Oma varasemais lahinguis kaalutles ta ainult edu võimalusi, nüüd aga kerkis ta silmade ette tohutu hulk õnnetusttoovaid võimalusi, ja ta ootas neid kõiki. Jah, see oli nagu unes, kui inimene näeb enda kallale kippuvat kurjategijat ja võtab hoogu ning lööb kurjategijat selle kohutava jõupingutusega, mis tema teades peab kurjategija hävitama, sealsamas aga tunneb, et ta käsi jõuetult ning lõdvalt nagu kalts alla langeb, ja paratamatu hukkumise õudus võtab võimust abitu inimese üle.

Teade sellest, et venelased ründavad prantsuse vägede vasakut tiiba, tekitas Napoleonis sellist õudust. Ta istus vaikides oma kokkupandaval toolil künka all, pea norgus ja küünarnukid põlvedel. Berthier astus ta juurde ja tegi ettepaneku rinne läbi sõita, et veenduda, missugune on asjade seisukord.

«Mis? Mis te räägite?» küsis Napoleon. «Jah, käskige mulle hobune anda.»

Ta istus hobuse selga ja ratsutas Semjonovskoje poole.

Pikkamisi hajuvas püssirohusuitsus lamas kogu sel maa-alal, kust Napoleon läbi ratsutas, hobuseid ja inimesi üksikult ja hunnikutena vereloikudes. Niisugust õudust, niisugust tapetute hulka nii väikesel maa-alal polnud Napoleon ega ükski tema kindralitest veel iialgi näinud. Suurtükimürin, mis polnud kümne tunni kestel vaikinud ja oli kõrvad ära vaevanud, andis vaatepildile erilise tähenduse (nagu muusika elavate piltide puhul). Napoleon sõitis Semjonovskoje kõrgendikule ja nägi läbi

suitsu meeste ridu, kelle mundrite värv oli tema silmale harjumatu. Need olid venelased.

Venelased seisid tihedate ridadena Semjonovskoje ja künka taga ja nende suurtükid kõmisesid ning suitsesid lakkamatult kogu nende rindejoonel. Lahingut enam ei olnud. Oli kestev tapmine, mis ei võinud midagi anda ei venelastele ega prantslastele. Napoleon peatas hobuse ja vajus jälle sellesse mõtisklusse, millest Berthier oli teda välja toonud. Ta ei saanud peatada seda, mis toimus tema ees ning ümber ja mida peeti tema poolt juhitavaks ning temast sõltuvaks, ja ebaedu tõttu tundus see talle esimest korda tarbetuna ning hirmsana.

Üks Napoleoni juurde ratsutanud kindraleist julges teha ettepaneku saata lahingusse vana kaardiväge. Ney ja Berthier, kes seisid Napoleoni kõrval, vahetasid omavahel pilgu ja muigasid põlglikult selle kindrali mõttetu ettepaneku üle.

Napoleon langetas pea ja vaikis kaua.

«A huit cent lieux de France je ne ferai pas démolir ma garde,»[1] ütles ta, pööras hobuse ümber ja ratsutas tagasi Ševardino poole.

XXXV

Kutuzov istus, hall pea norgus ja raske keha losakil, vaibaga kaetud pingil, samas kohas, kus Pierre oli teda hommikul näinud. Ta ei teinud mingeid korraldusi, vaid ainult nõustus või ei nõustunud sellega, mida talle soovitati.

«Ja-jah, tehke seda,» vastas ta mitmesugustele ettepanekutele. «Ja-jah, sõida sinna, kullake, vaata järele,» pöördus ta kord ühe, kord teise poole oma saatjaskonnast; või jälle rääkis: «Ei, pole tarvis, parem ootame.» Ta kuulas ära talle tehtavaid ettekandeid, andis käske, kui alluvad seda nõudsid; kuid ettekandeid kuulates ta nagu ei olnud huvitatud lausutavate sõnade tähendusest, vaid teda huvitas miski muu ettekandjate näoilmes ja

[1] Kaheksasaja penikoorma kaugusel Prantsusmaast ei lase ma oma kaardiväge purustada,

häälekõlas. Kauaaegsete sõjakogemuste põhjal teadis ta ja vana inimese mõistusega sai aru, et üks inimene ei saa juhtida sadu tuhandeid surmaga heitlevaid inimesi; ta teadis, et lahingu saatust ei otsusta ei ülemjuhataja korraldused, ei koht, kus väed asuvad, ei suurtükkide ega tapetud meeste arv, vaid see tabamatu jõud, mida nimetatakse sõjaväe vaimuks, ja ta jälgis seda jõudu ning juhtis seda, niipalju kui see oli tema võimuses.

Kutuzovi näo üldiseks ilmeks oli keskendatud, rahulik tähelepanu ja pinevus, mis vaevalt sai jagu nõdra ning vana ihu väsimusest.

Kell üksteist hommikul toodi talle teade, et prantslaste poolt vallutatud flešid on jälle tagasi võetud, kuid et vürst Bagration on haavatud. Kutuzov ohkas ja vangutas pead.

«Sõida vürst Pjort Ivanovitši juurde ja kuula üksikasjaliselt järele, kuidas ja mis,» ütles ta ühele adjutandile ja pöördus seejärel Württembergi printsi poole, kes seisis tema taga:

«Ehk suvatseb teie kõrgus teise armee juhatamise enda kätte võtta.»

Varsti pärast printsi ärasõitu — nii ruttu, et ta ei saanud veel jõuda Semjonovskojeni, — tuli printsi adjutant tema juurest tagasi ja kandis vürstlikule hiilgusele ette, et prints palub vägesid.

Kutuzov krimpsutas nägu ja saatis Dohturovile käsu teist armeed juhatama hakata, printsi aga, ilma kelleta ta, nagu ta ütles, ei saavat läbi neil tähtsail silmapilkudel, palus enda juurde tagasi tulla. Kui toodi teade Murat' vangivõtmisest ja staabimehed Kutuzovit õnnitlesid, naeratas ta.

«Oodake, härrad,» ütles ta. «Lahing on võidetud, ja Murat' vangistamises pole midagi ebatavalist. Kuid parem on rõõmutsemisega oodata.» Siiski saatis ta adjutandi selle teatega väeosadesse.

Kui vasakult tiivalt tuli kihutades Štšerbinin sõnumiga, et prantslased on vallutanud flešid ja Semjonovskoje, siis taipas Kutuzov lahinguväljalt kostvate häälte ja Štšerbinini näo järgi, et teated on halvad, tõusis otsekui jalgu sirutades püsti, võttis Štšerbininil käe alt kinni ja viis ta kõrvale.

«Sõida sinna, kullake,» ütles ta Jermolovile. «Vaata, kas saab midagi teha.»

Kutuzov asus Gorkis, vene vägede positsiooni tsentris. Meie vasaku tiiva vastu suunatud Napoleoni rünnak lõödi mitu korda tagasi. Keskel ei liikunud prantslased Borodinost kaugemale. Vasakult tiivalt sundis Uvarovi ratsavägi prantslased põgenema.

Pärast kella kahte lõppesid prantslaste rünnakud. Kõigi näolt, kes tulid lahinguväljalt, ja ka nende näolt, kes seisid tema ümber, luges Kutuzov kõrgeima astmeni tõusnud pinevust. Kutuzov oli päeva eduga üle ootuste rahul. Ent kehaline jõud jättis vanamehe maha. Mitu korda vajus ta pea otsekui kukkudes madalale alla ja ta jäi tukkuma. Talle toodi lõunasöök.

Tiibadjutant Wolzogen, toosama, kes vürst Andreist mööda ratsutades oli rääkinud, et tarvis on sõda *im Raum verlegen*[1], ja keda Bagration nii väga vihkas, saabus lõunasöögi ajal Kutuzovi juurde. Wolzogen tuli Barclay juurest ettekandega olukorra kohta vasakul tiival. Arukas Barclay de Tolly oli rindelt jooksvate haavatute hulkasid ja korratusse-sattunud tagalaosi nähes kõiki asjaolusid järele kaaludes otsusele jõudnud, et lahing on kaotatud, ja saatis oma lemmiku selle teatega ülemjuhataja juurde.

Kutuzov näris vaevaliselt oma praetud kana ja vaatas pilukile tõmbunud, lõbusaks muutunud silmadega Wolzogenile otsa.

Hooletult jalgu sirutades, veidi põlglik naeratus huultel, astus Wolzogen Kutuzovi juurde, puudutades käega kergelt mütsinokka.

Wolzogen kohtles vürstlikku hiilgust teatava afekteeritud hooletusega, mille sihiks oli näidata, et tema kui kõrgesti haritud sõjaväelane jätab venelaste asjaks seda vana, kasutut meest oma ebajumalaks pidada, ise aga teab, kellega tal on tegemist. *«Der alte Herr* (nii nimetasid sakslased omavahel Kutuzovit) *macht sich ganz bequem,»*[2] mõtles Wolzogen, heitis karmi pilgu Kutuzovi ees seisvaile taldrikuile ja hakkas vanahärrale kirjel-

[1] ruumi üle kanda,
[2] Vanahärra teeb endale olemise üsna mugavaks,

dama olukorda vasakul tiival, nii kuidas Barclay oli tal käskinud ja kuidas ta seda ise nägi ning mõistis.

«Kõik meie positsiooni punktid on vaenlase käes ja ei ole, millega neid tagasi võtta, sest pole vägesid. Nad põgenevad, ja pole võimalik neid peatada,» kandis ta ette.

Kutuzov lakkas närimast ja jäi imestunult Wolzogenile otsa vahtima, justkui mitte mõistes, mida talle räägitakse. «Vanahärra» erutust märgates ütles Wolzogen naeratades:

«Ma ei pidanud end õigustatuks varjama teie hiilguse eest, mis ma nägin... Väed on täielikus korratuses...»

«Teie nägite? Teie nägite?...» hüüatas Kutuzov kulmu kortsutades, tõusis kiiresti püsti ja lähenes Wolzogenile. «Kuidas te... kuidas te julgete!...» hüüdis ta lõõtsutades ja värisevate kätega ähvardavaid liigutusi tehes. «Kuidas julgete teie, armuline härra, seda minule rääkida! Teie ei tea midagi. Ütelge kindral Barclayle minu nimel, et tema teated pole õiged ja et mina, ülemjuhataja, tean lahingu tõelist käiku paremini kui tema.»

Wolzogen tahtis midagi vastu öelda, kuid Kutuzov ei lasknud tal rääkida.

«Vaenlane on vasakul tiival tagasi löödud ja paremal tiival purustatud. Kui te halvasti nägite, armuline härra, siis ärge võtke endale julgust rääkida seda, mida te ei tea. Suvatsege sõita kindral Barclay juurde ja talle teatada, et ma kavatsen homme tingimata vaenlast rünnata,» ütles Kutuzov rangelt. Kõik vaikisid, ja oli kuulda ainult lõõtsutama hakanud vana kindrali rasket hingamist. «Vaenlased on igal pool tagasi löödud, mille eest ma tänan jumalat ja meie vapraid vägesid. Vaenlane on võidetud, ja homme ajame ta välja pühalt Venemaalt,» ütles Kutuzov risti ette lüües ja nuuksatas äkki ning pisarad valgusid talle silmi.

Wolzogen kehitas õlgu ja läks huuli kõverdades sõnalausumata eemale, imestades *über diese Eingenommenheit des alten Herrn*[1].

[1] vanahärra isemeelsuse üle.

«Sealt tulebki minu sangar,» ütles Kutuzov täidlase ilusa mustajuukselise kindrali kohta, kes sel hetkel tuli üles künkale. See oli Rajevski, kes oli kogu päeva veetnud Borodino välja kõige tähtsamas punktis.

Rajevski kandis ette, et väed püsivad kindlalt oma kohal ja et prantslased ei julge enam rünnata.

Kutuzov kuulas teda ära ja ütles siis prantsuse keeli: *«Vous ne pensez donc pas comme les autres que nous sommes obligés de nous retirer?»*[1]

«Au contraire, votre altesse, dans les affaires indécises c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux,» vastas Rajevski, *«et mon opinion...»*[2]

«Kaissarov!» hõikas Kutuzov oma adjutanti. «Istu ja kirjuta homseks käskkiri. Sina aga,» pöördus ta teise poole, «sõida rinne läbi ja teata, et me homme ründame.»

Seni kui kestis vestlus Rajevskiga ja käskkirja dikteerimine, jõudis Wolzogen Barclay juurest tagasi ja kandis ette, et kindral Barclay de Tolly sooviks kirjalikku kinnitust käsule, mille andis feldmarssal.

Wolzogeni poole vaatamata käskis Kutuzov kirjutada selle käsu, mida endine ülemjuhataja väga põhjendatult soovis saada, et pääseda isiklikust vastutusest.

Ja selle määratlematu, salapärase ühenduse kaudu, mis hoidis kogu sõjaväes ülal ühte ja sedasama meeleolu, mida nimetatakse armee vaimuks ja mis moodustab sõja peamise närvi, said Kutuzovi sõnad ja ta käsk homme lahingusse astuda ühtaegu teatavaks kogu sõjaväes.

Selle ühenduse viimases lülis ei korratud hoopiski mitte samu sõnu ega käsku ennast. Isegi midagi Kutuzovi sõnadega sarnanevat polnud neis juttudes, mida armee mitmesugustes osades üksteisele edasi anti; kuid tema sõnade mõte kandus igale poole, sest see, mis Kutuzov ütles, ei järgnenud kavalaist kaalutlustest, vaid tundest, mis peitus ülemjuhataja hinges niisama nagu iga venelase hingeski.

[1] Teie siis ei arva nagu teised, et me peame tagasi tõmbuma?

[2] Vastupidi, teie hiilgus, ebakindlais ettevõtteis jääb alati võitjaks see, kes on kangekaelsem, ja mina arvan...

Ja kuuldes, et me homme vaenlast ründame, saades armee kõrgeimaist ringkondadest kinnitust sellele, mida nad tahtsid uskuda, said äravaevatud, kõhklevad inimesed lohutust ning julgust.

XXXVI

Vürst Andrei polk asus reservis, mis seisis kuni kella kaheni tegevuseta Semjonovskoje taga ägeda suurtükitule all. Kella kahe ajal viidi polk, mis oli kaotanud juba üle kahesaja mehe, ettepoole, mahatallatud kaerapõllule, sellele maa-alale Semjonovskoje ja künkapatarei vahel, kus tol päeval sai surma tuhandeid mehi ja kuhu kella kahe ajal päeval suunati tugev koondtuli mitmesajast vaenlase suurtükist.

Sellest kohast lahkumata ja ühtki pauku laskmata kaotas polk siin veel ühe kolmandiku oma meestest. Ees ja eriti paremal pool mürtsusid hajumatus suitsus suurtükid, ja kogu eespoolset maastikku katva suitsu salapärasest piirkonnast lendas vahetpidamata susisevalt ning kiiresti vihisedes suurtükikuule ja pikaldaselt vilistavaid granaate. Vahel möödus, otsekui puhkust andes, veerand tundi, mille keskel kõik suurtükikuulid ja granaadid lendasid üle, vahel aga langes minuti jooksul polgust mitu meest välja, ning alatasa lohistati eemale surmasaanuid ja kanti ära haavatuid.

Iga uue tabamusega jäi ikka vähem ellujäämisvõimalusi neile, kes veel polnud surma saanud. Polk seisis pataljonide kaupa kolonnides kolmesajasammuste intervallidega nende vahel, kuid sellest hoolimata olid kõik mehed polgus ühe ja sellesama meeleolu mõju all. Kõik mehed polgus olid ühteviisi vaikivad ja sünged. Harva kostis ridadest juttu, kuid see jutt vaikis iga kord, kui kuuldus tabamust ja hüüdeid: «Kanderaam!» Suurema osa ajast istusid mehed ülemuse käsul maas. Mõni oli kiivri peast võtnud ning tõmbas hoolikalt voodri volte sirgu ja pani neid jälle kokku; mõni oli pihus peenestanud kuiva savi ja puhastas tääki; mõni mudis vöörihma ja tõmbas edasi õlarihma pannalt; mõni silus hoolikalt jalanartse, keeras neid teisiti kokku ja pani uuesti jalad kinni. Mõned ehitasid põllukivikestest majakesi või

punusid kõrrepõllu õlgedest punutisi. Kõik näisid olevat täiesti süvenenud neisse toiminguisse. Kui keegi haavata või surma sai, kui möödusid kanderaamid, kui meie mehed tagasi liikusid, kui läbi suitsu paistis suuri vaenlase masse, ei pööranud keegi neile asjaoludele mingit tähelepanu. Kui aga ettepoole sõitis suurtükivägi või ratsavägi, või oli näha meie jalaväe liikumist, siis kuuldus kõikjalt heakskiitvaid märkusi. Kuid kõige suuremat tähelepanu äratasid hoopis kõrvalised sündmused, millel polnud mingit ühendust lahinguga. Nagu oleks nende vaimselt äravaevatud inimeste tähelepanu puhanud neil tavalistel, igapäevastel sündmustel. Suurtükipatarei möödus polgu eest. Ühe laskemoonakasti kõrvalhobune astus üle trengi. «Hei, vaata kõrvalhobust... Sea korda!... Kukub veel... Eh, silmi pole peas!...» karjuti kogu polgu ridadest ühtemoodi. Teinekord äratas üldist tähelepanu väike, jäigalt püstiseisva sabaga pruun koeranäss, kes oli jumal teab kust ilmunud ning murelikku sörki lastes ridade ette jooksis ja äkki lähedale langenud suurtükikuulist ehmatades kiunatas ning saba jalge vahele tõmmates kõrvale sööstis. Üle kogu polgu kajas naerulagin ja kiljumine. Kuid seda laadi meelelahutused kestsid minuteid, mehed aga seisid juba üle kaheksa tunni söömata ning tegevuseta lakkamatus surmahirmus, ja kahvatud ning sünged näod muutusid ikka kahvatumaks ning süngemaks.

Vürst Andrei, samuti sünge ning kahvatu nagu kõik mehed polgus, käis, käed selja taga ja pea maas, kaerapõllu kõrval oleval aasal kahe põllupeenra vahet edasitagasi. Teha ega käskida polnud tal midagi. Kõik toimus isoenesest. Surnuid tassiti rinde taha, haavatud kanti ära, read koondusid. Kui mõned soldatid eemale jooksid, tulid nad jälle kiiresti tagasi. Pidades oma kohuseks ergutada soldatite mehisust ja neile eeskuju anda, kõndis vürst Andrei algul piki ridu; kuid siis veendus ta, et tal polnud neile midagi ega millegagi õpetada. Kõik tema hingejõud olid samuti kui igal soldatilgi ebateadlikult suunatud sellele, et ainult hoiduda mõtlemast selle olukorra õudusele, milles nad viibisid. Ta käis mööda aasa, jalgu järel vedades, rohtu kahistades ja oma saapaid katvat tolmu silmitsedes. Kord kõndis ta pikkade

sammudega, püüdes astuda jälgedesse, mida niitjad olid aasale jätnud; kord loendas oma samme ning arvutas, mitu korda tal tuleb käia ühe põllupeenra juurest teise juurde, et verst täis saaks; kord napsas põllupeenral kasvava koirohu õisi, hõõrus neid pihus peeneks ja nuusutas aromaatset-mõrkjat, kanget lõhna. Kogu eilsest mõttetööst polnud midagi järele jäänud. Ta ei mõelnud millestki. Ta kuulas väsinud kõrvaga ikka samu helisid, eraldades lendavate suurtükikuulide vihinat paukude kõminast, silmitses esimese pataljoni meeste tüütuseni tuttavaks saanud nägusid ja ootas. «Seal ta on... see tuleb jälle meile!» mõtles ta, kuulatades suitsupiirkonnast lähenevat vihinat. «Üks, teine! Veel! Tabas...» Ta peatus ja vaatas ridade poole. «Ei, üle läks. Aga see tabas.» Ja ta hakkas jälle käima, püüdes astuda pikki samme, et kuueteistkümne sammuga jõuda põllupeenrani.

Vihin ja mütsatus! Viie sammu kaugusel temast paiskas suurtükikuul kuiva mulda üles ja kadus. Tahtmatu külmavärin jooksis üle ta selja. Ta vaatas jälle ridade poole. Arvatavasti said paljud pihta; suur meestesumm kogunes teise pataljoni juurde.

«Härra adjutant,» hüüdis ta, «käskige, et ei kogunetaks hunnikusse!»

Adjutant täitis käsu ja lähenes vürst Andreile. Teiselt poolt ratsutas juurde pataljoniülem.

«Hoia alt!» kuuldus soldati ehmunud hüüe, ja justkui kiirel lennul vilistav ning mahalaskuv linnuke patsatas granaat kahe sammu kaugusele vürst Andreist, pataljoniülema hobuse kõrvale. Hobune ei küsinud, kas on hea või halb hirmu välja näidata, norsatas, ajas end tagumistele jalgadele püsti, majorit peaaegu maha paisates, ja söösti esimesena eemale. Hobuse hirm nakatas inimesi.

«Pikali!» hüüdis adjutant, kes oli maha heitnud. Vürst Andrei seisis kõheldes paigal. Suitsev granaat keerles nagu vurr tema ning maaslamava adjutandi vahel nurme ja aasa serval, koirohupuhma kõrval.

«Kas tõesti see on surm?» mõtles vürst Andrei, vaadates hoopis uue, kadestava pilguga rohtu, koirohupuhmast ja keerlevast mustast pallist tõusvat suitsujoakest. «Ma ei või, ma ei taha surra, ma armastan elu, armastan

seda rohtu, maad, õhku...» Ta mõtles seda ja pidas ühtlasi meeles, et teda vaadatakse.

«Häbi, härra ohvitser!» ütles ta adjutandile. «Missugune...» Ta ei lõpetanud. Üheaegselt kuuldus plahvatus, otsekui purustatud akna kildude vihin, tundus lämmatavat püssirohulõhna, ja vürst Andrei viskus kõrvale ning langes kätt üles tõstes rinnuli.

Mitu ohvitseri jooksis ta juurde. Paremalt poolt kõhust valgus rohule suur verelaik.

Kohalekutsutud maakaitseväelased peatusid kanderaamiga ohvitseride taga. Vürst Andrei lamas rinnuli, nägu vastu rohtu, ja hingas raskelt korisedes.

«Noh, mis te seisate, astuge ligi!»

Maamehed astusid ligi, võtsid tal õlgadest ja jalgadest kinni, kuid ta hakkas haledasti oigama, ja mehed vaatasid üksteisele otsa ning lasksid ta jälle maha vajuda.

«Asuge juurde, tõstke üles, olgu mis on!» hüüdis kellegi hääl. Tal võeti teist korda õlgadest kinni ja ta pandi kanderaamile.

«Ah, jumal küll! Jumal küll! Mis see siis on? ... Kõht! See on lõpp! Ah, jumal küll!» kuuldus ohvitseride seast hääli. «Karva võrra sumises kõrvast mööda,» rääkis adjutant.

Mehed seadsid kanderaami hästi õlgadele ja hakkasid nende eneste poolt rohusse tallatud teerada mööda kiiresti sidumispunkti poole minema.

«Pidage sammu... Eh!... Matsid!» hüüdis ohvitser, ebaühtlaselt sammuvaid ja kanderaami raputavaid mehi õlgadest peatades.

«Võta jalga, Hvjodor, kuuled sa, Hvjodor,» sõnas ees minev mees.

«Nii, nüüd on hästi,» ütles tagumine rõõmsalt, õigesse jalga sattudes.

«Teie hiilgus? Ah? Vürst?» lausus ligijooksnud Timohhin kanderaamile vaadates väriseva häälega.

Vürst Andrei avas silmad, vaatas kanderaamilt, kuhu ta pea oli sügavale sisse vajunud, rääkijale otsa ja langetas jälle laud.

Maakaitseväelased tõid vürst Andrei metsa äärde, kus seisid furgoonid ja asus sidumispunkt. Sidumispunkt koosnes kolmest ülesrullitud külgedega telgist kaasiku

äärel. Kaasikus seisid furgoonid ja hobused. Hobused sõid torpadest kaeru ja varblased lendasid nende juurde kokku ning nokkisid mahapudenenud teri. Kaarnad lendlesid verd haistes kärsitult kraaksudes ühelt kaselt teisele. Telkide ümber, enam kui kahe tiinu suurusel maaalal lamas, istus ja seisis veriseid, mitmesuguses riietuses mehi. Haavatute ümber seisid hulganisti nukrate ja tähelepanelikkude nägudega soldatid-kandjad, keda korraldajad-ohvitserid asjatult püüdsid eemale ajada. Ohvitsere mitte kuulates seisid soldatid kanderaamidele toetudes, ja otsekui püüdes aru saada vaatepildi raskestimõistetavast tähendusest, silmitsesid ainiti seda, mis toimus nende ees. Telkidest kuuldus kord valju, tigedat hädakisa, kord haledaid oigeid. Aeg-ajalt jooksid sealt välja velskrid, et vett tuua, ja näitasid, keda sisse viia. Telgi juures oma järjekorda ootavad haavatud korisesid, oigasid, nutsid, kisendasid, sõimasid, palusid viina. Mõned sonisid. Vürst Andrei kui polgukomandör viidi üle sidumata haavatute sammudes ühe telgi juurde ja seal peatuti, oodates korraldust. Vürst Andrei avas silmad ega suutnud hulgal ajal mõista, mis toimus tema ümber. Talle tulid meelde aas, koirohi, nurm, must keerlev pall ja tema äkiline kirglik armastus elu vastu. Kahe sammu kaugusel temast seisis valjusti rääkides ja endale üldist tähelepanu tõmmates puuoksale toetuv, kinniseotud peaga, pikakasvuline, ilus mustajuukseline allohvitser. Ta oli peast ja jalast kuulidega haavatud. Tema ümber oli kogunenud hulk haavatuid ja kandjaid, kes kuulasid suure huviga ta juttu.

«Kui me talle siis andsime ühe põraka, jättis teine kõik sinnapaika. Kuninga enda võtsime kinni!» karjus soldat, musti palavikuliselt läikivaid silmi välgutades ja ringi vaadates. «Oleksid aga reservid parajal ajal kohale tulnud, siis poleks tast lõhnagi järele jäänud, nii nagu ma sulle räägin . . .»

Vürst Andrei vahtis samuti nagu kõik teisedki, kes jutustajat ümbritsesid, särava pilguga talle otsa ja tundis lohutust. «Aga kas pole nüüd ükspuha?» mõtles ta siis. «Kuid mis tuleb seal ja mis oli siin? Miks oli mul kahju elust lahkuda? Midagi oli selles elus, mida ma ei mõistnud ega mõista.»

XXXVII

Üks arstidest, verise põllega ja veriste väikeste kätega, väljus telgist, hoides sigarit väikese sõrme ja pöidla vahel (et seda mitte ära määrida). See arst tõstis pea ja hakkas ringi vaatama, kuid haavatutest kõrgemale. Ilmselt tahtis ta natuke puhata. Ta pööras tükk aega pead paremale ja vasakule, ohkas siis ja langetas silmad.

«Kohe, kohe,» ütles ta velskri sõnade peale, kes juhtis ta tähelepanu vürst Andreile, ja käskis haavatu telki viia.

Ootavate haavatute hulgas tõusis nurin.

«Nagu näha, on ka teises ilmas ainult härradel elu,» sõnas üks neist.

Vürst Andrei viidi sisse ja asetati äsja vabanenud lauale, kust velsker midagi maha loputas. Vürst Andrei ei saanud üksikasjaliselt näha, mis telgis oli. Igast küljest kostvad haledad oiged, piinav valu puusas, kõhus ja seljas hajutasid ta tähelepanu. Kõik, mida ta enda ümber nägi, sulas kokku üheks üldiseks muljeks paljastatud, verisest inimihust, mis näis täitvat kogu madalat telki, nagu seesama ihu mõne nädala eest tol palaval augustikuu päeval oli täitnud porist tiiki Smolenski maantee ääres. Jah, see oli toosama ihu, toosama *chair à canon*[1], mille nägemine otsekui kõike praegust ennustades oli temas juba siis tekitanud õudust.

Telgis oli kolm lauda. Kaks olid kinni, kolmandale pandi vürst Andrei. Ta jäeti mõneks ajaks üksi, ja tahtmatult nägi ta, mis tehti kahel teisel laual. Lähemal laual istus tatarlane, tema kõrvale visatud mundri järgi otsustades arvatavasti kasakas. Neli soldatit hoidsid teda kinni. Prillidega arst lõikas midagi tema pruunil, lihaselisel seljal.

«Uhh, uhh, uhh! . . .» otsekui röhkis tatarlane, tõstis äkki oma laiade põsenukkidega, tumeda, nösuninalise näo üles, paljastas valged hambad ja hakkas rabelema, visklema ning läbilõikavalt-helisevalt, pikalt vinguma. Teisel laual, mille ümber oli kogunenud palju inimesi, lamas selili suur, tüse, kuklasse heidetud peaga mees (käharad juuksed, nende värv ja pea kuju tundusid vürst Andreile kummaliselt tuttavad). Mitu velskrit rõhusid

[1] kahuriliha.

selle mehe rinnale ja hoidsid teda kinni. Valge, suur, lihav jalg tõmbles vahetpidamata ja kiiresti palavikulises vabinas. Mees nuttis kramplikult ja hingeldades. Kaks arsti — teine neist oli kahvatu ja värises — toimetasid vaikides midagi mehe teise, punase jala kallal. Olles tatarlasega, kellele sinel peale visati, valmis saanud, astus prillidega arst käsi pühkides vürst Andrei juurde.

Ta vaatas vürst Andreile näkku ja pöördus kähku kõrvale.

«Lahti riietada! Mis te vahite?» käratas ta vihaselt velskrite peale.

Kõige varasem kauge lapsepõlv meenus vürst Andreile, kui velsker kiirustavate kätega, käised üles kääritud, tema nööpe lahti tegi ja tal riideid seljast võttis. Arst kummardus madalale haava kohale, kompas seda ja ohkas raskesti. Siis andis ta kellelegi märku. Ja piinava valu tõttu kõhus kaotas vürst Andrei meelemärkuse. Kui ta teadvusele tuli, olid purunenud puusaluud välja võetud, liharäbalad ära lõigatud ja haav seotud. Talle pritsiti vett näkku. Niipea kui vürst Andrei avas silmad, kummardus arst tema kohale, suudles teda vaikides huultele ning eemaldus kiiresti.

Pärast äsjaseid kannatusi valdas vürst Andreid õndsus, mille taolist ta polnud enam ammu tundnud. Kõik parimad, kõige õnnelikumad hetked ta elus, eriti kõige kaugem lapsepõlv, mil teda lahti riietati ja voodisse pandi, mil hoidja äiutades talle laulis, mil ta peadpidi patjadesse pugedes end paljast eluteadvusest õnnelikuna tundis, — kerkisid tema kujutlusse, ja mitte minevikuna, vaid tegelikkusena.

Tolle haavatu ümber, kelle peakuju vürst Andreile tuttavana näis, askeldasid arstid. Teda julgustati ja rahustati.

«Näidake mulle . . . Ooooo! Oo! Ooooo!» kuuldus tema kohkunud ja kannatusele alistunud oigamist, mida katkestasid nuuksed. Neid oigeid kuulates oli vürst Andreil tahtmine nutta. Kas selle tõttu, et ta oli kuulsusetult suremas, või selle tõttu, et tal oli kahju elust lahkuda, kas nende jäädavalt kadunud lapsepõlve mälestuste tõttu, või selle tõttu, et ta kannatas, et teised kannatasid ja see inimene tema ees nii haledasti oigas, kuid tal oli

tahtmine nutta lapselikke, heasüdamlikke, peaaegu rõõmupisaraid.

Haavatule näidati koos tardunud verega kaetud saapaga äralõigatud jalga.

«Oo! Ooooo!» puhkes ta häälekalt nutma nagu naine. Arst, kes seisis haavatu ees, varjates ta nägu, astus eemale.

«Mu jumal! Mis see on? Miks on ta siin?» küsis vürst Andrei endalt.

Õnnetus, nutvas, jõuetus mehes, kel oli nüüdsama jalg maha võetud, tundis ta ära Anatol Kuragini. Anatoli hoiti kätel ja pakuti talle vett klaasist, mille serva ta ei suutnud tabada oma värisevate, paistetanud huultega. Anatol nuuksus raskesti. «Jah, see on tema. Jah, seda inimest seob miski minuga lähedalt ja raskelt,» mõtles vürst Andrei, ilma et oleks veel selgesti mõistnud seda, mis oli ta ees. «Kuidas on see inimene seotud minu lapsepõlvega, minu eluga?» küsis ta endalt vastust leidmata. Ja äkki kerkis vürst Andrei kujutlusse uus, ootamatu mälestus lapsepõlve puhtast ning armastusküllasest maailmast. Talle meenus Nataša niisugusena, nagu ta teda esmakordselt nägi 1810. aasta ballil, peenikese kaelaga ja peenikeste käsivartega, iga hetk vaimustuseks valmis, ehmunud, õnneliku näoga, ja armastus ning hellus tema vastu ärkas ta hinges veel elavamalt ja tugevamini kui iial enne. Talle tuli nüüd meelde see side, mis oli olemas tema ja selle inimese vahel, kes teda ähmasel pilgul vaatas läbi pisarate, mis täitsid ta paistetanud silmi. Vürst Andreile meenus kõik, ja vaimustatud kaastunne ning armastus selle inimese vastu täitsid ta õnnelikku südant.

Vürst Andrei ei suutnud end enam tagasi hoida ja hakkas valama õrnu, armastavaid pisaraid inimeste üle, enese üle ja nende ning enda eksimuste üle.

«Kaastunne, armastus vendade vastu, nende vastu, kes meid armastavad, armastus nende vastu, kes meid vihkavad, armastus vaenlaste vastu, — jah, see armastus, mida jutlustas jumal maa peal, mida mulle õpetas vürstitar Marja ja mida ma ei mõistnud; see ongi, miks mul oli elust kahju, see ongi see, mis mul säiliks, kui ma elama jääksin. Aga nüüd on juba hilja. Ma tean seda!»

XXXVIII

Laipade ja haavatutega kaetud lahinguvälja kohutav vaatepilt ühes raskusega peas ja teadetega kahekümnest surnud ning haavatasaanud tuttavast kindralist ja teadmisega, et ta varem tugev käsi on jõuetu, avaldasid ootamatut mõju Napoleonile, kes harilikult armastas vaadelda tapetuid ja haavatuid, sellega oma hingejõudu proovides (nagu ta mõtles). Sel päeval võitis lahinguvälja kohutav vaatepilt selle hingejõu, milles ta arvas nägevat oma üleolekut ja suurust. Ta ratsutas kiiresti lahinguväljalt ära ja pöördus tagasi Ševardino künka juurde. Kollasena, pundununa ja raskena, ähmaste silmadega, punase ninaga ja käheda häälega, istus ta kokkupandaval toolil, tahtmatult kuulatades tulistamise mürinat ja silmi tõstmata. Valulise nukrusega ootas ta selle tegevuse lõppu, mille osaliseks ta end pidas, aga mida ta ei saanud peatada. Inimlik tunne võttis hetkeks võimust selle kunstliku eluviirastuse üle, mida ta nii kaua oli teeninud. Ta kandis endale üle need kannatused ja selle surma, mida ta oli näinud lahinguväljal. Raskus peas ja rinnas tuletas talle meelde, et ka tema jaoks on olemas kannatused ja surm. Ta ei tahtnud endale sel hetkel ei Moskvat, ei võitu ega kuulsust. (Mis kuulsust oli talle veel tarvis?) Ainult ühte soovis ta nüüd — puhkust, rahu ja vabadust. Aga kui ta oli Semjonovskoje kõrgendikul, tegi suurtükiväe ülem talle ettepaneku paigutada mõned patareid sellele kõrgendikule, et tugevdada tuld Knjazkovo ette kogunenud vene vägede pihta. Napoleon oli nõus ja käskis endale teatada, missugust mõju avaldavad need patareid.

Adjutant tuli ütlema, et keisri käsul on venelaste vastu suunatud kakssada suurtükki, kuid venelased püsivad ikka endistviisi paigal.

«Meie tuli niidab neid maha nagu loogu, kuid nemad püsivad,» ütles adjutant.

«Ils en veulent encore!...»[1] ütles Napoleon käheda häälega.

«Sire?»[2] kordas adjutant, kes ei kuulnud, mis ta ütles.

[1] Nad tahavad veel! ...
[2] Majesteet?

«Ils en veulent encore,» kähistas Napoleon kulmu kortsutades kareda häälega, *«donnez leur-en.»*[1]

Ilma tema käsutagi tehti seda, mida ta tahtis, ja ta tegi korralduse ainult sellepärast, et ta arvas, et temalt oodatakse käske. Ja ta kandus jälle oma endisse, mingi suuruse viirastuste kunstlikku maailma, ja jälle hakkas ta (nagu jõuülekandeseadise viltusel rattal käiv hobune, kes kujutleb, et ta teeb midagi enesele) kuulekalt täitma seda julma, kurba ning rasket, ebainimlikku osa, mis talle oli määratud.

Ja mitte ainult selleks tunniks ega päevaks polnud tumestatud selle inimese mõistus ja südametunnistus, kes rohkem kui keegi teine asjaosalistest endal kandis toimuva kogu ränkust; vaid iialgi, kuni oma elu lõpuni, ei suutnud ta mõista ei head, ei ilu, ei tõde ega oma tegude tähendust, mis olid liiga suures vastuolus heaga ja tõega, liiga kaugel kõigest inimlikust, et ta oleks võinud mõista nende tähendust. Ta ei võinud lahti öelda oma tegudest, mida pool maailma ülistas, ja pidi seepärast lahti ütlema tõest ning headusest ja kõigest inimlikust.

Mitte ainult sel päeval ei olnud nii, et ta ringi sõites lahinguväljal, mis oli kaetud (tema tahtel, nagu ta arvas) surnud ja vigastatud inimestega, arvutas neile inimestele vaadates, mitu venelast tuleb ühe prantslase kohta, ja leidis ennast pettes põhjust rõõmustamiseks, et ühe prantslase kohta tuli viis venelast. Mitte ainult sel päeval ei kirjutanud ta kirjas Pariisi, et *le champ de bataille a été superbe*[2], sest et seal vedeles viiskümmend tuhat laipa; vaid ka Püha Helena saarel, üksilduse vaikuses, kus ta rääkis, et kavatseb oma vaba aja pühendada nende suurte tegude kirjapanekule, mis ta on korda saatnud, kirjutas ta:

«La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c'était celle du bon sens et des vrais intérêts, celle du repos et de la securité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice.

C'était pour la grande cause, la fin des hasards et le

[1] Nad tahavad veel, andke siis neile.
[2] lahinguväli oli suurepärane.

commencement de la securité. Un nouvel horizon, de nouveaux travaux allaient se dérouler, tout plein du bienêtre et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé; il n'était plus question que de l'organiser.

Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j'aurais eu aussi mon congrés et ma sainte-alliance. Ce sont des idées qu'on m'a volées. Dans cette réunion de grands souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de clerc à maître avec les peuples.

L'Europe n'eût bientôt fait de la sorte véritablement qu'un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J'eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers, et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains.

De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique, tranquille, glorieuse, j'eusse proclamé ses limites immuables; toute guerre future, purement défensive; tout agrandissement nouveau antinational. J'eusse associé mon fils à l'empire: ma dictature eût fini, et son règne constitutionnel eût commencé ...

Paris eût été la capitale du monde, et les Français l'envie des nations! ...

Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l'impératrice et durant l'apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l'Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, semant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits.»[1]

[1] Sõda Venemaaga oleks pidanud olema praegusaja populaarseim sõda: see oli terve mõistuse ja tõeliste kasude sõda, kõigi puhkuse ja julgeoleku sõda; see oli puht-rahuarmastav ja konservatiivne sõda.

Seda sõda peeti suure eesmärgi pärast, juhuslikkuse lõpetamiseks ja julgeoleku alustamiseks. Uus silmapiir, uued ettevõtted pidid esile kerkima, kõik tulvil üldsuse heaolu ja õitsengut. Euroopa süsteem oli rajatud; tarvis oli seda ainult organiseerida.

Tema, kellele saatus oli määranud rahvaste timuka kurva, ebavaba osa, pani end uskuma, et tema tegude sihiks oli rahvaste hüve ja et ta võis juhtida miljonite käekäiku ning võimu abil teha heategusid!

«Des 400 000 hommes qui passèrent la Vistule,» kirjutas ta edasi sõjast Venemaaga, *«la moitié était Autrichiens, Prussiens, Saxons, Polonais, Bavarois, Wurtembergeois, Mecklembourgeois, Espagnois, Italiens, Napolitains. L'armée impériale, proprement dite, était pour un tiers composée de Hollandais, Belges, habitants des bords du Rhin, Piémontais, Suisses, Gènevois, Toscans, Romains, habitants de la 32-e division militaire, Brême. Hambourg, etc.; elle comptait à peine 140 000 hommes parlant français. L'expédition de Russie coûta moins de 50 000 hommes à la France actuelle; l'armée russe dans la retraite de Wilna à Moscou, dans les différentes batailles, a perdu quatre fois plus que l'armée française; l'incendie de Moscou a coûté la vie à 100 000 Russes, morts de froid et de misère dans les bois; enfin, dans sa marche de Moscou à l'Oder, l'armée russe fut aussi atteinte par l'intempérie de la saison; elle ne comp-*

Neis suurtes küsimustes rahuldatuna ja igal pool eksitamatuna oleks minulgi olnud oma kongress ja oma püha liit. Need mõtted on minult varastatud. Selles suurte valitsejate kogus oleksime koduselt arutanud oma huvisid ja rahvaste asju ajanud nagu ametnik peremehe asju.

Euroopa oleks sel kombel peagi moodustanud üheainsa rahva ja ükskõik kus reisides oleks igaüks alati viibinud ühisel kodumaal. Ma oleksin saavutanud kõigi laevatatavate jõgede avamise kõigile, mered ühiseks omanduseks, oleksin nõudnud suurte alatiste vägede kahandamist ainult valitsejate ihukaitseväeks.

Tagasi Prantsusmaale, suure, tugeva, uhke, rahuliku, kuulsa kodumaa pinnale jõudes oleksin ma tema piirid kuulutanud muutumatuiks: oleksin tulevikus lubanud ainult puht kaitsesõdasid, oleksin iga uue maadevallutamise kuulutanud rahvavaenulikuks. Ma oleksin oma poja pannud keisririigi kaasvalitsejaks, minu diktatuur oleks lõppenud, ja oleks alanud tema konstitutsiooniline valitsemisaeg ...

Pariis oleks olnud maailma pealinn ja prantslasi oleksid kõik rahvad kadestanud! ...

Hiljem oleksin oma vaba aja ning vanaduspäevad keisrinna seltsis ja oma poja keiserliku kasvatuse ajal pühendanud järkjärgulisele kõigi keisririigi kolgaste külastamisele tõelise maa-abielupaarina oma hobustel sõites, kaebusi vastu võttes, ülekohut kõrvaldades, igal pool mälestusmärke püstitades ja heategusid külvates.

tait à son arrivée à Wilna que 50 000 hommes, et à Kalisch moins de 18 000.»[1]

Ta kujutles, et sõda Venemaaga sai teoks tema tahtel, ja toimunu õudus ei vapustanud ta hinge. Ta võttis julgesti enda peale kogu vastutuse selle sündmuse eest ja tema tumestatud mõistus nägi õigustust selles, et sadade tuhandete hukkunud inimeste hulgas oli prantslasi vähem kui hessenlasi ja baierlasi.

XXXIX

Mitukümmend tuhat meest lamas igasugustes asendites ja mundrites surnutena härrastele Davõdovitele ja kroonutalupoegadele kuuluvail põldudel ja aasadel — neil põldudel ja aasadel, kus Borodino, Gorki, Ševardino ja Semjonovskoje küla talupojad olid sadade aastate jooksul üheaegselt vilja koristanud ja loomi karjatanud. Sidumispunktides oli rohi ja muld tiinusuurusel maaalal verega läbi imbunud. Mitmesuguste väeosade haavatud ja mittehaavatud meeste hulgad lonkisid kohkunud nägudega ühelt poolt tagasi Možaiski poole, teiselt poolt tagasi Valujevo poole. Teised hulgad, äravaevatud ja näljased, liikusid ülemate juhatusel edasi. Kolmandad seisid paigal ja jätkasid tulistamist.

Kogu välja kohal, mis varem oli nii lõbus ning ilus olnud oma helkivate tääkidega ja suitsudega hommikuse päikese paistel, seisis nüüd niiskuse ja suitsu somp ning

[1] 400 000 mehest, kes läksid üle Visla, olid pooled austerlased, preislased, saksid, poolakad, baierlased, vürtemberglased, meklenburglased, hispaanlased, itaallased ja napollased. Üks kolmandik keiserlikust armeest koosnes õieti hollandlastest, belglastest, Reini kallaste elanikest, piemontlastest, šveitslastest, genflastest, toskaanlastest, roomlastest, 32. sõjaväeringkonna elanikest, Breemeni ja Hamburgi elanikest jne.; selles oli vaevalt 140 000 prantsuse keelt rääkivat meest. Venemaa sõjakäik läks päris Prantsusmaale maksma vähem kui 50 000 meest; vene armee kaotas taganemisel Vilnost Moskvasse ja mitmesugustes lahingutes neli korda rohkem kui prantsuse armee; Moskva tulekahju maksis 100 000 venelase elu, kes surid metsades külma ja viletsuse kätte; lõpuks oma rännakul Moskvast Oderi juurde kannatas vene armee ka karmide ilmastikuolude tõttu; selles oli Vilnosse jõudes kõigest 50 000 meest, ja Kališi jõudes vähem kui 18 000.

tundus imelikult haput salpeetri ja vere lehka. Kogunesid pilved, ja hakkas vihma sabistama tapetuile ja haavatuile, hirmunud ning kurnatud ja kahtlevaile inimestele. Vihm oleks nagu öelnud: «Küllalt, küllalt, inimesed. Jätke järele ... Võtke aru pähe. Mis te teete?»

Äravaevatud meestel nii siin- kui sealpool, kes polnud saanud ei süüa ega puhata, hakkas ühteviisi tekkima kahtlus, kas neil on tarvis veel üksteist hävitada, ja kõigilt nägudelt paistis kõhklus, ja igas hinges kerkis ühteviisi küsimus: «Milleks, kelle jaoks ma pean tapma ja ennast tappa laskma? Tapke, keda tahate; tehke, mis tahate; kuid mina enam ei taha!» See mõte küpses õhtuks ühteviisi igaühe hinges. Iga silmapilk võisid kõik need inimesed kohkuda sellest, mida nad tegid, võisid kõik sinnapaika jätta ja jooksu pista.

Aga ehkki inimesed lahingu lõpul juba tundsid oma teo kogu õudust, ehkki nad oleksid rõõmuga valmis olnud lõpetama, jätkas mingi arusaamatu, salapärane jõud ikka veel nende juhtimist, ja higised, püssirohusuitsused ning verised suurtükiväelased, keda oli järele jäänud üks kolmest, kandsid laenguid, laadisid, sihtisid, süütasid — kuigi väsimusest komistades ja hingeldades —, ja kuulid lendasid mõlemalt poolt niisama kiiresti ning julmalt ja lõmastasid inimihu, ja jätkus see hirmus tegevus, mis toimub mitte inimeste tahtel, vaid selle tahtel, kes juhib inimesi ja maailmu.

Kes oleks vaadanud korratust vene vägede rinde taga, see oleks öelnud, et prantslastel tarvitseb teha veel üks väike jõupingutus, ja vene vägi kaob; ja kes oleks vaadanud prantslaste rinde taha, see oleks öelnud, et venelastel pruugib teha veel üks väike jõupingutus, ja prantslased on kadunud. Kuid ei prantslased ega venelased ei teinud seda jõupingutust, ja lahingu leek põles pikkamisi lõpule.

Venelased ei teinud seda jõupingutust, sest et mitte nemad ei rünnanud prantslasi. Lahingu algul nad ainult seisid Moskvasse viival teel, seda tõkestades, ja täpselt samuti seisid nad lahingu lõpul, nagu nad olid seisnud selle algul. Ja kui venelaste sihiks olekski olnud prantslaste tagasipaiskamine, nad ei saanud seda viimast jõupingutust teha, sest kõik venelaste väed olid purustatud;

polnud ühtki väeosa, mis poleks lahingus kannatada saanud, ja oma kohtadele püsima jäädes olid venelased kaotanud POOLE oma sõjaväest.

Prantslastel kõigi oma endiste viieteistkümne aasta võitude mälestusega, veendumusega Napoleoni võitmatuses, teadmisega, et nad olid vallutanud osa lahinguväljast, et nad olid kaotanud ainult veerandi meestest ja et neil on veel kahekümnetuhandeline puutumatu kaardivägi, oleks kerge olnud seda jõupingutust teha. Prantslased, kes ründasid vene vägesid sihiga neid positsioonilt välja lüüa, oleksid pidanud selle jõupingutuse tegema, sest niikaua kui venelased tõkestasid Moskvasse viivat teed nagu enne lahingutki, polnud prantslaste eesmärk saavutatud ja kõik nende jõupingutused ja kaotused olid asjatud. Kuid prantslased ei teinud seda jõupingutust. Mõned ajaloolased räägivad, et Napoleonil oleks tarvitsenud tegevusse rakendada oma puutumatu vana kaardivägi, ja lahing oleks olnud võidetud. Rääkida sellest, mis oleks olnud, kui Napoleon oleks andnud oma kaardiväe, on niisama hea kui rääkida sellest, mis oleks siis, kui sügisel tuleks kevad. See polnud võimalik. Mitte et Napoleon ei andnud oma kaardiväge, sest et ta ei tahtnud seda teha, vaid seda oli võimatu teha. Kõik prantsuse kindralid, ohvitserid ja sõdurid teadsid, et seda oli võimatu teha, sest et sõjaväe langenud meeleolu seda ei lubanud.

Mitte ainult Napoleonil polnud see unenäoga sarnanev tunne, et kohutavaks löögiks tõstetud käsi jõuetult alla vajub, vaid kõik kindralid, kõik lahingust osavõtvad ja mitteosavõtvad prantsuse armee sõdurid tundsid pärast kõigi endiste lahingute kogemusi (kus vaenlane kümme korda väiksemate jõupingutuste järel põgenes) ühesugust õudust vaenlase ees, kes lahingu lõpul, olles kaotanud POOLE oma sõjaväest, niisama ähvardavalt paigal seisis kui lahingu algul. Ründava prantsuse väe kõlbeline jõud oli otsas. Venelased saavutasid Borodino all mitte selle võidu, mida määratletakse keppide külge kinnitatud ja lippudeks nimetatavate riidetükkide omandamisega või selle ruumiga, millel väed olid seisnud või seisavad, vaid saavutasid kõlbelise võidu, — selle võidu, mis veenab vastast oma vaenlase kõlbelises üle-

olekus ja enda jõuetuses. Prantslaste sissetung tundis nagu raevutsev loom, kes oma hoovõtul on saanud surmava haava, oma hukkumist; kuid ta ei saanud peatuda, samuti nagu ei saanud paigale jääda kaks korda nõrgem vene armee. Pärast antud tõuget võisid prantsuse väed veel kuni Moskvani veereda; kuid seal pidi ta ilma vene vägede uute jõupingutusteta hukkuma, verest tühjaks joostes Borodino juures saadud surmava haava tõttu. Borodino lahingu otseseks tagajärjeks oli Napoleoni põhjusetu põgenemine Moskvast, tagasiminek mööda vana Smolenski maanteed, viiesajatuhandelise sissetungijate väe hukkumine ja Napoleoni Prantsusmaa häving, keda Borodino all oli esmakordselt pigistanud vaimult tugevama vastase käsi.

KOLMAS JAGU

I

Inimese mõistusele on arusaamatu liikumise absoluutne pidevus. Inimesele saavad ükskõik missuguse liikumise seadused arusaadavaks alles siis, kui ta vaatleb selle liikumise vabalt võetud ühikuid. Ühtlasi aga tekib sellest pideva liikumise meelevaldsest jaotamisest katkelisteks ühikuteks suurem osa inimeste eksimusi.

Tuntud on muinaskreeklaste nõndanimetatud sofism, mis väitis, et Ahhilleus ei jõua iialgi järele ees minevale kilpkonnale, sellest hoolimata et Ahhilleus käib kümme korda kiiremini kui kilpkonn: niipea kui Ahhilleus käib ära vahemaa, mis teda lahutab kilpkonnast, käib kilpkonn tema ees ära ühe kümnendiku sellest maast; Ahhilleus käib ära selle kümnendiku, kilpkonn käib ühe sajandiku, jne. lõpmatuseni. See ülesanne näis muinaskreeklastele lahendamatuna. Lahenduse mõttetus (et Ahhilleus kilpkonnale iialgi järele ei jõua) järgnes ainult sellest, et meelevaldselt eeldati liikumise katkeliste ühikute olemasolu, kuna tegelikult nii Ahhilleuse kui ka kilpkonna liikumine toimus pidevalt.

Üha väiksemaid liikumise ühikuid võttes me ainult läheneme küsimuse lahendusele, kuid lahenduseni ei jõua iialgi. Ainult eeldades lõpmata väikest suurust ja sellest kuni ühe kümnendikuni ülenevat geomeetrilist rida ning võttes selle rea summa, jõuame küsimuse lahenduseni. Uus matemaatikaharu, olles omandanud lõpmata väikeste suurustega opereerimise kunsti, annab nüüd ka teistes keerulisemates liikumise küsimustes vastuse küsimustele, mis näisid lahendamatuina.

See uus, antiikrahvastele tundmatu matemaatikaharu, eeldades liikumise küsimuste vaatlemisel lõpmata väikesi suurusi, s. t. selliseid, mille juures taastatakse liikumise peamine tingimus (absoluutne pidevus), parandab selle paratamatu eksituse, mida inimese mõistus tahtmatult peab tegema, vaadeldes pideva liikumise asemel liikumise üksikuid ühikuid.

Ajaloolise liikumise seaduste otsimisel toimub täpselt seesama.

Inimeste meelevaldsuste arvutust hulgast tulenev inimsoo liikumine toimub pidevalt.

Selle liikumise seaduste tundmaõppimine on ajaloo eesmärk. Selleks aga, et mõista kõigi inimtahtmiste summa pideva liikumise seadusi, oletab inimese mõistus meelevaldsete, katkeliste ühikute olemasolu. Ajaloo esimeseks võtteks on see, et võetakse meelevaldselt mingi pidevate sündmuste rida ja vaadeldakse seda teistest eraldi, ehkki ei ole ega saa olla mingi sündmuse algust, vaid üks sündmus tuleneb pidevalt teisest. Teine võte seisab selles, et vaadeldakse üksiku inimese, mõne keisri või väejuhi tegusid inimeste meelevaldsuste summana, ehkki inimeste meelevaldsuste summa iialgi ei väljendu ühe ajaloolise isiku tegevuses.

Ajalooteadus võtab oma liikumises vaatluse alla ikka väiksemaid ja väiksemaid ühikuid ja püüab sel teel läheneda tõele. Ent kui väikesed oleksidki need ühikud, mida vaatleb ajalugu, me tunneme, et teistest eraldatud ühiku eeldamine, mingi nähtuse a l g u s e eeldamine ja eeldus, et kõigi inimeste meelevaldsused väljenduvad ühe ajaloolise isiku tegevuses, on iseenesest vale.

Ajaloo iga järeldus variseb ilma arvustuse vähimagi jõupingutuseta põrmuks kokku, midagi järele jätmata, üksnes seetõttu, et arvustus valib oma vaatlusesemeks suurema või väiksema katkelise ühiku, milleks tal on alati õigus, kuna võetud ajalooühik on alati meelevaldne.

Ainult lõpmata väikest ühikut — ajaloo diferentsiaali, s. o. inimeste samalaadseid tunge — vaatlemiseks valides ja integreerimise (nende lõpmata väikeste ühikute summeerimise) kunsti omandades me võime loota ajaloo seaduste mõistmist.

XIX sajandi esimesel viieteistkümnel aastal näeme Euroopas miljonite inimeste ebatavalist liikumist. Inimesed hülgavad oma tavalise tegevuse, tungivad ühest Euroopa äärest teise, riisuvad, tapavad üksteist, võidutsevad ning ahastavad, ja kogu elukäik muutub mitmeks aastaks ja kujutab enesest intensiivset liikumist, mis algul suureneb, seejärel nõrgeneb. Mis oli selle liikumise põhjuseks või missuguste seaduste järgi see toimus? — küsib inimese mõistus.

Ajaloolased toovad sellele küsimusele vastates meile ette mõnekümne inimese tegusid ja kõnesid ühes Pariisi hoones, nimetades neid tegusid ja kõnesid sõnaga revolutsioon; peale selle esitavad nad Napoleoni ja mõnede temale sümpatiseerivate ja vaenulikkude isikute üksikasjalise eluloo, jutustavad ühtede nende isikute mõjust teistele ja räägivad: need on selle liikumise põhjused ja need on selle seadused.

Kuid inimese mõistus mitte ainult ei keeldu seda seletust uskumast, vaid ütleb lausa, et see seletusviis pole õige, sest et selle seletuse järgi peetakse kõige nõrgemat nähtust kõige tugevama põhjuseks. Inimeste meelevaldsuste summa tegi niihästi revolutsiooni kui ka tõstis esile Napoleoni, ja ainult see meelevaldsuste summa võimaldas neil eksisteerida ja hävitas nad.

«Kuid iga kord, kui on olnud vallutusi, on olnud ka vallutajaid; iga kord, kui on toimunud riigipöörded, on olnud ka suurmehed,» räägib ajalugu. Tõepoolest, iga kord, kui ilmusid vallutajad, olid ka sõjad, vastab inimese mõistus, kuid see ei tõenda, et vallutajad oleksid sõdade põhjuseks ja et sõja seadusi võiks leida ühe inimese isiklikust tegevusest. Iga kord, kui ma oma kella vaadates näen, et osuti on kümne peal, kuulen ma, et naabruses olevas kirikus hakatakse kella lööma; kuid sellest, et osuti iga kord näitab kümme, kui algab kiriku sisselöömine, pole mul õigust järeldada, et osuti asend on kirikukellade liikumise põhjuseks.

Iga kord, kui ma näen veduri liikumist, kuulen ma vilet, näen ventiili avanemist ja rataste liikumist; kuid mul pole õigust sellest järeldada, et vile ja rataste liikumine on veduri liikumise põhjusteks.

Talupojad räägivad, et hilisel kevadel puhub külm tuul,

sest et avanevad tamme pungad, ja tõepoolest puhub igal kevadel külm tuul, kui avanevad tamme pungad. Aga kuigi ma ei tea tamme pungade avanemise ajal puhuva külma tuule põhjust, ei saa ma talupoegadega nõustuda, et külma tuule põhjuseks on tamme pungade avanemine, sest tuule jõud on väljaspool pungade mõjupiirkonda. Ma näen ainult nende tingimuste ühtesattumist, mida esineb igas elunähtuses, ja näen, et kui palju ja kui hoolikalt ma jälgiksingi kella osutit, veduri ventiili ning rattaid ja tamme pungi, — kellahelina, veduri liikumise ja kevadise tuule põhjust ma teada ei saa. Selleks pean ma täielikult muutma oma vaatluspunkti ja tundma õppima auru, kirikukella ning tuule liikumise seadusi. Sedasama peab tegema ajalugu. Ja vastavaid katseid on juba tehtud.

Ajaloo seaduste tundmaõppimiseks me peame täielikult muutma vaatluseseme, peame rahule jätma keisrid, ministrid ning kindralid ja uurima samalaadseid, lõpmata väikesi elemente, mis juhivad masse. Keegi ei või öelda, kuivõrd inimene suudab sel teel saavutada ajaloo seaduste mõistmist; kuid on ilmne, et ainult see tee võimaldab tabada ajaloo seadusi ja et sel teel pole inimese mõistus teinud veel üht miljondikkugi neist pingutustest, mida ajaloolased on teinud mitmesuguste keisrite, väejuhtide ja ministrite tegude kirjeldamisel ja oma arvamiste esitamisel nende tegude kohta.

II

Kaheteistkümne Euroopa rahva jõud on tunginud Venemaale. Vene väed ja elanikkond tõmbuvad tagasi, hoidudes kokkupõrkest, kuni Smolenskini ja Smolenskist Borodinoni. Prantsuse armee tormab aina suureneva hooga Moskva, oma liikumise sihi poole. Ta hoog suureneb sihile lähenemisel, nagu langeva keha kiirus suureneb vastavalt ta lähenemisele maale. Selja taga on tuhanded verstad nälgivat, vaenulikku maad; ees — mõnikümmend versta, mis lahutavad sihist. Seda tunneb iga Napoleoni armee sõdur, ja sissetung liigub edasi iseenesest, ainuüksi hoo tõttu.

Vene sõjaväes lööb sedamööda, kuidas taganetakse, järjest rohkem ja rohkem lõkkele viha vaenlase vastu: taganemisel see kontsentreerub ja kasvab. Borodino all toimub kokkupõrge. Ei üks ega teine sõjavägi ei lagune koost, kuid vene vägi taganeb otsekohe pärast kokkupõrget niisama paratamatult, nagu paratamatult eemale veereb kera, kokku põrgates teise keraga, mis suurema hooga temale vastu tormab; ja niisama paratamatult (ehkki olles kokkupõrkes kogu oma jõu kaotanud) veereb tugeva hoo võtnud pealetungi-kera veel tükk maad edasi.

Venelased taanduvad saja kahekümne versta taha — teisele poole Moskvat; prantslased jõuavad Moskvani ja peatuvad seal. Viie nädala jooksul pärast seda ei toimunud ühtki lahingut. Prantslased ei liigu paigast. Nagu surmavalt haavatud loom, kes verest tühjaks joostes oma haavu lakub, veedavad nad viis nädalat Moskvas, ilma et midagi ette võtaksid, ja jooksevad äkki ilma igasuguse uue põhjuseta tagasi: sööstavad Kaluuga teele ja (pärast võitu, sest Malo-Jaroslavetsi all jääb lahinguväli jälle nende kätte) ruttavad ühessegi tõsisesse lahingusse astumata veel kiiremini tagasi Smolenskisse, Smolenski taha, Vilno taha, Berezina taha ja kaugemale.

26. augusti õhtul olid niihästi Kutuzov kui ka kogu vene armee veendunud, et Borodino lahing on võidetud. Niiviisi kirjutas Kutuzov ka keisrile. Kutuzov käskis valmistuda uueks lahinguks, et vaenlasele lõplikku hoopi anda, — mitte sellepärast, et ta oleks tahtnud kedagi petta, vaid sellepärast, et ta teadis, et vaenlane oli võidetud, samuti nagu seda teadis iga lahingust osavõtja.

Kuid samal õhtul ja järgmisel päeval hakkas üksteise järel tulema teateid ennekuulmatuist kaotustest, poole armee kaotamisest, ja uus lahing osutus füüsiliselt võimatuks.

E i s a a n u d lahingut anda, kui polnud veel teateid kogutud, kui haavatud polnud ära korjatud, laskemoona-tagavara täiendatud, surnud loendatud, surmasaanud ülemate asemele uued määratud, kui mehed polnud söönud ja end välja maganud. Ühtlasi aga liikusid prantsuse väed (selle liikumishoo tõttu, mis nüüd oli suure-

nenud otsekui pöördvõrdeliselt kauguse ruuduga) kohe pärast lahingut juba järgmisel hommikul iseenesest vene vägedele peale. Kutuzov tahtis järgmisel päeval rünnata, ja kogu armee tahtis seda. Kuid selleks, et rünnata, ei jätku soovist seda teha; peab olema võimalus seda teha, kuid seda võimalust ei olnud. Tuli paratamatult ühe päevateekonna võrra tagasi tõmbuda, seejärel tuli niisama paratamatult tagasi tõmbuda teise ja kolmanda päevateekonna võrra, ja lõpuks, 1. septembril, kui armee jõudis Moskva alla, nõudis asjaolude jõud — hoolimata vägesid vallanud tunde suurest jõust —, et need väed läheksid Moskva taha. Ja väed taganesid veel ühe, viimase päevateekonna võrra ning andsid Moskva vaenlase kätte.

Nende inimeste ette, kes on harjunud mõtlema, et väejuhid koostavad sõdade ja lahingute plaane samal viisil, nagu igaüks meist oma kabinetis kaardi ees istudes kaalutleb, kuidas tema teatavas lahingus asju korraldaks, — nende inimeste ette kerkivad küsimused, miks Kutuzov tagasi tõmbudes ei talitanud nii või naa, miks ta ei asunud positsioonile Fili ees, miks ta kohe ei taganenud Kaluuga teele, Moskvat maha jättes, jne. Niiviisi mõtlema harjunud inimesed unustavad või ei tea neid paratamatuid tingimusi, milles alati toimub iga ülemjuhataja tegevus. Väejuhi tegevusel pole vähimatki sarnasust selle tegevusega, mida me endile kujutleme vabalt kabinetis istudes, arutades kaardil mingit sõjakäiku teatud hulga sõjaväega ühel ja teisel poolel, teataval maastikul ja alustades oma arutlusi mõnest teatavast momendist. Ülemjuhataja pole iialgi neis ükskõik missuguse sündmuse a l g u s e tingimustes, milles meie alati sündmust vaatleme. Ülemjuhataja viibib alati mingi areneva sündmusterea keskel ja nii, et ta iialgi, ühelgi silmapilgul ei ole suuteline läbi mõtlema toimuva sündmuse kogu tähtsust. Sündmuse tähtsus kujuneb välja märkamatult, iga silmapilguga, ja igal selle järjekindla, pideva kujunemise momendil on ülemjuhataja kõige keerulisema mängu, intriigide, murede, sõltumuse, võimu, kavade, nõuannete, ähvarduste, pettuste keskuses, ta peab vahetpidamata vastama loendamatule hulgale temale esitatavaile, sageli üksteisele vastukäivaile küsimustele.

Õpetatud sõjaväelased räägivad meile väga tõsiselt, et Kutuzov oleks pidanud juba ammu enne Fili küla väed viima Kaluuga teele, et keegi olevat koguni esitanud niisuguse kava. Kuid ülemjuhataja ees pole, eriti just raskel silmapilgul, mitte ainult üks kava, vaid on alati kümned kavad korraga. Ja kõik need strateegiale ning taktikale rajatud kavad on üksteisele vastukäivad. Näib, nagu oleks ülemjuhatajal tarvis ainult üks neist kavadest välja valida. Aga ka seda ei saa ta teha. Sündmused ja aeg ei oota. Oletame, et talle tehakse ettepanek 28. kuupäeval minna Kaluuga teele, samal ajal aga tuleb kihutades Miloradovitši juurest adjutant ja küsib, kas astuda kohe lahingusse prantslastega või taanduda. Ta peab kohe, silmapilk käsu andma. Taandumiskäsk aga eemaldab meid käänakust Kaluuga teele. Ning adjutandi järel küsib intendant, kuhu vedada toidumoon, ja hospidalide ülem, kuhu vedada haavatud; kuller Peterburist aga toob keisrilt kirja, mis ei luba rääkidagi Moskva mahajätmise võimalusest, ja ülemjuhataja võistleja, kes õõnestab tema jalgealust (niisuguseid leidub alati, ja neid pole mitte üks, vaid mitu), esitab uue kava, mis käib risti vastu Kaluuga teele pöördumise kavale; ülemjuhataja enda jõud aga nõuab und ja kosutust; autasust ilmajäänud auväärne kindral tuleb kaebama, ja elanikud anuvad kaitset; maastiku luurele saadetud ohvitser tuleb ja kannab ette otse vastupidist sellele, mida rääkis enne teda saadetud ohvitser; luuraja, sõjavang ja rekognostseerimiskäigul olnud kindral kirjeldavad igaüks isemoodi vaenlase vägede olukorda. Inimesed, kes on harjunud mitte mõistma või unustama neid iga ülemjuhataja tegevuse paratamatuid tingimusi, kirjeldavad meile näiteks vägede olukorda Filis ja leiavad seejuures, et ülemjuhataja võis 1. septembril täiesti vabalt lahendada Moskva mahajätmise või kaitsmise küsimuse, kuid seda küsimust ei saanud ollagi vene armee asudes viie versta kaugusel Moskvast. Millal siis otsustati see küsimus? Nii Drissa all kui ka Smolenski all, ja kõigepealt 24. augustil Ševardino all, ja 26. augustil Borodino all, ja igal Borodino juurest Fili juurde taandumise päeval, tunnil ja minutil.

III

Borodino alt taandunud vene väed seisid Fili lähedal. Jermolov, kes oli käinud positsiooni luurel, ratsutas feldmarssali juurde.

«Sellel positsioonil võidelda pole võimalik,» ütles ta. Kutuzov vaatas talle imestunult otsa ja käskis tal korrata oma sõnu. Kui Jermolov oli seda teinud, sirutas Kutuzov talle käe.

«Anna oma käsi,» ütles ta, keeras käe nii, et sai tema pulssi katsuda, ja ütles: «Sa pole terve, kullake. Mõtle järele, mis sa räägid.»

Poklonnaja mäel, kuue versta kaugusel Dorogomilovi väravast, väljus Kutuzov oma sõidukist ja istus tee äärde pingile. Suur hulk kindraleid kogunes tema ümber. Moskvast saabunud krahv Rastoptšin ühines nendega. Kogu see mitmeks rühmaks jagunenud hiilgav seltskond rääkis omavahel positsiooni kasulikkudest ja mittekasulikkudest külgedest, vägede seisukorrast, tulevikuplaanidest, Moskva olukorrast, üldse sõjalistest küsimustest. Kõigil oli tunne, et see oli sõjanõukogu, ehkki nad ei olnud selleks kokku kutsutud ja ehkki seda nõupidamist niiviisi ei nimetatud. Kõik kõnelused püsisid üldiste küsimuste piirides. Kui keegi teatas või küsiski isiklikke uudiseid, siis tehti seda sosinal ja mindi kohe jälle üle üldistele küsimustele; nalja, naeru ega naeratusi polnud kõigi nende inimeste hulgas mitte märgatagi. Kõik püüdsid ilmselt jõudu pingutades olukorra kõrgusel seista. Ja kõik rühmad püüdsid omavahel vesteldes püsida ülemjuhataja läheduses (kelle pink oli nende rühmade keskkohaks) ja rääkisid nii, et ta võiks neid kuulda. Ülemjuhataja kuulas ja laskis mõnikord korrata seda, mis ta ümber räägiti, kuid ei astunud ise kõnelusse ega väljendanud mingit arvamist. Kui ta oli natuke aega mõne rühma vestlust kuulanud, pöördus ta enamasti pettunud ilmel ära — nagu poleks räägitud hoopiski sellest, mida ta soovis teada. Ühed rääkisid väljavalitud positsioonist, arvustades mitte niipalju positsiooni ennast kui nende inimeste vaimseid võimeid, kes olid selle välja valinud; teised tõendasid, et viga oli tehtud varem, et lahingu oleks pidanud vastu võtma juba kahe päeva eest; kolmandad

rääkisid lahingust Salamanca all, millest jutustas äsja saabunud hispaania mundris prantslane Crossard. (See prantslane arutas ühe vene sõjaväes teeniva saksa printsiga Saragossa piiramist, ette nähes võimalust samal viisil kaitsta Moskvat.) Neljandas rühmas rääkis krahv Rastoptšin sellest, et ta on valmis koos Moskva maakaitsega hukkuma pealinna müüride ees, kuid et ta ikkagi peab kahetsema, et teda teadmatusse jäeti, ja et kui ta oleks varem teadnud, siis oleks asi olnud teisiti... Viiendad rääkisid oma strateegiliste arusaamiste sügavust näidates sellest suunast, mille väed peaksid võtma. Kuuendad rääkisid täielikku mõttetust. Kutuzovi nägu muutus ikka murelikumaks ja kurvemaks. Kõigist neist kõnelustest nägi Kutuzov ühte: Moskvat kaitsta polnud sõna tõsises mõttes mingit füüsilist võimalust, s. t. see oli niivõrd võimatu, et kui keegi pöörane ülemjuhataja oleks andnud käsu lahingusse astuda, siis oleks tekkinud segadus, aga lahingut poleks siiski toimunud; poleks toimunud sellepärast, et kõik kõrgemad ülemused mitte ainult ei pidanud seda positsiooni võimatuks, vaid arutasid oma kõnelustes ainult seda, mis juhtub pärast selle positsiooni kahtlematut mahajätmist. Kuidas võisid ülemused oma vägesid viia lahinguväljale, mida nad pidasid lahingu andmiseks kõlbmatuks? Alamad ülemused, isegi soldatid (kes ka arutlevad) pidasid positsiooni samuti võimatuks ega võinud seepärast minna võitlema, olles veendunud lüüasaamises. Kuigi Bennigsen nõudis selle positsiooni kaitsmist ja teised selle üle veel mõtteid vahetasid, polnud sel küsimusel iseenesest enam tähtsust, vaid see omas tähtsust ainult kui ettekääne vaidlemiseks ja intriigideks. Kutuzov mõistis seda.

Bennigsen oli valinud positsiooni ja nõudis, ägedalt oma vene patriotismi välja paista lastes (Kutuzov ei saanud seda kuulata nägu krimpsutamata), Moskva kaitsmist. Kutuzovile oli Bennigseni eesmärk päevselge: kaitse äpardumise korral veeretada süü Kutuzovile, kes oli väed ilma lahinguta Vorobjovi mägedeni toonud, edu korral see enda teeneks teha, ettepaneku tagasilükkamise korral aga pesta end puhtaks Moskva mahajätmise kuriteost. Kuid nüüd ei huvitanud see intriigiküsimus vana

meest. Teda paelus üksainus hirmus küsimus. Ja vastust sellele küsimusele ei kuulnud ta kelleltki. Küsimus seisis temale nüüd ainult selles: «Kas ma tõesti olen lasknud Napoleoni Moskvani ja millal ma ometi seda tegin? Millal see otsustus? Kas tõesti eile, kui ma saatsin Platovile käsu taganeda, või tunaeile õhtul, kui ma tukastasin ja käskisin Bennigsenil korraldusi teha? Või veel varem?... Aga millal, millal siis otsustus see kohutav asi? Moskva tuleb maha jätta. Väed peavad taganema, ja tarvis on see käsk anda.» Selle hirmsa käsu andmine oli tema meelest niisama hea kui armee juhatamisest loobumine. Kuid vähe sellest, et ta armastas võimu ja oli sellega harjunud (teda ärritasid auavaldused, mida osutati vürst Prozorovskile, kelle all ta Türgis teenis), — ta oli veendunud, et tema oli määratud Venemaad päästma ja et ta ainult sellepärast, keisri tahtmise vastu ja rahva tahtel, oli valitud ülemjuhatajaks. Ta oli veendunud, et ainult tema võis neis raskeis tingimustes püsida vägede eesotsas, et ainult tema kogu maailmas suutis ilma õuduseta taluda teadmist, et ta vastaseks on võitmatu Napoleon; ja ta mõtles hirmuga käsule, mille ta pidi andma. Kuid midagi oli tarvis otsustada, tuli lõpetada need kõnelused ta ümber, mis hakkasid liiga vabaks muutuma.

Ta kutsus vanemad kindralid enda juurde.

«Ma tête, fut-elle bonne ou mauvaise, n'a qu'à s'aider d'elle même,»[1] ütles ta pingilt tõustes ja sõitis Filisse, kus seisid tema sõidukid.

IV

Talupoeg Andrei Savostjanovi avarasse, kõige paremasse kambrisse kogunes kell kaks sõjanõukogu. Suure talupere mehed, naised ja lapsed olid kokku surutud peretuppa teisel pool esikut. Ainult Andrei lapselaps Malaša, kuueaastane tüdrukuke, kellele vürstlik hiilgus oli teed juues ja tema pead silitades andnud tüki suhkrut, oli jäänud suurde tuppa ahju peale. Malaša silmitses ahju pealt arglikult ning rõõmsalt kindralite nägusid, mundreid ja riste, kes üksteise järel tuppa tulid ja puhtas nurgas

[1] Olgu mu pea hea või halb, aga ta peab end ise aitama,

pühapiltide all laiadel pinkidel istet võtsid. Vanaisa, nagu Malaša endamisi Kutuzovit nimetas, ise istus neist eraldi, pimedas nurgas ahju taga. Ta istus sügavale kokkupandavasse tugitooli vajunult, ähkis alatasa ja kohendas kuuekaelust, mis oli küll avatud, kuid näis ikkagi tema kaela pigistavat. Sissetulijad astusid üksteise järel feldmarssali juurde; mõnedel ta surus kätt, teistele noogutas pead. Adjutant Kaissarov tahtis Kutuzovi vastas oleva akna eest eesriiet kõrvale tõmmata, kuid Kutuzov andis talle vihaselt käega märku, ja Kaissarov sai aru, et vürstlik hiilgus ei taha, et ta nägu nähtaks.

Kuusepuust perelaua ümber, millel lebas maakaarte, plaane, pliiatseid ja pabereid, kogunes nii palju rahvast, et tentsikud tõid veel ühe pingi ning asetasid laua äärde. Sellele pingile istusid äsja tulnud Jermolov, Kaissarov ja Toll. Otse pühapiltide all, aukohal, istus Barclay de Tolly, Georgi rist kaelas, kahvatu, haiglase näoga ja kõrge laubaga, mis sulas ühte palja pealaega. Juba teist päeva piinas teda palavik, ja praegu olid tal külmavärinad ning ta kondid valutasid. Tema kõrval istus Uvarov ja rääkis kiiresti žestikuleerides Barclayle midagi tasasel häälel (nagu rääkisid kõik teisedki). Väike ümmargune Dohturov kuulas tähelepanelikult, kulmud kõrgele tõstetud ja käed kõhu peal ristis. Teisel pool istus krahv Ostermann-Tolstoi, julgete näojoontega ja säravate silmadega laia pead käele toetades, ja näis olevat oma mõtteisse süvenenud. Rajevski kähardas harjunud liigutusega ettepoole oma musti juukseid meelekohtadel ja vaatas kärsitult kord Kutuzovi, kord ukse poole. Konovnitsõni kindlal, ilusal ja heasüdamlikul näol mängles õrn ning kaval naeratus. Ta oli kohanud Malaša pilku ja andis talle silmadega märku, mis tüdruku naeratama pani.

Kõik ootasid Bennigseni, kes positsiooni veelkordse ülevaatuse ettekäändel lõpetas oma maitsvat lõunasööki. Teda oodati kella neljast kuueni ega alustatud kogu selle aja jooksul nõupidamist, vaid aeti vaiksel häälel kõrvalist juttu.

Alles siis, kui Bennigsen kambrisse astus, nihutas Kutuzov end oma nurgast välja, lauale ligemale, kuid ainult niipalju, et lauale toodud küünlad ta nägu ei valgustanud.

Bennigsen avas nõupidamise küsimusega: «Kas jätta Venemaa püha ja põline pealinn ilma lahinguta maha või kaitsta teda?» Järgnes pikk ja üldine vaikimine. Kõik näod süngestusid ja vaikuses kuuldus Kutuzovi tigedat ähkimist ning kõhatamist. Kõik silmad vaatasid temale. Ka Malaša vaatas vanaisa poole. Ta oli Kutuzovile kõige lähemal ja nägi, kuidas vanaisa nägu kortsu tõmbus: ta näis nagu kavatsevat nutma hakata. Kuid see ei kestnud kaua.

«Venemaa püha, põline pealinn!» hakkas ta äkki rääkima, korrates vihase häälega Bennigseni sõnu ja vihjates sellega nende sõnade võltsile kõlale. «Lubage teile öelda, teie hiilgus, et sel küsimusel pole venelase jaoks mõtet. (Ta vajus oma raske kehaga ettepoole.) Niisugust küsimust ei saa üles tõsta ja niisugusel küsimusel pole mõtet. Küsimus, mille arutamiseks ma palusin neil härradel kokku tulla, on sõjaline küsimus. Küsimus on järgmine: Venemaa pääsemine on armees. Kas on kasulikum riskida lahingut vastu võttes armee ja Moskva kaotamisega, või on parem Moskva ära anda ilma lahinguta? See on küsimus, mille kohta ma soovin teada teie arvamist.» (Ta laskus tagasi tooliseljale.)

Algasid vaidlused. Bennigsen ei pidanud mängu veel kaotatuks. Mööndes Barclay ja teiste arvamise õigsust, et on võimatu kaitselahingut vastu võtta Fili all, soovitas ta, tulvil vene patriotismi ning armastust Moskva vastu, viia väed öösel paremalt tiivalt vasakule ja anda järgmisel päeval löök prantslaste paremale tiivale. Arvamised läksid lahku, vaieldi selle mõtte poolt ja vastu. Jermolov, Dohturov ja Rajevski nõustusid Bennigseni arvamisega. Kas tundsid nad vajadust ohvrit tuua enne pealinna mahajätmist või juhtisid neid mõned teised isiklikud kaalutlused, kuid need kindralid nagu ei saanud aru, et praegune nõupidamine ei saa muuta asjade paratamatut käiku ja et Moskva ongi juba maha jäetud. Teised kindralid mõistsid seda, jätsid Moskva-küsimuse kõrvale ja rääkisid sellest suunast, mille väed peaksid taandumisel võtma. Malaša, kes üksisilmi jälgis seda, mis ta ees toimus, sai nõupidamise tähendusest teisiti aru. Talle näis, et tegemist on ainult isikliku heitlusega «vanaisa» ja «pikahõlmalise» vahel, nagu ta nimetas

Bennigseni. Ta nägi, et nad teineteisega rääkides vihastasid, ja südames hoidis ta vanaisa poole. Keset jutuajamist märkas ta kiiret, kavalat pilku, mille vanaisa heitis Bennigsenile, ja seejärel märkas ta oma rõõmuks, et vanaisa pikahõlmalisele midagi öeldes temast jagu sai. Bennigsen punastas äkki ja hakkas vihaselt kõndima mööda tuba. Sõnadeks, mis Bennigsenile niiviisi mõjusid, oli Kutuzovi poolt rahuliku ja vaikse häälega väljendatud arvamus Bennigseni ettepaneku kasulikkusest või mittekasulikkusest: vägede ümberpaigutamisest öösel paremalt tiivalt vasakule, et rünnata prantslaste paremat tiiba.

«Mina, mu härrad,» ütles Kutuzov, «ei saa krahvi plaani heaks kiita. Vägede ümberpaigutused vaenlase ligiläheduses on alati ohtlikud, ja sõjaajalugu kinnitab seda kaalutlust. Nii näiteks ... (Kutuzov jäi nagu mõttesse, otsides näidet ja vaadates selge, naiivse pilguga Bennigsenile otsa.) Võtame näiteks kas või Friedlandi lahingu, mida krahv minu arvates hästi mäletab ja mis ... mitte täiesti ei õnnestunud ainult sellepärast, et meie vägesid ümber paigutati liiga vaenlase läheduses ...» Järgnes mõni hetk vaikust, mis tundus kõigile väga pikk.

Vaidlused algasid jälle, kuid ühtelugu tekkis vaheaegu ja oli tunda, et pole enam millestki rääkida.

Ühel niisugusel vaheajal ohkas Kutuzov raskesti, otsekui valmistudes rääkima. Kõik vaatasid ta poole.

«Eh bien, messieurs! Je vois que c'est moi qui payerai les pots cassés,»[1] ütles ta. Ja pikkamisi püsti tõustes astus ta laua juurde. «Mu härrad, ma kuulsin teie arvamisi. Mõned ei nõustu minuga. Kuid (ta peatus) võimuga, mille mulle on andnud mu keiser ja isamaa, käsin ma taganeda.»

Seejärel hakkasid kindralid laiali minema sellesama piduliku ning sõnatu ettevaatlikkusega, millega laiali minnakse pärast matuseid.

Mõned kindralid ütlesid ülemjuhatajale midagi vaikse, hoopis teise häälega, kui nad olid rääkinud nõupidamisel.

Malaša, keda juba ammu oodati õhtusöögile, laskus ettevaatlikult, paljaid jalgu ahju astmetele toetades,

[1] Noh, mu härrad, ma näen, et mina pean purustatud potid välja maksma,

tagurpidi ahju pealt alla ja lipsas kindralite jalge vahelt läbi pugedes uksest välja.

Olles kindralid ära saatnud, istus Kutuzov kaua, küünarnukid lauale toetatud, ja mõtles ikka sellele hirmsale küsimusele: «Millal, millal siis ometi otsustati, et Moskva jäetakse maha? Millal toimus see, mis küsimuse otsustas, ja kes on selles süüdi?»

«Seda, seda ma ei oodanud,» ütles ta adjutant Schneiderile, kes hilja öösel ta juurde sisse astus. «Seda ma ei oodanud! Seda ma ei arvanud!»

«Te peate puhkama, teie hiilgus,» ütles Schneider.

«Ah, ei! Küllap nad hakkavad mul hobuseliha õgima nagu türklased!» hüüdis Kutuzov talle vastamata ja põrutas oma lihava rusikaga vastu lauda. «Küllap hakkavad nemadki, kui ainult ...»

V

Hoopis teisiti, vastupidi Kutuzovile, tegutses samal ajal Rastoptšin, keda me kujutleme veelgi tähtsama sündmuse, kui seda oli sõjaväe taandumine ilma lahinguta, nimelt Moskva mahajätmise ja mahapõletamise juhina.

See sündmus — Moskva mahajätmine ja mahapõletamine — oli niisama paratamatu kui vägede taandumine ilma võitluseta Moskva taha pärast Borodino lahingut.

Iga venelane oleks võinud — mitte targutuste, vaid selle tunde põhjal, mis peitub meis ja peitus meie isades, — ette ütelda seda, mis juhtus.

Smolenskist peale kõigis Venemaa linnades ja külades toimus ilma krahv Rastoptšini ja tema lendlehtede kaasabita seesama, mis sündis Moskvas. Rahvas ootas ükskõikselt vaenlast, ei tõstnud mässu, ei olnud ärevil, ei kiskunud kedagi tükkideks, vaid ootas rahulikult oma saatust, tundes endas jõudu kõige raskemal hetkel toime tulla sellega, mida oli tarvis teha. Ja niipea kui vaenlane lähemale tuli, lahkusid elanikkonna rikkamad kihid oma varandust maha jättes; vaesemad jäid paigale ja põletasid ning hävitasid seda, mis oli maha jäänud.

Teadmine, et see nii toimub ja et see alati nii toimub,

peitus ja peitub vene rahva hinges. Ja see teadmine — ja veelgi enam: eelaimus, et Moskva ära võetakse, — peitus 1812. aastal vene Moskva seltskonna teadvuses. Need, kes hakkasid Moskvast juba juulis ja augusti algul ära sõitma, näitasid, et nad seda ootasid. Need, kes sõitsid ära sellega, mida nad said kaasa võtta, maju ja poolt varandust maha jättes, talitasid niiviisi selle varjatud, latentse patriotismi tõttu, mis ei väljendu fraasides ega laste tapmises isamaa päästmiseks ega muis seda laadi ebaloomulikes tegudes, vaid mis väljendub märkamatult, lihtsalt, orgaaniliselt ja mis seetõttu alati annab kõige paremaid tulemusi.

«Häbi on põgeneda hädaohu eest; ainult argpüksid põgenevad Moskvast,» räägiti neile. Rastoptšin sisendas neile oma lendlehtedes, et Moskvast ära sõita on häbistav. Neil oli häbi saada argpükside nimetuse osaliseks, oli häbi sõita, kuid nad sõitsid siiski, teades, et nii oli tarvis. Miks nad sõitsid? Ei saa oletada, et Rastoptšin ajas neile hirmu peale õudustega, mida Napoleon toime pani alistatud maades. Ära sõitsid — ja sõitsid esimestena — rikkad, haritud inimesed, kes väga hästi teadsid, et Viin ja Berliin jäid terveks ja et elanikud seal Napoleoni okupatsiooni ajal lõbusalt aega veetsid võluvate prantslastega, keda siis nii väga armastasid vene mehed ja eriti daamid.

Nad sõitsid sellepärast, et venelastele ei saanud olla küsimust, kas neil Napoleoni valitsuse all Moskvas oleks hea või halb. Prantslaste valitsuse all oli võimatu olla: see oli kõige halvem. Nad sõitsid ära ka juba enne Borodino lahingut, ja veel kiiremini pärast Borodino lahingut — hoolimata üleskutsest linna kaitsta, hoolimata Moskva ülemjuhataja teadaandest, et ta kavatseb Iveri jumalaema pildi all võitlusse minna, hoolimata õhupallidest, mis pidid prantslastele hukatust tooma, ja hoolimata kõigest sellest lobast, mida Rastoptšin kirjutas oma lendlehtedes. Nad teadsid, et sõjavägi peab võitlema, ja et kui sõjavägi seda ei suuda, siis preilidega ja teenijaskonnaga ei saa Kolmele Mäele Napoleoniga sõdima minna, vaid on tarvis ära sõita, nii kahju kui ongi oma varandust hukkumisele jätta. Nad sõitsid ära ega mõelnud, milline ülev tähtsus on hiiglasuurel, rikkal pealinnal, mille elanikud on maha jätnud ja mis on tulele ohvriks antud (suur inimtühi puulinn peab paratamatult maha põlema); nad sõitsid ära igaüks omaette, kuid ainult seetõttu, et nad ära sõitsid, toimus ühtlasi too ülev sündmus, mis jääb alatiseks vene rahva kuulsusrikkamaks teoks. See proua, kes juba juunis kolis oma moorlaste ja naisnarridega Moskvast Saraatovi kubermangu külasse ähmase teadmisega, et tema ei taha hakata Bonaparte'i ümmardajaks, ja hirmuga, kas teda vahest krahv Rastoptšini käsul kinni ei peeta, — see proua tegi lihtsalt ja tõemeeli seda suurt tööd, mis päästis Venemaa. Krahv Rastoptšin aga, kes kord häbistas neid, kes ära sõitsid, kord ametiasutusi evakueeris, kord purjus inimrämpsule kõlbmatuid relvi välja jagas, kord pühapilte appi võttis, kord Avgustinil keelas säilmeid ja ikoone välja viia, kord kõik Moskvas olevad eraveokid rekvireeris, kord saja kolmekümne kuuel vankril ära vedas õhupalli, mida valmistas Leppich, kord sellele vihjas, et ta Moskva maha põletab, kord jutustas, kuidas ta oma maja maha põletas ja prantslastele proklamatsiooni kirjutas, kus ta neile pateetiliselt ette heitis, et nad laastasid tema laste-varjupaiga; kes kord endale võttis Moskva mahapõletamise au, kord sellest lahti ütles, kord rahvast käskis kõik salakuulajad kinni püüda ja enda juurde tuua, teinekord rahvale selle eest etteheiteid tegi, kord kõiki prantslasi Moskvast välja saatis, teinekord proua Auber-Chalmé, kes oli Moskva prantslastest elanikkonna keskseks kujuks, linna jättis, ja ilma erilise põhjuseta käskis kinni võtta ning asumisele saata vana auväärse postidirektori Kljutšarjovi, kord rahvast Kolmele Mäele kogus, et prantslastega võidelda, kord samast rahvast lahti saada püüdes talle inimese tappa andis ja ise tagavärava kaudu ära sõitis; kes kord rääkis, et ta ei ela üle Moskva õnnetust, teinekord albumitesse prantsuskeelseid värsse kirjutas oma osavõtu kohta sellest asjast,[1] — see mees ei mõistnud toimuva sündmuse tähendust, vaid tahtis ainult ise midagi teha, kedagi imestama panna, sooritada midagi patrioo-

[1] *Je suis né Tartare. Je voulus être Romain. Les Français m'appelèrent barbare. Les Russes — Georges Dandin.* S. t.: Ma sündisin tatarlasena. Ma tahtsin olla roomlane. Prantslased nimetasid mind barbariks. Venelased — Georges Dandin'iks.

tilis-sangarlikku, ja lõbutses nagu poisike Moskva mahajätmise ja põletamise üleva ning paratamatu sündmuse puhul ja püüdis oma väikese käega kord ergutada, kord pidurdada määratu suure, teda enesega kaasa viiva rahvavoolu hoogu.

VI

Eleen oli ühes õukonnaga Vilnost Peterburi tagasijõudmise järel täbaras olukorras.

Peterburis oli Eleen kellegi kõrges riigiametis oleva aukandja erilise soosingu osaline. Vilnos aga oli ta lähedasse vahekorda astunud noore välismaise printsiga. Kui ta Peterburi tagasi tuli, olid prints ja aukandja mõlemad Peterburis, mõlemad nõudsid oma õigust, ning Eleeni ette kerkis tema karjääris esmakordne ülesanne: säilitada lähedased suhted mõlemaga, kumbagi solvamata.

See, mis mõnele teisele naisele oleks tundunud raskena ja koguni võimatuna, ei tekitanud kordagi peamurdmist krahvinna Bezuhhovale, kel nähtavasti mitte asjata polnud väga targa naise kuulsus. Kui ta oleks oma tegusid varjama hakanud ja ebamugavast olukorrast kavalusega välja rabelda püüdnud, siis oleks ta just sellega oma asja ära rikkunud, tunnistades end süüdlaseks; Eleen seevastu aga, nagu tõeliselt suur inimene, kes võib kõik, mis ta tahab, asetas end kohe õiglase ossa, millesse ta siiralt uskuski, kõiki teisi aga süüdlaste ossa.

Kui noor välismaine isik esimest korda julges talle etteheiteid teha, tõstis Eleen uhkelt oma ilusa pea ja ütles pooleldi tema poole pöördudes kindlalt:

«Voilà l'égoisme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme gui a été plus qu'un père pour moi.»[1]

[1] Oh, seda meeste isekust ja julmust! Muud ma ei oodanudki. Naine ohverdab end teie heaks, ta kannatab, ja seal on tänu selle eest. Mis õigus on teil, kõrgus, minult aru pärida mu sõprustunnete ja kiindumuste üle? See inimene on mulle enam kui isaks olnud.

See isik tahtis midagi öelda. Eleen ei lasknud tal rääkida. *«Eh bien, oui,»* ütles ta, *«peut être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un pére, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui a rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à dieu et à ma conscience,»*[1] lõpetas ta, puudutades käega oma kõrgele kerkinud kaunist rinda ning vaadates taeva poole.

«Mais écoutez moi, au nom de dieu.»

«Epousez moi, et je serai votre esclave.»

«Mais c'est impossible.»

«Vous ne daignez pas descendre jusqu'à moi, vous . . .»[2] ütles Eleen nutma puhkedes.

Isik hakkas teda lohutama. Eleen aga rääkis läbi pisarate (otsekui end unustades), et miski ei saa teda takistada mehele minemast, et on olemas näiteid (siis oli alles vähe näiteid, aga ta nimetas Napoleoni ja teisi kõrgeid isikuid), et ta pole iial oma mehele naiseks olnud ja et teda on ohvriks toodud.

«Aga seadused, usk . . .» rääkis isik juba alla andes.

«Seadused, usk . . . Milleks neid siis välja mõeldi, kui nad seda teha ei saaks!» ütles Eleen.

Tähtis isik imestas, et nii lihtne mõte temale pähe ei tulnud, ja küsis nõu Jeesuse Ühingu pühadelt vendadelt, kellega ta oli lähedases vahekorras.

Mõne päeva pärast esitleti Eleenile ühel neist võluvaist pidudest, mida ta korraldas oma suvilas Kamennõi Ostrovil, mitte enam noort, lumivalgete juustega ja mustade säravate silmadega kütkestavat m-r de Jobert'i, *un Jésuite à robe courte*[3], kes aias, ilutulestiku valgusel

[1] Nojah, võib-olla pole tal minu vastu mitte just isalikud tunded, kuid see pole põhjuseks, et ma tema ees oma ukse suleksin. Ma pole mees, et tänamatu olla. Teadke, kõrgus, et kõige üle, mis minu sisimatesse tunnetesse puutub, annan ma aru ainult jumalale ja oma südametunnistusele,

[2] Kuulake mind ometi ära, jumala pärast.
Abielluge minuga, ja ma olen teie ori.
Kuid see on võimatu.
Te ei pea mind selle vääriliseks, et minuni alla laskuda, te . . .

[3] lühikese talaariga jesuiiti,

ja muusikahelide saatel, Eleeniga kaua aega vestles armastusest jumala, Kristuse ja jumalaema südame vastu ning lohutustest, mida selles ja tulevases elus pakub ainuõige katoliku usk. Eleen oli liigutatud, ja mitu korda olid temal ja m-r de Jobert'il pisarad silmas ning nende hääl värises. Tants, millele kavaler tuli Eleeni kutsuma, katkestas ta vestluse tema tulevase *directeur de conscience*'iga[1]. Kuid järgmisel päeval tuli m-r de Jobert üksinda õhtul Eleeni juurde ja hakkas siitpeale sageli tema juures käima.

Ühel päeval läks ta krahvinnaga katoliku kirikusse, kus Eleen laskus põlvili altari ette, mille juurde ta oli viidud. Mitte enam noor, kütkestav prantslane pani talle käed pea peale, ja nagu ta ise hiljem rääkis, tundis ta midagi karge tuulepuhangu taolist, mis hoovas ta hinge. Talle selgitati, et see oli *la grâce*[2].

Siis toodi tema juurde abee *à robe longue*[3]; see võttis teda pihile ja andis talle ta patud andeks. Järgmisel päeval toodi talle kastike, milles oli armulaualeib, ja jäeti see talle tarvitamiseks koju. Mõne päeva pärast sai Eleen oma heameeleks teada, et ta on nüüd astunud ainuõige katoliku kiriku rüppe ja et lähemail päevil saab paavst ise temast teada ja saadab talle mingi dokumendi.

Kõik, mis sel ajal tema ümber ja temaga toimus, kogu see tähelepanu, mida nii paljud targad mehed talle osutasid ja mis väljendus nii meeldivais, peentes vormides; ja tuvilik puhtus, milles ta nüüd viibis (ta kandis kogu selle aja valgeid kleite valgete lintidega), — kõik see valmistas talle heameelt; kuid selle heameele pärast ei lasknud ta hetkekski silmast oma eesmärki. Ja nagu see alati on, et kavaluses trumpab rumal inimene targema üle, nõudis ta, mõistes, et kõigi nende sõnade ning askelduste peamiseks eesmärgiks on see, et teda katoliku usku pöörates saada temalt raha jesuiitide asutuste heaks (mida talle mõista anti), — nõudis Eleen enne raha andmist, et temaga sooritataks need mitmesugused operatsioonid, mis vabastaksid ta

[1] südametunnistuse juhtijaga.
[2] taevane arm.
[3] pika talaariga;

mehest. Tema arusaamise järgi seisis iga usundi mõte ainult selles, et inimese soovide rahuldamisel teatavaist sündsusenõudeist kinni pidada. Ja selle sihiga nõudis ta ühes oma vestluses pihiisaga tungivalt vastust küsimusele, millisel määral seob teda ta abielu.

Nad istusid salongis akna juures. Oli videvik. Aknast hoovas lillede lõhna. Eleen oli valges, rinna ja õlgade kohalt läbipaistvas kleidis. Hästitoidetud abee lihava, siledaks aetud lõuaga, meeldiva tugeva suuga ja valgete kätega, mis olid vaguralt põlvedele kokku pandud, istus Eleeni ligidal, vaatas, kerge naeratus huultel, tema ilust rahulikult vaimustatud pilguga aeg-ajalt talle näkku ja esitas oma vaadet neid huvitavas küsimuses. Eleen vaatas rahutult naeratades tema käharaid juukseid ja siledaks aetud, mustendavaid täidlasi põski ning ootas iga silmapilk uut pööret vestluses. Kuid abee, ehkki ta ilmselt nautis kaasvestleja ilu, oli innustunud oma asjaajamise meisterlikkusest.

Südametunnistuse juhtija arutluste käik oli järgmine. Olles teadmatuses selle tähendusest, mis te tegite, andsite abielutruuduse-tõotuse mehele, kes omalt poolt, astudes abiellu, ilma et ta oleks uskunud abielu religioossesse tähendusse, pani toime pühaduserüvetuse. Sel abielul polnud kahesugust tähendust, mis abielul peab olema. Kuid sellest hoolimata sidus teid teie tõotus. Te taganesite sellest. Mis te sellega korda saatsite? Kas *péché véniel* või *péché mortel*?[1] *Péché véniel,* sest te tegite seda ilma paha kavatsuseta. Kui te nüüd eesmärgiga lapsi saada astuksite uude abiellu, siis võiks teie patt leida andeksandmist. Kuid küsimus jaguneb jälle kaheks: esiteks...

«Aga mina arvan,» ütles äkki igavust tundma hakanud Eleen oma võluva naeratusega, «et ma ainuõigesse usku astumise järel ei saa olla seotud sellega, mida väär usk mulle peale pani.»

Directeur de conscience[2] oli hämmastunud keerdküsimuse nii lihtsast lahendusest. Ta oli vaimustatud oma õpilase edusammude ootamatust kiirusest, kuid ei saa-

[1] Kas andestatava patu või surmapatu?
[2] Südametunnistuse juhtija

nud lahti öelda oma vaevaga ülesehitatud loogiliste argumentide ehitisest.

«Entendons nous, comtesse,»[1] ütles ta naeratades ja hakkas oma pihitütre arutlusi ümber lükkama.

VII

Eleen mõistis, et asi oli vaimulikust vaatekohast väga lihtne ja kerge, kuid et tema juhtijad tegid raskusi ainult sellepärast, et nad kartsid seda, kuidas ilmalik võim asjale vaatab.

Ja seepärast otsustas Eleen, et tarvis on seltskonnas seda asja ette valmistada. Ta äratas raugast aukandjas armukadedust ja ütles talle sedasama, mida oma esimeselegi austajale, s. t. asetas küsimuse nii, et ainsaks teeks tema peale õigusi omandada on abiellumine temaga. Vana tähtis isik oli esimesel silmapilgul samuti rabatud sellest ettepanekust abielluda naisega, kelle mees elab, nagu teinegi, noor isik; kuid Eleeni vankumatu veendumus, et see on niisama lihtne ja loomulik, nagu neiugi meheleminek, mõjus temalegi. Kui Eleeni enda juures oleks märgata olnud vähimaidki kõhkluse, häbi või salatsemise tundemärke, siis oleks ta mängu kahtlemata kaotanud; kuid tal mitte ainult ei puudunud need salatsemise ja häbi tunnused, vaid vastupidi, ta jutustas oma lähedaile sõpradele (selleks aga oli kogu Peterburi) lihtsalt ja heasüdamliku naiivsusega, et nii prints kui aukandja on palunud tema kätt ja et ta armastab mõlemaid ning kardab kurvastada nii üht kui teist.

Peterburis levis jalamaid kuuldus — mitte sellest, et Eleen tahab end oma mehest lahutada lasta (kui oleks levinud see kuuldus, siis oleksid väga paljud hukka mõistnud niisuguse ebaseadusliku kavatsuse), vaid levis otse kuuldus sellest, et õnnetu, huvitav Eleen ei jõua otsusele, kumma mehega abielluda. Küsimus ei seisnud enam selles, kuivõrd see on võimalik, vaid ainult selles, kumb partii on kasulikum ja kuidas vaatab asjale õukond. Leidusid tõepoolest mõned paadunud inimesed, kes ei osanud tõusta küsimuse kõrgusele ja nägid selles kavatsuses abielu sakramendi rüvetamist; kuid säära-

[1] Püüdkem teineteisest aru saada, krahvinna.

seid oli vähe ja nad vaikisid, enamik aga oli huvitatud õnnest, mis Eleenile oli osaks saanud, ja sellest, kumb valik oleks parem. Sellest aga, kas on hea või halb teisega abielluda, kui mees on elus, ei räägitud, sest selle küsimuse olid meist targemad inimesed (nagu öeldi) ilmselt juba otsustanud, ja kahtlemine selles, kas küsimus oli õieti otsustatud, oleks tähendanud riski näidata oma rumalust ja oskamatust maailmas elada.

Üksnes Marja Dmitrijevna Ahrossimova, kes sel suvel oli Peterburi tulnud, et ühe oma pojaga kokku saada, julges otseselt väljendada oma arvamist, mis käis vastu seltskonna arvamisele. Eleeni ballil kohates peatas Marja Dmitrijevna teda keset saali ja ütles talle üldises vaikuses oma jämeda häälega:

«Teil siin on hakatud mehe eluajal mehele minema. Sa ehk arvad, et oled sellega midagi uut välja mõtelnud? Hiljaks oled jäänud, kullake. Juba ammugi on välja mõeldud. Kõigis... tehakse seda.» Ja nende sõnadega läks Marja Dmitrijevna harjunud ähvardava liigutusega oma laiu varrukaid üles käärides ja karmilt ringi vaadates üle saali.

Marja Dmitrijevnale — kuigi teda kardeti — vaadati Peterburis nagu narrile ja seepärast märgati tema öeldud sõnadest ainult jämedat sõna ja korrati seda sosinal üksteisele, oletades, et selles sõnas sisalduski öeldu tuum.

Vürst Vassili, kes viimasel ajal eriti sagedasti unustas, mis ta rääkis, ja sada korda korrutas ühte ja sedasama, ütles iga kord, kui ta juhtus oma tütart nägema:

«Hélène, j'ai un mot à vous dire,» ütles ta, teda kõrvale viies ja kättpidi allapoole tõmmates. *«J'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de vous savoir... Vous avez tant souffert... Mais, chère enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que je vous dis.»*[1] Ja alati ühesugust

[1] Eleen, mul on sulle midagi öelda. Olen kuulnud mõnedest kavatsustest... Sa tead. Noh, mu kallis laps, sa tead, et minu isasüda tunneb rõõmu, teades, et sa... Sa oled nii palju kannatanud... Aga, kallis laps... küsi nõu ainult oma südamelt. See on kõik, mis ma sulle ütlen.

erutust varjates surus ta oma põse vastu tütre põske ning eemaldus.

Bilibin, kes polnud kaotanud kõige targema mehe kuulsust ja oli Eleeni omakasupüüdmatuks sõbraks — üheks neist sõpradest, keda suurtel daamidel alati on, meessõpradest, kes ei saa iial esineda armunute osas —, Bilibin ütles kord *en petit comité*[1] oma sõbrale Eleenile oma arvamise kogu selle asja kohta.

«Ecoutez, Bilibine,» (Eleen kutsus selliseid sõpru nagu Bilibin alati perekonnanime järgi) ja ta puudutas oma valge, sõrmustes käega tema frakikäist. *«Dites-moi comme vous diriez à une soeur, que dois-je faire? Lequel des deux?»*[2]

Bilibin tõmbas naha kulmude kohal kortsu ja jäi naeratades mõttesse.

«Vous ne me prenez pas en ootamatult, *vous savez,»* ütles ta. *«Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez vous. Si vous épousez le prince* (see oli noor mees),» ta tõmbas sõrme konksu, *«vous perdez pour toujours la chance d'épouser l'autre, et puis vous mécontentez la Cour. (Comme vous savez, il y a une espèce de parenté.) Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers jours, et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de mésalliance en vous épousant.»*[3] ja Bilibin laskis naha sirgu.

«Voilà un véritable ami!» ütles Eleen särava näoga, veel kord käega Bilibini käist puudutades. *«Mais c'est que j'aime l'un et l'autre, je ne voudrais pas leur faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous teux,»*[4] ütles ta.

[1] intiimses ringis

[2] Kuulge, Bilibin. Ütelge mulle, nagu te ütleksite oma õele, mis ma pean tegema? Kumb neist kahest?

[3] Te ei taba mind ootamatult, te teate. Tõelise sõbrana olen pikemat aega teie asjale mõelnud. Vaadake. Kui teie abiellute printsiga, siis te kaotate igaveseks võimaluse olla teise naine ja pealegi pahandate õukonda. (Nagu te teate, on siia segatud sugulus.) Aga kui te abiellute vana krahviga, siis teete tema viimased päevad õnnelikuks, ja hiljem, kui te olete tema lesk... siis ei oleks printsile enam alandav teiega abielluda,

[4] Olete mu tõeline sõber! Kuid ma armastan ju neid mõlemaid ega tahaks kumbagi neist kurvastada. Ma annaksin oma elu, et mõlemaid õnnelikuks teha,

Bilibin kehitas õlgu, sellega väljendades, et niisuguses hädas ei saa isegi tema aidata.

«Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'appelle poser carrément la question. Elle voudrait épouser tous les trois à la fois,»[1] mõtles Bilibin.

«Aga ütelge, kuidas vaatab teie mees sellele asjale?» küsis ta, kuna ta oma reputatsiooni kindluse tõttu ei kartnud end nii lihtsameelse küsimusega alandada. «Kas ta nõustub?»

«Ah! Il m'aime tant!» ütles Eleen, kellele millegipärast näis, et ka Pierre teda armastab. *«Il fera tout pour moi.»*[2]

Bilibin tõmbas naha kortsu, et märkida *mot'* valmimist.

«Même le divorce,»[3] ütles ta.

Eleen hakkas naerma.

Inimeste hulgas, kes julgesid kahelda kavatsetava abielu seaduslikkuses, oli Eleeni ema, vürstinna Kuragina. Teda vaevas alatasa kadedus tütre vastu, ja nüüd, kus kadeduse põhjus oli vürstinna südamele kõige lähedasem, ei suutnud ta leppida selle mõttega. Ta pidas vene preestriga nõu selle üle, kuivõrd on võimalik abielulahutus ja uuesti abiellumine, kui mees on elus, ja preester ütles talle, et see on võimatu, ning viitas ta rõõmuks evangeeliumitekstile, milles (nagu preestrile näis) täiesti eitatakse abiellumise võimalust mehe eluajal.

Relvastatud nende argumentidega, mis talle näisid ümberlükkamatuina, sõitis vürstinna hommikul vara oma tütre juurde, et teda üksi kodunt leida.

Ema vastuväited ära kuulanud, naeratas Eleen vaguralt ning pilkavalt.

«Aga on ju selgesti öeldud: kes abiellub lahutatud naisega...» sõnas vana vürstinna.

«Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs,»[4] ütles Eleen, kõnelust vene keelelt prantsuse keelele üle viies,

[1] Kange naine! See alles asetab küsimuse otsekoheselt. Ta tahaks ühtaegu kõigi kolme naiseks olla,

[2] Ah! Ta armastab mind nii väga! Ta teeb minu heaks kõik.

[3] Isegi abielulahutuse,

[4] Ah, ema, ärge rääkige rumalusi. Te ei saa millestki aru. Minu seisundis on mul kohustusi,

kuna vene keelt kasutades näis talle tema asjas alati mingi ebaselgus olevat.

«Aga, mu sõber...»

«Ah, maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père, qui a le droit de donner des dispenses...»[1]

Sel hetkel astus sisse Eleeni juures elav seltsidaam ja teatas, et tema kõrgus on saalis ja soovib teda näha.

«Non, dites lui que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué parole.»[2]

«Comtesse, à tout péché miséricorde,»[3] ütles sisse astudes noor heledajuukseline pika näo ja pika ninaga mees.

Vana vürstinna tõusis aupaklikult ja tegi reveransi. Sisseastunud noormees ei pööranud talle tähelepanu. Vürstinna noogutas tütrele pead ja liikus sujuvalt ukse poole.

«Tal on siiski õigus,» mõtles vana vürstinna, kelle kõik veendumused purustas tema kõrguse ilmumine. «Tal on õigus. Aga kuidas meie oma nooruses, mis nüüd on jäädavalt kadunud, seda ei teadnud? Ometi oli see nii lihtne,» mõtles vana vürstinna tõlda istudes.

Augusti algul võttis Eleeni asi täiesti kindla kuju, ja ta kirjutas oma mehele (kes teda väga armastas, nagu ta arvas) kirja, milles ta temale teatas oma kavatsusest abielluda N. N-iga ja sellest, et ta on astunud ainuõigesse usku, ning palus meest täita kõik need abielulahutuseks vajalikud formaalsused, milledest kirja tooja lähemalt räägib.

«Sur ce je prie dieu, mon ami, de vous avoir sous sa sainte et puissante garde. Votre amie Hélène.»[4]

See kiri toodi Pierre'i majja sel ajal, kui ta viibis Borodino lahinguväljal.

---

[1] Ah, ema, kuidas te ei mõista, et püha isa, kel on õigus pattudest vabastada...

[2] Ei, öelge talle, et ma ei taha teda näha, et ma olen tema peale vihane, sest et ta sõna ei pidanud.

[3] Krahvinna, iga patt leiab halastust,

[4] Lõpuks palun jumalat, et ta teid, mu sõber, **võtaks oma püha** ja vägeva kaitse alla. Teie sõber Eleen.

VIII

Teist korda, juba Borodino lahingu lõpul, Rajevski patareilt alla jooksnud, suundus Pierre koos soldatite salkadega mööda jäärakut Knjazkovo poole, jõudis sidumispunktini ja läks verd nähes ja kisendusi ning oigeid kuuldes kiiresti soldatite hulgas edasi.

Ainus, mida Pierre nüüd soovis kõigest hingest, oli — rutem välja pääseda selle päeva hirmsaist muljeist, tagasi pöörduda tavaliste elutingimuste juurde ja rahulikult uinuda toas oma voodis. Ta tundis, et ainult tavalistes elutingimustes suudaks ta mõista iseennast ja kõike seda, mida ta oli näinud ja kogenud. Kuid neid tavalisi elutingimusi polnud kuskil.

Kuigi suurtüki- ja püssikuulid ei vilistanud siin teel, mida mööda ta sammus, oli igal pool ometi seesama, mis oli olnud seal, lahinguväljal. Olid samasugused kannatavad, äravaevatud ja mõnikord veidralt ükskõiksed näod, seesama veri, needsamad soldatisinelid, seesama, ehkki kauge laskmise kära, mis ikkagi veel õudust tekitas; peale selle oli lämmatavalt palav ja tolmune.

Kui Pierre oli kolm versta Možaiski maanteed mööda ära käinud, istus ta teeservale.

Videvik oli maa peale laskunud ja suurtükkide mürin vaikinud. Pierre heitis küünarnukile toetudes maha ja lamas niiviisi kaua aega, silmitsedes pimeduses endast möödaliikuvaid varje. Alatasa tundus talle, et hirmsa vihinaga lendav suurtükikuul teda tabada ähvardab; ta võpatas ja tõusis istukile. Ta ei mäletanud, kui kaua ta siin oli viibinud. Kesköö paiku asusid kolm soldatit ta kõrvale, tassisid oksi kokku ja hakkasid tuld tegema.

Silmanurgast Pierre'i poole vaadates tegid soldatid tule üles, asetasid katlakese tulele, poetasid katlakesse kuivikuid ja panid sinna rasva. Meeldiv rasvase toidu lõhn segunes suitsu lõhnaga. Pierre tõusis istukile ja ohkas. Soldatid (neid oli kolm) sõid Pierre'ile tähelepanu pööramata ja vestlesid omavahel.

«Kes sina siis õieti oled?» pöördus üks soldateist äkki Pierre'i poole, ilmselt mõistes selle küsimuse all sedasama, mida Pierre'gi mõtles, nimelt: kui sa süüa tahad, siis me anname, ainult ütle, kas sa oled aus inimene.

«Mina? Mina? . . .» ütles Pierre, tundes, et peab võimalikult alandama oma seltskondlikku seisundit, et olla soldatitele lähedasem ning arusaadavam. «Ma olen õieti maakaitseväeohvitser, ainult minu üksust pole siin. Ma tulin lahingusse ja eksisin omade juurest ära.»

«Kas sa näe!» ütles üks soldat.

Teine soldat vangutas pead.

«Noh, eks maitse ka meie lobi, kui isu on!» ütles esimene ja ulatas Pierre'ile puulusika, mille ta enne oli puhtaks lakkunud.

Pierre istus tule juurde ja hakkas sööma toitu, mis oli katlakeses ja mis talle tundus maitsvam kõigist toitudest, mida ta iganes oli söönud. Sel ajal, kui ta katlakese kohale kummardudes ahnelt suuri lusikatäisi ahmis ja neid üksteise järel näris ning ta nägu tule paistel nähtav oli, silmitsesid soldatid teda vaikides.

«Kuhu sa siis minna tahad? Mis?» küsis jälle üks neist.

«Možaiskisse.»

«Sa oled vist härra?»

«Jah.»

«Ja mis nimi?»

«Pjotr Kirillõtš.»

«Noh, Pjotr Kirillõtš, läki, me viime sind kohale.»

Täielikus pimeduses hakkasid soldatid ühes Pierre'iga Možaiski poole minema.

Kuked kiresid juba, kui nad Možaiskisse jõudsid ja hakkasid järsust linnamäest üles minema. Pierre käis soldatitega kaasas, unustades täiesti, et tema sissesõiduhoov oli mäe all ja et ta oli sellest juba mööda tulnud. Talle poleks seda meelde tulnudki (niisuguses segaduses oli ta), kui talle pooles mäes poleks vastu juhtunud tema ratsastaja, kes oli käinud teda mööda linna otsimas ja oma sissesõiduhoovi tagasi läks. Ratsastaja tundis Pierre'i ära tema kübara järgi, mis pimeduses valendas.

«Teie hiilgus,» ütles ta, «meie olime juba meelt heitmas. Miks te siis jala käite? Ja kuhu te lähete, palun siiapoole!»

«Ah jaa,» sõnas Pierre.

Soldatid peatusid.

«Noh, kas leidsid omad kätte?» küsis üks neist.

«Jumalaga siis! Vist Pjotr Kirillovitš? Jumalaga, Pjotr Kirillovitš!» ütlesid teised hääled.

«Jumalaga,» ütles Pierre ja hakkas oma ratsastajaga sissesõiduhoovi poole minema.

«Tarvis neile natuke anda!» mõtles Pierre, kätt tasku pistes. «Ei, pole tarvis,» ütles talle mingi hääl.

Sissesõiduhoovi kambrites polnud ruumi: kõik olid kinni. Pierre läks õue ja heitis puhkama oma kalessi, tõmmates sineli üle pea.

IX

Vaevalt oli Pierre pea padjale pannud, kui ta tundis, et uinub. Kuid äkki kuuldus peaaegu tõelisuse selgusega tulistamise põmmutamist, kuuldus oigeid, karjatusi, mürskude latsatusi, tundus vere ja püssirohu lõhna, — ja õudus ning surmahirm valdasid teda. Ehmunult avas ta silmad ja pistis pea sineli alt välja. Õues oli kõik vaikne. Ainult värava juures käis keegi tentsik, kojamehega juttu ajades ja mööda pori pladistades. Pierre'i pea kohal, sindlist katusealuse pimeda räästa all võpatasid tuvid liigutuse tõttu, mis ta end kergitades oli teinud. Kogu õu oli täis seda rahulikku, Pierre'i sel hetkel rõõmustavat, sissesõiduhoovile omast kanget heinte, sõnniku ja tõkati lehka. Kahe musta katusealuse vahelt paistis selge tähistaevas.

«Jumal tänatud, et seda enam ei ole,» mõtles Pierre, end jälle üle pea sineliga kattes. «Oo, kui kohutav on hirm ja kui häbiväärselt ma sellele alistusin! Aga nemad . . . n e m a d olid kogu aja, kuni lõpuni kindlad ja rahulikud . . .» mõtles ta. N e n d e all kujutles Pierre soldateid — neid, kes olid patareil, neid, kes teda söötsid, ja neid, kes palvetasid ikooni ees. N e m a d — need kummalised, talle seni tundmatud inimesed — n e m a d erinesid ta mõttes selgesti ning järsult kõigist teistest inimestest.

«Olla soldat, lihtsalt soldat!» mõtles Pierre uinudes. «Kogu olemusega sellesse ühisesse ellu astuda, läbi imbuda sellega, mis neid niisugusteks teeb. Aga kuidas heita endast kõik see ülearune, saatanlik, kõik see välise inimese koorem? Kord võisin ma seda. Ma olin suuteline

põgenema isa juurest, nagu ma tahtsin. Veel pärast kahevõitlust Dolohhoviga oleks mind võidud soldatiks saata.» Ja Pierre'i kujutluses vilksatas lõunasöök klubis, mil ta Dolohhovi kahevõitlusele kutsus, ning heategija Toržokis. Ja nüüd näeb Pierre enda ees pidulikku kantiinlooži istungit. Seda istungit peetakse Inglise klubis. Ja laua otsas istub keegi tuttav, lähedane, kallis. See on ju tema! See on heategija. «Aga ta on ju surnud!» mõtles Pierre. «Jah, ta on surnud; kuid ma ei teadnud, et ta elab. Kui kahju mul on, et ta on surnud, ja kui hea meel mul on, et ta jälle elab!» Ühel pool lauda istusid Anatol, Dolohhov, Nesvitski, Denissov ja teised samasugused (nende inimeste kategooria oli unenäo ajal Pierre'i hinges niisama selgesti määratletud kui inimeste kategooria, keda ta nimetas n e n d e k s), ja need inimesed — Anatol, Doluhhov — karjusid valjusti, laulsid; kuid läbi nende kisa kuuldus heategija hääl, kes lakkamatult rääkis, ja tema sõnade kõla oli niisama paljutähendav ning pidev nagu lahinguvälja kõmin, kuid see oli meeldiv ja lohutav. Pierre ei mõistnud, mida heategija rääkis, aga ta teadis (mõtete kategooria oli unenäos samuti selge), et heategija rääkis headusest, võimalusest olla see, mis olid n e m a d. Ja n e m a d ümbritsesid heategijat igast küljest oma lihtsate, heade, kindlate nägudega. Aga kuigi nad olid head, ei vaadanud nad Pierre'i poole, ei tundnud teda. Pierre tahtis nende tähelepanu endale pöörata ja midagi öelda. Ta kergitas end, kuid samal hetkel läksid ta jalad külmaks ja paljaks.

Tal hakkas häbi ja ta varjas käega oma jalgu, millelt tõepoolest oli sinel maha vajunud. Sinelit kohendades avas Pierre hetkeks silmad ja nägi samu katusealuseid ja poste, sedasama õue, kuid kõik see oli nüüd sinakas, hele ja kaetud kaste või öökülma sätendavate litritega.

«Hakkab valgeks minema,» mõtles Pierre. «Aga see pole see. Mul on tarvis lõpuni kuulata ja mõista heategija sõnu.» Ta kattis end jälle sineliga, kuid polnud enam ei kantiinlooži ega heategijat. Olid ainult selgesti sõnades väljendatud mõtted, mida keegi rääkis või Pierre ise mõtles.

Hiljem neid mõtteid meenutades oli Pierre, sellest hoolimata et need olid esile kutsutud selle päeva muljete

poolt, veendunud, et neid talle rääkis keegi väljaspool teda. Talle tundus, et ilmsi poleks ta iial suutnud niiviisi mõelda ega oma mõtteid väljendada.

«Sõda on raskeim inimese vabaduse alistamine jumala seadustele,» rääkis hääl. «Lihtsus on alistumine jumalale; tema eest ei pääse kuhugi. Ja n e m a d on lihtsad. N e m a d ei räägi, vaid teevad. Rääkimine on hõbe, aga vaikimine — kuld. Midagi ei saa inimene omada, seni kui ta kardab surma. Aga kes surma ei karda, sellele kuulub kõik. Kui ei oleks kannatust, siis ei tunneks inimene endal olevat piire, ei tunneks iseennast. Kõige raskem (mõtles või kuulis Pierre unes edasi) on osata oma hinges kõige tähendust ühendada. Kõike ühendada?» küsis Pierre endalt. «Ei, mitte ühendada. Mõtteid ei saa ühendada, vaid tarvis on kõiki neid mõtteid r a k e n d a d a! Jah, r a k e n d a d a, r a k e n d a d a o n t a r v i s!» kordas Pierre endale sisemise vaimustusega, tundes, et just need ning ainult need sõnad väljendavad seda, mida ta tahab väljendada, ja et nendega laheneb kogu teda piinav küsimus.

«Jah, rakendada on tarvis, aeg on rakendada.»

«Rakendada on tarvis, aeg on hobused ette rakendada, teie hiilgus! Teie hiilgus,» kordas kellegi hääl, «tarvis on hobused ette rakendada, aeg on rakendada . . .»

See oli ratsastaja hääl, kes äratas Pierre'i. Päike paistis Pierre'ile otse näkku. Ta heitis pilgu räpasele sissesõiduhoovile, mille keskel kaevu juures soldatid jootsid kondiseid hobuseid ja mille väravast veokid välja sõitsid. Pierre pööras pilgu vastikustundega kõrvale, sulges silmad ja laskus ruttu tagasi kalessi istmele. «Ei, ma ei taha seda, ei taha seda näha ega mõista; ma tahan mõista seda, mis mulle unes avaldati. Veel üks hetk, ja ma oleksin kõike mõistnud. Mis ma pean tegema? Rakendama, — aga kuidas kõike seda rakendada?» Ja Pierre tundis õudusega, et oli hävinud kõige selle tähendus, mida ta unes oli näinud ja mõelnud.

Ratsastaja, kutsar ja kojamees rääkisid Pierre'ile, et oli käinud ohvitser teatega, et prantslased on ilmunud Možaiski alla ja et meie omad taganevad.

Pierre tõusis, käskis hobused ette rakendada ja talle järele sõita ning läks jala läbi linna.

Väed lahkusid ja jätsid maha ligi kümme tuhat haavatut. Neid haavatuid oli näha majade õuedes ja akendel ja neid tungles salkadena tänavail. Tänavatelt, vankrite juurest, mis pidid haavatuid ära vedama, kuuldus kisa, sõimu ja hoope. Pierre andis oma järelejõudnud kalessi tuttavale haavatud kindralile ja sõitis temaga koos Moskvani. Teel kuulis Pierre oma naisevenna ja vürst Andrei surmast.

X

30. augustil jõudis Pierre tagasi Moskvasse. Peaaegu linnaväravas kohtas ta krahv Rastoptšini adjutanti.

«Ja meie otsime teid kõikjalt,» ütles adjutant. «Krahvil on tarvis teid tingimata näha. Ta palub teid otsekohe väga tähtsa asja pärast enda poole tulla.»

Kodunt läbi minemata võttis Pierre voorimehe ja sõitis ülemjuhataja juurde.

Krahv Rastoptšin oli alles samal hommikul oma suvilast Sokolnikis linna tulnud. Krahvi maja oote- ja vastuvõtutuba olid täis ametnikke, kes olid ilmunud kas tema nõudel või käske saama. Vassiltšikov ja Platov olid juba krahvi näinud ja talle selgeks teinud, et Moskvat kaitsta on võimatu ja et linn antakse käest. Neid teateid varjati küll elanike eest, kuid ametnikud, mitmesuguste valitsusasutuste ülemad, teadsid, et Moskva jääb vaenlase kätte, samuti, nagu seda teadis krahv Rastoptšin; ja et vabaneda isiklikust vastutusest, olid nad kõik tulnud ülemjuhataja juurde küsima, kuidas nad peavad talitama nende hooleks usaldatud asutustega.

Kui Pierre vastuvõtutuppa astus, väljus armeest saabunud kuller krahvi juurest.

Kuller lõi lootusetult käega küsimuste peale, millega tema poole pöörduti, ja läks saalist läbi.

Vastuvõtutoas oodates vaatles Pierre väsinud silmadega mitmesuguseid ruumis viibivaid inimesi, vanu ja noori, sõjaväelasi ja eraisikuid, tähtsaid ja mittetähtsaid ametnikke. Kõik näisid rahulolematud ja rahutud. Pierre astus ametnikkude rühma juurde, kelle hulgas oli üks ta tuttav. Pierre'i tervitamise järel jätkasid ametnikud oma juttu.

«Kui välja saata ja jälle tagasi tuua, siis pole häda; aga niisuguses olukorras ei saa millegi eest vastutada.»

«Aga ta ju, näe, kirjutab,» rääkis teine, osutades trükitud paberilehele, mida ta käes hoidis.

«See on teine asi. Rahvale on seda tarvis,» ütles esimene.

«Mis see siis on?» küsis Pierre.

«Eks jälle uus lendleht.»

Pierre võttis selle kätte ja hakkas lugema:

«Et rutem ühineda talle abiks saadetud vägedega, tuli vürstlik hiilgus Možaiski taha ja peatus kindlas kohas, kus vaenlane nii kergesti talle kallale ei pääse. Talle on siit saadetud nelikümmend kaheksa suurtükki mürskudega, ja vürstlik hiilgus ütleb, et ta kavatseb Moskvat kaitsta viimse veretilgani ja on valmis kas või tänavatel võitlema. Teie, vennad, ärge pange seda tähele, et ametiasutused on kinni pandud: asjad on tarvis korda seada, aga kurjategijast me saame oma jõuga jagu! Kui asi läheb niikaugele, on mul vaja tublisid mehi nii linnast kui maalt. Paar päeva enne seda ma kutsun teid üles, praegu aga pole tarvis, ja ma vaikin. Hea on, kes tuleb kirvega, pole paha ka jahioda, aga kõige parem on kolmeharuline hang: prantslane pole raskem kui rukkivihk. Homme pärast lõunat lasen Iveri jumalaema viia Katariina hospidali haavatute juurde. Seal pühitseme vett, siis saavad nad rutem terveks. Ka mina olen nüüd terve: mul oli silm haige, aga nüüd näen jälle teraselt.»

«Aga mulle rääkisid sõjaväelased,» ütles Pierre, «et linnas ei saa kuidagi võidelda ja et positsioon . . .»

«Nojah, sellest me räägimegi,» ütles esimene ametnik.

«Aga mis see tähendab: mul oli silm haige, aga nüüd näen jälle teraselt?» küsis Pierre.

«Krahvil oli odraiva,» ütles adjutant naeratades, «ja ta oli väga mures, kui ma talle ütlesin, et rahvas käis küsimas, mis tal viga on. Aga kuidas on, krahv,» ütles äkki adjutant ja pöördus naeratades Pierre'i poole, «me kuulsime, et teil olevat perekondlikke sekeldusi? Et krahvinna, teie abikaasa . . .»

«Mina pole midagi kuulnud,» lausus Pierre ükskõikselt. «Aga mida teie kuulsite?»

«Teate, sageli ju räägitakse tühja juttu. Ma räägin, mida kuulsin.»

«Mida te siis kuulsite?»

«Noh, räägitakse,» ütles adjutant jälle samuti naeratades, «et krahvinna, teie abikaasa, kavatseb välismaale sõita. Arvatavasti tühi jutt...»

«Võib olla,» ütles Pierre, hajameelselt ringi vaadates. «Aga kes see on?» küsis ta, osutades puhtas sinises vammuses, lumivalge suure habemega, samasuguste kulmudega ja jumeka näoga lüheldasele vanale mehele.

«See? See on keegi kaupmees, see tähendab, ta on trahteripidaja, Vereštšagin. Olete ehk kuulnud seda lugu proklamatsioonidega?»

«Ah, siis see on Vereštšagin!» sõnas Pierre, tähelepanelikult silmitsedes vana kaupmehe kindlat ning rahulikku nägu ja püüdes selles leida reetlikkuse ilmet.

«See pole tema ise. See on tolle isa, kes kirjutas proklamatsiooni,» ütles adjutant. «Noor ise istub kinni, ja tal läheb vist halvasti.»

Keegi vanake, autäht rinnal, ja sakslasest ametnik, orden kaelas, astusid vestlejate juurde.

«Teate,» rääkis adjutant, «see on keeruline lugu. Umbes kaks kuud tagasi ilmus see proklamatsioon. Krahvile kanti ette. Ta käskis asja uurida. Gavrilo Ivanõtš uuris; proklamatsioon oli täpselt kuuekümne kolme inimese käest läbi käinud. Tuleb ühe juurde: kelle käest teie saite? Sellelt ja sellelt. Ta läheb selle juurde: kellelt teie saite? jne., kuni jõuti Vereštšaginini... poolharitud kaupmehevõsuke, noh, teate, naiste lemmik sihuke,» ütles adjutant naeratades. «Küsitakse temalt: kelle käest sa said? Ja mis peaasi: me teame, kelle käest ta sai. Ta ei võinud kelleltki muult saada kui postidirektorilt. Aga nähtavasti oli seal nende vahel salakokkulepe. Ütleb: kelleltki ei saanud, ise kirjutasin. Ähvardati ja paluti, temal ikka oma jutt: ise kirjutasin. Niiviisi krahvile teatatigi. Krahv laskis ta kohale kutsuda. «Kelle käest sa said proklamatsiooni?» — «Ise kirjutasin.» Noh, te tunnete krahvi!» ütles adjutant uhke ning lõbusa naeratusega. «Ta ägestus koledasti, — ja oli ka põhjust: sihuke häbematus, vale ja kangekaelsus!...»

«Ahaa! Krahvile oli tarvis, et ta oleks nimetanud Kljutšarjovi. Mõistan!» ütles Pierre.

«Sugugi polnud tarvis,» ütles adjutant kohkunult.

«Kljutšarjovil olid niigi omad patukesed, mille eest ta ka välja saadeti. Kuid asi on selles, et krahv oli väga vihane. «Kuidas siis sina võisid kirjutada?» ütles krahv. Võttis laualt Hamburgi ajalehe. «Siin see on. Sa ei kirjutanud, vaid tõlkisid, ja tõlkisid halvasti, sest sina, loll, ei oska prantsuse keeltki.» Ja mis te arvate? «Ei,» ütles kaupmehepoeg, «mina pole mingisuguseid ajalehti lugenud, ma kirjutasin ise.» — «Noh, kui nii, siis sa oled äraandja, ja ma annan su kohtu kätte, ja sind puuakse üles. Räägi, kelle käest sa said!» — «Mina pole mingisuguseid ajalehti näinud, kirjutasin ise.» Niiviisi jäigi. Krahv laskis ka isa välja kutsuda; poeg jäi oma sõna juurde. Ja antigi kohtu alla ja mõisteti vist sunnitööle. Nüüd tuli isa tema eest paluma. On nurjatu poiss! Teate, sihuke kaupmehepojuke, keigar ja võrgutaja; on kuskil loenguid kuulanud ja mõtleb juba, et ta on ei tea mis. Niisugune peenike poiss on see! Ta isal on trahter siin Kivisilla juures, ja trahteris, teate, on suur ikoon, kus jumalat on kujutatud valitsejana, valitsuskepp ühes ja riigiõun teises käes. Noh, ta võttis selle pildi mõneks päevaks koju, — ja mis ta tegi! Leidis nurjatu kunstniku...»

XI

Keset seda uut jutustust kutsuti Pierre ülemjuhataja juurde.

Pierre astus krahv Rastoptšini kabinetti. Rastoptšin hõõrus krimpsus näol käega otsaesist ja silmi, kui Pierre sisse astus. Väikest kasvu mees rääkis midagi, aga niipea kui Pierre sisse astus, jäi ta vait ja väljus.

«Aa, tervist, suur sõjamees,» ütles Rastoptšin, kui see mees oli väljunud. «Kuulsin teie *prouesses*'idest[1]! Aga mitte selles pole asi. *Mon cher, entre nous,*[2] — kas te olete vabamüürlane?» küsis krahv Rastoptšin karmil toonil, nagu oleks selles midagi halba, mida ta aga kavatseb andestada. Pierre vaikis. *«Mon cher, je suis bien informé*[3], aga ma tean, et vabamüürlase ja vabamüür-

[1] vägitegudest!
[2] Omavahel, mu kallis,
[3] Mu kallis, mul on täpsed teated,

lase vahel on vahe, ja loodan, et teie ei kuulu nende hulka, kes inimsoo päästmise ettekäändel tahavad Venemaad hukutada.»

«Jah, ma olen vabamüürlane,» vastas Pierre.

«Noh, näete, mu armas. Ma arvan, teile pole teadmata, et härrad Speranski ja Magnitski on saadetud, kuhu tarvis; sedasama on tehtud härra Kljutšarjoviga ja ka teistega, kes Saalomoni templi ehitamise ettekäändel püüdsid hävitada oma isamaa templit. Te saate aru, et selleks on omad põhjused ja et ma poleks saanud välja saata siinset postidirektorit, kui ta poleks olnud kahjulik inimene. Nüüd sain teada, et te saatsite talle oma sõiduki linnast lahkumiseks ja et te koguni võtsite temalt dokumente hoiule. Ma armastan teid ega soovi teile halba, ja kuna te minust poole noorem olete, siis annan teile isalikku nõu lõpetada igasugune läbikäimine niisuguste inimestega ja endal võimalikult ruttu siit ära sõita.»

«Aga milles on siis Kljutšarjovi süü, krahv?» küsis Pierre.

«Seda tean mina, ja teie asi ei ole seda minult küsida,» hüüatas Rastoptšin.

«Kui teda süüdistatakse selles, et ta levitas Napoleoni proklamatsioone, siis seda pole ju tõestatud,» ütles Pierre (Rastoptšinile otsa vaatamata), «ja Vereštšagin...»

«Nous y voilà,»[1] hüüatas Rastoptšin äkki süngestudes ja Pierre'i katkestades veel valjemini. «Vereštšagin on reetur ning äraandja, kes saab teenitud karistuse,» ütles Rastoptšin selle ägeda tigedusega, millega inimesed räägivad solvamise meeldetuletamisel. «Kuid ma ei kutsunud teid mitte selleks, et oma asju arutada, vaid selleks, et anda teile nõu, või käsku, kui te seda soovite. Palun teid lõpetada läbikäimine sääraste härradega nagu Kljutšarjov ja siit ära sõita. Aga lolluse peksan ma välja ükskõik kellest.» Ja nähtavasti taibates, et ta justkui karjus Bezuhhovi peale, kes veel milleski süüdi polnud, lisas ta juurde, Pierre'i käest sõbralikult kinni võttes: *«Nous sommes à la veille d'un désastre publique, et je n'ai pas le temps de dire des gentillesses à tous ceux qui ont affaire à moi.* Pea käib vahel ringi! ... *Eh bien, mon cher, qu'est ce que vous faites, vous personnellement?»*[1]

«Mais rien,»[2] vastas Pierre, ikka veel pilku tõstmata ja mõtliku näo ilmet muutmata.

Krahv süngestus.

«Un conseil d'ami, mon cher. Décampez et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. A bon entendeur salut![3] Hüvasti, mu armas. Ah jaa,» hüüdis ta temale ukse vahelt järele, «kas on tõsi, et krahvinna on sattunud *des saints péres de la Société de Jésus*[4] käppade vahele?»

Pierre ei vastanud midagi ja väljus Rastoptšini juurest süngena ning vihasena, nagu teda iialgi polnud nähtud.

Kui ta koju jõudis, hakkas juba hämarduma. Kaheksa mitmesugust inimest käis sel õhtul tema juures. Komitee sekretär, tema pataljoni polkovnik, valitseja, ülemteener ja mitmesuguseid abipalujaid. Kõigil oli Pierre'iga asju ajada, mida ta pidi lahendama. Pierre ei saanud millestki aru, ei olnud neist asjadest huvitatud ja vastas kõigile küsimustele ainult nii, et neist inimestest lahti saada. Lõpuks üksi jäädes avas ta naise kirja ja luges läbi.

«N e m a d — soldatid patareil, vürst Andrei on tapetud... vanamees... Lihtsus on alistumine jumalale. Tarvis on kannatada... kõige tähendus... tarvis rakendada... naine läheb mehele... Tarvis unustada ja mõista...» Ja ta astus voodi juurde, heitis lahti riietumata pikali ning uinus otsekohe.

Kui ta järgmise päeva hommikul ärkas, tuli ülemteener teatama, et krahv Rastoptšini juurest on saadetud politseiametnik järele kuulama, kas krahv Bezuhhov on juba ära sõitnud või millal ta kavatseb ära sõita.

Võõrastetoas ootas Pierre'i kümmekond inimest, kel oli tema juurde asja. Pierre riietus kiiresti, ja selle ase-

---

[1] Seal see on.

---

[1] Me seisame üldise õnnetuse lävel, ja mul pole aega armastusväärsusi öelda kõigile neile, kellega mul on tegemist. Niisiis, mu kallis, mis teie ette võtate, teie isiklikult?

[2] Mitte midagi,

[3] Sõbralik nõuanne, mu kallis. Kaduge, ja võimalikult ruttu, see on kõik, mis ma teile ütlen. Õnn sellele, kes oskab taibata!

[4] Jeesuse Ühingu pühade isade

mel, et minna nende juurde, kes teda ootasid, läks ta tagatrepile ja sealtkaudu väravast välja.

Siitpeale kuni Moskva laastamise lõpuni ei näinud keegi Bezuhhovite kodakondseist kõigist otsimistest hoolimata enam Pierre'i ega teadnud, kus ta viibib.

XII

Rostovid jäid linna kuni 1. septembrini, s. o. vaenlase Moskvasse tuleku eelpäevani.

Pärast Petja astumist Obolenski kasakate polku ja tema ärasõitu Belaja Tserkovisse, kus seda polku formeeriti, valdas krahvinnat hirm. Mõte sellest, et mõlemad pojad on sõjas, et nad mõlemad on lahkunud tema tiiva alt, et täna-homme võib kumbki neist, aga võib-olla ka mõlemad koos surma saada, nagu ühe ta tuttava daami kolm poega, — see mõte tuli talle nüüd, sel suvel, esimest korda julma selgusega pähe. Ta katsus Nikolaid enda juurde välja nõuda, tahtis ise Petja juurde sõita, teda Peterburis kuhugi kohale sokutada, kuid nii see kui teine osutus võimatuks. Petjat võis tagasi tuua ainult ühes polguga või mõnda teise tegevväe polku üleviimise teel. Nikolai viibis kuskil armees ega andnud endast elumärki pärast oma viimast kirja, milles ta oli üksikasjaliselt kirjeldanud oma kohtumist vürstitar Marjaga. Krahvinna ei saanud ööde kaupa silma kinni, ja kui ta uinuski, siis nägi unes oma tapetud poegi. Pärast rohkeid nõupidamisi ja läbirääkimisi leiutas krahv lõpuks vahendi krahvinna rahustamiseks. Ta laskis Petja üle viia Obolenski polgust Bezuhhovi polku, mida formeeriti Moskva all. Ehkki Petja jäi edasi sõjaväeteenistusse, oli krahvinnale selle üleviimise juures lohutuseks vähemalt ühe poja nägemine oma tiiva all ja ta lootis oma Petja asju niiviisi korraldada, et teda mitte enam ära lasta ja alati paigutada niisugustesse teenistuskohtadesse, kus ta kuidagi ei saaks sattuda lahingusse. Seni kui *Nicolas* üksi hädaohus viibis, tundus krahvinnale (ja ta isegi kahetses seda pattu), et ta vanemat poega armastab rohkem kui kõiki teisi lapsi; kui aga kõige noorem, vallatu, halvasti õppiv, majas kõike lõhkuv ja kõiki äratüüdanud

Petja, see nõsuninaga Petja oma lõbusate mustade silmadega, värske punaga ja vaevalt märgatavate udemetega põskedel, oli sattunud sinna, nende suurte, hirmsate, julmade meeste juurde, kes seal millegipärast lahinguid peavad ja selles veel midagi rõõmustavat leiavad, — siis tundus emale, et ta just teda armastab rohkem, palju rohkem kui teisi lapsi. Mida lähemale jõudis see aeg, mil oodatud Petja pidi Moskvasse tagasi tulema, seda enam suurenes krahvinna rahutus. Ta mõtles juba, et ei jõua iialgi seda õnne ära oodata. Mitte ainult Sonja juuresolek, vaid ka lemmiktütre Nataša, isegi mehe juuresolek ärritas krahvinnat. «Mis on mul nendega asja, mulle pole kedagi vaja peale Petja!» mõtles ta.

Augusti viimaseil päevil said Rostovid Nikolailt teise kirja. Ta kirjutas Voroneži kubermangust, kuhu teda oli saadetud hobuseid tooma. See kiri ei rahustanud krahvinnat. Teades, et üks poeg oli väljaspool hädaohtu, hakkas ta veel enam muretsema Petja pärast.

Sellest hoolimata et juba 20. augustiks olid peaaegu kõik Rostovide tuttavad Moskvast lahkunud, sellest hoolimata et kõik manitsesid krahvinnat võimalikult ruttu ära sõitma, ei tahtnud ta midagi kuulda ärasõidust enne oma aarde, jumaldatud Petja tagasitulekut. 28. augustil saabus Petja. Haiglaslik-kirglik õrnus, millega ema teda vastu võttis, ei meeldinud kuueteistkümneaastasele ohvitserile. Ehkki ema varjas ta eest oma kavatsust teda nüüd oma tiiva alt mitte enam välja lasta, mõistis Petja tema salamõtteid, ja vaistlikult kartes emaga õrnutsema hakata, memmestuda (nagu ta endamisi mõtles), kohtles ta ema jahedalt, hoidis ta eest kõrvale ja veetis kogu oma Moskvas oleku aja Nataša seltsis, kelle vastu ta oli alati tundnud erilist, vennalikku, peaaegu armunu õrnust.

Krahvi tavalise muretuse tõttu polnud 28. augustil veel midagi valmis ärasõiduks, ja Rjazani ning Moskva kubermangu küladest oodatavad küüthobused kogu kraami äravedamiseks saabusid alles 30-ndal.

28. kuni 31. augustini oli Moskva täis askeldusi ja liikumist. Iga päev toodi Dorogomilovi värava kaudu Moskvasse ja veeti linna mööda laiali tuhandeid Borodino lahingus haavatuid ja teiste väravate kaudu sõitis välja tuhandeid veokeid elanike ja kraamiga. Hoolimata Ras-

toptšini lendlehtedest, või neist olenemata, või ka nende tagajärjel levis linnas kõige vastukäivamaid ja veidramaid uudiseid. Kes rääkis sellest, et kellelgi ei ole lubatud ära sõita; kes jutustas, vastupidi, et kirikutest on kõik ikoonid välja toodud ja et kõik elanikud saadetakse väevõimuga ära; kes rääkis, et pärast Borodino lahingut on olnud veel üks lahing, milles prantslasi on löödud; kes rääkis, vastupidi, et kogu vene vägi on hävitatud; kes rääkis Moskva maakaitseväest, mis läheb vaimulikkonnaga eesotsas Kolmele Mäele; kes jutustas tasakesi, et Avgustinil on keelatud ära sõita, et on kinni võetud äraandjaid, et maamehed mässavad ja riisuvad neid, kes Moskvast välja sõidavad, jne., jne. Kuid need olid ainult jutud; tõeliselt aga tundsid niihästi need, kes ära sõitsid, kui ka need, kes linna jäid (sellest hoolimata et Filis polnud veel toimunud nõupidamist, kus otsustati Moskva maha jätta), — kõik tundsid, kuigi nad seda välja ei näidanud, et Moskva loovutatakse kindlasti ja et tarvis on võimalikult ruttu endal minema minna ja ka oma varandust päästa. Tundus, nagu peaks kõik äkki purunema ja muutuma, kuid kuni 1. septembrini polnud veel miski muutunud. Nii nagu kurjategija, keda viiakse hukkamisele, teab, et ta nüüd kohe peab surema, kuid siiski ikka veel ringi vaatab ja halvasti pähe pandud mütsi kohendab, nii jätkas ka Moskva tahtmatult oma tavalist elu, kuigi ta teadis, et lähedal on hukkumise aeg, mil purunevad kõik need tingimuslikud elusuhted, millele oldi harjunud alistuma.

Need kolm päeva, mis eelnesid Moskva vangipõlvele, oli kogu Rostovide perekond mitmesugustes argipäevaaskeldustes. Perekonnapea, krahv Ilja Andreitš, sõitis vahetpidamata mööda linna ringi, kogudes kõikjal liikuvaid kuulujutte, kodus aga tegi üldisi pealiskaudseid ja rutakaid korraldusi ärasõidu ettevalmistusteks.

Krahvinna jälgis asjade pakkimist, polnud millegagi rahul ja käis alatasa tema juurest põgeneva Petja kannul, olles armukade Natašale, kellega Petja veetis kogu aja. Üksnes Sonja korraldas ärasõidu praktilist külge: asjade pakkimist. Kuid kogu viimase aja oli Sonja eriti nukker ja vaikiv. *Nicolas'* kiri, milles too mainis vürstitar Marjat, kutsus tema juuresolekul esile krah-

vinna rõõmsaid arutlusi sellest, kuidas ta vürstitar Marja kokkusaamises *Nicolas'*ga näeb jumala sõrme.

«Ma ei rõõmustanud siis kunagi,» ütles krahvinna, «kui Bolkonski oli Nataša peigmees, aga ma soovisin alati ja mul on eelaimus, et Nikolaike abiellub vürstitariga. Ja kui hea see oleks!»

Sonja tundis, et see on tõsi, et Rostovide rahaasjade korraldamise ainsaks võimaluseks on abiellumine rikka neiuga ja et vürstitar on hea partii. Kuid Sonjale oli see väga valus. Hoolimata oma südamevalust, aga võib-olla ka just oma südamevalu tõttu võttis ta enda peale kõik asjade kokkupaneku ja pakkimise korraldamise rasked mured ja oli päevad otsa tegevuses. Krahv ja krahvinna pöördusid tema poole, kui neil tarvis oli mingit käsku anda. Petja ja Nataša seevastu polnud vanematele abiks, vaid enamasti tüütasid ja segasid kõiki. Ja peaaegu päevad otsa kuuldus majas nende jooksmist, kisa ning põhjusetut naerulaginat. Nad ei naernud ega rõõmutsenud hoopiski mitte sellepärast, et naeruks oleks olnud põhjust, vaid nende süda oli rõõmus ning lõbus, ja seepärast oli kõik, mis ka juhtus, neile rõõmu ja naeru põhjuseks. Petjal oli lõbus sellepärast, et ta oli poisikesena kodunt lahkunud ja täismehena (nagu kõik talle rääkisid) tagasi tulnud; oli lõbus sellepärast, et ta oli kodus, sellepärast, et ta Belaja Tserkovist, kus polnud lootust niipea lahingusse pääseda, oli sattunud Moskvasse, kus lähemail päevil hakatakse sõdima, ja mis peaasi, oli lõbus sellepärast, et Nataša, kelle meeleolule ta alati alistus, oli lõbus. Nataša aga oli lõbus sellepärast, et ta oli liiga kaua kurb olnud, ja nüüd ei meenutanud miski talle tema kurbuse põhjust ja ta oli terve. Veel oli ta lõbus sellepärast, et leidus inimene, kes oli temast vaimustuses (teiste inimeste vaimustus oli see rattamääre, mis oli vajalik selleks, et ta masin liiguks täiesti vabalt), — ja Petja oli temast vaimustuses. Peamiselt aga olid nad lõbusad sellepärast, et sõda oli Moskva külje all, et linnavärava ees pidid tulema lahingud, et jagati välja relvi, et kõik põgenesid, sõitsid kuhugi, et üldse toimus midagi ebatavalist, mis alati rõõmustab inimest, eriti noort.

XIII

31. augustil, laupäeval, näis Rostovide majas kõik pahupidi pööratud olevat. Kõik uksed olid pärani lahti, kogu mööbel välja viidud või ümber paigutatud, peeglid ja pildid seintelt maha võetud. Tubades seisid kirstud, vedeles heinu, pakkimispaberit ja nööri. Asju väljakandvad maamehed ja teenijad käisid raskete sammudega mööda parketti. Hoov oli tihedalt täis talupojavankreid, mõnedel juba kuhjaga koormad peal ja kinni seotud, teised alles tühjad.

Määratu suure teenijaskonna ja vankritega kaasatulnud maameeste hääled ning sammud kajasid õues ja majas. Krahv oli juba hommikul kuhugi ära sõitnud. Krahvinna, kel askeldusest ja kärast oli pea valutama hakanud, lamas uues diivanitoas, äädikakompressid peas. Petjat polnud kodus (ta oli läinud oma seltsimehe juurde, kellega kavatses maakaitseväest tegevväkke üle minna). Sonja viibis saalis kristalli ja portselani sissepakkimise juures. Nataša istus oma laastatud toas põrandal, laialipillutud kleitide, lintide ja sallide keskel, vahtis liikumatult põrandale ja hoidis vana (juba moest läinud) ballikeiti käes, — sedasama kleiti, millega ta oli esimest korda Peterburi ballil käinud.

Natašal oli piinlik, et ta mitte midagi ei tee, kui kõik nii kangesti tegevuses olid, ja ta oli hommikust saadik juba mitu korda katsunud tööle hakata; kuid see töö polnud talle meeltmööda; tema aga ei saanud ega osanud midagi teha kogu südamega asjasse kiindumata, kõike jõudu rakendamata. Ta seisis natuke aega Sonja kõrval portselani pakkimise juures, tahtis aidata, kuid jättis kohe kõik sinnapaika ja läks oma tuppa oma asju pakkima. Algul tegi talle lõbu oma kleitide ja lintide jagamine toatüdrukutele, aga siis, kui kõike ülejäänut ikkagi pakkida tuli, tundus see talle igavana.

«Dunjaša, sina pakid sisse, kullake? Eks ju?»

Ja kui Dunjaša meelsasti lubas kõik teha, istus Nataša põrandale, võttis vana ballikleidi kätte ja jäi mõttesse hoopiski mitte selle üle, mis teda nüüd oleks pidanud huvitama. Mõtlikkusest, millesse Nataša oli vajunud, äratas teda tüdrukute kõnekõmin kõrvalolevas tüdrukutetoas ja nende kiired sammud tüdrukutetoast tagumisele trepile. Nataša tõusis ja vaatas aknast välja. Tänaval oli peatunud tohutu haavatute voor.

Tüdrukud, teenrid, majapidaja, lapsehoidja, kokad, kutsarid, ratsakutsarid ja kokapoisid seisid värava juures, vahtides haavatuid.

Nataša heitis valge taskurätiku juustele ja astus seda mõlema käega nurkadest kinni hoides tänavale.

Endine majapidaja, vana Mavra Kuzminišna, eraldus väravas seisvast rahvahulgast, astus vankri juurde, millel oli roguskist kumm peal, ja tegi juttu vankris lamava noore kahvatu ohvitseriga. Nataša lähenes mõne sammu kaugusele ja peatus arglikult, ikka oma rätikut kinni hoides, ja kuulatas, mis majapidaja rääkis.

«Teil siis Moskvas ei olegi kedagi?» rääkis Mavra Kuzminišna. «Kuskil korteris oleks teil rahulikum... Kas või meil. Härrased sõidavad ära.»

«Ei tea, kas lubatakse,» ütles ohvitser nõrga häälega. «Ülem on seal ... küsige,» ja ta osutas paksule majorile, kes mööda tänavat piki vankrite rida tagasi tuli.

Nataša vaatas kohkunud pilgul haavatud ohvitserile näkku ja läks kohe majorile vastu.

«Kas haavatud võivad meie majas peatuda?» küsis ta.

Major tõstis naeratades käe mütsisirmi juurde.

«Keda te soovite, mamsel?» küsis ta silmi pilukile tõmmates ja naeratades.

Nataša kordas rahulikult oma küsimust, ja ta nägu ning kogu olek oli, sellest hoolimata et ta ikka oma rätikut nurkadest kinni hoidis, nii tõsine, et major lakkas naeratamast, jäi esmalt mõttesse, otsekui endalt küsides, kuivõrd see on lubatud, ja vastas siis talle jaatavalt.

«Oo jaa, miks mitte, võivad küll,» ütles ta.

Nataša noogutas kergelt pead ja läks kiirel sammul tagasi Mavra Kuzminišna juurde, kes seisis ohvitseri juures ja vestles temaga haletsevalt-osavõtlikult.

«Võib, ta ütles, et võib!» ütles Nataša sosinal.

Kummvankris olev ohvitser pööras Rostovide õue, ja kümned vankrid haavatutega hakkasid linnaelanike kutsel hoovidesse pöörama ja Povarskaja tänava majade uste ette sõitma. Natašale ilmselt meeldis see tavalistest elutingimustest erinev suhtlemine uute inimestega. Ta

püüdis ühes Mavra Kuzminišnaga võimalikult palju haavatuid oma õue juhtida.

«Tarvis siiski isale teatada,» ütles Mavra Kuzminišna.

«Milleks, kas see pole ükskõik! Üheks päevaks asume võõrastetuppa. Kogu meie poole võib neile anda.»

«Küll on teil aga mõtted, preili! Kas või tiibhoonetesse, külma tuppa, hoidja juurde, — ikkagi tuleb küsida.»

«Hea küll, ma küsin.»

Nataša jooksis majja ning astus kikivarbail diivanitoa poolavatud uksest sisse, kust tuli äädika ja hofmanni tilkade lõhna.

«Kas te magate, ema?»

«Ah, mis magamist!» ütles nüüdsama tukastama jäänud krahvinna ärgates.

«Ema, kullake,» ütles Nataša ema ette põlvitades ja oma nägu tema näo ligi asetades. «Vabandage, andke andeks, ma ei tee enam kunagi; äratasin teid. Mind saatis Mavra Kuzminišna, siia toodi haavatuid, ohvitsere. Kas lubate? Neil pole kuhugi minna. Ma tean, et te lubate...» rääkis ta kiiresti, ühe hingetõmbega.

«Missugused ohvitserid? Keda toodi? Mitte midagi ei saa aru,» ütles krahvinna.

Nataša hakkas naerma ja ka krahvinna näole ilmus nõrk naeratus.

«Ma teadsin, et te lubate... Nii ma siis ütlengi.» Ja Nataša suudles ema, tõusis püsti ning läks ukse poole.

Saalis kohtas ta isa, kes oli halbade uudistega koju tulnud.

«Seda me siin istusime!» ütles krahv tahtmatu pahameelega. «Klubi on kinni ja ka politsei lahkub.»

«Isa, ega sellest pole midagi, et ma kutsusin haavatud majja?» küsis temalt Nataša.

«Muidugi pole midagi,» vastas krahv hajameelselt. «Mitte selles pole asi, aga nüüd palun mitte tühja-tähjaga aega viita, vaid pakkimise juures abiks olla ja sõita, homme sõita...» Ja krahv andis ülemteenrile ning teenijaile sama käsu. Lõunalauas jutustas tagasijõudnud Petja oma uudiseid.

Ta rääkis, et rahvale olevat täna Kremlis relvi jagatud, et Rastoptšini lendlehes oli küll öeldud, et ta paar päeva

enne avaldab üleskutse, kuid et kindlasti on juba korraldus tehtud selle kohta, et homme kogu rahvas läheks relvadega Kolmele Mäele, ja et seal tuleb suur lahing.

Kui Petja seda rääkis, silmitses krahvinna argliku õudustundega oma poja lõbusat, õhetavat nägu. Ta teadis, et kui tema lausuks sõnagi selle kohta, et ta palub Petjat sellesse lahingusse mitte minna (ta teadis, et Petja rõõmustab eelseisva lahingu üle), siis ütleks poeg midagi meestest, aust, isamaast — midagi niisugust mõttetut, mehelikku, jonnakat, mille vastu ei saa vaielda, ja asi oleks rikutud, ega öelnud seepärast Petjalè midagi, lootes asja niiviisi korraldada, et nad sõidavad varem ära ja võtavad Petja kaitsjana kaasa, pärast lõunat aga kutsus ta krahvi enda juurde ja palus pisarsilmil end rutem ära viia, — samal ööl, kui võimalik. Naiseliku, tahtmatu armastuse-kavalusega rääkis tema, kes ta seni oli üles näidanud täielikku kartmatust, et ta sureb hirmust, kui nad täna öösel ära ei sõida. Ta kartis nüüd teesklemata kõike.

XIV

M-me Schoss, kes oli käinud oma tütre juures, suurendas krahvinna hirmu veelgi juttudega sellest, mis ta oli näinud Mjasnitskaja tänaval viinalaos. Seda tänavat mööda tagasi tulles ei pääsenud ta koju lao juures märatseva purjus rahvahulga tõttu. Ta võttis voorimehe ja sõitis kõrvaltänavat kaudu ringi koju; ja voorimees rääkis talle, et rahvas purustanud viinalaos aame, — et nii olevat kästud.

Pärast lõunat hakkasid kõik Rostovide kodakondsed õhinal ning rutuga asju pakkima ja sõiduks ettevalmistusi tegema. Vana krahv käis äkki tegutsema hakates kogu pärastlõuna lakkamatult õue ja maja vahet, mõttetult karjudes ruttavate inimeste peale ning neid veel enam kiirustades. Petja tegi õues korraldusi. Sonja ei teadnud, kuidas krahvi üksteisele vastukäivate käskude tõttu talitada, ja kaotas hoopis pea. Teenijad jooksid karjudes, vaieldes ja käratsedes mööda tube ja õue. Ka Nataša asus äkki talle omase kirglikkusega asja kallale. Algul suhtuti umbusklikult sellesse, et tema end segas

pakkimisse. Temalt oodati ikka vigureid ega tahetud ta sõna kuulata; kuid tema nõudis visalt ja kirglikult endale alistumist, oli vihane ja peaaegu nuttis, et tema sõna ei kuulata, ja saavutas viimaks, et temasse uskuma hakati. Tema esimeseks vägiteoks, mis nõudis talt määratuid jõupingutusi ja talle võimu andis, oli vaipade sissepakkimine. Krahvi majas leidus kalleid gobeläänе ja pärsia vaipu. Kui Nataša tegevusse asus, seisis saalis kaks avatud kasti: üks oli peaaegu ääreni täis portselani, teine — vaipu. Portselani oli veel palju laudadel, ja hoiukambrist toodi seda aina juurde. Tarvis oli võtta uus, kolmas kast, ja teenijad läksid seda tooma.

«Sonja, oota, — me mahutame niigi kõik ära,» ütles Nataša.

«Ei saa, preili, juba katsusime,» ütles puhvetiteener.

«Oota, palun.» Ja Nataša hakkas kastist paberisse mässitud liudu ja taldrikuid välja võtma.

«Liuad tarvis siia vaipade vahele panna,» ütles ta.

«Hea on, kui vaibadki kolme kasti ära mahuvad,» ütles puhvetiteener.

«Pea nüüd, palun.» Ja Nataša hakkas kiiresti ning osavalt asju sorteerima. «Seda pole tarvis,» ütles ta kiievi taldrikute kohta. «See jah, see läheb vaipade vahele,» ütles ta saksi liudade kohta.

«Ah, jäta, Nataša. Lase olla, küll me pakime,» rääkis Sonja etteheitvalt.

«Eh, preili!» lausus ülemteener. Kuid Nataša ei andnud alla, pildus kõik asjad välja ja hakkas kähku uuesti pakkima, otsustades, et kehvi koduseid vaipu ja ülearuseid söögiõusid pole üldse tarvis kaasa võtta. Kui kõik oli välja võetud, hakati jälle tagasi pakkima. Ja tõepoolest, kui peaaegu kõik odav, mida ei tasunud kaasa võtta, oli kõrvale heidetud, mahtus kõik väärtuslik kahte kasti. Ainult vaibakasti kaas ei läinud kinni. Oleks võinud mõned asjad välja võtta, kuid Nataša tahtis oma tahtmise läbi viia. Ta pakkis ümber, rõhus kaanele, sundis puhvetiteenrit ja Petjat, kelle ta oli pakkimistööle kaasa tõmmanud, kasti kaant vajutama ja tegi ise meeleheitlikke pingutusi.

«Jäta juba, Nataša,» rääkis talle Sonja. «Ma näen, et sul on õigus, aga võta ülemine vaip välja.»

«Ei taha,» karjus Nataša, ühe käega higisele näole langenud juukseid tagasi hoides, teisega vaipadele rõhudes. «Vajuta ometi, Petka, vajuta! Vassiljitš, rõhu!» karjus ta. Vaibad suruti kokku ja kaas läks kinni. Nataša hakkas käsi plaksutades kiljuma heameelest, ja pisarad tulid talle silmi. Kuid see kestis ainult mõne hetke. Kohe asus ta teise töö kallale, ja juba usuti teda täiesti ja krahv ei vihastanud, kui talle öeldi, et Natalja Iljinišna on tema käsu ära muutnud; ja teenijad tulid Nataša käest küsima, kas koorem kinni siduda või mitte ja kas asju on koormas küllalt. Töö edenes tänu Nataša korraldustele: tarbetud asjad jäeti maha ja kõige väärtuslikumad mahutati hästi tihedalt ära.

Aga kuidas kõik inimesed ka ei näinud vaeva, hilisööks ei jõutud veel kõike ära pakkida. Krahvinna uinus ja krahv läks ärasõitu hommikuks edasi lükates magama.

Sonja ja Nataša magasid lahti riietumata diivanitoas.

Sel ööl veeti veel üht haavatut läbi Povarskaja tänava, ja Mavra Kuzminišna, kes seisis väravas, laskis ta Rostovide juurde tuua. See haavatu oli Mavra Kuzminišna arusaamise järgi väga tähtis mees. Teda veeti kalessis, mis oli põllega täiesti kaetud ja mille kumm oli üles tõstetud. Pukis istus ühes voorimehega vana, auväärne kammerteener. Taga, teises vankris sõitsid arst ja kaks soldatit.

«Palun meie juurde tulla, palun. Härrased sõidavad ära, terve maja jääb tühjaks,» ütles eideke, pöördudes vana teenri poole.

«Ah, mis,» vastas kammerteener ohates. «Vähe lootust, et temaga koju jõuame! Meil on ka oma maja Moskvas, kuid kaugel ja seal ei ela kedagi.»

«Olge lahked, tulge meile, meie härrastel on kõike palju, palun,» rääkis Mavra Kuzminišna. «Kas härrad on väga haiged?» lisas ta juurde.

Kammertener lõi käega.

«Vähe lootust koju jõuda! Tarvis tohtrilt küsida.» Ja kammerteener tuli pukist maha ning läks vankri juurde.

«Hea küll,» ütles arst.

Kammerteener tuli jälle kalessi juurde, heitis pilgu sisse, vangutas pead, käskis kutsaril õue pöörata ja jäi seisma Mavra Kuzminišna kõrvale.

«Issand Jeesus Kristus!» sõnas eideke.

Mavra Kuzminišna soovitas haavatu majja viia.

«Härrased ei ütle midagi . . .» rääkis ta. Kuid tarvis oli vältida trepist ülesminekut, ja seepärast viidi haavatu tiibhoonesse ja paigutati endisesse m-me Schossi tuppa. See haavatu oli vürst Andrei Bolkonski.

XV

Jõudis kätte Moskva viimane päev. Oli selge, rõõmus sügiseilm. Oli pühapäev. Nagu harilikelgi pühapäevil, helistati kõigis kirikutes jumalateenistuseks kelli. Näis, nagu ei suudaks veel keegi mõista, mis ootab Moskvat.

Ainult kaks ühiskondliku elu näitajat väljendasid seda seisukorda, milles Moskva viibis: alamkiht, s. t. vaeste inimeste seisus, ja tarbeainete hinnad. Vabrikutöölised, teenijad ja maamehed läksid selle päeva varahommikul määratu hulgana, millesse oli segunenud ametnikke, seminariste ja aadlikke, Kolmele Mäele. Olles seal tükk aega seisnud, ilma et oleks Rastoptšini tulekut jõudnud ära oodata, ja veendudes, et Moskva antakse käest, valgus see hulk laiali mööda Moskvat, mööda joogikohti ja trahtereid. Ka hinnad viitasid sel päeval asjade seisukorrale. Relvade, kulla, veokite ja hobuste hinnad aina tõusid, paberraha ja linnakaupade hinnad aga langesid järjest, nii et keskpäeval oli juhtumeid, kus kalleid kaupu, nagu kalevit, vedasid voorimehed välja poole hinnaga, talupojahobuse eest aga maksti viissada rubla, kuna mööblit, peegleid ja pronksasju anti jumalamuidu.

Rostovide soliidses ja vanas perekonnas väljendus endiste elutingimuste lagunemine väga nõrgalt. Mis puutub inimestesse, siis toimus ainult see, et öösel kadus kolm inimest määratu suurest teenijaskonnast, kuid midagi ei olnud varastatud; ja asjade hindade suhtes ilmnes, et küladest tulnud kolmkümmend veokit moodustasid suure varanduse, mida paljud kadestasid ja mille eest Rostovidele pakuti tohutut raha, — õhtul ja 1. septembri hommikul vara käis Rostovide õues haavatud ohvitseride poolt saadetud tentsikuid ja teenreid ning ka

Rostovide juurde ja naabermajadesse paigutatud haavatud ise lohistasid end kohale ja palusid tungivalt Rostovide teenijaid hoolitseda selle eest, et neile antaks vankreid Moskvast lahkumiseks. Ülemteener, kelle poole selliste palvetega pöörduti, haletses küll haavatuid, kuid keeldus kategooriliselt nende palvet täitmast, öeldes, et ta ei julge sellest krahvile teatadagi. Nii haletsemisväärsed kui mahajäävad haavatud olidki, oli ilmne, et kui üks veok ära anda, siis pole põhjust keelata ka teist, ja tuleb ära anda kõik — ka oma tõllad. Kolmkümmend vankrit ei saanud kõiki haavatuid päästa, üldises hädas aga tuli paratamatult mõelda iseendale ja oma perekonnale. Nii mõtles ülemteener oma isanda eest.

1. septembri hommikul ärgates väljus krahv Ilja Andreitš tasakesi magamistoast, et mitte äratada alles vastu hommikut uinunud krahvinnat, ja läks oma lillas siidhommikukuues välja trepile. Õu oli täis kinniseotud koormaid. Trepi ees seisid tõllad. Ülemteener ajas peauksel juttu vana tentsikuga ja noore, kahvatu ohvitseriga, kel oli käsi sidemega kaelas. Krahvi nähes andis ülemteener ohvitserile ja tentsikule paljutähendavalt ning rangelt märku, et nad eemale läheksid.

«Noh, Vassiljitš, kas kõik on valmis?» küsis krahv oma kiilaspead hõõrudes ja heasüdamlikult ohvitseri ja tentsiku poole vaadates ning neile pead noogutades. (Krahvile meeldisid uued näod.)

«Võib kas või kohe hobused ette panna, teie hiilgus.»

«See on tore. Krahvinna ärkab varsti, siis asume jumala nimel teele! . . . Noh, mu härrad?» pöördus ta ohvitseri poole. «Kas minu majas peatute?» Ohvitser astus lähemale. Ta kahvatu nägu kattus äkki ereda punaga.

«Krahv, olge nii lahke, lubage mul . . . jumalapärast . . . mõnele vankrile istuda. Mul pole siin midagi kaasas . . . Koorma otsa . . . mul on ükskõik . . .» Ohvitser ei jõudnud veel lõpetada, kui tentsik pöörus krahvi poole sama palvega oma härra nimel.

«Ah! Jaa, jaa, jaa,» sõnas krahv kiiresti. «Ma olen väga, väga rõõmus. Vassiljitš, sa tee korraldus, — lase üks või kaks vankrit tühjendada, noh . . . mis siis ikka . . . kui on tarvis . . .» ütles krahv mingite ebamääraste väl-

jendustega midagi käskides. Kuid samal hetkel kinnitas juba ohvitseri palava tänulikkuse ilme seda, mis ta oli käskinud. Krahv vaatas ringi: õues, värava juures, tiibhoone aknal oli näha haavatuid ja tentsikuid. Kõik nad vaatasid krahvi poole ja lähenesid trepile.

«Palun, teie hiilgus, galeriisse tulla, — mis käsite piltidega teha?...» ütles ülemteener. Ja krahv läks ühes temaga majja, korrates oma käsku, et ei öeldaks ära haavatuile, kes paluvad kaasavõtmist.

«Mis siis ikka, võib ju mõned asjad maha võtta,» lisas ta vaikse, salapärase häälega, justkui kartes, et keegi teda kuuleb.

Kell üheksa ärkas krahvinna, ja Matrjona Timofejevna, tema endine toatüdruk, kes krahvinna juures täitis sandarmiülema kohuseid, tuli oma endisele preilile teatama, et Marja Karlovna on väga solvunud ja et preilide suvekleidid ei või siia jääda. Krahvinna pärimiste peale, miks m-me Schoss on solvunud, selgus, et tema kirst oli vankrilt maha võetud ja et kõiki koormaid seotakse lahti, kraami võetakse maha ja kogutakse kaasa haavatuid, keda krahv oma lihtsameelsuses on käskinud kaasa võtta. Krahvinna käskis mehe enda juurde paluda.

«Mis see on, mu sõber, ma kuulsin, et asjad võetakse jälle maha?»

«Tead, *ma chère,* mis ma tahtsin sulle ütelda... *ma chère* krahvinnake... minu juurde tuli ohvitser; paluvad, et ma mõned vankrid annaksin haavatute jaoks. Varandust saab ju jälle. Aga mõtle, kuidas nemad jäävad siia!... Meil on ju siin ohvitserid, me ise kutsusime nad siia... Tead, ma tõesti mõtlen, *ma chère,* kuule, *ma chère*... las viiakse nad ära... Kuhu siis ikka rutata?» Krahv ütles seda arglikult, nagu ta rääkis alati, kui juttu oli rahast. Krahvinna aga oli juba harjunud selle tooniga, mis alati käis lapsi laostavate ettevõtete eel, nagu mõne galerii või kasvuhoone ehitus, koduse teatri või orkestri asutamine, ja oli harjunud ning pidas oma kohuseks alati võidelda kõige vastu, mida väljendati selle argliku tooniga.

Ta tegi alandlik-nutuse näo ja ütles mehele:

«Kuule, krahv, sa viisid asja niikaugele, et maja eest midagi ei anta, ja nüüd tahad sa ka kõik meie —

laste — varanduse hävitada. Sa ju ise räägid, et majas on saja tuhande eest vara. Mina, mu sõber, pole nõus, ei ole nõus! Kuidas soovid! Haavatute jaoks on olemas valitsus. Nad teavad. Vaata: vastasmajast, Lopuhhinite juurest, veeti juba tunaeile kõik viimseni minema. Niiviisi teevad teised inimesed. Ainult meie oleme lollid. Oleks sul vähemalt lastest kahju, kui mitte minust.»

Krahv hakkas kätega vehkima ja väljus sõnagi lausumata toast.

«Isa, mille üle te vaidlesite?» küsis Nataša, kes oli tema järel ema tuppa tulnud.

«Mitte millegi üle! Mis see sinusse puutub!» sõnas krahv vihaselt.

«Aga ma kuulsin,» ütles Nataša. «Miks siis ema ei taha?»

«Mis see sinu asi on!» hüüdis krahv. Nataša astus akna juurde ja jäi mõttesse.

«Isa, Berg tuli meile,» ütles ta aknast välja vaadates.

XVI

Berg, Rostovide väimees, oli juba polkovnik, Vladimiri ja Anna ordenitega kaelas ja teenis ikka samal rahulikul ning meeldival teise korpuse staabiülema esimese osakonna abi staabiülema abi kohal.

1. septembril saabus ta armeest Moskvasse.

Tal polnud Moskvas midagi teha; kuid ta pani tähele, et kõik palusid luba armeest Moskvasse sõita ja et nad seal midagi tegid. Ka tema pidas vajalikuks end koduseis ja perekondlikes asjus vabaks küsida.

Oma korralikus väikeses troskas, kaks rammusat helekõrbi ees, täpselt samasugused nagu olid ühel vürstil, sõitis Berg oma äia maja ette. Ta silmitses tähelepanelikult õues olevaid vankreid ja võttis trepist üles minnes taskust puhta ninarätiku ning tegi sellesse sõlme.

Eestoast jooksis Berg sujuval, rutakal sammul võõrastetuppa, kaelustas krahvi, suudles Nataša ja Sonja kätt ja küsis ruttu mammakese tervise järele.

«Mis tervist nüüd saab olla. Noh, räägi,» ütles krahv, «mis teevad väed? Kas taganevad või tuleb veel lahing?»

«Ainult igavene jumal, papake,» ütles Berg, «võib otsustada isamaa saatuse. Armees leegitseb sangarlikkuse vaim, ja juhid kogunesid nüüd nii-öelda nõupidamisele. Mis tuleb, pole teada. Aga ma ütlen teile üldiselt, papake, — ei leidu kohaseid sõnu, et kirjeldada niisugust sangarlikku vaimu, vene vägede tõelist muistset mehisust, mida ta ... mida nad,» parandas ta, «näitasid või avaldasid 26. kuupäeva lahingus ... Ma ütlen teile, papake (ta lõi endale vastu rinda niisama, nagu oli endale vastu rinda löönud üks tema juuresolekul jutustanud kindral, — kuigi natuke hilja, sest tarvis oli endale vastu rinda lüüa sõnade juures: «vene vägede»), ma ütlen teile otsekoheselt, et meil, ülematel, mitte ainult polnud tarvis soldateid tagant ajada või midagi niisugust, vaid me jõudsime neid vaevalt tagasi hoida, neid ... jah, mehiseid ja muistseid kangelastegusid,» ütles ta kiiresti. «Kindral Barclay de Tolly pani oma elu kaalule igal pool sõjaväe eesotsas, ütlen ma teile. Meie korpus aga paigutati mäenõlvale. Kujutage ette!» Ja nüüd jutustas Berg kõik, mis talle oli meelde jäänud mitmesugustest selle aja jooksul kuuldud lugudest. Nataša silmitses teda ainiti pilguga, mis Bergi kohmetuma pani, justkui oleks ta Bergi näolt otsinud mingi küsimuse lahendust.

«Niisugust sangarlikkust, mida vene sõjamehed ilmutasid, ei saa üldse ette kujutada ja see on väärt, et seda ülistada!» ütles Berg Nataša poole vaadates ja teda nagu lepitada püüdes ning naeratas vastuseks Nataša tungivale pilgule. ««Venemaa pole mitte Moskvas, see on tema poegade südameis!» Eks ole, papake?» ütles Berg.

Sel hetkel väljus diivanitoast väsinud ja rahulolematu näoga krahvinna. Berg kargas ruttu püsti, suudles krahvinna kätt, küsis ta tervise järele ja jäi peavangutusega oma kaastunnet väljendades tema kõrvale seisma.

«Jah, mammake, ma ütlen teile tõesti, need on rasked ja kurvad ajad igale venelasele. Aga miks siis nii mures olla? Te jõuate veel ära sõita ...»

«Ma ei saa aru, mis inimesed teevad,» ütles krahvinna mehe poole pöördudes. «Mulle öeldi praegu, et midagi pole veel valmis. Keegi peab ju ometi korraldama. Kahju, et Mitjakest ei ole. Sellele asjale ei tulegi lõppu!»

Krahv pidi midagi ütlema, kuid hoidis end ilmselt tagasi. Ta tõusis toolilt ja läks ukse poole.

Berg võttis samal ajal taskust ninarätiku, otsekui selleks, et nina nuusata, ja jäi sõlmele vaadates ja kurvalt ning tähendusrikkalt pead vangutades mõttesse.

«Mul on suur palve teile, papake,» ütles ta.

«Hm? ...» tegi krahv peatudes.

«Sõitsin praegu Jussupovi majast mööda,» ütles Berg naerdes. «Valitseja on mulle tuttav. Ta jooksis välja ja palus, et ehk ostate midagi. Läksin sisse, uudishimust, teate, ja seal oli šifonjäär ja tualettlaud. Te teate, kuidas Veerake seda soovis ja kuidas me selle üle vaidlesime. (Berg läks tahtmatult üle oma heaolust rõõmu tundvale toonile, kui ta hakkas rääkima šifonjäärist ja tualettlauast). Niisugune suurepärane asjake! Laegastega ja inglise salalukuga, teate? Veerake soovis juba ammugi. Tahaksin väga talle üllatust teha. Ma nägin, teil on nii palju neid maamehi õues. Andke mulle üks neist, palun, ma maksan talle hästi ja ...»

Krahv tõmbas näo kipra ja turtsatas.

«Küsige krahvinnalt, mina korraldusi ei tee.»

«Kui on tülikas, siis, palun, pole tarvis,» ütles Berg. «Ma oleksin ainult Veerakese pärast väga tahtnud!»

«Ah, käige kõik kus kurat! ...» pistis vana krahv karjuma. «Pea käib ringi.» Ja ta väljus toast.

Krahvinna hakkas nutma.

«Ja-jah, mammake, ajad on väga rasked!» ütles Berg.

Nataša väljus ühes isaga, läks esmalt justkui midagi sügavalt kaalutledes tema järel ja jooksis siis alla.

Trepil oli Petja ametis relvade jagamisega Moskvast kaasasõitvaile meesteenijaile. Õues seisid endistviisi koormad. Kahel oli kõis ümbert ära võetud ja teisele neist ronis ohvitser, keda tentsik toetas.

«Kas tead, mispärast?» küsis Petja Natašalt. (Nataša sai aru, et Petja küsis, mispärast isa ja ema tülli läksid.) Ta ei vastanud.

«Sellepärast, et isa tahtis kõik vankrid haavatutele anda,» ütles Petja. «Mulle ütles Vassiljitš. Minu arvates ...»

«Minu arvates,» peaaegu karjatas äkki Nataša oma

vihast nägu Petja poole pöörates, «minu arvates on see niisugune jälkus, niisugune jõledus, niisugune... ma ei tea! Kas me oleme siis mõned sakslased või?...» Ta kõri hakkas kramplikest nuukseist värisema, ja kartes oma viha laengut nõrgestada ning asjatult välja lasta, pöördus ta ümber ja sööstis trepist üles.

Berg istus krahvinna kõrval ja lohutas teda sugulaslikult-aupaklikult. Krahv käis, piip käes, mööda tuba, kui Nataša vihast moonutatud näoga nagu maru tuppa sööstis ja kiirete sammudega ema juurde astus.

«See on jälk! See on jõle!» kisendas ta. «Ei või olla, et teie seda käskisite.»

Berg ja krahvinna vaatasid hämmastunult ning kohkunult talle otsa. Krahv jäi kuulatades akna juurde seisma.

«Emake, seda ei tohi! Vaadake, mis õues sünnib!» karjus Nataša. «Nad jäävad maha!...»

«Mis sul on? Kes nemad? Mis sa tahad?»

«Haavatud, vaat kes! Seda ei tohi, emake. See pole kellegi tegu... Ei, emake, kullake, see pole see, andestage, palun, kullake... Emake, no mis on meil sellest, mis me kaasa viime? Vaadake ainult, mis õues sünnib... Emake!... See pole võimalik!»

Krahv seisis akna juures ja kuulas nägu sinnapoole pööramata Nataša sõnu. Äkki hakkas ta nohisema ja surus oma näo vastu akent.

Krahvinna vaatas tütrele otsa, nägi ema pärast häbi tundva Nataša nägu, nägi ta erutust, mõistis, miks mees praegu tema poole ei vaadanud, ja vaatas hämmeldunud ilmel ringi.

«Ah, tehke, kuidas tahate! Kas mina kedagi takistan!» ütles ta, mitte kohe alla andes.

«Emake, kullake, andke mulle andeks!»

Kuid krahvinna tõukas tütre eemale ja astus krahvi juurde.

«*Mon cher,* sa korralda, nagu vaja... Mina ju ei tea seda,» ütles ta süüdlaslikult silmi langetades.

«Muna... muna õpetab kana...» sõnas krahv läbi rõõmupisarate ja kaisutas naist, kel oli hea meel, et sai oma häbistatud näo peita tema rinnale.

«Isake, emake! Kas võib korralduse teha? Võib?...»

küsis Nataša. «Kõige tarvilikumad asjad me võtame siiski kaasa...» rääkis Nataša.

Krahv noogutas talle jaatavalt pead, ja Nataša jooksis kiiresti, nagu ta oli tavatsenud joosta tagumistpaari mängides, läbi saali esikusse ja trepist alla õue.

Teenijaskond kogunes Nataša ümber ega suutnud imelikku käsku, mille ta tõi, enne uskuda, kui krahv ise naise nimel kinnitas, et kõik vankrid antakse haavatute veoks, kastid aga viidaks panipaikadesse. Käsust aru saades asusid inimesed rõõmsalt ning toimekalt uue töö kallale. Teenijaile ei tundunud see nüüd enam imelik, vaid vastupidi, näis, et teisiti see ei võinud ollagi, — samuti nagu veerand tundi tagasi kellegi meelest polnud imelik, et haavatud jäetakse maha ja võetakse asjad kaasa, vaid näis, et teisiti ei võinud ollagi.

Otsekui seda heaks tehes, et nad varem sellele tööle ei asunud, alustasid kõik kodakondsed toimekalt haavatute ärapaigutamist. Haavatud ronisid oma tubadest välja ja kogunesid rõõmsate, kahvatute nägudega vankrite ümber. Ka naabermajades levis kuuldus, et on olemas veokid, ja Rostovide õue hakkas tulema haavatuid teistest majadest. Paljud haavatud palusid asju mitte maha võtta ja ainult lasta neil koormate otsa istuda. Kuid kord alanud asjade mahalaadimise töö ei saanud enam peatuda. Oli ükspuha, kas jätta maha kogu kraam või pool sellest. Õues lebasid koristamata kastid sööginõudega, pronksasjadega, piltidega, peeglitega, mida eelmisel ööl oli nii hoolikalt sisse pakitud, ja aina otsiti ning leiti võimalust ühte ja teist maha tõsta ja ikka veel veokeid ära anda.

«Võib veel neli meest võtta,» ütles valitseja. «Ma annan oma vankri, — kuhu neid ikka jätta.»

«Andke minu garderoobivanker,» ütles krahvinna. «Dunjaša istub ühes minuga tõlda.»

Anti ära ka garderoobivanker ja saadeti see kolmandasse majja haavatute järele. Kõik kodakondsed ja teenijad olid rõõmsalt elevil. Nataša oli vaimustatud ning õnnelikus elevuses, mida ta polnud ammugi tundnud.

«Kuhu see siis siduda?» rääkisid mehed, sobitades kasti tõlla kitsale tagalauale. «Tarvis on kas või üksainuski vanker alles jätta.»

«Mis selle sees on?» küsis Nataša.

«Krahvi raamatud.»

«Jätke maha. Vassiljitš koristab ära. Seda pole tarvis.»

Kaless oli inimesi täis. Ei teatud, kuhu istub Pjotr Iljitš.

«Ta istub pukki. Sa ju istud pukki, Petja?» karjus Nataša.

Ka Sonja askeldas lakkamatult; kuid tema askelduste eesmärk oli vastupidine Nataša eesmärgile. Ta koristas neid asju, mis pidid maha jääma, pani neid krahvinna soovil kirja ja püüdis võimalikult palju kaasa võtta.

XVII

Kella kahe paiku seisid Rostovide neli täispakitud tõlda, hobused ette rakendatud, peatrepi ees. Veokid haavatutega lahkusid üksteise järel õuest.

Kaless, milles veeti vürst Andreid, äratas välistrepist mööda sõites Sonja tähelepanu, kes valmistas ühes tüdrukuga krahvinnale istekohta tema hiiglasuures kõrges tõllas, mis seisis trepi ees.

«Kelle kaless see on?» küsis Sonja, pead tõllaaknast välja pistes.

«Kas teie siis ei teadnud, preili?» vastas toatüdruk. «Haavatud vürst. Nad olid meie juures ööd ja sõidavad meiega kaasa.»

«Kes see on? Mis ta nimi on?»

«Meie endine peigmees, vürst Bolkonski!» vastas toatüdruk ohates. «Räägitakse, et on suremas.»

Sonja kargas tõllast välja ja jooksis krahvinna juurde. Juba teeleminekuks riides krahvinna kõndis, sall ümber ja kübar peas, väsinult mööda võõrastetuba, oodates teisi, et ärasõidu eel kinniste uste taga istet võtta ja palvetada. Natašat polnud toas.

«Maman,» ütles Sonja, «vürst Andrei on siin, surmavalt haavatud. Ta sõidab meiega kaasa.»

Krahvinna ajas kohkunult silmad pärani, haaras Sonjal käest kinni ja vaatas ringi.

«Nataša?» sõnas ta.

Nii Sonjale kui krahvinnale tähendas see teade esimesel hetkel ainult ühte. Nad tundsid oma Natašat, ja hirm selle ees, mis temaga juhtub seda teadet saades, lämmatas neis igasuguse kaastunde inimese vastu, keda nad mõlemad armastasid.

«Nataša ei tea veel, kuid vürst sõidab meiega kaasa,» ütles Sonja.

«Sa ütlesid, et ta on suremas?»

Sonja noogutas pead.

Krahvinna süleles Sonjat ja puhkes nutma.

«Issanda teed on äraarvamatud!» mõtles ta, tundes, et kõiges, mis nüüd toimus, hakkas ilmnema varem inimeste pilgu eest varjatud kõikvõimas käsi.

«Noh, ema, kõik on valmis. Mis teiega on? . . .» küsis Nataša tuppa joostes elevil näoga.

«Ei midagi,» ütles krahvinna. «Kui on valmis, siis sõidame.» Ja krahvinna kummardus käekoti kohale, et varjata oma erutatud nägu. Sonja kaisutas Natašat ja suudles teda.

Nataša vaatas talle küsivalt otsa.

«Mis sul on? Mis on juhtunud?»

«Ei . . . midagi . . .»

«Midagi minule väga halba? . . . Mis see on?» küsis tundlik Nataša.

Sonja ohkas ega vastanud midagi. Krahv, Petja, m-me Schoss, Mavra Kuzminišna ja Vassiljitš astusid võõrastetuppa; uksed suleti, kõik võtsid istet ja jäid vaikides, üksteisele otsa vaatamata mõneks hetkeks istuma.

Krahv tõusis esimesena, ohkas valjusti ja hakkas pühapildi poole pöördudes risti ette lööma. Kõik teised tegid sedasama. Siis kaelustas krahv Mavra Kuzminišnat ja Vassiljitšit, kes jäid Moskvasse, ja sellal kui nad tema kätt püüdsid ja ta õlga suudlesid, patsutas ta neid kergelt seljale, rääkides midagi ebaselget, sõbralikrahustavat. Krahvinna läks palvetuppa, ja Sonja leidis ta sealt seinale sinna-tänna jäänud pühapiltide ees põlvitamas. (Perekondlike pärimuste tõttu kõige kallimaks peetavad ikoonid viidi kaasa.)

Trepil ja õues jätsid ärasõitvad, Petja poolt pistodade ning mõõkadega relvastatud, saabastesse topitud pükstega ja kõvasti ümber keha tõmmatud rihmade ja vöö-

dega teenrid ja talupojad hüvasti nendega, kes maha jäid.

Nagu ärasõitude puhul alati, oli paljugi unustatud või teisiti paigale pandud, kui oleks tarvis olnud, ja üsna kaua seisid kaks haidukki teine teisel pool tõlla avatud ust ja astmelauda, valmistudes krahvinnat istuma aitama, kuna tüdrukud patjade ja pambukestega jooksid maja ja tõldade ning kalesside vahet.

«Alati unustavad nad kõik!» rääkis krahvinna. «Sa tead ju, et ma ei või niiviisi istuda.» Ja Dunjaša ruttas hambaid kokku surudes ja midagi vastamata, etteheitval ilmel tõlda istet ümber tegema.

«Ah, seda rahvast!» rääkis krahv pead vangutades.

Vana kutsar Jefim, kes oli ainus, kellega krahvinna julges sõita, ei pööranud kõrgel oma pukis istudes peadki selle poole, mis toimus tema selja taga. Kolmekümne aasta kogemuste põhjal teadis ta, et läheb veel hulk aega, enne kui talle öeldakse: «Jumala nimel!» ja et kui öeldaksegi, siis peatatakse teda veel paar korda ja saadetakse unustatud asjade järele ning peatatakse siis veel kord, ja krahvinna pistab ise pea tõllaaknast välja ning palub teda Kristuse nimel mäest laskumisel sõita ettevaatlikult. Ta teadis seda ja ootas seepärast kannatlikumalt kui hobused (eriti vasakpoolne raudjas — Sokol, kes jalga vastu maad tagus ja suuraudu näris) seda, mis tuleb. Lõpuks olid kõik peale istunud; astmelaud keerati kokku ja lükati tõlda, uks paugatas kinni, saadeti šatulli järele, krahvinna pistis pea välja ja ütles, mis tarvis. Siis võttis Jefim pikkamisi kübara peast ja hakkas risti ette lööma. Ratsakutsar ja kõik teenijad tegid sedasama.

«Jumala nimel!» ütles Jefim kübarat pähe pannes. «Las käia!» Ratsakutsar ajas hobused liikvele. Parempoolne tiislihobune surus rangidele, kõrged vedrud naksatasid, ja tõllakere hakkas õõtsuma. Teener hüppas käigu peal pukki. Tõld rappus õuest konarlikule sillutisele sõites, samuti rappusid teised tõllad, ja voor hakkas tänavat mööda ülespoole liikuma. Tõldades ja kalessides lõid kõik risti ette, pöördudes vastasoleva kiriku poole. Moskvasse mahajäävad teenijad käisid sõidukeid saates mõlemal pool nende kõrval.

Natašal oli harva olnud nii rõõmsat tunnet kui nüüd krahvinna kõrval tõllas istudes ja mahajääva, ärevil Moskva aeglaselt möödalibisevaid müüre silmitsedes. Aeg-ajalt pistis ta pea tõllaaknast välja ning vaatas tagasi ja nende ees sõitvale pikale haavatute-voorile. Peaaegu kõige ees paistis vürst Andrei kalessi ülestõstetud kumm. Ta ei teadnud, kes oli selles kalessis, ja otsis voori pikkust mõõtes iga kord silmadega seda kalessi. Ta teadis, et see oli kõige ees.

Kudrini väljakul ühines Nikitskajalt, Presnjast, Podnovinskojest tulles mitu samasugust voori, nagu oli Rostovide voor, ja Sadovajal sõitsid tõllad ja vankrid juba kahes reas.

Kui sõideti ümber Suhharevi torni, hüüdis Nataša, kes uudishimulikult ja kärmesti silmitses sõitvaid ja jala käivaid inimesi, äkki rõõmsalt ning imestunult:

«Issake! Ema, Sonja, vaadake, see on tema!»

«Kes? Kes?»

«Vaadake, — jumala eest, Bezuhhov!» rääkis Nataša, pead tõllaaknast välja pistes ning vahtides suurt paksu kutsarikaftanis kogu, kõnnaku ja rühi järgi otsustades ilmselt ümberriietatud härrasmeest, kes kollase, habemetu, friisriidest sinelis vanamehikese kõrval astus Suharevi torni kaare alla.

«Jumala eest, Bezuhhov kaftanis, mingisuguse poisikesenäoga vanamehega! Jumala eest,» rääkis Nataša. «Vaadake, vaadake!»

«Ah ei, see pole tema. Kuidas võib rääkida niisuguseid rumalusi.»

«Ema,» hüüdis Nataša, «ma annan oma pea, et see on tema! Uskuge mind. Pea kinni, pea kinni!» karjus ta kutsarile. Kuid kutsar ei saanud peatuda, sest Meštšanskajalt sõitis välja veel veokeid ja tõldu, ja Rostovide peale karjuti, et nad edasi liiguksid ja teisi kinni ei peaks.

Kõik Rostovid nägid tõepoolest, ehkki juba palju kaugemal kui enne, Pierre'i või Pierre'iga haruldaselt sarnanevat kutsarikaftanis meest, kes longus pea ja tõsise näoga sammus mööda tänavat väikese, habemetu, teenri välimusega vanakese kõrval. See vanake märkas tõllast tema poole vahtivat nägu, puudutas aupaklikult Pierre'i

küünarnukki ja ütles talle midagi, osutades tõllale. Pierre ei suutnud tükil ajal mõista, mis ta temale rääkis: nii väga näis ta oma mõtteisse vajunud olevat. Kui ta viimaks aru sai, vaatas ta osutatavas suunas, tundis Nataša ära ja hakkas esimese mulje mõjul otsekohe kiiresti tõlla poole minema. Kuid kümmekonna sammu järel näis talle midagi meelde tulevat ja ta peatus.

Tõllast väljavaataval Nataša näol säras pisut pilkav hellus.

«Pjotr Kirillõtš, tulge siis ometi! Me ju tundsime teid ära! See on imestusväärne!» karjus ta, Pierre'ile kätt sirutades. «Kuidas te ometi! Miks te niiviisi?»

Pierre võttis talle sirutatud käe ja suudles seda kohmakalt käigu peal (sest tõld liikus edasi).

«Mis teiega on, krahv?» küsis krahvinna imestunud ja haletseva häälega.

«Mis on? Miks? Ärge küsige minult,» ütles Pierre ja vaatas Nataša poole, kelle särava, rõõmsa pilgu võlu teda hellitas (ta tundis seda Nataša poole vaatamata).

«Ega te ometi Moskvasse jää?»

Pierre vaikis hetke.

«Moskvasse?» kordas ta küsivalt. «Jah, Moskvasse. Jumalaga.»

«Ah, kuidas ma tahaksin olla mees, — ma jääksin tingimata teiega. Ah, kui tore see on!» ütles Nataša. «Ema, lubage mul jääda.» Pierre vaatas hajameelselt Natašale otsa ja tahtis midagi öelda, kuid krahvinna rääkis vahele.

«Te olite lahingus, nagu me kuulsime?»

«Jah, olin,» vastas Pierre. «Homme on jälle lahing . . .» alustas ta, kuid Nataša katkestas teda.

«Mis teiega ometi on, krahv? Te olete nii muutunud . . .»

«Ah, ärge küsige, ärge küsige minult, ma ei tea ise ka midagi. Homme . . . Aga ei! Jumalaga, jumalaga,» sõnas ta. «Kohutav aeg!» Ja tõllast maha jäädes eemaldus ta kõnniteele.

Nataša hoidis veel kaua pead aknast väljas, vaadates ta poole sõbralikku ja pisut pilkava, rõõmsa naeratusega.

XVIII

Juba teist päeva pärast oma lahkumist kodunt elas Pierre surnud Bazdejevi tühjas korteris. See juhtus nõnda.

Pärast oma tagasitulekut Moskvasse ja kokkusaamist krahv Rastoptšiniga järgmisel hommikul ärgates ei mõistnud Pierre kaua, kus ta oli ja mida temast taheti. Kui talle teatati, et teda muude vastuvõtutoas ootavate isikute hulgas ootab ka prantslane, kes on toonud kirja krahvinna Jelena Vassiljevnalt, valdas teda äkki see segaduse ja lootusetuse tunne, millele ta kergesti kaldus alistuma. Talle tundus äkki, et kõik on lõppenud, kõik on segi läinud, kõik on kokku varisenud, et ei ole ei õiget ega süüdlast, et ees ei ole midagi ja et pole mingit väljapääsu sellest olukorrast. Ebaloomulikult naeratades ja midagi pomisedes istus ta kord abitus poosis diivanile, kord tõusis, astus ukse juurde ja heitis pilgu läbi prao vastuvõtutuppa, kord läks kätega vehkides tagasi ja võttis raamatu kätte. Ülemteener tuli Pierre'ile teist korda teatama, et prantslane, kes krahvinnalt kirja tõi, soovib väga teda kas või silmapilguks näha ja et J. A. Bazdejevi lese juurest tuldi paluma, et ta raamatud vastu võtaks, kuna proua Bazdejeva ise on maale sõitnud.

«Ah jaa, kohe, oota . . . Või ei . . . Siiski — mine ütle, et ma tulen kohe,» ütles Pierre ülemteenrile.

Aga niipea kui ülemteener väljus, võttis Pierre laual oleva kübara ja lahkus tagaukse kaudu kabinetist. Koridoris polnud kedagi. Pierre läks läbi pika koridori kuni trepini ja laskus nägu krimpsutades ning mõlema käega laupa hõõrudes esimesele platvormile. Üksehoidja seisis paraadukse juures. Platvormilt, kuhu Pierre oli jõudnud, viis teine trepp tagaukse juurde. Pierre läks sellest trepist alla ja jõudis hoovi. Keegi ei näinud teda. Niipea aga, kui ta väravast väljus, nägid sõidukitega tänaval seisvad kutsarid ja kojamees härrat ja võtsid ta ees mütsid peast. Endale suunatud pilke tundes talitas Pierre nagu jaanalind, kes oma pea põõsasse pistab, et teda ei nähtaks: ta langetas pea ja läks sammu kiirendades mööda tänavat edasi.

Kõigist toiminguist, mis Pierre'il sel hommikul ees

seisid, näis Jossif Aleksejevitši raamatute ja dokumentide korraldamine talle kõige tarvilikum.

Ta võttis esimese ettejuhtunud voorimehe ja käskis sõita Patriarhi tiigi juurde, kus asus Bazdejevi lese maja.

Vahetpidamata ümber vahtides igal pool liikuvaile Moskvast ärasõitjate vooridele ja oma tüsedat keha kehitades, et vanast, põrisevast troskast mitte maha libiseda, hakkas Pierre, rõõmustades nagu koolist ärakaranud poisike, voorimehega vestlema.

Voorimees rääkis talle, et täna jagatavat Kremlis relvi ja homme aetavat kogu rahvas Kolme Mäe värava taha ja et seal tulevat suur lahing.

Patriarhi tiigi juurde jõudes otsis Pierre üles Bazdejevi maja, kus ta polnud enam ammu käinud. Ta astus jalgvärava juurde. Tema koputuse peale väljus Gerassim, toosama kollane, habemetu vanamehike, keda Pierre viie aasta eest oli näinud Toržokis Jossif Aleksejevitši seltsis.

«Kas on kodus?» küsis Pierre.

«Praeguste olude tõttu sõitsid Sofja Danilovna lastega maale, Toržoki lähedale, teie hiilgus.»

«Ma astun siiski sisse, mul on tarvis raamatuid korraldada,» ütles Pierre.

«Palun, olge lahked! Kadunukese — issand ülendagu ta hinge! — vend Makar Aleksejevitš jäid linna, aga nagu te suvatsete teada, nad on nõdrad,» ütles vana teener.

Makar Aleksejevitš oli, nagu Pierre teadis, Jossif Aleksejevitši pool-hullumeelne, joomahaige vend.

«Ja-jah, ma tean. Läki . . .» ütles Pierre ja astus majja. Esikus seisis pikk, kiilaspäine, punase ninaga vana mees öökuues, kalossid paljaste jalgade otsas. Pierre'i nähes pomises ta vihaselt midagi ja läks ära koridori.

«Suur mõistus oli neil, aga nüüd, nagu suvatsete näha, on nad nõdraks jäänud,» ütles Gerassim. «Kas soovite kabinetti minna?» Pierre noogutas pead. «Kabinet on ikka veel kinni pitseeritud. Sofja Danilovna käskisid raamatud välja anda, kui teie juurest tullakse.»

Pierre astus samasse süngesse kabinetti, kuhu ta juba heategija eluajal oli astunud suure aukartusega. Kabi-

net, mis nüüd oli tolmunud ja mida Jossif Aleksejevitši surmast saadik polnud puudutatud, oli veelgi süngem.

Gerassim avas ühe aknaluugi ja väljus kivivarbail toast. Pierre käis kabinetis ringi, astus kapi juurde, kus seisid käsikirjad, ja võttis sealt ürikud, mis kunagi olid olnud ordu tähtsamaid pühadusi. Need olid algupärased šoti aktid heategija märkuste ja seletustega. Ta istus tolmunud kirjutuslaua äärde, asetas käsikirjad enda ette, avas ja sulges neid, lükkas nad lõpuks endast eemale, toetas pea kätele ja jäi mõttesse.

Gerassim vaatas mitu korda ettevaatlikult ukse vahelt sisse ja nägi, et Pierre istus ikka samas asendis. Möödus üle kahe tunni. Gerassim võttis julgust ukse juures natuke kära teha, et Pierre'i tähelepanu endale tõmmata. Pierre ei kuulnud teda.

«Kas käsite voorimehe ära saata?»

«Ah jaa,» ütles Pierre mõtteist ärgates ja tõusis kähku püsti. «Kuule,» ütles ta, Gerassimil kuuenööbist kinni võttes ja säravate, niiskete, vaimustatud silmadega ülalt alla vanakesele otsa vaadates. «Kuule, sa tead, et homme tuleb lahing? . . .»

«Seda räägiti,» vastas Gerassim.

«Ma palun sind mitte kellelegi rääkida, kes ma olen. Ja tee, mis ma ütlen . . .»

«Kuulan,» ütles Gerassim. «Kas käsite süüa tuua?»

«Ei, mulle on midagi muud vaja. Ma vajan talupojariideid ja püstolit,» ütles Pierre, ootamatult punastades.

«Kuulan,» ütles Gerassim vähese mõtlemise järel.

Kogu ülejäänud osa päevast veetis Pierre üksinda heategija kabinetis, rahutult ühest nurgast teise käies, nagu Gerassim kuulis, ning iseendaga midagi rääkides, ja ööbis temale sinnasamasse valmistatud asemel.

Teenri harjumuse tõttu, kes on oma eluajal palju veidraid asju näinud, suhtus Gerassim Pierre'i ümberasumisse vähimagi imestuseta ja näis olevat rahul sellega, et tal oli keegi, keda teenida. Samal õhtul tõi ta, iseendaltki küsimata, milleks seda vaja oli, Pierre'ile kaftani ning mütsi ja lubas järgmisel päeval muretseda nõutud püstoli. Makar Aleksejevitš lähenes sel õhtul kaks korda oma kalosse järel lohistades uksele ja peatus, lipitsevalt Pierre'i poole vaadates. Aga niipea kui

Pierre tema poole pöördus, lõi ta öökuue hõlmad häbelikult ning vihaselt vaheliti ja eemaldus kiiresti. Kui Pierre kutsarikaftanis, mille Gerassim talle oli muretsenud ja läbi aurutanud, ühes temaga Suhharevi torni juures püstolit ostmas käis, kohtas ta Rostove.

XIX

1. septembri öösel andis Kutuzov vene vägedele käsu taganeda läbi Moskva Rjazani teele.

Esimesed väeosad hakkasid liikuma öösel. Öösel liikuvad väed ei rutanud, vaid marssisid aeglaselt ning rahulikult; kuid koidu ajal liikuvad väed nägid Dorogomilovi sillale lähenedes endi ees, teisel poole jõge, tunglevaid, üle silla ruttavaid ja vastaskaldal ülesmäge minevaid ja tänavaid ummistavaid, endi taga aga pealerõhuvaid, otsatuid vägede masse. Ja vägesid valdas põhjusetu kiirustamine ning ärevus. Kõik sööstsid edasi silla poole, sillale, koolmeisse ja paatidesse. Kutuzov käskis ennast kaugemate tänavate kaudu teisele poole Moskvat viia.

2. septembri hommikul kella kümneks olid Dorogomilovi agulisse jäänud ainult järelväeosad. Armee oli juba teises Moskva servas ja Moskva taga.

Samal ajal, 2. septembri hommikul kell kümme, seisis Napoleon oma vägede keskel Poklonnaja mäel ja silmitses enda ees avanevat vaatepilti. 26. augustist kuni 2. septembrini, Borodino lahingust kuni vaenlase Moskvasse-tulekuni, — kõigil selle äreva, selle mälestusväärse nädala päevil püsis see haruldane, inimesi alati imestamapanev sügisene ilm, mil madal päike soojendab palavamalt kui kevadel, mil hõredas, puhtas õhus kõik särab nii, et silmadel on valus, mil rind tugevneb ja värskeneb sügisest lõhnavat õhku sisse hingates, mil isegi ööd on soojad ja mil pimedail, soojadel öödel, hirmutades ja rõõmustades, lakkamatult langeb taevast kuldseid tähti.

2. septembril kell kümme hommikul oli just niisugune ilm. Hommiku sära oli nõiduslik. Poklonnaja mäelt vaadatuna laius Moskva avaralt oma jõega, oma aedade ja

kirikutega ja näis elavat oma elu, kuplite sädeldes taevatähtedena päikesekiirtes.

Nähes imelikku linna ebatavalise arhitektuuri ennenägematute vormidega, tundis Napoleon seda pisut kadestavat ja rahutut uudishimu, mida tunnevad inimesed, kes näevad neile võõra elu vorme. See linn näis elavat kõigi oma elu jõududega. Nende määratlematute tunnuste järgi, mis võimaldavad kauge maa tagant eksimatult eraldada elavat keha surnust, nägi Napoleon Poklonnaja mäelt elu värinat linnas ja otsekui tajus selle suure ja ilusa keha hingust.

Iga venelane tunneb Moskvat vaadates, et Moskva on ema. Iga välismaalane peab teda vaadates ja mitte teades tema ematähendust tundma selle linna naiselikku iseloomu, ja Napoleon tundis seda.

«Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou la sainte. La voilà donc enfin, cette fameuse ville! Il était temps,»[1] ütles Napoleon ja käskis hobuselt maha tulles enda ette laotada selle *Moscou'* plaani ja kutsus tõlgi Lelorme d'Ideville'i. *«Une ville occupée par l'ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur,»*[2] mõtles ta (nagu ta seda Smolenskis Tutškovile oli öelnudki). Ja sellelt vaatekohalt silmitses ta enda ees seisvat seninägematut idamaist kaunitari. Talle endalegi oli imelik, et lõpuks on teostunud ta ammuaegne, talle võimatuna tundunud soov. Selges hommikuses valguses vaatas ta kord linna, kord plaani, kontrollides linna üksikasju, ja kindel teadmine, et linn kuulub talle, erutas ning hirmutas teda.

«Aga kas võiski teisiti olla?» mõtles ta. «Siin ta on, see pealinn. Ta lamab minu jalge ees, oodates oma saatust. Kus on nüüd Aleksander ja mis ta mõtleb? Kummaline, ilus, ülev linn! Ja kummaline ning ülev hetk! Missuguses valguses ma neile paistan!» mõtles ta oma vägede kohta. «Siin ta on, tasu kõigile neile nõrgausulistele,» mõtles ta, heites pilku oma lähikondsetele ja liginevaile ning rivistuvaile vägedele. «Üksainus minu

[1] See aasialik arvutute kirikutega linn, nende püha Moskva. Seal ta siis lõpuks on, see kuulus linn! Oligi aeg.

[2] Vaenlase kätte läinud linn sarnaneb tüdrukuga, kes on kaotanud oma süütuse.

sõna, üksainus minu käe liigutus — ja on kadunud see iidne pealinn *des Czars*[1]. *Mais ma clémence est toujours prompte à descendre sur les vaincus.*[2] Ma pean olema suuremeelne ja tõeliselt suur... Kuid ei, see pole tõsi, et ma olen Moskvas,» tuli talle äkki mõttesse. «Ometigi lebab ta siin mu jalge ees kuldsete kuplite ja ristide helkides ning väreldes päikesekiirtes. Aga ma halastan tema peale. Iidsetele barbaarsuse ja despotismi mälestusmärkidele kirjutan ma õigluse ja halastuse suured sõnad... Aleksandrile on just see kõige valusam, ma tean seda. (Napoleonile näis, et kõige toimuva peamine tähtsus seisis tema isiklikus võitluses Aleksandriga.) Kõrgest Kremlist — jah, see on Kreml, jah — annan ma neile õiglased seadused, ma näitan neile, mis tähendab tõeline tsivilisatsioon, ma sunnin bojaaride põlvkondi armastusega mäletama endi võitja nime. Ma ütlen linna saatkonnale, et ma ei tahtnud ega taha sõda; et ma sõdisin ainult nende õukonna väära poliitikaga, et ma armastan ning austan Aleksandrit ja võtan Moskvas vastu rahutingimused, mis on minu ja mu rahvaste väärilised. Ma ei taha sõjaõnne kasutada lugupeetud valitseja alandamiseks. «Bojaarid,» ütlen ma neile, «ma ei taha sõda, vaid tahan rahu ja kõigi oma alamate hüvangut.» Muide, ma tean, et nende juuresolek mind vaimustab, ja ma räägin neile, nagu ma alati olen rääkinud: selgelt, pidulikult ja suursuguselt. Aga kas tõesti on see tõsi, et ma olen Moskvas? Jah, seal ta on!»

«Qu'on m'amène les boyards,»[3] pöördus ta saatjaskonna poole. Kindral kihutas hiilgava saatjaskonnaga kohe bojaaride järele.

Möödus kaks tundi. Napoleon einetas ja seisis jälle samal kohal Poklonnaja mäel, oodates saatkonda. Tema kõne bojaaridele oli ta kujutluses juba selgesti valmis. Kõne oli täis väärikust ja suurust, nagu Napoleon seda mõistis.

See suuremeelsuse toon, mida Napoleon kavatses Moskvas tegutsemisel kasutada, kiskus teda ennast

[1] tsaaride pealinn.
[2] Kuid ma olen alati valmis võidetuile armulikkust üles näitama.
[3] Toodagu bojaarid,

kaasa. Oma kujutluses määras ta kindlaks päevad *réunion dans le palais des Czars*[1], kus vene kõrged aukandjad pidid kokku saama Prantsuse keisri aukandjatega. Oma mõttes määras ta kuberneri, säärase, kes oskaks rahvast enda poole võita. Teada saades, et Moskvas on palju heategevaid asutusi, otsustas ta oma kujutluses, et ta külvab kõik need asutused üle oma heldusega. Ta mõtles, et nagu Aafrikas oli tarvis burnusesse riietatuna istuda mošees, nii on Moskvas tarvis olla helde nagu tsaarid. Ja et venelaste südameid lõplikult liigutada, otsustas ta, nagu iga prantslane, kes ei oska kujutleda midagi tundelist, ilma et mainitaks *ma chère, ma tendre, ma pauvre mère*[2], et ta laseb kõigile neile asutustele suurte tähtedega kirjutada: *Etablissement dédié à ma chère Mère.*[3] «Ei, lihtsalt: *Maison de ma Mère,»*[4] otsustas ta endamisi. «Aga kas ma tõesti olen Moskvas? Jah, siin ta on mu ees. Aga miks viibib linna saatkond nii kaua?» mõtles ta.

Samal ajal toimus keisri saatjaskonna tagumistes ridades sosinal ärev nõupidamine tema kindralite ja marssalite vahel. Saatkonna järele saadetud tulid tagasi teatega, et Moskva on tühi, et sealt on kõik ära sõitnud ja ära läinud. Nõupidajate näod olid kahvatud ning ärevad. Mitte see ei kohutanud neid, et elanikud olid Moskva maha jätnud (nii tähtis kui see sündmus näiski), vaid see, kuidas seda keisrile teatada, kuidas, ilma et tema majesteeti asetada sellesse hirmsasse olukorda, mida prantslased nimetavad *ridicule*[5], talle teatada, et ta on asjatult nii kaua bojaare oodanud, et seal on purjus inimeste jõuke, kuid mitte kedagi muud. Ühed rääkisid, et tarvis on, maksku mis maksab, mingisugunegi saatkond kokku koguda; teised vaidlesid selle arvamise vastu ja kinnitasid, et on tarvis keisrile tõtt teatada, enne teda ettevaatlikult ning targalt selle vastu valmistades.

«Il faudra le lui dire tout de même...»[6] rääkisid saat-

[1] koosviibimisteks tsaaride lossis,
[2] mu armas, mu õrn, vaene ema,
[3] Minu armsale emale pühendatud asutus.
[4] Minu ema maja,
[5] naeruväärne,
[6] Tuleb talle seda ikkagi öelda...

jaskonna härrad. *«Mais, messieurs . . .»*[1] Olukord oli seda raskem, et keiser oma suuremeelseid kavatsusi läbi mõeldes käis linna plaani ees kannatlikult edasi-tagasi, aeg-ajalt silmade kohale tõstetud käe alt Moskva teele vaadates ja rõõmsalt ning uhkelt naeratades.

«Mais c'est impossible . . .»[2] rääkisid saatjaskonna härrad õlgu kehitades ega julgenud lausuda meeles mõlkuvat hirmsat sõna: *le ridicule . . .*

Väsinud asjatust ootamisest ja oma näitlejavaistuga tundes, et ülev hetk hakkab liiga kaua kestes kaotama oma ülevust, andis keiser viimaks käega märku. Kärgatas signaalsuurtüki üksik pauk, ja Moskvat mitmest küljest piiravad väed hakkasid marssima Moskvasse läbi Tveri, Kaluuga ja Dorogomilovi väravate. Ikka kiiremini ja kiiremini, üksteisest mööda rutates, kiirsammul ja sõrkides liikusid väed, kadudes tolmupilvedesse, mida nad üles keerutasid, ja täites õhku pideva hüüetekõminaga.

Vägede liikumisest kaasakistuna ratsutas Napoleon koos vägedega kuni Dorogomilovi väravani, kuid peatus seal jälle, tuli hobuselt maha ja käis Kamer-Kolležski valli ääres kaua edasi-tagasi, oodates saatkonda.

XX

Moskva aga oli tühi. Seal oli veel inimesi, sinna oli veel jäänud viiekümnendik kõigist endistest elanikest, kuid ta oli tühi. Ta oli tühi, nagu on tühi väljasurev, emata jäänud taru.

Emata jäänud tarus pole enam elu, kuid pealiskaudsel vaatlusel näib ta niisama elusana kui teisedki.

Niisama rõõmsalt lendleb mesilasi keskpäevase päikese kuumades kiirtes ümber emata jäänud taru nagu ümber teistegi, elusate tarude; samuti lõhnab see eemalt mee järele, samuti lendab seal mesilasi sisse ja välja. Kuid tarvitseb seda vaid terasemalt silmitseda, ja siis selgub, et selles tarus ei ole enam elu. Mesilased ei lenda nii nagu elusais tarudes, mesinik tunneb teistsugust lõhna ja kuuleb teistsugust häält. Kui mesinik haige taru seinale koputab, siis tuleb endise silmapilkse ja üksmeelse vastuse, kümnete tuhandete mesilaste sumina asemel, kes ähvardavalt oma tagakeha koolutavad ja kiirete tiivalöökidega tekitavad seda õhulist ning elulist häält, — vastuseks üksikuid eraldatud pirinaid, mis kumedalt kajavad tühja taru mitmest kohast. Lennuavast ei tule kanget, aromaatset mee ja mürgi lõhna nagu varem, ei hoova külluse soojust, vaid mee lõhnaga ühineb tühjuse ja roiskumise lehk. Lennuava juures pole enam kaitstes hukkumisele valmistuvaid, tagakeha kõrgel hoidvaid, häiret puhuvaid valvureid. Pole enam seda ühetasast ning vaikset häält, seda töövärinat, mis sarnaneb keemise kahinaga, vaid kuuldub korratuse ebaühtlast, hajusat kära. Sisse ja välja lendab arglikult ning hiilivalt musti, pikergusi, meega määrdunud röövmesilasi; nad ei nõela, vaid põiklevad hädaohu eest kõrvale. Enne lennati ainult kandamiga sisse, ja välja lendasid tühjad mesilased; nüüd lennatakse kandamiga välja. Mesinik avab alumise katte ja vaatab taru alumisse ossa. Varem rippus kuni taru põhjani mahlakate, üksteisel jalust kinni hoidvate ja lakkamatu töösahinaga kärjekanne ehitavate mesilaste musti, töövaeva tõttu rahulikke kobaraid, — nüüd ronivad nende asemel unised, kokkukuivanud mesilased üksikult mitmes suunas mööda taru põhja ja seinu. Taruvaiguga korralikult kaetud ja tiiblehvikutega puhtaks pühitud põranda asemel on taru põhjal vedelemas vaharaasukesi, mesilaste väljaheiteid, poolsurnud, vaevalt jalgu liigutavaid ja täitsa surnud, koristamata mesilasi.

Mesinik avab ülemise katte ja vaatleb taru ülaosa. Kõiki kärgede vahesid täitvate, hauet soojendavate, tihedate mesilaste-ridade asemel näeb ta kärgede kunstipärast, keerulist ehitust, kuid mitte enam selles loomulikus olekus, nagu see oli varem. Kõik on hooletusse jäetud ja reostatud. Mustad röövmesilased sõeluvad kiiresti ja vargalikult mööda kärgi; omad mesilased — kokkukuivanud, lühikesed, loiud, otsekui vananenud — uitavad aeglaselt, kedagi segamata, midagi soovimata, olles kaotanud eluteadvuse. Lesed, vapsikud, kimalased, liblikad kopsivad lennul mõttetult vastu taru seinu. Siin-seal,

[1] Aga, mu härrad . . .
[2] Kuid see on võimatu . . .

surnud haudega ja meega täidetud kärjekannude vahel, kuuldub vahetevahel mitmelt poolt vihast pirinat; kuskil puhastavad kaks mesilast vana harjumuse ja mälestuse järgi pesa, püüdlikult ja üle jõu käivalt minema lohistades surnud mesilast või kimalast, ilma et nad ise teaksid, milleks nad seda teevad. Teises nurgas teised kaks vana mesilast kisklevad loiult või puhastavad end või söödavad teineteist, ilma et nad ise teaksid, kas nad seda teevad vaenulikult või sõbralikult. Kolmandas kohas tungib hulk mesilasi üksteist rõhudes mingile ohvrile kallale ja peksab ning lämmatab seda. Ja nõrkenud või surnud mesilane kukub kergelt nagu udusulg alla laipade kuhjale. Mesinik tõstab üles kaks keskmist tühja kärge, et näha pesa. Varem selg selja vastu istuvate ja oma töö kõrgeimaid saladusi hoidvate tuhandete mesilaste tihedate mustade sõõride asemel näeb ta sadu norutavaid, poolsurnud ja uinunud mesilaskehi. Nad on peaaegu kõik surnud, ilma et nad seda ise oleksid teadnud, istudes pühadusel, mida nad hoidsid ja mida enam ei ole. Neist levib roiskumise ja surma lehka. Ainult mõned neist liigutavad endid, tõusevad jalule, lendavad loiult ja laskuvad vaenlase käele, ilma et neil jõudu oleks teda nõelates surra; ülejäänud, surnud, pudenevad kergelt nagu kalasoomused maha. Mesinik suleb katte, teeb tarule kriidiga märgi, murrab parajal juhul kärjed välja ja põletab ta puhtaks.

Nii tühi oli Moskva, kui Napoleon väsinult, rahutult ja süngel ilmel Kamer-Kolležski valli ääres edasi-tagasi käis, oodates saatkonda — seda, ehkki välispidist, kuid tema arusaamise järgi hädavajalikku viisakusnõuete täitmist.

Moskva ühes kui teises osas liikusid inimesed veel ainult mõttetult, vanade harjumuste tõttu, ilma et nad oleksid mõistnud, mis nad teevad.

Kui Napoleonile vajaliku ettevaatusega teatati, et Moskva on tühi, vaatas ta seda ütlejale vihaselt otsa, pöördus kõrvale ja jätkas vaikides edasi-tagasi kõndimist.

«Tõld anda,» ütles ta. Ta istus tõlda korrapidaja adjutandi kõrvale ja sõitis eeslinna.

«Moscou déserte. Quel événement invraisemblable!»[1] mõtles ta endamisi.

Ta ei sõitnud linna, vaid peatus Dorogomilovi eeslinna sissesõiduhoovis.

Le coup de théâtre avait raté.[2]

XXI

Vene väed läksid läbi Moskva kella kahest öösel kuni kella kaheni päeval ja viisid endaga kaasa viimased ärasõitvad elanikud ning haavatud.

Kõige suurem tung oli vägede liikumise ajal Kivisillal, Moskvoretski ja Jauza sillal.

Sel ajal, kui väed Kremli ümber kaheks kolonniks jagunedes Moskvoretski ja Kivisillal ummikus seisid, pöördus tohutu hulk soldateid peatust ja tunglemist kasutades sildade juurest tagasi ja lipsas vargsi ning sõnatult Vassili Blažennõi kirikust mööda ja Borovitski värava kaudu tagasi mäest üles Punasele väljakule, mingi vaistuga tundes, et seal võib vaevata võtta võõrast vara. Kaubahoovi kõiki pea- ja kõrvalkäike täitis samasugune rahvahulk, nagu on seal, kus müüakse odavat kaupa. Kuid polnud kaupmeeste läägelt lahkeid ligimeelitavaid hääli, polnud kauba laialikandjaid ega kirjut naisostjate peret, olid ainult mundrid ja sinelid — ilma püssideta soldatid, kes vaikides kandamitega poodidest tulid ja ilma kandamiteta sinna läksid. Kaupmehed ja sellid (neid oli vähe) liikusid soldatite vahel nagu segased, keerasid oma poeuksi lukku ja lukust lahti ja kandsid poiste abil ise oma kaupu kuhugi. Kaubahoovi ees oleval väljakul seisid trummimehed ja lõid kogunemiseks trummi. Kuid trummipõrin ei sundinud soldateidriisujaid kutse peale kokku jooksma, nagu varem, vaid vastupidi, sundis neid trummist kaugemale põgenema. Soldatite seas oli poodides ja käikudes näha hallides kaftanites ja paljaks aetud peaga mehi. Kaks ohvitseri — ühel oli särp mundri peal ja ta istus kõhnal tumehallil

[1] Moskva on tühi. Missugune ebatõenäoline sündmus!
[2] Teatraalne lõpplahendus oli äpardunud.

hobusel, teine oli sinelis ning jala — seisid Iljinka nurgal ja rääkisid millestki. Kolmas ohvitser ratsutas nende juurde.

«Kindral käskis kohe kõik, maksku mis maksab, välja ajada. See ei kõlba enam kuhugi! Pooled mehed on laiali jooksnud.»

«Kuhu sa lähed?... Kuhu te lähete?...» käratas ta kolme jalaväesoldati peale, kes sinelihõlmu üles tõstes ilma püssideta temast mööda poodide vahele lipsasid. «Seis, saatananahad!»

«Eks katsuge neid kokku koguda!» vastas teine ohvitser. «Neid ei saa kokku. Tarvis rutem edasi minna, et viimasedki lippama ei paneks, see on kõik!»

«Ei saa ju minna. Seal jäid pidama, on sillal ummikus ega liigu edasi. Või panna valvetõke välja, et viimased laiali ei jookseks?»

«Minge ometi sinna! Kihutage nad minema!» hüüdis vanem ohvitser.

Särbiga ohvitser tuli hobuse seljast maha, hõikas trummimehe ja läks temaga koos võlvkaarte alla. Mitu soldatit pistis troppis jooksu. Kaupmees, kel olid punased vistrikud nina ümber põskedel ja rahulik-kindel arvestav ilme täissöönud näol, astus kätega vehkides, kärmesti ning veidi keigarlikult ohvitseri juurde.

«Teie ausus,» ütles ta, «olge nii lahke, kaitske meid. Ega meil mõnest tühjast asjast kahju ole, anname hea meelega! Palun väga, toon kohe kalevit välja, suursugusele härrale kas või kaks tükki, hea meelega! Sest me saame olukorrast aru, aga see on ju lausa röövimine! Palun! Paneksite kas või vahid välja, et saaks poed kinni panna...»

Mitu kaupmeest kogunes ohvitseri ümber.

«Eh! Tühja jahvatad!» ütles üks neist, kõhetu karmi näoga mees. «Kui on läinud trumm, siis mingu pulgad kah. Võtku, mis kellelegi meeldib!» Ja ta lõi energiliselt käega ning pöördus küljega ohvitseri poole.

«Sinul, Ivan Sidorõtš, on hea rääkida,» alustas esimene kaupmees vihaselt. «Palun, astuge ligi, teie ausus.»

«Mida rääkida!» hüüdis kõhetu. «Mul on siin kolmes poes saja tuhande eest kaupa. Kes seda hoida jõuab, kui

sõjavägi on ära läinud! Eh, rahvas, jumala võimu vastu ei saa inimese jõud!»

«Olge heaks, teie ausus,» rääkis esimene kaupmees kummardades. Ohvitser seisis nõutuses ja ta näost paistis kõhklus.

«Mis minul sellega asja!» hüüdis ta äkki ja läks kiirel sammul mööda poodiderida edasi. Ühest avatud poest kuuldus lööke ja sõimu, ja kui ohvitser poele lähenes, kargas taganttõugatuna uksest välja hallis vammuses ning põetud peaga mees.

Küüru tõmbudes lippas see mees kaupmeestest ja ohvitserist mööda. Ohvitser kargas poes olevate soldatite kallale. Kuid samal ajal kuuldus Moskvoretski sillalt tohutu rahvahulga kohutavat kisa, ja ohvitser jooksis väljakule.

«Mis on? Mis on?» küsis ta, kuid ta kaaslane kihutas juba kisa suunas, Vassili Blažennõi peakirikust mööda. Ohvitser istus hobuse selga ja ratsutas talle järele. Kui ta silla juurde jõudis, nägi ta kaht eelikutelt mahavõetud suurtükki, üle silla minevat jalaväge, mitut ümberpaisatud vankrit, mõnd ehmunud nägu ja soldatite naervaid nägusid. Suurtükkide kõrval seisis veovanker, mille ette oli rakendatud kaks hobust. Vankri taga, tagumiste rataste juures kügelesid neli kaelarihmadega hurdakoera. Vankril oli terve mägi asju, ja kõige tipus, kummulikeeratud lapsetooli kõrval, istus läbilõikavalt ning meeleheitlikult kiljuv naine. Kaaslased jutustasid ohvitserile, et rahvahulga kisa ja naise kiljumise põhjuseks on see, et kindral Jermolov, kes oli selle rahvahulga juurde sõites teada saanud, et soldatid mööda poode laiali jooksevad ja elanikehulgad silda ummistavad, käskinud suurtükid eelikutelt maha võtta ja teha nii, nagu hakkaks ta silla pihta tulistama. Koormaid ümber paisates ja üksteisele peale rõhudes karjus rahvahulk meeleheitlikult, lahkus tungeldes sillalt, ja väed liikusid edasi.

XXII

Linn ise aga oli tühi. Tänavail polnud peaaegu mitte kedagi. Kõik väravad ja poed oli lukus; siit-sealt kõrtsidest kuuldus üksikuid hüüdeid või joobnute laulu. Keegi ei sõitnud tänavail ja harva oli kuulda jalakäijate samme. Povarskaja oli täiesti vaikne ja tühi. Rostovide maja tohutu suures õues vedeles heinatuuste ja ärasõitnud voori sõnnikut, ja seal polnud näha ühtki inimest. Koos kogu oma varandusega mahajäetud Rostovide maja suures võõrastetoas oli kaks inimest. Need olid kojamees Ignat ja teenripoiss Miška, Vassiljitši lapselaps, kes oli ühes vanaisaga Moskvasse jäänud. Miška oli avanud klavikordi ja mängis sellel ühe sõrmega. Kojamees seisis käsi puusas hoides ja rõõmsalt naeratades suure peegli ees.

«On aga riistapuu! Ah? Onu Ignat!» rääkis poiss, äkki mõlema käega klahvidele taguma hakates.

«Kas sa näed!» vastas Ignat, imetledes seda, kuidas ta nägu peeglis ikka enam naerule tõmbus.

«Häbi teile! Tõepoolest, häbi!» lausus nende selja taga tasakesi sisseastunud Mavra Kuzminišna. «Ena, kuidas paksnägu hambaid irevile ajab! Selleks teid jätkub. Seal on kõik koristamata, Vassiljitš ei püsi enam jalulgi. Oodake te!»

Ignat kohendas vööd, lakkas naeratamast ja läks alandlikult silmi langetades toast välja.

«Tädike, ma löön tasakesi,» ütles poiss.

«Küll ma sulle näitan tasakesi. Üleannetu!» käratas Mavra Kuzminišna, teda käega ähvardades. «Mine, pane vanaisale teemasin üles.»

Mavra Kuzminišna äigas klahvidelt tolmu maha, sulges klavikordi, väljus raskesti ohates võõrastetoast ja lukustas ukse.

Õue jõudes jäi Mavra Kuzminišna mõtlema, kuhu nüüd minna: kas Vassiljitši juurde tiibhoonesse teed jooma või sahvrisse koristama seda, mis veel polnud ära koristatud?

Vaikselt tänavalt kuuldus kiireid samme. Sammud peatusid jalgvärava juures; link lõksatas käe all, mis püüdis väravat avada.

Mavra Kuzminišna astus jalgvärava juurde.

«Keda te soovite?»

«Krahvi, krahv Ilja Andreitš Rostovi.»

«Aga kes teie olete?»

«Olen ohvitser. Mul oleks tarvis kokku saada,» ütles meeldiv ja härraslik vene hääl.

Mavra Kuzminišna avas värava. Ja õue astus umbes kaheksateistkümneaastane ümmarguse näoga, näolaadilt Rostovidega sarnanev ohvitser.

«Ära sõitsid, kullake. Eile õhtupoolikul arvasid heaks ära sõita,» ütles Mavra Kuzminišna sõbralikult.

Noor ohvitser seisis värava vahel justkui kõheldes, kas sisse astuda või mitte, ja laksutas keelt.

«Ah, kui kahju!» sõnas ta. «Oleksin pidanud eile ... Ah, kui kahju! ...»

Mavra Kuzminišna silmitses vahepeal tähelepanelikult ja osavõtlikult Rostovide tõu tuttavaid jooni noormehe näos ja tema katkist sinelit ning kulunud saapaid.

«Milleks teil siis krahvi tarvis oli?» küsis ta.

«Noh ... mis parata!» sõnas ohvitser tusaselt ja võttis väravast kinni, otsekui kavatsedes ära minna. Ta peatus jälle kõhklevalt.

«Näete,» ütles ta äkki. «Ma olen krahvi sugulane, ja ta on alati mu vastu väga lahke olnud. Noh, näete (ta vaatas heasüdamliku ning lõbusa naeratusega oma sinelit ja saapaid), riided on ära kulunud ja raha ei ole sugugi. Ma tahtsin krahvi paluda ...»

Mavra Kuzminišna ei lasknud tal lõpetada.

«Kui te ootaksite silmapilgukese, kullake. Ühe silmapilgukese,» ütles ta. Ja niipea kui ohvitser väravast lahti laskis, pöördus Mavra Kuzminišna ümber ja läks kiirel vanainimesesammul tagumisse hoovi oma tiibhoone poole.

Sellal kui Mavra Kuzminišna oma toas käis, kõndis ohvitser, pea longus ja kerge muigega oma katkisi saapaid vaadates, mööda õue. «Kui kahju, et ma onukest eest ei leidnud. Aga see on tore eideke! Kuhu ta jooksis? Ja kuidas ma teada saaksin, missuguseid tänavaid kaudu ma kõige kiiremini järele jõuan polgule, mis nüüd peaks lähenema Rogožskajale?» mõtles sellal noor ohvitser. Mavra Kuzminišna tuli kohkunud ja ühtlasi kindla

näoga nurga tagant välja, kokkupandud ruuduline rätik käes. Mõne sammu kaugusele jõudes tegi ta rätiku lahti, võttis sellest valge kahekümne viie rublase paberraha ja ulatas kiiresti ohvitserile.

«Kui tema hiilgus kodus oleksid, siis teadagi oleksid nad sugulaste kombel, aga nüüd... ehk...» Mavra Kuzminišna lõi araks ja läks segi. Kuid ohvitser võttis raha keeldumata ning ruttamata vastu ja tänas Mavra Kuzminišnat. «Oleksid krahv kodus,» rääkis Mavra Kuzminišna ikka veel vabandades. «Kristus olgu teiega, kullake! Jumal kaitsku teid,» rääkis Mavra Kuzminišna kummardades ja teda välja saates. Ohvitser jooksis pead kõigutades ja naeratades, nagu naeraks ta enda üle, peaaegu traavis läbi tühjade tänavate, et oma polgule Jauza silla juures järele jõuda.

Aga Mavra Kuzminišna seisis veel kaua, silmad märjad, suletud jalgvärava ees, mõtlikult pead vangutades ja tundes ootamatult emalikku hellust ning haletsust tundmatu noore ohvitseri vastu.

XXIII

Pooleliolevast majast Varvarkal, mille alumisel korral oli joogikoht, kuuldus purjus meeste lärmi ja laulu. Väikeses räpases toas laudade ääres pinkidel istus kümmekond vabrikutöölist. Kõik nad, joobnud, higised, ähmaste silmadega, laulsid pingutades ja suud pärani ajades mingit laulu. Nad laulsid kooskõlatult, vaevaliselt ja pingutusega, ilmselt mitte sellepärast, et nad oleksid tahtnud laulda, vaid ainult selleks, et näidata, et nad on purjus ja lõbutsevad. Üks neist, puhtas sinises vammuses pikk heledajuukseline nooruk, seisis nende ees püsti. Ta kitsa, sirge ninaga nägu oleks olnud ilus, kui poleks olnud peenikesi, põlglikke, alatasa liikuvaid huuli ja tuhme, süngeid, liikumatuid silmi. Ta seisis nende ees, kes laulsid, ja ilmselt midagi kujutledes vehkis nende peade kohal pidulikult ning nurgeliselt oma küünarnukini paljaks kääritud valge käega, mille määrdunud sõrmi ta püüdis ebaloomulikult laiali ajada. Tema vammuse varrukas vajus alatasa alla, ja nooruk kääris seda

vasaku käega jälle hoolikalt üles, nagu oleks selles midagi eriti tähtsat, et valge, sooniline, vehkiv käsi tingimata paljas oleks. Keset laulu kuuldus eeskojast ja välistrepilt kakluse kisa ning hoope. Pikk nooruk viipas käega.

«Lõpp!» hüüdis ta käskivalt. «Kaklus, poisid!» Ja astus ikka varrukat üles käärides trepile.

Töölised järgnesid talle. Töölised, kes sel hommikul kõrtsis pika nooruki eestvõttel purjutasid, olid kõrtsmikule vabrikust toonud nahka ja said selle eest viina. Sepad lähedalolevaist sepikodadest tahtsid kõrtsis pidutsemist kuuldes ja arvates, et kõrtsi rüüstatakse, vägisi sisse tungida. Välisuksel tekkis rüselemine.

Kõrtsmik kakles ukse vahel sepaga, ja parajasti sel ajal, kui töölised väljusid, tõmbas sepp enese kõrtsmiku käest lahti ja kukkus näoli tänavasillutisele.

Teine sepp trügis uksest sisse, rinnutsi kõrtsmikule peale rõhudes.

Üleskääritud varrukaga nooruk lõi juba käigu peal uksest sissetungivale sepale näkku ja kisendas metsikult:

«Poisid! Meie mehi pekstakse!»

Samal ajal tõusis esimene sepp maast ja karjus nutuse häälega, verd purukslöödud näol laiali ajades:

«Appi! Tapetakse!... Inimese tapsid ära! Vennad!...»

«Oi, issake, surnuks lõid, inimese lõid surnuks!» kiljus naine, kes väljus kõrvalhoovist. Rahvahulk kogunes verise sepa ümber.

«Vähe veel oled sa rahvast riisunud, viimase hilbu seljast koorinud,» ütles kellegi hääl, kõrtsmiku poole pöördudes. «Mis sa inimesest maha lõid? Mõrtsukas!»

Pikk nooruk vahtis uksel seistes tuhmide silmadega kord kõrtsmikku, kord seppi, otsekui aru pidades, kellega nüüd peaks kaklema hakkama.

«Mõrtsukas!» käratas ta äkki kõrtsmikule. «Siduge ta kinni, poisid!»

«Oled sa ennem minusugust sidunud!» hüüdis kõrtsmik enda kallale sööstnud mehi käega eemale paisates, tõmbas mütsi peast ja virutas selle vastu maad. Nagu oleks sel teol olnud mingi salapärane ähvardav tähendus, peatusid kõrtsmiku ümber asunud töölised kõheldes.

«Korda ma, vennike, tunnen väga hästi. Ma lähen kas või politseimeistrini välja. Arvad, et ei lähe? Röövlit

mängida pole tänapäev kellelgi luba!» karjus kõrtsmik, mütsi maast üles võttes.

«Lähme siis, või veel! Lähme siis ... või veel!» kordasid teineteise järel kõrtsmik ja pikk nooruk, ja mõlemad hakkasid üheskoos mööda tänavat edasi minema. Verine sepp käis nende kõrval. Töölised ja kõrvalised inimesed käisid valjusti rääkides ning lärmates nende järel.

Marosseika nurgal, suure suletud luukidega maja vastas, mille seinal rippus kingseppmeistri silt, seisis nukra näoga paarkümmend kingseppa — kõhetud, kurnatud mehed töökitlites ja räbaldunud vammustes.

«Ta õiendagu inimestega arved nagu kord ja kohus!» rääkis kõhn, hõreda habeme ja kortsus kulmudega sell. «Imes teine meie verd — ja asi tahe. Vedas meid ninapidi nädal otsa. Nüüd, kus viimane häda käes, pani ise minema.»

Rahvahulka ja verist meest nähes jäi sell vait, ja uudishimulikult ühinesid kõik kingsepad kohe edasiliikuva jõuguga.

«Kuhu see rahvas läheb?»

«Teadagi kuhu, ülemuse juurde läheb.»

«Kas meie omad siis ikka tõesti alla jäid?»

«Mis sina siis arvad! Kuula, mis rahvas räägib.»

Kuuldus küsimusi ja vastuseid. Kõrtsmik kasutas jõugu suurenemist, jäi rahvast maha ja läks tagasi oma kõrtsi.

Pikk nooruk ei pannud kõrtsmiku, oma vaenlase kadumist tähele, vehkis paljastatud käsivarrega ja rääkis vahetpidamata, sellega üldist tähelepanu enesele tõmmates. Tema ümber rahvas peamiselt tungleski, lootes temalt saada selgust kõiki huvitavate küsimuste suhtes.

«Näidaku korda, seadust näidaku, — selleks ülemus ongi olemas! Kas ma ei räägi tõtt, õigeusklikud?» kõneles pikk nooruk, vaevalt märgatavalt naeratades.

«Tema arvab, et ülemust enam polegi! Kus siis ilma ülemuseta saab. Või neid riisujaid vähe on.»

«Mis tühja rääkida!» kuuldus rahvahulga seast. «Niisama lihtsalt jäetaksegi siis Moskva maha! Sulle öeldi naljaviluks, ja sina jäidki uskuma. Kas meie vägesid vähe on? Et muudkui lastakse prantslane sisse! Selleks

on ülemus olemas. Näe, kuula, mis rahvas räägib,» kõneldi pikale noorukile osutades.

Kitai-gorodi müüri juures ümbritses teine väike hulk inimesi friisriidest sinelis meest, kel oli paber käes.

«Ukaas! Ukaasi loetakse! Ukaasi loetakse!» kuuldus hääli, ja rahvas voogas lugeja poole.

Friisriidest sineliga mees luges 31. augusti lendlehte. Kui rahvahulk tema ümber kogunes, näis ta nagu kohmetuvat, kuid pika nooruki nõudmise peale, kes oli teiste vahelt tema juurde trüginud, alustas ta pisut väriseva häälega lugemist algusest peale.

«Ma sõidan homme varahommikul vürstliku hiilguse juurde,» luges ta («hiilgava juurde!» kordas pikk nooruk pidulikult, suuga naeratades ja kulme kortsu tõmmates), «et temaga läbi rääkida, ühiselt tegutsema hakata ja vägedel aidata vaenlasi hävitada; laseme neil tossu ...» jätkas lugeja ja peatus («Nägid?» karjus nooruk võidukalt. «Tema teeb sul kogu asja klaariks ...»), «välja ja lööme nad mättasse. Ma tulen lõunaks tagasi ja siis asume tööle. Teeme nii, et on tehtud ja vaenlased vagaks tehtud.»

Viimaseid sõnu luges mees täielikus vaikuses. Pikk nooruk langetas nukralt pea. Oli ilmne, et keegi ei saanud neist viimastest sõnadest aru. Eriti sõnad «ma tulen homme lõunaks» koguni kurvastasid ilmselt niihästi lugejat kui ka kuulajaid. Rahva arusaamine oli kõrgelt häälestatud, aga see siin oli liiga lihtne ja tarbetult arusaadav. Sedasama oleks võinud igaüks neist öelda ja seepärast ei võinud seda öelda kõrgemalt võimult tulnud ukaas.

Kõik seisid rõhutult vaikides. Pikk nooruk liigutas huuli ja taarus edasi-tagasi.

«Kui küsiks temalt! ... See vist ta ise ongi? ... Muidugi teada ... Mis see siis nii on ... Tema ütleb, mis teha ...» kuuldus äkki rahvahulga tagumistest ridadest, ja üldine tähelepanu pöördus troskas väljakule sõitvale politseimeistrile, keda saatsid kaks ratsatragunit.

Politseimeister, kes sel hommikul käis krahvi käsul lotjasid põletamas ja selle ülesande tõttu teenis suure summa raha, mis tal praegu taskus oli, käskis enda poole liikuvat rahvahulka nähes kutsaril peatuda.

«Mis inimesed te olete?» käratas ta meeste peale, kes üksikult ja arglikult troskale lähenesid. «Mis inimesed te olete? Ma küsin teilt,» kordas politseimeister vastust mitte saades.

«Nemad, teie ausus,» ütles friisriidest sineliga kantseleikirjutaja, «nemad, teie kõrgeausus, soovisid tema hiilguse krahvi teadaande kohaselt kas või oma elu jättes isamaad teenida, ega ole see mitte mingi mäss, nagu tema hiilgus krahv on ütelnud . . .»

«Krahv pole ära sõitnud, ta on siin; ja teie kohta tehakse korraldus,» ütles politseimeister. «Lase käia!» ütles ta kutsarile. Rahvahulk peatus eemalduvale troskale järele vaadates ja kogunedes hunnikusse nende ümber, kes olid kuulnud, mida ülemus oli öelnud.

Politseimeister vaatas sel hetkel ehmunult tagasi, ütles midagi kutsarile, ja ta hobused hakkasid kiiremini jooksma.

«Pettus, mehed! Viige ta suure ülemuse enda juurde!» hüüdis pikk nooruk. «Ärge laske teda käest, mehed! Las ta annab aru! Pidage ta kinni!» karjusid hääled, ja rahvas sööstis joostes troskale järele.

Kärarikka kõnekõminaga suundus politseimeistrit jälitav rahvahulk Lubjankale.

«Mis see siis on, härrased ja kaupmehed sõitsid minema ja meie peame sellepärast hukka saama! Egas me koerad ole!» kuuldus rahvahulga seast ikka sagedamini.

XXIV

1. septembri õhtul, pärast kokkusaamist Kutuzoviga, pöördus krahv Rastoptšin kurvastatuna ja solvatuna sellest, et teda ei kutsutud sõjalisest nõupidamisest osa võtma ja et Kutuzov ei pööranud mingit tähelepanu tema ettepanekule pealinna kaitsmisest osa võtta, ja hämmastununa laagris ilmnenud uuest vaatest, mille järgi küsimus korrast pealinnas ja elanike patriootilisest meeleolust osutus mitte ainult teisejärguliseks, vaid hoopis tarbetuks ning tühiseks, — kõigest sellest kurvastatuna, solvatuna ja hämmastununa pöördus krahv Rastoptšin Moskvasse tagasi. Õhtusöögi järel heitis krahv lahti riietumata sohvale, ja pärast kella kahtteist äratas teda kuller, kes tõi talle Kutuzovilt kirja. Kirjas oli öeldud, et kuna väed taanduvad Rjazani maanteele Moskva taha, siis suvatsegu krahv saata politseiametnikke, kes väed linnast läbi juhiksid. See teade polnud Rastoptšinile uudiseks. Mitte ainult pärast eilset kokkusaamist Kutuzoviga Poklonnaja mäel, vaid juba pärast Borodino lahingut, kui kõik Moskvasse saabuvad kindralid nagu ühest suust rääkisid, et enam ei saa lahingut anda, ja kui krahvi loal juba igal ööl kroonu varandust välja veeti ja pooled elanikud olid ära sõitnud, teadis krahv Rastoptšin, et Moskva jäetakse maha. Siiski imestas ning ärritas krahvi see teade, mis saadeti lihtsa kirjakese kujul ühes Kutuzovi käsuga ja mille ta sai öösel, esimese une ajal.

Hiljem oma tolleaegset tegevust põhjendades kirjutas krahv Rastoptšin oma märkmeis mitu korda, et tal oli siis kaks tähtsat eesmärki: *De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en faire partir les habitants.*[1] Kui möönda seda kahesugust eesmärki, siis osutub iga Rastoptšini tegu laitmatuks. Miks ei viidud välja Moskva reliikviaid, relvi, padruneid, püssirohtu, viljatagavarasid; miks peteti tuhandeid elanikke lubadustega, et Moskvat ära ei anta, ja laostati sellega? — Selleks, et pealinnas rahu säilitada, vastab krahv Rastoptšini seletus. Milleks viidi välja terved virnad tarbetuid pabereid ametiasutustest, Leppichi õhupall ja muid asju? — Selleks, et linna tühjana maha jätta, vastab krahv Rastoptšini seletus. Tarvitseb ainult möönda, et miski ähvardas rahva rahu, ja iga tegu on õigustatud.

Kõiki terrori õudusi põhjendati ainult hoolitsusega rahva rahu eest.

Millel aga põhjenes krahv Rastoptšini mure rahva rahu pärast Moskvas 1812. aastal? Missugune põhjus lubas oletada linnas kalduvust mässule? Elanikud sõitsid ära, väed täitsid taandudes Moskvat. Miks pidi rahvas selle tagajärjel mässama hakkama?

Mitte ainult Moskvas, vaid kogu Venemaal ei toimunud vaenlase sissetulekul midagi mässutaolist. 1. ja 2.

[1] Moskvas rahu säilitada ja sealt elanikke ära saata.

septembril oli Moskvas veel üle kümne tuhande inimese, ja peale rahva kogunemise ülemjuhataja hoovi, mille ta ise põhjustas, ei juhtunud midagi. On ilmne, et veel vähem oleks tarvitsenud karta rahva rahutusi, kui pärast Borodino lahingut, mil Moskva mahajätmine muutus ilmseks või vähemalt tõenäoliseks, — kui Rastoptšin juba siis, selle asemel et rahvast relvade jagamisega ja lendlehtedega erutada, oleks tarvitusele võtnud abinõud kõigi reliikviate, püssirohu, laengute ning riigiraha väljaveoks ja rahvale otse teatanud, et linn jäetakse maha.

Rastoptšinil, ägedaloomulisel, sangviinilisel mehel, kes alati oli liikunud administratsiooni kõrgemais ringkondades ja oli küll patriootiliselt meelestatud, polnud vähimatki aimu sellest rahvast, keda ta mõtles valitseda. Kohe algul, kui vaenlane Smolenskisse tungis, lõi Rastoptšin endale oma kujutluses rahva tunnete — Venemaa südame juhtija osa. Talle mitte ainult ei tundunud (nagu see tundub igale administraatorile), et ta juhtis Moskva elanike väliseid toiminguid, vaid talle näis, et ta juhtis nende meeleolusid oma üleskutsete ja lendlehtede abil, mis olid kirjutatud selles lõõpivas keeles, mida rahvas enda hulgas põlgab ja mida ta ei mõista, kui kuuleb seda ülaltpoolt. Rahva tunnete juhtija ilus osa meeldis Rastoptšinile nii väga, ta harjus sellega niivõrd, et vajadus sellest osast lahkuda, vajadus Moskvat ilma igasuguse sangarliku efektita maha jätta tabas teda ootamatult ja ta kaotas äkki jalge alt pinna, millel oli seisnud; ta lihtsalt ei teadnud, mis teha. Ta teadis küll, et Moskva maha jäetakse, kuid ei uskunud oma südames seda viimase hetkeni ega teinud ses suhtes midagi. Elanikud lahkusid linnast vastu tema tahtmist. Kui ametiasutusi evakueeriti, siis ainult ametnike nõudmisel, kelledega krahv nõustus vastumeelselt. Teda ennast aga huvitas ainult see osa, mille ta oli endale loonud. Nagu sageli juhtub inimestega, kel on elav kujutlusvõime, nii teadis ta juba ammugi, et Moskva maha jäetakse, kuid teadis ainult mõistusega, oma südames aga ei uskunud seda, ei kandunud kujutlusvõimega sellesse uude olukorda.

Kogu ta püüdlik ja energiline tegevus (kuivõrd kasulik see oli ja rahvas vastukõla leidis, see on teine küsi-

mus) oli suunatud ainult sellele, et äratada elanikes seda tunnet, mis tal endal oli: patriootilist viha prantslaste vastu ja enesekindlust.

Aga kui sündmus võttis oma tõelise, ajaloolise ulatuse, kui enam ei jätkunud ainult sõnades väljendatavast vihast prantslaste vastu, kui polnud võimalik isegi lahinguga seda viha väljendada, kui enesekindlus osutus Moskva-küsimuse suhtes kasutuks, kui kogu elanikkond üksmeelselt Moskvast välja voolama hakkas, oma varandust maha jättes ja selle negatiivse tegevusega oma rahvaliku tunde täit jõudu näidates, siis osutus osa, mille Rastoptšin oli endale valinud, äkki mõttetuks. Ta tundis end äkki üksikuna, nõrgana ja naeruväärsena, ilma pinnata jalge all.

Kui ta unest äratatuna sai Kutuzovi külma ja käskiva kirja, oli Rastoptšin seda ärritatum, mida enam ta tundis end süüdi olevat. Moskvasse jäi kõik see, mis just tema hooleks oli usaldatud, kõik see kroonu vara, mille tema oleks pidanud välja viima. Kõike ära vedada polnud võimalik.

«Kes on siis selles süüdi, kes laskis asja nii kaugele minna?» mõtles ta. «Muidugi mitte mina. Minul oli kõik valmis, ma hoidsin Moskvat kindlais kätes! Ja näe, kui kaugele nad on asja viinud! Lurjused, reeturid!» mõtles ta, ilma et oleks selgesti määratlenud, kes on need lurjused ja reeturid, kuid tundes vajadust vihata neid mingisuguseid reetureid, kes olid süüdi selles võltsis ja naeruväärses olukorras, milles ta viibis.

Kogu selle öö jagas krahv Rastoptšin käske, millede järele ta juurde sõideti kõigist Moskva äärtest. Ta lähikondsed polnud iial näinud krahvi nii süngena ja ärritatuna.

«Teie hiilgus, pärusmõisate departemangust tuldi, direktor palub korraldusi teha ... Konsistooriumist, senatist, ülikoolist, kasvatusmajast, vikaar saatis ... küsib ... Mida käsite tuletõrjekomando suhtes? Vangimajast tuli ülevaataja ... hullumaja ülevaataja ...» teatati krahvile vahetpidamata kogu öö läbi.

Kõigi nende küsimuste peale andis krahv lühikesi ja vihaseid vastuseid, mis näitasid, et tema käske pole nüüd tarvis, et keegi on rikkunud kogu asja, mida ta on

hoolikalt ette valmistanud, ja et sellele kellelegi langeb kogu vastutus kõige eest, mis nüüd toimub.

«Noh, ütle sellele puupeale,» vastas ta pärusmõisate departemangu järelpärimise peale, «et ta jääks oma pabereid valvama. Mis lollust sa küsid tuletõrjekomando kohta? Hobused neil on, las sõidavad Vladimirisse. Ega või siis prantslastele jätta.»

«Teie hiilgus, hullumaja ülevaataja saabus. Kuidas käsite talitada?»

«Kuidas käsin? Las sõidavad kõik, — muud midagi . . . Aga hullud lastagu linna lahti. Kui meil juba hullumeelsed vägesid juhatavad, siis neid pole hoopiski mõtet kinni hoida.»

Küsimuse peale, mis teha kinni istuvate vangidega, käratas krahv ülevaatajale vihaselt:

«Tahad vist, et sulle kaks pataljoni, mida meil ei ole, konvoiks antaks? Lahti lasta, ja lool lõpp!»

«Teie hiilgus, seal on poliitilisi: Meškov, Vereštšagin.»

«Vereštšagin! Ta pole veel üles poodud?» hüüdis Rastoptšin. «Minu juurde tuua.»

XXV

Kella üheksa paiku hommikul, kui väed juba läbi Moskva liikusid, ei tulnud enam keegi krahvi korraldusi küsima. Kõik, kes sõita said, sõitsid omapead; need, kes kohale jäid, otsustasid ise, mis neil teha tuleb.

Krahv käskis hobused ette anda, et sõita Sokolnikisse, ja istus süngena, kollasena ning vaikivana, käed koos, oma kabinetis.

Igale administraatorile näib rahulikul, vaiksel ajal, et ainult tema jõupingutuste varal liigub kogu talle alluv rahvastik, ja see enda hädatarvilikkuse teadmine on igale administraatorile peamiseks tasuks ta vaeva ning pingutuste eest. On arusaadav, et seni, kui ajaloomeri on vaikne, peab haldajale-administraatorile, kes oma nigelas paadikeses ritva vastu rahvalaeva toetab ja ise edasi liigub, tunduma, et tema jõupingutuste tõttu liigub laev, mille vastu ta toetub. Aga niipea kui tõuseb torm, meri lainetama ja laev edasi liikuma hakkab, siis on eksimine juba võimatu. Laev teeb oma kiiret, sõltumatut sõitu,

ritv ei ulatu edasiliikunud laevani, ja haldaja muutub võimumehest, jõuallikast äkki tühiseks, kasutuks ning nõrgaks inimeseks.

Rastoptšin tundis seda, ja see ärritaski teda.

Politseimeister, keda rahvahulk oli peatanud, ja adjutant, kes tuli teatama, et hobused on valmis, astusid krahvi juurde üheskoos sisse. Mõlemad olid kahvatud, ja politseimeister, kandes ette oma ülesande täitmisest, tegi ühtlasi teatavaks, et krahvi õues seisab tohutu rahvahulk, kes soovib teda näha.

Rastoptšin tõusis sõnagi vastamata püsti ja sammus kiiresti oma toredasse, valgesse võõrastetuppa, astus palkoni ukse juurde, võttis lingist kinni, laskis selle jälle lahti ja läks akna juurde, kust kogu rahvahulk oli paremini näha. Pikk nooruk seisis esimestes ridades ja rääkis käega vehkides midagi karmi näoga. Verine sepp seisis süngel ilmel tema kõrval. Läbi suletud akende kuuldus häälte kõminat.

«Kas tõld on valmis?» küsis Rastoptšin, eemaldudes akna juurest.

«Valmis, teie hiilgus,» ütles adjutant.

Rastoptšin astus jälle palkoni ukse juurde.

«Mida nad õieti tahavad?» küsis ta politseimeistrilt.

«Teie hiilgus, nad räägivad, et kogunesid teie käsu peale prantslaste vastu võitlema, karjusid midagi äraandmisest. Märatsev jõuk, teie hiilgus. Ma pääsesin vaevalt minema. Teie hiilgus, julgen ette panna . . .»

«Palun minge, ma tean ilma teietagi, mis teha!» hüüdis Rastoptšin vihaselt. Ta seisis palkoni ukse juures ja silmitses rahvahulka. «Vaat, mis nad on Venemaaga teinud! Vaat, mis nad on minuga teinud!» mõtles Rastoptšin, tundes oma hinges tõusvat tagasihoidmatut viha kellegi vastu, keda võiks pidada kõige juhtunu põhjustajaks. Nagu seda ägedate inimestega sageli juhtub, oli viha teda juba oma võimusesse võtnud, aga ta otsis veel, millele seda välja valada. *«La voilà la populace, la lie du peuple,»* mõtles ta rahvahulka silmitsedes, *«la plèbe qu'ils ont soulevée par leur sottise. Il leur faut une victime,»*[1] tuli talle pähe, käega vehkivat pikka noorukit

[1] Seal ta on, see lihtrahvas, see rahvastiku põhjakiht, — pööbel, keda nad oma rumalusega üles ässitasid. Nad vajavad ohvrit,

vaadates. Ja see tuli talle pähe sellepärast, et talle endale oli vaja ohvrit, kellele oma viha välja valada.

«Kas tõld on valmis?» küsis ta teist korda.

«Valmis, teie hiilgus. Mida käsite Vereštšagini suhtes? Ta ootab väljas,» vastas adjutant.

«Aa!» hüüatas Rastoptšin, otsekui rabatud mingist ootamatust mälestusest.

Ja kiiresti ust avades astus ta otsustaval sammul palkonile. Kõhekõmin vaikis äkki, mütsid võeti peast, ja kõik pilgud kerkisid väljunud krahvi poole.

«Tervist, mehed!» ütles krahv kiiresti ning valjusti. «Aitäh, et tulite. Ma tulen kohe teie juurde välja, aga kõigepealt on meil tarvis kurjategijaga hakkama saada. Tarvis on karistada kurjategijat, kelle läbi Moskva on hukka saanud. Oodake mind!» Ja krahv lõi ukse paukudes kinni ning läks niisama ruttu tagasi siseruumidesse.

Läbi rahvahulga käis rahulolev heameeleümin. «Tema, tähendab, saab kõigi kurjategijatega hakkama! Aga sina ütled, et ta on prantslane... tema teeb sulle kogu asja klaariks!» rääkisid inimesed, otsekui üksteisele oma nõtra usku ette heites.

Mõne minuti pärast väljus paraaduksest kiiresti ohvitser, andis mingi käsu, ja tragunid võtsid valveseisangu. Rahvahulk nihkus palkoni juurest uudishimulikult trepi ette. Rastoptšin tuli vihaste ning kiirustavate sammudega välistrepile ja vaatas justkui kedagi otsides kiiresti ringi.

«Kus ta on?» küsis krahv, ja samal hetkel, kui ta seda küsis, nägi ta majanurga tagant kahe traguni vahel tulevat pika, peenikese kaelaga, poolenisti paljaks pöetud ja uuesti juustega kattunud peaga noormeest. Sel noormehel oli seljas kunagi elegantne, sinise kaleviga kaetud, kulunud rebasenahkne lühike kasukas ja jalas kanepiriidest määrdunud vangipüksid, mis olid pistetud puhastamata, ärakantud peenest nahast säärikutesse. Peenikeste, nõrkade jalgade küljes rippusid raskelt ahelad, mis raskendasid noormehe ebakindlat kõnnakut.

«Ahaa!» ütles Rastoptšin, pilku rebasenahkses kasukas noormehelt kiiresti kõrvale pöörates ja trepi alumisele astmele osutades: «Pange ta siia!» Vangiraudu kõlistades ja sõrmega kasuka rõhuvat kaelust kinni hoides astus noormees raskelt trepiastmele, pööras paar korda oma pikka kaela, ohkas ja pani peened jõudeinimese käed alistuva liigutusega kõhu ette kokku.

Mõned sekundid, seni kui noormees trepile astus, kestis vaikus. Ainult ühte kohta trügivate inimeste tagumistest ridadest kuuldus ähkimist, oigeid, tõuklemist ja jalgade müdinat.

Oodates vangi asumist näidatud kohta, kortsutas Rastoptšin kulmu ja hõõrus käega nägu.

«Mehed!» ütles Rastoptšin metalselt kõlava häälega. «See mees, Vereštšagin, ongi too lurjus, kelle pärast Moskva hukkub.»

Rebasenahkses kasukas noormees seisis alandlikus poosis, käed kõhu ees koos ja pisut vimma hoides. Ta lootusetu ilmega, kõhnaks jäänud noor nägu, mida põetud pea moonutas, oli longus. Krahvi esimeste sõnade juures tõstis ta pikkamisi pea ja vaatas alt üles krahvile otsa, nagu soovides talle midagi öelda või vähemalt tema pilkugi kohata. Kuid Rastoptšin ei vaadanud tema poole. Noormehe pikal peenikesel kaelal, kõrva taga, tõmbus nöörina pingule sinakas soon ja ta nägu läks äkki punaseks.

Kõik silmad olid temale pööratud. Ta vaatas rahvahulgale, ja otsekui lootust saades sellest ilmest, mida ta luges inimeste nägudelt, naeratas ta kurvalt ning arglikult, langetas siis jälle pea ja muutis jalgade asendit trepiastmel.

«Ta reetis oma keisri ja isamaa, ta hakkas Bonaparte'i käsilaseks; ainsa venelasena häbistas ta venelase nime, ja tema pärast hukkub Moskva,» rääkis Rastoptšin rahuliku, terava häälega. Kuid äkki heitis ta kiire pilgu alla Vereštšaginile, kes seisis ikka samas alandlikus poosis. Nagu oleks see pilk teda plahvatama pannud, pöördus ta kätt üles tõstes peaaegu karjudes rahva poole: «Mõistke tema üle ise kohut! Annan ta teie kätte!»

Rahvas vaikis ja ainult surus järjest rohkem üksteisele peale. Seista üksteise ligi surutult, hingata selles mürgitatud umbuses, olla jõuetu end liigutama ja oodata midagi teadmatut, arusaamatut ning hirmsat, — see muutus talumatuks. Esimestes ridades seisvad inimesed, kes nägid ja kuulsid kõike, mis nende ees toimus, kõigil

silmad ehmunult pärani ja suu ammuli, hoidsid kogu jõudu pingutades oma selgadega tagasi tagumiste survet.

«Andke talle! . . . Saagu otsa äraandja, et ta ei häbistaks venelase nime!» hüüdis Rastoptšin. «Raiuge! Mina käsin!» Mitte Rastoptšini sõnu, vaid ta hääle vihast kõla kuuldes nihkus rahvahulk oiates lähemale, kuid peatus jälle.

«Krahv! . . .» kuuldus keset uuesti tekkinud hetkelist vaikust Vereštšagini arglik ja ühtlasi teatraalne hääl. «Krahv, üks jumal on meie kõikide üle . . .» ütles Vereštšagin pead tõstes, ja jälle valgus jäme soon ta peenikesel kaelal verd täis, puna tõusis kiiresti ta näkku ja kadus jälle. Ta ei lõpetanud oma lauset.

«Raiuge teda! Mina käsin! . . .» karjus Rastoptšin, kahvatades äkki niisama kui Vereštšagin.

«Mõõgad välja!» hüüdis ohvitser tragunitele, ise mõõka tupest tõmmates.

Teine, veel tugevam laine voogas läbi rahvahulga, ja esimeste ridadeni jõudes nihutas see laine esimesed paigast ära ja kandis nad taaruma pannes otse trepi astmete ette. Pikk nooruk seisis kivistunud näoilmega ja ülestõstetud kätt liikumatult kõrgel hoides Vereštšagini kõrval.

«Raiu!» käsutas ohvitser traguneid peaaegu sosinal, ja üks soldateist lõi tigedusest moondunud näoga äkki Vereštšaginile nüri mõõgaga pähe.

«Aa!» karjatas Vereštšagin lühidalt ning hämmastunult ja vaatas kohkunult ringi, justkui mitte mõistes, miks temaga nii tehti. Samasugune imestuse ja õuduse oie läbis rahvahulga.

«Oh, issand!» kuuldus kellegi kurb hüüatus.

Kuid pärast imestusehüüatust, mis tungis esile Vereštšagini suust, karjatas ta kaeblikult valu pärast, ja see karjatus hukutas ta. See inimliku tunde viimse piirini pingul tõke, mis rahvahulka veel tagasi hoidis, katkes otsekohe. Kuritöö oli alustatud, tarvis oli see lõpule viia. Kaebliku etteheiteoige lämmatas rahvahulga ähvardav ning vihane möirgamine. Nagu viimane, seitsmes kõrglaine, mis purustab laevu, kerkis tagumistest ridadest see viimane, pidurdamatu voog, veeres esimeste

ridadeni, paiskas need ümber ja neelas kõik. Hoobi andnud tragun tahtis veel teist korda lüüa. Vereštšagin sõõstis pead kätega varjates ja hirmust karjatades rahva poole. Pikk nooruk, kelle ette ta sattus, klammerdus kätega Vereštšagini peenikese kaela külge ja kukkus metsikult karjudes temaga koos maha, pealesuruva, möirgava rahva jalge alla.

Ühed peksid ja rebisid Vereštšaginit, teised pikka noorukit. Jalge alla tallatud inimeste ja nende kisa, kes püüdsid päästa pikka noorukit, ainult õhutas rahvahulga raevu. Hulgal ajal ei suutnud tragunid vabastada verist, poolsurnuks pekstud vabrikutöölist. Ja hulgal ajal, palavikulisest kiirustamisest hoolimata, millega jõuk püüdis kord alustatud tööd lõpule viia, ei suutnud Vereštšaginit peksvad, kägistavad ja rebivad inimesed teda tappa; rahvahulk rõhus neid igast küljest, õõtsus nende ümber ühtlase massina siia-sinna ega andnud võimalust teda surnuks lüüa ega sinnapaika jätta.

«Anda õige kirvega või? . . . Hingetuks pigistavad . . . Äraandja, Kristuse müüja! . . . Elab . . . visa hingega . . . Kurjategijale kurjategija palk. Anna kangiga! . . . Kas hing veel sees?»

Alles siis, kui ohver lakkas heitlemast ja ta karjatusi asendas ühetooniline pidev korin, hakkas rahvahulk maas lamava verise laiba ümber kiiresti vahetuma. Igaüks astus ligi, heitis pilgu sellele, mis oli tehtud, ja tungis õudust tundes ja imestades etteheitval ilmel tahapoole.

«Oh, issand, inimesed on kui metsloomad; kus ta enam saab elus olla!» kuuldus rahva hulgast. «Ja nii noor . . . vist kaupmeeste seisusest. Küll on inimesed! . . . Räägitakse, et polegi see . . . Kuidas siis mitte see . . . Oh, issand! Teine peksti läbi; räägitakse, et hing vaevalt sees . . . Neid inimesi küll! . . . Kes pattu ei karda . . .» rääkisid nüüd needsamad inimesed, valulise ning haletseva ilmega vaadates siniseks tõmbunud, vere ja tolmuga määrdunud näoga ja mõõgahoobist purustatud pika, peenikese kaelaga surnukeha.

Püüdlik politseiametnik, kes leidis laiba viibimise tema hiilguse õuel ebasündsa olevat, käskis tragunitel surnukeha tänavale viia. Kaks tragunit võtsid kinni

Vereštšagini purustatud jalgadest ja asusid laipa lohistama. Verine, tolmuga määrdunud, põetud elutu pea pika kaela otsas lohises veereldes mööda maad. Rahvas tõmbus laiba eest kõrvale.

Kui Vereštšagin kukkus ja rahvahulk metsiku möirgamisega tema ümber kogunedes õõtsuma lõi, kahvatas Rastoptšin äkki ja hakkas selle asemel, et minna tagumise trepi juurde, kus teda ootasid hobused, pead longu lastes, ilma et ise oleks teadnud, kuhu ja milleks ta läheb, kiirel sammul edasi minema mööda koridori, mis viis alumise korra tubadesse. Krahvi nägu oli kahvatu, ja ta ei saanud peatada otsekui palavikus vabisevat lõuga.

«Siia, teie hiilgus... kuhu te suvatsete minna?... Palun siia,» ütles värisev, ehmunud hääl tema selja taga. Krahv Rastoptšin polnud võimeline midagi vastama ja läks kuulekalt ümber pöördudes sinna, kuhu talle näidati. Tagumise trepi ees seisis kaless. Möirgava rahvahulga kauge häältekõmin kostis siiagi. Krahv Rastoptšin istus kähku kalessi ja käskis sõita oma suvilasse Sokolnikis. Jõudes Mjasnitskajale, kuhu enam ei kostnud rahvahulga kisa, hakkas krahv oma käitumist kahetsema. Meelepahaga mõtles ta nüüd erutusele ja ehmatusele, mida ta oli ilmutanud oma alluvate ees. *«La populace est terrible, elle est hideuse,»* mõtles ta prantsuse keeli. *«Ils sont comme les loups qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chair.»*[1] «Krahv, üks jumal on meie kõikide üle!» tulid talle äkki meelde Vereštšagini sõnad, ja ebameeldiv külmajudin jooksis üle krahv Rastoptšini selja. Kuid see oli hetkeline tunne, ja krahv Rastoptšin muigas põlglikult iseenda üle. *«J'avais d'autres devoirs,»* mõtles ta. *«Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont peri et perissent pour le bien publique.»*[2] Ja ta hakkas mõtlema neile üldistele kohustustele, mis tal on oma perekonna ja oma (temale usaldatud) pealinna vastu, ja iseendale, — mitte kui Fjodor Vassiljevitš Rastoptšinile (ta uskus, et Fjodor Vassiljevitš Rastoptšin ohverdab end

[1] Lihtrahvas on kohutav, on jäle. Nad on nagu hundid, keda ainult lihaga saab vaigistada.

[2] Mul oli teisi kohustusi. Tarvis oli rahvast rahustada. Palju teisigi ohvreid on hukkunud ja hukkub üldsuse heaolu pärast.

bien publique'i[1] pärast), vaid endale kui ülemjuhatajale, võimu esindajale ja keisri volinikule. «Kui ma oleksin ainult Fjodor Vassiljevitš, siis *ma ligne de conduite aurait été tout autrement tracée*[2], aga ma pidin hoidma niihästi ülemjuhataja elu kui ka väärikust.»

Sõiduki pehmeil vedrudel kergelt õõtsudes ja mitte enam kuuldes rahvahulga hirmsat häält, rahunes Rastoptšin kehaliselt, ja nagu see alati on, ühel ajal kehalise rahunemisega leidis mõistus ka hingelise rahunemise põhjusi. Mõte, mis Rastoptšinit rahustas, ei olnud uus. Niikaua kui maailm olemas on ja inimesed üksteist tapavad, pole ükski inimene iial endasuguse kallal kuritegu toime pannud, ilma end sellesama mõttega rahustamata. Selleks mõtteks on *le bien publique*[3], teiste inimeste heaolu.

Inimene, kes pole kire võimuses, ei tea kunagi seda heaolu; kuid inimene, kes paneb toime kuriteo, teab alati kindlasti, milles seisab see heaolu. Ka Rastoptšin teadis seda nüüd.

Oma arutlustes ei heitnud ta endale ette tegu, millega ta oli hakkama saanud, vaid leidis koguni endaga rahulolemise põhjust selles, et ta nii edukalt oli osanud kasutada seda *à propos*'d[4] — karistada kurjategijat ja ühtlasi rahustada rahvahulka.

«Vereštšagin oli kohtu poolt surma mõistetud,» mõtles Rastoptšin (ehki senat oli Vereštšagini mõistnud ainult sunnitööle). «Ta oli reetur ning äraandja. Ma ei võinud teda karistamata jätta, ja pealegi *je faisais d'une pierre deux coups*[5]: ma andsin rahvale ohvri, et teda rahustada, ja hukkasin kurjategija.»

Oma suvilasse jõudes ja koduste asjatoimetustega tegelema hakates rahunes krahv täiesti.

Poole tunni pärast sõitis krahv kiirete hobustega üle Sokolniki välja ega tuletanud enam meelde seda, mis oli olnud, vaid mõtles ja arutles ainult seda, mis seisis ees. Ta sõitis nüüd Jauza silla juurde, kus, nagu talle öeldi,

[1] üldsuse heaolu
[2] oleks mu käitumisjoon olnud hoopis teistsugune,
[3] üldsuse heaolu,
[4] parajat juhust
[5] ma tabasin kaks kärbest ühe hoobiga:

oli Kutuzov. Krahv Rastoptšin mõtles oma kujutluses valmis neid vihaseid ning teravaid etteheiteid, mida ta kavatses Kutuzovile teha tema pettuse pärast. Ta annab sellele vanale õukondlikule rebasele mõista, et vastutus kõigi õnnetuste eest, mis tekivad pealinna mahajätmisest ja Venemaa hukkumisest (nagu mõtles Rastoptšin), langeb ainuüksi tema vana, arust lageda pea peale. Ette mõeldes, mis ta ülemjuhatajale ütleb, keerutas Rastoptšin end kalessis vihaselt siia-sinna ja vahtis kurjalt ringi.

Sokolniki väli oli inimtühi. Ainult selle lõpus, vanadekodu ja hullumaja juures, oli näha valges riides inimeste salgakesi ja mõned samasugused inimesed kõndisid midagi karjudes ja kätega vehkides üksikult mööda välja.

Üks neist jooksis krahv Rastoptšini kalessile põigiti vastu. Krahv ise, ta kutsar ja tragunid, kõik silmitsesid ebamäärase õuduse ja uudishimuga neid väljalastud hulle ja eriti seda, kes nende poole jooksis. Oma pikkadel, kõhnadel jalgadel kõikudes, pilku Rastoptšinilt kõrvale pööramata, talle midagi käheda häälega karjudes ja märku andes, et ta peatuks, jooksis see hull oma lehvivas haigekuues suure hooga. Hullu ebaühtlaselt habemetuttidesse kasvanud sünge ja pidulik nägu oli kõhn ning kollane. Ahhaatmustad silmaterad liikusid madalalt ja ärevalt keset safrankollaseid silmavalgeid.

«Seisa! Pea kinni! Ma räägin!» karjus ta läbilõikavalt ja kisendas siis hingeldades jälle midagi tungival häälel ning kätega vehkides.

Ta jõudis kalessi juurde ja jooksis selle kõrval edasi.

«Kolm korda on mind surmatud, kolm korda olen üles tõusnud surnuist. Nad viskasid mind kividega surnuks, lõid mind risti ... Ma tõusen surnuist ... tõusen ... tõusen ... Nad kiskusid mu ihu tükkideks. Jumalariik hävineb ... Kolm korda hävitan ta ja kolm korda ehitan üles!» karjus ta üha häält kõrgendades. Krahv Rastoptšin kahvatas äkki samuti, nagu ta oli kahvatanud siis, kui rahvahulk sööstis Vereštšagini kallale. Ta pööras näo kõrvale.

«Sõi ... sõida ruteminil» hüüdis ta kutsarile väriseva häälega.

Kaless kihutas edasi nii kiiresti kui hobused jaksasid; kuid veel kaua kuulis krahv Rastoptšin enda taga kaugenevat hullumeelset, meeleheitlikku kisa ja nägi silmade ees aina karusnahkses kasukas reeturi imestavkohkunud, verist nägu.

Nii värske kui see mälestus oligi, Rastoptšin tundis nüüd, et see oli sügavalt, valusalt lõikunud ta südamesse. Ta tundis nüüd selgesti, et selle mälestuse verine jälg ei kasva iial kinni, vaid et, vastupidi, see hirmus mälestus jääb kuni ta elu lõpuni, mida kauem, seda õelamalt ja piinavamalt elama ta südamesse. Talle tundus nüüd, et ta kuuleb oma sõnade kõla: «Raiuge teda, te vastutate oma peaga mu ees!» — «Miks ma ütlesin need sõnad! Kuidagi kogemata ütlesin ... Ma oleksin võinud need ütlemata jätta,» mõtles ta, «siis poleks m i d a g i olnud.» Ta nägi hoopi andva traguni kohkunud ja seejärel äkki julmaks muutunud nägu ja vaikiva, argliku etteheite pilku, mille too rebasenahkses kasukas poisike oli temale heitnud ... «Kuid ma ei teinud seda enda pärast. Ma pidin niiviisi talitama. *La plèbe, le traître .. le bien publique,*»[1] mõtles ta.

Jauza silla juures tungles ikka veel sõjavägi. Oli palav. Kutuzov istus sünge ning kurva näoga silla juures pingil ja mängis ratsapiitsaga liival, kui kaless mürinal tema juurde kihutas. Kindralimundris, keerlevate, pooleldi vihaste, pooleldi kohkunud silmadega mees, suletutiga kübar peas, astus Kutuzovi juurde ja hakkas talle prantsuse keeli midagi rääkima. See oli krahv Rastoptšin. Ta rääkis Kutuzovile, et ta ilmus siia, kuna Moskvat ja pealinna enam ei ole, vaid on ainult armee.

«Oleks olnud teisiti, kui teie hiilgus poleks mulle öelnud, et te Moskvat ära ei anna veel üht lahingut pidamata, — kõike seda poleks olnud!» ütles ta.

Kutuzov vahtis Rastoptšinile otsa ja püüdis, justkui mitte mõistes temale öeldud sõnade tähendust, kõigest jõust aru saada millestki erilisest, mis sel hetkel oli kirjutatud temaga kõneleva mehe näole. Rastoptšin kohmetus ja jäi vait. Kutuzov vangutas kergelt pead ja lausus tasa, uurivat pilku Rastoptšini näolt kõrvale pööramata:

[1] Pööbel, reetur ... üldsuse heaolu,

«Jah, ma ei anna Moskvat ära ilma lahinguta!»

Kas mõtles Kutuzov neid sõnu öeldes hoopis millelegi muule, või ütles meelega, olles teadlik nende mõttetusest, kuid krahv Rastoptšin ei vastanud midagi ja eemaldus ruttu Kutuzovist. Ja imelik asi! Moskva ülemjuhataja, uhke krahv Rastoptšin võttis nuudi kätte, läks silla juurde ja hakkas kokkukuhjunud veovankreid karjudes laiali ajama.

XXVI

Kella nelja paiku pärast lõunat marssisid Murat' väed Moskvasse. Ees ratsutas salk vürtembergi husaare, selle järel sõitis ratsahobuse seljas suure saatjaskonnaga Napoli kuningas ise.

Arbati keskpaigas, Nikolai Javlennõi kiriku lähedal, peatus Murat, oodates eelsalgalt teadet selle kohta, missuguses seisukorras on linna kindlus *«le Kremlin»*.

Murat' ümber kogunes väike summ Moskvasse jäänud elanikke. Kõik vahtisid kartliku nõutusega imelikku, sulgede ja kullaga ehitud pikajuukselist ülemat.

«Kas see on nende keiser ise või? Ega midagi!» kuuldus vaikseid hääli.

Tõlk ratsutas inimeste summa juurde.

«Võta müts maha... müts,» kuuldus rahva hulgas üksteisele öeldavat. Tõlk pöördus ühe vana kojamehe poole ja küsis, kas Kremlini on palju maad. Kojamees kuulas nõutult talle võõrast poola aktsenti, ei pidanud tõlgi sõnu vene keeleks ega saanud aru, mis talle räägiti, ja puges teiste selja taha.

Murat lähenes tõlgile ja käskis küsida, kus on vene väed. Üks venelastest sai aru, mida talt küsiti, ja mitu häält hakkas korraga tõlgile vastama. Prantsuse ohvitser eelsalgast ratsutas Murat' juurde ja kandis ette, et kindlusse viivad väravad on barrikadeeritud ja et seal on arvatavasti vägesid varitsemas.

«Hea küll,» ütles Murat ja käskis ühe oma saatjaskonna härra poole pöördudes neli kerget suurtükki ette nihutada ja väravat tulistada.

Suurtükid sõitsid traavis Murat' järel liikuva kolonni

tagant välja ja mööda Arbatti edasi. Vzdviženka otsani alla jõudes peatusid suurtükid ja asetusid väljakul lahingukorda. Mitu prantsuse ohvitseri korraldasid suurtükkide ülesseadmist ja vahtisid läbi pikksilma Kremli poole.

Kremlist kuuldus õhtusele jumalateenistusele kutsuvat kellahelinat, ja see helin pani prantslasi kohmetuma. Nad oletasid, et see oli kutse võitlusele. Mõned jalaväesõdurid jooksid Kutafja värava juurde. Värav oli tõkestatud palkide ja laudadest kilpidega. Niipea kui ohvitser hakkas ühes komandoga sellele joostes lähenema, kuuldus värava tagant kaks püssipauku. Suurtükkide juures seisev kindral hüüdis ohvitserile käskluse, ja ohvitser jooksis sõduritega tagasi.

Väravast kostis veel kolm pauku.

Üks lask riivas prantsuse sõduri jalga, ja kilpide tagant kuuldus väheste häälte veidrat kisa. Prantsuse kindrali, ohvitseride ja sõdurite näol asendus endine lõbususe ja rahulikkuse ilme üheaegselt, otsekui käsu peale, võitluseks ja kannatuseks valmisoleku visa, keskendatud ilmega. Neile kõigile, marssalist alates kuni viimase sõdurini, polnud see siin mitte Vzdviženka, Mohhovaja, Kutafja ega Troitski värav, vaid see oli uue, arvatavasti verise lahingu uus tander. Ja kõik valmistusid selle lahingu vastu. Kisa värava taga vaikis. Suurtükid olid valmis seatud. Suurtükiväelased puhusid süütajad põlema. Kõlas ohvitseri käsklus: *«Feu!»*[1], ja teineteise järel kuuldus kahe vilistava plekktoosi kõlinat. Kartetšikuulid rabisesid vastu värava kivimüüre, palke ja kilpe, ja kaks suitsupilve kerkisid õõtsudes väljaku kohale.

Mõni hetk pärast seda, kui vaikis kivise Kremli pihta lastud paukude kõmin, kuuldus prantslaste peade kohal imelikku häält. Tohutu suur parv hakke tõusis müüride kohale ja hakkas kraaksudes ning tuhandete tiibadega sahistades õhus tiirlema. Ühtlasi kuuldus värava tagant üksik inimese hüüe, ja suitsu seest ilmus nähtavale ilma mütsita, kaftanis mees. Püssi käes hoides sihtis ta prantslaste pihta. *«Feu!»* kordas suurtükiohvitser, ja

[1] Tuld!

ühel ning samal ajal kuuldusid üks püssilask ja kaks suurtükipauku. Suits varjas jälle värava.

Miski ei liikunud enam kilpide taga, ja prantsuse jalaväesõdurid lähenesid ühes ohvitseridega väravale. Värava juures lebas kolm haavatud ja neli surmasaanud meest. Kaks kaftanis meest jooksid altpoolt piki müüri Znamenka poole.

«Enlevez-moi ça,»[1] ütles ohvitser, palkidele ja laipadele osutades, ja prantslased andsid haavatuile surmahoobi ning viskasid laibad alla müüri taha. Kes need inimesed olid, seda ei teadnud keegi. Ainult *«enlevez-moi ça»* öeldi nende kohta, ja nad visati minema ning koristati hiljem ära, et nad ei haiseks. Üksnes Thiers pühendas nende mälestusele mõned kaunid read: *«Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée, s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et tiraient (ces misérables) sur les Français. On en sabra quelques-uns et on purgea le Kremlin de leur présence.»*[2]

Murat'le kanti ette, et tee on vaba. Prantslased läksid väravast sisse ja hakkasid Senati väljakule laagrisse asuma. Sõdurid pildusid senati akendest toole väljakule ja süütasid lõkkeid.

Teised väeosad läksid läbi Kremli ning asusid Marosseikale, Lubjankale, Pokrovkale. Kolmandad asusid Vzdviženkale, Znamenkale, Nikolskajale, Tverskajale. Pererahvast eest mitte leides ei asunud prantslased korteritesse nagu linnades, vaid jäid peatuma nagu linnas asetsevasse laagrisse.

Ehkki räbaldunud, näljased, äravaevatud ja kahanenud ühele kolmandikule oma endisest arvust, marssisid prantsuse sõdurid Moskvasse veel täies korras. See oli vaevatud ning kurnatud, kuid alles võitlusvõimeline ja ähvardav sõjavägi. Kuid sõjavägi oli see ainult selle silmapilguni, kui selle väe sõdurid korteritesse laiali läksid. Niipea kui mehed rügementidest hakkasid mööda tühje ning rikkaid maju laiali valguma, hävines sõjavägi igaveseks, ja mis nüüd tekkisid, need polnud ei elanikud ega sõdurid, vaid midagi vahepealset, mida nimetatakse marodööorideks. Kui needsamad mehed viie nädala pärast Moskvast lahkusid, siis ei kujutanud nad enesest enam sõjaväge. See oli marodööride kari, kelledest igaüks vedas või kandis endaga kaasas tervet kuhja esemeid, mis näisid talle väärtuslikud ja vajalikud. Kõigi nende meeste eesmärgiks ei olnud Moskvast lahkumisel enam vallutamine, nagu varem, vaid üksnes omandatu säilitamine. Nagu ahv, kes kätt kitsast kruusikaelast sisse pistes ja pihku pähkleid täis kahmates enam pihku ei ava, et saaki mitte kaotada, ja sellega enda hukatusse saadab, nii pidid prantslased Moskvast lahkumisel ilmselt hukkuma seetõttu, et nad riisutud vara kaasa tassisid ja et neil riisutut minema visata oli niisama võimatu nagu ahvil oma pihku avada. Kümme minutit pärast prantsuse rügementide marssimist mingisse Moskva kvartalisse polnud enam ühtki sõdurit ega ohvitseri. Majade akendest paistsid sinelite ja kamassidega mehed, kes naerdes käisid mööda tube; keldrites ja sahvrites peremehetsesid samasugused mehed toidutagavarade kallal; õuedes avasid ja lõhkusid samasugused mehed kuuride ja tallide uksi; köökides tehti tuld, küpsetati, segati tainast ja keedeti, käised üles kääritud, hirmutati, naerutati ja kallistati naisi ja lapsi. Ja neid mehi oli igal pool palju, nii poodides kui majades; kuid sõjaväge enam ei olnud.

Samal päeval andsid prantsuse ülemad ühe käsu teise järel, et keelata vägedel mööda linna laiali minemast, rangelt keelata vägivalda elanike kallal ning marodeerimist, ja selleks, et veel samal õhtul korraldada üldist loendust; kuid igasugustest abinõudest hoolimata valgusid mehed, kes varem olid moodustanud sõjaväe, laiali mööda rikast, rohkete mõnususte ja tagavaradega tühja linna. Nagu näljane kari paljal väljal koos käib, kuid rammusale karjamaale sattudes otsekohe ohjeldamatult laiali jookseb, niisama ohjeldamatult jooksis kä sõjavägi laiali mööda rikast linna.

Elanikke Moskvas ei olnud, ja sõdurid imbusid linna nagu vesi liivasse ning valgusid Kremlist, kuhu nad olid kõigepealt sisse tulnud, ohjeldamatute kiirtena igale

[1] Koristage see ära,

[2] Need viletsad olid pühasse kindlusse tunginud, olid arsenalist püsse röövinud ja tulistasid (need viletsad) prantslaste pihta. Mõned neist raiuti mõõkadega surnuks ja Kreml puhastati nendest.

poole laiali. Ratsaväelased-sõdurid tulid kogu varandusega mahajäetud kaupmehemajja ja leidsid sealt latreid mitte ainult oma hobuste jaoks, vaid ülearuseidki, kuid asusid siiski kõrvalmajja, mis nende meelest oli parem. Paljud võtsid enda alla mitu maja, kirjutasid kriidiga seinale, kes asub selles majas, ja vaidlesid ning isegi kaklesid teiste väeüksustega. Juba enne kui nad jõudsid end sisse seada, jooksid sõdurid tänavale linna vaatama ja ruttasid kuulduse peale, et kõik on maha jäetud, sinna, kust võis ilma rahata võtta väärtuslikke asju. Ülemad läksid sõdureid pidurdama, kuid lasksid end tahtmatult kaasa kiskuda samadele tegudele. Tõllaturul olid mahajäetud poed sõidukitega, ja kindralid tunglesid seal, valides kalesse ja tõldu. Linna jäänud elanikud kutsusid ülemaid enda juurde, lootes end sel teel kindlustada riisumise vastu. Rikkusi oli põhjatu palju ega olnud neil näha lõppu; igal pool selle koha ümber, kus asusid prantslased, oli veel läbiuurimata, vabu kohti, kus prantslaste arvates pidi olema veelgi rohkem rikkusi. Ja Moskva imes neid ikka kaugemale ja kaugemale endasse. Just niisama, nagu selle tagajärjel, et vesi voolab kuivale maale, kaob vesi ja kuiv maa, niisama hävines näljase väe tulekuga jõukasse linna niihästi sõjavägi kui ka jõukas linn; tekkis pori, tekkisid tulekahjud ja marodeerimine.

Prantslased pidasid Moskva põlemise põhjuseks *le patriotisme féroce de Rastopchine*[1]; venelased — prantslaste fanatismi. Tegelikult aga Moskva põlemise põhjusi selles mõttes, et teha selle tulekahju eest vastutavaks üht või mitut isikut, ei olnud ega saanudki olla. Moskva põles maha seetõttu, et ta asetati niisugustesse tingimustesse, milles iga puust linn peab maha põlema, — ükskõik kas selles linnas leidub sada kolmkümmend viletsat tuletõrjepritsi või mitte. Moskva pidi maha põlema seetõttu, et sealt elanikud ära sõitsid, — ja niisama paratamatult, nagu peab süttima laastukuhi, millele mitme päeva kestel pudeneb tulesädemeid. Puust linn, kus majaomanike ja -elanike ning politsei kohalviibimisel

[1] Rastoptšini metsikut patriotismi;

suvel peaaegu iga päev juhtus tulekahjusid, peab maha põlema, kui selles pole elanikke, vaid elavad sõjaväed, kes suitsetavad piipu, teevad Senati väljakul senati toolidest lõkketuld ja keedavad endile kaks korda päevas süüa. Tarvitseb sõjavägedel rahuajal teatavas kohas kõladesse korterisse asuda, ja kohe suureneb tulekahjude arv selles paigas. Millisel määral peab siis tuleoht suurenema tühjas puust linnas, kuhu asub võõras sõjavägi? *Le patriotisme féroce de Rastopchine* ja prantslaste fanatism pole siin milleski süüdi. Moskva süttis piipudest, köökidest, lõkketuledest, vaenlase sõdurite, majade mitteperemeestest elanike lohakusest. Kui oligi süütamisi (mis on väga kahtlane, sest et süüdata polnud kellelgi mingit põhjust, igatahes aga oli see tülikas ja hädaohtlik), siis ei saa neid põhjuseks pidada, kuna ilma süütamisteta oleks olnud sama lugu.

Nii meelitav kui prantslastel oligi süüdistada Rastoptšini elajalikkust ja venelastel süüdistada kurjategijat Bonaparte'i või hiljem sangarlik tungal oma rahva pihku panna, ometi on võimatu mitte näha, et niisugust vahenditut tulekahjupõhjust ei saanud olla, sest Moskva pidi maha põlema, nagu peab maha põlema iga küla, vabrik, iga maja, kust pererahvas välja läheb ja kuhu võõrad inimesed lastakse peremehetsema ja endale putru keetma. Elanikud põletasid Moskva maha, see on tõsi; aga mitte need elanikud, kes olid Moskvasse jäänud, vaid need, kes sealt olid lahkunud. Vaenlase kätte läinud Moskva ei jäänud terveks nagu Berliin, Viin ja teised linnad ainult sel põhjusel, et Moskva elanikud prantslastele soola-leiva ja võtmetega vastu ei läinud, vaid ära sõitsid.

XXVII

Kiirtekujuliselt mööda Moskvat leviv prantslaste sisseimbumine jõudis 2. septembril alles õhtu eel kvartalini, kus Pierre nüüd elas.

Pierre oli pärast kaht viimast, üksildaselt ja ebatavaliselt veedetud päeva hullumeelsuse-lähedases seisukorras. Kogu ta olemus oli üheainsa eemalepeletamatu mõtte kütkes. Ta ei teadnud isegi, kuidas ja millal, kuid

see mõte oli teda nüüd nii oma võimusesse võtnud, et ta ei mäletanud midagi minevikust ega mõistnud midagi olevikust; ja kõik, mis ta nägi ja kuulis, toimus ta ees nagu unes.

Pierre lahkus oma kodunt ainult selleks, et vabaneda elu nõudmiste keerulisest vassingust, millesse ta oli sattunud ja mida ta oma tookordses seisukorras ei suutnud lahti harutada. Ta sõitis kadunu raamatute ja paberite korraldamise ettekäändel Jossif Aleksejevitši majja ainult sellepärast, et ta otsis rahunemist elu-ärevusest, — Jossif Aleksejevitši mälestusega aga oli ta hinges seotud sellele ärevale vassingule, millesse ta tundis end kistavat, täiesti vastandlikkude, igaveste, rahulikkude ja pidulikkude mõtete maailm. Ta otsis vaikset pelgupaika ja leidis selle tõepoolest Jossif Aleksejevitši kabinetis. Kui ta pead kätele toetades kabineti surmavaikuses kadunu tolmunud kirjutuslaua ette istus, hakkasid ta kujutluses üksteise järel rahulikult ja tähendusrikkalt esile kerkima viimaste päevade mälestused, eriti Borodino lahingust ja sellest võitmatust oma tühisuse ja valelikkuse tundest võrreldes nende inimeste õiguse, lihtsuse ja jõuga, kellest ta hinges oli säilinud mälestus nimetuse all: n e m a d. Kui Gerassim teda ta mõtteist äratas, tuli Pierre'ile pähe, et ta võtab osa kavatsetavast — nagu ta teadis — rahvalikust Moskva kaitsmisest. Ja selle sihiga palus ta kohe, et Gerassim muretseks talle kaftani ja püstoli, ning tegi teatavaks oma kavatsuse jääda oma nime varjates Jossif Aleksejevitši majja. Hiljem, esimese üksildaselt ja tegevusetult veedetud päeva jooksul (Pierre katsus mitu korda oma tähelepanu koondada vabamüürlaste käsikirjadele, kuid ei suutnud) kerkis mitu korda ähmaselt ta ette talle varemgi pähe tulnud mõte oma nime kabalistlikust tähendusest seoses Bonaparte'i nimega; kuid see mõte, et temale, *l'Russe Besuhof*'ile, on määratud m e t s a l i s e võimule piir panna, tuli talle pähe veel ainult kui üks unistustest, mis põhjusetult ja jäljetult läbi kujutluse vilksatavad.

Kui Pierre oli ostnud kaftani (ainult selleks, et osa võtta rahvalikust Moskva kaitsmisest) ja kohtas Rostovisid ning Nataša ütles talle: «Teie jääte? Ah, kui tore see on!», vilksatas ta peas mõte, et tõesti oleks hea

Moskvasse jääda — isegi kui Moskva ära võetaks — ja teostada see, mis talle saatuse poolt on määratud.

Järgmisel päeval käis ta, mõeldes ainult sellele, et ennast mitte säästa ja mitte milleski n e n d e s t maha jääda, Kolme Mäe värava taga. Kui ta aga, veendudes, et Moskvat kaitsma ei hakata, koju tagasi tuli, siis tundis ta äkki, et see, mis talle varem tundus ainult võimalusena, oli nüüd muutunud vajaduseks ja paratamatuseks. Ta pidi oma nime varjates Moskvasse jääma, kohtama Napoleoni ja ta tapma, et kas hukkuda või lõpetada kogu Euroopa õnnetus, mille põhjuseks Pierre'i arvates oli üksnes Napoleon.

Pierre teadis kõiki üksikasju kellegi saksa üliõpilase katsest Viinis 1809. aastal Bonaparte'i elu kallale kippuda ja teadis, et see üliõpilane lasti maha. Ja hädaoht, millesse ta oma elu asetaks oma kavatsust teostades, erutas teda veel enam.

Kaks ühteviisi tugevat tunnet tõmbasid Pierre'i vastupandamatult tema kavatsuse poole. Esimeseks tundeks oli ohverdumise ja kannatamise vajadus ühise õnnetuse puhul, — see tunne, mille mõjul ta 25. augustil oli sõitnud Možaiskisse ja läinud kõige kibedamasse lahingumõllu ja nüüd oma kodunt põgenes ja harjumusliku toreduse ning elumugavuste asemel magas lahti riietumata kõval diivanil ja sõi Gerassimiga ühist toitu; teiseks tundeks oli see ebamäärane, ainuüksi venelastele omane põlgus kõige vastu, mis on konventsionaalne, kunstlik, inimlik, kõige selle vastu, mida enamik inimesi peab suurimaks hüveks maailmas. Esimest korda oli Pierre'il see imelik ning meeldiv tunne Sloboda lossis, kui ta äkki tundis, et niihästi rikkus kui ka võim ja elu, kõik see, mida inimesed nii innukalt taotlevad ja hoiavad, — et kui see kõik maksabki midagi, siis ainult selle naudingu tõttu, millega võib kõike seda hüljata.

See oli sama tunne, mille mõjul vabatahtlik nekrut viimase kopika maha joob või jooma sattunud inimene ilma igasuguse nähtava põhjuseta peegleid ja klaase purustab, teades, et see läheb talle maksma ta viimase raha; seesama tunne, mille mõjul inimene (labases mõttes) meeletuid tegusid tehes otsekui proovib oma isiklikku

võimu ja jõudu, tunnistades kõrgema, väljaspool inimlikke tingimusi oleva, elu üle otsustava kohtu olemasolu.

Sellest päevast peale, kui Pierre'i valdas Sloboda lossis esimest korda see tunne, viibis ta lakkamatult selle mõju all, kuid alles nüüd leidis ta sellele täieliku rahulduse. Peale selle toetas Pierre'i praegusel hetkel ta kavatsuses ja võttis talt võimaluse sellest loobuda kõik see, mis ta oli sel teel juba ära teinud. Niihästi ta põgenemine kodunt, ta kaftan ja püstol kui ka Rostovidele teatamine, et ta jääb Moskvasse, — kõik see oleks kaotanud mitte ainult mõtte, vaid kõik see oleks olnud põlastusväärne ja koomiline (ses suhtes oli Pierre hell), kui ta pärast kõike seda oleks nagu teisedki Moskvast ära sõitnud.

Pierre'i kehaline seisund langes ühte vaimsega, nagu see alati on. Harjumatu, lihtne toit, valge viin, mida ta neil päevil jõi, veini ja sigarite puudumine, must vahetamata pesu, kaks poolenisti unetut ööd, mis ta veetis lühikesel diivanil ilma voodipesuta, — kõik see pidas Pierre'i ärrituse-seisukorras, mis lähenes hullumeelsusele.

Kell oli juba kaks päeval. Prantslased olid juba Moskvas. Pierre teadis seda, kuid selle asemel et tegutseda, ta ainult mõtles oma kavatsusele, arutades kõiki selle vähimaidki tulevasi üksikasju. Pierre ei kujutlenud oma unistustes elavalt ei hoobi andmise protsessi ennast ega Napoleoni surma, vaid kujutles haruldase selgusega ja nukra naudinguga oma hukkumist ja oma sangarlikku mehisust.

«Jah, üksi kõigi eest, ma pean seda tegema või hukkuma!» mõtles ta. «Jah, ma lähen ... ja siis äkki ... Kas püstoli või pistodaga?» mõtles Pierre. «Muide, ükskõik. Mitte mina ei hukka sind, vaid saatuse käsi ... ütlen ma (mõtles Pierre sõnu, mis ta lausub Napoleoni surmates). Noh, mis siis ikka, võtke, hukake mind,» rääkis Pierre endale edasi, näol nukker, kuid kindel ilme, ja langetas pea.

Sel ajal, kui Pierre keset tuba seistes endamisi sel kombel mõtiskles, avanes kabineti uks ja lävele ilmus varem alati arglik, nüüd täiesti muutunud Makar Alek-

sejevitš. Ta hommikukuub oli eest lahti. Nägu oli tal punane ja inetu. Ta oli ilmselt purjus. Nähes Pierre'i, kohmetus ta esimesel silmapilgul, kuid märgates kohmetust ka Pierre'i näol, võttis ta kohe julgust ja astus vankuvail peenikestel jalgadel toa keskele.

«Nad lõid kartma,» ütles ta käheda usalduslikku häälega. «Ma ütlesin: ei anna alla, ütlen ma ... Eks ole nii, härra?» Ta jäi mõttesse, nägi äkki laual püstolit, haaras selle ootamatult kiiresti pihku ja jooksis välja koridori.

Gerassim ja kojamees, kes käisid Makar Alekseitši kannul, peatasid ta esikus ja hakkasid püstolit ära võtma. Pierre vaatas koridori astudes haletsuse ja vastikusega seda poolhullu vanameest. Pingutusest nägu krimpsutades hoidis Makar Alekseitš püstolit enda käes ja karjus käheda häälega, nähtavasti kujutledes midagi pidulikku.

«Relvad kätte! Rünnakule! Lori, ei sa võta ühti!» karjus ta.

«Küllalt, palun, küllalt. Palun, olge lahke, jätke juba. Palun, härra ...» rääkis Gerassim, püüdes Makar Alekseitšit küünarnukkidest ettevaatlikult ukse poole pöörata.

«Kes sa oled? Bonaparte! ...» karjus Makar Alekseitš.

«See pole hea, isand. Palun tulge tuppa, puhake. Lubage püstol.»

«Eemale, alatu ori! Ära puuduta! Kas nägid?» karjus Makar Alekseitš püstolit raputades. «Rünnakule!»

«Aita mind,» sosistas Gerassim kojamehele.

Makar Alekseitšil haarati kätest kinni ja hakati teda ukse poole tirima.

Esik täitus rüseluse näotu kära ja joobnu hingeldava hääle kähinaga.

Äkki kostis välistrepi juurest naise läbilõikav karjatus, ja köögitüdruk jooksis esikusse.

«Nemad! Püha ristike! ... Jumala eest, nemad. Neljakesi, ratsa! ...» karjus ta.

Gerassim ja kojamees lasksid Makar Alekseitši lahti, ja vaikseks jäänud koridoris kuuldus selgesti mitme käe koputamist välisuksele.

XXVIII

Pierre, kes oli endamisi otsustanud, et tal enne oma kavatsuse teostamist ei maksa avaldada ei oma seisust ega prantsuse keele oskust, seisis koridori poolavatud ukse vahel, kavatsedes otsekohe kaduda, niipea kui prantslased sisse tulevad. Kuid prantslased tulid sisse, Pierre aga ei läinud ikka ukse juurest ära: võitmatu uudishimu hoidis teda paigal.

Prantslasi oli kaks. Üks neist oli ohvitser — pikk, mehine ja ilus mees, teine, nähtavasti sõdur või tentsik — masajas, kõhn, päevitunud mees lohkuvajunud põskede ja tuima näoilmega. Ohvitser käis kepile toetudes ja kergelt longates ees. Mõne sammu järel ohvitser peatus, otsekui endamisi otsustades, et korter on hea, pöördus ukse juures seisvate sõdurite poole ja hüüdis neile valju ülemusliku häälega, et nad hobused sisse tooksid. See toiming lõpetatud, silus ohvitser küünarnukki kõrgele tõstes ulja liigutusega vurrusid ja puudutas käega kübarat.

«Bonjour, la compagnie!»[1] sõnas ta lõbusalt, naeratades ja ringi vaadates.

Keegi ei vastanud midagi.

«Vous êtes le bourgeois?»[2] pöördus ohvitser Gerassimi poole.

Gerassim vahtis kohkunult ja küsivalt ohvitserile otsa.

«Quartire, quartire, logement,» ütles ohvitser, väikesele mehele heatahtliku ja sõbraliku naeratusega ülalt alla vaadates. *«Les Français sont de bons enfants. Que diable! Voyons! Ne nous fâchons pas, mon vieux,»*[3] lisas ta kohkunud ja vaikivale Gerassimile õlale patsutades. *«A ça! Dites donc, on ne parle donc pas français dans cette boutique?»*[4] lisas ta ringi vaadates ja Pierre'i pilku kohates. Pierre eemaldus ukse juurest.

Ohvitser pöördus jälle Gerassimi poole. Ta nõudis, et Gerassim näitaks talle tubasid.

---

[1] Tervist, siitpere rahvas!

[2] Kas teie olete peremees?

[3] Korter, korter, elukoht. Prantslased on head poisid. Kurat võtaks, ärgem tülitsegem, vana,

[4] Noh, kas selles putkas siis prantsuse keelt ei räägita?

«Härra mitte kodus . . . ei muista . . . mina teie . . .» rääkis Gerassim, püüdes oma sõnu sellega arusaadavamaks teha, et ta neid moonutas.

Prantsuse ohvitser laiutas naeratades käsi Gerassimi nina all, andes mõista, et ka tema temast aru ei saa, ja läks longates ukse poole, kus seisis Pierre. Pierre tahtis eemalduda, et kaduda, kuid samal ajal nägi ta Makar Alekseitšit, püstol käes, avanevast köögiuksest välja poetuvat. Hullumeelse kavalusega silmitses Makar Alekseitš prantslast, tõstis püstoli ja sihtis.

«Rünnakule!!!» hüüdis joobnu, vajutades püstoli päästikule. Prantsuse ohvitser pöördus hüüde peale ümber, ja samal hetkel sööstis Pierre joobnu peale. Sel ajal, kui Pierre püstolist kinni haaras ja selle otsa ülespoole pööras, sattus Makar Alekseitši sõrm lõpuks päästikule ja kostis kõiki kurdiks tegev ja püssirohusuitsusse mässiv pauk. Prantslane kahvatas ja sööstis tagasi ukse juurde.

Unustades oma kavatsuse mitte avaldada oma prantsuse keele oskust, rebis Pierre püstoli joobnu käest ära ja jooksis seda eemale visates ohvitseri juurde ning hakkas temaga prantsuse keeli rääkima.

«Vous n'êtes pas blessé?»[1] küsis ta.

«Je crois que non,» vastas ohvitser end kobades, *«mais je l'ai manqué belle cette fois-ci,»* lisas ta seinalt varisenud krohvile osutades. *«Quel est cet homme?»*[2] küsis ohvitser, karmilt Pierre'ile otsa vaadates.

«Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'arriver,» rääkis Pierre kiiresti, unustades täiesti oma osa. *«C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait.»*[3]

Ohvitser astus Makar Alekseitši juurde ja võttis tal kaelusest kinni.

Makar Alekseitš oli huuled lõdvaks lasknud, justkui magama jäädes, ja taarus, seina najale toetudes.

«Brigand, tu me la payeras,» ütles prantslane kätt ära võttes. *«Nous autres, nous sommes cléments après la vic-*

---

[1] Kas saite haavata?

[2] Vist mitte, aga palju seekord ei puudunud. Kes see mees on?

[3] Ah, ma olen tõesti meeleheitel sellest, mis juhtus. See on hull, õnnetu inimene, kes ei teadnud, mis ta tegi.

toire; mais nous ne pardonnons pas aux traîtres,»[1] lisas ta sünge pidulikkuse ilmega ja ilusa energilise liigutusega.

Pierre manitses ohvitseri prantsuse keeli, et ta ei karistaks seda hullumeelset, purjus inimest. Prantslane kuulas vaikides, ikka sama sünge ilmega, ja pöördus äkki naeratades Pierre'i poole. Mõned hetked silmitses ta teda vaikides. Ta ilus nägu omandas traagilis-õrna ilme, ja ta sirutas käe.

«Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes Français,»[2] ütles ta. Prantslasele oli see järeldus loomulik. Suure teo sooritada võis ainult prantslane, ja päästa tema — m-r Ramballe'i, *capitaine du 13-me léger*[3] — elu, see oli kahtlemata kõige suurem tegu.

Aga nii loomulik kui see järeldus ja sellele tuginev ohvitseri veendumus oligi, pidas Pierre tarvilikuks talle pettumust valmistada.

«Je suis Russe,»[4] ütles Pierre kiiresti.

«Tititi, à d'autres,» sõnas ohvitser naeratades ja sõrmega oma nina ees vehkides. *«Tout à l'heure vous allez me conter tout ça,»* ütles ta. *«Charmé de rencontrer un compatriote. Eh bien! qu'allons nous faire de cet homme?»*[5] lisas ta juurde, pöördudes Pierre'i poole juba nagu oma venna poole.

Kui Pierre polekski prantslane, ka siis ei võiks ta kord seda maailma kõige kõrgemat aunime saades end sellest ometi enam lahti öelda, ütlesid prantsuse ohvitseri näoilme ja häälekõla. Viimase küsimuse peale selgitas Pierre veel kord, kes on Makar Alekseitš; selgitas, et just enne nende tulekut näppas see joobnud, hullumeelne mees laetud püstoli, mida temalt ei jõutud ära võtta, ja palus tema tegu karistamata jätta.

Prantslane ajas rinna ette ja tegi keiserliku käeliigutuse.

---

[1] Selle eest sa tasud mulle röövel. Meie, prantslased, oleme armulised pärast võitu; aga reetjaile me ei andesta,
[2] Te päästsite mu elu! Te olete prantslane,
[3] 13. kergerügemendi kapteni
[4] Ma olen venelane,
[5] Seda rääkige teistele. Kohe jutustate mulle kõik. Väga meeldiv on kohata kaasmaalast. Noh, mis me teeme selle mehega?

«Vous m'avez sauvé la vie. Vous êtes Français. Vous me demandez sa grâce? Je vous l'accorde. Qu'on emmène cet homme,»[1] lausus prantsuse ohvitser kiiresti ja energiliselt, tema elu päästmise eest prantslaseks ülendatud Pierre'il käe alt kinni võttes, ja läks temaga tuppa.

Oues olevad sõdurid tulid pauku kuuldes esikusse, küsides, mis on juhtunud, ja väljendades valmisolekut süüdlasi karistada; kuid ohvitser peatas neid karmilt.

«On vous demandera quand on aura besoin de vous,»[2] ütles ta. Sõdurid väljusid. Tentsik, kes vahepeal oli jõudnud köögis ära käia, astus ohvitseri juurde.

«Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine,» ütles ta. *«Faut-il vous l'apporter?»*[3]

«Oui, et le vin,»[4] vastas kapten.

XXIX

Kui prantsuse ohvitser ühes Pierre'iga tuppa läks, pidas Pierre oma kohuseks kaptenile jälle kinnitada, et ta ei ole prantslane, ja tahtis ära minna, kuid prantsuse ohvitser ei võtnud seda kuuldagi. Ta oli niivõrd viisakas, armastusväärne, heasüdamlik ja siiralt tänulik oma elu päästmise eest, et Pierre ei söandanud keelduda ja istus ühes temaga saali, esimesse tuppa, millesse nad olid astunud. Pierre'i kinnituse peale, et ta pole prantslane, kehitas kapten õlgu, ilmselt mitte mõistes, kuidas võib keelduda nii meelitavast aunimest, ja ütles, et kui Pierre tingimata tahab end venelaseks pidada lasta, siis olgu see pealegi nii, aga et teda sellegipärast seob temaga igaveseks tänutunne elupäästmise eest.

Kui sel inimesel oleks olnud kas või natukenegi võimet aru saada teiste tunnetest ja ta oleks taibanud Pierre'i tundeid, siis oleks Pierre ta juurest arvatavasti ära läinud; kuid selle inimese elev ligipääsmatus kõige suhtes, mis ei puutunud temasse endasse, võitis Pierre'i.

---

[1] Te päästsite mu elu. Te olete prantslane. Te palute talle armu? Ma täidan teie palve. Viidagu see mees ära,
[2] Teid kutsutakse, kui teid vaja on,
[3] Kapten, neil on köögis suppi ja lambapraadi. Kas toon teile?
[4] Jah, ja veini,

«Français ou prince russe incognito,» ütles prantslane, kui ta oli silmitsenud Pierre'i ehkki määrdunud, kuid peent pesu ja sõrmust tema sõrmes. *«Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un Français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié. Je ne vous dis que ça.»*[1]

Ohvitseri häälekõlas, näoilmes ja liigutustes oli nii palju heasüdamlikkust ja õilsust (prantsuse tähenduses), et Pierre vastas prantslase naeratusele ebateadliku naeratusega ja surus ta väljasirutatud kätt.

«Capitaine Ramballe du 13-me léger, decoré pour l'affaire du Sept,» tutvustas prantslane ennast rahuloleva, tagasihoidmatu naeratusega, mis kibrutas ta huuli vurrude all. *«Voudrez vous bien me dire à présent, à qui j'ai l'honneur de parler aussi agréablement au lieu de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps.»*[2]

Pierre vastas, et ta ei või öelda oma nime, ja tahtis punastades ning mõnd nime välja mõelda püüdes hakata rääkima põhjustest, miks ta ei või seda öelda, kuid prantslane katkestas teda kiiresti.

«De grâce,» ütles ta. *«Je comprends vos raisons, vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous. Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous. Vous êtes gentilhomme?»* lisas ta küsivalt. Pierre langetas pea. *«Votre nom de baptême, s'il vous plaît? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites-vous... Parfait. C'est tout ce que je désire savoir.»*[3]

---

[1] Prantslane või vene vürst inkognito. Ma võlgnen teile oma elu ja pakun teile oma sõprust. Prantslane ei unusta iialgi ei solvamist ega teenet. Ma pakun teile oma sõprust. Muud ma ei ütle.

[2] Kapten Ramballe 13. kergerügemendist, autasustatud 7. septembri lahingu eest. Palun ütelge mulle nüüd, kellega on mul au nii meeldivalt vestelda, selle asemel et olla sidumispunktis, selle hullumeelse kuul kehas.

[3] Oo, palun. Ma mõistan teie põhjusi, te olete ohvitser... võibolla kõrgem ohvitser. Te kandsite relvi meie vastu. See pole minu asi. Ma võlgnen teile oma elu. Sellest jätkub mulle Olen täiesti teie päralt. Te olete aadlik? Teie eesnimi, olge hea? Rohkem ma ei küsi. Te ütlete, härra Pierre... Väga hea. See on kõik, mis ma teada soovin.

Kui toodi lambaliha, munarooga, teemasin, viina ja vene keldrist pärit veini, mis prantslastel kaasas oli, palus Ramballe Pierre'i sellest lõunasöögist osa võtta ja hakkas ise kohe nagu terve ja näljane inimene ahnelt ning ruttu sööma, kiiresti närides oma tugevate hammastega, alatasa suud matsutades ja korrates: *«Excellent, exquis!»*[1] Ta nägu hakkas punetama ja kattus higiga. Pierre'il oli kõht tühi ja ta võttis hea meelega lõunasöögist osa. Tentsik Morel tõi kastruli sooja veega ja asetas sellesse pudeli punast veini. Peale selle tõi ta pudeli kalja, mille ta oli köögist prooviks võtnud. See jook oli prantslastele juba tuttav ja nad olid sellele nime andnud. Nad nimetasid kalja *limonade de cochon*'iks (sea limonaadiks), ja Morel kiitis seda *limonade de cochon*'i, mille ta oli köögist leidnud. Et aga kaptenil oli Moskvast läbitulekul hangitud veini, siis jättis ta kalja Morelile ja võttis bordoopudeli käsile. Ta mähkis pudeli kuni kaelani salvrätikusse ja kallas veini endale ning Pierre'ile. Kustutatud nälg ja vein elustasid kaptenit veelgi, ja ta rääkis lõunasöögi ajal lakkamatult.

«Oui, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandelle de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez voyez-vous, de balles dans le corps. En voilà une (ta osutas oma küljele) *à Wagram et de deux à Smolensk,»* ta näitas põsel olevat armi. *«Et cette jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du 7 à la Moskowa que j'ai reçu ça. Sacré dieu, c'était beau! Il fallait voir ça, c'etait un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez vous en vanter, nom d'un petit bonhomme. Et, ma parole, malgré la toux, que j'y ai gagné, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça.»*[2]

---

[1] Suurepärane, oivaline!

[2] Jah, mu kallis härra Pierre, ma võlgnen teile palju tänu, et te mind päästsite selle märatseja käest... Teate, mulle jätkub neist kuulidest, mis ma juba kehasse olen saanud. Selle siin sain Wagrami all, selle Smolenski all. Ja siis see jalg, nagu näete, mis liikuda ei taha. Selle sain 7-nda! suures lahingus Moskva all. Pagan võtku, see oli tore! Seda oleks pidanud nägema, see oli tule uputus. Te andsite meile rängasti tööd, võite selle üle uhked olla, kuramus. Ja, ausõna, hoolimata sellest kõhast, mille ma sain, olen valmis kõike uuesti alustama. Kahetsen neid, kes seda ei näinud.

«J'y ai été,»[1] ütles Pierre.

«Bah, vraiment! Eh bien, tant mieux,» jätkas prantslane. *«Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute a été tenace, nom d'une pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois nous étions sur les canons et trois fois on nous a culbuté et comme des capucins de cartes. Oh! c'était beau, m-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerre de dieu. Je les ai vu six fois de suite serrer les rangs, et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples qui s'y connaît a crié: bravo! — Ah! ah! soldat comme nous autres!»* ütles ta naeratades pärast hetkelist vaikimist. *«Tant mieux, tant mieux, m-r Pierre. Terribles en bataille... galants...»* ta pilgutas naeratades silma, *«avec les belles, voilà les Français, m-r Pierre, n'est ce pas?»*[2]

Kapten oli niivõrd lihtsameelselt ja heasüdamlikult lõbus, loomulik ning endaga rahul, et Pierre oleks teda lõbusalt vaadeldes peaaegu ise ka silma pilgutanud. Arvatavasti sõna *«galant»* juhtis kapteni mõttele Moskva seisukorra üle.

«A propos, dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Moscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?»[3]

«Est ce que les dames françaises ne quitteraient pas Paris, si les Russes y entraient?»[4] ütles Pierre.

[1] Ma olin seal,

[2] Aa, tõesti? Noh, seda parem. Peab ütlema, et olete kanged vaenlased. Suur reduut oli visa vastu panema, pagan võtaks. Ja te sundisite meid selle eest kallilt maksma. Ma olin seal kolm korda, nagu te mind siin näete. Kolm korda olime suurtükkidel ja kolm korda paisati meid uperpalli nagu papist sõdureid. Oo! See oli ilus, härra Pierre. Teie grenaderid olid suurepärased, välk ja pauk. Nägin, kuidas nad kuus korda järjest ridu koondasid ja marssisid nagu paraadil. Toredad mehed! Meie Napoli kuningas, kes asja tunneb, hüüdis: «braavo!» Ahaa, sõdur nagu meiegi! Seda parem, seda parem, härra Pierre. Kohutavad lahingus... galantsed kaunitaride vastu, sellised on prantslased, härra Pierre, eks?

[3] Muide, öelge, kas on tõsi, et kõik naised on Moskvast lahkunud? Veider mõte! Mida oli neil karta?

[4] Kas prantsuse daamid ei lahkuks Pariisist, kui venelased sinna läheksid?

«Ah, ah, ah!...» Prantslane puhkes Pierre'ile õlale patsutades lõbusalt, sangviiniliselt naerma. *«Ah, elle est forte celle-là!»* sõnas ta. *«Paris?... Mais Paris... Paris...»*[1]

«Paris, la capitale du monde...»[2] ütles Pierre tema juttu lõpetades.

Kapten vaatas Pierre'ile otsa. Tal oli harjumuseks keset vestlust peatuda ja naervate, sõbralikkude silmadega teraselt vaatama jääda.

«Eh bien, si vous ne m'aviez pas dit que vous êtes Russe, j'aurai parié que vous êtes Parisien. Vous avez ce je ne sais quoi, ce...»[3] Selle meelituse öelnud, jäi ta jälle vaikides vaatama.

«J'ai été à Paris, j'y ai passé des années,»[4] ütles Pierre.

«Oh ça ce voit bien. Paris!... Un homme qui ne connaît pas Paris, est un sauvage. Un Parisien, ça ce sent à deux lieux. Paris, c'est Talma, la Duschénois, Potier, la Sorbonne, les boulevards,» ja märgates, et lõpp on eelnenust nõrgem, lisas ta ruttu juurde: *«il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à Paris et vous êtes resté Russe. Eh bien, je ne vous en estime pas moins.»*[5]

Joodud veini mõjul ja üksilduses oma süngete mõtetega veedetud päevade järel tundis Pierre tahtmatut heameelt vestlusest selle lõbusa ja heasüdamliku inimesega.

«Pour en revenir à vos dames, on les dit bien belles. Quelle fichue idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué celles-la. Vos moujiks c'est autre chose, mais vous autres gens civilisés vous devriez nous con-

[1] Ha-ha-haa!... See on alles nali! Pariis?... Noh, Pariis... Pariis...

[2] Pariis, maailma pealinn...

[3] Noh, kui te poleks mulle öelnud, et te olete venelane, ma oleksin kihla vedanud, et te olete pariislane. Teis on seda midagi, seda...

[4] Ma olen Pariisis olnud, elasin seal aastaid,

[5] Oo, seda on näha. Pariis!... Inimene, kes ei tunne Pariisi, on metslane. Pariislast tunneb kahe penikoorma tagant. Pariis — see on Talma, Duschénois, Potier, Sorbonne, bulvarid. Maailmas on üksainus Pariis. Te olete Pariisis olnud ja olete jäänud venelaseks. Noh, ma ei pea teist sellepärast vähem lugu.

naître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à connaître. Et puis l'Empereur...»[1] alustas ta, kuid Pierre katkestas teda.

«L'Empereur,» kordas Pierre, ja ta nägu võttis äkki nukra ning kohmetu ilme. *«Est-ce que l'Empereur...»*[2]

«L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la justice, l'ordre, le génie, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramballe, qui vous le dit. Tel que vous me voyez, j'étais son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte émigré... Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une litière de lauriers, voyez vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Eh voilà! Oh, oui, mon cher, c'est le plus grand homme des siècles passés et à venir.»[3]

«Est-il à Moscou?»[4] küsis Pierre kohmetudes ja süüdlasliku näoga.

Prantslane vaatas Pierre'i süüdlaslikku nägu ja muigas.

---

[1] Kuid tuleme tagasi teie daamide juurde, — räägitakse, et nad on väga ilusad. Missugune veider mõte minna end steppidesse matma, kui prantsuse armee on Moskvas. Millise juhuse nad lasksid kaotsi minna. Teie mužikud — see on teine asi, aga teie, haritud inimesed, peaksite meid paremini tundma. Me vallutasime Viini, Berliini, Madriidi, Napoli, Rooma, Varssavi, kõik maailma pealinnad... Meid kardetakse, kuid meid armastatakse. Meid maksab tundma õppida. Ja siis keiser...

[2] Keiser... Kas keiser...

[3] Keiser? See on suuremeelsus, heldus, õiglus, kord, geniaalsus, — see on keiser! Seda ütlen teile mina, Ramballe. Nii, nagu te mind näete, olin ma tema vaenlane veel kaheksa aasta eest. Minu isa oli krahv maapaos... Aga ta võitis minu, see mees. Ta vallutas minu. Ma ei suutnud vastu panna selle suuruse ja kuulsuse vaatepildile, mida ta laskis Prantsusmaale osaks saada. Kui ma aru sain, mida ta tahtis, kui ma nägin, et ta valmistab meile loorberitest asêt, näete, siis ütlesin ma endale: see on valitseja, ja ma andsin end talle. Nii jah! Oo, mu kallis, see on möödunud ja eelolevate sajandite suurim mees.

[4] Kas ta on Moskvas?

«Non, il fera son entrée demain,»[1] ütles ta ja jätkas oma juttu.

Nende vestluse katkestas mitme hääle kisa värava juures ja Moreli tulek, kes teatas kaptenile, et vürtembergi husaarid tahavad oma hobuseid samasse õue panna, kus asuvad kapteni hobused. Raskusi tekitas peamiselt see, et husaarid ei saanud aru, mida neile räägiti.

Kapten käskis vanema allohvitseri enda juurde kutsuda ja küsis talt karmi häälega, missugusesse rügementi ta kuulub, kes on nende ülem ja mis alusel ta tahab asuda korterisse, mis on juba ära võetud. Esimese kahe küsimuse peale nimetas sakslane, kes prantsuse keelest halvasti aru sai, oma rügemendi ja oma ülema; kuid viimase küsimuse peale, millest ta aru ei saanud, vastas ta moonutatud prantsuskeelseid sõnu saksakeelse jutu sekka poetades, et ta on rügemendi majutaja ja et ülem on talle käsu andnud kõik majad reastikku oma valdusesse võtta. Pierre, kes mõistis saksa keelt, tõlkis kaptenile, mis sakslane rääkis, ja andis kapteni vastuse vürtembergi husaarile saksa keeles edasi. Aru saades, mida talle räägiti, alistus sakslane ja viis oma mehed ära. Kapten läks välistrepile ja andis valju häälega mingeid käske.

Kui ta tuppa tagasi tuli, istus Pierre pead kätele toetades samas kohas kus ennegi. Ta nägu väljendas kannatust. Ta kannatas tõepoolest sel hetkel. Kui kapten väljus ja Pierre üksi jäi, kogus ta end äkki ja sai teadlikuks seisukorrast, milles ta viibis. Mitte see, et Moskva oli võetud, ega see, et need õnnelikud võitjad linnas peremeest mängisid ja tema kaitsja osa etendasid, ei piinanud Pierre'i praegusel hetkel, nii raske kui see kõik talle tunduski. Teda piinas oma nõrkuse teadmine. Mõned klaasid veini ja vestlus selle heasüdamliku inimesega olid hävitanud keskendatud-sünge meeleolu, milles Pierre oli viimaseil päevil elanud ja mis oli vajalik tema kavatsuse teostamiseks. Püstol, pistoda ja vammus olid valmis, Napoleon sõidab homme sisse. Pierre pidas ikka endiselt kurjategija tapmist kasulikuks ja väärikaks teoks; aga ta tundis, et nüüd ta seda enam ei tee. Ta ei

---

[1] Ei, ta sõidab homme sisse.

teadnud, miks, kuid tal oli nagu eelaimus, et ta ei täida oma kavatsust. Ta püüdis võidelda oma nõrkuse vastu, kuid tundis ebamääraselt, et ta ei saa sellest võitu, et endised sünged mõtted kättemaksust, tapmisest ja endaohverdamisest on esimese inimese puudutusel nagu põrm laiali lennanud.

Kapten astus kergelt longates ja midagi tasakesi vilistades tuppa.

Prantslase lobisemine, mis Pierre'i ennest oli lõbustanud, tundus talle nüüd vastikuna. Niihästi lauluviisike, mida prantslane vilistas, kui ka ta kõnnak, liigutused ja vurrude keerutamine — kõik näis nüüd Pierre'ile solvav.

«Ma lähen kohe ära, ma ei räägi temaga enam sõnagi,» mõtles Pierre. Ta mõtles seda, kuid istus ikka paigal. Mingi kummaline nõrkustunne aheldas teda oma kohale: ta tahtis tõusta ja ära minna, kuid ei suutnud.

Kapten seevastu näis olevat väga lõbus. Ta kõndis paar korda üle toa. Ta silmad särasid ja vurrud tõmblesid kergelt, nagu naerataks ta endamisi mingi naljaka mõtte üle.

«Charmant,» ütles ta äkki, *«le colonel de ces Wurtembourgeois! C'est un Allemand; mais brave garçon, s'il en fut. Mais Allemand.»* Ta istus Pierre'i vastu. *«A propos, vous savez donc l'allemand, vous?»*[1]

Pierre vahtis vaikides talle otsa.

«Comment dites vous asile en allemand?»[2]

«Asile?» kordas Pierre. *«Asile en allemand — Unterkunft.»*[3]

«Comment dites-vous?»[4] küsis kapten umbusklikult ja kiiresti.

«Unterkunft,» kordas Pierre.

«Onterkoff,» ütles kapten ja vaatas mõne hetke naervate silmadega Pierre'ile otsa. *«Les Allemands sont de fières bêtes. N'est ce pas, m-r Pierre?»*[5] lõpetas ta.

---

[1] Võluv on nende vürtemberglaste kolonel! Ta on sakslane; aga ikkagi tubli poiss. Kuid sakslane. Muide, teie siis oskate saksa keelt?

[2] Kuidas te ütlete saksa keeli: ulualune?

[3] Ulualune? Ulualune on saksa keeli — Unterkunft.

[4] Kuidas te ütlete?

[5] Sakslased on õige lollid. Eks ole, härra Pierre?

«Eh bien, encore une bouteille de ce bordeau moscovite, n'est ce pas? Morel, va nous chauffer encore une petite bouteille. Morel!»[1] hüüdis kapten rõõmsalt.

Morel tõi küünlad ja pudeli veini. Kapten silmitses Pierre'i valguse käes, ja teda ilmselt rabas ta vestluskaaslase tujutu nägu. Siirast kurvastust ja osavõttu väljendava näoga astus Ramballe Pierre'i juurde ja kummardus ta kohale.

«Eh bien, nous sommes tristes,» ütles ta Pierre'i kätt puudutades. *«Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez-vous quelque chose contre moi?»* küsitles ta. *«Peut-être rapport à la situation?»*[2]

Pierre ei vastanud midagi, kuid vaatas prantslasele sõbralikult silma. See kaastunde väljendus oli talle meeldiv.

«Parole d'honneur, sans parler de ce que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et à la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis,»[3] ütles kapten, endale vastu rinda lüües.

«Merci,»[4] ütles Pierre.

Kapten vaatas teraselt Pierre'ile otsa, samuti nagu ta oli vaadanud siis, kui ta teada sai, kuidas on «ulualune» saksa keeli, ja ta nägu lõi äkki särama.

«Ah! dans ce cas je bois à notre amitié!»[5] hüüdis ta rõõmsalt, kahte klaasi veini valades. Pierre võttis täidetud klaasi ja jõi tühjaks. Ramballe tühjendas oma klaasi, surus veel kord Pierre'i kätt ja toetas mõtlik-melanhoolses poosis küünarnuki lauale.

«Oui, mon cher ami, voilà les caprices de la fortune,» alustas ta. *«Qui m'aurait dit que je serai soldat et capi-*

---

[1] Noh, veel üks pudel seda Moskva bordood, eks? Morel soojendab meile veel ühe pudelikese. Morel!

[2] Noh, me oleme kurvad? Kas ma olen teile haiget teinud? Ei, tõepoolest, kas teil on midagi minu vastu? Võib-olla olukorra pärast?

[3] Ausõna, ma tunnen sõprust teie vastu, rääkimata sellest, mida ma teile võlgnen. Kas ma ei saaks midagi teie heaks teha? Käsutage mind. See on elu ja surma peale. Ütlen seda, kätt südamel hoides.

[4] Tänan,

[5] Ah! Sel juhul joon meie sõpruse terviseks!

taine des dragons au service de Bonaparte, comme nous l'appellions jadis. Et cependant me voilà à Moscou avec lui. Il faut vous dire, mon cher,» jätkas ta nukra ning rahuliku häälega, nagu inimene, kes valmistub pikka lugu jutustama, *«que notre nom est l'un des plus anciens de la France.»*[1]

Ja prantslase kerge ning naiivse avameelsusega jutustas kapten Pierre'ile oma esivanemaist, oma lapsepõlvest, noorusest ja meheeast, kõigist oma perekondlikest, varanduslikest ja koduseist suhetest. *«Ma pauvre mère»*[2] mängis selles jutustuses muidugi mõista tähtsat osa.

«Mais tout ça ce n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour. L'amour! N'est ce pas, m-r Pierre?» ütles ta elavnedes. *«Encore un verre.»*[3]

Pierre jõi jälle ja kallas endale kolmanda klaasi.

«Oh! les femmes, les femmes!»[4] Ja kilama löönud silmadega Pierre'ile otsa vaadates hakkas kapten rääkima armastusest ja oma armuseiklustest. Neid oli väga palju, mida oli kerge uskuda, vaadates ohvitseri endaga rahulolevat, ilusat nägu ja vaimustatud elevust, millega ta rääkis naistest. Sellest hoolimata et kõigile Ramballe'i armulugudele oli omane see riivatu iseloom, milles prantslased näevad armastuse ainust veetlust ja luulet, jutustas kapten oma lugusid niisuguse siira veendumusega, nagu oleks ainult tema üksi kõiki armastuse võlusid kogenud ja tunda saanud, ja kirjeldas naisi nii kütkestavalt, et Pierre kuulas teda uudishimuga.

Oli ilmne, et *l'amour*[5], mida prantslane nii väga armastas, polnud ei see alamat ja lihtsat liiki armastus, mida Pierre oli kunagi tundnud oma naise vastu, ega see tema enda õhutatud romantiline armastus, mida ta tundis Nataša vastu (neid mõlemaid armastuse liike põlgas

[1] Jah, mu kallis sõber, sellised on õnnejumalanna tujud. Kes oleks mulle öelnud, et minust saab sõdur ja tragunite kapten Bonaparte'i teenistuses, nagu me teda varem nimetasime. Ja ometi olen nüüd temaga Moskvas. Pean teile ütlema, mu kallis, et meie nimi on üks vanimaid Prantsusmaal.

[2] Mu vaene ema

[3] Aga see kõik on ainult elu väline külg, peaasi on armastus. Armastus! Eks ole, härra Pierre? Veel üks klaas.

[4] Oh, naised, naised!

[5] armastus,

Ramballe ühteviisi: üks oli *l'amour des charretiers,* teine — *l'amour des nigauds*[1]); *l'amour,* mida prantslane kummardas, seisis peamiselt ebaloomulikus suhtumises naisesse ja inetuste kombinatsioonis, mis andsid tundele peamise veetluse.

Nii näiteks jutustas kapten liigutava loo oma armastusest võluva kolmekümne viie aastase markiisi ja samal ajal ka võluva markiisi veetleva, süütu, seitsmeteistkümneaastase tütre vastu. Suuremeelsuse võitlus ema ja tütre vahel, mis lõppes sellega, et ema end ohverdades tütart oma armukesele naiseks pakkus, erutas kaptenit veel nüüdki, kuigi see oli juba ammune mälestus. Siis jutustas ta episoodi, milles mees mängis armukese osa, tema aga (armuke) mehe osa, ja mitu naljakat episoodi *de ses souvenirs d'Allemagne*[2], kus *asile* tähendab *Unterkunft* ja kus *les maris mangent de la choux croute* ning *les jeunes filles sont trop blondes*[3].

Lõpuks viimane, kapteni mälestuses alles värske episood Poolast, mida ta jutustas kiirete žestide ja õhetava näoga, seisis selles, et ta päästis ühe poolaka elu (üldse esinesid kapteni jutustustes elupäästmise episoodid alatasa), ja see poolakas usaldas tema hoolde oma hurmava naise (*Parisienne de coeur*[4]), kuna ta ise astus prantslaste teenistusse. Kapten oli õnnelik, hurmav poolatar tahtis temaga põgeneda, kuid kapten andis suuremeelsuse ajel mehele ta naise tagasi, öeldes seejuures: *«Je vous ai sauvé la vie et je sauve votre honneur!»*[5] Neid sõnu korrates hõõrus kapten silmi ja raputas end, otsekui endast eemale peletades nõrkust, mis selle liigutava mälestuse juures oli tema üle võimust võtnud.

Kapteni jutustusi kuulates jälgis Pierre, nagu seda sageli juhtub hilisel õhtutunnil ja veini mõjul, kõike, mis kapten rääkis, sai kõigest aru ja ühtlasi jälgis isiklikke mälestusi, mis äkki millegipärast ta kujutlusse kerkisid. Neid armulugusid kuulates tuli talle järsku ootamatult

[1] voorimeeste armastus, lollpeade armastus;

[2] oma Saksamaa mälestustest,

[3] abielumehed söövad kapsasuppi ning noored tüdrukud on liiga blondid.

[4] südamelt pariislanna,

[5] Ma päästsin teie elu ja ma päästan teie au!

meelde tema enda armastus Nataša vastu, ja oma vaimusilma eest selle armastuse pilte läbi lastes võrdles ta neid mõttes Ramballe'i jutustustega. Jälgides jutustust kohusetunde võitlusest armastusega, nägi Pierre enda ees kõiki vähimaidki üksikasju oma viimasest kohtumisest armastatuga Suhharevi torni juures. Siis ei avaldanud see kohtumine temale mõju; isegi meelde ei tulnud tal seda mitte kordagi. Aga nüüd tundus talle, et selles kohtumises oli midagi väga tähtsat ning luulelist.

«Pjotr Kirillõtš, tulge siia, ma tundsin teid ära,» kuulis ta nüüd Nataša sõnu, nägi enda ees ta silmi, naeratust, reisitanukest, selle alt väljatunginud juuksesalku... ja midagi liigutavat, heldimapanevat tundus talle kõiges selles.

Lõpetanud oma jutustuse hurmavast poolatarist, pöördus kapten Pierre'i poole küsimusega, kas ta on kogenud niisugust eneseohverduse-tunnet armastuses ja kadedust seadusliku mehe vastu.

Sellest küsimusest õhutatuna tõstis Pierre pea ja tundis vajadust väljendada mõtteid, mis teda paelusid. Ta hakkas selgitama, kuidas ta pisut teisiti mõistab armastust naisterahva vastu. Ta ütles, et ta on kogu eluaja armastanud ja armastab ainult üht naist ja et see naine ei või iial talle kuuluda.

«Tiens!»[1] ütles kapten.

Siis seletas Pierre, et ta armastab seda naist tema varasest noorusest peale. Ta ei tohtinud temale mõelda, sest tütarlaps oli liiga noor, tema aga oli ebaseaduslik poeg ilma nimeta. Hiljem aga, kui ta omandas nime ja rikkuse, ei julgenud ta temale mõelda, sest et ta teda liialt armastas, teda liiga kõrgele asetas üle kogu maailma ja seda enam üle iseenda. Oma jutustusega selle kohani jõudes pöördus Pierre kapteni poole küsimusega, kas ta mõistab seda.

Kapten tegi käeliigutuse, mis väljendas, et kuigi ta ei mõistaks, palub ta siiski jätkata.

«L'amour platonique, les nuages...»[2] pomises ta.

Kas joodud veini mõjul, või vajadusest avameelne olla,

[1] Säh sulle!
[2] Platooniline armastus, pilved...

või mõttest, et see inimene ei tunne ega saa iialgi tundma ühtki tema loo tegelastest, või kõigest sellest ühtekokku pääsesid lahti Pierre'i keelepaelad. Ja hiilgavate silmadega kuhugi kaugusse vaadates jutustas ta susistava suuga kogu oma loo: rääkis oma abiellumisest, Nataša armastusest tema parima sõbra vastu, neiu truudusemurdmisest ja kõigist oma lihtsakoelistest suhetest Natašaga. Ramballe'i küsimustest õhutatuna rääkis ta sellestki, mida ta varem oli varjanud, — oma seltskondlikust positsioonist ja ütles talle isegi oma nime.

Kõige rohkem hämmastas Pierre'i jutustuses kaptenit see, et Pierre oli väga rikas, et tal oli kaks lossi Moskvas ja et ta jättis kõik sinnapaika ega sõitnud Moskvast ära, vaid jäi oma nime ja seisust varjates linna.

Oli juba hiline öö, kui nad üheskoos tänavale astusid. Öö oli soe ja valge. Neist vasakul helendas tulekuma: see oli esimene Moskvas — Petrovkal alanud tulekahju. Paremal pool seisis kõrge noorkuusirp ja selle vastas rippus too hele komeet, mis Pierre'i südames oli seotud tema armastusega. Väravas seisid Gerassim, köögitüdruk ja kaks prantslast. Oli kuulda nende naeru ja juttu keeltes, mida vastastikku ei mõistetud. Nad vahtisid linnast paistvat tulekahjukuma.

Polnud midagi kohutavat väikeses kauges tulekahjus tohutu suures linnas.

Kõrget tähistaevast, kuud, komeeti ja tulekahjukuma vaadates tundis Pierre rõõmsat heldimust. «Küll on hästi, mida veel võiks vaja olla?» mõtles ta. Ja äkki, kui talle tuli meelde ta kavatsus, tekkis tal peapööritus, tal hakkas paha, nii et ta toetus vastu planku, et mitte kukkuda.

Oma uue sõbraga hüvasti jätmata eemaldus Pierre ebakindlal sammul väravast, läks tagasi oma tuppa, heitis diivanile ja jäi otsekohe magama.

XXX

2. septembril tekkinud esimese tulekahju kuma vaatlesid põgenevad ning ärasõitvad elanikud ja taanduvad väed mitmesugustelt teedelt ja mitmesuguste tunnetega.

Rostovide voor peatus sel ööl Mõtištšis, kahekümne versta kaugusel Moskvast. 1. septembril sõitsid nad nii hilja välja, tee oli niivõrd ummistatud koormatest ja vägedest, nii palju asju oli maha unustatud, millede järele saadeti teenijaid, et otsustati sel ööl ööbida viie versta kaugusel Moskvast. Järgmisel hommikul ärgati hilja, ja jälle oli nii palju peatumisi, et jõuti ainult Bolšije Mõtištšini. Kell kümme asusid härrased Rostovid ja nendega kaasa sõitvad haavatud kõik laiali suure küla õuedesse ja taredesse. Rostovide teenijad ja kutsarid ning haavatute tentsikud, hoolitsenud härraste eest, sõid õhtust, söötsid hobuseid ja läksid välja trepile.

Naabermajas lamas Rajevski haavatud adjutant purustatud käelabaga, ja hirmus valu, mida ta tundis, pani teda lakkamatult haledasti oigama, ja need oiged kõlasid hirmsalt sügisöö pimeduses. Eelmisel ööl oli see adjutant ööbinud samas talus, kus peatusid Rostovid. Krahvinna rääkis, et ta ei saanud silmi kinni selle oigamise pärast, ja Mõtištšis mindi viletsamasse tarre, ainult et sellest haavatust kaugemal olla.

Üks teenijaist märkas ööpimeduses, trepi ees seisva tõlla kõrge kere tagant paistvat teist väikest tulekahjukuma. Üht kuma nähti juba ammugi, ja kõik teadsid, et põles Malõje Mõtištši, mille olid süüdanud Mamonovi kasakad.

«Seal on ju teine tulekahju, vennikesed,» ütles tentsik.

Kõikide tähelepanu pöördus tulekumale.

«Räägiti ju, et Mamonovi kasakad Malõje Mõtištši põlema panid.»

«Ei, see pole Mõtištši, see on kaugemal.»

«Oleks nagu Moskvas, vaata.»

Kaks meest tulid trepilt alla, läksid tõlla taha ja istusid astmelauale.

«See hoiab rohkem pahemat kätt. Mõtištši on ju näe seal, aga see on hoopis teisel pool.»

Mitu meest ühines esimestega.

«Näe, kuidas lõõmab,» ütles üks. «See tulekahju, mehed, on Moskvas: kas Suštševskajal või Rogožskajal.»

Keegi ei vastanud sellele märkusele. Ja tükk aega vahtisid kõik need inimesed vaikides uue tulekahju kauget, järjest suurenevat kuma.

Krahvi kammerteener (nagu teda kutsuti), vanake Danilo Terentjitš astus vaatajate juurde ja hõikas Miškat.

«Mis sa vahid, tohman ... Krahvil juhtub vaja olema, ja kedagi pole seal. Mine, korja riided kokku.»

«Ma jooksin ainult vett tooma,» ütles Miška.

«Mis teie, Danilo Terentjitš, arvate, kuma paistaks ju nagu Moskvas olevat?» küsis üks toapoistest.

Danilo Terentjitš ei vastanud midagi, ja kaua vaikisid jälle kõik. Kuma laienes õõtsudes ikka kaugemale ja kaugemale.

«Jumal halasta! ... Tuul ja põud ...» ütles jälle kellegi hääl.

«Vaata, kuidas läheb edasi. Oh, issand! Isegi hakid paistavad ära. Issand, heida armu meie, patuste peale!»

«Küllap kustutavad ära.»

«Kes peaks kustutama?» lausus seni vaikinud Danilo Terentjitš. Ta hääl oli rahulik ja pikaldane. «Moskva see ongi, vennad,» ütles ta, «emake Moskva ...» Ta hääl katkes, ja ta nuuksatas äkki raugalikult. Ja näis, nagu oleksid kõik ainult seda oodanudki, et mõista, mida tähendas neile see eemalt paistev tulekuma. Kuuldus ohkeid, palvesõnu ja krahvi vana kammerteenri nuuksumist.

XXXI

Tagasi minnes teatas kammerteener krahvile, et Moskva põleb. Krahv tõmbas öökuue selga ja läks välja vaatama. Temaga koos väljusid ka Sonja, kes polnud veel lahti riietunud, ja *madame* Schoss. Nataša ja krahvinna jäid üksi tuppa. (Petjat polnud enam perekonnaga kaasas: ta oli ette läinud oma polguga, mis liikus Troitsa poole.)

Kuuldes sõnumit Moskva põlemisest, hakkas krahvinna nutma. Nataša, kes kahvatuna ja liikumatute silmadega istus pühapiltide all pingil (samas kohas, kuhu ta kohale jõudes oli istunud), ei pööranud isa sõnadele mingit tähelepanu. Ta kuulatas kolme tare tagant kostvat adjutandi lakkamatut oigamist.

«Ah, kui kohutav!» ütles külmetav ja ehmunud Sonja õuest tagasi tulles. «Ma arvan, et terve Moskva põleb maha, — kohutav kuma! Nataša, vaata nüüd, siit aknast on näha,» ütles ta nõole, ilmselt soovides millegagi tema meelt lahutada. Kuid Nataša vaatas ta poole, otsekui mitte mõistes, mida talt küsiti, ja jäi jälle ainiti ahjunurka vahtima. Nataša oli selles tardumuses hommikust saadik, samast silmapilgust peale, kui Sonja krahvinna imestuseks ja pahameeleks teadmata miks leidis vajaliku olevat Natašale teatada vürst Andrei haavatasaamisest ja tema viibimisest nende vooris. Krahvinna oli harva nii vihastanud nagu nüüd Sonja peale. Sonja nuttis ja palus andeks ning hoolitses nüüd vahetpidamata nõo eest, nagu püüdes oma süüd heaks teha.

«Vaata, Nataša, kui hirmsasti põleb,» ütles Sonja.

«Mis põleb?» küsis Nataša. «Ah jaa, Moskva.»

Ja justkui selleks, et Sonjat keeldumisega mitte solvata ja temast lahti saada, pööras ta pea akna poole, vaatas nii, et ta ilmselt ei võinud midagi näha, ja istus jälle endisse asendisse.

«Sa ju ei näinud?»

«Nägin küll, tõepoolest,» ütles Nataša end rahule jätta paluva häälega.

Krahvinnale ja ka Sonjale oli selge, et muidugi mõista ei saanud Moskval, Moskva põlemisel ega üldse mitte millelgi Nataša jaoks tähtsust olla.

Krahv läks jälle vaheseina taha ja heitis pikali. Krahvinna astus Nataša juurde, puudutas käeseljaga ta pead, nagu ta taotses teha siis, kui ta tütar haige oli, puudutas siis huultega ta otsaesist, nagu selleks, et teada saada, kas tal on palavikku, ja suudles teda.

«Sul on külm? Sa lõdised. Heida parem magama,» ütles ta.

«Magama? Jah, hea küll, ma heidan. Kohe heidan,» ütles Nataša.

Kui Natašale sel hommikul öeldi, et vürst Andrei on raskesti haavatud ja sõidab ühes nendega, esitas ta ainult esimesel silmapilgul rohkesti küsimusi selle kohta, kust ja kuidas ta on haavatud, kas raskelt ja kas ta võib teda näha. Aga pärast seda kui talle öeldi, et ta ei või teda näha, et vürst Andrei on raskesti haavatud, kuid et tema elu pole hädaohus, lakkas Nataša küsimast ja rääkimast, ilmselt mitte uskudes seda, mida talle räägiti, kuid olles kindel, et ükskõik kui palju ta ka ei küsiks, talle vastataks ikka sedasama. Kogu tee istus Nataša suurte silmadega, mida krahvinna nii hästi tundis ja millede ilmet ta nii väga kartis, liikumatult tõllanurgas ja niisama istus ta nüüd pingil, kuhu ta õhtul oli istunud. Midagi ta kavatses, midagi oli ta oma mõttes otsustamas või juba otsustanud, — seda krahvinna teadis, kuid mis see oli, seda ta ei teadnud, ja see tegigi talle hirmu ning piinas teda.

«Nataša, kullake, võta riidest lahti, heida minu voodisse.» (Ainult krahvinnale oli voodisse ase tehtud: m-me Schoss ja mõlemad preilid pidid magama põrandal heintel.)

«Ei, ema, ma heidan siia, põrandale,» ütles Nataša tigedalt, astus akna juurde ja avas selle. Adjutandi oiged kostsid avatud aknast selgemini. Nataša pistis pea välja niiske õise õhu kätte, ja krahvinna nägi, kuidas ta peenike kael nutust vappus ja vastu aknaraami peksles. Nataša teadis, et mitte vürst Andrei ei oianud. Ta teadis, et vürst Andrei lamas nendega ühe katuse all, teisel pool eeskoda olevas tares; kuid see hirmus, lakkamatu oigamine pani teda nutma. Krahvinna ja Sonja vahetasid pilke.

«Heida magama, kullake, heida, sõbrake,» ütles krahvinna käega kergelt Nataša õlga puudutades. «Heida ometi.»

«Ah jaa ... kohe, kohe heidan,» ütles Nataša, rutuga lahti riietudes ja aluskuubede paelu katki kiskudes. Kui ta oli kleidi ära heitnud ja ööjaki selga tõmmanud, istus ja jalgu enda alla tõmmates põrandale tehtud asemele, heitis oma lühikese, peenikese patsi üle õla rinnale ja hakkas seda ümber palmitsema. Peenikesed, pikad, harjunud sõrmed harutasid patsi ruttu ning osavasti lahti

ja palmitsesid ning sidusid kinni. Nataša pea pöördus harjunud liigutusega kord ühele, kord teisele poole, kuid palavikuliselt päraniaetud silmad vaatasid liikumatult otse enda ette. Kui ööseks ümberriietumine oli lõpetatud, heitis Nataša tasakesi pikali heinte peale laotatud lina uksepoolsele äärele.

«Nataša, heida sa keskele,» ütles Sonja.

«Ma heidan siia,» sõnas Nataša. «Heitke ometi magama,» lisas ta pahaselt juurde. Ja ta surus näo padjasse.

Krahvinna, m-me Schoss ja Sonja võtsid kiiresti riidest lahti ja heitsid pikali. Üksainus lambike pühapildi ees jäi tuppa põlema. Kuid väljas oli valge kahe versta taga oleva Malõje Mõtištši põlemisest ja kuuldus rahva öist käratsemist kõrtsis, mille Mamonovi kasakad olid rüüstanud, ädalaheinamaal ja tänaval, ning ikka kostis adjutandi lakkamatu oigamine.

Kaua kuulatas Nataša tarest ja väljast kostvaid hääli ega liigutanud end. Algul kuulis ta ema palvetamist ja ohkeid, voodi nagisemist ta all, m-me Schossi tuttavat, vilistavat norskamist, Sonja tasast hingamist. Siis hõikas krahvinna Natašat. Nataša ei vastanud talle.

«Magab vist, ema,» vastas Sonja tasa. Krahvinna vaikis natuke aega, hõikas siis veel, kuid enam ei vastanud talle keegi.

Varsti pärast seda kuulis Nataša ema ühetasast hingamist. Nataša ei liigutanud end, sellest hoolimata et ta väike paljas jalg oli vaiba alt välja libisenud ja külmetas paljal põrandal.

Otsekui kõigi üle võitu pühitsedes hakkas kilk seinapraos siristama. Kaugel kires kukk, teine vastas lähedalt. Käratsemine kõrtsis vaikis; oli kuulda ainult adjutandi ikka samasugust oigamist. Nataša tõusis istukile.

«Sonja, kas sa magad? Ema!» sosistas ta. Keegi ei vastanud. Nataša tõusis pikkamisi ja ettevaatlikult üles, lõi risti ette ja astus kitsa ning nõtke palja jalaga ettevaatlikult räpasele, külmale põrandale. Põrandalauad naksatasid. Kiiresti jalgadega sibades jooksis ta nagu kassipoeg mõned sammud ja võttis külmast uksekrambist kinni.

Talle tundus, et mingi raske asi ühtlaste löökidega taob kõigi tare seinte vastu: peksis tema hirmust vabisev, õudusest ja armastusest lõhkema kippuv süda.

Ta avas ukse ja astus üle läve eeskoja rõskele, külmale muldpõrandale. Vastu uhkav jahedus värskendas teda. Palja jalaga kobades puudutas ta magavat inimest, astus temast üle ja avas ukse, mis viis taresse, kus lamas vürst Andrei. Selles tares oli pime. Tagumises nurgas, voodi juures, milles lebas miski, põles pingil pika söestunud tahiga rasvaküünal.

Nataša otsustas juba hommikul, kui talle räägiti vürst Andrei haavatasaamisest ja sealviibimisest, et ta peab teda nägema. Ta ei teadnud, milleks seda tarvis on, aga ta teadis, et kokkusaamine kujuneb piinavaks, ja seda rohkem oli ta veendunud, et see on tarvilik.

Kogu päeva elas ta ainult lootusest, et ta öösel näeb vürst Andreid. Kuid nüüd, kus see silmapilk oli kätte jõudmas, valdas teda õudus selle ees, mida ta näha saab. Millised on vürst Andrei vigastused? Mis on temast järele jäänud? Kas on ta niisugune nagu see adjutandi lakkamatu oigamine? Jah, ta on niisugune. Nataša kujutluses oli ta selle hirmsa oigamise kehastuseks. Nurgas ähmast kogu nähes ja teki all ülestõstetud põlvi ta õlgadeks pidades kujutles Nataša mingit kohutavat keha ja peatus kohkunult. Kuid vastupandamatu jõud tõmbas teda edasi. Ta astus ettevaatlikult ühe sammu, veel teise, ja jõudis väikese, täiskuhjatud tare keskele. Tares pühapiltide all pinkidel lamas teine mees (see oli Timohhin), ja põrandal lamasid veel kaks (need olid arst ja kammerteener).

Kammerteener tõusis istukile ja sosistas midagi. Timohhin, keda vaevas valu haavatud jalas, ei maganud ja vahtis pärani silmil valges särgis, ööjakis ja tanuga tütarlapse kummalist ilmumist. Kammerteenri unised ja ehmunud sõnad: «Mida te soovite, miks te tulite?» sundisid Natašat ainult veel kiiremini lähenema sellele, mis lamas nurgas. Ükskõik kui vähe sarnane inimesega see keha oligi, ta pidi seda nägema. Nataša möödus kammerteenrist; küünla söestunud tahiosa langes maha, ja ta nägi selgesti vürst Andreid, kes, käed tekil, lamas samasugusena, nagu ta teda alati oli näinud.

Vürst Andrei oli samasugune nagu alati; kuid ta õhetav näovärv, läikivad silmad, mis olid vaimustatult Natašale suunatud, eriti aga mahakeeratud särgikaelusest väljaulatuv õrn lapsekael andsid talle erilise, süütu, poisikeseliku väljanägemise, mida Nataša küll iialgi polnud vürst Andrei juures näinud. Nataša astus tema juurde ja laskus kiire, nõtke, noorusliku liigutusega põlvili.

Vürst Andrei naeratas ja sirutas talle käe.

XXXII

Oli möödunud seitse päeva sellest ajast, kui vürst Andrei Borodino lahinguvälja sidumispunktis meelemärkusele tuli. Kogu selle aja oli ta peaaegu pidevalt meelemärkuseta. Palavik ja vigastada saanud soolte põletik pidid talle kaasasõitva arsti arvates saatuslikuks saama. Kuid seitsmendal päeval sõi ta mõnuga tüki leiba teega, ja arst märkas, et üldine palavik oli vähenenud. Vürst Andrei tuli teadvusele hommikul. Esimesel ööl pärast Moskvast lahkumist oli võrdlemisi soe, ja vürst Andrei jäeti ööseks kalessi; kuid Mõtištšis nõudis haavatu ise, et teda majja viidaks ja et talle teed antaks. Valu, mida talle majja kandmisega tekitati, pani vürst Andreid valjusti oigama ja jälle meelemärkust kaotama. Kui ta välivoodile asetati, lebas ta kaua aega suletud silmil ja liikumatult. Siis avas ta silmad ja sosistas tasa: «Kas saab juba teed?» Arsti hämmastas see, kui hästi ta mäletas väikesi elu-üksikasju. Ta katsus haavatu pulssi ja märkas oma imestuseks ning pahameeleks, et pulss oli parem. Pahameelt valmistas see arstile sellepärast, et ta oli oma kogemuste tõttu veendunud, et vürst Andrei ei saa elama jääda ja et kui ta ei sure nüüd, siis sureb ta mõne aja pärast ainult seda suuremate kannatustega. Vürst Andreiga koos veeti nendega Moskvas ühinenud sama polgu majorit, väikese punase ninaga Timohhinit, kes oli sellessamas Borodino lahingus jalast haavata saanud. Ühes nendega sõitsid arst, vürsti kammerteener, tema kutsar ja kaks tentsikut.

Vürst Andreile anti teed. Ta jõi ahnelt, vaadates pala-

vikuliste silmadega enda ette uksele, otsekui püüdes midagi mõista ja meelde tuletada.

«Enam ei taha. Kas Timohhin on siin?» küsis ta.

Timohhin roomas mööda pinki tema juurde.

«Ma olen siin, teie hiilgus.»

«Kuidas on haavaga?»

«Minu omaga või? Pole viga. Aga teie?»

Vürst Andrei jäi jälle mõttesse, nagu midagi meelde tuletades.

«Kas ei saaks muretseda raamatut?» küsis ta.

«Missugust raamatut?»

«Uut Testamenti! Minul ei ole.»

Arst lubas muretseda ja hakkas vürsti küsitlema selle kohta, mida ta tunneb. Vürst Andrei vastas vastumeelselt, kuid arukalt kõigile arsti küsimustele ja ütles siis, et talle tuleks rull alla panna, muidu olevat ebamugav ja väga valus. Arst ja kammerteener kergitasid sinelit, millega ta oli kaetud, ja hakkasid nägu krimpsutades mädaneva liha raske leha tõttu, mida haav levitas, uurima seda hirmsat kohta. Arst leidis midagi, millega ta sugugi rahul polnud, seadis midagi ümber, keeras haavatut nii, et too jälle oigama hakkas ja keeramisega tekitatud valu tõttu jälle meelemärkuse kaotas ning sonima hakkas. Ta rääkis aina sellest, et talle rutem see raamat toodaks ja sinna alla pandaks.

«Mis see teil maksab!» rääkis ta. «Minul teda ei ole, — muretsege, palun. Pange minutiks alla,» rääkis ta haleda häälega.

Arst läks esikusse, et käsi pesta.

«Ah, küll on häbematud, tõepoolest,» rääkis arst kammerteenrile, kes talle vett kätele kallas. «Ainult minutiks lasksin silmast ära. See on ju niisugune valu, et ma imestan, kuidas ta seda talub.»

«Me vist panime alla, issand Jeesus Kristus,» rääkis kammerteener.

Esimest korda mõistis vürst Andrei, kus ta viibis ja mis temaga oli juhtunud, ja talle tuli meelde, et ta on haavatud ning kustkohast, — siis, kui kaless peatus Mõtištšis ja ta palus end taresse viia. Valu tõttu läksid ta mõtted jälle segi, ja teist korda tuli ta teadvusele tares, kui ta teed jõi, — ja korrates mälus kõike, mis

temaga oli juhtunud, ilmus siin jälle kõige elavamalt ta kujutlusse see hetk sidumispunktis, mil talle vastumeelse inimese kannatusi nähes olid pähe tulnud need uued, õnne tõotavad mõtted. Ja need mõtted võtsid nüüd jälle võimust ta hinge üle, kuigi segaselt ja ebamääraselt. Talle meenus, et tal on nüüd uus õnn ja et sel õnnel on midagi ühist Uue Testamendiga. Sellepärast küsiski ta Uut Testamenti. Kuid halb asend, mis ta haavatud kohale oli antud, ja uus keeramine ajasid ta mõtted jälle segi, ja kolmandat korda tuli ta meelemärkusele juba täielikus öövaikuses. Kõik magasid ta ümber. Kilk siristas teisel pool esikut, tänaval karjus ning laulis keegi, tarakanid sahistasid laual, pühapiltidel ja seintel, paks kärbes peksles vastu ta voodipeatsit ja keerles ümber küünla, mis söestunud tahiga ta kõrval seisis.

Ta hing polnud normaalses seisukorras. Terve inimene harilikult mõtleb, tajub ja mäletab üheaegselt arvutut hulka asju, kuid ta võib ja tal on jõudu valida üht mõtete või nähtuste rida ja peatada sellel nähtuste real kogu oma tähelepanu. Terve inimene kisub end kõige sügavama mõtlemise hetkel lahti oma mõtteist, et sisseastunud inimesele viisakat sõna öelda, ja pöördub jälle tagasi oma mõtete juurde. Vürst Andrei hing aga polnud ses suhtes normaalses seisukorras. Kõik ta hinge jõud olid rohkem tegevuses ja selgemad kui kunagi varem, kuid nad tegutsesid väljaspool tema tahet. Kõige erilaadsemad mõtted ja kujutlused valdasid teda üheaegselt. Mõnikord hakkas ta mõte äkki töötama, ja niisuguse jõu, selguse ning sügavusega, nagu see ei suutnud iial tegutseda, kui ta terve oli; kuid äkki katkes see keset oma tööd, asendus mingi ootamatu kujutlusega ja tal polnud jõudu selle juurde tagasi pöörduda.

«Jah, mulle on avanenud uus õnn, mida inimeselt ei saa ära võtta,» mõtles ta, lamades poolpimedas vaikses tares ja vaadates palavikuliselt pärani, liikumatute silmadega enda ette. «Õnn, mis on väljaspool materiaalseid jõude, väljaspool materiaalseid väliseid mõjusid inimesele, — üksnes hinge õnn, armastuseõnn! Mõista võib seda iga inimene, kuid tunnetada ja ette kirjutada võis seda ainult jumal. Aga kuidas siis jumal ette kirjutas selle seaduse? Miks poeg — ?» Ja äkki katkes see

mõttekäik, ja vürst Andrei kuulis (teadmata, kas ta kuuleb seda sonides või ilmsi) mingit vaikset sosistavat häält, mis vahetpidamata rütmiliselt kordas: «piti-piti-piti» ja siis «ti-ti» ja jälle «piti-piti-piti» ja jälle «ti-ti». Ühtlasi tundis vürst Andrei, et selle sosistava muusika saatel ta näo kohale, päris keskele, kerkis mingi kummaline õhuline ehitis peenikestest nõeltest või pirdudest. Ta tundis (ehkki see oli talle raske), et ta pidi hoolega tasakaalu hoidma, et see kerkiv ehitis kokku ei variseks; aga see varises ikkagi kokku ja kerkis jälle pikkamisi tolle rütmiliselt sosistava muusika helide saatel. «Venib, venib, valgub laiali ja aina venib!» rääkis vürst Andrei endamisi. Sosinat kuulates ja venivat ning kerkivat nõeltest ehitist tajudes nägi vürst Andrei ühtlasi aeg-ajalt küünla punakat, kumavat valgust ja kuulis tarakanide sahistamist ning vastu patja ja tema nägu peksleva kärbse suminat. Ja iga kord, kui kärbes vastu ta nägu puutus, tundis vürst Andrei kõrvetust, ühtlasi aga pani teda imestama see, et kärbes tema näo ette kerkiva ehitise piirkonda sattudes ehitist ei purustanud. Kuid peale selle oli veel midagi tähtsat. See oli midagi valendavat ukse juures, — sfinksi kuju, mis teda samuti rõhus.

«Aga võib-olla on see minu särk laual,» mõtles vürst Andrei. «Ja need on minu jalad, ja see on uks. Aga miks siis kõik venib ja nihkub ja miks see piti-piti-piti ja ti-ti ja piti-piti-piti ... Küllalt, jäta järele, palun, jäta,» palus vürst Andrei raskelt kedagi. Ja äkki omandasid mõtted ja tunded jälle ebatavalise selguse ning jõu.

«Jah, armastus (mõtles ta jälle täieliku selgusega), kuid mitte see armastus, mis armastab millegi eest, millegi jaoks või mingil põhjusel, vaid see armastus, mida ma tundsin esimest korda, kui ma suremas olles nägin oma vaenlast ja teda siiski armastama hakkasin. Ma tundsin seda armastust, mis on hinge tõeline olemus ja millele pole vaja objekti. Ka praegu on mul see õnnis tunne. — Armastada ligimesi, armastada oma vaenlasi. Armastada kõike, — armastada jumalat kõigis ta avaldumisvormides. Kallist inimest võib armastada inimliku armastusega; kuid ainult vaenlast võib armastada jumaliku armastusega. Ja sellepärast olingi ma nii rõõmus, kui ma tundsin, et armastan seda inimest. Mis temast on

saanud? Kas ta on elus? ... Inimliku armastusega armastades võib armastuselt üle minna vihkamisele; kuid jumalik armastus ei saa muutuda. Miski — ei surm ega miski muu — ei saa seda hävitada. See on hinge tõeline olemus. Kui paljusid inimesi olen ma oma elus vihanud. Ja kõigist inimestest pole ma kedagi rohkem armastanud ega vihanud kui Natašat.» Ja ta kujutles elavalt Natašat, — mitte nii, nagu ta oli teda varem kujutlenud: ainult selle veetlusega, mis teda ennast rõõmustas; vaid esmakordselt kujutles ta tema hinge. Ja ta mõistis Nataša tunnet, ta kannatusi, ta häbi ja kahetsust. Ta mõistis nüüd esimest korda oma keeldumise kogu julmust, nägi oma vahekorra katkestamise julmust. «Kui mul oleks võimalik teda veel üksainus kord näha. Üksainus kord neisse silmadesse vaadates ütelda ...»

Ja piti-piti-piti ja ti-ti ja piti-piti — põmm! põrkas kärbes millegi vastu ... Ja ta tähelepanu kandus äkki uude tõelisuse ja sonimise maailma, kus toimus midagi erilist. Ikka samuti kerkis selles maailmas too ehitis ega purunenud, ikka samuti venis miski, samuti põles punase kumaga ümbritsetud küünal, sama särk-sfinks lebas ukse juures; kuid peale kõige selle kriuksatas miski, tundus värske õhu puhangut, ja ukse ette ilmus uus valge sfinks, seekord püstiseisev. Ja selle sfinksi peas oli sellesama Nataša kahvatu nägu, olid sellesama Nataša säravad silmad, kellele vürst Andrei äsja mõtles.

«Oo, kui ränk on see lakkamatu sonimine!» mõtles vürst Andrei, püüdes seda nägu oma kujutlusest välja tõrjuda. Kuid see nägu püsis ta ees tõelisuse jõuga, ja see nägu lähenes. Vürst Andrei tahtis tagasi pöörduda endisse puhta mõtte maailma, kuid ei saanud ja sonimine kiskus teda oma valdkonda. Vaikne sosistav hääl jätkas oma ühetasast lalisemist, miski rõhus, venis, ja kummaline nägu püsis ta ees. Vürst Andrei võttis kogu oma jõu kokku, et teadvusele tulla; ta liigutas end, ja äkki hakkasid ta kõrvad kumisema, silmade ees läks ähmaseks, ja ta kaotas otsekui vette sukeldudes meelemärkuse. Kui ta teadvusele tuli, põlvitas Nataša tema ees, — toosama elav Nataša, keda ta enam kui ühtegi muud inimest maailmas soovis armastada selle uue,

puhta, jumaliku armastusega, mis talle nüüd oli avanenud. Ta sai aru, et see on elav, tõeline Nataša, ja ta ei imestanud, vaid rõõmustas vaikselt. Põlvitades ja pisaraid tagasi hoides silmitses Nataśa teda kohkunult, kuid nagu kinnineeditult (ta ei saanud end liigutada). Ta nägu oli kahvatu ja liikumatu. Ainult näo alumises osas tuksles miski.

Vürst Andrei ohkas kergendatult, naeratas ja sirutas käe.

«Teie?» ütles ta. «Kui hea, et tulite!»

Nataša nihkus põlvedel kiiresti, kuid ettevaatlikult talle lähemale, võttis ettevaatlikult ta käe, langetas näo selle kohale ja hakkas seda suudlema, vaevalt huultega puudutades.

«Andestage!» lausus ta sosinal, pead tõstes ja vürst Andreile näkku vaadates. «Andestage mulle!»

«Ma armastan teid,» ütles vürst Andrei.

«Andestage ...»

«Mida ma peaksin andestama?» küsis vürst Andrei.

«Andestage mulle, mis ma te ... gin,» sõnas Nataša vaevalt kuuldaval, katkeval sosinal ja hakkas veel kiiremini ta kätt suudlema, seda vaevalt huultega puudutades.

«Ma armastan sind rohkem, sügavamini kui enne,» ütles vürst Andrei, käega ta nägu kergitades, et talle silma vaadata.

Need õnnepisarais silmad vaatasid arglikult, osavõtlikult ja rõõmsalt-armastavalt talle vastu. Nataša kõhn ning kahvatu, paistetanud huultega nägu oli enam kui inetu, — see oli hirmus. Kuid vürst Andrei ei näinud seda nägu; ta nägi säravaid silmi, ja need olid kaunid. Nende selja tagant kuuldus rääkimist.

Kammerteener Pjotr, kes oli nüüd täiesti virgunud, äratas arsti. Timohhin, kes valutava jala tõttu ei maganud, nägi juba ammugi kõike, mis toimus, ja püüdes hoolikalt linaga oma riietamata ihu katta, kiskus end pingil kägarasse.

«Mis see on?» ütles arst oma asemelt tõustes. «Palun lahkuge, preili.»

Samal ajal koputas uksele tüdruk, kelle krahvinna oli saatnud, avastades tütre kadumise.

Nataša väljus toast nagu kuutõbine, keda on unest äratatud, ja oma tarre tagasi jõudes langes nuttes asemele.

Sellest päevast peale ei eemaldunud Nataša kogu Rostovide edasise teekonna kestel üheski puhke- ega ööbimispaigas haavatud Bolkonskist, ja arst oli sunnitud tunnistama, et ta polnud neiult oodanud ei niisugust meelekindlust ega niisugust osavust haavatu eest hoolitsemisel.

Nii hirmus kui krahvinnale näiski mõte, et vürst Andrei võiks (arsti sõnade järgi väga tõenäoliselt) teel tema tütre käte vahel surra, ei saanud ta Natašale vastu seista. Ehkki nüüd tekkinud lähenemise tõttu haavatud vürst Andrei ja Nataša vahel mõnikord mõeldi, et paranemise juhul endised peigmehe ja pruudi suhted jälle taastuvad, ei rääkinud sellest keegi, ammugi mitte Nataša ja vürst Andrei: otsustamata, mitte ainult Bolkonski, vaid kogu Venemaa kohal õhus rippuv elu ja surma küsimus varjas kõik teised plaanid.

XXXIII

3. septembril ärkas Pierre hilja. Ta pea valutas; riided, mida ta magades polnud seljast võtnud, rõhusid ta ihu; ja hinges oli ähmane teadmine, et eile oli tehtud midagi häbistavat. Selleks häbistavaks oli eilne vestlus kapten Ramballe'iga.

Kell näitas üksteist, kuid väljas näis olevat eriti sombune. Pierre tõusis, hõõrus silmi, ja nähes nikerdatud päraga püstolit, mille Gerassim oli jälle kirjutuslauale pannud, tuli talle meelde, kus ta oli ja mis tal just sel päeval ees seisis.

«Ega ma pole ometi hiljaks jäänud?» mõtles Pierre. «Ei, arvatavasti ei toimu t e m a sissesõit Moskvasse enne kella kahteteistkümmend.» Pierre ei lubanud endal pikalt mõtelda selle üle, mis tal ees seisab, vaid ruttas tegutsema.

Ta kohendas oma riideid, võttis püstoli kätte ja valmistus juba minema. Kuid siis tuli talle esimest korda

mõttesse, kuidas seda relva tänaval kanda, — ega ometi käes? Isegi laia kaftani alla oli suurt püstolit raske peita. Ei vöö vahele ega kaenla alla saanud seda asetada nii, et see poleks olnud märgatav. Pealegi polnud püstol laetud, ja Pierre polnud jõudnud seda laadida. «Ükskõik, siis pistoda,» otsustas Pierre, ehkki ta oma kavatsuse teostamist arutades oli korduvalt endamisi otsusele jõudnud, et üliõpilase peamiseks eksituseks 1809. aastal oli see, et ta tahtis Napoleoni tappa pistodaga. Ja nagu poleks Pierre'i peamiseks eesmärgiks olnud mitte kavatsetud ettevõtte teostamine, vaid endale näitamine, et ta oma kavatsusest ei loobu ja teeb kõik selle teostamiseks, võttis ta kiiresti rohelises tupes oleva nüri pistoda, mille ta oli ostnud Suhharevi torni juurest koos püstoliga, ja peitis selle vesti alla.

Tõmmanud vöö kaftanile ümber ja mütsi pähe pannud, läks Pierre läbi koridori, püüdes mitte kära teha ega kaptenit kohata, ja astus tänavale.

Tulekahju, mida ta eelmisel õhtul oli nii ükskõikselt vaadanud, oli öö jooksul tunduvalt suurenenud. Moskva põles juba mitmest küljest. Üheaegselt põlesid Tõllaturg, Zamoskvoretšje, Kaubahoov, Povarskaja, lodjad Moskva jõel ja puuturg Dorogomilovi silla juures.

Pierre'i tee viis läbi põiktänavate Povarskajale ja sealt Arbatile, Nikolai Javlennõi kiriku juurde, kuhu ta oli oma kujutluses ammu kindlaks määranud koha, kus ta pidi korda saatma oma teo. Enamikul majadest olid väravad ja luugid suletud. Tänavad olid inimtühjad. Õhus tundus suitsu- ja kõrbelehka. Aeg-ajalt tuli vastu rahutu ning argliku näoga venelasi ja keset tänavat käivaid mitte linlasliku, vaid laagrisolijate välimusega prantslasi. Nii ühed kui teised vaatasid imestusega Pierre'i. Peale suure kasvu ja tüseduse, peale imeliku, süngelt mõtliku ning valulise näoilme ja kogu keha oleku sundis venelasi Pierre'i silmitsema see, et nad ei mõistnud, missugusesse seisusse see mees võis kuuluda. Prantslased aga saatsid teda imestava pilguga eriti sellepärast, et Pierre ei pööranud neile mingit tähelepanu, erinevalt kõigist teistest venelastest, kes kohkunult ja uudishimulikult vahtisid prantslasi. Ühe maja värava juures peatasid kolm prantslast, kes midagi seletasid

neid mittemõistvaile venelastele, Pierre'i küsimusega, kas ta vahest oskab prantsuse keelt.

Pierre raputas eitavalt pead ja läks edasi. Teises põiktänavas käratas ta peale laskemoonaveoki juures seisev tunnimees, ja Pierre mõistis alles pärast teistkordset ähvardavat hüüet ja püssi kõlksatust, mille tunnimees käele võttis, et ta peab teiselt poolt tänavat ringi minema. Ta ei näinud ega kuulnud midagi enda ümber. Kiirustades ja õudust tundes kandis ta endas oma kavatsust nagu midagi hirmsat ja võõrast, kartes seda — nagu eelmise öö kogemused teda olid õpetanud — lasta kuidagi kaotsi minna. Kuid Pierre'ile polnud määratud säilitada oma meeleolu puutumatuna selle kohani, kuhu ta oli minemas. Pealegi poleks ta ka siis, kui teda miski teel poleks takistanud, juba sellepärast oma kavatsust teostada saanud, et Napoleon oli juba enam kui neli tundi tagasi Dorogomilovi eeslinnast läbi Arbati Kremli sõitnud ja istus nüüd kõige süngemas meeleolus Kremli palee keiserlikus kabinetis ja andis üksikasjalisi, põhjalikke käske abinõude kohta, mis pidi otsekohe tarvitusele võetama tulekahju kustutamiseks, marodeerimise ärahoidmiseks ja elanike rahustamiseks. Kuid Pierre ei teadnud seda. Täiesti haaratuna sellest, mis tal ees seisis, piinles ta, nagu piinlevad inimesed, kes on kangekaelselt ette võtnud midagi võimatut — mitte raskuste tõttu, vaid ettevõtte sobimatuse tõttu oma loomusega. Ta piinles hirmu pärast, et ta otsustaval silmapilgul nõrkeb ja seetõttu kaotab lugupidamise enda vastu.

Ehkki ta ei näinud ega kuulnud midagi enda ümber, leidis ta ometi vaistlikult teed ega eksinud põiktänavatega, mis teda Povarskajale välja viisid.

Sedamööda kuidas Pierre lähenes Povarskajale, muutus suits ikka paksemaks; tule tõttu tundus isegi sooja. Aeg-ajalt kerkis tulekeeli majakatuste tagant. Tänavail tuli vastu rohkem rahvast, ja see rahvas oli ärevam. Kuigi Pierre tundis, et tema ümber toimub midagi ebatavalist, ei andnud ta endale aru selle kohta, et ta läheneb tulekahjukohale. Sammudes mööda teerada, mis viis üle suure hoonestamata maa-ala, mis ühe küljega ulatus Povarskaja tänavani, teisega vürst Gruzinski maja aedadeni, kuulis Pierre äkki üsna enda lähedal meeleheitlikku naise nuttu. Ta peatus, otsekui unest ärgates, ja tõstis pea.

Teeraja kõrvale, tolmusele kuivanud rohule oli kuhjatud majakraami: sulgpatju, teemasin, pühapilte ja kohvreid. Kohvrite kõrval maas istus vanapoolne, kõhn, pikkade esileulatuvate ülemiste hammastega naine, must peleriin seljas, peas tanu. See naine nuttis kramplikult, kõikudes seejuures edasi-tagasi ja kogu aeg midagi rääkides. Kaks määrdunud lühikestes kleidikestes ja peleriinides umbes kümne- kuni kaheteistkümneaastast tütarlast vahtisid kahvatute, kohkunud nägudega nõutult ema poole. Neist väiksem, umbes seitsmeaastane poisike, vammus seljas ja suur võõras sirmiga müts peas, nuttis vana hoidja kätel. Paljajalgne räpane teenijatüdruk istus kohvril, oli oma valkja patsi lahti harutanud ja näppis ning nuusutas kõrbenud juukseid. Perekonnapea, lüheldane vimmas mehike ametnikumundris, rattakujulise põskhabemega ja siledate meelekohtadega, mis paistsid otse pähe pandud mütsi alt, lükkas liikumatul ilmel üksteise peale asetatud kohvreid kõrvale ja kiskus nende alt välja mingisuguseid rõivaid.

Pierre'i nähes viskus naine peaaegu tema jalge ette.

«Kullakallid, õigeusklikud ristiinimesed, päästke, aidake, kullakesed!... Aidake keegi,» rääkis ta läbi nutu. «Lapsuke!... Tütar!... Mu kõige noorem tütar jäeti sisse!... Põles ära! Ooo! Kas selleks ma sind kasva... Ooo!»

«Jäta, Marja Nikolajevna,» pöördus mees vaiksel häälel oma naise poole, ilmselt ainult selleks, et end võõra inimese ees õigustada. «Küllap õde viis ära, kus ta mujal ikka on!» lisas ta.

«Tümikas, tõbras!» pistis naine äkki nutmist järele jättes tigedalt karjuma. «Südant ei ole sul sees, omaenda lapsest pole sul kahju. Teine oleks ta tulest välja toonud. Aga see on puupakk, see pole inimene, pole isa. Teie olete suursugune inimene,» pöördus naine võristades ja nuuksudes Pierre'i poole. «Kõrvalmaja läks põlema, tuli kargas meie maja külge. Tüdruk pistis karjuma: põleb! Ruttasime asju kokku koguma. Mis seljas oli, sellega välja jooksimegi... Niisama palju tõime kaasa... Jumala õnnistuse ja kaasavaraks saadud

aseme. Kõik muu sai tuleroaks. Hakkan lapsi otsima, — Katjakest ei ole. Ooo! Oo, issand! ...» Ja ta puhkes jälle nutma. «Mu armas lapsuke! Ära põles, ära põles!»

«Aga kuhu, kuhu ta siis jäi?» küsis Pierre. Ta elavnenud näoilmest mõistis naine, et see mees võib teda aidata.

«Sa kuldaväärt inimene!» karjatas ta Pierre'i jalgadest kinni haarates. «Heategija, rahusta vähemalt mu südant... Aniska, mine, peletis, juhata härra sinna,» käratas ta tüdruku peale, suud vihaselt pärani ajades ja selle liigutusega veel rohkem oma pikki hambaid näidates.

«Juhata, juhata, ma... ma... teen,» ütles Pierre kiiresti ja hingeldama hakates.

Räpane tüdruk tuli kohvri tagant välja, seadis patsi korda, ohkas ja hakkas tõntside paljaste jalgadega mööda rada edasi minema. Pierre otsekui ärkas äkki ellu pärast rasket minestust. Ta tõstis pea kõrgemale, ta silmadesse tuli elusära, ja ta läks kiirel sammul tüdrukule järele, möödus temast ja jõudis Povarskajale. Kogu tänavat kattis must suitsupilv. Leekide keeled tungisid siin-seal läbi selle pilve. Suur rahvasumm tungles tulekahju ees. Keset tänavat seisis prantsuse kindral ja rääkis midagi ümberolijaile. Pierre lähenes tüdruku saatel sellele kohale, kus seisis kindral, kuid prantsuse sõdurid peatasid ta.

«On ne passe pas,»[1] hüüti talle.

«Siia, onu!» hüüdis tüdruk. «Me pääseme põiktänavast, Nikuulinite kaudu läbi.»

Pierre pöördus tagasi ja jätkas oma teed, aeg-ajalt hüpatades, et tüdrukule järele jõuda. Tüdruk jooksis üle tänava, pöördus vasakule põiktänavasse, möödus kolmest majast ja keeras paremat kätt hooviväravast sisse.

«Kohe siinsamas,» ütles tüdruk, jooksis üle õue, avas laudadest plangu sees jalgvärava ja näitas peatudes heledalt ning kuumalt põleva väikese puust hoovimaja poole. Üks külg oli majal kokku varisenud, teine põles, ja eredad leegid tungisid aknaavaustest ja katuse alt välja.

[1] Siit ei minda läbi,

Kui Pierre jalgväravast sisse astus, lõi talle kuumus vastu ja ta peatus tahtmatult.

«Missugune, missugune on teie maja?» küsis ta.

«Oo-ooh!» pistis tüdruk ulguma, näidates hoovimaja poole. «Seesama, sealsamas oli meie kortel. Ära põlesid sa, meie silmatera, Katjake, mu kullakallis preilike, ooh!» pistis Aniska tulekahju nähes ulguma, tundes vajadust ka oma tundeid väljendada.

Pierre katsus majale läheneda, kuid kuumus oli nii suur, et ta pidi tahtmatult sellest ringiga mööduma ja sattus suure maja juurde, millel põles ainult üks katusepool ja mille ümber askeldas hulk prantslasi. Pierre ei saanud esmalt aru, mida tegid need prantslased, kes midagi tassisid; kuid märgates enda ees prantslast, kes lapiti mõõgaga peksis vene meest, temalt rebasenahkset kasukat ära kiskudes, taipas Pierre ähmaselt, et siin riisuti, kuid tal polnud mahti selle mõtte juurde peatuma jääda.

Kokkuvarisevate seinte ja lagede ragin ning mürin, tule vihin ning sisin ja rahva ärevad hüüded, õõtsuvate, kord kokkutõmbuvate tihedate, mustade, kord kõrgele tõusvate, heledamaks muutuvate, sädemeist sätendavate suitsupilvede ja paiguti ühtlaste, vihukujuliste, punaste, paiguti soomuseliselt-kuldsete, mööda seinu edasiliikuvate leekide nägemine, kuumus, suits ja kiire liikumine, — kõik see avaldas Pierre'ile tulekahjude tavalist erutavat mõju. See mõju oli eriti tugev sellepärast, et Pierre tundis seda tulekahju nähes end äkki vabana ängistavaist mõtteist. Ta tundis end noorena, lõbusana, osavana ja tarmukana. Ta jooksis suure maja poolt hoovimaja taha ja tahtis juba joosta hoone sellesse ossa, mis veel püsti seisis, kui otse tema pea kohalt kuuldus mitme hääle kisa ja seejärel kukkus midagi rasket raginal ning kõlinal tema kõrvale maha.

Pierre vaatas ümber ja nägi maja akendel prantslasi, kes olid välja visanud mingisuguste metallasjadega täidetud kummutilaeka. Teised, all seisvad prantsuse sõdurid astusid laeka juurde.

«Eh bien, qu'est ce qu'il veut celui-là?»[1] käratas üks prantslastest Pierre peale.

[1] «Noh, mida see tahab?

«Un enfant dans cette maison. N'avez vous pas vu un enfant?»[1] küsis Pierre.

«Tiens, qu'est ce qu'il chante celui-là? Va te promener,»[2] kuuldus hääli, ja üks sõdur tuli ähvardavalt lähemale, nähtavasti kartis, et Pierre mõtleb vahest neilt ära võtta laekas olevaid hõbe- ja pronksasju.

«Un enfant?» hüüdis üks prantslane ülalt. *«J'ai entendu piailler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain, voyez-vous . . .»*[3]

«Où est-il? Où est-il?»[4] küsis Pierre.

«Par ici! Par ici!» karjus talle prantslane aknast, näidates maja taga oleva aia poole. *«Attendez, je vais descendre.»*[5]

Ja hetk hiljem hüppaski prantslane, mustasilmaline noormees, kel oli mingi laik põsel, ainult särgiväel alumise korra aknast välja, lõi Pierre'ile õla pihta ja jooksis temaga aeda. *«Dépêchez vous, vous autres,»* hüüdis ta oma kaaslastele. *«Commence à faire chaud.»*[6]

Jõudes maja taha liivatatud teele, tõmbas prantslane Pierre'i käisest ja näitas ümmarguse muruplatsi poole. Pingi all lamas kolmeaastane roosa kleidikesega tüdrukuke.

«Voilà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux,» ütles prantslane. *«Au revoir, mon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, voyez-vous,»*[7] ja prantslane, kel oli laik põsel, jooksis tagasi oma kaaslaste juurde.

Rõõmust hingeldades jooksis Pierre tüdrukukese juurde ja tahtis teda sülle võtta. Kuid võõrast inimest nähes hakkas skrofuloosi põdev, emaga ühte nägu, ebameeldiva välimusega tütarlaps karjuma ja pistis jooksu. Pierre haaras ta siiski kinni ja võttis sülle. Laps hakkas meeleheitliku ning tigeda häälega kriiskama, kiskus oma

[1] Üht last sellest majast. Kas te pole näinud üht last?
[2] Mida see veel laulab? Kasi minema,
[3] Laps? Ma kuulsin aias midagi vääksuvat. Võib-olla on see tema põngerjas. Tuleb inimlik olla, teate . . .
[4] Kus ta on? Kus ta on?
[5] Siin! Siin! Oodake, ma tulen alla.
[6] Tehke ruttu. Hakkab palavaks minema.
[7] Seal on teie põngerjas. Aa, tütarlaps, seda parem. Nägemiseni, paksuke. Tuleb inimlik olla. Me oleme kõik surelikud, teate,

väikeste kätega Pierre'i käsi enda ümbert lahti ja hammustas neid ilase suuga. Pierre tundis samasugust õudust ja jälkust, nagu mõnd väikest looma puudutades. Kuid ta võttis end kokku, et last mitte sinnapaika jätta, ja jooksis temaga tagasi suure maja juurde. Kuid sama teed tagasi minna polnud enam võimalik; tüdruk Aniskat ei olnud enam, ja Pierre jooksis valuliselt nuutsuvat ning märga tüdrukukest haletsuse ja jälestustundega nii õrnalt kui võimalik enda vastu surudes läbi aia otsima teist väljapääsu.

XXXIV

Kui Pierre hoovide ja põiktänavate kaudu ringi tehes oma kandamiga Gruzinski aia juurde Povarskaja nurgale tagasi jõudis, ei tundnud ta esimesel silmapilgul ära seda kohta, kust ta oli lapse järele läinud: nii tihedalt oli see rahvast ja majadest väljatoodud kraami täis. Peale vene perekondade, kes siit oma varaga tulekahju eest varju otsisid, oli siin ka mitu prantsuse sõdurit mitmesuguses mundris. Pierre ei pööranud neile tähelepanu. Ta ruttas otsima ametnikuperekonda, et tütart temale kätte anda ja uuesti veel kedagi päästma minna. Pierre'ile tundus, et tal on tarvis veel palju teha, ja võimalikult ruttu. Kuumusest ja jooksust õhetaval Pierre'il oli sel hetkel veelgi enam see nooruse, elevuse ja otsustavuse tunne, mis oli teda vallanud siis, kui ta oli jooksnud last päästma. Tüdrukuke oli nüüd vaikseks jäänud ja istus kätega Pierre'i kaftanist kinni hoides tema käe peal ning vahtis nagu metsloomake ringi. Pierre heitis aeg-ajalt pilgu temale ja naeratas kergelt. Talle tundus, et ta näeb midagi liigutav-süütut selles kohkunud ja haiglases näokeses.

Endises kohas polnud enam ei ametnikku ega tema naist. Pierre käis kiirel sammul rahva seas siia-sinna, silmitsedes mitmesuguseid nägusid, mis talle ette juhtusid. Tahtmatult märkas ta gruusia või armeenia perekonda, mis koosnes ilusast, idamaist tüüpi näoga väga vanast mehest, kel oli uus riidega kaetud kasukas seljas ja uued saapad jalas, sama tüüpi vanaeidest ja noorest naisest. See väga noor naine oma teravate, kaarjate,

mustade kulmudega ja pika, haruldaselt õrnroosa ning kauni, ilma igasuguse ilmeta näoga näos Pierre'ile täiusliku idamaise iludusena. Väljakul vedeleva majakraami keskel, rahvahulga seas meenutas ta oma toreda atlasspeleriiniga ja erelilla rätikuga, mis kattis ta pead, lumme heidetud õrna triiphoonetaime. Ta istus pampudel vanaeidest natuke tagapool ja vaatas liikumatult oma suurte, mustade, pikerguste, pikaripsmeliste silmadega enda ette maha. Ilmselt oli ta teadlik oma ilust ja hirmul selle pärast. See nägu rabas Pierre'i, ja Pierre vaatas aiaäärt mööda edasi rutates mitu korda naise poole tagasi. Planguni jõudes ja ikkagi mitte leides neid, keda tal vaja oli, jäi Pierre ringi vaadates seisma.

Last süles kandva Pierre'i kogu torkas nüüd rohkem silma kui enne, ja tema ümber kogunesid mõned venelased, mehed ja naised.

«Kas oled kedagi ära kaotanud, kallis inimene? Olete ise härraste seisusest või? Kelle see laps on?» küsiti talt.

Pierre vastas, et laps kuulub mustas peleriinis naisele, kes ennest lastega sel kohal istus, ja küsis, kas keegi ehk tunneb teda ja teab, kuhu ta on läinud.

«Need peaksid vist olema Anfjorovid,» ütles vana diakon, rõugearmilise naise poole pöördudes. «Issand halasta, issand halasta,» lisas ta harjunud bassiga.

«Kus siis Anfjorovid?» ütles naine. «Anfjorovid sõitsid juba hommikul ära. Küllap on kas Marja Nikolajevna või Ivanova oma.»

«Tema ütles, et naine, aga Marja Nikolajevna on proua,» sõnas härraste teenija.

«Te tunnete teda küll: pikad hambad, kõhn,» tähendas Pierre.

«Ongi Marja Nikolajevna. Nad läksid aeda, kui need hundid siia tormasid,» ütles naine, osutades prantsuse sõduritele.

«Oh, issand halasta,» lisas diakon jälle.

«Te minge näete sinna, nad on seal. Tema ta on. Muudkui hädaldas ja nuttis,» ütles naine jälle. «Tema ta on. Näe, siiapoole.»

Kuid Pierre ei kuulanud naist. Juba mitu sekundit jälgis ta üksisilmi seda, mis toimus mõne sammu kaugusel temast. Ta vaatas armeenia perekonda ja kaht prantsuse

sõdurit, kes olid armeenlaste juurde astunud. Ühel neist sõdureist, väikesel rahutul mehel, oli seljas sinine sinel, mis oli keskelt nööriga kokku tõmmatud. Peas oli tal sukkmüts ja ta jalad olid paljad. Teine, kes Pierre'i eriti hämmastuma pani, oli pikk, heledajuukseline, kõhn, vimmas mees aeglaste liigutustega ja idiootliku näoilmega. Sel oli friisriidest sinel seljas, jalas olid tal sinised püksid ja suured katkised ratsasaapad. Väike, ilma saabasteta, sinises sinelis prantslane ütles armeenlaste juurde astudes midagi, võttis kohe vanamehel jalgadest kinni, ja vanamees hakkas otsekohe kiiresti saapaid jalast ära kiskuma. Teine jäi seisma ilusa armeenlanna ette ja silmitses teda vaikides ning liikumatult, käed taskus.

«Võta, võta laps,» sõnas Pierre, last naisele pakkudes ja kiiresti ning käskivalt ta poole pöördudes. «Anna ta nende kätte, anna!» peaaegu karjus ta naise peale, pani kisendama hakanud tüdrukukese maha ja vaatas jälle prantslaste ja armeenia perekonna poole. Vanamees istus juba palja jalu. Väike prantslane oli tal ka teise saapa jalast võtnud ja kopsis saapaid teineteise vastu. Vanamees rääkis midagi nuuksudes, kuid Pierre nägi seda ainult põgusalt; kogu tema tähelepanu oli pööratud friisriidest sinelis prantslasele, kes lähenes aeglaselt taarudes noorele naisele ja käsi taskutest välja võttes tema kaelast kinni hakkas.

Ilus armeenlanna istus ikka samas liikumatus asendis, pikad ripsmed langetatud, ja justkui ei näinud ega tundnudki seda, mis sõdur temaga teeb.

Kuni Pierre jooksis need mõned sammud, mis teda prantslasest lahutasid, rebis pikk marodöör juba armeenlanna kaelast kaelaehet ja noor naine kisendas läbilõikava häälega, kätega kaelast kinni hoides.

«Laissez cette femme!»[1] kähistas Pierre raevuka häälega, pikal vimmas sõduril õlgadest kinni haarates ja teda eemale paisates. Sõdur kukkus maha, ajas end püsti ja jooksis minema. Kuid tema kaaslane tõmbas saapaid käest visates mõõga ja lähenes ähvardavalt Pierre'ile.

«Voyons, pas de bêtises!»[2] hüüdis ta.

---

[1] Jätke see naine rahule!
[2] Mitte rumalusi teha!

Pierre oli selles raevujoovastuses, kus ta midagi ei mäletanud ja kus tema jõud kümnekordistus. Ta söösti paljajalgse prantslase kallale, ja enne kui too jõudis mõõga paljastada, lõi ta jalust maha ning asus teda rusikatega tümitama. Kuuldus ümbritseva rahvahulga heakskiiduhüüdeid, ja samal hetkel tuli nurga tagant nähtavale prantsuse ulaanide ratsapatrull. Ulaanid ratsutasid traavis Pierre'i ja prantslase juurde ja piirasid nad ümber. Sellest, mis edasi toimus, ei mäletanud Pierre midagi. Ta mäletas ainult, et ta peksis kedagi, et teda peksti ja et ta lõpuks tundis, et ta käed on kinni seotud, et hulk prantsuse sõdureid seisab ta ümber ja otsib teda läbi.

«Il a un poignard, lieutenant,»[1] olid esimesed sõnad, millest Pierre aru sai.

«Ah, une arme!»[2] ütles ohvitser ja pöördus paljajalgse sõduri poole, kes oli ühes Pierre'iga kinni võetud.

«C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre,» ütles ohvitser ja kõnetas seejärel Pierre'i: *«Parlez-vous français, vous?»*[3]

Pierre vahtis verdunud silmadega enda ümber ega vastanud midagi. Arvatavasti näis ta nägu väga kohutav, sest ohvitser ütles sosinal midagi, ja veel neli ulaani eraldusid rühmast ning jäid seisma mõlemale poole Pierre'i kõrvale.

«Parlez-vous français?» kordas ohvitser oma küsimust, temast eemale hoidudes. *«Faites venir l'interprète.»*[4]

Ridade tagant ratsutas välja väike vene erariides mehike. Ta riietuse ja rääkimise järgi tundis Pierre temas kohe ära prantslase ühest Moskva kauplusest.

«Il n'a pas l'air d'un homme de peuple,»[5] ütles tõlk Pierre'i silmitsedes.

«Oh, oh! ça m'a bien l'air d'un des incendiaires,» ütles ohvitser. *«Demandez lui ce qu'il est?»*[6] lisas ta.

---

[1] Tal on pistoda, leitnant,
[2] Ahaa, relv!
[3] Hea küll, räägi seda kõike sõjakohtus. Kas te prantsuse keelt räägite?
[4] Kas te prantsuse keelt räägite? Kutsuge tõlk siia.
[5] Ta ei näi lihtrahva seast olevat,
[6] Ohoo, see näib olevat üks süütajaist. Küsige talt, kes ta on.

«Kes sina oled?» küsis tõlk. «Sina pidama vastama ülemale,» ütles ta.

«Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prisonnier. Emmenez-moi,»[1] ütles Pierre äkki prantsuse keeli.

«Ah! Ah!» sõnas ohvitser kulmu kortsutades. *«Marchons!»*[2]

Ulaanide ümber kogunes hulk rahvast. Kõige lähemal Pierre'ile seisis rõugearmiline naine tütarlapsega. Kui patrull liikuma hakkas, astus ta ettepoole.

«Kuhu sind siis viiakse, sa mu kullake?» küsis ta. «Kuhu ma lapsukese panen, kui ta nende oma ei ole?» rääkis naine.

«Qu'est ce qu'elle veut cette femme?»[3] küsis ohvitser.

Pierre oli nagu purjus. Ta elevus suurenes veelgi, kui ta nägi tütarlast, kelle ta oli päästnud.

«Ce qu'elle dit?» sõnas ta. *«Elle m'apporte ma fille que je viens de sauver des flammes,»* ütles ta. *«Adieu!»*[4] Ja isegi teadmata, kuidas see sihitu vale oli ta suust lipsanud, hakkas ta julgel, pidulikul sammul minema prantslaste vahel.

Prantslaste ratsapatrull oli üks neist, mis Durosneli korraldusel olid saadetud Moskva tänavaile, et lõppu teha marodeerimisele ja eriti selleks, et tabada süütajaid, kes prantsuse kõrgemate ülemuste hulgas tol päeval levinud üldise arvamuse järgi olid tulekahjude põhjustajaks. Mitmest tänavast läbi sõites võttis patrull kinni veel viis kahtlast venelast — ühe poodniku, kaks seminaristi, maamehe ja härraste teenija, samuti mõned marodeerijad. Kuid kõige kahtlasem kõigist kahtlastest inimestest näis olevat Pierre. Kui nad kõik toodi ööbima Zubovi vallile suurde majja, kuhu oli asutatud peavaht, siis paigutati Pierre teistest eraldi kõva valve alla.

---

[1] Ma ei ütle teile, kes ma olen. Olen teie vang. Viige mind ära,
[2] Ahaa! Marss!
[3] Mis see naine tahab?
[4] Mis ta räägib? Ta toob mulle mu tütre, kelle ma äsja tulest päästsin. Jumalaga!

NELJAS RAAMAT

ESIMENE JAGU

I

Peterburi kõrgemas seltskonnas käis suurema ägedusega kui kunagi varem Rumjantsevi, prantslaste, Maria Feodorovna, troonipärija ja teiste parteide keeruline võitlus, mida summutas, nagu alati, õukondlike päevavaraste sumin. Rahulik, luksuslik, ainult viirastustega, elu peegelpiltidega tegelev Peterburi elu aga käis vana rada, ja seetõttu oli tarvis teha suuri pingutusi, et tajuda hädaohtu ja seda rasket seisukorda, milles viibis vene rahvas. Ikka needsamad vastuvõtud keisri juures, ballid, seesama prantsuse teater, samad õukondade huvid, samad teenistuse huvid ja intriigid. Ainult kõige kõrgemais ringkondades tehti jõupingutusi, et meelde tuletada praeguse seisukorra raskust. Sosistati sellest, kui vastukäivalt teineteisele toimisid mõlemad keisrinnad nii raskes olukorras. Keisrinna Maria Feodorovna, kes muretses oma patronaaži all olevate heategevate ja kasvatuslike asutuste hüvangu pärast, tegi korralduse kõigi instituutide saatmiseks Kaasanisse ja nende asutuste asjad olid juba pakitud. Keisrinna Jelizaveta Aleksejevna aga vastas küsimusele, missuguseid korraldusi ta arvab heaks teha, talle omase vene patriotismiga, et riiklikkude asutuste kohta ei saa ta korraldusi teha, sest see on keisri asi; selle kohta aga mis olenes isiklikult temast, ütles ta, et tema lahkub Peterburist viimasena.

Anna Pavlovna juures toimus 26. augustil, just Borodino lahingu päeval, külalisõhtu. Õhtu naelaks pidi kujunema piiskopi kirja ettelugemine, mille too oli kirjutanud keisrile pühak Sergi ikooni saates. Seda kirja

peeti patriootilise vaimuliku ilukõne eeskujuks. Ette lugema pidi selle vürst Vassili ise, kes oli kuulus oma lugemismeisterlikkuse poolest. (Tema luges sageli ka keisrinna juures.) Lugemismeisterlikkuseks peeti seda, kui sõnu, täiesti sõltumatult nende tähendusest, valjusti ning laulvalt, kord meeleheitlikult ulgudes, kord õrnalt pomisedes kuuldavale toodi, nii et täiesti juhuslikult ühele sõnale sattus ulgumine, teistele pomin. Sel ettelugemisel, nagu ka kõigil Anna Pavlovna külalisõhtuil, oli poliitiline tähendus. Sellele õhtule pidi tulema mitu tähtsat isikut, keda oli tarvis häbistada prantsuse teatri külastamise pärast ja patriootiliselt meelestada. Rahvast oli juba üsna rohkesti koos, kuid Anna Pavlovna ei näinud veel võõrastetoas kõiki neid, keda oli tarvis, ja alustas seepärast üldisi vestlusi ega asunud veel lugemisele.

Päevauudiseks oli Peterburis sel päeval krahvinna Bezuhhova haigus. Krahvinna oli mõne päeva eest ootamatult haigestunud, oli vahele jätnud mitu koosviibimist, mille ehteks ta tavaliselt oli, ja kõneldi, et ta ei võtvat kedagi vastu ja olevat end kuulsate Peterburi arstide asemel, kes teda harilikult ravisid, usaldanud kellegi itaalia arsti hoolde, kes teda ravivat mingil uuel ja ebatavalisel viisil.

Kõik teadsid väga hästi, et veetleva krahvinna haigus oli tekkinud ebamugavusest kahe mehega korraga abielluda ja et itaallase ravimine seisis selle ebamugavuse kõrvaldamises. Kuid Anna Pavlovna juuresolekul ei tohtinud keegi sellele mõeldagi ja keegi nagu ei teadnudki sellest midagi.

«On dit que la pauvre comtesse est très mal. Le médecin dit que c'est l'angine pectorale.»

«L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!»

«On dit que les rivaux se sont reconciliés grâce à l'angine . . .»[1]

Sõna *angine* korrati suure mõnuga.

[1] Räägitakse, et vaene krahvinna on väga haige. Arst ütleb, et see on rinna angiin.
Angiin? Oo, see on hirmus haigus!
Räägitakse, et võistlejad on ära leppinud tänu angiinile . . .

«Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a pleuré comme un enfant quand le médecin lui a dit que le cas était dangereux.»

«Oh, ce serait une perte terrible. C'est une femme ravissante.»[1]

«Vous parlez de la pauvre comtesse,» ütles Anna Pavlovna ligi astudes. *«J'ai envoyé savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde,»* ütles Anna Pavlovna oma vaimustuse üle naeratades. *«Nous appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empêche pas de l'estimer, comme elle le mérite. Elle est bien malheureuse,»*[2] lisas Anna Pavlovna.

Oletades, et Anna Pavlovna nende sõnadega kergitas pisut saladuse-eesriiet krahvinna haiguselt, julges üks ettevaatamatu noormees väljendada imestust selle üle, et ei ole kutsutud tuntud arste ja et krahvinnat ravib šarlatan, kes võib anda hädaohtlikke ravimeid.

«Vos informations peuvent être meilleures que les miennes,» sähvas Anna Pavlovna äkki mürgiselt sellele kogenematule noormehele. *«Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la Reine d'Espagne.»*[3]

Olles noormehe sel kombel hävitanud, pöördus Anna Pavlovna Bilibini poole, kes teises vestlejate ringis oli kulmude vahel naha kortsu tõmmanud ja ilmselt valmistudes seda jälle siledaks laskma, et öelda *un mot*[4], kõneles austerlastest.

«Je trouve que c'est charmant!»[5] rääkis ta diplomaa-

[1] Vana krahv on liigutav, nagu räägitakse. Ta nuttis nagu laps, kui arst talle ütles, et juhtum on hädaohtlik.
Oo, see oleks hirmus kaotus. Niisugune kütkestav naine.
[2] Te räägite vaesest krahvinnast? Ma saatsin ta tervise üle järele küsima. Mulle öeldi, et tal on natuke parem. Oo, kahtlemata on see kõige võluvam naine maailmas. Me kuulume eri leeridesse, kuid see ei takista mind teda austamast ta väärtuse kohaselt. Ta on väga õnnetu.
[3] Teie teated võivad õigemad olla kui minu omad. Aga ma tean heast allikast, et see arst on väga õpetatud ja väga osav mees. Ta on Hispaania kuninganna ihuarst.
[4] teravmeelsust.
[5] Ma leian, et see on kütkestav!

tilisest dokumendist, millega koos Viini tagasi saadeti Austria lipud, mis Wittgenstein, *le héros de Pétropol*[1] (nagu teda Peterburis nimetati), oli vallutanud.

«Kuidas, kuidas see oli?» pöördus tema poole Anna Pavlovna, tekitades vaikust, et kuuldaks *mot*'d, mida ta juba teadis.

Ja Bilibin kordas järgmisi autentseid sõnu tema enda koostatud diplomaatilisest depešist:

«L'Empereur renvoie les drapeaux Autrichiens,» ütles Bilibin, *«drapeaux amis et égarés qu'il a trouvés hors de la route,»*[2] lõpetas Bilibin, nahka kulmude vahel siledaks lastes.

«Charmant, charmant,»[3] ütles vürst Vassili.

«C'est la route de Varsovie peut-être,»[4] ütles vürst Ippolit valjusti ning ootamatult.

Kõik vaatasid tema poole ega mõistnud, mis ta sellega tahtis öelda. Ka vürst Ippolit vaatas lõbusa imestusega enda ümber. Ta ei mõistnud samuti kui teisedki, mis ta sõnad tähendasid. Oma diplomaatilise karjääri jooksul oli ta korduvalt märganud, et niiviisi äkki öeldud sõnad osutusid väga teravmeelseiks, ja ütles igaks juhuks need sõnad, — esimesed, mis tal keelele tulid. «Võib-olla tuleb väga hästi välja,» mõtles ta, «aga kui ei tule, küll siis nemad seal selle asja ära korraldavad.» Nii oligi. Tekkinud piinliku vaikuse ajal astus sisse see mitte küllalt patriootiline isik, keda Anna Pavlovna ootas, et teda ümber pöörata, ja olles Ippoliti sõrmega ähvardanud, kutsus Anna Pavlovna naeratades vürst Vassili laua juurde, asetas ta ette kaks küünalt ja kirja ning palus lugemist alustada. Tuppa sigis vaikus.

«Kõige armulisem keisrihärra!» hüüdis vürst Vassili karmilt ja heitis pilgu üle kuulajaskonna, otsekui küsides, kas kellelgi on midagi selle vastu öelda. Kuid keegi ei öelnud midagi. «Esimene pealinn Moskva, Uus Jeruusalemm, võtab vastu o m a Kristuse,» rõhutas ta äkki sõna o m a, «just nagu ema oma kaissu kalleid

[1] Petropoli sangar
[2] Keiser saadab tagasi Austria lipud, sõbralikud ja eksinud lipud, mis ta leidis võõrale teele sattunuina,
[3] Kütkestav, kütkestav,
[4] Võib-olla Varssavi teele,

poegi, ja laulab vaimustuses läbi tekkiva pimediku, ette nähes sinu riigi hiilgavat kuulsust: Hosianna, õnnistatud olgu see, kes tuleb!»

Need viimased sõnad lausus vürst Vassili nutusel häälel.

Bilibin silmitses tähelepanelikult oma küüsi ja paljud lõid ilmselt kartma, justkui küsides, milles siis nemad süüdi on. Anna Pavlovna kordas sosinal juba ette, nagu eideke armulauapalvet: «Las jultunud ja ülbe Koljat . . .» sosistas ta.

Vürst Vassili jätkas:

«Las jultunud ja ülbe Koljat kannab Prantsusmaa rajalt Venemaa alale surmatoovaid koledusi; vaga usk, see vene Taaveti ling, rabab ootamatult tema upsakuse verejanulist pead. Selle püha Sergi, meie isamaa heaolu muistse kaitsja pühakuju annetame teie keiserlikule kõrgusele. Tunnen hingevalu, et mu nõrgenev jõud mind takistab teie armsast nägemisest rõõmu tundmast. Läkitan taeva poole palavaid palveid, et kõigevägevam ülendaks õigete sugu ja heldelt täidaks teie kõrguse soovid.»

«Quelle force! Quel style!»[1] kuuldus kiitusi lugejale ja kirja koostajale.

Sellest kõnest vaimustatuina rääkisid Anna Pavlovna külalised veel kaua isamaa seisukorrast ja tegid mitmesuguseid oletusi selle kohta, kuidas lõpeb lahing, mis pidi toimuma lähemail päevil.

«Vous verrez,»[2] ütles Anna Pavlovna, «et me homme, keisri sünnipäeval, saame teate. Mul on hea eelaimus.»

II

Anna Pavlovna eelaimus läks tõepoolest täide. Järgmisel päeval, kui lossis keisri sünnipäeva puhul tänujumalateenistust peeti, kutsuti vürst Volkonski kirikust välja ja ta sai kirja vürst Kutuzovilt. See oli Kutuzovi ettekanne, mille ta oli kirjutanud lahingupäeval Tatarinovos. Kutuzov kirjutas, et venelased polnud sammugi

[1] Milline jõud! Milline stiil!
[2] Küllap näete,

taganenud, et prantslaste kaotused olid palju suuremad kui meie omad, et ta kirjutab suure rutuga lahinguväljalt, ilma et oleks veel jõudnud koguda viimaseid teateid. See oli järelikult võit. Ja otsekohe, pühakojast väljumata, tänati loojat tema abi ja võidu eest.

Anna Pavlovna eelaimus läks täide, ja linnas valitses kogu hommiku rõõmus ning pühapäevane meeleolu. Kõik leidsid võidu olevat teoks saanud ja mõned rääkisid juba Napoleoni enda vangistamisest, tema trooniltõukamisest ja Prantsusmaale uue riigipea valimisest.

Tegelikkusest eemal ja õukondliku elu tingimustes on sündmustel väga raske kajastuda kogu nende täiuses ja jõus. Tahtmatult rühmituvad üldised sündmused mingi üksiku juhtumi ümber. Nii oli nüüd õukondlaste peamiseks rõõmuks samal määral see, et me võitsime, kui ka see, et teade sellest võidust saabus just keisri sünnipäeval. See oli nagu õnnestunud sürpriis. Kutuzovi kirjas oli juttu ka venelaste kaotustest ja nende hulgas oli nimetatud Tutškovi, Bagrationi, Kutaissovit. Ka sündmuse kurb külg rühmitus siinses Peterburi seltskonnas tahtmatult ühe sündmuse, Kutaissovi surma ümber. Teda tundsid kõik, keiser armastas teda, ta oli noor ja huvitav. Sel päeval kohtasid kõik üksteist sõnadega:

«Kui imeliselt see juhtus! Just jumalateenistuse ajal. Ja mõtelda, et me kaotasime Kutaissovi! Ah, kui kahju!»

«Mis ma teile rääkisin Kutuzovist?» kõneles vürst Vassili nüüd prohveti uhkusega. «Ma rääkisin alati, et ainult tema suudab Napoleoni võita.»

Kuid järgmisel päeval ei tulnud armeest teateid ja üldine meeleolu muutus ärevaks. Õukondlased kannatasid teadmatuse pärast, milles viibis keiser.

«Missuguses seisukorras on keiser!» rääkisid õukondlased ega ülistanud enam Kutuzovit nagu kaks päeva tagasi, vaid mõistsid teda nüüd hukka kui keisri rahutuse põhjust. Vürst Vassili ei kiidelnud sel päeval enam oma *protégé* Kutuzoviga, vaid oli vait, kui ülemjuhatajast juttu tehti. Peale selle oleks sama päeva õhtuks kõik nagu ühinenud selleks, et suurendada Peterburi elanike ärevust ja rahutust: tuli juurde veel üks hirmus uudis. Krahvinna Jelena Bezuhhova oli äkitselt surnud sellesse hirmsasse haigusse, mille nime oli nii meeldiv hääldada.

Ametlikult rääkisid kõrges seltskonnas kõik, et krahvinna Bezuhhova suri *angine pectorale*'i[1] hirmsa hoo kätte, kuid intiimseis ringides jutustati üksikasju sellest, kuidas *le médecin intime de la Reine d'Espagne*[2] oli Eleenile määranud väikesed annused mingit ravimit, mis pidi avaldama teatavat mõju, kuidas aga Eleen, keda vaevas see, et vana krahv teda kahtlustas, ja see, et ta mees, kellele ta oli kirjutanud (see õnnetu, kõlvatu Pierre), talle ei vastanud, äkki võttis tohutu suure annuse ettekirjutatud ravimit ja suri piinarikast surma, enne kui talle saadi abi anda. Kõneldi, et vürst Vassili ja vana krahv tahtnud itaallast käsile võtta, kuid itaallane näidanud ette sääraseid kirjakesi, mis ta oli õnnetult surnult saanud, et teda jalamaid minna lastud.

Üldine vestlus koondus kolme kurva sündmuse: keisri teadmatuse, Kutaissovi hukkumise ja Eleeni surma ümber.

Kolmandal päeval pärast Kutuzovi ettekannet saabus Peterburi keegi mõisnik Moskvast, ja kogu linnas levis teade Moskva loovutamisest prantslastele. See oli kohutav! Missuguses seisukorras oli keiser! Kutuzov oli äraandja, ja vürst Vassili rääkis *visites de condoléance*[3] ajal, mida talle tehti tema tütre surma puhul, Kutuzovist, keda ta varem oli ülistanud (tema kurvastuse tõttu oli andestatav, kui ta unustas, mis ta varem oli rääkinud), et midagi muud ei võinudki oodata pimedalt ja liiderlikult vanamehelt.

«Ma ainult imestan, kuidas võidi niisuguse mehe kätte usaldada Venemaa saatus.»

Seni, kui see teade polnud ametlik, võis selles veel kahelda, kuid järgmisel päeval saabus krahv Rastoptšinilt selline ettekanne:

«Vürst Kutuzovi adjutant tõi mulle kirja, milles ta nõuab minult politseiohvitsere armee suunamiseks Rjazani teele. Ta räägib, et jätab kahetsusega Moskva maha. Majesteet! Kutuzovi tegu otsustab pealinna ja Teie riigi saatuse. Venemaa võpatab, kui kuuleb linna

---

[1] angiini
[2] Hispaania kuninganna ihuarst
[3] kaastundevisiitide

loovutamisest, kuhu on koondatud Venemaa suurus ja kus puhkab Teie esivanemate põrm. Ma järgnen armeele. Ma olen kõik välja vedanud, mul jääb ainult nutta oma isamaa saatuse pärast.»

Selle ettekande saamise järel saatis keiser Kutuzovile vürst Volkonskiga järgmise reskripti:

«Vürst Mihhail Ilarionovitš! 29. augustist saadik pole mul Teilt mingeid teateid. 1. septembril aga sain Moskva ülemjuhatajalt Jaroslavli kaudu kurva sõnumi, et Te olete otsustanud armeega Moskva maha jätta. Võite ise kujutleda, kuidas see sõnum minusse mõjus, ja Teie vaikimine suurendab mu imestust. Saadan selle kirjaga kindraladjutant vürst Volkonski, et kuulda Teilt armee seisukorrast ja põhjustest, mis Teid sundisid nii kurba otsust tegema.»

III

Üheksandal päeval pärast Moskva mahajätmist jõudis Peterburi Kutuzovi saadik ametliku teatega Moskva loovutamisest. Selleks saadikuks oli prantslane Michaud, kes ei osanud vene keelt, kuid *quoique étranger, Russe de coeur et d'âme*[1], nagu ta enda kohta ise ütles.

Keiser võttis saadiku kohe vastu oma kabinetis Kamennõi Ostrovi lossis. Michaud, kes polnud enne sõda Moskvat üldse näinud ega osanud vene keelt, tundis end siiski liigutatuna, kui ta ilmus *notre très gracieux souverain*'i[2] ette (nagu ta kirjutas) teatega Moskva põlemisest, *dont les flammes éclairaient sa route*[3].

Kuigi härra Michaud' *chagrin*'i[4] allikaks pidi olema midagi muud kui see, millest tulenes venelaste südamevalu, oli tal nii kurb nägu, kui ta keisri kabinetti juhatati, et keiser temalt otsekohe küsis:

«M'apportez-vous de tristes nouvelles, colonel?»

[1] ehkki välismaalane, kuid venelane südamelt ja hingelt
[2] meie väga armulise valitseja
[3] mille leegid valgustasid tema teed.
[4] kurvastuse

«Bien tristes, sire,» vastas Michaud ohates ja silmi langetades, *«l'abandon de Moscou.»*

«Aurait-on livré mon ancienne capitale sans se battre?»[1] küsis keiser kiiresti, äkki näost punaseks minnes.

Michaud tegi aupaklikult teatavaks, mis Kutuzov oli käskinud teatavaks teha, — nimelt seda, et Moskva all võidelda polnud võimalik ja et kuna jäi valida, kas kaotada armee ja Moskva või ainult Moskva, siis pidi feldmarssal valima viimase.

Keiser kuulas vaikides, ilma et oleks Michaud'le otsa vaadanud.

«L'ennemi est-il entré en ville?»[2] küsis ta.

«Oui, sire, et elle est en cendres à l'heure qu'il est. Je l'ai laissée toute en flammes,»[3] ütles Michaud julgelt. Kuid keisrile pilku heites kohkus Michaud selle üle, mis ta oli teinud. Keiser hingas raskelt ning kiiresti, ta alumine huul värises ja ilusad sinised silmad niiskusid äkki pisaraist.

Kuid see kestis ainult hetke. Keiser tõmbas äkki kulmud kortsu, otsekui endale ette heites oma nõrkust, tõstis pea ja pöördus kindlal häälel Michaud' poole:

«Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive,» ütles ta, *«que la providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes ses volontés; mais dites-moi, Michaud, comment avez-vous laissé l'armée, en voyant ainsi, sans coup férir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du découragement?...»*[4]

Nähes, et tema *très gracieux souverain* oli rahunenud, rahunes ka Michaud, kuid keisri otsesele olulisele küsi-

[1] Kas toote mulle kurbi sõnumeid, kolonel?
Väga kurbi, majesteet: Moskva mahajätmisest.
Kas tõesti loovutati minu vana pealinn ilma võitluseta?
[2] Kas vaenlane tuli linna?
[3] Jah, majesteet, ja praegu on linn tuhaks muutunud. Minust jäi ta üleni leekidesse,
[4] Ma näen, kolonel, kõigest, mis toimub, et saatus nõuab meilt suuri ohvreid... Ma olen valmis alistuma tema tahtmisele. Aga öelge mulle, Michaud, missugusena jäi teist maha armee, kes niiviisi ilma vastupanuta loovutas minu vana pealinna? Kas te ei märganud meeleolu langust?

musele, mis nõudis ka otsest vastust, ei jõudnud ta veel vastust valmis mõelda.

«Sire, me permettrez-vous de vous parler franchement en loyal militaire?»[1] küsis ta, et aega võita.

«Colonel, je l'exige toujours,» ütles keiser. *«Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est.»*[2]

«Sire!» ütles Michaud põgusa, vaevalt märgatava naeratusega huultel, olles jõudnud oma vastuse valmis mõelda kerge ning aupakliku *jeu de mots*[3] kujul. *«Sire! j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, effrayante . . .»*[4]

«Comment ça?» katkestas keiser teda, karmilt kulmu kortsutades. *«Mes Russes se laisseront-ils abattre par le malheur . . . Jamais! . . .»*[5]

Seda Michaud just ootaski, et vahele pista oma sõnademängu.

«Sire,» ütles ta kelmika aupaklikkusega, *«ils craignent seulement que Votre Majesté par bonté de coeur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils brûlent de combattre,»* rääkis vene rahva volinik, *«et de prouver à Votre Majesté par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont devoués . . .»*[6]

«Ah!» lausus keiser rahustatult ja silmade sõbralikult särades ning lõi Michaud'le õlale. *«Vous me tranquillisez, colonel.»*[7]

Keiser langetas pea ja vaikis natuke aega.

---

[1] Majesteet, kas lubate mul rääkida avameelselt, nagu on kohane ausale sõjaväelasele?

[2] Kolonel, ma nõuan seda alati. Ärge varjake minu eest midagi, ma tahan tingimata teada, kuidas asi on.

[3] sõnademängu

[4] Majesteet! Minust jäi kogu armee ülemustest kuni viimase sõdurini, ilma erandita, hirmsasse, kohutavasse kartusesse . . .

[5] Kuidas nii? Kas minu venelased lasevad ennast õnnetusest masendada . . . Ei iialgi! . . .

[6] Majesteet, nad kardavad ainult seda, et te oma südame headusest lasete end veenda rahu tegema. Nad põlevad soovist võidelda ja oma elu ohverdades tõendada teie kõrgusele, kui väga ustavad nad on teile . . .

[7] Ah, te rahustate mind, kolonel.

«Eh bien, retournez à l'armée,» ütles ta, end kogu oma pikkuses sirgu ajades ja lahke ning majesteetliku žestiga Michaud' poole pöördudes, *«et dites à nos braves, dites à tous mes bons sujets partout où vous passerez, que quand je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai, moimême, à la tête de ma chère noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'à la dernière ressource de mon empire. Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent,»* rääkis keiser, üha enam vaimustudes. *«Mais si jamais il fut écrit dans les décrets de la divine providence,»* ütles ta, oma kauneid, mahedaid ja tundeliselt säravaid silmi taeva poole tõstes, *«que ma dynastie dût cesser de régner sur le trône de mes ancêtres, alors, après avoir épuisé tous les moyens qui sont en mon pouvoir, je me laisserai croître la barbe jusqu'ici* (keiser näitas käega keset rinda), *et j'irai manger des pommes de terre avec le dernier de mes paysans plutôt, que de signer la honte de ma patrie et de ma chère nation, dont je sais apprécier les sacrifices . . .»*[1]

Öelnud erutatud häälega need sõnad, pöördus keiser äkki ümber, otsekui tahtes Michaud' eest varjata oma silmadesse valgunud pisaraid, ja läks kabineti kaugemasse ossa. Ta seisis seal mõne silmapilgu, tuli siis pikkade sammudega tagasi Michaud' juurde ja pigistas tugevasti tema käsivart allpool küünarnukki. Keisri ilus, leebe nägu punetas ja silmad leegitsesid otsustavusest ning vihast.

«Colonel Michaud, n'oubliez pas ce que je vous dis ici: peut-être qu'un jour nous le rappellerons avec plaisir . . . Napoléon ou moi,» ütles keiser oma rinda puu-

---

[1] Noh, minge tagasi armee juurde ja ütelge meie vapratele, ütelge kõigile mu tublidele alamatele igal pool, kust te läbi lähete, et kui mul ei ole enam ühtki soldatit, siis astun ma ise oma armsa aadli ja heade talupoegade etteotsa ja kasutan ära oma riigi viimsed vahendid. Neid on rohkem, kui mu vaenlased arvavad. Kui aga jumaliku ettenägemise seadustes peaks kirjutatud olema, et meie dünastia lakkab valitsemast oma esivanemate troonil, siis, olles tühjaks ammutanud kõik minu käsutuses olevad vahendid, kasvatan endale sestsaadik habeme ja lähen ennem kartuleid sööma kõige viimasega oma talupoegade seast, kui ma alla kirjutan oma isamaa ja oma kalli rahva häbile, kelle ohvreid ma oskan hinnata . . .

dutades. *«Nous ne pouvons plus régner ensemble. J'ai appris à le connaître, il ne me trompera plus . . .»*[1]

Keiser jäi süngestudes vait. Neid sõnu kuuldes ja keisri silmis kindla otsustavuse ilmet nähes tundis Michaud — *quoique étranger, mais Russe de coeur et d'âme* — sel pühalikul hetkel end *enthousiasmé par tout ce qu'il venait d'entendre*[2] (nagu ta hiljem rääkis), ja ta väljendas järgmiste sõnadega niihästi omaenda kui ka vene rahva tundeid, kelle volinikuks ta end pidas.

«Sire!» ütles ta. «Votre Majesté signe dans ce moment la gloire de sa nation et le salut de l'Europe!»[3]

Pead langetades laskis keiser Michaud'l minna.

IV

Meile, kes me tol ajal ei elanud, tundub tahtmatult, et siis, kui Venemaa oli poolenisti vallutatud, kui Moskva elanikud põgenesid kaugemaisse kubermangudesse ja kui malev tõusis maleva järel isamaad kaitsma, — et siis kõik venelased, noored ja vanad, muud ei teinudki kui ohverdasid ennast, päästsid isamaad või nutsid tema hukkumise pärast. Tolleaegsed jutustused ja kirjeldused räägivad kõik eranditult ainult venelaste eneseohverdusest, isamaa-armastusest, meeleheitest, murest ja kangelaslikkusest. Tegelikult see aga nii ei olnud. Meile see vaid näib nii, sest me näeme minevikust ainult tolle aja üldist ajaloolist huvi ega näe kõiki neid isiklikke, inimlikke huvisid, mis inimestel olid olemas. Tegelikult aga on need käesoleva hetke isiklikud huvid sedavõrd tähtsamad üldistest huvidest, et nende tagant pole üldist huvi iialgi tunda (isegi mitte märgata). Enamik tolle aja inimesi ei pööranud üldisele asjade käigule mingit tähelepanu, vaid laskis end juhtida

[1] Kolonel Michaud, ärge unustage, mis ma teile siin ütlen: võib-olla tuletame seda kord mõnuga meelde... Kas Napoleon või mina. Me ei saa enam koos valitseda. Ma olen õppinud teda tundma, ta ei peta mind enam...

[2] vaimustatuna kõigest, mis ta äsja oli kuulnud.

[3] Majesteet! Te kirjutate praegusel hetkel alla oma rahva kuulsusele ja Euroopa pääsemisele!

üksnes käesoleva hetke isiklikest huvidest. Ja need inimesed olidki tolle aja kõige kasulikumaiks tegelasteks.

Need aga, kes püüdsid mõista asjade üldist käiku ja tahtsid sellest eneseohverduse ning kangelaslikkusega osa võtta, need olid kõige kasutumad ühiskonnaliikmed. Nad nägid kõike pahupidi, ja kõik, mis nad asja kasuks tegid, osutus kasutuks rumaluseks, nagu Pierre'i ja Mamonovi polgud, kes Vene külasid riisusid; nagu lõuendinarmad, mida daamid näppisid ja mis iialgi haavatuteni ei jõudnud, jne. Isegi need, kes targutada ja oma tundeid väljendada armastades kõnelesid Venemaa tõelisest seisukorrast, kandsid oma juttudes tahtmatult kas teeskluse ja vale või asjatu hukkamõistmise ja viha pitserit inimeste vastu, keda süüdistati selles, milles keegi ei saanud süüdi olla. Ajaloolistes sündmustes on hea ja kurja tundmise puu vilja maitsmise keeld kõige ilmsem. Ainult ebateadlik tegutsemine kannab vilja, ja inimene, kes etendab ajaloolises sündmuses mingit osa, ei mõista iialgi selle tähendust. Kui ta katsub seda mõista, jääb see katse viljatuks.

Tol ajal Venemaal toimuva sündmuse tähendus oli seda vähem märgatav, mida lähemalt inimene selles kaasa tegutses. Peterburis ja Moskvast eemal olevais kubermangudes nutsid daamid ja maakaitseväelasemundrit kandvad mehed Venemaa ja pealinna pärast ja rääkisid eneseohverdamisest jne., kuid armees, mis taganes Moskva taha, peaaegu ei räägitud ega mõeldudki Moskvast, ja Moskva hiiglatulekahju vaadates ei vandunud keegi kättemaksu prantslastele, vaid mõeldi järgmisest palgapäevast, järgmisest peatuskohast, markitandist Matrjoškast ja muust seesugusest.

Nikolai Rostov võttis ilma igasuguse eneseohverduse eesmärgita, juhuslikult, kuna ta sõja puhkedes juhtus teenistuses olema, lähedalt ja kestvalt osa isamaa kaitsmisest ning vaatas seepärast ilma meeleheite ja süngete targutusteta sellele, mis siis Venemaal toimus. Kui talt oleks küsitud, mis ta mõtleb Venemaa praegusest seisukorrast, siis oleks ta öelnud, et tema asi pole mõtelda, et selleks on olemas Kutuzov ja teised; aga et ta on kuulnud, et komplekteeritakse polkusid ja et arvatavasti kestab võitlus veel kaua, ja et praeguses olukorras

poleks ime, kui ta paari aasta pärast saaks polguülemaks.

Kuna ta niiviisi asjale vaatas, siis võttis ta teate enda komandeerimisest Voroneži, diviisile hobuseid ostma, vastu mitte ainult ilma kurvastuseta selle üle, et talt võimalus võetakse viimasest heitlusest osa võtta, vaid suurima heameelega, mida ta ei varjanud ja millest tema kaaslased väga hästi aru said.

Mõni päev enne Borodino lahingut sai Nikolai raha ning dokumendid ja sõitis husaare ette saates posthobustel Voroneži.

Ainult see, kes seda ise on kogenud, s. t. kes on mitu kuud vahetpidamata viibinud sõja ning lahingu õhkkonnas, võib mõista naudingut, mida tundis Nikolai, kui ta välja jõudis piirkonnast, kuhu väed ulatusid oma hobusemoona hankimistega, toidumoona vedudega, hospidalidega; kui ta ilma soldatiteta, furgoonideta, laagri räpaste jälgedeta nägi külasid talumeeste ja -naistega, mõisamaju, välju kariloomadega, postijaamahooneid tukkuvate jaamaülematega. Ta tundis niisugust rõõmu, nagu oleks ta kõike seda näinud esimest korda. Eriti kaua panid teda imestama ja tegid talle rõõmu naised — noored, elujõulised naised, kellest igaühe järel ei jookснud kümmekond lipitsevat ohvitseri ja kes olid rõõmsad ning meelitatud sellest, et läbisõitev ohvitser nendega naljatas.

Kõige rõõmsamas meeleolus jõudis Nikolai öösel Voroneži võõrastemajja, tellis kõike seda, millest ta armees oli kaua ilma olnud, ja sõitis järgmisel päeval, kui oli lõua hoolikalt puhtaks ajanud ja paraadmundri, mida ta polnud enam ammu kandnud, selga tõmmanud, end ülemustele esitlema.

Maakaitseväe ülemaks oli tsiviilkindral, vana mees, kes oma sõjaväelisest ametikohast ja auastmest ilmselt lõbu tundis. Ta võttis Nikolai pahuralt vastu (arvates selle olevat sõjaväelise omaduse) ja küsitles teda tähtsalt, nagu oleks tal selleks õigus ning nagu arutaks ta üldist asjade käiku, heaks kiites ja mitte heaks kiites. Nikolai oli nii rõõmus, et see kõik tegi talle ainult nalja.

Maakaitseväe ülema juurest sõitis ta kuberneri

juurde. Kuberner oli väike, elavaloomuline mehike, väga lahke ja lihtne. Ta juhtis Nikolai tähelepanu neile hobusekasvandustele, kust ta võis hobuseid saada, soovitas talle parisnikku linnas ja mõisnikku kahekümne versta kaugusel linnast, kelledel olid kõige paremad hobused, ja lubas igasugust kaasabi.

«Te olete krahv Ilja Andrejevitši poeg? Minu naine oli suur sõber teie emaga. Neljapäeviti käiakse minu pool koos. Täna on neljapäev, palun astuge päris koduselt sisse,» ütles kuberner teda ära saates.

Otse kuberneri juurest tulles võttis Nikolai posthobused, pani vahtmeistri istuma enda kõrvale ja kihutas kahekümne versta taha mõisniku juurde hobusekasvandusse. Voronežis viibimise esimestel päevadel tundus Nikolaile kõik lõbus ja kerge; kõik edenes tal hästi ning jõudsasti, nagu ikka, kui inimene ise on heas meeleolus.

Mõisnik, kelle juurde Nikolai tuli, oli vana poissmehest ratsaväelane, hobustetundja, kütt, vaibatöökoja, saja-aastase zapekanka, vana ungari veini ja toredate hobuste omanik.

Nikolai ostis ilma pikema jututa kuue tuhande eest seitseteist valitud (nagu ta ütles) täkku, et nendega uhkeldada. Olles lõunatanud ja natuke ülearu ungari veini joonud, suudles Rostov mõisnikku, kellega nad olid juba sinasõpradeks saanud, ja kihutas väga viletsat teed mööda kõige lõbusamas meeleolus tagasi, ühtelugu postipoissi tagant kiirustades, et kuberneri juurde koosviibimisele jõuda.

Pärast seda kui ta oli ümber riietunud, end lõhnastanud ja endale külma vett pähe valanud, ilmus Nikolai kuberneri juurde — küll natuke hilja, kuid valmismõeldud fraasiga: *«Vaut mieux tard que jamais.»*[1]

See polnud ball ega olnud öeldud, et on ette nähtud tants; kuid kõik teadsid, et Katerina Petrovna hakkab klavikordil valsse ja ekosseese mängima ning et tantsitakse, ja kõik tulid seda arvestades balliriietuses.

Elu kubermangulinnades oli 1812. aastal täpselt samasugune nagu alati, ainult selle vahega, et paljude

[1] Parem hilja kui mitte kunagi.

rikaste Moskva perekondade saabumise tõttu oli linnas rohkem elevust ja et samuti kui kõiges muuski, mis tol ajal Venemaal toimus, oli märgata mingit erilist laia joont — las käia, meile on kõik tühi asi — ning et seda labast juttu, mis inimeste vahel on paratamatult vajalik ja mida enne aeti ilmast ning ühistest tuttavatest, aeti nüüd Moskvast, sõjaväest ja Napoleonist.

Kuberneri juurde kogunenud seltskond oli parim Voronežis.

Daame oli väga palju, ei puudunud ka mõned Nikolai tuttavad Moskvast. Meeste hulgas aga polnud kedagi, kes vähegi oleks võinud võistelda Georgi kavaleri, hobustemuretseja-husaari ja ühtlasi heasüdamliku ning hästikasvatatud krahv Rostoviga. Meeste hulgas viibis ka keegi vangilangenud itaallane — prantsuse armee ohvitser, ja Nikolai tundis, et selle vangilangenu juures olek suurendas veelgi tema kui vene kangelase tähtsust. See vangilangenu oli otsekui trofee. Nikolai tundis seda ja talle näis, et kõik teised vaatasid itaallasele samuti, ja ta oli selle ohvitseri vastu väärikalt ning tagasihoidlikult lahke.

Niipea kui Nikolai oma husaarimundris sisse astus, levitades enda ümber lõhnaõli ja veini lõhna, ning ise ütles ja kuulis mitu korda endale öeldavat: *vaut mieux tard que jamais,* koguneti kohe ta ümber. Kõik pilgud pöördusid tema poole ja ta tundis otsekohe, et oli sattunud kubermangulinnas kohasesse ja talle alati meeldinud, kuid nüüd kauase loobumise tõttu oma mõnuga joobnustavasse üldise lemmiku seisundisse. Mitte ainult postijaamas, sissesõiduhoovides ja mõisniku vaibatöökojas polnud tema tähelepanust meelitatud tüdrukuid, vaid ka siin, kuberneri piduõhtul leidus (nagu Nikolaile näis) lõpmatu hulk noorukesi daame ja nägusaid neiusid, kes aina kärsitult ootasid, et Nikolai neile tähelepanu pööraks. Daamid ja neiud edvistasid temaga, ja vanad hakkasid kohe esimesest päevast muretsema, kuidas seda uljast husaari-võrukaela naita ja taltsaks teha. Viimaste hulgas oli ka kuberneri naine, kes kohtles Rostovi nagu lähedast sugulast ning kõnetas teda: «*Nicolas*» ja «sina».

Katerina Petrovna hakkas tõepoolest valsse ja ekos-

seese mängima, ning algas tants, kus Nikolai kogu kubermangulinna seltskonda oma osavusega veel rohkem kütkestas. Ta pani koguni kõiki oma erilise, vaba tantsimisviisiga imestama. Nikolai ise pani ka natuke imeks oma tantsimisviisi sel õhtul. Moskvas ei tantsinud ta ialgi nii ja seesugune liiga vaba tantsimisviis oleks ta meelest olnud isegi ebaviisakas ja *mauvais genre*[1]; siin aga tundis ta vajadust neid kõiki imestama panna millegi ebatavalisega, millegi niisugusega, millele nad pidid vaatama kui pealinnades tavalisele, kuid neile provintsis alles tundmatule.

Kogu õhtu jooksul pühendas Nikolai kõige rohkem tähelepanu sinisilmalisele, täidlasele ja nägusale blondiinile, ühe kubermanguametniku naisele. Lõbutsemishoogu sattunud noormeeste naiivse veendumusega, et teiste meeste naised on loodud nende jaoks, ei eemaldunud Rostov sellest daamist ja kohtles tema meest sõbralikult, natuke vandeseltslaslikult, justkui oleksid nad teadnud, ehkki nad sellest ei rääkinud, kui suurepäraselt nad sobivad, s. t. Nikolai selle mehe naisega. Mees nähtavasti siiski ei jaganud seda veendumust ja püüdis Rostovi kohelda süngelt. Kuid Nikolai heasüdamlik naiivsus oli nii piiritu, et mees mõnikord tahtmatult alistus Nikolai lõbusa tuju mõjule. Koosviibimise lõpu poole aga, sedamööda, kuidas naise nägu muutus ikka punetavamaks ja elavamaks, muutus mehe nägu ikka nukramaks ja soliidsemaks, nagu oleks neil kahe peale olnud ühine elevuse hulk ja nagu oleks see mehes kahanenud sedamööda, kuidas see naises suurenes.

V

Nikolai istus, lakkamatu naeratus näol, pisut looka tõmbunult tugitoolis ja rääkis blondiini lähedale kummardudes talle komplimente mütoloogia ainetel.

Muutes väledalt oma pinguletõmmatud ratsapükstes jalgade asendit, levitades endast parfüümi lõhna ja imetledes niihästi oma daami kui ka iseennast ja oma

[1] halb toon:

jalgade kauneid vorme pinguletõmmatud pükstes, rääkis Nikolai blondiinile, et ta tahab siin, Voronežis, röövida ühe daami.

«Kelle?»

«Veetleva, jumaliku daami. Silmad on tal (Nikolai vaatas oma jutukaaslasele otsa) helesinised, suu nagu korall, nahk õrnvalge... (ta vaatas daami õlgadele) ja kuju nagu Dianal...»

Daami mees astus nende juurde ja küsis naiselt sünge näoga, millest ta räägib.

«Aa! Nikita Ivanõtš,» ütles Nikolai, viisakalt püsti tõustes. Ja otsekui soovides, et Nikita Ivanõtš osa võtaks tema naljadest, hakkas ta ka temale rääkima oma kavatsusest üht blondiini röövida.

Mees naeratas tusaselt, naine rõõmsalt. Heasüdamlik kuberneriproua astus laitva ilmega nende juurde.

«Anna Ignatjevna tahab sind näha, *Nicolas,*» ütles ta, hääldades sõnu «Anna Ignatjevna» niisuguse tooniga, et Rostovile oli kohe selge, et Anna Ignatjevna on väga tähtis daam. «Lähme, *Nicolas.* Sa ju lubasid end niiviisi nimetada?»

«Oo jaa, *ma tante.* Kes see siis on?»

«Anna Ignatjevna Malvintseva. Ta kuulis sinust oma õetütrelt, kelle sa päästsid... Aimad?»

«Või ma neid vähe olen päästnud!» ütles Nikolai.

«Tema õetütar, vürstitar Bolkonskaja. Ta on tädiga siin Voronežis. Ohoo, kuidas sa punastasid! Kas ehk?...»

«Pole mõtelnudki punastada, jätke, *ma tante.*»

«Hea küll, hea küll... Oo, missugune sa oled!»

Kuberneriproua viis ta helesinise mütsikesega pika ja väga paksu vana daami juurde, kes oli parajasti lõpetanud oma kaardipartii kõige tähtsamate isikutega linnas. See oli Malvintseva, vürstitar Marja emapoolne tädi, rikas lasteta lesk, kes elas alaliselt Voronežis. Ta seisis ja õiendas oma kaardimänguarvet. Kui Rostov tema juurde astus, tõmbas Malvintseva silmad karmilt ning tähtsalt vidukile, vaatas noormehele näkku ja jätkas tõrelemist kindraliga, kes oli temalt võitnud.

«Rõõmustan väga, mu armas,» ütles ta, Nikolaile kätt sirutades. «Palun minu poole sisse astuda.»

Vestelnud vürstitar Marjast ja tema kadunud isast,

keda Malvintseva nähtavasti ei sallinud, ja küsitlenud, mis Nikolai teadis vürst Andreist, kes nähtavasti samuti polnud tema armualune, laskis tähtis vana daam tal minna, korrates kutset end külastada.

Nikolai lubas seda teha ja punastas jälle, kui Malvintsevaga hüvasti jättis. Kui nimetati vürstitar Marjat, tundis Rostov talle endalegi arusaamatut häbelikkust ja koguni hirmu.

Malvintseva juurest eemaldudes tahtis Rostov tantsijate hulka tagasi minna, kuid väike kuberneriproua pani oma täidlase käe Nikolai varrukale, ütles, et tal on tarvis temaga rääkida, ja viis ta diivanituppa, kust sealviibijad kohe väljusid, et kuberneriprouat mitte segada.

«Tead, *mon cher,*» ütles kuberneriproua tõsise ilmega väikesel heasüdamlikul näol, «see oleks sulle sobiv partii. Kas tahad, ma hakkan sulle kosjasobitajaks?»

«Kellest te räägite, *ma tante?*» küsis Nikolai.

«Vürstitarist. Katerina Petrovna ütleb, et Lilii, aga minu arvates ei, — vürstitar. Kas tahad? Olen kindel, et sinu *maman* oleks tänulik. Tõesti, missugune suurepärane neiu! Ja ta pole sugugi nii näotu.»

«Sugugi mitte,» ütles Nikolai otsekui solvudes. «Mina, *ma tante,* ei tüki sugugi vägisi ega keeldu millestki, nagu õige soldat kunagi,» ütles Rostov, enne kui ta jõudis järele mõelda, mis ta räägib.

«Pea siis meeles: see pole nali.»

«Muidugi mitte!»

«Jaa, jaa,» ütles kuberneriproua, justkui iseendaga rääkides. «Ja mis veel, *mon cher, entre autre. Vous êtes trop assidu auprès de l'autre, la blonde.*[1] Mehest on juba kahju, tõepoolest...»

«Ah ei, me oleme temaga sõbrad,» ütles Nikolai lihtsameelselt: tal ei tulnud pähegi, et ajaviide, mis temale nii lõbus oli, võiks kellelegi mittelõbus olla.

«Missuguse rumaluse ma ometi ütlesin kuberneriprouale!» meenus Nikolaile äkki õhtusöögi ajal. «Ta hakkabki sobitama, — aga Sonja?...» Ja kuberneriprouaga

[1] mu sõber, muuseas. Sa teed liiga palju tegemist tolle blondiiniga.

jumalaga jättes, kui too talle naeratades veel kord ütles: «Noh, pea siis meeles,» — viis Nikolai ta kõrvale:

«Teate mis. Tõtt öelda, *ma tante . . .*»

«Mis, mis on, mu sõber? Tule, istume siia.»

Nikolai tundis äkki tahtmist ja vajadust avaldada kõik oma salajased mõtted (need, millest ta poleks rääkinud ei emale, õele ega sõbrale) sellele peaaegu võõrale naisele. Hiljem, kui Nikolai mõtles sellele mitte millegagi esilekutsutud, seletamatule avameelsusehoole, millel aga tema suhtes olid väga tähtsad tagajärjed, näis talle (nagu see inimestele alati näib), et lihtsalt rumal tuhin tuli peale; ometi olid sel avameelsusehool ühes teiste tühiste sündmustega määratu suured tagajärjed temale ja kogu ta perekonnale.

«Lugu on nii, *ma tante. Maman* otsib mulle juba ammu rikast pruuti. Kuid mulle on vastik see mõtegi — abielluda raha pärast.»

«Oo jaa, saan aru,» ütles kuberneriproua.

«Kuid vürstitar Bolkonskaja, see on teine asi. Esiteks, ma ütlen teile tõtt, ta meeldib mulle väga, on mulle südame järgi, ja peale selle on mul pärast seda, kui ma teda kohtasin niisuguses seisukorras, kummalisel kombel sageli pähe tulnud: see on saatus. Sest mõtelge: *maman* on seda ammugi kavatsenud, kuid varem ei juhtunud ma teda kohtama. Ikka juhtus nii, et me ei saanud kokku. Ja sel ajal, kui mu õde Nataša oli tema venna pruut, — siis poleks ma ju saanud mõeldagi temaga abiellumisele. Pidin ma teda kohtama just siis, kui Nataša pulmadest asja ei saanud . . . noh, ja siis kõik muu . . . Ja siis veel. Ma pole sellest kellelegi rääkinud ega räägi. Ainult teile.»

Kuberneriproua pigistas tänulikult tema küünarnukki.

«Te tunnete Sophie'd, mu täditütart? Ma armastan teda, ma lubasin temaga abielluda ja abiellungi . . . Näete siis, et sellest asjast ei saa juttugi olla,» ütles Nikolai kohmetult ja punastades.

«Mon cher, mon cher, kuidas sa ometi arutad! Sophie'l ei ole ju midagi, aga sa ise rääkisid, et su isa rahaasjad on väga halvad. Ja sinu *maman?* See tapab ta, — esiteks. Teiseks Sophie, kui tal südant on, — missugune elu teda ootab? Ema on meeleheitel, rahaasjad korrast

ära . . . Ei, *mon cher,* sina ja Sophie peate sellest aru saama.»

Nikolai vaikis. Tal oli meeldiv kuulata neid järeldusi.

«Siiski, *ma tante,* see pole võimalik,» ütles ta vähese vaikimise järel ohates. «Ja kas vürstitar mulle tulebki? Pealegi on tal leinaaeg. Kas võib sellele mõelda!»

«Kas sa siis arvad, et ma sind kohe praegu paari panen. *Il y a manière et manière,*»[1] ütles kuberneriproua.

«Milline kosjamoor te küll olete, *ma tante . . .*» ütles *Nicolas.* tema väikest täidlast kätt suudeldes.

VI

Kui vürstitar Marja pärast Rostoviga kokkujuhtumist Moskvasse jõudis, leidis ta sealt oma vennapoja ühes kasvatajaga ja kirja vürst Andreilt, kes neile ette kirjutas nende marsruudi Voroneži, tädi Malvintseva juurde. Ümberkolimise mured, rahutus venna pärast, elu korraldamine uues majas, uued näod, vennapoja kasvatamine, — kõik see lämmatas vürstitar Marja hinges selle kiusatusega sarnaneva tunde, mis teda piinas isa haiguse ajal ja pärast isa surma, eriti aga pärast kohtumist Rostoviga. Ta oli kurb. Mulje, mille jättis isa surm ja mis ta hinges liitus Venemaa hukkumisega, muutus ikka tunduvamaks nüüd, kus sellest ajast oli möödunud kuu aega rahuliku elu tingimustes. Ta oli ärevil: mõte hädaohtudest, milles viibis ta vend — ainus lähedane inimene, kes talle oli jäänud, piinas teda lakkamatult. Talle tegi muret vennapoja kasvatamine, milleks ta end alati mittesobiva tundis olevat; aga oma südamepõhjas oli ta rahul iseendaga, teadmise tõttu, et ta oli endas maha surunud Rostovi ilmumisel pead tõstnud isiklikud unistused ja lootused.

Kui kuberneriproua järgmisel päeval pärast oma külalisõhtut Malvintseva juurde tuli ja tädile oma kavatsustest rääkis (mööndes, et praeguses olukorras muidugi ei või mõeldagi vormilisest kosimisest, aga et siiski võiks noored inimesed kokku viia, et nad teineteist tund-

[1] Kõigel on oma viis.

ma õpiksid) ja kui ta tädilt heakskiitmist leides hakkas vürstitar Marja kuuldes rääkima Rostovist, kiites teda ning jutustades, kuidas ta punastas, kui nimetati vürstitari, — siis tegi see vürstitar Marjale mitte rõõmu, vaid valu: tema sisemist rahulolu polnud enam olemas, ja jälle tärkasid soovid, kahtlused, etteheited ja lootused.

Kahe päeva jooksul, mis möödusid selle teate saamisest kuni Rostovi külaskäiguni, mõtles vürstitar Marja lakkamatult, kuidas käituda Rostovi suhtes. Kord otsustas ta, et ta ei lähe võõrastetuppa, kui Rostov tädi juurde tuleb, et tal ei ole sügava leina tõttu sünnis külalisi vastu võtta; kord mõtles ta, et see oleks ebaviisakas pärast seda, mis Rostov tema heaks on teinud; kord tuli tal mõttesse, et tädil ja kuberneriproual on mingid kavatsused tema ja Rostovi suhtes (nende pilgud ja sõnad näisid mõnikord seda oletust kinnitavat); kord ütles ta endale, et ainult tema oma pahelisuses võib neist seda arvata: nad peaksid ju ometi teadma, et niisugune kosjasobitus tema seisukorras, kui ta veel pole leinaloori kõrvale heitnud, oleks solvav niihästi temale kui ka ta isa mälestusele. Oletades, et ta tuleb Rostovi juurde võõrastetuppa, püüdis vürstitar Marja kujutleda sõnu, mis Rostov talle ütleb ja mis tema ütleb Rostovile; ja kord näisid need sõnad talle põhjendamatult külmadena, kord liiga tähendusrikastena. Kõige enam aga kartis ta selle kohtumise puhul kohmetust, mis, nagu ta tundis, pidi teda valdama ja reetma, niipea kui ta Rostovi näeb.

Aga kui pühapäeval pärast jumalateenistust teener võõrastetoas teatas, et saabus krahv Rostov, siis ei ilmutanud vürstitar kohmetust; ainult kerge puna tõusis ta põskedele ja silmad lõid särama uues kiirguses.

«Kas te juba nägite teda, tädike?» küsis vürstitar Marja rahuliku häälega ega teadnud isegi, kuidas ta sai väliselt nii rahulik ja loomulik olla.

Kui Rostov tuppa astus, langetas vürstitar hetkeks pea, otsekui külalisele aega andes tädi teretada, ja siis, just samal ajal, kui Nikolai tema poole pöördus, tõstis ta pea ja vaatas talle säravate silmadega vastu. Rõõmsalt naeratades kergitas ta end väärika ning graatsilise liigutusega istmelt, sirutas noormehele oma peene, õrna käe ja hakkas rääkima häälega, milles esmakordselt

kuuldus uusi naiselikke rinnatoone. M-lle Bourienne, kes viibis samuti võõrastetoas, vaatas vürstitar Marjat nõutu imestusega. Ehkki ta ise oli osav edvistaja, poleks ka tema saanud paremini kavaldada kohtumisel mehega, kellele oli tarvis meeldida.

«Kas sobib talle must värv nii hästi või on ta tõesti nii palju ilusamaks muutunud, ja mina pole märganud. Ja mis peaasi — niisugune taktitunne ja graatsia!» mõtles m-lle Bourienne.

Kui vürstitar Marja oleks sel silmapilgul võimeline olnud mõtlema, siis oleks ta veel rohkem kui m-lle Bourienne imestanud endas toimunud muutuse üle. Sellest hetkest peale, kui ta nägi seda meeldivat ja armast nägu, võttis temas võimust mingi uus elujõud, mis sundis teda rääkima ning tegutsema tema tahtest sõltumata. Sellest silmapilgust, kui Rostov sisse astus, oli ta nägu äkki muutunud. Nagu kirjuks maalitud ja väljalõigetega kaunistatud külgedega laternas tule süütamisel äkki ootamatu ja hämmastava iluga nähtavale tuleb see keeruline, meisterlik kunstipärane töö, mis varem näis rohmakas, tuhm ja mõttetu, nii muutus äkki vürstitar Marja nägu. Esimest korda tungis esile kogu see puhas vaimne, sisemine töö, mis oli seni olnud ta elu sisuks. Kogu ta sisemine endaga rahulolematu töö, ta kannatused, tung headuse poole, alistumine, armastus, eneseohverdus, — kõik see helkis nüüd ta kiirgavais silmades, kerges naeratuses, igas ta õrna näo joones.

Rostov nägi seda kõike niisama selgesti, nagu oleks ta teadnud kogu tema elu. Ta tundis, et see olend tema ees oli hoopis teistsugune, parem kui kõik need, keda ta seni oli kohanud, ja mis peaasi, parem kui ta ise.

Vestlus oli väga lihtne ja tühine. Nad rääkisid sõjast, tahtmatult liialdades oma kurvastusega sel puhul, nagu kõik teisedki; rääkisid viimasest kohtumisest, kusjuures Nikolai püüdis juttu teisele teemale viia; rääkisid heasüdamlikust kuberneriprouast, Nikolai ja vürstitar Marja omastest.

Vürstitar Marja ei rääkinud vennast ja alustas teist juttu, niipea kui tädi hakkas rääkima Andreist. Oli näha, et ta võis Venemaa õnnetusest rääkida silmakirjalikult, kuid vend oli talle liiga südamelähedane ja ta ei taht-

nud ega saanud temast pealiskaudselt rääkida. Nikolai märkas seda, nagu ta üldse talle mitteomase terase tähelepanelikkusega märkas kõiki vürstitar Marja iseloomu varjundeid, mis kõik ainult kinnitasid tema veendumust, et vürstitar on hoopis eriline ja ebatavaline olend. Kui Nikolaile räägiti vürstitarist ja isegi kui ta temale mõtles, punastas ja kohmetas ta samuti nagu vürstitar Marjagi, kuid tema läheduses tundis end täiesti vabana ega rääkinud hoopiski seda, mis ta oli ette valmistanud, vaid seda, mis talle parajasti ning alati õigel ajal pähe tuli.

Oma lühikese visiidi kestel tekkinud vaikusehetkest ülesaamiseks kasutas Nikolai ära vürst Andrei väikese poja kohaloleku, nagu seda alati tehakse seal, kus on lapsi, kallistas teda ja küsis, kas ta tahab saada husaariks. Ta võttis poisikese kätele, keerutas teda lõbusalt ja vaatas vürstitar Marja poole. Heldinud, õnnelik ning arglik pilk jälgis poisikest, keda ta armastas, armastatud mehe kätel. Nikolai märkas ka seda pilku ja justkui selle tähendust mõistes punastas heameelest ning hakkas poisikest heasüdamlikult-lõbusalt suudlema.

Vürstitar Marja ei teinud leina tõttu külaskäike. Nikolai aga ei pidanud sündsaks nende pool käia; ent kuberneriproua jätkas siiski oma kosjasobitusetööd: tehes Nikolaile teatavaks, mis vürstitar Marja tema kohta head oli ütelnud, ja vastupidi, ning nõudis, et Rostov teeks vürstitar Marjale abieluettepaneku. Selleks korraldas ta noortele kokkusaamise peapiiskopi juures enne jumalateenistust.

Rostov ütles küll kuberneriprouale, et ta vürstitar Marjale mingit ettepanekut ei tee, kuid lubas siiski sõita kohtamisele.

Nagu Rostov Tilsitis ei lubanud endal kahelda selles, kas on hea see, mida kõik heaks tunnistavad, niisama valis ta ka nüüd pärast lühikest, kuid siirast võitlust katse vahel oma elu iseenda mõistuse järgi korraldada ja alandliku oludele alistumise vahel viimase ning andis end selle võimu hoolde, mis teda (nagu ta tundis) vastupandamatult kuhugi kiskus. Ta teadis, et kuna ta oli Sonjale sõna andnud, siis oleks vürstitar Marjale oma tunnete väljendamine see, mida ta nimetas alatuseks.

Ja ta teadis, et alatust ei tee ta iialgi. Aga ta teadis ka (ja mitte ainult ei teadnud, vaid tundis oma südamepõhjas), et andes end nüüd olude ja teda juhtivate inimeste võimusesse, ei tee ta midagi halba, vaid teeb koguni midagi väga-väga tähtsat, nii tähtsat, nagu ta veel iial oma elus pole teinud.

Pärast kohtumist vürstitar Marjaga jäi ta eluviis väliselt küll samasuguseks nagu enne, kuid kõik endised lõbud kaotasid ta meelest oma veetluse ja ta mõtles sageli vürstitar Marjale; aga ta ei mõtelnud temale iialgi nii, nagu ta mõtles eranditult kõigile preilidele, keda ta seltskonnas oli kohanud, — mitte nii, nagu ta kaua ja kunagi vaimustatult oli mõtelnud Sonjale. Kõigile preilidele mõtles ta, nagu peaaegu iga teinegi aus noormees, kui oma tulevasele naisele, kohaldas neile oma kujutluses kõiki abielu tingimusi: valge hommikukleit, naine teemasina juures, naise tõld, mudilased, *maman* ja *papa,* nende suhtumine Sonjasse jne., jne., ja need tulevikukujutlused valmistasid talle lõbu. Aga kui ta mõtles vürstitar Marjale, kellega teda taheti paari panna, siis ei suutnud ta kunagi midagi kujutleda nende tulevasest abielust. Kui ta seda katsuski teha, siis tuli kõik kohmakalt ja võltsilt välja. Tal hakkas ainult jube.

VII

Kohutav teade Borodino lahingust, meie kaotustest surnute ja haavatutena ja veel kohutavam teade Moskva kaotamisest jõudis Voroneži septembri keskel. Vürstitar Marja, kes teadis ainult ajalehtede kaudu venna haavatasaamisest ja kel polnud temast mingeid kindlaid teateid, kavatses, nagu Nikolai kuulis (ise ta polnud vürstitari näinud), vürst Andreid otsima sõita.

Saades teate Borodino lahingust ja Moskva mahajätmisest, ei tundnud Rostov mitte meeleheidet, viha või kättemaksuiha ja muud sellesarnast, vaid tal muutus Voronežis kõik äkki igavaks ja tüütavaks, tal oli kuidagi häbi ja piinlik. Talle tundusid silmakirjalikkudena kõik kõnelused, mida ta kuulis; ta ei teadnud, mida kõigest sellest arvata, ja tundis, et ainult polgus muutub talle

kõik jälle selgeks. Ta kiirustas hobuste ostmist lõpetama ja oli sageli ülekohtuselt äge oma teenri ja vahtmeistriga.

Mõned päevad enne Rostovi ärasõitu peeti peakirikus tänujumalateenistus vene vägede võidu puhul ja Nikolai sõitis jumalateenistusele. Ta jäi seisma kubernerist natuke tahapoole ja kuulas jumalateenistust ametisiku soliidsusega, mõeldes väga mitmesugustele asjadele. Kui jumalateenistus lõppes, kutsus kuberneriproua ta enda juurde.

«Kas nägid vürstitari?» küsis ta, osutades peaga mustas riides daamile, kes seisis kliirose taga.

Nikolai tundis vürstitar Marja kohe ära, — mitte niipalju tema profiilist, mis paistis kübara alt, kui sellest ettevaatuse, hirmu ja haletsuse tundest, mis teda otsekohe valdas. Vürstitar Marja, kes oli ilmselt oma mõtteisse süvenenud, tegi viimaseid ristimärke enne kirikust väljumist.

Nikolai vaatas imestusega ta nägu. See oli sama nägu, mida ta ennegi oli näinud, peene sisemise vaimse töö üldine ilme oli sellel ikka sama, kuid nüüd oli see hoopis teisiti valgustatud. See ilme väljendas liigutavat kurbust, harrast palvet ja lootust. Nagu varemgi vürstitar Marja juuresolekul, nii ei jäänud Nikolai ka nüüd ootama kuberneriproua nõuannet, et ta vürstitari juurde läheks, ega küsinud endalt, kas on ilus ja viisakas või mitte teda kõnetada siin kirikus, vaid astus juurde ja ütles, et ta on kuulnud tema murest ja tunneb talle kõigest südamest kaasa. Niipea kui vürstitar kuulis Nikolai häält, süttis ta näol hele paiste, valgustades ühtaegu nii tema kurbust kui ka rõõmu.

«Ma tahtsin teile, vürstitar, ütelda,» sõnas Rostov, «et kui vürst Andrei Nikolajevitš poleks elus, siis, kuna ta on polgukomandör, oleks sellest ajalehtedes kohe teatatud.»

Vürstitar vahtis talle näkku, ta sõnu mõistmata, kuid rõõmustades kaastundlik-kannatava ilme üle, mis oli Rostovi näol.

«Ja ma tean nii paljude juhtumite järgi, et killuhaav (ajalehtedes oli öeldud: granaadihaav) on kas kohe

surmav või, vastupidi, väga kerge,» rääkis Nikolai. «Tarvis loota kõige paremat, ja ma olen kindel...»

Vürstitar Marja katkestas teda.

«Oo, see oleks nii hir...» alustas ta, ei suutnud aga erutuse tõttu lõpetada, noogutas graatsiliselt pead (nagu oli graatsiline kõik muugi, mis ta tegi Nikolai juuresolekul), vaatas talle tänulikult otsa ja järgnes oma tädile.

Selle päeva õhtul ei läinud Nikolai kellegi poole külla, vaid jäi koju, et õiendada mõningaid arveid hobuste müüjatega. Kui ta sellega valmis sai, oli juba liiga hilja, et veel kuhugi sõita, kuid alles vara, et magama heita, ja Nikolai kõndis kaua üksinda toas edasi-tagasi, oma elu üle järele mõeldes, mida ta harva tegi.

Vürstitar Marjast oli talle Smolenski all jäänud meeldiv mulje. See, et ta oli siis vürstitari kohanud nii erilistes tingimustes, ja see, et ta ema oli omal ajal just vürstitarile osutanud kui rikkale pruudile, oli mõjunud nii, et ta vürstitarile pööras erilist tähelepanu. Voronežis oli see mulje tema külaskäigu ajal mitte ainult meeldiv, vaid ka tugev. Nikolaid hämmastas see eriline, kõlbeline ilu, mida ta seekord vürstitaris märkas. Kuid ta valmistus ära sõitma ja tal ei tulnud mõttessegi kahetseda, et ta Voronežist ära sõites kaotab võimaluse vürstitari näha. Ent tänane kohtumine vürstitar Marjaga kirikus tungis talle (Nikolai tundis seda) sügavamale südamesse, kui ta oli arvanud, ja sügavamale, kui ta seda oma rahu pärast oleks soovinud. See peen, kahvatu, kurb nägu, see kiirgav pilk, need vaiksed, graatsilised liigutused, ja mis peaasi, see sügav ning õrn kurbus, mis väljendus kõigis vürstitari näojoontes, — see kõik erutas teda ja nõudis tema osavõttu. Meeste juures ei sallinud Rostov seda kõrgema vaimse elu avaldumist (seepärast ei meeldinud talle vürst Andrei) ja nimetas seda põlastavalt filosoofiaks, unistamiseks; kuid vürstitar Marja juures tundis ta vastupandamatut veetlust just selles kurbuses, mis väljendas selle Nikolaile võõra vaimse maailma kogu sügavust.

«Ta peab olema imeline tüdruk! Tõepoolest ingel!» rääkis ta endamisi. «Miks ei ole ma vaba, miks ma ruttasin Sonjaga?» Ja tahtmatult võrdles ta mõlemaid:

üks oli vaene, teine rikas neist vaimseist andeist, mida Nikolail endal ei olnud ja mida ta seepärast nii kõrgelt hindas. Ta katsus kujutleda, mis oleks siis, kui ta oleks vaba. Kuidas ta teeks vürstitarile abieluettepaneku ja kuidas saaks vürstitarist tema naine? Ent ta ei suutnud seda kuidagi kujutleda. Tal hakkas jube, ja mingisuguseid selgeid pilte ta vaimusilma ette ei kerkinud. Oma tulevasest elust Sonjaga oli ta endale ammugi pildi loonud ja see kõik oli nii lihtne ning selge just sellepärast, et see pilt oli algusest lõpuni välja mõeldud ja ta teadis kõike, mis Sonjas peitus. Kuid vürstitar Marjaga oli võimatu tulevast elu kujutleda, sest et ta teda ei mõistnud, vaid ainult armastas.

Unistustes Sonjast oli midagi lõbusat, midagi, mis sarnanes mänguga. Kuid vürstitar Marjale mõtelda oli alati raske ja pisut kohutavgi.

«Kuidas ta palvetas!» tuli Rostovile meelde. «Oli näha, et ta palvetas kogu hingest. Jah, see oli palve, mis nihutab mägesid paigast, ja ma olen kindel, et tema palvet võetakse kuulda. Miks ei palveta mina selle eest, mida mulle tarvis on?» mõtles ta. «Mida on mulle tarvis? Vabadust, vabanemist Sonjast. Ta rääkis tõtt,» tulid Nikolaile meelde kuberneriproua sõnad, «midagi peale õnnetuse sellest ei tule, kui ma abiellun Sonjaga. Segadus... *maman*'i mure... rahaasjad... segadus, hirmus segadus! Ja ma ei armastagi ju teda. Jah, ei armasta nii, kuidas tarvis. Mu jumal! Aita mind välja sellest hirmsast ummikust!» hakkas ta äkki palvetama. «Jah, palve nihutab mäed paigast, kuid on tarvis uskuda, aga mitte palvetada nii, nagu me Natašaga lastena palvetasime, et lumi muutuks suhkruks, ja jooksime õue maitsma, kas tekib lumest suhkur. Kuid ma ei palveta nüüd tühise asja pärast,» ütles ta piipu nurka asetades ja astus käsi kokku pannes pühapildi ette. Ja mõttest vürstitar Marjale heldinuna hakkas ta palvetama, nagu ta polnud enam ammu palvetanud. Tal olid pisarad silmis ja kurgus, kui Lavruška mingite paberitega uksest sisse astus.

«Lollpea, kuhu sa ronid, kui sind pole kutsutud!» ütles Nikolai, kiiresti asendit muutes.

«Kuberneri juurest,» ütles Lavruška unise häälega, «tuli kuller. Teile on kiri.»

«Noh, hea küll, aitäh, mine!»

Nikolai võttis vastu kaks kirja. Üks oli emalt, teine Sonjalt. Ta tundis nad käekirja järgi ära ja avas esiti Sonja kirja. Vaevalt oli ta mõne rea lugenud, kui ta nägu kahvatas ja silmad kohkunult ning rõõmsalt pärani läksid.

«Ei, see pole võimalik!» sõnas ta valjusti.

Suutmata paigal istuda, hakkas ta kirja käes hoides ja seda lugedes mööda tuba käima. Ta libistas pilgu kiiresti üle kirja, luges seda siis üks kord ja teist korda, kehitas õlgu ja laiutas käsi ning jäi siis keset tuba seisma, suu lahti ja silmad liikumatud. See, mille pärast ta nüüdsama jumalat palus veendumusega, et jumal ta palve täidab, oli täide läinud; kuid Nikolaid pani see nii väga imestama, nagu oleks selles midagi ebatavalist ja nagu poleks ta seda iialgi oodanud, ja nagu oleks just see, et palve nii ruttu täide läks, tõenduseks, et selle põhjustajaks polnud mitte jumal, keda ta palus, vaid tavaline juhus.

Selle lahtipäästmatuna näiva umbsõlme, mis sidus Rostovi vabadust, oli lahti päästnud Sonja ootamatu (nagu Nikolaile tundus) ja mitte millegagi põhjustatud kiri. Sonja kirjutas, et viimase aja õnnetud asjaolud, peaaegu kogu Rostovide varanduse hukkumine Moskvas ja krahvinna korduvalt väljendatud soov, et Nikolai abielluks vürstitar Bolkonskajaga, ja Nikolai vaikimine ning külmus viimasel ajal, — et kõik see ühtekokku oli sundinud teda loobuma Nikolai lubadustest ja talle täielikku vabadust andma.

«Mulle on liiga ränk mõelda, et ma võiksin olla kurvastuse või tüli põhjuseks perekonnas, kes mulle nii palju head on teinud,» kirjutas ta. «Ja minu armastuse ainsaks sihiks on nende õnn, keda ma armastan. Seepärast ma palun teid, *Nicolas,* pidada end vabaks ja teada, et kõigest hoolimata ei saa keegi teid rohkem armastada kui teie Sonja.»

Mõlemad kirjad olid Troitsest. Teine kiri oli krahvinnalt. Selles kirjas kirjeldati viimaseid päevi Moskvas, ärasõitu, tulekahju ja kogu varanduse hukkumist. Sel-

les kirjas kirjutas krahvinna muuseas ka, et vürst Andrei sõitis teiste haavatute hulgas nendega koos. Tema seisukord oli väga hädaohtlik, kuid nüüd räägib arst, et lootust on rohkem. Sonja ja Nataša põetavad teda nagu haigetalitajad.

Selle kirjaga sõitis Nikolai järgmisel päeval vürstitar Marja juurde. Ei Nikolai ega vürstitar Marja öelnud sõnagi selle kohta, mis võisid tähendada sõnad: «Nataša põetab teda»; kuid tänu sellele kirjale lähenes Nikolai äkki vürstitarile ja nende vahel kujunesid välja peaaegu sugulaslikud suhted.

Järgmisel päeval saatis Nikolai vürstitar Marja Jaroslavli ja sõitis ise mõne päeva pärast tagasi polku.

VIII

Sonja kiri Nikolaile, millega teostus viimase palve, oli kirjutatud Troitses. Selle põhjustasid järgmised asjaolud. Mõte Nikolai naitmisest rikka pruudiga valdas vana krahvinnat ikka enam ja enam. Ta teadis, et Sonja oli peamiseks takistuseks sellele. Ja viimasel ajal, eriti pärast Nikolai kirja, milles ta rääkis oma kohtumisest vürstitar Marjaga Bogutšarovos, muutus Sonja elu krahvinna majas ikka raskemaks ja raskemaks. Krahvinna ei jätnud kasutamata ühtki juhust Sonjale solvavaks või julmaks mõistaandmiseks.

Kuid mõni päev enne Moskvast lahkumist kutsus krahvinna, kes oli liigutatud ja erutatud kõigest toimuvast, Sonja enda juurde ja pöördus etteheidete ning nõudmiste asemel pisarsilmil ta poole palvega, et ta end ohverdades tasuks kõige eest, mis tema heaks on tehtud, ja katkestaks oma sidemed Nikolaiga.

«Ma ei saa enne rahu, kui sa annad mulle selle lubaduse.»

Sonja puhkes hüsteeriliselt nutma, vastas läbi nutu, et ta teeb kõik, et ta on kõigeks valmis, kuid ei andnud otsest lubadust ega suutnud oma südames jõuda sellele otsusele, mida talt nõuti. Oli tarvis end ohverdada selle perekonna õnne heaks, kes teda oli toitnud ja kasvata-

nud. Ennast ohverdada teiste õnne heaks oli Sonjale harjumuseks saanud. Tema seisund majas oli niisugune, et ta sai ainult ohverdamise teel ilmutada oma väärtusi, ja ta oli harjunud ning armastas end ohverdada. Kuid varemalt oli tal kõigi ennastohverdavate tegude juures rõõmustav teadmine, et end ohverdades suurendab ta ühtlasi oma väärtust enda ja teiste silmis ja hakkab ikka enam väärima *Nicolas*'d, keda ta armastas üle kõige maailmas; nüüd aga pidi ta ohvriks tooma selle, mis talle oli ainsaks ohverdumise tasuks, ainsaks elu mõtteks. Ja esimest korda elus tundis ta kibedust nende inimeste vastu, kes olid talle head teinud selleks, et teda seda valusamalt piinata; tundis kadedust Nataša vastu, kes polnud iialgi midagi niisugust tunda saanud, kel iialgi polnud vaja endal ohverdada, vaid kes sundis teisi enda heaks ohverduma ja keda siiski kõik armastasid. Ja esimest korda tundis Sonja, kuidas ta vaiksest, puhtast armastuset *Nicolas*' vastu hakkas äkki välja kasvama kirglik tunne, mis seisis kõrgemal kui kõik põhimõtted, voorused ja usk; ja selle tunde mõju all vastas Sonja, keda ta sõltuv elu oli tahtmatult õpetanud salatsema, krahvinnale üldiste, ebamääraste sõnadega, hoidus seejärel kõnelustest temaga ja otsustas oodata kohtumist Nikolaiga, mitte et teda sel kohtumisel vabastada, vaid vastupidi, et ennast alatiseks temaga siduda.

Rostovide Moskvas-viibimise viimaste päevade askeldused ja õudus summutasid Sonjas sünged mõtted, mis teda rõhusid. Ta oli rõõmus, et sai leida nende eest pääsu praktilises tegevuses. Aga kui ta teada sai, et vürst Andrei viibib nende majas, siis valdas teda, hoolimata kogu siirast haletsusest, mida ta tundis vürst Andrei ja Nataša vastu, rõõmus ning ebausklik tunne, et jumal ei taha, et teda *Nicolas*'st lahutataks. Ta teadis, et Nataša armastas üksnes vürst Andreid ega polnud lakanud teda armastamast. Ta teadis, et nad nüüd nii kohutavais tingimustes kokku saades hakkavad uuesti teineteist armastama ja et Nikolai siis enda ja vürstitar Marja vahel tekkiva suguluse tõttu ei saa vürstitariga abielluda. See tunne, see teadmine, et saatus segas end vahele tema isiklikkudesse asjadesse, rõõmustas Sonjat, hooli-

mata kõigest kohutavast, mis toimus viimasel ajal ja teekonna esimesil päevil.

Troitse kloostris tegid Rostovid esimese päevase puhkuse oma teekonnal.

Kloostri võõrastekodus anti Rostovidele kasutada kolm suurt tuba, millest ühte asus vürst Andrei. Haavatul oli sel päeval palju parem. Nataša istus tema juures. Kõrvaltoas istusid krahv ja krahvinna, vesteldes aupaklikult kloostriülemaga, kes oli tulnud oma ammuseid tuttavaid ja toetajaid külastama. Sonja istus samuti siin ja teda piinas uudishimu teada saada, millest rääkisid vürst Andrei ja Nataša. Ta kuulas läbi ukse nende hääli. Vürst Andrei toa uks avanes. Nataša väljus sealt erutatud näoga ja astus Sonja juurde ning võttis tal käest kinni, ilma et oleks märganud munka, kes oma parema käe laia käist tagasi lükates oli talle vastu tõusnud.

«Nataša, kuidas sa . . .? Tule siia,» ütles krahvinna.

Nataša laskis end õnnistada ja kloostriülem soovitas abisaamiseks pöörduda jumala ja tema pühaku poole.

Kohe pärast kloostriülema äraminekut võttis Nataša oma sõbrataril käest kinni ja läks temaga tühja tuppa.

«Sonja, ta jääb elama, eks?» ütles ta. «Sonja, kui õnnelik ma olen ja kui õnnetu! Sonja, kullake, — kõik on vana moodi. Kui ta ainult elama jääks. Ta ei või . . . sest et, sest . . . et . . .» ja Nataša hakkas nutma.

«Nii! Ma teadsin seda! Jumal tänatud,» lausus Sonja. «Ta jääb elama!»

Sonja polnud vähem erutatud kui ta sõbratar — niihästi tema kartuse ja mure kui ka oma isiklikkude mõtete tõttu, mida ta polnud kellelegi avaldanud. Nuttes suudles ja lohutas ta Natašat. «Kui ta ainult elama jääks!» mõtles ta. Kui nad olid natuke aega nutnud, vestelnud ja seejärel pisarad ära kuivatanud, läksid mõlemad sõbratarid vürst Andrei ukse taha. Nataša avas ettevaatlikult ukse ja vaatas tuppa. Sonja seisis tema kõrval poolavatud ukse juures.

Vürst Andrei lamas kõrgeletõstetuna kolme padja najal. Ta kahvatu nägu oli rahulik, silmad olid suletud ja oli näha, kuidas ta ühetasaselt hingas.

«Aa, Nataša!» peaaegu karjatas äkki Sonja, nõo käest kinni haarates ja ukse juurest taganedes.

«Mis on? Mis on?» küsis Nataša.

«See on see, see . . .» ütles Sonja kahvatu näo ja värisevate huultega.

Nataša sulges tasa ukse ja eemaldus Sonjaga akna juurde, veel mitte mõistes, mis talle räägiti.

«Kas mäletad,» ütles Sonja kohkunud ning piduliku näoga, «mäletad, kuidas ma sinu eest peeglisse vaatasin . . . Otradnojes, jõulupühade ajal . . . Kas mäletad, mis ma nägin? . . .»

«Jaa, jaa!» ütles Nataša, silmi pärani ajades, kuna talle ähmaselt meelde tuli, et Sonja oli siis öelnud midagi vürst Andreist, keda ta oli näinud lamavana.

«Mäletad?» jätkas Sonja. «Ma nägin siis ja ütlesin kõigile, sinule ja Dunjašale. Ma nägin, et ta lamas voodis,» rääkis ta, iga üksikasja juures ülestõstetud näpuga liigutust tehes, «ja et ta sulges silmad, ja et ta oli kaetud just nimelt roosa tekiga, ja et ta pani käed kokku,» rääkis Sonja, sedamööda, kuidas ta äsja nähtud üksikasju kirjeldas, ikka enam veendudes, et ta oli neidsamu üksikasju n ä i n u d siis. Siis ei näinud ta midagi, vaid rääkis, mis talle pähe tuli; kuid see, mis ta tookord välja mõtles, paistis talle niisama tõelisena nagu iga teinegi mälestus. Seda, mis ta siis ütles — et vürst Andrei tema poole vaatas ja naeratas ning millegi punasega kaetud oli —, ta mitte ainult et ei mäletanud, vaid oli kindlalt veendunud, et ta juba siis nägi ja ütles, et vürst Andrei oli kaetud roosa, just nimelt roosa tekiga, ja et ta silmad olid suletud.

«Jaa, jaa, just nimelt roosa tekiga,» ütles Nataša, kellele nüüd tundus, et temagi mäletas, nagu oleks öeldud «roosa», ja kes just selles nägi ennustuse peamist iseäralikkust ja salapärasust.

«Aga mida see peaks tähendama?» küsis Nataša mõtlikult.

«Ah, ma ei tea! Kui iseäraline see kõik on,» ütles Sonja, endal peast kinni haarates.

Mõne minuti pärast helistas vürst Andrei, ja Nataša läks tema tuppa. Sonja aga jäi niisuguses erutuses ja

heldimuses, nagu ta seda harva oli tundnud, akna juurde, toimunu iseäralisuse üle järele mõeldes.

Sel päeval avanes võimalus armeesse kirju saata ja krahvinna kirjutas pojale.

«Sonja,» ütles krahvinna, kirja kohalt pead kergitades, kui krahvi õetütar temast möödus. «Sonja, kas sina ei kirjuta Nikolaikesele?» küsis krahvinna vaikse, värahtava häälega, ja ta üle prillide vaatavate väsinud silmade pilgust luges Sonja kõik, mis krahvinna nende sõnadega mõtles. Selles pilgus väljendus niihästi palve kui ka kartus keeldumise ees ja häbi selle pärast, et oli tarvis paluda, ja valmisolek leppimatuks vihkamiseks keeldumise puhul.

Sonja astus krahvinna juurde, laskus põlvili ja suudles ta kätt.

«Ma kirjutan, *maman*,» ütles ta.

Sonja oli leebelt häälestatud, erutatud ja heldinud kõigest, mis sel päeval oli juhtunud, eriti aga salapärasest ennustuse täideminekust, mida ta äsja oli näinud. Nüüd, kus ta teadis, et Nataša ja vürst Andrei suhete uuenemise tõttu Nikolai ei saa naida vürstitar Marjat, tundis ta rõõmuga selle eneseohverdamise meeleolu tagasitulekut, milles ta armastas elada ja oli harjunud elama. Ja pisarsilmil ning rõõmsa teadmisega, et ta teeb midagi suuremeelset, kirjutas ta, mitu korda vahet pidades pisarate tõttu, mis tema musti sametisi silmi tumestasid, selle liigutava kirja, mille saamine Nikolaid nii väga hämmastas.

XI

Peavahis, kuhu Pierre viidi, kohtlesid teda ohvitser ja sõdurid, kes olid ta kinni võtnud, vaenulikult, kuid ühtlasi ka lugupidavalt. Nende suhtumises temasse tundus veel kahtlust ses suhtes, kes ta on (kas vahest väga tähtis mees), ja vaenulikkust nende hiljutise isikliku heitluse tõttu temaga.

Aga kui järgmise päeva hommikul tuli vahetus, siis tundis Pierre, et tal uue vahtkonna — ohvitseride ja sõdurite — jaoks polnud enam seda tähendust, mis tal oli

nende jaoks, kes olid ta vangistanud. Ja tõepoolest, järgmise päeva vahtkond ei näinud selles suures, paksus, maamehe kaftaniga mehes enam seda elavat inimest, kes oli nii vihaselt kakelnud marodööriga ja konvoisõduritega ja öelnud piduliku lause lapse päästmisest, vaid nägid ainult seitsmeteistkümnendat vangistatut venelastest, keda kõrgema ülemuse käsul millegipärast kinni peeti. Kui Pierre'is oligi midagi iseäralikku, siis ainult ta mittekartlik, mõtlik ilme ja prantsuse keel, mida ta prantslaste meelest rääkis imehästi. Sellest hoolimata pandi Pierre samal päeval kokku teiste kinnivõetud kahtlaste isikutega, sest eri tuba, milles ta viibis, vajas ohvitser.

Kõik venelased, keda Pierre'iga koos kinni peeti, olid kõige alamast seisusest inimesed. Ja kõik nad, olles Pierre'is härrasmehe ära tundnud, võõrastasid teda, seda enam, et ta rääkis prantsuse keelt. Kurvastusega kuulis Pierre enda kulul nalja tehtavat.

Järgmise päeva õhtul sai Pierre teada, et kõigi nende kinnipeetavate (ja nende hulgas arvatavasti ka tema) üle pidi hakatama kohut mõistma süütamise pärast. Kolmandal päeval viidi Pierre ühes teistega mingisse majja, kus istusid valgete vurrudega prantsuse kindral, kaks koloneli ja teisi prantslasi sidemetega varruka ümber. Pierre'ile esitati nagu teistelegi selle näivalt inimlikke nõrkusi ületava täpsuse ja konkreetsusega, millega harilikult kohtualuseid koheldakse, küsimusi selle kohta, kes ta on, kus ta käis, millise sihiga, jne.

Asja olulist külge kõrvale jättes ja selle olulise külje paljastamise võimalust välja sulgedes oli nende küsimuste, nagu kõigi teistegi kohtutes esitatavate küsimuste eesmärgiks vaid selle rennikese etteseadmine, mida mööda kohtumõistjate soovil pidid kohtualuse vastused voolama hakkama ja viima teda soovitud sihile, s. o. süüdimõistmisele. Niipea kui ta hakkas rääkima midagi niisugust, mis ei vastanud süüdistuse sihile, võeti rennike ära, ja vesi võis voolata, kuhu tahtis. Peale selle tundis Pierre sedasama, mida tunnevad kohtualused kõigis kohtutes: nõutust selle üle, miks talle kõiki neid küsimusi esitati. Talle tundus, et seda rennikese etteseadmise võtet kasutati ainult heatahtlikkusest või just-

kui viisakusest. Ta teadis, et ta oli nende inimeste võimuses, et ainult võim oli ta siia toonud, et ainult võim andis neile õiguse küsimustele vastuseid nõuda, et selle kokkutuleku ainsaks sihiks oli tema süüdimõistmine. Ja seepärast — kuna oli olemas võim ja oli olemas soov süüdi mõista — polnud tarvis ka vigurdamist küsimuste ega kohtuga. Oli ilmne, et kõik vastused pidid välja viima süüdiolekule. Küsimuse peale, mis ta tegi, kui teda kinni võeti, vastas Pierre teatava traagilisusega, et ta viis vanematele tagasi last, *qu'il avait sauvé des flammes*[1]. Miks ta kakles marodööriga? Pierre vastas, et ta kaitses naisterahvast, et solvatava naisterahva kaitsmine on iga mehe kohuseks, et ... Teda peatati: see ei puutunud asjasse. Milleks oli ta põlema läinud maja hoovis, kus tunnistajad teda nägid? Ta vastas, et läks vaatama, mis Moskvas toimub. Teda peatati jälle: temalt ei küsitud, kuhu ta läks, vaid milleks ta oli tulekahju juures. Kes ta on? korrati talle esimest küsimust, mille peale ta oli öelnud, et ta ei taha vastata. Ta vastas jälle, et ei või seda öelda.

«Pange kirja, see on halb. Väga halb,» ütles talle valgete vurrudega ja punase näoga kindral karmilt.

Neljandal päeval algasid tulekahjud Zubovi vallil.

Pierre viidi ühes kolmeteistkümne teise kinnipeetavaga Krõmski Brod'ile ühe kaupmehemaja tõllakuuri. Läbi tänavate minnes läkastas Pierre suitsust, mis näis katvat kogu linna. Mitmelt poolt paistis tulekahjusid. Pierre ei mõistnud siis veel Moskva mahapõlemise tähendust ja vaatas õudusega neile tulekahjudele.

Krõmski Brod'il tõllakuuris veetis Pierre veel neli päeva ja sai nende päevade jooksul prantsuse sõdurite juttudest teada, et kõik siin kinnipeetavad ootasid iga päev marssali otsust. Missuguse marssali, seda ei saanud Pierre sõduritelt teada. Sõduritele näis marssal ilmselt võimuahela kõige kõrgema ja pisut salapärase lülina.

Need esimesed päevad kuni 8. septembrini, millal vangid viidi teistkordsele ülekuulamisele, olid Pierre'ile kõige raskemad.

[1] kelle ta oli leekidest päästnud.

X

8. septembril tuli tõllakuuri vangide juurde väga tähtis ohvitser, otsustades aupaklikkuse järgi, millega vahtkond teda kohtles. See ohvitser, tõenäoliselt staabimees, korraldas nimestiku järgi loenduse kõigile venelastele, nimetades Pierre'i: *celui qui n'avoue pas son nom.*[1] Ükskõikselt ja laisalt kõiki vange silmitsedes käskis ta vahtkonna ohvitseri neid korralikult riidesse panna ja kasida, enne kui nad marssali juurde viiakse. Tunni aja pärast tuli kompanii sõdureid, ja Pierre viidi ühes kolmeteistkümne teise kinnipeetavaga Devitšje väljakule. Ilm oli selge ja päikesepaisteline vihma järel, õhk oli haruldaselt puhas. Suits ei langenud alla, nagu tol päeval, kui Pierre Zubovi valli peavahist välja toodi; suits tõusis puhtas õhus sammastena üles. Tulekahjude tuld polnud kuskil näha, kuid igast küljest kerkis suitsusambaid, ja kogu Moskva, kõik, mida Pierre võis näha, oli üksainus tulease. Igal pool paistis tühje majaasemeid ahjude ning korstnatega ja harva kivimajade suitsenud müüre. Pierre silmitses tuleasemeid ega tundnud ära tuttavaid linnaosi. Siin-seal paistis terveks jäänud kirikuid. Kreml, mis polnud hävinud, valendas eemal oma tornidega ja Ivan Suure kellatorniga. Läheduses sätendas rõõmsalt Novodevitšje kloostri kuppel ja eriliselt kõlavalt kuuldus sealt kellahelin. See kellahelin tuletas Pierre'ile meelde, et oli pühapäev ja Maarja sündimise päev. Kuid näis, et polnud kedagi, kes oleks võinud seda püha pühitseda: igal pool olid tulekahju laastamistöö jäljed ja venelastest kohtas vaid harva mõnd räbaldunud, kohkunud inimest, kes prantslasi nähes end ära peitis.

Ilmselt oli vene pesa rüüstatud ja hävitatud. Kuid Pierre tundis alateadlikult, et hävitatud vene elukorra asemele oli selles rüüstatud pesas välja kujunenud uus, hoopis teistsugune, kuid kindel prantsuse kord. Ta tundis seda, nähes neid südilt ja rõõmsalt, korralikus rivis marssivaid sõdureid, kes konvoeerisid teda ja teisi kurjategijaid; ta tundis seda, nähes mingit tähtsat prant-

[1] see, kes ei taha oma nime öelda.

suse ametnikku, kes talle vastu sõitis kahehobuse-kalessis, mida juhtis sõdur. Ta tundis seda vasakult poolt väljaku äärest kostvaist sõjaväeorkestri rõõmsaist helidest ja eriti tundis ning mõistis ta seda tollest nimestikust, mille hommikul kohalesõitnud prantsuse ohvitser oli vange välja hüüdes ette lugenud. Pierre'i olid vangistanud ühed sõdurid, teda oli koos kümnete teiste vahialustega viidud küll ühte, küll teise kohta; näis, et nad oleksid võinud teda unustada, teistega segamini ajada. Kuid ei: vastused, mis ta ülekuulamisel andis, tulid tema juurde tagasi tema nimetuse kujul: *celui qui n'avoue pas son nom.*[1] Selle nime all, mis Pierre'ile hirmu tegi, viidi teda nüüd kuhugi ja viijate näole oli kirjutatud täielik veendumus, et kõik teised vangid ja tema olid just need, keda oli tarvis, ja et neid viidi sinna, kuhu oli tarvis. Pierre tundis end tühise laastuna, mis oli sattunud talle tundmatu, kuid korrapäraselt töötava masina rataste vahele.

Pierre toodi ühes teiste kurjategijatega Devitšje väljaku paremale äärele, kloostri lähedale, tohutu aiaga suure valge maja juurde. See oli vürst Štšerbatovi maja, kus Pierre oli varem sageli selle peremeest külastanud ja kus nüüd, nagu ta sõdurite jutust teada sai, peatus marssal, Eckmühli hertsog.

Nad konvoeeriti trepi ette ja siis hakati neid ükshaaval majja viima. Pierre viidi sisse kuuendana. Läbi Pierre'ile tuttava klaasgalerii, vööruse ja eestoa viidi ta pikka madalasse kabinetti, mille ukse juures seisis adjutant.

Davout istus toa lõpus laua kohale kummardunult, prillid ninal. Pierre astus üsna ta ligi. Davout ei tõstnud silmi ja näis mingit enda ees olevat paberit uurivat. Ikka veel silmi tõstmata küsis ta tasa: *«Qui êtes vous?»*[2]

Pierre vaikis, sest tal polnud jõudu sõnagi lausuda. Davout polnud Pierre'ile lihtsalt prantsuse kindral; Pierre'ile oli Davout oma julmuse poolest tuntud mees. Vaadates Davout' ükskõiksesse näkku, kes nagu range

[1] see, kes ei taha oma nime öelda.
[2] Kes te olete?

õpetaja oli nõus teatud aja kannatlik olema ja vastust ootama, tundis Pierre, et iga viivitusehetk võis tal elu maksta; kuid ta ei teadnud, mis öelda. Öelda sedasama, mis ta rääkis esimesel ülekuulamisel, ta ei julgenud; paljastada oma seisus ja seltskondlik positsioon oli hädaohtlik ning piinlik. Pierre vaikis. Aga enne kui ta jõudis mingile otsusele, tõstis Davout pea, lükkas prillid otsaette, tõmbas silmad vidukile ja vaatas teraselt Pierre'ile otsa.

«Ma tunnen seda meest,» lausus Davout ükskõikse, kindla häälega, mille sihiks ilmselt oli Pierre'i ehmatada. Külmahoog, mis ennest oli üle Pierre'i selja jooksnud, haaras tema pea nagu pihtide vahele.

«Mon général, vous ne pouvez pas me connaître, je ne vous ai jamais vu...»[1]

«C'est un espion russe,»[2] katkestas teda Davout, kõnetades teist kindralit, kes oli toas ja keda Pierre polnud märganud. Ja Davout pööras näo kõrvale. Ootamatult kõmiseva häälega hakkas Pierre äkki kiiresti rääkima.

«Non, Monseigneur,» ütles ta, kuna talle järsku meelde tuli, et Davout oli hertsog. *«Non, Monseigneur, vous n'avez pas pu me connaître. Je suis un officier militionnaire et je n'ai pas quitté Moscou.»*

«Votre nom?» kordas Davout.

«Besouhof.»

«Qu'est ce qui me prouvera que vous ne mentez pas?»[3]

«Monseigneur!» hüüatas Pierre mitte solvunud, vaid anuval häälel.

Davout tõstis pilgu ja vaatas Pierre'ile teraselt otsa. Mõne hetke silmitsesid nad teineteist, ja see pilk päästis Pierre'i. Selle pilguga tekkisid nende kahe inimese vahel kõigist sõja- ja kohtutingimustest hoolimata inimlikud

[1] Härra kindral, te ei või mind tunda, ma pole teid iialgi näinud...
[2] See on vene salakuulaja.
[3] Ei, kõrgus, te ei võinud mind tunda. Ma olen maakaitseväeohvitser ja pole lahkunud Moskvast.
Teie nimi?
Bezuhhov.
Kes tõendab mulle, et te ei valeta?

suhted. Neid mõlemaid läbis selle mõne hetke kestel ähmaselt arvutu hulk tundeid ning nad jõudsid äratundmisele, et nad mõlemad on inimsoo lapsed, et nad on vennad.

Davout'le, kes vaid pead tõstis oma nimestiku kohalt, kus inimeste tegusid ja elu tähistati numbritega, oli Pierre esimesel pilgul ainult fakt; ja ilma halba tegu oma südametunnistusele võtmata oleks Davout ta maha lasknud. Nüüd aga nägi ta temas juba inimest. Ta jäi hetkeks mõttesse.

«Comment me prouverez vous la vérité de ce que vous me dites?»[1] küsis Davout jahedalt.

Pierre'ile tuli meelde Ramballe, ta nimetas tema rügemendi ja nime ning tänava, kus asus maja.

«Vous n'êtes pas ce que vous dites,»[2] ütles Davout jälle.

Pierre hakkas väriseval, katkeval häälel tõendusi esitama selle kohta, et see oli õigus, mis ta ütles.

Kuid sel ajal astus sisse adjutant ja teatas Davout'le midagi.

Davout' nägu lõi särama teate juures, mille adjutant tõi, ja ta hakkas kuube kinni nööpima. Pierre'i näis ta olevat hoopis unustanud.

Kui adjutant talle vangi meelde tuletas, noogutas ta kulmu kortsutades Pierre'i poole ja ütles, et ta ära viidaks. Aga kuhu teda pidi viidama, seda Pierre ei teadnud: kas tagasi kuuri või hukkamiseks ettevalmistatud paigale, mida kaaslased olid talle näidanud, kui nad üle Devitšje väljaku tulid.

Ta pööras pead ja nägi, et adjutant küsis midagi uuesti.

«Oui, sans doute!»[3] ütles Davout, kuid mida see «jah» tähendas, seda Pierre ei teadnud.

Pierre ei mäletanud, kuidas, kui kaua ja kuhu ta läks. Täielikus tuimuses ja tülpimuses, midagi enda ümber nägemata tõstis ta ühes teistega jalga jala ette, kuni kõik peatusid, ja siis peatus ka tema.

---

[1] Millega te mulle tõendate, et see on tõsi, mis te mulle räägite?
[2] Te pole see, kelleks end nimetate,
[3] Jah, muidugi mõista!

Üksainus mõte oli kogu selle aja Pierre'i peas. See oli mõte: kes, kes siis lõpuks oli ta surma mõistnud? Seda ei teinud mitte need inimesed, kes teda komisjonis üle kuulasid, — keegi neist ei tahtnud ja ilmselt ei saanudki seda teha. Seda ei teinud Davout, kes talle nii inimlikult otsa vaatas. Veel üks silmapilk, ja Davout oleks mõistnud, et nad teevad halvasti; kuid seda takistas sisseastunud adjutant. Ka see adjutant ei soovinud talle ilmselt midagi halba, aga ta oleks võinud jätta sisse tulemata. Kes siis lõpuks hukkas, tappis, surmas tema — Pierre'i kõigi ta mälestustega, püüetega, lootustega, mõtetega? Kes seda tegi? Ja Pierre tundis, et mitte keegi.

Seda tegi kord, asjaolude kokkusattumus.

Mingisugune kord tappis tema — Pierre'i, võttis temalt elu, võttis temalt kõik, hävitas ta.

XI

Vürst Štšerbatovi maja juurest viidi vangid otse Devitšje väljakut mööda alla, Devitšje kloostrist vasakule, juurviljaaeda, kuhu oli püstitatud tulp. Tulba taha oli kaevatud suur auk värskelt väljapillutud mullaga, ümber augu ning tulba seisis poolringis suur rahvasumm. See summ koosnes vähestest venelastest ja suurest hulgast rivituist Napoleoni sõdureist: sakslastest, itaallastest ja prantslastest mitmesugustes mundrites. Paremal ja vasakul pool tulpa seisid rivis prantsuse väed sinistes, punaste õlakutega mundrites, nöörsaabaste ja kiivritega.

Kurjategijad seati ritta nimestikus märgitud järjekorras (Pierre seisis kuuendana) ja viidi tulba juurde. Mitu trummi hakkas äkki kahelt poolt põrisema ja Pierre'ile tundus, nagu oleks selle põrinaga osa tema hingest ära kistud. Ta kaotas võime mõelda ja arutleda. Ta võis ainult näha ja kuulda. Ja tal oli üksainus soov: et rutem toimuks see kohutav, mis pidi toimuma. Pierre vaatas oma kaaslaste poole ja silmitses neid.

Kaks äärmist, põetud peaga meest olid türmist toodud: üks pikk ja kõhn, teine tõmmu, karvane, tugevate lihaste ja lameda ninaga. Kolmas oli umbes neljakümne viie

aastane härrasteteenija halliks minevate juuste ja täidlase, hästi toidetud ihuga. Neljas oli maamees — väga ilus, laia ruuge habeme ja mustade silmadega mees. Viies oli vabrikutööline — kollane, kõhn, umbes kaheksateistkümneaastane nooruk töökuues.

Pierre kuulis, et prantslased pidasid nõu, kuidas teostada mahalaskmist, kas ühe- või kahekaupa. «Kahekaupa,» vastas vanem ohvitser külm-rahulikult. Sõdurite ridades toimus liikumine ja oli näha, et kõik ruttasid, kuid ei rutanud mitte nii, nagu rutatakse, kui tuleb teha kõigile mõistetavat tööd, vaid nii, nagu rutatakse, et lõpetada hädavajalik, kuid ebameeldiv ja mittemõistetav tegevus.

Prantslasest ametnik, kel oli side varrukal, astus kurjategijate rivi parempoolse otsa juurde ja luges otsuse vene ning prantsuse keeles ette.

Siis astusid kaks paari prantslasi kurjategijate juurde ja võtsid ohvitseri äranäitamisel kaasa mõlemad vangid, kes seisid äärmistena. Tulba juurde jõudes jäid vangid seisma, ja kuni kotid toodi, vaatasid vaikides enda ümber, nagu haavatud loom vaatab lähenevat kütti. Üks neist lõi kogu aeg risti ette, teine sügas selga ja tegi huultega liigutuse, mis sarnanes naeratusega. Sõdurid asusid kiirete liigutustega nende silmi kinni siduma, neile kotte pähe panema ja neid tulba külge köitma.

Kaksteist püssidega laskurit astusid kindlal taktsammul rivist välja ja peatusid kaheksa sammu kaugusel tulbast. Pierre pööras pea kõrvale, et mitte näha seda, mis tuleb. Äkki kuuldus raginat ja mürinat, mis Pierre'i meelest oli tugevam kui kõige hirmsamad kõuekärgatused, ja ta vaatas selja taha. Õhus hõljus suits, ja prantslased toimetasid kahvatute nägude ja värisevate kätega midagi augu juures. Toodi järgmised kaks. Samuti, samasuguste silmadega vaatasid ka need kaks kõiki teisi, lootusetult, sõnatult, ainult silmadega kaitset paludes ja nähtavasti mitte mõistes ega uskudes seda, mis oli tulemas. Nad ei saanud uskuda, sest nemad üksi teadsid, mis tähendas neile elu, ja seepärast nad ei mõistnud ega uskunud, et seda võidakse ära võtta.

Pierre ei tahtnud vaadata ja pööras jälle näo kõrvale. Kuid jälle rabas otsekui hirmus plahvatus ta kõrvu, ja

samal ajal nägi ta suitsu, kellegi verd ja prantslaste kahvatuid, kohkunud nägusid, kes värisevate kätega üksteist tõugates jälle midagi toimetasid tulba juures. Raskelt hingates vaatas Pierre ringi, justkui küsides: mis see on? Seesama küsimus oli ka kõigis teistes pilkudes, mis Pierre'i pilguga kokku juhtusid.

Kõigilt venelaste nägudelt, prantsuse sõdurite ja ohvitseride nägudelt, eranditult kõigilt nägudelt luges ta samasugust kohkumist, õudust ja heitlust, nagu oli tema enda südames. «Kes seda siis lõpuks teeb? Nad kõik kannatavad niisama nagu mina. Kes siis? Kes siis?» välgatas hetkeks Pierre'i hinges.

«Tirailleurs du 86-me, en avant!»[1] hüüdis keegi. Viidi Pierre'i kõrval seisev viies, üksi. Pierre ei saanud aru, et ta oli päästetud, et tema ja kõik ülejäänud olid siia toodud ainult selleks, et nad hukkamise juures viibiksid. Järjest suureneva õudusega vaatas ta seda, mis tehti, ega tundnud ei rõõmu ega rahunemist. Viiendaks oli töökuues vabrikutööline. Vaevalt puudutati teda, kui ta hirmuga eemale kargas ja Pierre'ist kinni haaras (Pierre võpatas ja tõmbas end lahti). Tööline ei suutnud minna. Teda lohistati kaenla alt kinni hoides ja ta karjus midagi. Kui ta tulba juurde viidi, jäi ta äkki vait. Ta justkui sai äkki millestki aru. Kas mõistis ta seda, et karjumine on asjatu, või seda, et pole võimalik, et inimesed tema tapavad, kuid ta jäi tulba juurde seisma, ühes teistega silmade kinnisidumist oodates ja palavikulise pilguga nagu haavatud loom ringi vahtides.

Pierre ei suutnud enam kõrvale pöörduda ja silmi sulgeda. Tema ja kogu rahvahulga uudishimu ning erutus olid tõusnud selle viienda tapmise juures kõige kõrgema kraadini. Viies näis olevat samuti rahulik nagu teisedki: ta tõmbas kuuehõlmu koomale ja sügas ühe palja jalaga teist.

Kui tal hakati silmi kinni siduma, kohendas ta ise kuklas sõlme, mis sisse soonis; kui teda verise tulba vastu najatati, vajus ta ülakeha tahapoole, ja kuna tal selles asendis oli ebamugav, siis kohendas ta end, asetas jalad teineteise kõrvale ja toetus rahulikult vastu tulpa.

[1] 86. rügemendi laskurid, edasi!

Pierre ei pööranud temalt pilku, et vähimatki liigutust mitte lasta kaotsi minna.

Arvatavasti kõlas käsklus, arvatavasti kärgatasid käskluse järel kaheksa püssi. Aga kuidas Pierre hiljem ka ei püüdnud meelde tuletada, ta ei olnud paukudest vähimatki kuulnud. Ta nägi ainult, kuidas tööline äkki millegipärast nööridele rippuma jäi, kuidas kahes kohas veri nähtavale tuli ja kuidas nöörid rippuma jäänud keha raskuse tõttu järele andsid ning tööline ebaloomulikult pead langetades ja jalga kõverasse väänates istukile vajus. Pierre jooksis tulba juurde. Keegi ei hoidnud teda tagasi. Kahvatud, ehmunud mehed õiendasid midagi töölise ümber. Ühel vanal vurrudega prantslasel vabises lõug, kui ta nööre lahti tegi. Keha vajus alla. Sõdurid lohistasid selle saamatult ja rutates tulba taha ning lükkasid auku.

Ilmselt teadsid kõik, et nad olid kurjategijad, kes pidid kiiresti oma kuriteo jäljed kaotama.

Pierre vaatas auku ja nägi, et tööline lamas seal, põlved pea ligidal püsti, üks õlg teisest kõrgemal. Ja see õlg tõusis ning vajus kramplikult, rütmiliselt. Kuid juba langesid labidatäied mulda kogu kehale. Üks sõdureist käratas Pierre'ile vihaselt, kurjalt ja valuliselt, et ta tagasi läheks. Kuid Pierre ei saanud temast aru ja seisis edasi tulba juures, ning keegi ei ajanud teda enam ära.

Kui auk oli juba täiesti kinni aetud, kuuldus käsklus, Pierre viidi oma kohale, kummalegi poole tulpa rivistatud prantsuse väeosad tegid poolpöörde ja hakkasid tulbast mööda marssima. Ringi keskel seisvad kakskümmend neli laskurit ruttasid tühjaks laetud püssidega jooksusammul oma kohtadele sel ajal, kui kompaniid neist möödusid.

Pierre vaatas nüüd juhmide silmadega neid laskureid, kes paarikaupa ringist välja jooksid. Kõik peale ühe liitusid oma kompaniidega. Noor surnukahvatu näo ja kuklasse vajunud kiivriga sõdur seisis langetatud püssiga ikka augu vastas sel kohal, kust ta oli tulistanud. Ta tuikus nagu joobnu, astudes kord mõned sammud ette-, kord tahapoole, et oma kukkuvat keha püsti hoida. Vana sõjamees, allohvitser, jooksis ridade vahelt välja,

haaras noorel sõduril õlast kinni ja tõmbas ta rivisse. Venelaste ja prantslaste summ hakkas laiali minema. Kõik sammusid vaikides, pead norgus.

«Ça leur apprendra à incendier,»[1] ütles keegi prantslastest.

Pierre vaatas rääkija poole ja nägi, et see oli sõdur, kes tahtis end millegagi lohutada selle puhul, mis oli tehtud, kuid ei saanud. Alustatud juttu lõpetamata lõi ta käega ja läks ära.

XII

Pärast hukkamist eraldati Pierre teistest süüalustest ja jäeti üksi väikesse rüüstatud ning reostatud kirikusse.

Õhtu eel tuli vahtkonna allohvitser kahe sõduri saatel kirikusse ja teatas Pierre'ile, et talle on armu antud ja et ta viiakse nüüd sõjavangide barakki. Taipamata, mis talle räägitakse, tõusis Pierre püsti ja läks sõduritega kaasa. Ta toodi väljaku ülemisse ossa poolpõlenud laudadest ja palkidest ehitatud barakkide juurde ja viidi ühesse neist. Pimedas kogunes Pierre ümber paarkümmend mitmesugust meest. Pierre vaatas neid, taipamata, kes need mehed on, miks nad seal on ja mis nad temalt tahavad. Ta kuulis sõnu, mida talle öeldi, kuid ei teinud neist mingisugust järeldust: ta ei saanud aru nende tähendusest. Ta vastas küll sellele, mis talt küsiti, kuid ei taibanud seda, kes teda kuulab ja kuidas tema vastuseid mõistetakse. Ta vaatas nägusid ja kogusid, ja kõik need näisid talle ühteviisi mõttetuina.

Sellest silmapilgust peale, kui Pierre nägi seda kohutavat tapmist, mida teostasid inimesed, kes ei tahtnud seda teha, oli ta hingest äkki otsekui välja tõmmatud see vedru, mille varal kõik oli püsinud ja elusana paistnud, ja kõik varises kokku mõttetuks risuhunnikuks. Ehkki ta endale sellest aru ei andnud, oli temas hävinenud usk maailma korrastusse ja inimese ning omaenda hingesse ja ka jumalasse. Sellist seisukorda oli Pierre varemgi läbi elanud, kuid mitte iialgi niisuguse jõuga nagu nüüd. Kui Pierre'i varem seda laadi kahtlused valdasid, siis oli

[1] See õpetab neid süütama.

nende kahtluste lätteks olnud ta enda süü. Ja sügavamas südamepõhjas oli Pierre siis tundnud, et pääsemine sellest meeleheitest ja neist kahtlustest peitub temas endas. Kuid nüüd tundis ta, et mitte tema süü polnud selle põhjuseks, et maailm tema silmis kokku varises ja üksnes mõttetud varemed järele jäid. Ta tundis, et elusse uskumise juurde tagasi pöörduda polnud tema võimuses.

Ta ümber pimeduses seisid mehed: vist huvitas neid miski temas väga. Talle räägiti midagi, teda küsitleti millegi kohta, siis talutati teda kuhugi, ja lõpuks sattus ta baraki nurka mingisuguste meeste kõrvale, kes mitmelt poolt üksteisega rääkisid ja naersid.

«Ja siis, vennikesed ... seesama prints, k e s ...» rääkis kellegi hääl baraki vastasnurgas (eriti rõhutades sõna «kes»).

Pierre istus vaikides ja liikumatult seina ääres õlgedel ja avas ning sulges silmi. Aga niipea kui ta silmad sulges, nägi ta enda ees ikka sedasama kohutavat, oma lihtsuses eriti kohutavat vabrikutöölise nägu ja oma rahutuses veelgi kohutavamaid tahtmatute mõrtsukate nägusid. Ja ta avas jälle silmad ning vahtis pimeduses juhmilt ringi.

Ta kõrval istus küürutades keegi väike mees, kelle sealolekut Pierre märkas kõigepealt tugevast higilehast, mis levis temast iga ta liigutuse juures. See mees õiendas midagi pimedas oma jalgadega, ja kuigi Pierre tema nägu ei näinud, tundis ta, et see mees silmitses teda ühtelugu. Pimedusega harjudes mõistis Pierre, et see mees võttis oma jalgu lahti. Ja see, kuidas see mees seda tegi, hakkas Pierre'i huvitama.

Kui ta oli lahti harutanud nöörid, millega üks jalg oli kinni seotud, keris ta nöörid korralikult kokku ja asus Pierre'ile pilku heites kohe teise jala kallale. Seni kui üks käsi nööri üles riputas, hakkas teine juba teist jalga lahti harutama. Olles sel kombel korralikult, ümmarguste, jõudsate, ilma viivituseta üksteisele järgnevate liigutustega oma jalad lahti võtnud, riputas mees jalatsid oma pea kohale seina sisse löödud pulkadele, võttis noa, lõikas midagi, pani noa kinni, pistis peaaluse alla, seadis end paremini istuma ja jäi kahe käega oma ülestõstetud põlvede ümbert kinni võttes Pierre'ile üksisilmi

otsa vahtima. Pierre'i meelest oli midagi meeldivat, rahustavat ja ümmargust mehe jõudsais liigutustes, tema hästikorrastatud majapidamises siin nurgas, isegi selle mehe lehas, ja ta vaatles teda silmi kõrvale pööramata.

«Kas saite palju viletsust näha, härra? Mis?» küsis äkki väike mees. Ja mehe laulvas hääles kõlas niisugune sõbralikkus ning lihtsus, et Pierre tahtis vastata, kuid ta lõug hakkas värisema ja ta tundis pisaraid kurgus kipitavat. Väike mees hakkas samal silmapilgul sellesama meeldiva häälega rääkima, ilma et ta Pierre'ile mahti oleks andnud oma kohmetust välja näidata.

«Sa, kotkapoeg, ära kurvasta,» ütles ta selle õrnlaulva sõbralikkusega, millega räägivad vanad vene naised. «Ära kurvasta, sõbrake: kannatus on üürike, elu pikk! Nõndaks, kullake. Elul pole siin, jumal tänatud, viga. Eks igal pool ole halbu ja häid inimesi,» ütles ta, pöörates alles rääkides end nõtke liigutusega põlvedele, tõusis püsti ja läks köhatades kuhugi.

«Näe, kus vigurivänt, järele tuli!» kuulis Pierre baraki teisest otsast sedasama sõbralikku häält. «Järele tuli, vigurivänt, mäletab! Noh, aitab küll.» Ja hüplevat koerakest endast eemale tõugates tuli soldat oma kohale tagasi ning istus. Käes oli tal mingi nartsusse mässitud nutsak.

«Sööge, härra,» ütles ta jälle endisel aupaklikul toonil, võttis nartsust mõned küpsekartulid ja ulatas Pierre'ile. «Lõunaks oli leem. Aga kartulid on ausad!»

Pierre oli päev otsa söömata olnud, ja kartuli lõhn tundus talle haruldaselt meeldivana. Ta tänas soldatit ja hakkas sööma.

«Miks siis nõndaviisi?» lausus soldat naeratades ja võttis ühe kartuli. «Sa söö sedamoodi.» Ta võttis jälle liigendnoa, lõikas kartuli oma pihu peal kaheks ühesuuruseks pooleks, riputas nartsust soola peale ja ulatas Pierre'ile.

«Kartulid on ausad,» kordas ta. «Sa söö nõndaviisi.»

Pierre'ile tundus, et ta polnud iialgi maitsvamat toitu söönud.

«Ah, mulle on kõik ükspuha,» ütles Pierre. «Aga mille eest nad need õnnetud maha lasksid! ... Viimane oli paarikümneaastane.»

«Tss... tss...» tegi väike mees. «Pattu, pattu on palju...» lisas ta ruttu ja jätkas, nagu oleksid tal sõnad alati suus valmis, et sealt kogemata välja lennata: «Miks te, härra, siis sedasi Moskvasse jäite?»

«Ma ei arvanud, et nad nii ruttu tulevad. Ma jäin kogemata,» ütles Pierre.

«Kuidas nad su siis kinni nabisid, kotkapoeg, kas kodust või?»

«Ei, ma läksin tulekahju vaatama, seal nad võtsidki mind kinni. Mõistsid mu üle kohut süütamise eest.»

«Kus kohus, seal ülekohus,» tähendas väike mees vahele.

«Aga kas sina oled ammu siin?» küsis Pierre viimase kartuli söömist lõpetades.

«Ah mina või? Mineval pühapäeval nabiti mind kinni hospidalis, Moskvas.»

«Kes sa siis oled, kas soldat?»

«Apšeroni polgu soldat. Palavikku olin suremas. Meile ei öeldudki midagi. Meid oli seal paarkümmend meest. Ei teadnud mitte aimatagi.»

«Noh, kas sa kannatad siin ka igavuse käes?» küsis Pierre.

«Miks ei peaks kannatama, kotkapoeg. Mind kutsutakse Platoniks; liignimega Karatajev,» lisas ta, nähtavasti selleks, et Pierre'il kergem oleks teda kõnetada. «Teenistuses hakati kutsuma kotkapojaks. Miks ei peaks kannatama, kotkapoeg! Moskva — see on linnade ema. Miks ei peaks kannatama, kui seda vaatad! Aga uss närib kapsast, kuid kapsal on pikem iga kui ussil, — ütlevad vanad inimesed,» lisas ta kiiresti.

«Kuidas, kuidas sa ütlesid?» küsis Pierre.

«Mina või?» küsis Karatajev. «Ma ütlen: inime mõtleb, jumal juhib,» lausus ta, arvates, et kordab öeldut, ja jätkas kohe: «Kas teil, härra, on ka mõisaid? Ja ka maja on? Nii et lausa küllus? Ja perenainegi on? Aga kas vanemad on elus?» päris ta. Ja ehkki Pierre pimedas ei näinud, tundis ta, et soldati huuled tõmbusid tagasihoitud sõbralikust naeratusest kipra, kui ta teda küsitles. Teda kurvastas ilmselt, et Pierre'il polnud vanemaid, eriti ema.

«Naisest on abi, ämmaga saab läbi, kuid ei ole armsamat kui oma ema!» ütles ta. «Aga kas lapsukesi on?» jätkas ta küsitlemist. Pierre'i eitav vastus näis teda jälle kurvastavat ja ta ruttas juurde lisama:

«Pole viga, olete noored inimesed, küllap jumal annab veel lapsigi. Kui aga läbisaamine hea on...»

«Nüüd on ükskõik,» ütles Pierre tahtmatult.

«Oh, kallis inime,» vastas Platon. «Ei või iial teada, kuidas läheb.» Ta seadis end paremini istuma ja köhatas kurgu puhtaks, nähtavasti pikaks jutuks valmistudes. «Nii jah, kallis sõber, ma elasin siis alles kodus,» alustas ta. «Mõis oli meil rikas, maad palju, maamehed elasid hästi, ja hästi elasime meiegi, taevale tänu. Seitsmekesi käisime niitmas. Hästi elasime. Ehtsad talupojad olime. Juhtus vahel...» Ja Platon Karatajev jutustas pika loo sellest, kuidas ta sõitis võõrasse metsa puid tooma ja sattus metsavahi kätte, kuidas teda peksti, kohtu alla anti ja soldatiks saadeti. «Ja noh, kotkapoeg,» rääkis ta naeratusest muutuva häälega, «mõtlesime, et õnnetus, aga tuli välja, et õnn! Vennal oleks tulnud minna, kui mina poleks pattu teinud. Nooremal vennal aga oli viis last, kuid minul jäi ainult eit järele. Oli tütreke, aga juba enne mu soldatiks võtmist kutsus jumal ta ära enda juurde. Tulin koju käima, ütlen ma sulle. Vaatan, — elavad paremini kui enne. Pudulojuseid õu täis, naised kodus, kaks venda väljas raha teenimas. Ainult Mihhailo, kõige noorem, on kodus. Taat ütles siis: «Minule on kõik lapsed ühte hinda: hammusta missugust sõrme tahad, ikka on valus. Aga kui Platonit poleks siis ära võetud, oleks Mihhailo pidanud minema.» Kutsus meid kõiki kokku — usud —, pani pühapildi ette seisma. Ütles: «Mihhailo, tule siia, kummarda talle maani, ja ka sina, naine, kummarda, ja lapsed, kummardage. Saite aru?» ütles. Nii on lugu, kallis sõber. Igaühel oma saatus. Aga meie muudkui nuriseme: üks asi pole hea, teine pole hea. Meie õnn, sõbrake, on kui vesi noodas: vead, paisub täis, aga tõmbad välja — pole mitte midagi. Nõndaks.» Ja Platon istus oma õlgedel teise kohta.

Vähese vaikimise järel tõusis Platon püsti.

«Noh, küllap vist tahad magada?» lausus ta ja hakkas kärmesti risti ette lööma, rääkides ise seejuures:

«Issand Jeesus Kristus, püha Nikola, Frola ja Lavra, issand Jeesus Kristus, püha Nikola, Frola ja Lavra, issand Jeesus Kristus, heida meile armu ja päästa meid!» lõpetas ta, kummardas maani, tõusis püsti, ohkas ja istus oma õlgedele. «Niiviisi. Issand, pane rahus puhkama, lase rõõmus ärgata,» sõnas ta ja heitis sinelit peale tõmmates pikali.

«Mis palvet sa lugesid?» küsis Pierre.

«Ah?» sõnas Platon (ta oli juba uinumas). «Mida lugesin? Jumalat palusin. Kas sina siis ei palveta?»

«Palvetan küll,» ütles Pierre. «Aga mis sa rääkisid: Frola ja Lavra?»

«Aga kuidas siis muidu,» vastas Platon kähku. «Hobuste püha. Ka elajat peab armastama,» ütles Karatajev. «Näe, kuidas ta, vigurivänt, on ennast kerasse kiskunud. Sooja otsib, krants,» ütles ta, kobades koera oma jalgade juures, pööras end jälle küljele ja uinus sedamaid.

Väljast kuskilt kaugelt kuuldus nuttu ja kisa, ja läbi baraki pilude paistis tulekuma; barakis aga oli vaikne ja pime. Pierre oli kaua ärkvel ja lamas avasilmi pimedas oma kohal, kuulatades enda kõrval lamava Platoni rütmilist norskamist, ja tundis, et ennest hävinenud maailm nüüd uues ilus, mingitel uutel ja vankumatutel alustel ta hinges liikuma hakkas.

XIII

Barakis, kuhu Pierre toodi ja kus ta veetis neli nädalat, oli kakskümmend kolm vangistatud soldatit, kolm ohvitseri ja kaks ametnikku.

Kõiki neid kujutles Pierre hiljem nagu läbi udu, kuid Platon Karatajev jäi Pierre'i hinges igavesti kõige tugevamaks ja kallimaks mälestuseks ja kõige venepärase, hea ning ümmarguse kehastuseks. Kui Pierre järgmise päeva hommikuhämaruses oma naabrit nägi, leidis tema esimene mulje millestki ümmargusest täielikku kinnitust: kogu Platoni kuju keskelt nööriga kinnitõmmatud prantsuse sinelis, nokkmütsiga ja viiskudega oli ümmargune. Pea oli täiesti ümmargune, selg, rind, õlad, isegi käed, mida ta hoidis, nagu oleks ta kogu aeg valmis

midagi sülelema, olid ümmargused; meeldiv naeratus ja suured pruunid, õrnad silmad olid ümmargused.

Platon Karatajevil pidi aastaid olema üle viiekümne, otsustades ta jutustuste järgi sõjakäikudest, millest ta oli vana soldatina osa võtnud. Ta ise ei teadnud ega osanud kuidagi kindlaks teha, kui vana ta oli; kuid ta lumivalged ja tugevad hambad, mis kõik kahe poolsõõrina nähtavale tulid, kui ta naeris (mida ta tegi tihti), olid kõik ilusad ja terved; ühtki halli karva ei leidunud ta habemes ega juustes ja kogu ta keha näis nõtkena, eriti aga tugevana ning vastupidavana.

Ta näol oli peentest ümmargustest kortsukestest hoolimata süütuse ja nooruslikkuse ilme; hääl oli tal meeldiv ja laulev. Kuid ta jutu peamiseks iseärasuseks oli loomulikkus ja ladusus. Ta nähtavasti ei mõelnud iialgi, mis ta ütles või mis ta ütleb; ja seetõttu oli ta kiiretes ja kindlates intonatsioonides eriline vastupandamatu veenvus.

Ta kehaline jõud ja liikuvus olid vangisoleku algul niisugused, et näis, nagu ei teaks ta, mis on väsimus ja haigus. Iga päev ütles ta hommikul ja õhtul magama heites: «Issand, pane rahus puhkama, lase rõõmus ärgata»; hommikuti tõustes rääkis ta, alati ühteviisi õlgu kehitades: «Nagu maas, nii kõveras, nagu virgud, kohe sirgu.» Ja tõesti: niipea kui ta maha heitis, magas ta kohe nagu kivi, ja niipea kui ta virgus, võttis ta kohe silmapilkugi viivitamata mõne töö käsile, nagu lapsed ärgates asuvad mänguasjade kallale. Ta oskas kõike teha, mitte just väga hästi, aga mitte ka halvasti. Ta küpsetas, keetis, õmbles, hööveldas, tegi kingsepatööd. Tal oli alati tegemist, ning ainult öösiti võttis ta endale aega vestlemiseks, mida ta armastas, ja laulmiseks. Ta ei laulnud nii, nagu seda teevad laulumehed, kes teavad, et neid kuulatakse, vaid laulis, nagu laulavad linnud — ilmselt sellepärast, et tal niisama hädavajalik oli teha neid häälitsusi, nagu vahel on hädavajalik end sirutada või kõndida; ja need häälitsused olid alati peened, õrnad, peaaegu naiselikud, kurvameelsed, ja ta nägu oli seejuures väga tõsine.

Vangi sattudes ja habemesse kasvades näis ta olevat kõrvale heitnud kõik endale pealesunnitud võõra, soldat-

liku ja tahtmatult tagasi pöördunud endise talupoegliku, rahvaliku elulaadi juurde.

«Kui soldat on puhkusel, siis särk pükstest välja,» tavatses ta rääkida.

Oma soldatipõlvest rääkis ta vastumeelselt, kuigi ta ei kaevanud ja sageli kordas, et teda kogu teenistuse kestel pole kordagi pekstud. Kui ta jutustas, siis jutustas ta peamiselt oma vanadest ja ilmselt armsaist talupojaelu mälestustest. Kõnekäänud, millest kubises ta jutt, ei olnud need suuremalt osalt ebaviisakad ja kräbedad kõnekäänud, mida kasutavad soldatid, vaid need olid rahva mõtteterad, mis üksikult võetuina näivad nii tähtsusetud ja mis äkki omandavad sügava tarkuse tähenduse, kui neid lausutakse parajas kohas.

Sageli rääkis ta hoopis vastupidist sellele, mida ta varem oli rääkinud, kuid nii üks kui teine oli õige. Ta armastas rääkida ja rääkis hästi, ilustades oma juttu hellitus- ja vanasõnadega, mida ta, nagu Pierre'ile näis, ise välja mõtles; kuid ta jutustuste peamiseks veetluseks oli see, et kõige lihtsamad sündmused, mõnikord needsamad, mida Pierre nägi ja tähele ei pannud, omandasid tema suus piduliku väärikuse ilme. Ta armastas kuulata muinasjutte, mida üks soldat õhtuti jutustas (ikka ühtesid ja neidsamu), aga kõige enam meeldis talle kuulata jutustusi tõelisest elust. Ta naeratas rõõmsalt selliseid jutustusi kuulates, rääkis vahele ja esitas küsimusi, mis kaldusid sinnapoole, et endale selgeks teha selle väärikust, millest talle jutustati. Kiindumusi, sõprust, armastust, nagu Pierre neist aru sai, polnud Karatajevil mingisuguseid; kuid ta armastas kõiki ja suhtus armastavalt kõigesse, millega elu teda kokku viis, eriti aga inimestesse — mitte mõnesse teatavasse inimesesse, vaid neisse inimestesse, kes olid tal silma all. Ta armastas oma krantsi, armastas kaaslasi, prantslasi, armastas Pierre'i, kes oli ta naabriks; kuid Pierre tundis, et Karatajev hoolimata kõigest oma sõbralikust õrnusest (millega ta tahtmatult hindas Pierre'i vaimset elu) hetkekski ei kurvastaks temast lahkumise üle. Ja Pierre'is hakkas Karatajevi vastu tekkima seesama tunne.

Platon Karatajev oli kõigile teistele vangidele kõige harilikum soldat. Teda kutsuti kotkapojaks või Platošaks, nöögiti heasüdamlikult, saadeti teda, kui oli tarvis mõnd käiku teha. Kuid Pierre'ile jäi ta alati selleks, millena ta näis esimesel ööl: lihtsuse ja tõe vaimu äramõistmatuks, ümmarguseks ja igaveseks kehastuseks.

Platon Karatajev ei teadnud peast midagi peale oma palve. Kui ta oma jutte rääkis, siis näis, nagu ei teaks ta neid alustades, millega ta nad lõpetab.

Kui Pierre mõnikord ta sõnade mõttest rabatuna palus öeldut korrata, siis ei suutnud Platon meelde tuletada, mis ta mõne hetke eest oli öelnud, samuti nagu ta kuidagi ei saanud Pierre'ile sõnadega öelda oma lemmiklaulu. Seal oli: «kullake, kaseke ja raske on mul», kuid sõnadega jutustades ei tulnud välja mingit mõtet. Karatajev ei mõistnud ega suutnud mõista üksikute, jutust eraldatud sõnade tähendust. Iga ta sõna ja iga tegu oli talle tundmatu tegevuse — tema elu — avalduseks. Kuid tema elul niisugusena, nagu ta ise sellele vaatas, polnud mõtet kui üksikul elul. Sel oli mõtet ainult kui osakesel sellest tervikust, mille olemasolu ta kogu aeg tundis. Ta sõnad ja teod väljusid temast niisama ühtlaselt, paratamatult ja iseenesest, nagu lõhn eraldub õiest. Ta ei suutnud mõista üksikult võetud teo ega sõna väärtust ega tähendust.

XIV

Saanud Nikolailt teate selle kohta, et ta vend on Rostovidega Jaroslavlis, valmistus vürstitar Marja tädi vastuseisust hoolimata kohe sõitma, ja mitte üksinda, vaid ühes vennapojaga. Kas see on raske või kerge, võimalik või võimatu, seda ta ei küsinud ega tahtnud teada: tema kohuseks oli mitte ainult endal oma võib-olla sureva venna kõrval viibida, vaid ka teha kõik, mis võimalik, et poega tema juurde viia, ja ta otsustas sõita. Et vürst Andrei ise talle teadet ei saatnud, seda seletas vürstitar Marja kas sellega, et ta oli kirjutamiseks liiga nõrk, või sellega, et ta pidas pikka teekonda õele ja oma pojale liiga raskeks ning hädaohtlikuks.

Mõne päevaga oli vürstitar Marja teeleminekuks valmis. Ta sõidukiteks olid tohutu suur vürstlik tõld, millega ta oli Voroneži sõitnud, kaless ja veovanker. Kaasa

sõitsid m-lle Bourienne, väike Nikolai ühes kasvatajaga, vana lapsehoidja, kolm tüdrukut, Tihhon, noor teener ja haidukk, kelle tädi talle kaasa andis.

Harilikku teed mööda, Moskva kaudu sõitmisele ei võinud mõeldagi ja seepärast oli kaudne tee, mida vürstitar Marja pidi sõitma, üle Lipetski, Rjazani, Vladimiri, Šuja, väga pikk, mõnes kohas posthobuste puudumise tõttu raske ja Rjazani ligidal, kus (nagu räägiti) oli liikumas prantslasi, koguni hädaohtlik.

Sel pikal teekonnal pani m-lle Bourienne'i, Dessalles'i ja teenijaid imestama vürstitar Marja meelekindlus ja toimekus. Magama heitis ta hiljem kui teised, tõusis enne teisi ja mingisugused raskused ei suutnud teda peatada. Tänu tema toimekusele ja energiale, mis ta teekaaslasi ergutas, jõudsid nad teise nädala lõpul Jaroslavli lähedale.

Viimaseil Voronežis veedetud päevil elas vürstitar Marja läbi oma elu suurima õnne. Tema armastus Rostovi vastu ei piinanud ega erutanud teda enam. See armastus täitis kogu ta hinge, oli saanud lahutamatuks osaks temast endast ja ta ei võidelnud enam selle vastu. Viimasel ajal veendus vürstitar Marja — kuigi ta seda endale iialgi selgelt ja konkreetselt sõnadega ei öelnud —, et teda armastatakse ja et ta armastab. Selles veendus ta oma viimasel kohtumisel Nikolaiga, kui too tuli talle teatama, et ta vend on Rostovide juures. Nikolai ei vihjanud ainsa sõnagagi sellele, et nüüd (vürst Andrei paranemise juhul) võiksid endised suhted vürst Andrei ja Nataša vahel uueneda, kuid vürstitar Marja nägi ta näost, et ta seda teadis ja sellele mõtles. Sellest hoolimata jäi Nikolai ettevaatlik, õrn ja armastav suhtumine temasse muutumatuks ja Nikolai näis koguni rõõmustavat, et nüüd sugulus tema ja vürstitar Marja vahel võimaldas tal vabamalt väljendada oma sõprust-armastust, nagu vürstitar Marja mõnikord mõtles. Vürstitar Marja teadis, et ta armastab esimest ja viimast korda elus, tundis, et teda armastatakse, ja oli ses suhtes õnnelik ning rahulik.

Kuid see ühe hingeküljega tajutud õnn ei takistanud teda sugugi kogu jõuga südamevalu tundmast venna pärast, vaid vastupidi, see hingerahu — ühes suhtes —

andis talle suurema võimaluse täiesti anduda oma õetundele. See tunne oli Voronežist väljasõitmise esimesel hetkel nii tugev, et ta reisikaaslased olid ta vaevatud ja meeleheitlikku nägu vaadates kindlad, et ta teel tingimata haigeks jääb; kuid just teekonna raskused ja mured, milledega vürstitar Marja nii agaralt võitles, päästsid teda ajutiselt ta südamevalust ning andsid talle jõudu.

Nagu see reisi ajal ikka on, mõtles vürstitar Marja ainult reisile, unustades, mis oli selle sihiks. Kuid Jaroslavlile lähenemisel, kui talle jälle meelde tuli, mis teda ees ootab, ja mitte enam paljude päevade pärast, vaid samal õhtul, tõusis vürstitar Marja erutus äärmuseni.

Kui ettesaadetud haidukk, kes pidi Jaroslavlis järele kuulama, kus Rostovid peatuvad ja missuguses seisukorras on vürst Andrei, sissesõitvale suurele tõllale linnaväravasse vastu tuli, kohkus ta, nähes vürstitari kole kahvatut nägu, mis talle tõllaaknast vastu vaatas.

«Kõik sain teada, teie hiilgus: Rostovskid elavad platsil, kaupmees Bronnikovi majas. Siinsamas lähedal, päris Volga kalda peal,» ütles haidukk.

Vürstitar Marja vahtis ehmunult-küsivalt talle näkku ega mõistnud, miks ta ei vastanud kõige tähtsamale küsimusele: kuidas on lood vennaga? M-lle Bourienne esitas selle küsimuse vürstitari asemel.

«Kuidas on vürstiga?» küsis ta.

«Tema hiilgus elab nendega koos sellessamas majas.»

«Tähendab, ta on elus,» mõtles vürstitar ja küsis tasa: «Kuidas on tema tervisega?»

«Inimesed ütlesid, et ikka samas seisukorras.»

Mis see «ikka samas seisukorras» tähendas, seda vürstitar ei hakanud pärima, heitis ainult vilksamisi ja märkamatult pilgu seitsmeaastase Nikoluška poole, kes istus tema ees ja linnast rõõmu tundis, langetas siis pea ega tõstnud seda enne, kui raske tõld mürisedes, rappudes ja õõtsudes kuskil peatus. Kuuldus allalastavate astmelaudade kolinat.

Tõllauksed avanesid. Vasakul pool oli vesi — suur jõgi, paremal pool välistrepp; trepil oli inimesi — teenijaid ja keegi punapõseline suure musta patsiga tüdruk, kes naeratas ebameeldivalt ning teesklevalt, nagu näis

vürstitar Marjale (see oli Sonja). Vürstitar jooksis trepist üles, teesklevalt naeratav tüdruk ütles: «Siia, siia!» ja vürstitar oli äkki eestoas idamaist tüüpi näoga vana naise ees, kes talle heldinud ilmel kiiresti vastu tuli. See oli vana krahvinna. Ta süleles vürstitar Marjat ja hakkas teda suudlema.

«Mon enfant!» sõnas ta. *«Je vous aime et vous connais depuis longtemps.»*[1]

Kõigest oma erutusest hoolimata mõistis vürstitar Marja, et see on krahvinna ja et talle on tarvis midagi öelda. Isegi teadmata kuidas, lausus ta mõned viisakad prantsuskeelsed sõnad samal toonil nagu need, mida räägiti temale, ja küsis siis, kuidas on vennaga.

«Arst ütleb, et hädaohtu ei ole,» vastas krahvinna, kuid seda öeldes tõstis ta ohates silmad taeva poole, ja selles liigutuses oli midagi ta sõnadele vasturääkivat.

«Kus ta on? Kas teda võib näha, võib?» küsis vürstitar.

«Kohe, vürstitar, kohe, mu sõbrake. Kas see on tema poeg?» küsis krahvinna, pöördudes väikese Nikolai poole, kes koos Dessalles'iga sisse astus. «Me mahume kõik ära, maja on suur. Oo, missugune tore poiss!»

Krahvinna viis vürstitari võõrastetuppa. Sonja vestles m-lle Bourienne'iga. Krahvinna kallistas poisikest. Vana krahv astus tuppa ja tervitas vürstitari. Vana krahv oli väga palju muutunud sestsaadik, kui vürstitar teda viimati nägi. Siis oli ta tragi, lõbus, enesekindel vanahärra; nüüd näis ta haletsusväärse, murtud mehena. Vürstitariga rääkides vahtis ta alatasa enda ümber, otsekui kõigilt küsides, kas ta teeb ikka seda, mis peab tegema. Pärast Moskva ja oma varanduse hävimist, harjunud rööbastest väljapaisatuna oli ta ilmselt kaotanud oma olemasolu mõtte ja tundis, et tal pole enam kohta elus.

Vaatamata oma ainsale soovile rutem venda näha ja pahameelele selle üle, et sel ajal, kui ta soovib vaid ühte — oma venda näha —, teda lõbustatakse vestlusega ja kiidetakse silmakirjalikult ta vennapoega, märkas vürstitar kõike, mis ta ümber toimus, ja tundis, et on vaja ajutiselt alistuda sellele uuele elukorrale. Ta

[1] Mu laps! Ma armastan ja tunnen teid ammugi.

teadis, et see kõik on tarvilik, ja ehkki tal oli raske, ta ei olnud neile pahane.

«See on minu õetütar,» ütles krahv Sonjat esitledes. «Te ei tunne teda, vürstitar?»

Vürstitar pöördus Sonja poole, ja võideldes oma südames kerkiva vaenuliku tundega selle tüdruku vastu, suudles teda. Tal hakkas raske seetõttu, et kõigi teiste meeleolu oli nii kaugel sellest, mis toimus tema hinges.

«Kus ta on?» küsis ta veel kord, kõigi poole pöördudes.

«Ta on all, Nataša on tema juures,» vastas Sonja punastades. «Mindi vaatama. Ma mõtlen, te olete väsinud, vürstitar?»

Vürstitari silmad täitusid pahameelepisaraist. Ta pöördus kõrvale ja tahtis uuesti krahvinnalt küsida, kust pääseb venna juurde, kui ukse tagant kuuldus kergeid, hoogsaid, otsekui rõõmsaid samme. Vürstitar vaatas ümber ja nägi peaaegu joostes sisse tulevat Natašat, seda Natašat, kes talle tol ammusel kohtumisel Moskvas nii ebameeldiv oli olnud.

Kuid enne kui vürstitar jõudis sellele Natašale näkku vaadata, mõistis ta, et see oli tema tõeline murekaaslane ja seepärast sõber. Ta sööstis Natašale vastu, süleles teda ja puhkes ta õla najal nutma.

Niipea kui Nataša, kes istus vürst Andrei peatsis, kuulis vürstitar Marja saabumisest, väljus ta kiirete ja, nagu vürstitar Marjale näis, otsekui rõõmsate sammudega vaikselt tema toast ning jooksis vürstitari juurde.

Kui ta tuppa jooksis, väljendas ta ärev nägu ainult ühte: armastust, piiritut armastust vürst Andrei vastu, vürstitari vastu, kõige selle vastu, mis oli lähedane armastatud mehele; kaastunnet, kannatamist teiste pärast ja kirglikku soovi ennast täielikult ohverdada selleks, et neid aidata. Oli näha, et sel hetkel polnud Nataša hinges ainustki mõtet iseendast ega oma suhetest vürst Andreiga.

Tundeline vürstitar Marja mõistis kõike seda esimesest pilgust Nataša näkku ja nuttis ta õlal valulise naudinguga.

«Lähme, lähme tema juurde, Marie,» sõnas Nataša, teda teise tuppa viies.

Vürstitar Marja tõstis näo, kuivatas silmad ja pöördus

Nataša poole. Ta tundis, et tema kaudu saab ta kõik teada.

«Mis . . .» alustas ta küsimust, kuid peatus äkki. Ta tundis, et sõnadega ei saa küsida ega vastata. Nataša nägu ja silmad pidid kõike ütlema selgemalt ning sügavamalt.

Nataša vaatas talle otsa, kuid näis olevat hirmul ja kahtlevat — kas ütelda või mitte ütelda kõike seda, mis ta teadis. Ta justkui tundis, et nende kiirgavate silmade ees, mis tungisid ta sügavamasse südamesoppi, oli võimatu ütlemata jätta kogu tõtt niisugusena, nagu tema seda nägi. Nataša huul tuksatas äkki, näotud kortsud tekkisid ta suu ümber ja ta puhkes nägu kätega kattes häälekalt nutma.

Vürstitar Marja mõistis kõik.

Kuid ta lootis siiski ja küsis sõnadega, milledesse ta ei uskunud:

«Aga kuidas on ta haavaga? Missuguses seisukorras ta üldse on?»

«Te . . . te . . . näete seda,» rohkem ei suutnud Nataša öelda.

Nad istusid natuke aega all vürst Andrei toa kõrval, et lakata nutmast ja rahuliku näoga tema juurde sisse astuda.

«Kuidas oli haiguse käik? Kas ammu tuli pööre halvemusele? Millal s e e juhtus?» küsitles vürstitar Marja.

Nataša jutustas, et esialgu ähvardas hädaoht palavikulise seisukorra ja valu tõttu, kuid et Troitses see möödus ja arst kartis vaid gangreeni. Aga ka see hädaoht möödus. Kui Jaroslavli jõuti, hakkas haav mädanema (Nataša teadis kõike, mis puutus mädanikusse jms.) ja arst ütles, et mädanemine võib areneda korralikult. Tekkis palavik. Arst rääkis, et see palavik polevat väga hädaohtlik.

«Kuid kaks päeva tagasi,» alustas Nataša, «juhtus äkki s e e . . .» Ta hoidis nuttu tagasi. «Ma ei tea millest, aga te näete kohe, missuguseks ta on muutunud.»

«On nõrgaks jäänud? Kõhnaks? . . .» küsis vürstitar.

«Ei, mitte seda, vaid midagi halvemat. Te näete ise. Ah, Marie, ta on liiga hea, ta ei või, ei või elama jääda, sest et . . .»

XV

Kui Nataša harjunud liigutusega vürst Andrei ukse avas ja vürstitari endast mööda laskis, tundis vürstitar Marja juba nuttu kurgus kipitavat. Kuidas ta ka oli ette valmistunud ja püüdnud rahuneda, ta teadis, et ei suuda venda näha ilma pisarateta.

Vürstitar Marja mõistis, mis Nataša tahtis öelda sõnadega: s e e j u h t u s t e m a g a k a k s p ä e v a t a g a s i. Ta mõistis, et see tähendas seda, et haige oli äkki leebeks muutunud ja et see leebumine ning heldimus oli surma tundemärgiks. Uksele lähenedes nägi ta kujutluses juba seda lapsepõlvest tuttavat Andreikese nägu — õrna, mahedat, heldinud nägu, mida vennal nii harva näha võis ja mis temasse seepärast alati nii tugevat mõju avaldas. Ta teadis, et vend ütleb talle vaikseid, õrnu sõnu, samasuguseid, nagu ütles isa enne surma, ja et ta seda välja ei kannata ja tema juures nutma hakkab. Kuid varem või hiljem pidi see toimuma, ja ta astus tuppa. Nutt kerkis aina enam ta kurku, kui ta oma lühinägelikkude silmadega ikka selgemini ja selgemini eraldas venna kuju ja otsis ta näojooni, ja siis nägi ta tema nägu ning kohtas tema pilku.

Vürst Andrei lamas diivanil patjade vahel oravanahkses hommikukuues. Ta oli kõhn ja kahvatu. Ta kõhn, läbipaistev-valge käsi hoidis taskurätikut, teise käega puudutas ta tasakesi sõrmi liigutades peenikesi, pikaks kasvanud vurrusid. Ta silmad vaatasid sisseastujaile.

Tema nägu nähes ja ta pilku kohates aeglustas vürstitar Marja äkki oma sammu ja tundis, et ta pisarad äkki kuivasid ja nutt peatus. Venna näo ja pilgu ilmet märgates muutus ta äkki araks ja tundis end süüdlasena.

«Aga milles ma siis süüdi olen?» küsis ta endalt. «Selles, et sa elad ja mõtled elavale, aga mina! . . .» vastas venna jahe, karm pilk.

Sügavas, mitte endast väljapoole, vaid endasse vaatavas pilgus oli peaaegu vaenulikkust, kui vürst Andrei pikkamisi silmitses õde ja Natašat.

Venda-õde suudlesid teineteist, käest kinni hoides, nagu neil kombeks oli.

«Tere, Marie, kuidas sa siia jõudsid?» küsis vürst Andrei häälega, mis oli niisama rahulik ja võõras kui ta pilk. Kui ta oleks meeleheitlikult karjuma hakanud, oleks see karjumine vürstitar Marjat vähem kohutanud kui see häälekõla.

«Tõid ka Nikoluška kaasa?» lausus vürst Andrei niisama rahulikult ning pikaldaselt ja ilmse mälupingutusega.

«Kuidas su tervisega nüüd on?» küsis vürstitar Marja, imestades ise selle üle, mis ta rääkis.

«Seda, mu sõber, tuleb arstilt küsida,» ütles vürst Andrei, ja ilmselt veel üht pingutust tehes, et sõbralik olla, ütles ta ainult suuga (oli näha, et ta sugugi ei mõelnud seda, mis ta rääkis):

«Merci, chère amie, d'être venue.»[1]

Vürstitar Marja pigistas ta kätt. Vürst Andrei krimpsutas vaevalt märgatavalt nägu õe käepigistuse juures. Ta vaikis, ja vürstitar Marja ei teadnud, mida rääkida. Ta mõistis, mis vennaga kahe päeva eest oli juhtunud. Vürst Andrei sõnades ja häälekõlas, eriti aga selles pilgus — külmas, peaaegu vaenulikus pilgus — tundus elavale inimesele kohutavat võõrdumist kõigest maisest. Oli näha, et vürst Andrei suutis suuri vaevu mõista kõike elavat; kuid ühtlasi tundus, et see elava mittemõistmine ei tulnud mitte sellest, et tal mõistmisvõime oleks puudunud, vaid sellest, et ta mõistis midagi muud — midagi niisugust, mida elavad ei mõistnud ega võinud mõista ja mis oli teda täiesti vallanud.

«Jah, näe, kui imelikult saatus meid kokku viis!» ütles ta, vaikimist katkestades ja Natašale osutades. «Ta muudkui põetab mind.»

Vürstitar Marja kuulas ega mõistnud seda, mis vend rääkis. Kuidas võis tema, peenetundeline, õrn vürst Andrei, — kuidas võis ta niiviisi rääkida inimese juuresolekul, keda ta armastas ja kes teda armastas! Kui ta oleks kavatsenud elada, siis poleks ta seda öelnud niisuguse külma solvava tooniga. Kui ta poleks teadnud, et ta sureb, — kas poleks tal siis Natašast kahju olnud, kuidas oleks ta võinud tema kuuldes seda

[1] Tänan, kallis sõber, et sa tulid.

rääkida! Sellel võis olla üksainus seletus, — nimelt see, et talle oli ükskõik, ja ükskõik sellepärast, et talle oli avatud midagi muud ja palju tähtsamat.

Vestlus oli jahe ning seosetu ja katkes alatasa.

«Marie sõitis Rjazani kaudu,» ütles Nataša.

Vürst Andrei ei märganud, et Nataša nimetas ta õde Marie'ks. Nataša aga märkas seda ise esimest korda, kui ta oli vürstitari tema kuuldes niiviisi nimetanud.

«Mis siis?» küsis vürst Andrei.

«Talle räägiti, et kogu Moskva on maha põlenud, täiesti maha põlenud; et...»

Nataša peatus: võimatu oli rääkida. Vürst Andrei tegi ilmseid pingutusi, et kuulata, ega suutnud seda ikkagi.

«Jah, räägitakse, et põles maha,» ütles ta. «Sellest on väga kahju.» Ja ta jäi sõrmedega hajameelselt vurrusid siludes otse enda ette vahtima.

«Sa kohtasid krahv Nikolaid, Marie?» lausus vürst Andrei äkki, ilmselt tahtes neile heameelt teha. «Ta kirjutas siia, et sa oled temale väga meeldima hakanud,» jätkas ta lihtsalt, rahulikult, nähtavasti mitte suutes mõista kogu seda keerulist tähendust, mis neil sõnadel oli elavate inimeste jaoks. «Kui ka sina teda armastama hakkaksid, siis oleks väga hea... kui te abielluksite,» lisas ta pisut kiiremini, justkui rõõmustades sõnade üle, mida ta oli kaua otsinud ja lõpuks leidnud.

Vürstitar Marja kuulis tema sõnu, kuid neil polnud tema jaoks mingit muud tähendust peale selle, et nad tõendasid, kui kohutavalt kaugel vürst Andrei nüüd oli kõigest elavast.

«Milleks minust rääkida!» ütles ta rahulikult ja vaatas Natašale otsa. Ta pilku endal tundes ei vaadanud Nataša tema poole. Jälle vaikisid kõik.

«André, kas sa tah...» ütles äkki vürstitar Marja värahtava häälega, «kas tahad Nikoluškat näha? Ta tuletas sind kogu aja meelde!»

Vürst Andrei näole ilmus esimest korda vaevalt märgatav naeratus, kuid vürstitar Marja, kes tema nägu nii hästi tundis, mõistis õudusega, et see naeratus ei väljendanud rõõmu ega õrnust poja vastu, vaid vaikset,

leebet pilget selle üle, et vürstitar Marja tarvitas tema arvates viimast vahendit tema teadvusele äratamiseks.

«Jah, mul on väga hea meel Nikoluška üle. Kas ta on terve?»

Kui vürst Andrei juurde toodi väike Nikolai, kes ehmunult isale otsa vahtis, kuid ei nutnud, sest et keegi ei nutnud, suudles vürst Andrei teda ega teadnud ilmselt, mis talle öelda.

Kui laps ära viidi, astus vürstitar Marja veel kord venna juurde, suudles teda ja suutmata end enam valitseda hakkas nutma.

Vend vaatas talle teraselt näkku.

«Sa nutad Nikoluška pärast?» küsis ta.

Vürstitar Marja langetas nuttes jaatavalt pea.

«Marie, sa tead evan...» kuid äkki jäi vürst Andrei vait.

«Mis sa räägid?»

«Ei midagi. Pole tarvis siin nutta,» ütles vürst Andrei, ikka sellesama külma pilguga talle otsa vaadates.

Kui vürstitar Marja nutma hakkas, mõistis vürst Andrei, et ta nuttis sellepärast, et Nikoluška jääb isata. Suurt jõupingutust enda kallal tehes katsus ta ellu tagasi pöörduda ning asuda elavate vaatekohale.

«Jah, neile peab see kurb tunduma!» mõtles ta. «Aga kui lihtne see on!»

«Linnud taeva all ei külva ega lõika, aga teie isa toidab neid,» ütles ta iseendale ja tahtis sedasama öelda vürstitarile. «Kuid ei, nemad saaksid sellest omamoodi aru, nad ei mõistaks! Nad ei või sellest aru saada, et kõik need tunded, mida nad kalliks peavad, kõik need mõtted, mis neile näivad nii tähtsad, et need on — t a r b e t u d. Me ei saa üksteist mõista!» Ja ta jäi vait.

Vürst Andrei väike poeg oli alles seitsmeaastane. Ta oskas vaevalt lugeda, ta ei teadnud midagi. Ta elas palju läbi pärast seda päeva, omandades teadmisi, tähelepanekkust, kogemusi. Aga kui tal siis oleksid olnud kõik need hiljem omandatud võimed, ta poleks

saanud paremini ega sügavamalt mõista isa, vürstitar Marja ja Nataša vahel toimunud stseeni kogu tähendust, kui ta seda nüüd mõistis. Ta mõistis kõik ja väljus toast, ilma et oleks nutnud, astus vaikides Nataša juurde, kes tema järel välja tuli, ja vaatas oma mõtlikkude, ilusate silmadega talle häbelikult näkku. Tema pisut ülespoole hoiduv punane ülahuul võpatas, ta toetas pea Nataša najale ja puhkes nutma.

Sellest päevast peale hoidis ta eemale Dessalles'ist, hoidis eemale teda hellitavast krahvinnast ja kas istus üksinda või lähenes arglikult vürstitar Marjale või Natašale, keda ta näis olevat hakanud veel rohkem armastama kui oma tädi, ja hoidis end vaikselt ning häbelikult nende ligi.

Vürst Andrei toast väljudes sai vürstitar Marja täielikult aru kõigest sellest, mis Nataša nägu oli talle öelnud. Ta ei kõnelnud enam Natašaga lootusest venna elu päästa. Ta valvas Natašaga vaheldumisi venna diivani juures ega nutnud enam, kuid palvetas lakkamatult, pöördudes südames selle igavese ja äramõistmatu poole, kelle lähedus nüüd surija juures nii selgesti tuntav oli.

XVI

Vürst Andrei mitte ainult ei teadnud, et ta sureb, vaid tundis, et ta on suremas, et ta juba ongi pooleldi surnud. Ta oli teadlik oma võõrdumisest kõigest maisest ja tundis rõõmsat ning imelikku olemiskergust. Ruttamata ja ärevust tundmata ootas ta seda, mis tal ees seisis. See ähvardav, igavene, tundmatu ja kauge, mille lähedust ta kogu oma elu kestel ei lakanud tundmast, oli talle nüüd lähedane ja — selle imeliku olemiskerguse tõttu, mida ta tundis, — peaaegu arusaadav ning tajutav.

. . . . . .

Varem kartis ta lõppu. Kaks korda oli ta tundnud seda kohutavat piinavat surmahirmu, kuid nüüd ei mõistnud ta seda enam.

Esimest korda tundis ta seda siis, kui granaat vurrina tema ees keerles ja ta vaatas kõrrepõldu, põõsaid ning

taevast ja teadis, et tema ees on surm. Kui ta pärast haavatasaamist meelemärkusele tuli ja ta hinges silmapilkselt, otsekui vabanedes teda kinnihoidvast elu survest, õitsele puhkes too igavese, vaba, sellest elust olenematu armastuse lill, ei kartnud ta enam surma ega mõtelnud sellele.

Mida enam ta neil kannatusrikka üksinduse ja poolteadvusetuse tundidel pärast haavatasaamist süvenes uude, tema ees avanenud igavese armastuse algallikasse, seda enam ütles ta end lahti maisest elust, ilma et ta ise seda oleks tundnud. Kõike ja kõiki armastada, ennast alati armastusele ohverdada tähendas mitte kedagi armastada, tähendas mitte elada seda maist elu. Ja mida omasemaks talle sai see armastuse algallikas, seda enam ütles ta end elust lahti ja seda täielikumalt hävitas ta selle kohutava tõkke, mis seisab elu ja surma vahel, kui me ei armasta. Kui talle sel ajal mõttesse tuli, et on tarvis surra, siis ütles ta endale: noh, mis siis, seda parem.

Ent pärast seda ööd Mõtištšis, kui ta poolteadvusetuses nägi enda ette ilmuvat seda, keda ta igatses, ja kui ta tema kätt oma huulte vastu surudes vaiksete, rõõmuliste pisaratega nutma puhkes, hiilis armastus üheainsa naise vastu märkamatult ta südamesse ja köitis teda jälle elu külge. Ja talle tulid rõõmsad ning erutavad mõtted. Mõeldes sellele hetkele sidumispunktis, kui ta nägi Kuraginit, ei suutnud ta enam tunda nii nagu tookord: teda piinas küsimus, kas Kuragin on elus. Ja ta ei söandanud seda küsida.

Tema haigus käis oma füüsilist rada, kuid see, mille kohta Nataša tähendas: «s e e j u h t u s t e m a g a», — see toimus kaks päeva enne vürstitar Marja saabumist. See oli too viimane, vaimne võitlus elu ja surma vahel, milles surm sai võidu. See oli ootamatu äratundmine, et ta pidas veel kalliks elu, milleks tema silmis oli armastus Nataša vastu, ja viimne, allasurutud õudusehoog teadmatuse ees.

See juhtus õhtul. Ta oli, nagu harilikult pärast lõunasööki, kerges palavikulises seisukorras ja ta mõtted olid erakordselt selged. Sonja istus laua juures. Vürst Andrei jäi tukkuma. Äkki valdas teda õnnetunne.

«Ahaa, tema tuli tuppa!» mõtles ta.

Tõepoolest, Sonja koha peal istus nüüdsama kuulmatul sammul sisseastunud Nataša.

Sestsaadik, kui Nataša teda põetama hakkas, tundis vürst Andrei alati füüsiliselt tema lähedust. Nataša istus tugitoolis küljega tema poole, varjates endaga tema eest küünla valgust, ja kudus sukka. (Ta õppis sukka kuduma pärast seda, kui vürst Andrei talle kord ütles, et keegi ei oska nii hästi haigeid põetada kui vanad lapsehoidjad, kes koovad sukka, ja et sukakudumises on midagi rahustavat.) Nataša peenikesed näpud sõrmitsesid kiiresti aeg-ajalt kokkupuutuvaid vardaid, ja vürst Andrei nägi selgesti ta langetatud näo mõtlikku profiili. Ta liigatas — lõngakera veeres tal sülest maha. Ta võpatas, vaatas vürst Andrei poole, laskus käega küünalt varjates ettevaatliku, nõtke ning täpse liigutusega kummargile, võttis kera maast üles ja istus endisesse asendisse.

Vürst Andrei vaatas teda liikumatult ja nägi, et tal pärast oma liigutust oli tarvis täie rinnaga sisse hingata, kuid et ta ei julgenud seda teha ja ettevaatlikult hinge tagasi tõmbas.

Troitse kloostris olid nad rääkinud minevikust ja vürst Andrei oli öelnud, et kui ta ellu jääks, siis tänaks ta igavesti jumalat oma haava eest, mis neid jälle kokku viis. Kuid pärast seda ei rääkinud nad iialgi tulevikust.

«Kas oli see võimalik või mitte?» mõtles ta nüüd Natašat vaadates ja varraste kerget teraseklõbinat kuulatades. «Kas saatus mind tõesti ainult selleks nii kummaliselt temaga kokku viis, et ma sureksin? ... Kas elutõde mulle tõesti ainult selleks avanes, et ma vales elaksin? Ma armastan teda rohkem kui midagi muud maailmas. Aga mis ma siis sinna parata saan, et ma teda armastan?» ütles ta ja oigas äkki tahtmatult harjumuse tõttu, mille ta oli omandanud oma kannatamise ajal.

Seda kuuldes pani Nataša suka käest, kallutas end talle lähemale, märkas äkki ta sätendavaid silmi, astus kergel sammul ta juurde ja kummardus ta kohale.

«Te ei maga?»

«Ei, ma vaatan teid ammugi. Ma tundsin, kui te sisse astusite. Keegi peale teie ei too mulle seda mahedat vai-

kust... seda valgust. Tahaksin otse nutta rõõmu pärast.»

Nataša nihkus talle lähemale. Ta nägu säras vaimustusest ning rõõmust.

«Nataša, ma armastan teid liialt. Rohkem kui midagi muud maailmas.»

«Aga mina?» Nataša pöördus hetkeks kõrvale. «Miks siis liialt?» küsis ta.

«Miks liialt?... Kuid mis te arvate, kuidas te oma südames tunnete, oma südamepõhjas, — kas ma jään elama? Kuidas teile tundub?»

«Ma olen kindel, olen kindel!» peaaegu karjatas Nataša, kirgliku liigutusega tal mõlemast käest kinni haarates.

Vürst Andrei vaikis pisut.

«Kui hea see oleks!» Ta võttis Nataša käe ja suudles seda.

Nataša oli õnnelik ja erutatud. Ja kohe tuli talle meelde, et seda ei tohi, et haige vajab rahu.

«Aga te pole maganud,» ütles ta oma rõõmu maha surudes. «Katsuge uinuda... palun.»

Vürst Andrei pigistas ta kätt ja laskis selle lahti. Nataša läks tagasi küünla juurde ja istus jälle endisesse asendisse. Kaks korda vaatas ta vürst Andrei poole, selle silmad särasid talle vastu. Ta võttis endale ülesandeks teatava osa sukka valmis kududa ja otsustas, et ta enne ümber ei vaata, kui see on tehtud.

Varsti pärast seda sulgeski haige silmad ja uinus. Ta magas lühikest aega ja ärkas äkki ärevalt, külma higiga kaetuna.

Uinudes mõtles ta ikka sellelesamale, millele ta kogu aja oli mõtelnud, — elule ja surmale. Ja rohkem surmale. Ta tundis end sellele lähemal olevat.

«Armastus? Mis on armastus?» mõtles ta.

«Armastus segab surma. Armastus on elu. Kõike, kõike, mida ma mõistan, mõistan ma ainult sellepärast, et ma armastan. Kõik on, kõik eksisteerib vaid sellepärast, et ma armastan. Kõike seob vaid armastus. Armastus on jumal, ja suremine tähendab minu, armastuseosakese tagasipöördumist üldise ja igavese lätte juurde.» Need mõtted näisid talle lohutavad. Kuid need

olid ainult mõtted. Neis puudus midagi, miski oli neis ühekülgselt-isiklik, mõistuslik, — ei olnud silmanähtavust. Ja oli seesama rahutus ning ebaselgus. Ta uinus.

Ta nägi unes, et ta lamab samas toas, kus ta tõepoolest lamas, kuid et ta pole haavatud, vaid on terve. Palju mitmesuguseid tühiseid, ükskõikseid inimesi ilmub vürst Andrei ette. Ta räägib nendega, vaidleb millegi tarbetu üle. Nad valmistuvad kuhugi sõitma. Vürst Andreile tuleb ähmaselt meelde, et kõik see on tühine ja et tal on muid, tähtsamaid muresid, kuid ta jätkab teisi imestama pannes mingite tühiste, teravmeelsete sõnade rääkimist. Vähehaaval, märkamatult hakkavad kõik need inimesed kaduma ja kõike asendab ainult küsimus suletud uksest. Ta tõuseb ja läheb ukse juurde, et riivi ette lükata ja ust lukustada. Sellest, kas ta jõuab ust lukku panna või mitte, oleneb kõik. Ta läheb, ruttab, kuid ta jalad ei liigu, ja ta teab, et ta ei jõua ust lukku panna, kuid pingutab siiski kramplikult kogu jõudu. Ja teda valdab piinav hirm. Ja see hirm on surmahirm: ukse taga seisab t o o. Aga samal ajal, kui ta jõuetult-kohmakalt ukse poole roomab, rõhub too kohutav juba teiselt poolt uksele, püüdes sisse tungida. Miski ebainimlik — surm — murrab sisse, tarvis on seda takistada. Ta haarab uksest kinni, pingutab viimast jõudu — ust lukustada enam ei saa —, et seda kinnigi pidada; kuid ta jõud on nõrk, ta on saamatu, ja selle kohutava survel uks avaneb ning sulgub.

Veel kord rõhub too sealtpoolt. Viimased üleloomulikud jõupingutused jäävad asjatuks, ja mõlemad uksepooled avanevad hääletult. T o o astub sisse, ja too on s u r m. Ja vürst Andrei suri.

Kuid samal silmapilgul, kui ta suri, tuli vürst Andreile meelde, et ta magab, ja samal silmapilgul, kui ta suri, tegi ta enda kallal jõupingutuse ning ärkas.

«Jah, see oli surm. Ma surin — ma ärkasin. Jah, surm on ärkamine,» sai talle äkki selgeks, ja kate, mis seni oli tundmatut varjanud, kerkis ta vaimusilma eest. Ta tundis otsekui seni temas seotud olnud jõu vabanemist ja seda imelikku kergust, mis temast siitpeale enam ei lahkunud.

Kui ta külma higiga kaetuna ärgates diivanil liigutama hakkas, astus Nataša tema juurde ja küsis, mis tal

viga on. Ta ei vastanud Natašale ja vaatas teda mitte mõistes talle imeliku pilguga otsa.

See oligi, mis temaga juhtus kaks päeva enne vürstitar Marja saabumist. Samast päevast peale võttis kurnav palavik halva pöörde, nagu ütles arst, kuid Natašat ei huvitanud see, mis arst rääkis: ta nägi neid hirmsaid vaimseid tundemärke, mida ta rohkem uskus.

Selle päevaga algas vürst Andreile ühes ärkamisega unest ka ärkamine elust. Ja elu kestusega võrreldes ei tundunud see talle aeglasemana kui ärkamine unest unenäo kestusega võrreldes.

Polnud midagi hirmsat ega järsku selles suhteliselt aeglases ärkamises.

Tema viimsed päevad ja tunnid möödusid tavaliselt ning lihtsalt.

Seda tundsid ka vürstitar Marja ja Nataša, kes vahetpidamata tema juures viibisid. Nad ei nutnud, ei värisenud, ja põetasid viimasel ajal, ka ise seda tundes, mitte enam teda (teda ei olnud enam, ta oli nende juurest ära läinud), vaid kõige lähemat mälestust temast — ta ihu. Mõlemate tunded olid nii tugevad, et neisse ei mõjunud surma väline, kohutav külg ja et nad ei pidanud vajalikuks oma kurvastust osatada. Nad ei nutnud ei tema juuresolekul ega temast eemal olles ja ka ei rääkinud temast omavahel iialgi. Nad tundsid, et nad ei suuda sõnadega väljendada seda, mida nad mõistsid.

Nad nägid mõlemad, kuidas ta pikkamisi ning rahulikult laskus nende juurest kuhugi ikka sügavamale ja sügavamale, ja mõlemad teadsid, et see pidi nii olema ja et see oli hea.

Vürst Andrei võeti pihile, talle anti jumalaarmu. Kõik käisid tema juures jumalaga jätmas. Kui ta poeg tema juurde toodi, puudutas ta teda huultega ja pöördus kõrvale — mitte sellepärast, et tal oleks olnud raske ja kahju (vürstitar Marja ja Nataša mõistsid seda), vaid ainult sellepärast, et ta arvas, et see oli kõik, mida temalt nõuti. Kui talle öeldi, et ta poega õnnistaks, tegi ta, mis nõuti, ja vaatas ringi, justkui küsides, kas ehk on veel midagi tarvis teha.

Kui viimsed tõmblused läbisid keha, millest lahkus hing, olid vürstitar Marja ja Nataša seal juures.

«Lõpp?!» ütles vürstitar Marja, kui keha oli juba mitu minutit liikumatult ja külmaks tõmbudes nende ees lebanud. Nataša astus ligi, vaatas elutuisse silmadesse ja surus need ruttu kinni. Ta sulges need ega suudelnud neid, vaid surus huuled selle vastu, mis oli kõige lähemaks mälestuseks kadunust.

«Kuhu ta läks? Kus on ta nüüd? . . .»

Kui pestud ja riietatud surnukeha lamas laudisel puusärgis, tulid kõik temaga jumalaga jätma ja kõik nutsid.

Väike Nikolai nuttis valulise nõutuse tõttu, mis ta südant lõhestas. Krahvinna ja Sonja nutsid kaastundest Nataša vastu ja sellepärast, et vürst Andreid enam ei olnud. Vana krahv nuttis sellepärast, et varsti, nagu ta tundis, tuli ka temal astuda seesama hirmus samm.

Ka Nataša ja vürstitar Marja nutsid nüüd, kuid nad ei nutnud oma isikliku südamevalu pärast; nad nutsid hardast heldimusest, mis nende südant oli vallanud nende ees toimunud lihtsa ning pühaliku surmamüsteeriumi mõjul.

TEINE JAGU

I

Inimese mõistus ei suuda aru saada nähtuste põhjuste kogusummast. Kuid vajadus põhjusi otsida on omane inimese hingele. Ja inimese mõistus, ilma et ta tungiks arvutuisse ja keerulistesse tingimustesse, mis käivad kaasas nähtustega, millest igaüks üksikult võib paista põhjusena, haarab kinni esimesest, kõige arusaadavamast momendist ning ütleb: see on põhjus. Ajalooliste sündmuste puhul (kus vaatlusesemeks on inimeste teod) on kõige algelisemaks näiliseks põhjuseks jumalate tahe, seejärel nende inimeste tahe, kes seisavad ajaloos kõige nähtavamal kohal, — ajalookangelaste tahe. Kuid tarvitseb vaid tungida iga ajaloolise sündmuse olemusse, s. o. kogu sündmusest osavõtnud inimeste massi tegevusse, ja me veendume, et ajalookangelase tahe hoopiski ei juhi masside tegusid, vaid et seda ennast alatasa juhitakse. Võiks arvata, et on ükskõik, kas ajaloolise sündmuse tähendust mõista nii või teisiti. Kuid inimese vahel, kes väidab, et Lääne rahvad läksid sellepärast Itta, et Napoleon seda tahtis, ja inimese vahel, kes väidab, et see toimus sellepärast, et pidi toimuma, on samasugune vahe nagu inimeste vahel, kes kinnitasid, et Maa seisab kindlalt paigal ja planeedid tiirlevad ta ümber, ja nende vahel, kes rääkisid, et nad ei tea, millele Maa tuginеb, kuid teavad, et on olemas seadused, mis juhivad niihästi Maa kui ka teiste planeetide liikumist. Ajaloolisel sündmusel ei ole ega saagi olla põhjusi peale ainsa kõigi põhjuste põhjuse. Kuid on olemas sündmusi juhtivad seadused, osalt tundmatud, osalt aimamisi taiba-

tavad. Nende seaduste avastamine on võimalik vaid siis, kui me täielikult loobume põhjuste otsimisest üheainsa inimese tahtest, just niisama, nagu planeetide liikumise seaduste avastamine sai võimalikuks alles siis, kui inimesed loobusid Maa paigalpüsimise kujutlusest.

1812. aasta sõja tähtsaimaks episoodiks pärast Borodino lahingut, Moskva okupeerimist vaenlase poolt ja linna mahapõletamist peavad ajaloolased vene armee liikumist Rjazani teelt Kaluuga teele ja Tarutino laagrisse — nõndanimetatud tiibmarssi Krasnaja Pahraa taha. Ajaloolased omistavad selle geniaalse kangelasteo au mitmesugustele isikutele ja vaidlevad selle üle, kellele see õieti kuulub. Isegi välismaised, koguni prantsuse ajaloolased tunnustavad sellest tiibmarsist rääkides vene väejuhtide geniaalsust. Kuid miks sõjakirjanikud ja nende järel kõik teised arvavad, et see tiibmarss on mingisuguse üksikisiku väga sügavamõtteline leiutis, mis päästis Venemaa ja hukutas Napoleoni, — sellest on väga raske aru saada. Esiteks on raske mõista, milles seisab selle liikumise sügavamõttelisus ja geniaalsus, sest pole vaja suurt mõistusepingutust taipamiseks, et sõjaväe parim asukoht (kui teda ei rünnata) on seal, kus leidub rohkem toidutagavarasid. Ja igaüks, isegi rumal kolmeteistkümneaastane poisike, võis ilma vaevata taibata, et 1812. aastal, pärast taandumist Moskva juurest, oli sõjaväe parim asukoht Kaluuga teel. Nõnda siis on esiteks võimatu mõista, missuguste järelduste varal ajaloolased jõuavad selleni, et näha ses manöövris midagi sügavamõttelist. Teiseks on veel raskem mõista, milles nimelt ajaloolased näevad selle manöövri päästvat mõju venelaste suhtes ja hukutavat mõju Napoleoni suhtes, sest see tiibmarss oleks võinud teistsuguseil eelkäivail, kaasaskäivail ning järgnevail asjaoludel kujuneda vene väele hukutavaks ja prantsuse väele päästvaks. Kui selle liikumise toimumisest peale vene väe seisukord paranema hakkas, siis ei järgne sellest kuidagi, et see liikumine oleks olnud selle põhjuseks.

See tiibmarss poleks mitte ainult saanud tuua mingit kasu, vaid oleks võinud vene armee hukutada, kui seejuures poleks olnud teiste tingimuste kokkusattumist.

Mis oleks olnud, kui Moskva poleks maha põlenud? Kui Murat poleks venelasi silmist kaotanud? Kui Napoleon poleks tegevusetu olnud? Kui vene armee oleks Krasnaja Pahraa all Bennigseni ja Barclay nõuande kohaselt lahingusse astunud? Mis oleks olnud, kui prantslased oleksid rünnanud venelasi, kui need liikusid Pahraa taha? Mis oleks olnud, kui Napoleon oleks hiljem Tarutino juures venelasi rünnanud kas või ainult ühe kümnendikuga sellest energiast, millega ta ründas Smolenski all? Mis oleks olnud, kui prantslased oleksid marssinud Peterburi peale? ... Kõigil nendel juhtudel oleks tiibmarsi päästev mõju võinud hukatuslikuks muutuda.

Kolmandaks ja kõige arusaamatumaks on see, et inimesed, kes uurivad ajalugu, meelega ei taha näha, et tiibmarssi ei saa pidada ühe teatava inimese teeneks, et seda keegi iial ette ei näinud, et seda manöövrit, niisama nagu taandumist Filis, sel ajal keegi tervikuna ei kujutlenud, vaid et see samm-sammult, sündmus-sündmuselt, hetk-hetkelt välja kasvas loendamatuist kõige mitmekesisemaist tingimustest ning alles siis kogu oma tervikluses nähtavaks sai, kui see juba oli toimunud ja minevikuks muutunud.

Nõupidamisel Filis oli vene väeülemuste peamiseks mõtteks enesestmõistetav taandumine otsesuunas, s. t. Nižni Novgorodi teed mööda. Seda tõendab asjaolu, et nõupidamisel enamik hääli anti selle poolt, eeskätt aga ülemjuhataja tuntud kõnelus Lanskoiga, toitlustusala ülemaga, pärast nõupidamist. Lanskoi teatas ülemjuhatajale, et moon sõjaväele on kogutud peamiselt Okaa äärde, Tuula ja Kaluuga kubermangudesse, ja et Nižni suunas taandumise korral lahutaks moonavarusid sõjaväest suur Okaa jõgi, millest ülevedu talve algul on võimatu. See oli esimeseks tunnuseks, et tarvis oli kõrvale kalduda otsesest Nižni suunas liikumisest, mis varem näis kõige loomulikumana. Armee hoidus rohkem lõuna poole, Rjazani teele, ja varudele lähemale. Hiljem sundis prantslaste tegevusetus, kes olid vene armee koguni silmist kaotanud, mure Tuula tehase kaitsmise pärast ja, mis peaasi, oma varudele lähenemise kasulikkus armeed kalduma veelgi rohkem lõunasse, Tuula teele. Pahraa taga hulljulge manöövriga Tuula teele üle

minnes kavatsesid vene armee väejuhid Podolski juurde peatuma jääda ega polnud neil mõtteski Tarutino positsiooni; kuid loendamatu hulk asjaolusid, nagu prantsuse vägede uuesti-ilmumine, kes varem olid venelased silmist kaotanud, ja lahingukavad ja peamiselt toidumoona küllus Kaluugas, sundis meie armeed veelgi rohkem lõunasse kalduma ja asuma oma toitlustamisteede keskele — Tuula teelt Kaluuga teele, Tarutino juurde. Niisama, nagu ei saa vastata küsimusele, millal Moskva maha jäeti, nii ei saa vastata ka sellele, millal nimelt ja kes otsustasid Tarutino juurde üle minna. Alles siis, kui väed loendamatute diferentsiaalsete jõudude tagajärjel juba Tarutino juurde jõudsid, alles siis hakkasid inimesed endale kinnitama, et nad seda tahtsid ja ammugi ette nägid.

II

Kuulus tiibmarss seisis ainult selles, et vene vägi pealetungi eest otse tahapoole taandudes prantslaste pealetungi lõppemise järel esialgsest otsesuunast kõrvale kaldus ja enda taga jälitamist mitte nähes loomulikult sinnapoole pöördus, kuhu teda meelitas toidutagavarade küllus.

Kui kujutleda, et vene armee eesotsas poleks olnud geniaalseid väejuhte, vaid oleks olnud lihtsalt armee ilma ülemusteta, siis ka see armee poleks võinud midagi muud teha peale Moskva poole tagasi liikumise, tehes kaare selles suunas, kus leidus rohkem toidumoona ja ümbrus oli jõukam.

See ümberasetumine Nižni Novgorodi teelt Rjazani, Tuula ja Kaluuga teele oli niivõrd loomulik, et samas suunas jooksid vene armee marodöörid, ja ka Peterburist nõuti, et Kutuzov oma väe selles suunas edasi viiks. Tarutinos sai Kutuzov keisrilt peaaegu noomituse selle eest, et ta armee viis Rjazani teele, ja ta tähelepanu juhiti sellelesamale Kaluuga vastas olevale positsioonile, kus ta juba viibiski sel ajal, kui ta keisri kirja kätte sai.

Vene sõjavägi, mis veeres kerana kogu sõjakäigu ajal ja Borodino lahingus saadud tõuke suunas, võttis tõuke

jõu hävimisel ja uusi tõukeid mitte saades selle asendi, mis oli talle loomulik.

Kutuzovi teeneks ei olnud mitte mingi geniaalne, nagu seda nimetatakse, strateegiline manööver, vaid see, et tema üksi mõistis toimuva sündmuse tähendust. Tema üksi mõistis juba siis prantsuse armee tegevusetuse tähendust, tema üksi kinnitas ikka veel, et Borodino lahing oli võit; tema üksi — kes kui ülemjuhataja, nagu näib, oleks pidanud soovima pealetungi — kasutas kõike oma jõudu selleks, et vene armeed tagasi hoida kasutuist lahinguist.

Borodino all haavatud loom lamas seal kuskil, kuhu eemalejooksnud kütt oli ta jätnud; aga kas ta elas veel, kas ta oli tugev või oli ainult peitu pugenud, seda kütt ei teadnud. Äkki kuuldus selle looma oigamist.

Selle haavatud looma, prantsuse armee oigeks, tema hukkumise paljastajaks oli Lauristoni saatmine rahupalvega Kutuzovi leeri.

Oma veendumuses, et mitte see pole hea, mis on hea, vaid see, mis talle pähe tuleb, kirjutas Napoleon Kutuzovile sõnad, mis talle esimestena pähe tulid ja millel polnud mingit mõtet.

«Monsieur le prince Koutouzov,» kirjutas ta, *«j'envoie près de vous un de mes aides de camp généraux pour vous entretenir de plusieurs objets intéressants. Je désire que votre Altesse ajoute foi à ce qu'il lui dira, surtout lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de particulière considération que j'ai depuis longtemps pour sa personne... Cette lettre n'étant à autre fin, je prie Dieu, Monsieur le prince Koutouzov, qu'il vous ait en Sa sainte et digne garde.*

Moscou, le 30 Octobre, 1812. Signé:

Napoléon.»[1]

[1] Härra vürst Kutuzov, saadan teie juurde ühe oma kindraladjutantidest, et teiega läbi rääkida paljude tähtsate asjade üle. Palun teie hiilgust uskuda kõike, mis ta ütleb, eriti kui ta väljendab austuse ja erilise lugupidamise tundeid, mis mul on ammust ajast teie vastu... Lõpuks palun jumalat, härra vürst Kutuzov, et ta teid hoiaks oma püha ja väärtusliku kaitse all.

Moskva, 30. oktoobril 1812. Allkiri:

Napoleon.

«Je serais maudit par la postérité si l'on me regardait comme le premier moteur d'un accommodement quelconque. Tel est l'esprit actuel de ma nation,»[1] vastas Kutuzov ja kasutas ka edaspidi kogu oma jõudu selleks, et vägesid pealetungist tagasi hoida.

Selle kuu aja jooksul, mis prantsuse väed riisusid Moskvas ja vene väed Tarutino juures rahulikult paigal seisid, toimus mõlema sõjaväe jõudude (võitlusvaimu ja arvu) vahekorras muutus, mille tagajärjel jõu ülekaal kaldus venelaste poole. Sellest hoolimata et prantsuse sõjaväe seisukord ja selle arvuline suurus oli venelastele teadmata, väljendus pealetungi vajadus, niipea kui vahekord oli muutunud, kohe loendamatuis tundemärkides. Neiks tundemärkideks olid: niihästi Lauristoni saatmine kui ka toidumoona küllus Tarutinos, ja igalt poolt tulevad teated prantslaste tegevusetusest ning korralagedusest, ja meie polkude komplekteerimine nekrutitega, ja ilusad ilmad, ja vene soldatite pikaajaline puhkus, ja sõjaväes puhkuse tagajärjel harilikult tekkiv kärsitu soov teha seda tööd, milleks nad on kokku kogutud, ja uudishimu selle vastu, mis toimus nii ammugi silmist kaotatud prantsuse väes, ja julgus, millega vene eelpostid nüüd luusisid Tarutinos peatuvate prantslaste ümber, ja teated talupoegade ja partisanide kergeist võitudest prantslaste üle, ja sellest tekkinud kadedus, ja kättemaksuhimu, mis püsis iga mehe hinges, seni kui prantslased Moskvas olid, ja — kõige tähtsam — ebamäärane, kuid iga mehe hinges tärganud teadmine, et jõudude vahekord on nüüd muutunud ja ülekaal on meie pool. Jõudude oluline vahekord oli muutunud, ja pealetung sai hädavajalikuks. Ja otsekohe ning niisama paratamatult, nagu kella mehhanism lööma ja mängima hakkab, kui osuti on terve ringi teinud, algas kõrgemais sfäärides jõudude olulisele muutumisele vastavalt tugev liikumine, susin ja kellamäng.

[1] Järeltulevad põlvkonnad neaksid mind, kui minus nähtaks mingi kokkuleppe algatajat. Niisugune on minu rahva praegune tahe,

III

Vene armeed juhatasid Kutuzov oma staabiga ja keiser Peterburist. Peterburis koostati veel enne teate saamist Moskva mahajätmisest kogu sõja üksikasjaline plaan ja saadeti see Kutuzovile juhendiks. Sellest hoolimata et plaan oli koostatud eeldusega, et Moskva on alles meie käes, kiitis staap selle heaks ja võttis täitmisele. Kutuzov kirjutas ainult, et kauge maa tagant on diversioone alati raske teostada. Ja ettejuhtuvate raskuste lahendamiseks saadeti uusi juhendeid ja isikuid, kes pidid ülemjuhataja tegevust jälgima ja selle kohta ettekandeid saatma.

Peale selle reorganiseeriti nüüd vene armees kogu staap. Asendati surmasaanud Bagration ja solvunud ning eemale tõmbunud Barclay. Kaalutleti väga tõsiselt, mis oleks parem: kas B kohale paigutada A, ja D kohale B, või vastupidi: A kohale D, jne., nagu oleks sellest võinud oleneda midagi muud peale A ja B heameele.

Armee staabis käis Kutuzovi vaenulikkuse tõttu oma staabiülema Bennigseniga, keisri usaldusmeeste kohalviibimise ja nende ümberpaigutuste tõttu harilikust keerulisem parteide mäng: A uuristas B jalgealust, D õõnestas C jalgealust jne. kõigis võimalikes ümberpaigutustes ja kombinatsioonides. Kõigi nende õõnestamiste juures oli intriigide objektiks enamasti sõjaasjandus, mida kõik need inimesed mõtlesid juhtida; kuid sõjaasjandus käis nendest sõltumatult just nii, kuidas see käima pidi, s. t. ei langenud iialgi ühte sellega, mida inimesed välja mõtlesid, vaid tulenes masside vahekorrast. Kõik need väljamõeldised moodustasid risteldes ja segunedes kõrgemais sfäärides vaid tõetruu peegelduse sellest, mis pidi toimuma.

«Vürst Mihhail Ilarionovitš!» kirjutas keiser 2. oktoobril kirjas, mis jõudis kohale pärast Tarutino lahingut. «2. septembrist saadik on Moskva vaenlase käes. Teie viimased raportid on 20. septembrist; ja kogu selle aja jooksul pole mitte ainult midagi ette võetud vaenlase vastu tegutsemiseks ja vana pealinna vabastamiseks, vaid te olete, nagu nähtub teie viimastest raportitest,

koguni veelgi taganenud. Serpuhhov on juba vaenlase väesalga käes, ja ka Tuula oma kuulsa ja armeele nii hädavajaliku tehasega on hädaohus. Kindral Wintzingerode raportitest näen ma, et vaenlase kümne tuhande meheline korpus liigub Peterburi maantee poole. Teine, mõne tuhande suurune väeosa nihkub samuti Dmitrovi suunas. Kolmas on edasi liikunud Vladimiri maanteed mööda. Neljas, üsna suur väeosa seisab Ruzaa ja Možaiski vahel. Napoleon ise aga viibis kuni 25. kuupäevani Moskvas. Kõigi nende teadete järgi, kui vaenlane on oma jõud tugevaiks väesalkadeks killustanud, kui Napoleon ise on oma kaardiväega veel Moskvas, — kas on võimalik, et teie vastas seisvad vaenlase jõud oleksid kuigi tugevad ega lubaks teid peale tungida? Vastupidi, peaaegu kindlasti võib oletada, et ta jälitab teid väesalkadega või äärmisel juhul korpusega, mis on palju nõrgem teile usaldatud armeest. Näib, et te neid asjaolusid ära kasutades oleksite võinud edukalt rünnata vaenlast, kes on teist nõrgem, ja ta hävitada või vähemalt, teda taganema sundides, meie kätte jätta suure osa kubermangudest, mis nüüd on vaenlase käes, ja sellega kõrvale juhtida hädaohu Tuulalt ja teistelt meie sisemaalinnadelt. Teie vastutada jääb, kui vaenlane suudab saata tugeva korpuse Peterburi peale, ähvardama seda pealinna, kuhu ei saanud jääda palju sõjaväge, sest otsustavalt ja agaralt tegutsedes on teil teile usaldatud armeega täiesti võimalik seda uut õnnetust ära hoida. Pidage meeles, et teil tuleb solvatud isamaale veel vastust anda Moskva kaotamise eest. Teil on kogemusi minu valmisolekust teie teeneid hinnata. See valmisolek ei nõrgene minus, kuid minul ja Venemaal on õigus teilt oodata kõike hoolsust, kindlust ja edu, mida teie tarkus, sõjaväeline andekus ja teie juhatada olevate vägede vaprus meile tõotavad.»

Aga samal ajal, kui see kiri, mis tõendas, et oluline jõudude vahekord kajastus juba Peterburiski, teel oli, ei suutnud Kutuzov enda juhatada olevat armeed enam pealetungist tagasi hoida, ja lahing oli juba toimunud.

2. oktoobril surmas patrullsõidul olev kasakas Šapovalov püssilasuga ühe jänese ja haavas teist. Haavatud

jänest taga ajades tungis Šapovalov kaugele metsa ja sattus ilma igasuguste ettevaatusabinõudeta laagris olevale Murat' armee vasakule tiivale. Kasakas jutustas naerdes oma kaaslastele, kuidas ta peaaegu pidi prantslaste kätte sattuma. Horunži kuulis seda juttu ja teatas sellest komandörile.

Kasakas kutsuti kohale, teda küsitleti; kasakate komondörid tahtsid juhust kasutada ja prantslastelt hobused üle lüüa, kuid üks ülematest, kes armee kõrgemate juhtidega tuttav oli, teatas asjast staabikindralile. Viimasel ajal oli olukord armee staabis äärmiselt pinev. Jermolov oli mõne päeva eest Bennigseni juures käies teda palunud kasutada kogu oma mõju ülemjuhatajale, et pealetungi alustataks.

«Kui ma teid ei tunneks, siis arvaksin, et te ei taha seda, mida te palute. Tarvitseb mul midagi soovitada, ja vürstlik hiilgus teeb kindlasti vastupidist,» vastas Bennigsen.

Kasakatelt saadud teade, mida väljasaadetud patrullid kinnitasid, tõendas sündmuse lõplikku küpsust. Pinguletõmmatud vedru andis järele, ja kell hakkas susisema ja mängima. Hoolimata kogu oma näilisest võimust, oma tarkusest, kogemustest ja inimestetundmisest ei saanud Kutuzov, arvestades Bennigseni kirja, kes keisrile isiklikult ettekandeid saatis, ja kõigi kindralite üksmeelset soovi, oletatavat keisri soovi ja kasakatelt saadud teateid, paratamatut liikumist enam pidurdada, ja käskides teha seda, mida ta pidas ilmaaegseks ja kahjulikuks, — andis oma õnnistuse toimunud faktile.

IV

Bennigseni kiri pealetungi vajalikkuse kohta ja kasakatelt saadud teated prantslaste katmata vasakust tiivast olid ainult viimasteks tundemärkideks vajadusest pealetungikäsku anda, ja pealetung määrati 5. oktoobrile.

4. oktoobri hommikul kirjutas Kutuzov dispositsioonile alla. Toll luges selle ette Jermolovile, öeldes, et ta asuks tegema edasisi korraldusi.

«Hea küll, hea küll, mul pole praegu aega,» ütles Jermolov ja väljus tarest.

Dispositsioon, mille koostas Toll, oli väga hea. Samuti nagu Austerlitzi dispositsioonis, oli ka siin kirjutatud, kuigi mitte saksa keeli:

«*Die erste Colonne marschirt*[1] sinna ja sinna, *die zweite Colonne marschirt*[2] sinna ja sinna, jne.» Ja paberil jõudsid kõik need kolonnid määratud ajaks oma kohale ja hävitasid vaenlast. Kõik oli, nagu kõigis teisteski dispositsioonides, väga hästi välja mõeldud, ja ükski kolonn, nagu ka kõigi teiste dispositsioonide järgi, ei jõudnud määratud ajal ega määratud kohale.

Kui dispositsioon oli vajalikus eksemplaride-arvus valmis, kutsuti ohvitser ja saadeti Jermolovi juurde, et talle pabereid täitmiseks kätte anda. Noor ratsakaardiväeohvitser, Kutuzovi käskjalg, läks saadud ülesande tähtsusega rahul olles Jermolovi korterisse.

«Ära sõitsid,» vastas Jermolovi tentsik.

Ratsakaardiväeohvitser läks kindrali juurde, kelle pool Jermolov sageli käis.

«Ei ole, ja kindralit ka ei ole.»

Ratsakaardiväeohvitser istus hobuse selga ja ratsutas teise kindrali juurde.

«Ei ole, ära sõitsid.»

«Viimaks pean veel viivituse eest vastust andma! Küll on narr lugu!» mõtles ohvitser. Ta ratsutas kogu laagri läbi. Üks rääkis, et oli nähtud, kuidas Jermolov ühes teiste kindralitega kuhugi sõitis, teine rääkis, et ta on kindlasti juba kodus. Ohvitser otsis ilma lõunatamata kuni kella kuueni õhtul. Jermolovit polnud kuskil ja keegi ei teadnud, kus ta on. Ohvitser pistis suure rutuga seltsimehe juures midagi hamba alla ja ratsutas jälle eelväkke Miloradovitši juurde. Ka Miloradovitš polnud kodus, aga siin öeldi talle, et Miloradovitš on ballil kindral Kikini juures ja et arvatavasti on ka Jermolov seal.

«Aga kus see siis on?»

---

[1] Esimene kolonn marsib
[2] teine kolonn marsib

«Seal, Jetškinos,» ütles kasakaohvitser. kauge mõisamaja poole näidates.

«Seal . . . teisel pool ahelikku?»

«Kaks polku saadeti aheliku kindlustamiseks. Seal käib täna niisugune prassimine, et kole! Kaks orkestrit, kolm laulukoori.»

Ohvitser ratsutas aheliku taha, Jetškinosse. Majale lähenedes kuulis ta juba eemalt soldatite tantsulaulu hoogsaid, lõbusaid helisid.

Vile ja keelpillihelide saatel kuuldus laulusõnu, mida aeg-ajalt summutasid käratsevad hääled. Ohvitseri meel muutus lõbusaks neid hääli kuuldes, kuid ühtlasi tundis ta ka hirmu sellepärast, et ta on süüdi talle usaldatud tähtsa käsu kauases kinnipidamises. Kell oli juba üheksa peal. Ta tuli hobuselt maha ja astus venelaste ning prantslaste vahel asuva suure, terveks jäänud härrastemaja välistrepist üles. Puhvetis ja esikus askeldasid teenrid viinade ja toitudega. Akende all seisid lauljad. Ohvitser juhatati uksest sisse, ja ta nägi äkki üheskoos kõiki armee tähtsamaid kindraleid, nende hulgas ka Jermolovi suurt silmapaistvat kogu. Kõigil kindralitel olid kuuenööbid eest lahti, nad seisid punetavate ning elevil nägudega poolringis ja naersid laginal. Keset saali vihtus ilus, lüheldane, punase näoga kindral väledalt ning osavalt trepakki tantsida.

«Ha-ha-haa! Seda Nikolai Ivanovitši küll! Ha-ha-haa! . . .»

Ohvitser tundis, et kui ta sel silmapilgul tähtsa käsuga sisse astub, siis muutub ta kahekordseks süüdlaseks, ja tahtis oodata; kuid üks kindralitest märkas teda, ja teada saades, milleks ta on tulnud, ütles Jermolovile. Jermolov tuli tusase näoga välja ohvitseri juurde, kuulas ta ära ja võttis sõnagi lausumata talt paberi vastu.

«Arvad sa, et ta juhuslikult ära sõitis?» ütles samal õhtul seltsimees staabist ratsakaardiväeohvitserile Jermolovi kohta. «Need on tembud, seda kõike tehakse meelega. Konovnitsõni sissevedamiseks. Küll sa näed, missugune puder homme tuleb!»

V

Vanadusest nõder Kutuzov tõusis järgmise päeva hommikul vara, palvetas, riietus, istus ebameeldiva teadmisega, et ta peab juhtima lahingut, mida ta ei poolda, kalessi ja sõitis Letašovkast, mis asus viis versta tagapool Tarutinot, sinna kohta, kuhu pidid kogunema pealetungivad kolonnid. Kutuzov sõitis kord tukastades, kord ärgates ja kuulatades, kas paremalt poolt ei kosta pauke, kas lahing pole alanud. Kuid kõik oli alles vaikne. Rõske ja pilvine sügispäev alles hakkas valgeks minema. Tarutinole lähenedes märkas Kutuzov ratsaväelasi, kes viisid hobuseid jootmiskohale üle tee, mida mööda sõitis kaless. Kutuzov silmitses neid teraselt, peatas kalessi ja küsis, missugusest polgust nad on. Ratsaväelased olid sellest kolonnist, mis oleks pidanud juba kaugel eespool varitsemas olema. «Eksitus vist,» mõtles vana ülemjuhataja. Kuid veel kaugemale sõites nägi Kutuzov jalaväepolkusid, hakki pandud püsse, soldateid aluspükste·väel pudrupadade juures või puid tassimas. Kutsuti kohale ohvitser. Ohvitser kandis ette, et mingisugust käsku väljaastumiseks pole antud.

«Kuidas pole ant . . .» alustas Kutuzov, kuid jäi kohe vait ja käskis kutsuda vanema ohvitseri. Ta ronis kalessist välja ja käis, pea longus, raskelt hingates ja sõnagi lausumata oodates edasi-tagasi. Kui ilmus nõutud kindralstaabiohvitser Eichen, läks Kutuzov näost tulipunaseks, — mitte sellepärast, et see ohvitser oleks eksituses süüdi olnud, vaid sellepärast, et ta oli sobiv objekt viha väljavalamiseks. Sattudes sellesse raevuhoogu, millesse ta vahel sattus, kui ta viha pärast maas vähkres, tormas vana mees vabisedes ning hingeldades Eicheni kallale, kätega ähvardades, karjudes ja valimatute sõnadega sõimates. Juhuslikult ettesattunud kapten Brozin, kes polnud milleski süüdi, sai sellesama saatuse osaliseks.

«Mis lurjus see siis veel on? Maha lasta! Nurjatud!» kisendas Kutuzov kähedal häälel, kätega vehkides ja taarudes. Ta kannatas füüsiliselt. Tema, ülemjuhataja, vürstlik hiilgus, kellele kõik kinnitavad, et kellelgi pole Venemaal iial nii suurt võimu olnud kui temal, tema on asetatud niisugusesse olukorda — naeruks tehtud kogu

sõjaväe ees. «Ilmaaegu nägin vaeva tänase päeva eest palvetamisega, ilmaaegu olin öö otsa ärkvel ja mõtlesin kõik läbi!» arutles ta endamisi. «Kui ma alles nooruke ohvitser olin, poleks keegi julgenud mu üle niiviisi irvitada... Aga nüüd!» Ta kannatas füüsiliselt, otsekui kehalise karistuse tõttu, ja pidi seda kannatust tahtmatult väljendama vihase ning valulise kisendamisega; kuid varsti nõrkes ta jõud, ja ringi vaadates ning tundes, et ta on ütelnud palju inetut, istus ta kalessi ja sõitis vaikides tagasi.

Väljavoolanud viha ei tulnud enam tagasi, ja nõrgalt silmi pilgutades kuulas Kutuzov Bennigseni, Konovnitsõni ja Tolli (Jermolov ise ilmus ta juurde alles järgmisel päeval) õigustusi ja ennastkaitsvaid sõnu ning pealekäimisi, et äpardunud liikumine sooritataks järgmisel päeval. Ja Kutuzov pidi jälle nõustuma.

VI

Järgmise päeva õhtul kogunesid väed kindlaksmääratud kohtadele ja hakkasid öösel liikuma. Oli sügisene öö lillakasmustade pilvedega, kuid ilma vihmata. Maa oli niiske, kuid mitte porine, ja väed liikusid käratult, ainult vahetevahel oli nõrgalt kuulda suurtükkide kolinat. Oli keelatud valjusti rääkida, piipu suitsetada, tuld lüüa; hobuseid ei lastud hirnuda. Ettevõtte salapärasus suurendas selle veetlust. Mehed sammusid rõõmsalt. Mõned kolonnid peatusid, panid püssid hakki ja heitsid külmale maapinnale, olles arvamisel, et nad on jõudnud sinna, kuhu tarvis; teised kolonnid (enamik) sammusid kogu öö ja sattusid ilmselt mujale, kui tarvis oli.

Ainult krahv Orlov-Denissov oma kasakatega (kõige väiksem kõigist väesalkadest) jõudis õigeks ajaks õigesse kohta. See väesalk peatus üsna metsa serval, Stromilovo külast Dmitrovskojesse viival teerajal.

Koidu eel äratati tukastama jäänud krahv Orlov. Toodi ülejooksik prantslaste leerist. See oli allohvitserpoolakas Poniatowski korpusest. See allohvitser seletas poola keeli, ta olevat sellepärast üle jooksnud, et talle on teenistuses ülekohut tehtud, et ta oleks pidanud

ammugi ohvitseriks saama, et ta on kõigist vapram, ja jättis nad sellepärast maha ja tahab neid karistada. Ta rääkis, et Murat ööbib versta kaugusel, ja et kui talle sada meest kaasa antakse, võtab ta tema elusalt kinni. Krahv Orlov-Denissov pidas oma kaaslastega nõu. Ettepanek oli liiga meelitav, et seda tagasi lükata. Kõik olid valmis kaasa sõitma, kõik soovitasid katset teha. Pärast paljusid vaidlusi ja arutlusi otsustas kindralmajor Grekov kahe kasakapolgu saatel allohvitseriga kaasa sõita.

«Aga pea meeles,» ütles krahv Orlov-Denissov allohvitserile, teda minema saates, «kui sa valetasid, lasen su üles puua nagu koera, aga kui rääkisid tõtt, siis — sada tšervoonetsit.»

Allohvitser tegi kartmatu näo ega vastanud midagi, istus hobuse selga ja ratsutas end kiiresti teeleminekuks valmis seadnud Grekoviga minema. Nad kadusid metsa. Kui Grekov oli läinud, väljus krahv Orlov metsast, kiskudes end kühmu koitma hakkava hommiku jahedusest ja ärevil sellest, mis ta oli oma vastutusel ette võtnud, ja silmitses algava hommiku ja kustuvate lõkketulede valgusel petlikult paistvat vaenlase laagrit. Krahv Orlov-Denissovist paremal pool, lagedal nõlvakul pidid meie kolonnid nähtavale tulema. Krahv Orlov vaatas sinnapoole, kuid neid kolonne polnud näha, ehkki neid oleks pidanud juba kaugelt märkama. Prantsuse laagris, nagu krahv Orlov-Denissovile näis ja eriti nagu selgus tema väga terava pilguga adjutandi sõnadest, algas liikumine.

«Tõesti on hilja,» ütles krahv Orlov laagrit vaadeldes. Nagu sageli juhtub, kui inimest, keda me uskusime, enam silma ees ei ole, sai talle äkki täiesti selgeks ja ilmseks, et see allohvitser on petis, et ta valetas ja ainult rikub kogu rünnaku nende kahe polgu puudumisega, mida ta veab jumal teab kuhu. Kes saab siis niisuguse vägede massi hulgast ülemjuhatajat kinni võtta!

«Tõepoolest ta valetas, see kelm,» ütles krahv.

«Võib tagasi kutsuda,» sõnas tema saatjaskonnast keegi, kes samuti nagu krahv Orlov-Denissovgi hakkas laagrit vaadates ettevõtte vastu umbusaldust tundma.

«Ah? Tõesti?... Mis teie arvate? Kas jätta? Või mitte?»

«Kas käsite tagasi kutsuda?»

«Tagasi kutsuda, tagasi kutsuda,» ütles krahv Orlov kella vaadates äkki otsustavalt. «Hiljaks jääb, päris valge on juba.»

Ja adjutant kihutas läbi metsa Grekovile järele. Kui Grekov tagasi tuli, otsustas krahv Orlov-Denissov, keda erutas see ärajäetud ettevõte ja ikka veel mitte nähtavale tulevate jalaväekolonnide asjatu ootamine ning vaenlase lähedus (kõigil tema väeosa meestel oli sama tunne), peale tungida.

Ta andis sosinal käskluse: «Hobustele!» Asuti kohtadele, löödi risti ette...

«Jumala nimel!»

«Hur-raaaa!» kajas läbi metsa, ja justkui kotist välja pudenedes lendas üks kasakate sotnja teise järel piike õieli hoides üle oja laagri poole.

Kuuldus kasakaid esimesena märganud prantslase meeleheitlik, hirmunud karjatus, ja kõik laagrisolijad jooksid riietumata, unisest peast suurtükke, püsse ja hobuseid maha jättes, kuhu keegi sai.

Kui kasakad oleksid prantslasi jälitanud, pööramata tähelepanu sellele, mis oli nende taga ja ümber, siis oleks nende kätte langenud niihästi Murat kui ka kõik, mis siin oli. Ülemad tahtsidki seda. Kuid oli võimatu kasakaid paigast liikuma saada, kui nad olid jõudnud saagi ja vangide juurde. Käsklusi ei kuulanud keegi. Siinsamas võeti tuhat viissada vangi, kolmkümmend kaheksa suurtükki, lippe, ja mis kasakatele kõige tähtsam, hobuseid, sadulaid, vaipu ja mitmesuguseid asju. Kõige sellega oli tarvis toime tulla: vangid ja suurtükid oma hoole alla võtta, saak jagada, omavahel kisendada, koguni kakelda; kõike seda asusidki kasakad tegema.

Prantslased, keda enam taga ei aetud, hakkasid toibuma, kogunesid üksustesse ja alustasid tulistamist. Orlov-Denissov ootas ikka veel teisi kolonne ega jätkanud pealetungi.

Dispositsiooni järgi (*die erste Colonne marschirt*[1] jne.) hakkasid hilinenud kolonnide jalaväeosad, mis olid Bennigseni komando all ja mida juhatas Toll, liikuma

[1] esimene kolonn marsib

nagu kord ja kohus ja jõudsid kuhugi, nagu alati kuhugi jõutakse, kuid mitte sinna, kuhu nad pidid minema. Nagu seda alati juhtub, jäid rõõmsalt liikumist alustanud mehed aeg-ajalt peatuma; kuuldus rahulolematust, oldi teadlik segadusest, liiguti kuhugi tagasi. Siia-sinna kihutavad adjutandid ja kindralid karjusid, vihastasid, tülitsesid, rääkisid, et ei minda hoopiski sinna, kuhu vaja, et on hiljaks jäädud, kirusid kedagi jne. ning lõpuks lõid kõik käega ja läksid edasi vaid selleks, et kuhugi minna. «Kuhugi ikka välja jõuame!» Ja tõepoolest jõutigi, kuid mitte sinna, kuhu tarvis, ja kui mõned jõudsidki kohale, siis niivõrd hilja, et neist polnud mingit kasu, tulid ainult selleks, et nende pihta tulistataks. Toll, kes selles lahingus etendas sama osa mis Weyrother Austerlitzis, ratsutas püüdlikult ühest kohast teise ja leidis igal pool kõik pahupidi olevat. Nii sattus ta metsas Baggohufvudi korpusele, kui oli juba päris valge ja see korpus oleks pidanud juba ammugi Orlov-Denissovi juures olema. Äpardumisest erutatud ja kurvastatud Toll, kes arvas, et keegi peab selles äpardumises süüdi olema, ratsutas korpuseülema juurde ja hakkas talle karmilt etteheiteid tegema, öeldes, et selle eest tuleks maha lasta. Baggohufvud, vana, lahingutes karastatud, rahulik kindral, keda kõik peatused, segadused, vastuoksused olid samuti ära vaevanud, sattus kõikide imestuseks, täiesti oma iseloomu vastaselt marru ja lausus Tollile nii mõndagi ebameeldivat.

«Õpetusi ei taha ma kelleltki saada, aga surra oskan ma oma soldatitega niisama hästi kui mõni teine,» ütles ta ja läks ühe diviisiga edasi.

Lagedale väljale prantsuse kuulide alla minnes ei mõtelnud erutatud ja vapper Baggohufvud, kas tema lahingusseastumine nüüd ja üheainsa diviisiga on kasulik või mitte, vaid läks otse edasi ja viis oma väed kuulide alla. Hädaoht, mürsud ja kuulid olidki just see, mida ta oma vihases meeleolus vajas. Üks esimestest kuulidest surmas ta, järgmised kuulid surmasid suure hulga soldateid. Ja tema diviis seisis tükk aega kasutult tule all.

VII

Vahepeal pidi teine kolonn ründama prantslasi eest, kuid selle kolonni juures oli Kutuzov. Ta teadis väga hästi, et sellest vastu tema tahtmist alustatud lahingust ei tule välja midagi peale segaduse, ja hoidis vägesid tagasi, niipalju kui see tema võimuses oli. Ta ei liikunud edasi.

Kutuzov ratsutas vaikides oma väikesel hallil hobusel, vastates laisalt ettepanekutele alustada pealetungi.

«Teil pole muud juttu kui pealetung, aga seda te ei näe, et me ei oska teha keerulisi manöövreid,» ütles ta Miloradovitšile, kes kippus edasi.

«Ei osatud hommikul Murat'd elusalt kinni võtta ja õigel ajal kohale jõuda, — nüüd pole midagi teha!» vastas ta teisele.

Kui Kutuzovile teatati, et prantslaste tagalas, kus kasakate teadete järgi varem kedagi ei olnud, on nüüd kaks pataljoni poolakaid, heitis ta silmanurgast pilgu tagasi Jermolovi poole (ta polnud Jermoloviga eilsest saadik veel rääkinud).

«Seal see on, paluvad luba pealetungiks, esitavad igasuguseid projekte, aga niipea kui astud tegevusse, pole midagi valmis, ja asjast teada saanud vaenlane võtab vajalikud abinõud tarvitusele.»

Jermolov tõmbas silmad vidukile ja muigas neid sõnu kuuldes. Ta sai aru, et tema jaoks on äike möödunud ja et Kutuzov piirdub selle vihjega.

«Lõbustab end minu kulul,» ütles Jermolov tasakesi ja müksas põlvega Rajevskit, kes seisis tema kõrval.

Varsti pärast seda astus Jermolov Kutuzovi juurde ja teatas aupaklikult:

«Aega on veel, teie hiilgus, vaenlane pole ära läinud. Käsite ehk peale tungida? Muidu ei näe kaardivägi suitsugi.»

Kutuzov ei öelnud midagi, aga kui talle teatati, et Murat' väed taganevad, käskis ta peale tungida, kuid peatus iga saja sammu järel kolmveerand tundi.

Kogu lahing seisis vaid selles, mis tegid Orlov-Denissovi kasakad; ülejäänud väeosad kaotasid ainult asjatult mitusada meest.

Selle lahingu eest sai Kutuzov briljant-aumärgi, Bennigsenile anti samuti briljandid ja sada tuhat rubla, teised said vastavalt oma auastmele ka palju meeldivat, ja pärast seda lahingut tehti veel uusi ümberpaigutusi staabis.

«Niiviisi tehakse m e i l a l a t i, ikka vastupidi!» rääkisid pärast Tarutino lahingut vene ohvitserid ja kindralid, niisama nagu räägitakse ka nüüd, andes mõista, et keegi rumal seal kuskil teeb niimoodi vastupidi, aga meie teeksime teisiti. Kuid inimesed, kes niiviisi räägivad, kas ei tunne asja, millest nad räägivad, või petavad ennast meelega. Iga lahing — olgu see Tarutino, Borodino, Austerlitzi või mõni muu — toimub teisiti, kui selle korraldajad oletasid. See on oluline tingimus.

Loendamatu hulk vabu jõude (sest kuskil pole inimene vabam kui lahingus, kus mängus on elu ja surm) mõjub lahingu käigule, ja seda käiku pole iial võimalik ette teada ja see ei lange iial kokku mingi ühe teatava jõu suunaga.

Kui paljud üheaegsed ja mitmesuguse suunaga tungid mingisugusele kehale mõju avaldavad, siis ei saa selle keha liikumise suund ühegi tungiga kokku langeda, vaid kujuneb alati välja keskmine, kõige lühem suund — see, mida mehhaanikas väljendatakse tungide parallelogrammi diagonaaliga.

Kui me ajaloolaste, eriti prantsuse ajaloolaste kirjeldustest leiame, et neil sõdasid ja lahinguid peetakse ette kindlaksmääratud plaani järgi, siis on ainsaks järelduseks, mis me sellest teha saame, see, et need kirjeldused ei vasta tõele.

Tarutino lahing ilmselt ei saavutanud seda sihti, mida Toll silmas pidas: vägesid dispositsiooni järgi korrapäraselt lahingusse viia; ega ka seda, mis võis olla krahv Orlovil: Murat vangi võtta; või seda sihti, mis võis olla Bennigsenil ja teistel isikutel: ainsa hetkega kogu korpus hävitada; või ohvitseril, kes soovis lahingusse minna ja välja paista, või kasakal, kes tahtis saada rohkem saaki, kui ta sai, jne. Kui aga sihiks oli see, mis tõepoolest toimus ja mis tol ajal oli kõigi venelaste üldiseks sooviks (prantslaste väljaajamine Venemaalt ja nende sõjaväe hävitamine), siis saab

täiesti selgeks, et Tarutino lahing just oma mõttetuste tõttu oli nimelt see, mida oli vaja sõjakäigu tol perioodil. Raske ja võimatu on sellele lahingule välja mõtelda otstarbekohasemat lõppu kui see, mis tal oli. Kõige väiksema jõupingutuse, suurima segaduse ja kõige tühisemate kaotuste juures saavutati kõige suuremaid tulemusi kogu sõjakäigu jooksul, mindi üle taandumiselt pealetungile, paljastati prantslaste nõrkus ning anti see tõuge, mida Napoleoni sõjavägi ainult veel ootaski, et alustada põgenemist.

VIII

Napoleon marsib Moskvasse pärast hiilgavat võitu *de la Moskowa;* kahtlust võidus ei saa olla, sest lahinguväli jääb prantslaste kätte. Venelased taganevad ja annavad pealinna käest. Toidumoona, relvi, mürske ja loendamatuid rikkusi täis Moskva on Napoleoni päralt. Prantsuse väest kaks korda nõrgem vene vägi ei tee kuu aja jooksul ainustki pealetungikatset. Napoleoni seisukord on kõige hiilgavam. Selleks, et kahekordsete jõududega rünnata vene väe jäänuseid ja seda täielikult hävitada; selleks, et soodsat rahu välja tingida või keeldumise puhul ähvardavalt Peterburi poole liikuda; selleks, et isegi ebaõnnestumise puhul Smolenskisse või Vilnosse tagasi minna või Moskvasse jääda; ühesõnaga selleks, et säilitada seda hiilgavat olukorda, milles prantsuse sõjavägi tol ajal oli, polnud, nagu näib, tarvis erilist geniaalsust. Selleks oli tarvis teha kõige lihtsamat ja kergemat: mitte lasta sõjaväel riisuma hakata, varuda talveriided, mida oleks Moskvas jätkunud kogu armeele, ja korralikult kokku koguda Moskvas leiduv toidumoon, millest (prantsuse ajaloolaste tunnistuse järgi) oleks jätkunud kogu sõjaväele enam kui pooleks aastaks, Napoleon, see geeniuste geenius, kel oli võim juhtida armeed, nagu kinnitavad ajaloolased, ei teinud midagi niisugust.

Ta mitte ainult ei jätnud seda kõike tegemata, vaid koguni kasutas oma võimu selleks, et kõigist enda ees avanevaist tegutsemisteedest valida see, mis oli kõige

rumalam ja hukatuslikum. Kõigest, mis Napoleon võis teha: Moskvas talvitada, Peterburi peale minna, Nižni Novgorodi peale minna, tagasi minna, kaugemalt põhja või lõuna poolt, teed mööda, kust hiljem läks Kutuzov, — kõigest võimalikust kõige rumalam ja hukatuslikum oli see, mida tegi Napoleon: jääda kuni oktoobrini Moskvasse, lasta vägedel linna rüüstata, seejärel oma garnisoni kohale jätmata Moskvast lahkuda, läheneda Kutuzovile, lahingusse mitte astuda, pöörduda paremale poole, minna kuni Malõi Jaroslavetsini, jällegi läbimurdekatset tegemata edasi liikuda mitte seda teed mööda, kust läks Kutuzov, vaid minna tagasi Možaiski poole mööda rüüstatud Smolenski teed, — midagi rumalamat ja sõjaväele hukatuslikumat oli võimatu välja mõtelda, nagu tagajärjed näitasidki. Las kõige osavamad strateegid leiutavad — kujutledes, et Napoleoni eesmärgiks oli oma sõjaväe hävitamine, — teise rea tegevusi, mis samasuguse vääramatusega ja sõltumatusega kõigest sellest, mida vene väed võisid ette võtta, oleks kogu prantsuse armee nii täielikult hävitanud kui see, mida tegi Napoleon.

Geniaalne Napoleon tegi seda. Kuid öelda, et Napoleon hukutas oma armee sellepärast, et ta seda tahtis, või sellepärast, et ta oli väga rumal, oleks niisama ülekohtune kui öelda, et Napoleon viis oma väed Moskvani sellepärast, et ta seda tahtis ja et ta oli väga tark ning geniaalne.

Nii ühel kui teisel juhul langes tema isiklik tegevus, millel polnud rohkem jõudu kui iga sõduri isiklikul tegevusel, ainult ühte nende seadustega, mille järgi toimus kogu nähtus.

Täiesti vääralt (ainult sellepärast, et tagajärjed ei õigustanud Napoleoni tegevust) räägivad ajaloolased meile Napoleoni jõu nõrgenemisest Moskvas. Täpselt samuti nagu varem ja nagu ka hiljem, 1813. aastal, kasutas ta kogu oma oskust ja jõudu selleks, et teha, mis talle ja tema armeele oli kõige parem. Napoleoni tegevus sel ajajärgul pole vähem imestamapanev kui tema tegevus Egiptuses, Itaalias, Austrias ja Preisimaal. Me ei tea täpselt, kuivõrd tõeline oli Napoleoni geniaalsus Egiptuses, kus nelikümmend sajandit tema suurusele

vaatas, sest kõiki neid suuri kangelastegusid on meile kirjeldanud ainult prantslased. Me ei saa õieti otsustada tema geniaalsuse üle Austrias ja Preisimaal, sest teateid tema sealse tegevuse kohta peame ammutama prantsuse ja saksa allikaist, aga täiesti arusaamatu korpuste vangilangemine ilma lahinguta ja kindluste alistumine ilma piiramiseta pidi sakslasi kallutama geniaalsuse tunnustamisele kui Saksamaal peetud sõja ainsale seletusele. Meil aga, jumal tänatud, pole põhjust tunnustada tema geniaalsust, et varjata oma häbi. Meie oleme maksnud selle eest, et omada õigust vaadata asjale lihtsalt ja otse, ja seda õigust me ei loovuta.

Tema tegevus Moskvas on niisama imestamapanev ja geniaalne kui igal pool mujalgi. Käsk käsu järel ja plaan plaani järel läheb temast välja tema Moskvasse sissemarssimisest peale kuni sealt lahkumiseni. Elanike ja saatkonna puudumine ja isegi Moskva põlemine ei pane teda kohmetuma. Ta ei lase silmast oma armee heaolu, ei vaenlase tegevust, ei Venemaa rahvaste heaolu, ei Pariisi asjade juhtimist ega diplomaatlikke kaalutlusi eelseisvate rahutingimuste puhuks.

IX

Sõjalisel alal annab Napoleon kohe pärast Moskvasse tulemist kindral Sebastianile karmi käsu jälgida vene armee liikumisi, saadab oma korpusi mitmesugustele teedele ja käsib Murat'l Kutuzovi üles otsida. Siis teeb ta hoolikalt korraldusi Kremli kindlustamiseks; seejärel koostab geniaalse plaani tulevaseks sõjakäiguks mööda kogu Venemaa kaarti.

Diplomaatilisel alal kutsub Napoleon enda juurde paljaks riisutud ning räbaldunud kapten Jakovlevi, kes ei tea, kuidas Moskvast välja pääseda, selgitab talle üksikasjaliselt kogu oma poliitikat ja oma suuremeelsust, kirjutab keiser Aleksandrile kirja, milles ta peab oma kohuseks teatada oma sõbrale ja vennale, et Rastoptšin on Moskva asju halvasti korraldanud, ning saadab Jakovlevi Peterburi. Niisama üksikasjaliselt selgitab ta oma

kavatsusi ja suuremeelsust Tutolminile ja saadab ka selle raugakese läbirääkimisteks Peterburi.

Juriidilisel alal antakse otsekohe pärast tulekahjude algust käsk süüdlased üles otsida ja nad hukata. Ja kurjategija Rastoptšin saab oma karistuse sellega, et käskakse ta majad maha põletada.

Administratiivsel alal antakse Moskvale konstitutsioon, luuakse munitsipaliteet ja tehakse teatavaks järgmist:

«Moskva elanikud!

Teie õnnetused on rängad, kuid Tema Kõrgus Keiser ja Kuningas tahab neile lõpu teha. Hirmsad näited on teile õpetanud, kuidas ta karistab sõnakuulmatust ja kuritegusid. Karmid abinõud on tarvitusele võetud, et lõpetada korralagedus ja jalule seada üldine julgeolek. Teie eneste hulgast valitud isalik administratsioon moodustab teie munitsipaliteedi ehk linnavalitsuse. Seesinane saab hoolitsema teie eest, teie vajaduste eest, teie kasu eest. Selle liikmete eraldusmärgiks on punane lint, mida kantakse üle õla, linnapea aga kannab peale selle veel valget vööd. Kuid väljaspool oma ametikohuste täitmist on neile ainult punane lint ümber vasaku käsivarre.

Linna politsei on loodud endisel alusel, ja tema tegevuse tõttu on juba parem kord olemas. Valitsus on määranud kaks kindralkomissari ehk politseimeistrit ja kakskümmend komissari ehk pristavit, kes on pandud ametisse kõigis linnajagudes. Te tunnete nad ära valge lindi järgi, mida nad hakkavad kandma ümber vasaku käsivarre. Mõned mitmesuguste usutunnistuste kirikud on avatud ja neis peetakse takistamatult jumalateenistusi. Teie kaaskodanikke tuleb iga päev oma elukohtadesse tagasi, ja on antud käsud, et nad neis leiaksid abi ning kaitset, nagu õnnetuses kohane. Need on abinõud, mida valitsus on tarvitusele võtnud, et korda uuesti jalule seada ja teie seisukorda kergendada; aga et selleni jõuda, on tarvis, et teie ühendaksite oma püüdmised valitsuse omadega, et te unustaksite, kui võimalik, oma õnnetused, mida olete läbi elanud, et te loodaksite vähem karmi saatuse peale, et te oleksite kindlad, et paratamatu ja häbistav surm ootab neid, kes julgevad kätt tõsta teie ja teile jäänud vara vastu, ja et te lõpuks

ka ei kahtleks, et see vara säilitatakse, sest niisugune on kõige suurema ja õiglasema valitseja tahtmine. Sõdurid ja elanikud, mis rahvusest teie ka oleksite! Seadke jalule üldine usaldus, riigi õnne läte; elage nagu vennad; andke üksteisele vastastikku abi ja kaitset; ühinege, et pahasoovijate kavatsusi ümber lükata; kuulake sõjaväeliste ja tsiviil-ülemuste käske, ja varsti lõpeb teie pisarate vool.»

Sõjaväe toitlustamise ajal kirjutas Napoleon kõigile vägedele ette kordamööda Moskvas *à la maraude*[1] käia, et endile moonatagavara koguda, nii et armee oleks tulevikus varustatud.

Usulisel alal käskis Napoleon *ramener les popes*[2] ja kirikutes jälle jumalateenistusi pidada.

Kaubanduse alal ja sõjaväe toitlustamise asjas riputati igale poole järgmine

TEADAANNE.

«Teie, rahulikud Moskva elanikud, käsitöölised ja töölised, keda õnnetused on linnast eemaldanud, ja teie, laialipaisatud põllumehed, keda põhjendamatu hirm veel põldudel kinni peab, kuulake! Vaikus pöördub tagasi sellessesinasesse pealinna ja kord seatakse siin jälle jalule. Teie kaasmaalased tulevad julgesti välja oma pelgupaikadest, kui näevad, et neist lugu peetakse. Iga vägivalda, mis toime pannakse nende ja nende omandi vastu, karistatakse viibimata. Tema Kõrgus Keiser ja Kuningas kaitseb neid ega pea kedagi teie seast oma vaenlaseks peale nende, kes tema käske ei kuula. Ta tahab lõpetada teie õnnetused ja teid teie kodudele ja perekondadele tagasi anda. Talitage siis vastavalt tema heategevatele kavatsustele ja tulge meie juurde ilma igasuguse hädaohuta. Elanikud! Tulge usaldusega tagasi oma elukohtadesse: te leiate varsti võimaluse rahuldada oma vajadusi! Ametimehed ja usinad käsitöölised! Tulge tagasi oma kätetöö juurde: majad, poed, kaitsvad vahtkonnad ootavad teid, oma töö eest aga saate teile kuuluva tasu! Ja lõpuks teie, talupojad,

[1] riisumas
[2] papid tagasi tuua

tulge välja metsadest, kuhu te hirmu pärast peitu läksite, pöörduge kartmatult tagasi oma taredesse, kindlas veendumuses, et leiate kaitset. Linnas on avatud jahupoed, kuhu talupojad võivad tuua oma ülearused tagavarad ja põlluviljad. Valitsus on võtnud tarvitusele järgmised abinõud, et kindlustada neile vaba müüki: 1) Tänasest kuupäevast alates võivad talupojad, põlluharijad ja Moskva ümbruskonna elanikud ilma igasuguse hädaohuta oma tagavarad, ükskõik mis laadi need ka oleksid, linna tuua kahte kindlaksmääratud jahupoodi, s. t. Mohhovajale ja Ohhotnõi Rjad'i. 2) Neid toiduaineid ostetakse neilt niisuguse hinna eest, mille suhtes ostja ja müüja omavahel kokku lepivad; aga kui müüja ei saa nõutud õiglast hinda, siis on müüjal vaba voli aineid oma koju tagasi viia, milles keegi ei või teda mingil kombel takistada. 3) Iga pühapäev ja kolmapäev määratakse igal nädalal suurteks kauplemise päevadeks, seepärast paigutatakse küllaldane arv vägesid teisipäeviti ja laupäeviti kõigi maanteede äärde säärasesse kaugusse linnast, et voorid kaitstud oleksid. 4) Samasugused abinõud võetakse tarvitusele, et talupoegadel tagasiteel oma veokite ja hobustega takistusi ei oleks. 5) Viibimata astutakse samme harilikkude turgude uuesti sisseseadmiseks. Linna ja külade elanikud, ja teie, töölised ja käsitöölised, mis rahvusest te ka oleksite! Teid kutsutakse üles täitma Tema Keiserliku ja Kuningliku Kõrguse isalikke kavatsusi ja temale üldise heaolu edendamisel kaasa aitama. Avaldage temale austust ning usaldust ja ärge viivitage meiega ühinemast!»

Sõjaväe ja rahva meeleolu tõstmiseks korraldati alatasa paraade ja jagati autasusid. Keiser sõitis ratsa mööda linna ja lohutas elanikke; ja hoolimata kõigist oma muredest riigiasjade pärast külastas ka ise tema käsul asutatud teatreid.

Mis puutub heategevusse, kroonikandjate ülimasse voorusesse, siis tegi Napoleon ka sel alal kõik, mis temast olenes. Vaestemajade uste kohale laskis ta kirjutada: *«Maison de ma mère»*[1], ühendades sellega õrna

[1] Minu ema maja,

pojaarmastust monarhi suurusega. Ta külastas kasvatusmaja, laskis enda päästetud orbudel oma valgeid käsi suudelda ja vestles armulikult Tutolminiga. Seejärel, nagu Thiers kaunisõnaliselt kirjeldab, laskis ta oma vägedele palka maksta omatehtud vene valerahas. *«Relevant l'emploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armée Française, il fit distribuer des secours aux incendiés. Mais les vivres étant trop précieux pour être donnés à des étrangers la plupart ennemis, Napoléon aima mieux leur fournir de l'argent à fin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papiers.»*[1]

Sõjaväe distsipliini alal anti ühtelugu välja käskkirju, mis nägid ette karme karistusi teenistuskohuste mittetäitmise eest ja nõudsid riisumise lõpetamist.

X

Kuid imelik lugu: kõik need korraldused, hoolitsused ja plaanid, mis polnud sugugi halvemad kui teised samasugustel juhtudel väljaantavad, ei puudutanud asja olemust, vaid keerlesid nagu mehhanismist eraldatud osutid kella numbrilaual, meelevaldselt ja sihitult, rattaid kaasa haaramata.

Sõjalisel alal jäi täitmata geniaalne sõjakäiguplaan, mille kohta Thiers ütleb: *«que son génie n'avait jamais rien imaginé de plus profond, de plus habile et de plus admirable»*[2] ja mille puhul Thiers härra Phéne'iga poleemikasse astudes tõendab, et see geniaalne plaan ei koostatud mitte 4., vaid 15. oktoobril — seda plaani ei täidetud ega saadud täita, sest sel polnud midagi ühist tõelisusega.

Kremli kindlustamine, milleks oli tarvis kõrvaldada

[1] Tõstes nende vahendite tarvitust enda ja prantsuse armee väärilise teoga, laskis ta tulekahju all kannatanuile abi jagada. Kuna aga toiduained olid liiga kallid, et neid enamikus vaenulistele võõramaalastele anda, siis eelistas Napoleon neid rahaga varustada, et nad väljastpoolt toiduaineid hangiksid, ja laskis neile jagada paberrublasid.

[2] et tema geenius polnud iial leiutanud midagi sügavamat, osavamat ega imetlusväärsemat

la Mosquée[1] (nii nimetas Napoleon Vassili Blažennõi kirikut), osutus täiesti asjatuks. Miinide asetamine Kremli alla aitas ainult täita keisri soovi Moskvast lahkumisel, et Kreml õhku lastaks, s. t. et antaks peksa põrandale, mille vastu laps end ära lõi. Vene armee jälitamine, mis Napoleonile nii palju muret tegi, tõi esile ennekuulmatu nähtuse. Prantsuse väejuhid kaotasid silmist kuuekümne tuhandelise vene armee, ja üksnes (Thiers'i sõnade järgi) Murat' osavuse ja vist ka geniaalsuse tõttu õnnestus seda kuuekümne-tuhandelist vene armeed nagu nööpnõela üles leida.

Diplomaatilisel alal osutusid kasutuks kõik Napoleoni argumendid oma suuremeelsuse ja õigluse kohta niihästi Tutolmini kui Jakovlevi ees, kellele peamiselt muret tegi sineli ja sõiduki hankimine: Aleksander ei võtnud neid saadikuid vastu ega vastanud nende missioonile.

Juriidilisel alal põles pärast oletatavate süütajate hukkamist maha teine pool Moskvat.

Administratiivsel alal ei peatanud munitsipaliteedi loomine riisumist, vaid tõi ainult kasu mõnedele isikutele, kes sellest munitsipaliteedist osa võtsid ja korra säilitamise ettekäändel Moskvat rüüstasid või oma vara rüüstamise ära hoidsid.

Usulisel alal ei andnud siin mingeid tulemusi ettevõte, mis Egiptuses mošee külastamise teel oli end nii hõlpsasti korraldada lasknud. Kaks või kolm Moskvast leitud preestrit katsusid täita Napoleoni tahtmist, kuid ühte neist peksis prantsuse sõdur jumalateenistuse ajal vastu nägu, teise kohta aga teatas prantsuse ametnik järgmist: *«Le prêtre, que j'avais découvert et invité à recommencer à dire la messe, a nettoyé et fermé l'église. Cette nuit on est venu de nouveau enfoncer les portes, casser les cadenas, déchirer les livres et commettre d'autres désordres.»*[2]

Kaubanduse alal ei tulnud usinate käsitööliste ja kõigi talupoegade poole pöörduvale üleskutsele mingit

[1] mošee

[2] Preester, kelle ma leidsin ja keda ma palusin hakata jälle jumalateenistusi pidama, puhastas ja sulges kiriku. Samal ööl löödi uksed uuesti sisse, purustati lukud, rebiti raamatud katki ja tehti muid korratusi.

vastust. Usinaid käsitöölisi ei olnud, talupojad aga nabisid kinni need komissarid, kes selle üleskutsega liiga kaugele maale sõitsid, ja lõid nad maha.

Rahva ja sõjaväe lõbustamise alal teatrietendustega ei õnnestunud asi samuti. Kremlis ja Poznjakovi majas asutatud teatrid suleti kohe, sest et näitlejannad ja näitlejad riisuti paljaks.

Ka heategevus ei andnud soovitud tulemusi. Võltsitud ja mittevõltsitud paberrahaga oli Moskva üle ujutatud ja sel polnud mingit väärtust. Saaki koguvaile prantslastele oli tarvis ainult kulda. Mitte ainult võltsitud paberraha, mida Napoleon nii armulikult jagas õnnetuile, polnud väärtusetu, vaid ka hõbedat vahetati kulla vastu alla oma hinda.

Kuid kõige hämmastavamalt avaldus kõrgemalt poolt tulevate korralduste jõuetus tol ajal Napoleoni püüdes rüüstamisele lõppu teha ja distsipliini jälle maksma panna.

Sõjaväelised ülemused kandsid ette järgmist:

«Riisumine kestab linnas edasi, hoolimata käsust seda lõpetada. Korda pole veel jalule seatud ja pole ühtki kaupmeest, kes kaupleks seaduslikul kombel. Ainult markitandid julgevad müüa, ja nemadki müüvad vaid kokkuröövitud asju.»

«La partie de mon arrondissement continue à être en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux réfugiés dans des souterrains le peu qui leur reste, ont même la férocité de les blesser à coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples.»

«Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller. Le 9 octobre.»

«Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu'il faudra faire arrêter par de fortes gardes. Le 11 octobre.»[1]

[1] Minu ringkonna osa riisuvad ikka veel 3. korpuse sõdurid, kes ei rahuldu sellega, et nad keldritesse varjule läinud õnnetuilt röövivad seda vähest, mis neile on jäänud, vaid neil on koguni julmust õnnetuid mõõgahoopidega haavata, nagu ma korduvalt olen näinud.

Mitte midagi uut peale selle, et sõdurid varastavad ja riisuvad. 9. oktoobril.

«Keiser on väga pahane, et hoolimata karmidest käskudest riisumine järele jätta muud pole nähagi kui Kremlisse tagasitulevaid kaardiväe marodööride salku. Vanas kaardiväes algasid korratused ja riisumine eile, möödunud ööl ja täna suuremas ulatuses kui kunagi varem. Kurvastusega näeb keiser, et valitud sõdurid, kes on määratud kaitsma tema isikut ja peavad andma alistumise eeskuju, lähevad sõnakuulmatuses nii kaugele, et purustavad armeele varutud keldreid ja ladusid. Teised on laskunud selleni, et ei kuula tunnimehi ega valveohvitsere, sõimavad ja peksavad neid.»

«Le grand maréchal du palais se plaint vivement,» kirjutas kuberner, *«que malgré les défenses réiterées, les soldats continuent à faire leurs besoins dans toutes les cours et même jusque sous les fenêtres de l'Empereur.»*[1]

Nagu laokile jäänud kari, kes tallas jalge alla toitu, mis oleks võinud teda näljasurmast päästa, lagunes ja hukkus see sõjavägi iga Moskvas veedetud päevaga üha enam.

Kuid ta ei liikunud paigast.

Ta pistis jooksu alles siis, kui teda äkki valdas kabuhirm, mille põhjustas vooride äravõtmine Smolenski teel ja Tarutino lahing. Seesama teade Tarutino lahingust, mille Napoleon ootamatult sai vägede ülevaatusel, kutsus temas esile soovi venelasi karistada, nagu räägib Thiers, ja ta andis käsu lahkumiseks, mida nõudis kogu sõjavägi.

Moskvast pagedes võttis see sõjavägi kaasa kõik, mis oli kokku röövitud. Ka Napoleon viis endaga kaasa oma isikliku *trésor*'i[2]. Nähes armeed koormavat voori, kohkus Napoleon (nagu räägib Thiers). Kuid oma sõjakogemustest hoolimata ei käskinud ta kõiki ülearuseid veokeid ära põletada, nagu ta tegi marssali veokitega Moskvale lähenemisel; ta vaatas kalesse ja tõldu, milles

Vargus ja riisumine jätkub. Meie ringkonnas on varaste kamp, kellele peaks tugevate valvurite abil lõpu tegema. 11. oktoobril.

[1] Palee ülem-kojamarssal kaebab väga, et sõdurid korduvaist keeldudest hoolimata käivad oma asjatoimetusel kõigis hoovides ja isegi keisri akende all.

[2] varanduse.

sõitsid sõdurid, ja ütles, et see on väga hea, et neid sõidukeid saab kasutada toidumoona, haigete ja haavatute veoks.

Kogu sõjaväe seisukord sarnanes haavatud looma seisukorraga, kes tunneb oma hukkumist ega tea, mis ta teeb. Uurida Napoleoni ja ta sõjaväe osavaid manööverdusi ning eesmärke Moskvasse asumise ajast peale kuni selle väe hävitamiseni on niisama hea kui uurida surmavalt haavatud looma surmaeelsete hüpete ja tõmbluste tähendust. Väga sageli sööstab haavatud loom kahinat kuuldes küti püssi ette, jookseb edasi-tagasi ja kiirendab ise oma lõppu. Sedasama tegi Napoleon kogu oma sõjaväe survel. Tarutino lahingu kahin peletas looma üles, ja ta sööstis püssi ette, jooksis kütini, tuli jälle tagasi ja jooksis lõpuks, nagu iga loom, kõige ebasoodsamat, hädaohtlikumat, kuid juba tuntud teed — vanu jälgi mööda — tagasi.

Napoleon, keda me peame kogu selle liikumise juhiks (nagu metslased peavad laeva vööris olevat puukuju laeva juhtivaks jõuks), — Napoleon sarnanes kõiges selles oma tegevuses lapsega, kes tõlla sees olevaist paeltest kinni hoides kujutleb, et ta tõlda juhib.

XI

6. oktoobri varahommikul väljus Pierre barakist ja jäi tagasi tulles peatuma ukse juurde, mängides enda ümber keerleva lühikeste kõverate jalgadega, pika lilla koeranässiga. See koeranäss elas nende juures barakis, ööbides Karatajeviga, käis vahetevahel kuskil linnas, kuid tuli jälle tagasi. Ta polnud arvatavasti iial kellelegi kuulunud ega olnud nüüdki kellegi oma, ja tal polnud mingit nime. Prantslased kutsusid teda Asooriks; muinasjutuvestja soldat hüüdis teda Femgalkaks, Karatajev ja teised hüüdsid teda Halliks, mõnikord Masajaks. Mitte kellelegi kuuluvus ja nime ning isegi tõu ja kindla värvi puudumine ei häirinud lillat koeraraksi nähtavasti põrmugi. Karvane saba seisis nagu kübaratutt kindlalt ja ümmarguselt püsti, kõverad jalad teenisid teda nii hästi, et ta sageli — otsekui

kõigi nelja jala kasutamist mitte vajalikuks pidades — ühe tagumise käpa graatsiliselt üles tõstis ja väga osavalt ning kiiresti jooksis kolmel jalal. Kõik pakkus talle lõbu. Kord aeles ta selili, kiunudes rõõmust, kord soojendas end mõtlikul ja tähtsal ilmel päikese paistel, kord vallatles, puutüki või õlekõrrega mängides.

Pierre'i riietus koosnes nüüd määrdunud katkisest särgist, mis oli ainsana tema endistest riietest järele jäänud, soldati aluspükstest, mis olid Karatajevi nõuandel pahkluude kohalt nööriotsakestega kinni seotud, et oleks soojem, kaftanist ja talumehemütsist. Pierre oli selle aja jooksul füüsiliselt väga muutunud. Ta ei tundunud enam paksuna, kuigi ta oli endiselt suur ja jõuline, nagu see oli nende tõule omane. Alumine näoosa oli habeme ja vurrude varjus; pikaks kasvanud, sassis juuksed olid täisid täis ja katsid pead nagu müts. Silmade ilme oli kindel, rahulik ja elav, nagu seda Pierre'i pilk varem iialgi ei olnud. Ta endine lodevus, mis väljendus isegi pilgus, oli nüüd asendunud energilise, tegevuseks ja vastulöögiks valmis oleva reipusega. Ta jalad olid paljad.

Pierre vaatas kord alla põllu poole, mida mööda hommikul olid sõitnud veovankrid ja ratsanikud, kord kaugusesse jõe taha, kord koerale, kes tegi, nagu kavatseks ta teda päris tõsiselt hammustada, kord oma paljastele jalgadele, mida ta mõnuga seadis mitmesugusesse asendisse, liigutades määrdunud, jämedaid, suuri varbaid. Ja iga kord, kui ta vaatas oma paljaid jalgu, vilksatas üle ta näo elav ja endaga rahulolev naeratus. Nende paljaste jalgade nägemine tuletas talle meelde kõike seda, mis ta oli viimasel ajal üle elanud ja mõistnud, ja see mälestus oli talle meeldiv.

Ilm püsis juba mitu päeva vaikne, selge, kergete hommikuste kahutustega, — nõndanimetatud vananaiste suvi.

Päikese paistel oli soe, ja see soojus ühes hommikuse kahutuse karastava värskusega, mida veel õhus tundus, oli eriti meeldiv.

Kõigel, niihästi lähedail kui ka kaugeil esemeil, oli see nõiduslik kristalne helk, mida võib näha vaid sügisel sel ajal. Eemalt paistsid Vorobjovi mäed külaga, kirikuga ja suure valge majaga. Raagus puud, liiv,

kivid, majade katused, kiriku roheline tornitipp ja kauge valge maja nurgad, — kõik see paistis kirkas õhus ebaloomuliku selguse ja äärmise teravusega. Läheduses paistsid poolpõlenud härrastemaja tuttavad varemed, kus asusid prantslased, ja piki tara kasvavad, alles tumerohelised sirelipõõsad. Ja isegi see lagunenud ning reostatud maja, mis pilvise ilmaga oma näotuses eemaletõukavalt mõjus, näis nüüd, heledas, liikumatus säras rahustav-kaunina.

Koduselt lahtinööbitud mundris prantsuse kapral tuli baraki nurga tagant välja, tuttmüts peas ja lühike piip hambus, ning astus sõbralikult silma pilgutades Pierre'i juurde.

«Quel soleil, hein, monsieur Kiril? (Nii nimetasid Pierre'i kõik prantslased.) *On dirait le printemps.»*[1] Ja kapral nõjatus vastu ust ning pakkus Pierre'ile piipu, sellest hoolimata et ta oli seda alati pakkunud ja Pierre oli alati keeldunud.

«Si l'on marchait par un temps comme celui-là...»[2] alustas ta.

Pierre päris temalt, mis on kuulda teelemineku kohta, ja kapral teadis rääkida, et peaaegu kõik väed lahkuvad ja et täna oodatavat korraldust ka vangide kohta. Barakis, milles Pierre elas, oli üks soldatitest, Sokolov, suremas haige, ja Pierre ütles kapralile, et oleks tarvis selle soldati suhtes korraldus teha. Kapral vastas, et Pierre võib rahulik olla; et selleks on olemas välilaatsaret ja hospidal, et haigete kohta tehakse korraldus ja et üldse kõik, mis võib juhtuda, on ülemuse poolt ette nähtud.

«Et puis, m-r Kiril, vous n'avez qu'à dire un mot au capitaine, vous savez. Oh, c'est un... qui n'oublie jamais rien. Dites au capitaine quand il fera sa tournée, il fera tout pour vous...»[3]

[1] Missugune päikesepaiste, härra Kirill! Võiks arvata, et on kevad.

[2] Kui niisuguse ilmaga saaks marssida...

[3] Ja pealegi, härra Kirill, tarvitseb teil ainult kapteniga rääkida, teate. Oo, see on alles mees... kes iial ei unusta midagi. Ütelge kaptenile, kui ta oma ringkäiku teeb; ta teeb teie heaks kõik...

Kapten, kellest kapral rääkis, vestles Pierre'iga sageli ning pikalt ja oli tema suhtes igati vastutulelik.

«Vois-tu, St.-Thomas, qu'il me disait l'autre jour: Kiril c'est un homme qui a de l'instruction, qui parle français; c'est un seigneur russe, qui a eu des malheurs, mais c'est un homme. Et il s'y entend le... S'il demande quelque chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait ses études, voyez vous, on aime l'instruction et les gens comme il faut. C'est pour vous que je dis celà, m-r Kiril. Dans l'affaire de l'autre jour si ce n'était grâce à vous, ça autrait fini mal.»[1]

Kapral lobises veel natuke aega ja läks siis ära. (Eilne asi, mida kapral nimetas, oli kaklus vangide ja prantslaste vahel, milles Pierre'il oli korda läinud oma kaaslasi rahustada.) Mõned vangid kuulasid pealt Pierre'i kõnelust kapraliga ja hakkasid kohe pärima, mis ta ütles. Sel ajal, kui Pierre oma kaaslastega rääkis, mis kapral oli öelnud teelemineku kohta, astus baraki ukse juurde kõhetu, kollane ja räbaldunud prantsuse sõdur. Kiire ning argliku liigutusega tõstis ta tervituseks sõrmed otsaette ja pöördus siis Pierre'i poole küsimusega, kas selles barakis elab soldat *Platoche*[2], kellele ta oli särgi õmmelda andnud.

Nädalapäevad tagasi olid prantslased saanud saapanahka ning lõuendit ja saabaste ning särkide valmistamise vangistatud soldatite hooleks andnud.

«Valmis, valmis, kulla veli!» ütles Karatajev, korralikult kokkupandud särgiga välja tulles.

Sooja ilma tõttu ja et mugavam oleks tööd teha, polnud Karatajevil rohkem riideid seljas kui aluspüksid ja katkine särk, mis oli must kui muld. Juuste ümber oli ta sidunud niineriba, nagu käsitöölised seda teevad,

[1] Näed sa, St.-Thomas, ütles ta mulle hiljuti: Kirill on haritud inimene, räägib prantsuse keelt; ta on vene härra, kellega on õnnetus juhtunud, aga ta on mees. Ta saab asjast aru... Kui ta midagi soovib, siis ütelgu mulle, keeldumist ei tule. Kui ollakse midagi õppinud, teate, siis armastatakse haridust ja korralikke inimesi. Ma räägin seda teie kohta, härra Kirill. Eilne asi oleks halvasti lõppenud, kui teid poleks olnud.

[2] Platoš.

ja ta ümmargune nägu näis veel ümmargusem ning armsam.

«Meest sõnast, härga sarvest. Nagu ütlesin, et reedeks, nii ka tegin,» rääkis Platon, naeratades ja endaõmmeldud särki lahti pöörates.

Prantslane vaatas rahutult ringi, viskas siis otsekui kahtlusest võitu saades ruttu mundri seljast ja tõmbas särgi selga. Mundri all ei olnud prantslasel särki, vaid paljast, kollast, kõhna ihu kattis pikk, võidunud, lilleline siidvest. Prantslane kartis nähtavasti, et teda vaatavad vangid naerma hakkavad, ja pistis pea ruttu särgi sisse. Keegi vangidest ei lausunud sõnagi.

«Näe, justament paras,» ütles Platon särki sirgu tõmmates. Olles pea ja käed läbi pistnud, vaatles prantslane silmi tõstmata särki enda seljas ja silmitses õmblust.

«Kulla veli, ega siin pole õmblustöökoda, ei ole õigeid tööriistugi, aga öeldakse, et ilma riistata ei saa täidki tappa,» sõnas Platon muhedalt naeratades ja ilmselt ise oma tööst rõõmu tundes.

«C'est bien, c'est bien, merci, mais vous devez avoir de la toile de reste?»[1] ütles prantslane.

«Kui sa ta ihu peale tõmbad, saab ta veel parem,» rääkis Karatajev, ikka oma kätetööst rõõmu tundes. «Siis saab hea ja mõnus olema...»

«Merci, merci, mon vieux, le reste...» kordas prantslane naeratades, võttis paberraha ja andis Karatajevile. *«Mais le reste...»*[2]

Pierre nägi, et Platon ei tahtnud aru saada sellest, mis prantslane rääkis, ja silmitses neid, ilma et oleks vahele seganud. Karatajev tänas raha eest ja jätkas oma töö imetlemist. Prantslane nõudis ülejääki tagasi ja palus Pierre'i tõlkida, mis ta rääkis.

«Milleks talle ülejääk?» ütles Karatajev. «Meie saaksime toredad jalanartsud. Aga noh, jumal temaga.» Ja äkki muutunud, nukra näoga võttis Karatajev põuest rullipööratud riidetükid ning ulatas prantslasele, ilma et oleks talle otsa vaadanud. «Oi-jaah!» sõnas Karatajev ja astus eemale. Prantslane silmitses lõuendit, jäi mõttesse, vaatas küsivalt Pierre'ile otsa, ja Pierre'i pilk oleks talle nagu midagi öelnud.

«Platoche, dites donc, Platoche,» hüüdis prantslane äkki punastades piiksuva häälega. *«Gardez pour vous,»*[1] ütles ta lõuenditükke Karatajevile ulatades, pöördus ümber ja läks.

«Seal see asi on,» ütles Karatajev pead vangutades. «Räägitakse, et uskmatud, aga neilgi on süda sees. Eks öeldud juba vanastigi: higine käsi on helde, kuiv käsi kitsi. Ise paljas, aga näe, ära andis.» Mõtlikult naeratades ja lõuenditükke vaadates vaikis Karatajev natuke aega. «Aga jalanartsud, sõbrake, saab siit ilmatu uhked,» ütles ta ja läks tagasi barakki.

XII

Oli möödunud neli nädalat sellest ajast, kui Pierre vangi võeti. Ehkki prantslased tahtsid teda soldatite barakist ohvitseride omasse üle viia, jäi ta samasse barakki, kuhu ta esimesel päeval paigutati.

Rüüstatud ja mahapõletatud Moskvas kannatas Pierre peaaegu äärmist puudust, mida inimene üldse taluda suudab; kuid tänu oma tugevale kehaehitusele ja tervisele, millest ta seni teadlik ei olnud, ja eriti sellele, et puudus jõudis kätte nii märkamatult, et võimatu oli öelda, millal see algas, talus ta oma seisukorda mitte ainult kergesti, vaid ka rõõmsalt. Ja just sel ajal saavutas ta selle rahu ning enesega rahulolu, mille poole ta varem asjatult oli püüdnud. Kaua oli ta oma elus mitmelt poolt otsinud seda rahunemist, seda seesmist kooskõla, seda, mis oli teda nii väga imestama pannud soldatite juures Borodino lahingus, — ta oli seda otsinud filantroopiast, vabamüürlusest, seltskonnaelu meelelahutustest, viinast, eneseohverduse kangelasteost, romantilisest armastusest Nataša vastu; ta oli seda otsinud mõtlemise kaudu, — ja kõik need otsingud ning katsed olid teda petnud. Ja ise sellele mõtle-

[1] Hästi, hästi, tänan; aga lõuendit peaks olema järele jäänud?
[2] Tänan, tänan, vana; aga ülejääk... Aga ülejääk...

[1] Platoš, kuule, Platoš. Jäta endale.

mata saavutas ta rahunemise ja seesmise kooskõla alles surmaõuduse kaudu, puuduse ja selle kaudu, mis ta mõistis Karatajevis.

Need hirmsad hetked, mis ta üle elas hukkamise ajal, otsekui pesid tema kujutlusest ja mälestusest alatiseks maha kõik ärevad mõtted ja tunded, mis talle varem tähtsaina näisid. Talle ei tulnud mõttessegi ei Venemaad, ei sõda, ei poliitikat ega Napoleoni. Talle oli ilmne, et kõik see ei puutunud temasse, et tema polnud selleks kutsutud ega võinud seepärast selle üle otsustada. «Külm Venemaa ja suvi ei tunne teineteise vastu huvi,» kordas ta Karatajevi sõnu, ja need sõnad rahustasid teda imelikul kombel. Talle tundusid nüüd arusaamatuina ja koguni naeruväärseina ta kavatsus Napoleoni tappa ja ta arvutused Ilmutamisraamatu kabalistliku arvu ja elaja üle. Ta viha naise vastu ja mure selle pärast, et ta nime ei häbistataks, tundusid talle nüüd mitte ainult tühistena, vaid naljakatena. Mis oli temal sellega asja, et see naine seal kuskil elas niisugust elu, mis talle meeldis? Kellel oli sellega asja või mis puutus see temasse, kas saadakse teada või ei saada, et nende vangi nimi on krahv Bezuhhov?

Ta tuletas nüüd sageli meelde oma kõnelust vürst Andreiga ja oli temaga täiesti ühel nõul, ainult natuke teisiti mõistes vürst Andrei mõtet. Vürst Andrei mõtles ja rääkis, et on olemas ainult negatiivne õnn, aga ta rääkis seda kibeduse ja iroonia varjundiga. Nagu oleks ta seda rääkides väljendanud teist mõtet, et kõik meisse kätketud positiivse õnne taotlused on meisse kätketud ainult selleks, et meid rahuldamata jättes piinata. Kuid Pierre tunnistas selle õigeks ilma igasuguse tagamõtteta. Kannatuste puudumine, vajaduste rahuldamine ja sellest tulenev tegevuse, s. t. elulaadi valiku vabadus oli nüüd Pierre'i meelest kahtlemata inimese ülim õnn. Alles nüüd siin õppis Pierre esmakordselt täielikult hindama naudingut, mida pakkus söömine, kui oli tahtmine süüa, ja joomine, kui oli tahtmine juua, uni, kui oli tahtmine magada, soojus, kui oli külm, vestlus teise inimesega, kui oli tahtmine rääkida ja inimese häält kuulda. Vajaduste rahuldamine — hea toit, puhtus, vabadus — näis Pierre'ile nüüd, kus ta oli kõigest sellest ilma jäänud, täieliku õnnena, kuna tegevuse valik, s. t. elu, näis talle nüüd, kus valikuvõimalus oli nii väga piiratud, nii kergena, et ta unustas, et elumugavuste üliküllus hävitab täielikult vajaduste rahuldamise õnne, suurem tegevuse valiku vabadus aga, see vabadus, mille talle ta elus andsid haridus, rikkus ja seltskondlik seisund, — see vabadus teebki tegevuse valiku lahendamatult raskeks ja hävitab tegutsemise vajaduse ning võimalusegi.

Kõik Pierre'i unistused püüdlesid nüüd selle aja poole, kui ta vabaks saab. Kuid ometi mõtles ja rääkis Pierre hiljem ja kogu oma elu jooksul vaimustusega sellest vangisoleku-kuust, neist ainukordseist, tugevaist ja rõõmsaist elamustest, ja peaasi, sellest täielikust hingerahust, täielikust sisemisest vabadusest, mida ta ainult sel ajal tunda sai.

Kui ta esimese päeva hommikul vara tõustes koidu ajal barakist väljus ja nägi algul Novodevitšje kloostri tumedaid kupleid ja riste, nägi halla tolmusel rohul, nägi Vorobjovi künkaid ja lillasse kaugusse kaduvat metsaga kaetud looklevat jõekallast, kui ta tundis värske õhu puudutust ja kuulis Moskvast üle nurme lendavate hakkide tiibade kahinat ja kui siis äkki idast paiskus valgust ja pilve tagant päikese äär pidulikult nähtavale ilmus ja kuplid, ristid, hall, kaugus ja jõgi — kõik rõõmsas valguses sädelema lõi, — siis valdas Pierre'i uus senitundmatu rõõm ja elukindluse tunne.

Ja see tunne mitte ainult et ei lahkunud temast kogu vangisoleku aja kestel, vaid, vastupidi, kasvas sedamööda, kuidas suurenesid tema seisukorra raskused.

Seda kõigeks valmisoleku, vaimse reipuse tunnet tugevdas Pierre'is veelgi enam see suur lugupidamine, millega ta kaaslased temasse suhtuma hakkasid varsti pärast ta asumist barakki. Pierre'i keelteoskus, see austus, millega prantslased teda kohtlesid; tema lihtsus; see, et ta ära andis kõik, mida talt paluti (ta sai kolm rubla nädalas, nagu ohvitserid); ta jõud, mida ta soldatitele näitas, naelu barakiseinasse vajutades; leebus, mida ta ilmutas läbikäimises oma kaaslastega;

neile arusaamatu võime liikumatult paigal istuda ja midagi tegemata mõtelda tegid teda soldatite silmis pisut salapäraseks ja kõrgemaks olendiks. Needsamad omadused, mis talle tolles maailmas, kus ta varem elas, olid kui mitte just kahjulikud, siis vähemalt kitsendavad — ta jõud, elumõnususestest mittehoolimine, hajameelsus, lihtsus —, andsid talle siin, nende inimeste hulgas peaaegu kangelase seisundi. Ja Pierre tundis, et see suhtumine kohutas teda.

XIII

Ööl vastu 7. oktoobrit algas prantslaste lahkumine Moskvast: lammutati kööke ja barakke, tehti koormaid, liikus vägesid ja voore.

Kell seitse hommikul seisis rännakurakmes, kiivreis, püsside, ranitsate ja määratu suurte kottidega prantslaste konvoi barakkide ees ja elav prantsuskeelne jutt, mille sekka kuuldus vandesõnu, kajas üle kogu rivi.

Barakis olid kõik valmis, riided seljas, vöötatud, jalad kinni, ja ootasid ainult väljumiskäsku. Haige soldat Sokolov, kahvatu ja kõhn, sinised viirud silmade ümber, istus üksinda paljajalu ja riietumata oma kohal, vaatas kõhnuse tõttu pungis silmadega küsivalt kaaslaste poole, kes talle tähelepanu ei pööranud, ja oigas vaikselt ning ühetasaselt. Ilmselt pani teda oigama mitte niivõrd valu — tal oli verine kõhutõbi — kui hirm ja ahastus üksijäämise pärast.

Pierre, kel olid jalas kotad, mis Karatajev oli talle õmmelnud nahatükist, mille keegi prantslane oli toonud oma jalatsite tallutamiseks, vöö ümber nöör, astus haige juurde ja kükitas tema ette.

«Noh, Sokolov, ega nad ju päriselt ära ei lähe! Neil on siin hospidal. Võib-olla läheb sul veel paremini kui meil,» ütles Pierre.

«Oh, issand! Oh, ma suren! Oh, issand!» hakkas soldat veel valjemini oigama.

«Ma küsin neilt kohe veel kord,» ütles Pierre, tõusis ja läks baraki ukse poole.

Samal ajal, kui Pierre ukse juurde jõudis, lähenes väljast kahe sõduri saatel toosama kapral, kes eelmisel päeval oli Pierre'ile piipu pakkunud. Niihästi kapral kui ka sõdurid olid rännakuvalmis, ranitsad seljas, peas naastulise rihmaga lõua alt kinnitatud kiivrid, mis nende tuttavaid nägusid muutsid.

Kapral lähenes uksele selleks, et seda ülemuse käsul sulgeda. Enne väljalaskmist oli tarvis vangid üle lugeda.

«*Caporal, que fera-t-on du malade?...*»[1] alustas Pierre. Kuid seda öeldes lõi ta kahtlema, kas see ikka oli tema tuttav kapral või oli see keegi teine, tundmatu mees: nii võõras näis kapral sel hetkel. Peale selle kuuldus samal ajal, kui Pierre seda ütles, kahelt poolt äkki trummipõrinat. Kapral kortsutas Pierre'i sõnade peale kulmu, lausus mõttetu sõimusõna ja lõi ukse paukudes kinni. Barakk muutus poolpimedaks; kahel pool põrisesid teravalt trummid, summutades haige oigeid.

«Seal see on!... Jälle see!» lausus Pierre endamisi, ja tahtmatult jooksis tal külmavärin üle selja. Kaprali muutunud näos, ta häälekõlas, erutavas ja kõrvulukustavas trummipõrinas tundis Pierre ära selle saladusliku, ükskõikse jõu, mis sundis inimesi vastu nende eneste tahtmist surmama omasuguseid, selle jõu, mille mõju ta oli näinud hukkamise ajal. Seda jõudu karta, püüda tema eest kõrvale hoida, pöörduda palvete või manitsustega inimeste poole, kes olid selle jõu tööriistadeks, oli kasutu. See oli Pierre'ile nüüd selge. Tarvis oli oodata ja kannatada. Pierre ei läinud enam haige juurde ega vaadanud ta poole. Vaikides, süngena seisis ta baraki ukse juures.

Kui baraki uks avanes ja vangid nagu lambakari rüsinal välja trügisid, tungis Pierre nende vahelt läbi ning astus sellesama kapteni juurde, kes kaprali kinnituse järgi oli valmis Pierre'i heaks kõik tegema. Kapten oli samuti rännakurakmes, ja ka tema külmast näost vaatas vastu «see», mille Pierre ära tundis kaprali sõnades ja trummipõrinas.

[1] Kapral, mis tehakse haigega?...

«Filez, filez,»[1] rääkis kapten, karmilt kulmu kortsutades ja endast möödatrügivaid vange silmitsedes. Pierre teadis, et tema katse on asjatu, kuid astus siiski kapteni juurde.

«Eh bien, qu'est ce qu'il y a?»[2] küsis ohvitser külmalt ta poole vaadates ja justkui teda mitte ära tundes. Pierre teatas talle haigest.

«Il pourra marcher, que diable!» ütles kapten. *«Filez, filez,»*[3] kordas ta Pierre'i poole vaatamata.

«Mais non, il est à l'agonie . . .»[4] alustas Pierre.

«Voulez vous bien! . . .»[5] hüüdis kapten vihaselt kulmu kortsutades.

Tram-ta-ta-tam, tam-tam, põrisesid trummid. Ja Pierre mõistis, et salapärane jõud oli need inimesed juba täiesti oma võimusesse võtnud ja et nüüd oleks kasutu veel midagi rääkida.

Vangistatud ohvitserid eraldati soldatitest ja kästi neid ees minna. Ohvitsere, kelle hulka kuulus ka Pierre, oli umbes kolmkümmend meest, soldateid kolmesaja ümber.

Teistest barakkidest väljalastud vangistatud ohvitserid olid kõik võõrad, palju paremini riides kui Pierre ja silmitsesid teda ja ta jalatseid umbusklikult ning võõrastavalt. Pierre'i lähedal käis ilmselt oma kaasvangide poolt üldiselt lugupeetav lihava, kollase ning vihase näoga paks major pikas kaasani kuues, mis oli võõtatud käterätikuga. Üht kätt hoidis ta tubakakotiga põues, kuna teine käsi toetus piibuvarrele. Major ähkis ja puhkis ning torises vihaselt kõigi peale, kuna talle näis, et teda tõugatakse ja et kõik ruttavad, kui pole kuhugi rutata, ja imestavad millegi üle, kui milleski pole midagi imestusväärset. Teine, väike, kõhn ohvitser tegi kõigiga juttu, esitades oletusi selle kohta, kuhu neid nüüd viiakse ja kui kaugele nad jõuavad tänase päevaga. Viltsaabastega ja komissariaadi mundris ametnik jooksis siia- ja sinnapoole ning vaatles mahapõlenud Moskvat,

[1] Liikuge, liikuge,
[2] Noh, mis on?
[3] Ta võib käia, kurat võtku! Liikuge, liikuge,
[4] Aga ei, ta on suremas ...
[5] Tehke, et te kaotel ...

teatades valjusti oma tähelepanekuist selle kohta, mis oli ära põlenud ja misnimeline oli see või teine Moskva osa, mis näha oli. Kolmas ohvitser, aktsendi järgi otsustades poola päritoluga, vaidles komissariaadi ametnikuga, tõendades talle, et ta eksib Moskva linnajagude kindlaksmääramisel.

«Mille üle te vaidlete?» ütles major vihaselt. «Kas pole ükspuha, on see Nikola või Vlassi kirik! Näete ju, et kõik on maha põlenud, ja aitab küll . . . Mis te tõuklete, kas ruumi on vähe?» pöördus ta vihaselt enda taga sammuja poole, kes teda hoopiski polnud tõuganud.

«Ai, ai, ai, mis nad on teinud!» kuuldus ikkagi kord siit, kord sealt tulekahjuasemeid vaatlevate vangide hääli. «Ka Zamoskvoretšje ja Zubovo, ja Kremlis . . . Vaadake, poolt ei ole. Ma ju rääkisin teile, et kogu Zamoskvoretšje, näe, nii oligi.»

«Noh, teate, et on maha põlenud, mida siis enam arutada!» rääkis major.

Kui Hamovnikis (üks vähestest põlemata jäänud Moskva linnajagudest) mööduti kirikust, kaldus kogu vangidehulk äkki ühele poole kõrvale, ja kuuldus õuduse- ning jälkusehüüatusi.

«Küll on lurjused! Päris paganad! Jah, surnu, muidugi surnu . . . Millegagi üle määritud.»

Ka Pierre lähenes kirikule, kus seisis see, mis esile kutsus hüüatusi, ja nägi ebamääraselt midagi olevat kirikumüüri najale asetatud. Kaaslaste sõnadest, kes paremini nägid kui tema, sai ta teada, et see oli müüri najale püsti pandud ja tahmaseks määritud näoga inimese laip.

«Marchez, sacré nom . . . Filez . . . trente mille diables . . .»[1] kuuldus vangisaatjate sõimu, ja prantsuse sõdurid kihutasid surnud inimest vahtiva vangidehulga tigedalt mõõgahoopidega laiali.

[1] Edasi, pagan võtku . . . Liikuge . . . kolmkümmend tuhat kuradit! . .

XIV

Hamovniki põiktänavaid mööda läksid vangid üksi oma konvoiga ja saatemeeskonnale kuuluvate vankrite ning furgoonidega, mis sõitsid nende järel; kuid magasiaitade juurde välja jõudes sattusid nad määratu suure, tihedalt koos liikuva suurtükiväevoori keskele, mille hulka oli segunenud eraveokeid.

Otse silla juures peatusid kõik, jäädes ootama eessõitjate edasiliikumist. Sillalt avanesid vangide pilgule eest- ja tagantpoolt paistvad teiste liikuvate vooride lõpmatud read. Paremal, seal, kus Kaluuga maantee Neskutšnõi pargi kohal teeb käänaku ja kaob kaugusse, paistis sõjaväe ja vooride lõpmatuid ridu. Need olid esimestena teele asunud Beauharnais' korpuse väeosad; tagapool, mööda kaldateed ja üle Kivisilla liikusid Ney üksused ja voorid.

Davout' väed, mille juurde vangid kuulusid, läksid üle Krõmski Brodi ja olid osalt juba Kaluuga tänavale jõudnud. Kuid voorid olid nii pikaks veninud, et viimased Beauharnais' vooriosad polnud veel Moskvast Kaluuga teele jõudnud, kui Ney üksuste esimene ots väljus juba Bolšaja Ordõnkast.

Üle Krõmski Brodi jõudes peatusid vangid iga natukese aja järel ja liikusid siis jälle edasi, ja igast küljest surusid sõidukid ja inimesed ikka enam peale. Üle tunni aja käidi neid mõndasada sammu, mis lahutavad silda Kaluuga tänavast, ja jõudes väljakule, kus Zamoskvoretšje tänavad ühinevad Kaluuga tänavaga, jäid vangid hunnikusse litsutuina seisma ning seisid mitu tundi ses tänavate ristumiskohas. Igast küljest kuuldus rataste mürinat, lakkamatut nagu merekohin, jalgade müdinat ja lakkamatuid vihaseid hüüdeid ning vandesõnu. Pierre seisis poolpõlenud maja seina vastu surutuna ja kuulas seda kära, mis tema kujutluses ühte sulas trummipõrinaga.

Et paremini näha, ronisid mõned vangistatud ohvitserid poolpõlenud maja seinale, mille juures Pierre seisis.

«Seda rahvast! Küll on aga rahvast!... Isegi suurtükkide peale on midagi ladunud! Näe: karusnahad...»

rääkisid nad. «Küll on raisad vara kokku röövinud... Näe, mis sellel seal taga vankris on... See on ju ikoonilt, jumala eest. Need on vist sakslased. Ja meie maamees ka, jumala eest!... Ah, lurjused!... Näe, missuguse koorma see on endale selga keeranud, vaevalt liigub! Mis sa ütled, — isegi troskad viiakse kaasa!... Näe, kuidas see istub kastide otsas. Issake!... Kaklema läksid!...»

«Anna aga talle vastu vahtimist, anna aga! Nii ei pääse õhtukski edasi. Vaadake, vaadake... see kuulub vist Napoleonile endale. Näe, missugused hobused! Nimetähtedega ja krooniga. See on kokkupandav maja. Koti pillas maha, ise ei näe. Jälle läksid kaklema... Naine väikese lapsega, ja päris kena. Jah, kuidas siis, — arvad, et lastakse läbi... Vaadake, lõppu pole nähagi. Vene tüdrukud, jumala eest, tüdrukud! Kui rahulikult nad kalessides istuvad!»

Jälle, samuti nagu kiriku juures Hamovnikis, paiskas üldise uudishimu laine kõik vangid tee äärde, ja Pierre nägi tänu oma pikale kasvule üle teiste peade seda, mis vangide uudishimu nii kangesti kütkestas. Kolmes laskemoonaveokite vahele sattunud kalessis sõitsid tihedalt üksteise ligi istudes kirevalt riides ja mingitud, piiksuvate häältega midagi karjuvad naised.

Sellest silmapilgust peale, kui Pierre saladusliku jõu ilmumisest teadlikuks sai, ei tundunud miski talle imelik või hirmus: ei lõbu pärast tahmaseks määritud laip, ei need kuhugi ruttavad naised ega Moskva ahervaremed. Kõik see, mida Pierre nüüd nägi, ei avaldanud temale peaaegu mingit muljet, — nagu oleks ta hing raske võitluse vastu valmistudes keeldunud vastu võtmast muljeid, mis võisid teda nõrgestada.

Naiste voor möödus. Selle järel tulid jälle vankrid, sõdurid, furgoonid, sõdurid, tõllad, sõdurid, laskemoonaveokid, sõdurid, vahel harva naisi.

Pierre ei näinud üksikuid inimesi, vaid nägi nende liikumist.

Kõiki neid inimesi ja hobuseid kihutas tagant otsekui mingi nägematu jõud. Selle tunni jooksul, millal Pierre neid vaatles, voolasid nad välja mitmesuguseist tänavaist ja kõigil neil oli üks ning seesama soov — rutem

edasi pääseda; kõik nad vihastasid ja kaklesid ühtemoodi, teistega kokku põrgates; valged hambad tõmbusid ireviile, kulmud kortsu, pilluti ikka neidsamu sõimusõnu, ja kõigil nägudel oli seesama uljas-otsustav ning jäik-külm ilme, mida Pierre oli hommikul, kui põrises trumm, hämmastusega märganud kaprali näol.

Alles õhtu eel kogus konvoi ülem oma komando kokku ja surus end kisa ning vaidluste saatel vooride vahele, ja igast küljest ümberpiiratud vangid jõudsid välja Kaluuga teele.

Liiguti väga ruttu, ilma puhkamata, ja peatuti alles siis, kui päike hakkas juba looja minema. Voorid kuhjusid kokku ja inimesed hakkasid ööbimise vastu valmistuma. Kõik näisid olevat vihased ja rahulolematud. Kaua kuuldus mitmelt poolt vandumist, tigedat karjumist ja kaklemist. Saatemeeskonna taga liikuv tõld sõitis nende veokile peale ja lõi sellesse tiisliga augu. Mõningad sõdurid jooksid mitmelt poolt veoki juurde kokku; ühed keerasid tõlla ette rakendatud hobuseid kõrvale ja peksid neid vastu pead, teised kaklesid omavahel, ja Pierre nägi, et ühele sakslasele löödi mõõgaga raske haav pähe.

Kõigil neil inimestel näis olevat nüüd, kui nad olid sügiseõhtu külmas videvikus keset välja peatunud, ühesugune ebameeldiv ärkamistunne, nagu oleksid nad virgunud kiirustamisest ja tõtlikust liikumisest, mis neid kõiki oli linnast väljumisel vallanud. Peatudes oleksid nagu kõik aru saanud, et on alles teadmata, kuhu minnakse, ja et see minek toob kaasa palju rasket ja vaevarikast.

Vange kohtlesid konvoeerijad sel peatusel veel halvemini kui teeleasumisel. Sel peatusel anti vangidele nende lihatoiduks esmakordselt hobuseliha.

Ohvitseridest kuni viimase sõdurini oli kõigis märgata justkui mingit isiklikku viha iga vangi vastu, mis nii ootamatult oli asendanud endised sõbralikud suhted.

See viha suurenes veelgi, kui vangide loendamisel selgul, et Moskvast väljumisel tekkinud segaduse ajal oli põgenenud üks vene soldat, kes oli teeselnud, nagu oleks tal kõht haige. Pierre nägi, kuidas prantslane vene soldati läbi peksis selle eest, et see oli teest kaugele läinud, ja kuulis, kuidas kapten, tema sõber, allohvitseri noo-

mis vene soldati põgenemise pärast ja teda kohtuga ähvardas. Allohvitseri vastuse peale, et soldat oli haige ega suutnud käia, ütles ohvitser, et on kästud maha lasta need, kes maha jäävad. Pierre tundis, et see saatuslik jõud, mis oli teda hukkamise ajal maha muljunud ja mida vangisoleku ajal polnud märgata, oli nüüd teda jälle oma võimusesse võtnud. Tal oli hirm; aga ta tundis, et sedamööda, kuidas saatuslik jõud end pingutas tema lömastamiseks, ta hinges kasvas ja tugevnes sellest sõltumatu elujõud.

Pierre sõi hobuselihaga keedetud rukkijahukörti ja vestles oma seltsimeestega.

Pierre ega ükski tema seltsimeestest ei rääkinud sellest, mida nad olid Moskvas näinud, ei prantslaste toorest käitumisest ega neile teatavaks tehtud mahalaskmise-korraldusest: kõik olid otsekui vastukaaluks halvenevale olukorrale eriti elevil ja lõbusad. Räägiti isiklikkudest mälestustest, teel nähtud naljakaist stseenidest ja püüti hoiduda kõnelustest käesolevast olukorrast.

Päike oli ammugi looja läinud. Heledaid tähti süttis siin-seal taevas; tõusva täiskuu punane, tulekahjusarnane kuma laius taevaäärel ja hiiglasuur punane kera näis imelikult õõtsuvat hallikas uduvines. Läks valgemaks. Õhtu oli juba lõppenud, kuid öö polnud veel alanud. Pierre tõusis oma uute kaaslaste seast ja hakkas lõkketulede vahelt minema teisele poole teed, kus, nagu talle öeldi, peatusid vangistatud soldatid. Tal oli tahtmine nendega rääkida. Teel peatas teda prantsuse tunnimees ja käskis tagasi minna.

Pierre läks tagasi, kuid mitte lõkketule juurde, mitte oma kaaslaste juurde, vaid vankri juurde, mille eest hobused olid lahti rakendatud ja kus kedagi ei olnud. Jalgu enda alla tõmmates ja pead norgu lastes istus ta külmale maapinnale vankri ratta juurde ja istus seal kaua liikumatult, millegi üle mõeldes. Möödus üle tunni. Keegi ei häirinud Pierre'i. Äkki puhkes ta nii valjusti naerma oma jämedat, heasüdamlikku naeru, et mehed mitmelt poolt imestusega selle kummalise, ilmselt üksildase naeru poole pilku heitsid.

«Ha-ha-haa!» naeris Pierre. Ja ta lausus endamisi

kuuldavalt: «Soldat ei lasknud mind minna. Mind võeti kinni, pandi luku taha. Mind hoitakse vangis. Keda? Mind? Mind, — minu surematut hinge! Ha-ha-haa!...» naeris ta, nii et pisarad silma tulid.

Keegi tõusis ja tuli vaatama, mille üle see kummaline, suur mees üksinda naerab. Pierre lakkas naermast, tõusis püsti, eemaldus uudishimulikust ja vaatas ringi.

Varem lõkketulede praksumise ja inimeste kõnekõmina tõttu kärarikas määratu suur, lõputu välileer hakkas vaikseks jääma; lõkketulede punased leegid kahvatasid ja kustusid. Kõrgel heledas taevas seisis täiskuu. Metsad ja põllud, mida varem laagrist näha polnud, avanesid nüüd taamal. Ja veel kaugemal kui need metsad ja põllud oli hele, hõljuv, kutsuv ääretu avarus. Pierre vaatas taevasse, hääbuvate, vilkuvate tähtede sügavikku. «Ja kõik see on minu, ja kõik see on minus, ja kõik see olen mina!» mõtles Pierre. «Ja kõik selle võtsid nad kinni ja pistsid laudadest kokkulöödud barakki!» Ta naeratas ja läks oma kaaslaste juurde, et magama heita.

XV

Oktoobri esimestel päevadel saabus Kutuzovi juurde veel teine parlamentäär Napoleoni kirjaga ja rahuettepanekuga, mis oli petlikult dateeritud Moskvas, kuigi Napoleon oli juba natuke maad Kutuzovist eespool vanal Kaluuga teel. Kutuzov vastas selle kirja peale samuti nagu esimese peale, mille tõi Lauriston: ta ütles, et rahust ei saa juttugi olla.

Varsti pärast seda tuli Tarutinost vasakul pool liikuvalt Dorohhovi partisanisalgalt teade, et Fominskojes on nähtud vägesid, et need väed koosnevad Broussier' diviisist ja et seda teistest väeosadest eraldatud diviisi oleks kerge hävitada. Soldatid ja ohvitserid nõudsid jälle tegutsemist. Staabikindralid, keda kihutas tagant mälestus kergest võidust Tarutino juures, käisid peale, et Kutuzov teostaks Dorohhovi ettepaneku. Kutuzov ei pidanud mingisugust pealetungi vajalikuks. Tuli välja

keskmine, — see, mis pidi toimuma; Fominskojesse saadeti väike väesalk, mis pidi Broussier'd ründama.

Imeliku juhuse tõttu sai selle ülesande — nagu hiljem selgus, kõige raskema ja tähtsama ülesande — Dohturov, seesama tagasihoidlik, väike Dohturov, keda meile keegi pole kirjeldanud lahinguplaane koostavana, polkude ees kihutavana, riste patareidele pilduvana jne., keda on peetud ja nimetatud kõhklevaks ning mitte väga taibukaks, kuid keda me kõigis venelaste sõdades prantslastega Austerlitzist kuni 1813. aastani näeme vägesid juhtivat igal pool, kus aga seisukord on raske. Austerlitzis jääb ta viimasena Augezdi tammi juurde, polkusid kokku kogudes, päästes, mis päästa annab, kui kõik põgeneb ja hukkub ja järelväes pole ühtki kindralit. Palavikus haigena läheb ta Smolenskisse, et kahekümne tuhandega kaitsta linna kogu Napoleoni armee vastu. Vaevalt saab ta Smolenskis Malahhovi värava juures palavikuhoos suigatada, kui teda äratab Smolenski pihta avatud äge suurtükituli, ja Smolensk peab päev otsa vastu. Kui Borodino lahingus Bagration surma saab ja meie vasaku tiiva kaotused on üheksa ühe vastu ja prantsuse suurtükiväe kogu jõud on suunatud sinna, siis saadetakse kohale mitte keegi teine kui just kõhklev ja mitte väga taibukas Dohturov, ja Kutuzov ruttab oma viga parandama, kui ta algul oli sinna saatnud kellegi teise. Ja väike, vaikne Dohturov läheb sinna, — ja Borodinost saab vene väe suurim kuulsus. Paljusid sangareid on meile kirjeldatud, värssides ning proosas, kuid Dohturovist pole lausutud peaaegu sõnagi.

Jälle on Dohturov see, kes saadetakse Fominskojesse ja sealt Malõi Jaroslavetsisse, sinna, kus toimus viimane lahing prantslastega, ja sinna, kust ilmselt juba algab prantslaste häving; ja jällegi kirjeldatakse meile sõja selle perioodi paljusid geeniusi ning sangareid, kuid Dohturovist ei lausuta sõnagi või räägitakse temast väga vähe või kahtlevalt. See vaikimine Dohturovist tõendabki kõige ilmsemalt tema väärtusi.

On loomulik, et inimesele, kes ei mõista masina käiku, näib selle tegevust vaadates, nagu oleks masina kõige tähtsamaks osaks see laast, mis on juhuslikult masinasse sattunud ja käiku takistades seal lipendab. Ini-

mene, kes ei tunne masina ehitust, ei suuda mõista, et mitte see tööd segav ja takistav laast, vaid kuulmatult keerlev väike hammasratas on masina olulisemaid osi.

10. oktoobril, selsamal päeval, kui Dohturov oli ära käinud pool teed Fominskojesse ja peatus Aristovo külas, valmistudes täpselt täitma saadud käsku, pöördus kogu prantsuse sõjavägi, mis oma kramplikus edasiliikumises, nagu näis, selleks et lahingusse astuda, oli jõudnud Murat' positsioonile, äkki põhjusetult vasakule, uuele Kaluuga teele ja hakkas marssima Fominskojesse, kus varem oli asunud üksnes Broussier. Dohturovi käsutuses olid sel ajal peale Dorohhovi veel kaks väikest Figneri ja Seslavini väesalka.

11. oktoobri õhtul ilmus Seslavin koos vangivõetud prantsuse kaardiväelasega Aristovosse ülemuse juurde. Vang teadis rääkida, et täna Fominskojesse sisse marssinud väed on kogu suure armee eelvägi, et Napoleon on sealsamas, ja et kogu armee on juba viie päeva eest Moskvast lahkunud. Samal õhtul jutustas Borovskist tulnud mõisamees, et ta on näinud määratu suurt sõjaväge linna marssivat. Dorohhovi salga kasakad teatasid, et nad on näinud prantsuse kaardiväge teed mööda Borovskoje poole liikuvat. Kõigi nende sõnumite põhjal oli ilmne, et seal, kust arvati eest leida ühtainust diviisi, oli nüüd kogu prantsuse armee, mis lahkus Moskvast ootamatus suunas — vana Kaluuga teed mööda. Dohturov ei tahtnud midagi ette võtta, sest talle polnud nüüd selge, milles seisis ta ülesanne. Teda oli kästud rünnata Fominskojet. Kuid Fominskojes oli varem ainult Broussier, nüüd aga kogu prantsuse armee. Jermolov tahtis tegutseda oma heaksarvamise järgi, kuid Dohturov püsis kindlalt seisukohal, et tal peab olema vürstliku hiilguse käsk. Otsustati ettekanne staapi saata.

Selleks valiti arukas ohvitser Bolhovitinov, kes peale kirjaliku ettekande pidi ka suuliselt kõigest jutustama. Enne keskööd sai Bolhovitinov ümbriku ja suusõnalise käsu ja kihutas kasaka saatel ning tagavarahobustega peastaabi poole.

XVI

Öö oli pime, soe, sügisene. Juba neljandat päeva sadas vihma. Olles kaks korda hobuseid vahetanud ja poolteise tunniga kolmkümmend versta pehmet porist teed selja taha jätnud, jõudis Bolhovitinov kella kahe paiku öösel Letašovkasse. Talumaja juures, mille vitstest tara küljes oli silt «Peastaap», tuli ta sadulast maha, jättis hobuse sinnapaika ja astus pimedasse esikusse.

«Kiiresti korrapidaja kindrali juurde! Asi on väga tähtis!» sõnas ta kellelegi, kes pimedas esikus end nohisedes jalule ajas.

«Olid õhtul väga haiglased, kolmandat ööd ei maga,» sosistas tentsiku hääl eestkostvalt. «Äratage ikka esmalt kapten.»

«Asi on väga tähtis, kindral Dohturovi juurest,» ütles Bolhovitinov, kobamisi leitud lahtisest uksest sisse astudes. Tentsik möödus temast ja hakkas kedagi äratama. «Teie ausus, teie ausus, — kuller tuli.»

«Mis? Mis? Kelle juurest?» lausus kellegi unine hääl.

«Dohturovi ja Aleksei Petrovitši juurest. Napoleon on Fominskojes,» ütles Bolhovitinov, ilma et ta oleks pimedas näinud küsijat, kuid oletades häälekõla järgi, et see polnud Konovnitsõn.

Äratatu haigutas ja sirutas end.

«Ei tahaks teda äratada,» ütles ta, kobamisi midagi otsides. «Haigevõitu! Ehk on niisama kuuldused.»

«Siin on ettekanne,» ütles Bolhovitinov, «kästi otsekohe korrapidajale kindralile edasi anda.»

«Oodake, ma süütan tule. Kuhu sa, kurivaim, alati topid?» sõnas end aeglaselt liigutav mees tentsikule. See oli Štšerbinin, Konovnitsõni adjutant. «Leidsin, leidsin,» lisas ta juurde.

Tentsik täksis tuld, Štšerbinin kobas küünlajalga.

«Äh, peletised!» ütles ta vastikusega.

Sädemete valgusel silmas Bolhovitinov küünalt hoidva Štšerbinini noort nägu ja ees nurgas veel üht magajat. See oli Konovnitsõn.

Kui vääveltikud taelast algul sinise, siis punase leegiga süttisid, läitis Štšerbinin rasvaküünla, mille jalalt küünlarasva närivad prussakad laiali jooksid, ja silmit-

ses teatetoojat. Bolhovitinov oli üleni porine ja määris käisega nägu pühkides ka näo poriseks.

«Kellelt on teade?» küsis Štšerbinin ümbrikku võttes.

«Teade on õige,» ütles Bolhovitinov. «Vangid, kasakad ja luurajad, kõik kinnitavad nagu ühest suust ühte ja sedasama.»

«Pole midagi parata, tarvis äratada,» ütles Štšerbinin tõustes ja lähenes mehele, kes, öömüts peas, magas sineli all. «Pjotr Petrovitš!» sõnas ta. Konovnitsõn ei liigutanud end. «Peastaapi!» lausus adjutant naeratades, teades, et need sõnad ta kindlasti äratavad. Ja tõepoolest kerkis öömütsiga pea otsekohe. Konovnitsõni ilusale, energilisele, palavikust õhetavate põskedega näole jäi hetkeks veel püsima praegusele olukorrale kaugete unenägude ilme, siis aga võpatas ta äkki ja nägu omandas hariliku rahuliku ning kindla ilme.

«Noh, mis on? Kelle juurest?» küsis ta ruttamata, kuid otsekohe, valguse tõttu silmi pilgutades. Ohvitseri ettekannet kuulates avas Konovnitsõn kirja ja luges läbi. Niipea kui ta oli lugemise lõpetanud, laskis ta villastes sukkades jalad muldpõrandale ja hakkas jalgu kinni panema. Võttis siis öömütsi peast, kammis meelekohad siledaks ja pani vormimütsi pähe.

«Kas jõudsid ruttu siia? Läki vürstliku hiilguse juurde.»

Konovnitsõn sai kohe aru, et toodud teade oli suure tähtsusega ja et ei tohtinud viivitada. Kas see oli hea või halb, sellele ta ei mõelnud ega murdnud selle üle pead. See teda ei huvitanud. Kogu sõjaasjale reageeris ta mitte mõistusega, mitte arutlustega, vaid millegi muuga. Tema hinges oli sügav, väljendamatu veendumus, et kõik läheb hästi, kuid et seda pole tarvis uskuda ja veel vähem tarvitseb sellest rääkida, peab ainult oma tööd tegema. Ja seda tööd ta tegi, andes sellele kogu oma jõu.

Pjotr Petrovitš Konovnitsõnil, kes samuti kui Dohturovgi on ainult nagu viisakusest kantud nõndanimetatud 12. aasta sangarite nimestikku Barclayde, Rajevskite, Jermolovite, Platovite, Miloradovitšide hulka, oli samuti kui Dohturovilgi üsna piiratud võimete ja teadmistega inimese kuulsus, ja niisama nagu Dohturov, ei

koostanud ka Konovnitsõn iialgi lahingute projekte, kuid viibis alati seal, kus oli kõige raskem; magas sellest ajast peale, kui ta nimetati korrapidajaks kindraliks, alati lukustamata ukse taga, käskides iga käskjala puhul ennast äratada; lahingutes oli alati tule all, nii et Kutuzov talle selle eest etteheiteid tegi ja kartis teda kuhugi saata; ja samuti kui Dohturovgi, oli ta üks neist märkamatuist hammasratastest, mis ragisemata ja müra tegemata moodustavad masina kõige olulisema osa.

Talutarest niiskesse, pimedasse öösse astudes tõmbas Konovnitsõn kulmud kortsu, — osalt suurenenud peavalu tõttu, osalt pähe tulnud ebameeldiva mõtte tõttu sellest, kuidas nüüd kogu mõjukate staabimeeste pesa sellest teatest ärevusse satub, eriti Bennigsen, kes pärast Tarutino lahingut Kutuzoviga nugade peal oli; kuidas hakatakse ettepanekuid tegema, vaidlema, käskima ja käske muutma. Ja see eelaimus oli talle ebameeldiv, ehkki ta teadis, et ilma selleta läbi ei saa.

Tõepoolest hakkaski Toll, kelle juurde ta sisse astus saadud uudist teatama, kohe oma kaalutlusi esitama kindralile, kes temaga koos elas, ja vaikides ning väsinult kuulav Konovnitsõn tuletas talle meelde, et tarvis on minna vürstliku hiilguse juurde.

XVII

Kutuzov magas öösiti vähe, nagu kõik vanad inimesed. Päeval jäi ta tihti ootamatult tukkuma; öösiti aga oli ta lahti riietumata oma asemel lamades enamasti ärkvel ja mõtles.

Nii lamas ta ka nüüd oma voodis, raske, suur, inetu pea lihavale käele toetatud, ja mõtles, oma ainsat silma lahti hoides ja sellega pimedusse vaadates.

Sestsaadik, kui Bennigsen, kes keisriga kirjavahetust pidas ja kel staabis oli kõige rohkem võimu, temast eemale hoidis, oli Kutuzov rahulikum selles suhtes, et teda ühes sõjaväega jälle ei sunnita kasutuist pealetungidest osa võtma. Ta mõtles, et ka Tarutino lahingus ja selle eelpäeval saadud õpetus, mis Kutuzovil valusasti meeles seisis, peaks olema mõju avaldanud.

«Nad peavad aru saama, et me peale tungides võime ainult kaotada. Kannatlikkus ja aeg — need on minu sõjamehed-vägilased!» mõtles Kutuzov. Ta teadis, et ei tohi õuna puust võtta, enne kui see on küps. Õun kukub ise maha, kui ta on küpseks saanud; kui selle aga roheliselt ära võtad, rikud õuna ja puud ja teed ka oma hambad hellaks. Kogenud kütina teadis ta, et loom on haavatud, niiviisi haavatud, nagu kogu vene jõud üldse võis haavata; aga kas haav oli surmav või mitte, see küsimus polnud veel selge. Nüüd, Lauristoni ja Berthélemy kohalesaatmise ja partisanide ettekannete järel, oli Kutuzov peaaegu kindel, et haav on surmav. Aga veel oli tarvis tõendusi, oli tarvis oodata.

«Neil on himu vaatama joosta, kui raskesti nad teda tabasid. Oodake, küllap näete. Aina manööverdused, aina pealetungid!» mõtles ta. «Milleks? Et aga välja paista! Nagu oleks võitluses midagi lõbusat. Nad on nagu lapsed, kelle käest kunagi teada ei saa, kuidas oli, sest kõik tahavad tõestada, kui hästi nad oskavad võidelda. Kuid mitte see pole nüüd tähtis.»

«Ja kui osavaid manööverdusi nad kõik mulle soovitavad! Neile näib, et kui nad on kaks-kolm võimalust välja mõtelnud (talle tuli meelde Peterburist saadud üldine plaan), siis on kõik võimalused ette nähtud. Võimalusi aga on lõpmatult!»

Lahendamata küsimus, kas Borodino juures löödud haav oli surmav või mitte, rippus juba kuu aega Kutuzovi pea kohal. Ühest küljest oli nii, et prantslased olid Moskva ära võtnud. Teisest küljest tundis Kutuzov kogu oma olemusega, et see kohutav hoop, mille andmiseks ta oli ühes kõigi venelastega kogu oma jõudu pingutanud, pidi olema surmav. Kuid igal juhul oli tarvis tõendusi, ja ta ootas neid juba kuu aega ning mida enam aega möödus, seda kärsitumaks ta muutus. Unetuil öil oma asemel lebades tegi ta sedasama, mida tegid need noored kindralid, — sedasama, mida ta neile ette heitis. Ta mõtles välja kõiki võimalikke juhuseid niisama nagu nooredki, ainult selle vahega, et ta neile oletustele midagi ei rajanud ja et ta ei näinud mitte kaht või kolme võimalust, vaid tuhandeid. Mida enam ta mõtles, seda rohkem neid sai. Ta kujutles Napoleoni armee liikumisi, tervikuna ning osadena — Peterburi poole, selle peale, selle ümberhaaramiseks, ta kujutles sedagi juhust (mida ta kõige rohkem kartis), et Napoleon hakkab tema vastu võitlema tema enda relvaga, jäädes Moskvasse teda ootama. Kutuzov kujutles isegi Napoleoni armee liikumist tagasi Medõni ja Juhnovi poole; kuid ühte asja ei suutnud ta ette näha, seda, mis tõepoolest toimus: Napoleoni sõjaväe meeletut, kramplikku siia-sinna visklemist esimese üheteistkümne päeva jooksul pärast väljumist Moskvast, — visklemist, mis tegi võimalikuks selle, millele Kutuzov tol ajal siiski veel mõelda ei julgenud: prantslaste täieliku hävitamise. Dorohhovi ettekanne Broussier' diviisi kohta, partisanidelt saadud teated Napoleoni armee viletsustest, kuuldused Moskvast lahkumise vastu valmistumisest, — kõik see kinnitas oletust, et prantsuse armee on löödud ja valmistub põgenema; kuid need olid ainult oletused, mis näisid tähtsad noortele, aga mitte Kutuzovile. Tema oma kuuekümne aasta kogemustega teadis, kuivõrd võib usaldada kuuldusi, teadis, kuidas inimesed, kes midagi soovivad, kalduvad kõiki teateid rühmitama niiviisi, et need kinnitaksid soovitavat, ja teadis, kui meelsasti sel juhul kõik vastukäiv arvestamata jäetakse. Ja mida enam Kutuzov seda soovis, seda vähem lubas ta endal sellesse uskuda. See küsimus köitis kõiki ta hingejõude. Kõik muu oli talle vaid harjumuslikuks eluvajaduseks. Niisuguseks harjumuslikuks eluvajaduseks ja elule alistumiseks olid tema kõnelused staabimeestega, kirjad m-me Staëlile, mida ta Tarutinost kirjutas, romaanide lugemine, autasude jagamine, kirjavahetus Peterburiga jne. Kuid prantslaste hukkumine, mida üksnes tema oli ette näinud, oli ta ainsaks südamesooviks.

Ööl vastu 11. oktoobrit lebas ta pead käele toetades ja mõtles sellest.

Kõrvaltoast kuuldus liikumist ja Tolli, Konovnitsõni ja Bolhovitinovi samme.

«Hei, kes seal on? Tulge sisse, tule sisse! Mis uudist?» hõikas neile feldmarssal.

Seni kui teener küünalt süütas, tegi Toll teatavaks saadud informatsiooni.

«Kes tõi?» küsis Kutuzov näoga, mis, kui küünal põlema hakkas, hämmastas Tolli oma külma rangusega.

«Kahtlust ei saa olla, teie hiilgus.»

«Kutsu, kutsu ta siia!»

Kutuzov istus, üks jalg üle voodiääre rippu lastud, oma suure kõhuga teisele, kõverdatud jalale toetudes. Ta kissitas oma nägijat silma, et teate toojat paremini näha, — otsekui tahtes tema näoilmest välja lugeda seda, mis teda huvitas.

«Ütle, ütle, sõbrake,» lausus ta Bolhovitinovile oma vaikse raugahäälega, rinna eest lahtiläinud särki kinni pannes. «Astu, astu ligemale. Missuguseid sõnumeid sa mulle tõid? Mis? Napoleon on Moskvast ära läinud? Kas on tõesti nii? Mis?»

Bolhovitinov kandis esmalt üksikasjaliselt ette kõik, mis oli kästud.

«Räägi, räägi rutem, ära piina mind,» ütles Kutuzov vahele.

Bolhovitinov tegi kõik teatavaks ja jäi vait, oodates käske. Toll hakkas midagi rääkima, kuid Kutuzov katkestas teda. Ta tahtis midagi öelda, kuid äkki tõmbus ta nägu kipra ja kortsu; Tolli poole käega lüües pöördus ta kõrvale, tare nurga poole, mis mustendas pühapiltidest.

«Issand, minu looja! Sa võtsid kuulda meie palvet...» lausus ta käsi kokku pannes väriseva häälega. «Venemaa on päästetud. Tänan sind, issand!» Ja ta hakkas nutma.

XVIII

Teate saamisest prantslaste lahkumise kohta Moskvast kuni sõjakäigu lõpuni seisab Kutuzovi kogu tegevus ainult selles, et oma vägesid võimu, kavaluse ja palvetega tagasi hoida kasutuist pealetungidest, manöövritest ja kokkupõrgetest hukkuva vaenlasega. Dohturov läheb Malojaroslavetsi peale, kuid Kutuzov viivitab kogu armeega ja annab käsu Kaluuga evakueerimiseks, mille taha taandumine talle näib väga võimalikuna.

Kutuzov taandub igal pool, kuid vaenlane põgeneb vastassuunas, tema taandumist ära ootamata.

Napoleoni ajalookirjutajad kirjeldavad meile tema osavat manöövrit Tarutino ja Malojaroslavetsi suunas ja teevad oletusi selle kohta, mis oleks olnud, kui Napoleon oleks jõudnud tungida viljarikkaisse lõunapoolseisse kubermangudesse.

Kuid rääkimata sellest, et Napoleoni miski ei takistanud minemast neisse lõunapoolseisse kubermangudesse (sest vene armee andis talle teed), ajaloolased unustavad, et Napoleoni armeed ei saanud miski päästa, sest see kandis juba siis eneses paratamatu hukkumise tingimusi. Miks see armee, mis leidis Moskvas eest külluses toidumoona, kuid ei suutnud seda säilitada, vaid tallas selle jalge alla, see armee, mis Smolenskisse tulles toiduaineid ei jaotanud, vaid neid riisus, — miks oleks see armee võinud muutuda Kaluuga kubermangus, kus olid elanikeks samuti venelased kui Moskvaski ja kus tulel oli seesama omadus ära põletada seda, mis põlema süüdatakse?

See armee ei võinud kuskil muutuda. Ta kandis eneses juba Borodino lahingust ja Moskva rüüstamisest peale justkui keemilise lagunemise tingimusi.

Selle kunagise armee sõjamehed põgenesid koos oma juhtidega, ilma et oleksid isegi teadnud kuhu, soovides (niihästi Napoleon kui ka iga sõdur) ainult ühte: võimalikult ruttu isiklikult välja rabelda olukorrast, mille väljapääsmatusest nad kõik, ehkki ebaselgelt, aru said.

Ainult seetõttu sulges Malojaroslavetsi nõupidamisel, kus kindralid igasugu arvamisi avaldades teèsklesid, nagu peaksid nad nõu, lihtsameelse sõjamehe Moutoni arvamine kõik suud, kui ta ütles seda, mida kõik mõtlesid, et tuleb ainult võimalikult ruttu siit lahkuda, ja keegi, isegi mitte Napoleon, ei saanud midagi öelda selle tõe vastu, mida kõik tajusid.

Ent kuigi kõik teadsid, et tarvis on ära minna, jäi veel häbistav teadmine, et tarvis on põgeneda. Ja oli vaja välist tõuget, mis oleks sellest häbist võitu saanud. Ning see tõuge saabus parajal ajal. See oli nn. *«le Hourra de l'Empereur»*[1], nagu ütlevad prantslased.

[1] keiserlik hurraa.

Järgmise päeva varahommikul pärast nõupidamist ratsutas Napoleon marssalitest koosneva saatjaskonnaga ja kaitsesalgaga keset vägede paiknemiskohta, teeseldes, nagu tahaks ta vägesid ja möödunud ning eelseisva lahingu välja üle vaadata. Saagi ümber luusivad kasakad sattusid keisri enda peale ja oleksid ta peaaegu kinni võtnud. Et kasakad Napoleoni seekord kätte ei saanud, sellest päästis teda seesama, mis prantslasi hukatusse viis: saak, mille kallale kasakad sööstsid nii Tarutinos kui siin, inimesi kõrvale jättes. Napoleonile tähelepanu pööramata tormasid nad saagi kallale, ja Napoleon pääses minema.

Kui juba *les enfants du Don*[1] oleksid peaaegu võinud keisri enda tema armee keskelt kinni võtta, siis oli selge, et pole muud teha, kui ainult võimalikult ruttu põgeneda lähimat tuttavat teed mööda. Napoleon, kes oma neljakümneaastase vatsakesega ei tundnud endas enam endist liikuvust ning julgust, mõistis seda vihjet Ja hirmu mõjul, mida kasakad talle sisendasid, nõustus ta jalamaid Moutoniga ning andis, nagu ajaloolased ütlevad, käsu Smolenski teele taanduda.

See, et Napoleon nõustus Moutoniga ja et väed tagasi läksid, ei tõenda, et ta seda oleks käskinud, vaid et jõud, mis mõjutas kogu armeed, seda Možaiski teele suunates, mõjutas ühtlasi ka Napoleoni.

XIX

Kui inimene on liikvel, mõtleb ta endale alati välja selle liikumise eesmärgi. Selleks, et tuhat versta ära käia, peab inimene mõtlema, et nende tuhande versta taga on midagi head. On vaja kujutlust tõotatud maast, et oleks jõudu liikuda.

Tõotatud maaks oli prantslastele pealetungi ajal Moskva, taganemisel kodumaa. Kuid kodumaa oli liiga kaugel, ja inimesel, kes peab tuhat versta ära käima, on tingimata tarvis lõppsihti unustades endale öelda, et täna jõuan ma neljakümne versta järel puhkepaigale

[1] Doni pojad

ja öömajale, ja esimesel päevateekonnal varjab see puhkepaik lõppsihi ning koondab endale kõik soovid ja lootused. Need püüdlused, mis avalduvad üksikus inimeses, suurenevad alati suure hulga puhul.

Prantslastele, kes läksid tagasi vana Smolenski teed mööda, oli kodumaa kui lõppsiht liiga kauge, ja lähimaks sihiks, mille poole väehulkades hiiglaslikult tugevnedes püüdlesid kõik soovid ja lootused, oli Smolensk. Mitte sellepärast, et mehed oleksid teadnud, et Smolenskis on rohkesti toidumoona ja värskeid vägesid, mitte sellepärast, et neile oleks seda räägitud (vastupidi, armee kõrgemad ülemused ja ka Napoleon teadsid, et seal on vähe toidumoona), vaid sellepärast, et ainult see võis anda neile jõudu liikumiseks ja olemasolevate puuduste talumiseks. Niihästi need, kes teadsid, kui ka need, kes ei teadnud, petsid end ühteviisi, tõtates Smolenskisse kui tõotatud maale.

Maanteele jõudes pistsid prantslased imekspandava energia ja ennekuulmatu kiirusega jooksma oma ettekujutatava eesmärgi poole. Peale selle ühise püüdluse, mis prantslaste jõuke üheks tervikuks sidus ja neile mõningat energiat andis, oli veel teine põhjus, mis neid sidus. Selleks põhjuseks oli nende hulk. Nende tohutu mass ise tõmbas üksikuid inimaatomeid enda poole otsekui füüsikalise külgetõmbejõu-seaduse järgi. Nad liikusid sajatuhandelise massina nagu terve riik.

Igaühel neist oli vaid üksainus soov: end vangi anda, pääseda kõigist õudustest ja õnnetustest. Kuid ühelt poolt kiskus üldine tung Smolenski kui eesmärgi poole igaühte edasi samas suunas; teiselt poolt ei saanud korpus end roodule vangi anda, ja sellest hoolimata et prantslased kasutasid iga soodsat juhust selleks, et üksteisest lahku lüüa ja vähimalgi sündsal ettekäändel ennast vangi anda, ei leidunud selliseid ettekäändeid mitte alati. Just nende arvukus ja tihe, kiire liikumine võttis neilt selle võimaluse ja tegi venelastele mitte ainult raskeks, vaid otse võimatuks peatada seda liikumist, millele oli suunatud prantslaste massi kogu energia. Keha mehhaaniline tükeldamine võis toimuvat lagunemisprotsessi kiirendada ainult teatava piirini.

Lumekamakat ei saa ühe silmapilguga ära sulatada. On olemas teatav ajamäär, millest varemini mingisugused soojuse jõupingutused ei suuda lund ära sulatada. Vastupidi, mida rohkem sooja, seda kõvemaks muutub järelejäänud lumi.

Vene väejuhtidest ei mõistnud seda keegi peale Kutuzovi. Kui sai selgeks prantsuse armee põgenemise suund Smolenski teed mööda, hakkas see, mida Konovnitsõn ööl vastu 11. oktoobrit ette nägi, täide minema. Kõik armee kõrgemad ülemad tahtsid silma paista, prantslasi ära lõigata, kinni püüda, vangi võtta, puruks lüüa ja kõik nõudsid pealetungi.

Ainult Kutuzov kasutas kogu oma jõudu (see jõud on igal ülemjuhatajal väga kasin) selleks, et pealetungile vastu töötada.

Ta ei võinud neile öelda seda, mida meie nüüd räägime: milleks lahing ja tee tõkestamine, oma meeste kaotamine ja õnnetute ebainimlik mahanottimine? Milleks kõik see, kui Moskva ja Vjazma vahel sulas ilma lahinguta ära üks kolmandik sellest sõjaväest? Aga ta rääkis neile, tuletades oma vanainimese-tarkusest seda, mida nad oleksid võinud mõista, — ta rääkis neile kuldsest sillast, ja nad naersid ta üle, laimasid teda, ja kiskusid ning pildusid tapetud looma ja kuraasitasid selle ümber.

Vjazma all ei suutnud Jermolov, Miloradovitš, Platov ja teised prantslaste läheduses olles hoiduda soovist kaht prantsuse korpust ära lõigata ja hävitada. Kutuzovile sellest oma kavatsusest teatades saatsid nad talle ümbrikus ettekande asemel valge paberilehe.

Kuidas Kutuzov ka ei püüdnud vägesid tagasi hoida, meie väed ründasid, et vaenlasel teed läbi lõigata. Jalaväepolgud läksid, nagu räägitakse, muusika ja trummipõrina saatel rünnakule ja tapsid ning kaotasid tuhandeid mehi.

Kuid ära nad kedagi ei lõiganud ega puruks ei löönud. Ja hädaohu tõttu tugevamini ühteliitunud prantsuse sõjavägi jätkas ühtlaselt sulades oma hukatuslikku teekonda Smolenski poole.

KOLMAS JAGU

I

Borodino lahing ühes sellele järgnenud Moskva äravõtmise ja prantslaste põgenemisega ilma uute lahinguteta on üks õpetlikumaid ajaloonähtusi.

Kõik ajaloolased asuvad üksmeelselt seisukohal, et riikide ja rahvaste väline tegevus nende omavahelistes kokkupõrgetes väljendub sõdadena; et suurema või väiksema sõjalise edu tagajärjel vahetult suureneb või kahaneb riikide ja rahvaste poliitiline jõud.

Nii imelikud kui ongi ajaloolised kirjeldused selle kohta, kuidas mingisugune kuningas või keiser teise keisri või kuningaga tülli minnes sõjaväe kokku kogub, vaenlase sõjaväega võitlusse astub, võidu saavutab, kolm, viis või kümme tuhat inimest maha tapab ja selle tagajärjel alistab riigi ning terve mitmemiljonilise rahva; nii arusaamatu kui see ongi, miks ainult armee lüüasaamine, ühe sajandiku lüüasaamine kõigist rahva jõududest, sundis rahvast alistuma, — kõik ajaloo faktid (niipalju kui me ajalugu tunneme) kinnitavad selle õigsust, et ühe rahva sõjaväe suurem või väiksem edu teise rahva sõjaväe vastu on rahva jõu suurenemise või kahanemise põhjuseks või vähemalt oluliseks tunnuseks. Sõjavägi on saavutanud võidu, ja jalamaid suurenevad võitnud rahva õigused võidetu kahjuks. Sõjavägi on lüüa saanud, ja otsekohe kaotab rahvas lüüasaamise määrale vastavalt osa oma õigustest, oma sõjaväe täieliku lüüasaamise puhul aga alistub täiesti.

Nii on olnud (ajaloo järgi) kõige vanemaist aegadest peale kuni meie ajani. Kõik Napoleoni sõjad kinnitavad

seda reeglit. Sel määral, kuidas austria väed lüüa saavad, kaotab Austria oma õigusi ja suurenevad Prantsusmaa õigused ning jõud. Prantslaste võit Jena ja Auerstedti all hävitab Preisimaa iseseisva olemasolu.

Kuid siis 1812. aastal saavutavad prantslased Moskva all võidu, võtavad Moskva ära, aga pärast seda, ilma et oleks uusi lahinguid, ei lakka mitte Venemaa olemast, vaid lakkab olemast Napoleoni kuuesaja tuhandeline armee ja seejärel Napoleoni Prantsusmaa. Tõmmata fakte ajalooseaduste liistule, öelda, et Borodinos jäi lahinguväli venelaste kätte, et pärast Moskvast lahkumist oli lahinguid, mis hävitasid Napoleoni armee, — on võimatu.

Pärast prantslaste võitu Borodino all polnud mitte ainult üldist, vaid polnud ka ühtki vähegi tähtsat lahingut, ja ometi lakkas prantsuse armee olemast. Mida see tähendab? Kui see näide oleks Hiina ajaloost, siis võiksime öelda, et see pole ajalooline nähtus (ajaloolaste väljapääsutee, kui mõni asi ei sobi kokku nende mõõdupuuga); kui oleks tegemist lühiajalise kokkupõrkega, millest võtsid osa väikesearvulised väed, siis võiksime seda nähtust pidada erandiks; kuid see sündmus toimus meie isade silma all, kellele oli kaalul isamaa elu või surma küsimus, ja see sõda oli suurim kõigist teadaolevaist sõdadest . . .

1812. aasta sõjakäigu periood Borodino lahingust kuni prantslaste väljaajamiseni tõendas, et võidetud lahing pole mitte maa vallutamise põhjuseks, vaid et see pole isegi vallutamise alatiseks tunnuseks, — tõendas, et rahvaste saatust otsustav jõud ei peitu vallutajais, ei peitu isegi mitte armeedes ega lahinguis, vaid milleski muus.

Kirjeldades prantsuse sõjaväe seisukorda enne Moskvast lahkumist, kinnitavad prantsuse ajaloolased, et Suures armees oli kõik korras peale ratsaväe, suurtükiväe ning vooride ja et polnud loomatoitu hobuste ja sarvloomade söötmiseks. Selle häda vastu ei saanud miski aidata, sest ümberkaudsed talupojad põletasid oma heina ega andnud seda prantslastele.

Võidetud lahing ei andnud tavalisi tulemusi, sest et talupojad Karp ja Vlass, kes pärast prantslaste lahkumist tulid hobustega Moskvasse linna rüüstama ja kes üldse isiklikult sangarlikke tundeid ei ilmutanud, ja kogu arvutu hulk teisi samasuguseid talupoegi ei viinud heina Moskvasse hea hinna eest, mida neile pakuti, vaid põletasid heina ära.

Kujutlegem kaht inimest, kes on alustanud kahevõitlust mõõkadega kõigi vehklemiskunsti reeglite järgi: vehklemine on kestnud üsna kaua; äkki tunneb üks vastastest, et ta on haavatud, saab aru, et asi pole nali, vaid ähvardab tema elu, ja viskab mõõga kõrvale, haarab esimese kättejuhtunud malaka ning hakkab seda keerutama. Kuid kujutlegem, et inimene, kes oma sihi saavutamiseks nii arukalt kasutas kõige paremat ja lihtsamat vahendit, olles ühtlasi vaimustatud rüütluse traditsioonidest, tahaks varjata, kuidas asi tõeliselt oli, ja kinnitaks, et ta võitis kõigi reeglite kohaselt mõõgaga võideldes. Võib kujutleda, missugune segadus ja vassing tekiks selle kahevõitluse niisugusest kirjeldusest!

Vehklejaks, kes nõudis võitlust kõigi reeglite järgi, olid prantslased; vastaseks, kes mõõga kõrvale viskas ja malaka võttis, olid venelased; inimesteks, kes püüavad kõike seletada vehklemiskunsti reeglite järgi, on ajaloolased, kes sellest sündmusest on kirjutanud.

Smolenski põlemisest peale algas sõda, mis ei lange ühte mingisuguste endiste sõdade traditsioonidega. Linnade ja külade mahapõletamine, taandumine pärast lahinguid, Borodinos antud hoop ja jälle uus taandumine, Moskva põlemine, marodööride püüdmine, moonavooride äravõtmine, partisanisõda, — kõik see oli reeglitest kõrvalekaldumine.

Napoleon tundis seda, ja sellest ajast peale, kui ta peatus Moskvas määrustekohases vehklejaasendis ja vastase mõõga asemel nägi oma pea kohale tõstetud malakat, ei lakanud ta Kutuzovile ja keiser Aleksandrile kaebamast, et sõda peetakse kõigi reeglite vastaselt (nagu oleks olemas mingeid reegleid selleks, et inimesi tappa). Hoolimata prantslaste kaebustest reeglite mittetäitmise üle, hoolimata sellest, et vene kõige kõrgemal seisvail isikuil näis millegipärast häbi olevat malakaga kakelda ja nad oleksid tahtnud kõigi reeglite kohaselt

võtta positsiooni *en quarte* või *en tierce,* teha osava väljaaste *prime'*is jne., — kerkis rahvasõja malakas kogu oma ähvardavas ning ülevas jõus, ja kellegi maitsetest ja reeglitest küsimata, rumala lihtsusega, kuid otstarbekohaselt, millestki hoolimata tõusis ja langes ning materdas prantslasi senikaua, kui kogu sissetung oli kokku varisenud.

Ja õnn sellele rahvale, kes mitte nii, nagu prantslased 1813. a. tegid, kõigi nõuete kohaselt saluteerides ja mõõgapidet vastase poole pöörates seda graatsiliselt ning viisakalt suuremeelsele võitjale üle ei anna; õnn rahvale, kes katsumuse silmapilkudel ei küsi, kuidas teised on seesugustel juhtudel reeglite kohaselt talitanud, vaid võtab lihtsalt pikemalt mõtlemata maast esimese kättejuhtunud malaka ja materdab sellega, kuni solvatuse- ja kättemaksutunne tema hinges asendub põlastuse ja haletsusega.

II

Üheks kõige tunduvamaks ja kasulikumaks kõrvalekaldumiseks nõndanimetatud sõjareeglitest on hajutatud inimeste tegutsemine inimeste vastu, kes hoiduvad hunnikusse. Seda laadi tegutsemist esineb alati sõjas, mis omandab rahvasõja iseloomu. See tegutsemine seisab selles, et inimesed ei asetu mitte hulgana hulga vastu, vaid lähevad laiali, tungivad üksikult kallale ja põgenevad otsekohe, kui neile suurte jõududega peale tungitakse, ja tungivad, kui selleks juhus avaneb, uuesti kallale. Seda tegid geriljad Hispaanias; seda tegid mägilased Kaukaasias; seda tegid venelased 1812. aastal.

Seda laadi sõda hakati nimetama partisanisõjaks ja arvati, et selle nimetusega oli ta tähendus seletatud. Ometi ei allu seda laadi sõda mitte ainult mingitele reeglitele, vaid käib otse vastu tuntud ja eksimatuks tunnistatud taktikalisele reeglile. See reegel ütleb, et ründaja peab oma vägesid koondama, selleks et võitluse momendil vastasest tugevam olla.

Partisanisõda (mis on alati edukas, nagu näitab ajalugu) käib sellele reeglile otse vastu.

See vastukäivus tuleb sellest, et sõjateadus peab vägede tugevust samaseks nende arvuga. Sõjateadus ütleb, et mida rohkem on sõjaväge, seda rohkem on jõudu. *Les gros bataillons ont toujours raison.*[1]

Seda öeldes sarnaneb sõjateadus selle mehhaanikaga, mis liikuvaid kehasid vaadeldes ainult nende masside seisukohast väidaks, et jõud on või ei ole omavahel võrdsed sellepärast, et nende massid on või ei ole võrdsed.

Jõud (liikumise hulk) on massi ja kiiruse korrutamisel saadud suurus.

Sõjaasjanduses on vägede jõud samuti massi korrutamisel millegi muuga, mingi tundmatu x-ga saadud suurus.

Nähes ajaloos arvutut hulka näiteid selle kohta, et sõjavägede mass ei lange ühte jõuga, et väikesed väed võidavad suuri, tunnustab sõjateadus ebamääraselt selle tundmatu korrutaja olemasolu ja püüab seda leida kord geomeetrilisest rivistusest, kord relvastusest, kord, mis kõige harilikum, väejuhtide geniaalsusest. Kuid kõik need korrutaja tähenduse asendamised ei anna tulemusi, mis oleksid kooskõlas ajalooliste faktidega.

Kuid tarvitseb ainult loobuda sangarite meeleheaks väljakujunenud väärast vaatest kõrgemate võimude korralduste tõhususele sõja ajal, et leida see tundmatu.

Selleks x-iks on sõjaväe vaim, s. t. kõigi sõjaväkke kuuluvate meeste suurem või vähem soov võidelda ja end hädaohtu asetada, — täiesti sõltumatult sellest, kas mehed võitlevad geeniuste või mittegeeniuste juhatusel, kolmel või kahel joonel, malakatega või püssidega, mis tulistavad kolmkümmend lasku minutis. Need, kellel on kõige suurem soov võidelda, asetavad end alati ka kõige soodsamaisse võitlustingimustesse.

Sõjaväe vaim on see tegur, millega massi korrutades saadakse tulemusena jõud. Sõjaväe vaimu, selle tundmatu korrutaja tähenduse kindlakstegemine ja kirjeldamine on teaduse ülesanne.

Selle ülesande lahendamine on võimalik ainult siis, kui me lakkame tundmatu x-i tähendust omavoliliselt asendamast nende tingimustega, mille juures jõud

[1] Suurtel pataljonidel on alati õigus.

ilmneb, nagu näiteks väejuhi korraldused, relvastus jne., andes neile korrutaja tähenduse, ja tunnustame seda tundmatut kogu ta tervikluses, s. t. kui suuremat või vähemat soovi võidelda ja end hädaohtu asetada. Ainult siis, väljendades teatud ajaloolisi fakte võrrandina, võib selle tundmatu suhtelise tähenduse võrdlemisest loota tundmatu enda leidmist.

Kümme meest, pataljoni või diviisi võitlesid viieteistkümne mehe, pataljoni või diviisi vastu ja võitsid viisteist, s. t. tapsid või võtsid vangi need kõik ja ise kaotasid neli (meest, pataljoni või diviisi), — niisiis hävis ühelt poolt neli, teiselt poolt viisteist. Järelikult neli olid võrdsed viieteistkümnega, ja järelikult 4x=15y, siit x:y=15:4. See võrrand ei anna tundmatu väärtust, kuid ta annab kahe tundmatu suhte. Väljendades ajaloolisi ühikuid (lahinguid, sõjakäike, sõdade perioode) niisugustes võrrandites, saame arvude read, milles peavad peituma seadused, mida on võimalik avastada.

Taktikaline reegel, et pealetungil on tarvis tegutseda massidena ja taandumisel hajusalt, kinnitab tahtmatult ainult seda tõde, et sõjaväe jõud oleneb tema vaimust. Selleks, et mehi mürskude ette viia, on tarvis rohkem distsipliini, mida saavutatakse ainult massidena liikudes, kui selleks, et end pealetungijate vastu kaitsta. Kuid see reegel, mille juures ei peeta silmas sõjaväe vaimu, osutub alatasa ebaõigeks ja käib tegelikkusele eriti vastu seal, kus ilmneb sõjaväe meeleolu tugev tõus või langus, — kõigis rahvasõdades.

Kuigi prantslased 1812. aastal taandudes oleksid taktika nõuete kohaselt pidanud end kaitsma hajusalt, hoiduvad nad hunnikusse, sest sõjaväe meeleolu on niivõrd langenud, et ainult mass suudab veel väge koos hoida. Venelased seevastu oleksid pidanud taktika järgi peale tungima massina, kuid tegelikult tegutsevad nad hajusalt, sest meeleolu on niivõrd ülev, et üksikisikud peksavad ilma käsuta prantslasi ega vaja sundimist, et raskustele ja hädaohtudele vastu minna.

III

Nõndanimetatud partisanisõda algas vaenlase tulekuga Smolenskisse.

Juba enne kui meie valitsus partisanisõda ametlikult tunnustas, oli tuhandeid vaenlase armee mehi — mahajäänud marodööre, moonamuretsejaid — otsa saanud kasakate ja maameeste käe läbi, kes nottisid neid inimesi niisama ebateadlikult, nagu koerad murravad maha hulkuva marutõbise koera. Deniss Davõdov mõistis oma vene vaistuga esimesena selle hirmsa relva tähendust, mis sõjakunsti reeglitest küsimata hävitas prantslasi, ja temale kuulub selle sõjalise võtte legaliseerimise esimese sammu au.

24. augustil formeeriti esimene, Davõdovi partisanisalk, ja pärast seda hakati moodustama ka teisi. Mida kauem kestis sõda, seda enam suurenes nende salkade arv.

Partisanid hävitasid suurt armeed osade kaupa. Nad korjasid neid mahavarisenud lehti, mis iseenesest pudenesid kuivanud puust — prantsuse sõjaväest, ja vahel ka raputasid seda puud. Oktoobris, kui prantslased põgenesid Smolenski poole, oli neid mitmesuguse suurusega ja mitut laadi partisanisalku juba mitusada. Oli salku, mis oma korralduselt jäljendasid armeed, — neil ei puudunud jalavägi, suurtükid, staabid, elu mugavused; oli ainult kasakate ja ratsaväesalku; oli väikesi, segakoosseisuga salku, oli jalameeste ja ratsasalku; oli talupoegade ja mõisameeste ning kõigile tundmatuid salku. Salgaülemaks oli köster, kes kuu ajaga mitusada vangi võttis, ja oli külavanema naine Vassilissa, kes sadu prantslasi maha nottis.

Oktoobri viimased päevad olid kõige hoogsama partisanisõja aeg. See sõja esimene periood, mil partisanid ise oma hulljulgust imeks panid ja kartsid, et prantslased võivad neid iga silmapilk kinni püüda ja ümber piirata, ja peaaegu hobuste seljast maha tulemata end metsades varjasid, iga silmapilk tagaajajaid oodates, see aeg oli juba möödas. Nüüd oli see sõda juba välja kujunenud, kõigile oli selge, mida võis prantslastega ette võtta ja mida ei võinud. Nüüd pidasid ainult need

salgajuhid, kes liikusid staapidega ja reeglite kohaselt prantslastest eemal, veel paljusid asju võimatuks. Oma tegevust ammu alustanud väikesed salgad aga, kes prantslasi lähedalt jälitasid, pidasid võimalikuks seda, millest suurte salkade ülemad ei julgenud mõeldagi. Kasakad ja talupojad aga, kes otse prantslaste sekka tikkusid, olid arvamisel, et nüüd on juba kõik võimalik.

22. oktoobril oli Denissov, kes oli samuti partisan, koos oma salgaga kõige ägedamas partisanisõja tuhinas. Ta oli hommikust peale oma salgaga liikvel. Päev otsa jälitas ta mööda maanteeäärseid metsi prantslaste suurt ratsaväe varustuse ja vene vangide transporti, mis teistest väeosadest eraldi ja tugeva kaitse all, nagu luurajailt ja vangidelt oli teada saadud, Smolenski poole liikus. Sellest transpordist teadsid mitte ainult Denissov ja Dolohhov (ka temal oli väike partisanisalk), kes liikus Denissovi läheduses, vaid ka suurte, staapidega salkade ülemad; kõik teadsid sellest transpordist ja, nagu Denissov ütles, ihusid selle peale hammast. Kahe niisuguse suure salga ülemad — üks poolakas, teine sakslane — saatsid Denissovile peaaegu ühel ajal kutse ühinemiseks oma salgaga, et siis transpordile kallale tungida.

«Ei, vennas, mul on endalgi nupp otsas,» ütles Denissov, kui ta oli need paberid läbi lugenud, ja kirjutas sakslasele, et kuigi ta kõigest südamest sooviks teenida nii vapra ja kuulsa kindrali juhatusel, peab ta sellest õnnest loobuma, sest ta on juba poolakast kindrali käsutusse läinud. Poolakast kindralile aga kirjutas ta sedasama, teatades, et ta on juba läinud sakslase käsutusse.

Olles niiviisi oma asjad korraldanud, kavatses Denissov ilma kõrgemaile ülemustele ette teatamata seda transporti ühes Dolohhoviga rünnata ja oma väikeste jõududega ära võtta. Transport liikus 22. oktoobril Mikulino külast Šamševo küla poole. Vasakul pool Mikulino-Šamševo teed olid suured metsad, mis paiguti ulatusid otse teeni välja, paiguti eemaldusid teest versta kaugusele ja kaugemale. Mööda neid metsi ratsutaski Denissov kogu päeva oma salgaga, kord sügavale metsa tõmbudes, kord metsaservale välja

tulles, edasiliikuvaid prantslasi silmast laskmata. Juba hommikul vallutasid Denissovi salga kasakad Mikulino lähedal, seal, kus mets päris tee ligidale ulatub, kaks porri kinnijäänud prantsuse furgooni ratsaväe sadulatega ja viisid ära metsa. Sellest ajast peale jälgis salk kuni õhtuni prantslaste liikumist, ilma et oleks neile kallale tunginud. Tarvis oli lasta prantslastel, ilma neid hirmutamata, rahulikult Šamševosse jõuda ja siis, ühinedes Dolohhoviga, kes pidi õhtul metsavahimajakesse (verst maad Šamševost) nõupidamisele tulema, koidu ajal kahelt poolt nagu välk selgest taevast neile kallale tungida ja kõik korraga segi lüüa ning vangi võtta.

Selja taha, kahe versta kaugusele Mikulinost, sinna, kus mets otse teeni ulatus, jäeti kuus kasakat, kes pidid kohe teatama, niipea kui uusi prantslaste kolonne nähtavale tuleb.

Sealpool Šamševot pidi Dolohhov täpselt samuti teed uurima, et oleks teada, kui kaugel asuvad teised prantsuse väeosad. Voori juures arvati olevat tuhat viissada meest. Denissovil oli kakssada meest, Dolohhovil võis olla niisama palju. Kuid arvuline ülekaal Denissovit ei peatanud. Ainult seda oli tal veel tarvis teada, missugused väed need just olid; ja selleks vajas Denissov k e e l t (s. t. meest vaenlase kolonnist). Hommikusel kallaletungil furgoonidele toimus asi nii kiiresti, et kõik koormate juures olnud prantslased maha löödi ja elusalt võeti kinni ainult poisike-trummilööja, kes oli teistest maha jäänud ega osanud midagi kindlat öelda selle kohta, missugused väeosad olid kolonnis.

Teist korda kallale tungida pidas Denissov hädaohtlikuks, et mitte kogu kolonni ärevile ajada, ja seepärast saatis ta Šamševosse ette oma salgas oleva talupoja Tihhon Štšerbatovi, et ta, kui võimalik, kas või ühe seal olevaist prantsuse eelväe majutajaist kinni võtaks.

IV

Oli soe, vihmane sügiseilm. Taevas ja silmapiir olid ühesuguselt sogase vee värvi. Kord langes justkui udu, siis jälle hakkas äkki rabistama poolviltu langevat jämedat vihma.

Denissov ratsutas puhast tõugu, kõhnal, sissevajunud külgedega hobusel; tema burkalt ja papaahalt nirises vett. Nagu ta hobune pead viltu ja kõrvu pea ligi hoidis, nii krimpsutas ka Denissov viltuse vihma tõttu nägu ja vaatas murelikult ettepoole. Ta kõhnaks jäänud ja tiheda, lühikese musta habemetüükaga kaetud nägu näis vihasena.

Denissovi kõrval ratsutas suurel rammusal doni hobusel kasakate jessaul, Denissovi kaaslane, samuti burkas ja papaahaga.

Jessaul Lovaiski — kolmas, samuti burkas ja papaahaga, oli pikk, laudlame, valgenäoline blond mees kitsaste heledate silmadega ja rahuliku ning endaga rahuloleva ilme ja rühiga. Ehkki oli võimatu öelda, milles seisis hobuse ja ratsaniku erilisus, võis juba esimesest pilgust jessaulile ja Denissovile näha, et Denissovil oli märg ja ebamugav, et Denissov oli inimene, kes on istunud hobuse selga; jessauli vaadates aga oli näha, et tal oli niisama mugav ja mõnus nagu alati ja et ta polnud hobuse selga istunud inimene, vaid inimene, kes moodustas koos hobusega üheainsa, kahekordselt tugeva olendi.

Neist natuke eespool käis läbimärg hallis kaftanis ja valge rumm-mütsiga talumees, kes oli teejuhiks.

Natuke tagapool ratsutas sinises prantsuse sinelis noor ohvitser lahjal, väikese kondiga, tohutu suure saba ja lakaga ning veriseks kistud mokkadega kirgiisi hobusel.

Tema kõrval ratsutas husaar, kelle taga hobuse laudjal istus katkises prantsuse mundris, sinise rumm-mütsiga poisike. Poisike hoidis külmast punetavate kätega husaarist kinni, liigutas oma paljaid jalgu, neid soojendada püüdes, ja vaatas kulme kõrgel hoides imestunult ringi. See oli hommikul vangivõetud prantsuse trummilööja.

Tagapool tulid mööda kitsast, põhjatuks muutunud ja ärasõidetud metsateed kolme-neljakaupa husaarid, siis kasakad; mõni neist oli burkas, mõni prantsuse sinelis, mõnel oli hobusetekk üle pea tõmmatud. Vihmast nõretavad hobused, niihästi raudjad kui kõrvid, kõik näisid mustadena. Hobuste kaelad näisid märgade lakkade tõttu imelikult peenikestena. Hobused aurasid. Riided, sadulad ja ratsmed, — kõik oli märg, libe ja ligane, niisama nagu maa ja koltunud lehedki, mis katsid teed. Mehed istusid kössis, püüdes end mitte liigutada, et ihuni tunginud vihmavett soojendada ja mitte lasta juurde uut, külma vett, mida nõrgus istmiku ja põlvede alla ning kaeluse vahele. Pikaks veninud kasakaterodu keskel logisesid üle kändude ja okste ning solistasid vett täis rööbastes kaks furgooni, mida vedasid prantsuse ja saduldatud kasakahobused.

Möödudes teel olevast loigust, tõmbus Denissovi hobune kõrvale ja tõukas teda põlvega vastu puud.

«Äh, sa kurat!» hüüatas Denissov tigedalt ja lõi hambaid paljastades hobust kolm korda ratsapiitsaga, seejuures ennast ja oma kaaslasi pori täis pritsides. Denissov oli halvas tujus, — niihästi vihma kui ka nälja tõttu (hommikust saadik polnud keegi midagi söönud), peamiselt aga seetõttu, et seni polnud teateid Dolohhovilt ja et keelt tooma saadetud mees tagasi ei tulnud.

«Vaevalt avaneb teist niisugust võimalust voorile kallale tungida kui täna. Üksi kallale tungida on liiga riskantne, aga kui homseni edasi lükata, siis napsab mõni suurtest partisanisalkadest saagi nina alt ära,» mõtles Denissov, vahetpidamata ettepoole vahtides, lootuses oodatavat Dolohhovi saadikut näha.

Jõudes metsasihile, kust võis näha kaugele paremale poole, peatas Denissov hobuse.

«Keegi tuleb,» ütles ta.

Jessaul vaatas sinnapoole, kuhu Denissov näitas.

«Kaks ratsanikku — ohvitser ja kasakas. Ainult pole oletatav, et see oleks alampolkovnik ise,» ütles jessaul, kes armastas tarvitada kasakaile tundmatuid sõnu.

Ratsanikud kadusid mäest alla laskudes silmist ja

tulid mõne minuti pärast jälle nähtavale. Ees sõitis väsinud galopis, hobust nuudiga tagant ajades, ohvitser — sasipäine ja läbimärg, ülespoole põlvi kerkinud pükstega. Tema taga traavis jalustes püsti seistes kasakas. Ohvitser, väga nooruke, laia punapõselise näoga ja liikuvate lõbusate silmadega poiss, ratsutas Denissovi juurde ja ulatas talle märjaks saanud ümbriku.

«Kindralilt,» ütles ohvitser, «vabandage, et pole päris kuiv . . .»

Denissov võttis kulmu kortsutades ümbriku ja hakkas seda avama.

«Aina räägiti, et hädaohtlik ja hädaohtlik,» kõnetas ohvitser jessauli sel ajal, kui Denissov saadud kirja luges. «Muide, meie Komaroviga,» ta osutas kasakale, «valmistusime ette. Meil on kummalgi kaks püsto . . . Aga kes see siis on?» küsis ta prantsuse trummilööjat nähes. «Vang? Te olite juba lahingus? Kas võib temaga rääkida?»

«Rostov! Petja!» hüüdis samal ajal Denissov, olles silmad üle kirja libistanud. «Miks sa siis ei ütelnud, kes sa oled?» Ja Denissov sirutas ümber pöördudes ohvitserile käe.

See ohvitser oli Petja Rostov.

Kogu tee oli Petja valmistunud selle vastu, kuidas Denissovi suhtes käituda, endisele tutvusele vihjamata, — nagu täiskasvanule ja ohvitserile sünnis. Aga niipea kui Denissov talle naeratas, lõi Petja nägu kohe särama, ta punastas rõõmust, ja unustades ettevalmistatud ametlikkuse, hakkas rääkima sellest, kuidas ta prantslastest mööda tuli ja kui rõõmus ta on, et talle anti niisugune ülesanne, ja et ta oli juba lahingus Vjazma all, ja et seal üks husaar oma vaprusega silma paistis.

«Noh, mul on hea meel sind näha,» ütles Denissov vahele ja ta nägu omandas jälle mureliku ilme.

«Mihhail Feoklitõtš,» lausus ta jessaulile. «See on ju jälle sakslase käest. Ta teenib sakslase juures.» Ja Denissov rääkis jessaulile, et äsja toodud kiri sisaldas sakslasest kindrali teistkordse nõudmise ühineda temaga voorile kallaletungimiseks. «Kui me seda homme ära ei võta, kahmab ta meil saagi nina eest,» lõpetas ta.

Sel ajal, kui Denissov jessauliga rääkis, püüdis Petja, keda Denissovi jahe toon kohmetuma pani ja kes arvas, et selle tooni põhjuseks oli tema pükste seisukord, sineli all märkamatult oma üleskerkinud pükse kohendada, et võimalikult sõjamehelik välja näha.

«Kas kõrgeausus annab mingi käsu?» küsis ta Denissovilt, kätt kõrva äärde tõstes ja jälle tagasi pöördudes adjutandi ja kindrali mängu juurde, milleks ta oli valmistunud. «Või pean ma teie kõrgeaususe juurde jääma?»

«Käsu? . . .» kordas Denissov mõtlikult. «Aga kas sa võid homseni siia jääda?»

«Jah, muidugi . . . Kas ma võin teie juurde jääda?» hüüatas Petja.

«Kuidas kindral õieti käskis, — kas kohe tagasi minna?» küsis Denissov.

Petja punastas.

«Ta ei käskinud midagi. Ma arvan, et võib?» lausus ta küsivalt.

«Noh, olgu,» ütles Denissov. Ja oma alluvate poole pöördudes tegi ta korralduse, et salk läheks määratud puhkepaigale metsavahimajakese juurde ja et kirgiisi hobusel ratsutav ohvitser (ta täitis adjutandi kohuseid) läheks Dolohhovi otsima, kuulaks järele, kus ta on ja kas ta õhtul tuleb. Denissov ise kavatses koos jessauli ja Petjaga ratsutada Šamševo-poolsele metsaservale, et vaadelda prantslaste asukohta, mida tuli homme rünnata.

«Noh, habe,» pöördus ta maamehest teejuhi poole, «vii Šamševosse.»

Denissov, Petja ja jessaul ratsutasid mõne kasaka ja husaari saatel, kelle selja taga istus vang, vasakule, läbi jääraku metsaserva poole.

V

Vihm oli üle läinud, ainult udutas veel ja veetilgad varisesid puude okstelt. Denissov, jessaul ja Petja ratsutasid vaikides rumm-mütsiga talumehe järel, kes neid oma väljapoole hoiduvate jalgadega, mille otsas olid vii-

sud, kergelt ning kuulmatult üle juurte ja märgade lehtede astudes metsaserva poole viis.

Kõrgendikule jõudes talumees peatus, vaatas ringi ja lähenes hõrenevale puudemüürile. Suure tamme juures, mis polnud veel lehti maha puistanud, jäi ta seisma ja kutsus teisi salapäraselt käega lähemale.

Denissov ja Petja ratsutasid ta juurde. Sealt, kuhu mees oli seisma jäänud, oli näha prantslasi. Kohe metsa tagant laskus allapoole suviviljapõld. Paremat kätt, teisel pool järsuveerulist uhteorgu, paistsid lagunenud katustega väike külake ja härrastemaja. Selles külakeses ja härrastemajas, kogu künkal, aias, kaevude ja tiigi juures ning teel, mis mäkke tõustes silla juurest külasse viis, paistis hõljuvas udus mitte rohkem kui kahesaja sülla kaugusel inimesi. Selgesti oli kuulda nende võõrkeelset karjumist koormaid mäkke sikutavate hobuste peale ja hüüdeid üksteisele.

«Tooge vang siia,» ütles Denissov tasa, silmi prantslastelt kõrvale pööramata.

Kasakas tuli hobuse seljast maha, tõstis poisi alla ja läks ühes temaga Denissovi juurde. Denissov küsis prantslaste poole näidates, mis väeosad need on. Oma külmetavaid käsi taskutesse toppides ja kulme kõrgele tõstes vahtis poisike kohkunult Denissovile otsa, ja hoolimata ilmsest soovist öelda kõik, mis ta teadis, läks ta vastamisel segi ja ainult kinnitas seda, mis Denissov küsis. Denissov keeras kulmu kortsutades talle selja ja hakkas jessaulile selgitama oma kavatsusi.

Kiirete liigutustega pead pöörates vaatas Petja kord trummilööja, kord Denissovi, kord jessauli, kord külas ja teel olevate prantslaste poole, püüdes mitte midagi tähtsat märkamata jätta.

«Ükskõik, kas Dolohhov tuleb või ei tule, — tarvis ära võtta! ... Eks?» sõnas Denissov lõbusalt silmi välgutades.

«Koht on sobiv,» ütles jessaul.

«Jalaväe saadame alt, soo kaudu,» jätkas Denissov, «nad hiilivad aia juurde. Teie lähete kasakatega sealt ringi,» Denissov näitas küla taga oleva metsa poole, «mina oma husaaridega siit. Ja paugu peale ...»

«Lohu kaudu ei pääse läbi, seal on laukad,» ütles jessaul. «Hobused vajuvad sisse, tarvis rohkem pahemat kätt ringi sõita.»

Sel ajal, kui nad tasasel häälel niiviisi rääkisid, lajatas all, tiigi nõos pauk, siis teine, kerkis valge suitsupilveke ja kuuldus nõlvakul olevate sadade prantslaste valju, otsekui rõõmsat kisa. Esimesel hetkel põrkasid nii Denissov kui jessaul tagasi. Nad olid nii ligidal, et neile näis, et nemad põhjustasid neid pauke ja kisa. Kuid paugud ja kisa ei olnud ühenduses nendega. All soos jooksis mingis punases riietuses mees. Oli ilmne, et prantslased tulistasid teda ja karjusid tema peale.

«See on ju meie Tihhon,» ütles jessaul.

«Tema! Temap ta on!»

«Vaat kus võrukael!» lausus Denissov.

«Pääseb minema,» ütles jessaul silmi vidutades.

Mees, keda nad Tihhoniks nimetasid, jõudis oja äärde ja sumatas sellesse nii, et vesi üles pritsis, kadus hetkeks silmist, ronis siis üleni veest mustana neljakäpakil välja ja jooksis edasi. Tema järel jooksvad prantslased jäid seisma.

«On aga osav,» ütles jessaul.

«Küll on lojus!» sõnas Denissov jälle pahaselt. «Mis ta seniajani tegi?»

«Kes see on?» küsis Petja.

«Meie plastun. Ma saatsin ta keelt tooma.»

«Ah nii,» ütles Petja pead noogutades ruttu, nagu mõistaks ta kõike, ehkki ta ei saanud ühestki sõnast aru.

Tihhon Štšerbatõi oli üks tarvilikumaid mehi salgas. Ta oli talupoeg Pokrovskojest Gžatj'i lähedalt. Kui Denissov oma partisanitegevuse algul Pokrovskojesse tuli ja nagu alati külavanema kohale kutsus ning temalt küsis, mis nad teavad prantslastest, siis vastas külavanem, nagu vastasid kõik teisedki külavanemad, otsekui end kaitstes, et ei nemad tea millestki ega ole midagi kuulnud. Aga kui Denissov selgitas, et tema sihiks on prantslasi lüüa, ja kui ta küsis, kas vahel on prantslasi külasse sattunud, siis ütles külavanem, et m a r u d ö ö r e on käinud küll, aga et neil külas teeb ainult Tiška Štšerbatõi tegemist niisuguste asjadega. Denissov käskis Tihhoni enda juurde kutsuda, kiitis teda ta tegevuse eest

ja lausus külavanema juuresolekul mõne sõna sellest ustavusest keisrile ja isamaale ning prantslaste vihkamisest, mis on isamaapoegade kohuseks.

«Ega me prantslastele halba ei tee,» ütles Tihhon, Denissovi nende sõnade juures ilmselt araks muutudes. «Meie poistega ainult niisama, tähendab, naljapärast lõbustasime endid. Marudööre lõime küll tükki paarkümmend maha, aga muidu me pole halba teinud...»

Järgmisel päeval, kui Denissov oli selle maamehe täiesti unustanud ja Pokrovskojest lahkus, teatati talle, et Tihhon on salgaga ühinenud ja palub, et teda salga juurde jäetaks. Denissov käskis teda jätta.

Tihhon, kes algul oli musta töö peal — tegi tuld, tõi vett, nülgis hobuseid, jne., ilmutas varsti suurt indu ja osavust partisanisõjaks. Ta käis öösiti saaki varitsemas ja tõi alati kaasa prantslaste riideid ning relvi, aga kui kästi, siis tõi ka vange. Denissov vabastas Tihhoni töödest, hakkas teda endaga luurele kaasa võtma ja arvas ta kasakate hulka.

Tihhonile ei meeldinud ratsa sõita ja ta käis alati jala ega jäänud iialgi ratsaväest maha. Ta relvadeks olid musketon, mida ta kandis rohkem naljaks, piik ja kirves, mida ta käsitses nagu hunt oma hambaid, kes nende abil ühesuguse osavusega oma karvadest kirpe otsib ja jämedaid konte katki hammustab. Ühesuguse kindlusega lõhestas Tihhon kirve abil palke ja hööveldas kirvesilmast kinni hoides peenikesi pulki ning voolis lusikaid. Denissovi salgas oli Tihhonil oma eriline, ainulaadne koht. Kui oli tarvis teha midagi eriti rasket ja vastikut — koorem õlaga porist välja upitada, hobune sabapidi mülkast välja kiskuda või ära nülgida, lausa prantslaste keskele pugeda, päevas viiskümmend versta maha käia —, siis näitasid kõik muheldes Tihhoni poole.

«Mis temal põrgulisel sellest on, mees kui härg,» räägiti tema kohta.

Kord tulistas prantslane, keda Tihhon tahtis kinni võtta, teda püstolist, ja kuul sattus seljalihasse. See haav, mida Tihhon ravis ainult viinaga — seespidiselt ja välispidiselt —, andis kogu salgale põhjust kõige lõbusamaks naljaheitmiseks, millega Tihhon meelsasti päri oli.

«Noh, vennas, ega sa enam ei lähe? Kõverasse hakkas vedama?» naersid kasakad. Ja Tihhon kiskus end meelega kössi ning tegi grimasse, teeseldes, nagu oleks ta vihane, ja sõimas prantslasi kõige naljakamate sõnadega. Sel sündmusel oli Tihhonile ainult niipalju mõju, et ta pärast oma haavatasaamist harva vange kaasa tõi.

Tihhon oli kõige kasulikum ja julgem mees salgas. Keegi ei avastanud rohkem kallaletungivõimalusi kui tema, keegi ei võtnud kinni ega löönud maha rohkem prantslasi kui tema; ja seejuures oli ta kõigile kasakatele ning husaaridele tolaks ja leppis ka ise meelsasti selle osaga. Nüüd oli Denissov Tihhoni juba öösel Šamševosse saatnud keele järele. Aga kas siis sellepärast, et ta ei rahuldunud ühe prantslasega, või sellepärast, et ta öö maha magas, kuid Tihhon puges päeval põõsastesse, otse prantslaste keskele, ja nagu Denissov mäelt nägi, avastati nende poolt.

VI

Kõnelnud natuke aega jessauliga homsest kallaletungist, mille ta nüüd, prantslasi lähedalt nähes, näis olevat lõplikult otsustanud, pööras Denissov hobuse ümber ja ratsutas tagasi.

«Noh, vennas, nüüd lähme kuivatame end,» ütles ta Petjale.

Metsavahimajakesele lähenedes peatus Denissov ja jäi teraselt metsa vahtima. Metsas puude vahel kõndis kergelt ja suurel sammul pikkade jalgadega ja pikkade vehkivate kätega mees lühikeses kuues, viiskude ja kaasani kübaraga, püss õlal ja kirves vöö vahel. Denissovit nähes viskas see mees kähku midagi põõsasse, võttis lontivajunud äärtega märja kübara peast ja tuli ülema juurde. See oli Tihhon. Ta rõugearmiline ja kortse täis, väikeste kitsaste silmadega nägu säras endaga rahulolevast lõbususest. Ta tõstis pea kõrgele ja vaatas justkui naeru tagasi hoides Denissovile üksisilmi otsa.

«Noh, kus sa olid?» küsis Denissov.

«Kus ma olin? Prantslasi käisin toomas,» vastas Tihhon oma kähedal, kuid laulva bassiga julgelt ning kähku.

«Miks sa siis päeval sinna ronisid? Tõbras! Noh, ei saanud kedagi?»

«Sain küll,» ütles Tihhon.

«Kus ta siis on?»

«Ma sain ta kõigepealt juba ao ajal,» jätkas Tihhon oma viiskudes väljapoole hoiduvaid lampjalgu laiemalt harki ajades, «ja viisin metsa. Vaatan, ei kõlba. Mõtlesin, et lähen õite võtan mõne teise, parema.»

«Küll on võrukael, nii ta tegigi,» ütles Denissov jessaulile. «Miks sa siis seda kaasa ei toonud?»

«Mis tast tuua,» ütles Tihhon vihaselt ja kiirustavalt vahele, «ei kõlvanud. Nagu ma ei teaks, missuguseid teil vaja on!»

«On aga lojus! . . . Noh, ja siis? . . .»

«Läksin teist tooma,» jätkas Tihhon, «roomasin vat sedasi metsa ja heitsin maha.» Tihhon heitis äkki nõtkelt kõhuli, näidates tegelikult, kuidas ta seda tegi. «Juhtuski üks mulle ette,» jätkas ta. «Ma kahmasin ta sedasi kinni.» Tihhon kargas kiiresti ning kergelt jalule. «Läki polkovniku juurde. Kus pistis lõugama. Aga nad olid neljakesi. Kargasid mulle mõõgakestega kallale. Mina neile sedasi kirvega vastu: et mis te nüüd, Kristus teiega,» hüüatas Tihhon, käsi laiali heites, ähvardavalt kulmu kortsutades ja rinda ette ajades.

«Sestap me pealt nägime, kuidas sa üle loikude jalga lasksid,» ütles jessaul oma säravaid silmi pilukile tõmmates.

Petjal oli kange tahtmine naerda, aga ta nägi, et kõik hoidusid naermast. Ta libistas pilgu kiiresti Tihhoni näolt jessauli ja Denissovi näole ega saanud aru, mis see kõik tähendab.

«Sa ära mängi lolli,» ütles Denissov vihaselt köhatades. «Miks sa esimest ei toonud?»

Tihhon sügas ühe käega selga, teisega pead, ja äkki venis üle kogu ta näo särav rumal naeratus, mis paljastas ta hamba puudumise (mille tõttu ta oli saanudki oma hüüdnime Štšerbatõi*). Denissov naeratas, ja

* Štšerbatõiks nimetatakse Smolenski ümbruses isikut, kel puudub eest mõni hammas. *Tõlk.*

Petja puhkes rõõmsalt laginal naerma; temaga ühines ka Tihhon ise.

«See tühi ei kõlvanud hoopiski,» ütles Tihhon. «Riided seljas viletsad, kuhu sa niisugust viid. Jõhkard teine pealegi, teie kõrgeausus. «Kus sa sellega,» ütles ta mulle, «ma olen ise kindrali poeg, ei lähe.»»

«Küll on tõbras!» ütles Denissov. «Mul on tarvis üle kuulata . . .»

«Ma ju kuulasin,» ütles Tihhon. «Ta ütleb: «Ei t i i a. Meie omasid on küll palju, aga kõik on kehvad, — ainult nimepidi mehed. Kui korra kõvasti hingate, saate kõik kätte,» ütles ta,» lõpetas Tihhon, Denissovile lõbusalt ja julgelt silma vaadates.

«Lasen sulle sada tulist anda, ei sa siis enam tola mängi,» ütles Denissov karmilt.

«Mida's siin vihane olla,» sõnas Tihhon. «Nagu ma poleks teie prantslasi näinud! Las läheb pimedaks, siis toon ükskõik misukesi, kas või kolm tükki.»

«Noh, lähme,» ütles Denissov. Kuni metsavahimajakeseni ratsutas ta vihaselt kulmu kortsutades ning sõnatult.

Tihhon käis teiste taga, ja Petja kuulis, kuidas kasakad temaga ja tema kulul naersid mingite saabaste üle, mis ta oli põõsasse visanud.

Kui Petjat Tihhoni sõnade ja muige juures vallanud naeruhoog möödus ja ta äkki mõistis, et see Tihhon oli inimese tapnud, hakkas tal ebamugav. Ta heitis pilgu vangistatud trummilööja poole, ja miski torkas teda südamesse. Kuid see ebamugavus kestis ainult ühe hetke. Ta tundis vajadust pead kõrgemale tõsta, julgust võtta ja küsitleda jessauli tähtsa ilmega homse ettevõtte kohta, et olla selle seltskonna vääriline, kus ta viibis.

Ettesaadetud ohvitser tuli Denissovile teel vastu teatega, et Dolohhov ise tuleb kohe ja et tema poolt on kõik korras.

Denissovi tuju paranes äkki ja ta kutsus Petja enda juurde.

«Noh, räägi mulle enesest,» ütles ta.

VII

Olles Moskvast välja sõitnud ja omastest lahkunud, läks Petja oma polku ja sai varsti pärast seda suure väesalga ülemaks oleva kindrali käsundusohvitseriks. Ohvitseriks ülendamisest peale ja eriti pärast tegevväkke astumist, kus ta Vjazma lahingust osa võttis, oli Petja pidevalt õnnelik-ärevas rõõmumeeleolus selle üle, et ta on täiskasvanu, ja vaimustatud õhinas, et mitte mööda lasta mõnd tõelise sangarlikkuse juhust. Ta oli väga õnnelik selle üle, mis ta sõjaväes nägi ja läbi elas, kuid ühtlasi tundus talle ikka, et seal, kus teda ei ole, just toimuvadki kõige tähtsamad ja kangelaslikumad sündmused. Ja ta püüdis kiiresti jõuda sinna, kus teda praegu ei olnud.

Kui tema kindral 21. oktoobril väljendas soovi kedagi Denissovi juurde saata, siis palus Petja nii härdasti ennast saata, et kindral ei suutnud keelduda. Aga Petjat teele saates oli kindralil meeles ta mõistmatu tegu Vjazma lahingus, kus Petja, selle asemel et teed mööda ratsutada sinna, kuhu teda oli saadetud, kihutas ahelikku prantslaste tule alla ja tulistas seal kaks korda oma püstolist, — teda teele saates keelas kindral Petjal selge sõnaga osavõtu igasugusest Denissovi tegevusest. Sellepärast Petja punastaski ja kohmetus, kui Denissov küsis, kas ta võib jääda. Kuni metsaservale jõudmiseni arvas Petja, et ta rangelt oma kohust täites peab otsekohe tagasi minema. Aga kui ta nägi prantslasi, nägi Tihhonit ja kuulis, et öösel tingimata rünnatakse, otsustas ta noortele omaselt kiiresti ühelt seisukohalt teisele üle minnes, et tema kindral, keda ta seni väga austas, on tühine mees, sakslane, et Denissov on kangelane ja jessaul on kangelane ja Tihhon on kangelane, ja et häbistav oleks nende juurest raskel silmapilgul ära sõita.

Videvik oli juba käes, kui Denissov, Petja ja jessaul metsavahimajakese juurde jõudsid. Poolpimedas oli näha saduldatud hobuseid, kasakaid, husaare, kes metsalagendikul onnikesi ehitasid ja jäärakus (et prantslased suitsu ei näeks) punetavat tuld tegid. Väikese tare eeskojas naius üleskääritud käistega kasakas lambaliha. Majas meisterdasid kolm Denissovi salga ohvitseri uksest

lauda. Petja võttis märjad riided seljast, laskis need kuivama panna ja asus kohe ohvitseridele söögilaua meisterdamisel appi.

Kümne minuti pärast oli laud valmis ja salvrätikuga kaetud. Laual oli viina, välipudeliga rummi, saia ja praetud lambaliha soolaga.

Ühes ohvitseridega laua ääres istudes ja rasvast tilkuvate kätega rammusat, isuäratavat lambaliha tükeldades oli Petja lapselikus vaimustatud meeleolus, mis pani teda kõiki inimesi õrnalt armastama ja seetõttu uskuma, et teised inimesed teda samuti armastavad.

«Kuidas te siis arvate, Vassili Fjodorovitš,» kõnetas ta Denissovit, «ega sellest pole midagi, et ma üheks päevaks teie juurde jään?» Ja vastust ära ootamata vastas endale ise: «Mind ju kästi järele kuulata, — noh, ma kuulangi järele ... Ainult laske mind kõige ... tähtsamasse ... Autasusid pole mulle vaja ... Ma tahaksin ainult ...» Petja pigistas hambad kokku ja heitis ülestõstetud peaga nõksutades ja käega vehkides pilgu enda ümber.

«Kõige tähtsamasse ...» kordas Denissov naeratades.

«Ainult, palun, andke mulle omaette komando, et mina käsutaksin,» jätkas Petja. «Mis see teil oleks? Ah, soovite nuga?» pöördus ta ohvitseri poole, kes tahtis endale liha lõigata. Ja ta ulatas oma taskunoa.

Ohvitser kiitis nuga.

«Palun võtke endale. Mul on niisuguseid palju ...» ütles Petja punastades. «Issake! Mul läks hoopis meelest ära,» hüüatas ta äkki. «Mul on suurepäraseid rosinaid, teate, neid ilma seemneteta. Meil on uus markitant, ja tal on head kaupa. Ma ostsin kümme naela. Ma olen harjunud magusat sööma. Soovite? ...» Ja Petja jooksis eeskotta oma kasaka juurde ning tõi kaks sadulapauna, milles oli umbes viis naela rosinaid. «Sööge, härrad, sööge.»

«Või vajate ehk kohvimasinat?» pöördus ta jessauli poole. «Ma ostsin meie markitandilt suurepärase kohvimasina! Tal on toredaid asju. Ja ta on väga aus. See on peaasi. Saadan teile tingimata. Aga võib-olla on teil lukukivid otsa saanud, ära kulunud, — seda juhtub. Ma võtsin kaasa, mul on siin ...» ta näitas sadulapaunale,

«sada lukukivi. Ma sain väga odavalt. Võtke, palun, nii palju kui vaja, kas või kõik . . .» Ja äkki kohkudes, kas ta pole ehk luiskamisega liiale läinud, peatus Petja ning punastas.

Ta hakkas meelde tuletama, kas ta pole ehk veel mõnd rumalust teinud. Ja selle päeva mälestusi sirvides jäi ta peatuma mälestusel prantsuse trummilööjast. «Meil on väga hea olla, aga kuidas tema end tunneb? Kuhu ta pandi? Kas talle süüa anti? Ega talle liiga ei tehtud?» mõtles ta. Kuid märgates, et ta oli tulekividega liiale läinud, muutus ta nüüd kartlikuks.

«Võiks ehk küsida?» mõtles ta. «Aga vahest öeldakse: ise poisike, sellepärast hakkas poisikesest hale. Homme ma näitan neile, missugune poisike ma olen! Kas oleks häbiasi küsida?» mõtles Petja. «Noh, aga ükskõik!» Ja punastades ning ehmunult ohvitseridele näkku vaadates, kas sealt ehk pilget ei paista, küsis ta otsekohe:

«Kas võib siia kutsuda selle vangivõetud poisi? Talle midagi süüa anda . . . vahest . . .»

«Jah, armetu poisike,» ütles Denissov, kes ilmselt ei näinud selles meeldetuletuses midagi häbiväärset. «Kutsuda ta siia. Vincent Bosse on ta nimi. Kutsuda siia.»

«Ma kutsun,» ütles Petja.

«Kutsu, kutsu. Armetu poisike,» kordas Denissov.

Petja seisis ukse juures, kui Denissov seda ütles. Ta puges ohvitseride vahelt läbi ja astus üsna Denissovi juurde.

«Lubage end suudelda, kullake,» ütles ta. «Ah, kui tore, kui kena!» Ja Denissovit suudelnud, jooksis ta õue.

«Bosse! Vincent!» hüüdis Petja ukse juurde seisma jäädes.

«Keda teil, noorhärra, tarvis on?» küsis kellegi hääl pimedusest. Petja vastas, et seda prantsuse poisikest, kes täna vangi võeti.

«Aa! Vessennit?» ütles kasakas.

Nimest Vincent olid kasakad juba teinud «Vessenni», talumehed ja soldatid aga «Vissenja». Mõlemal kujul sobis see vihje kevadele kujutlusega noorukesest poisist.*

* Vessenni (vene весенний) — kevadine. *Tõlk.*

«Ta soojendas end seal tule juures. Hei, Vissenja! Vissenja! Vessenni!» kuuldus pimedusest läbisegi hüüdvaid hääli ja naeru.

«Terane poiss,» ütles Petja kõrval seisev husaar. «Me andsime talle ennest süüa. Koledal kombel näljane oli!»

Pimedusest kuuldus samme, ja trummilööja lähenes paljaste jalgadega poris platsutades uksele.

«Ah, c'est vous!» ütles Petja. *«Voulez vous manger? N'ayez pas peur, on ne vous fera pas de mal,»* lisas ta, arglikult ning sõbralikult poisi kätt puudutades. *«Entrez, entrez.»*[1]

«Merci, monsieur,»[2] vastas trummilööja väriseval, peaaegu lapselikul häälel ja hakkas vastu läve oma poriseid jalgu pühkima. Petjal oli tahtmine trummilöojale palju öelda, kuid ta ei julgenud. Ühelt jalalt teisele tammudes seisis ta kojas tema kõrval. Võttis siis pimedas ta käe ja pigistas seda.

«Entrez, entrez,» kordas ta ainult õrna sosinaga.

«Ah, mis ma võiksin tema heaks teha!» mõtles Petja, avas ukse ja laskis poisi endast mööda.

Kui trummilööja taresse astus, istus Petja temast kaugemale, pidades endale alandavaks talle tähelepanu pöörata. Ta ainult kobas taskus raha ja oli kahevahel, kas pole ehk häbiväärne seda trummilöojale anda.

VIII

Trummilööjalt, keda Denissovi käsul kostitati viina ja lambalihaga ja kellele Denissov käskis vene kaftani selga anda, et teda vangidega mitte ära saata, vaid oma salga juurde jätta, tõmbas Petja tähelepanu kõrvale Dolohhovi saabumine. Petja oli väeosas palju kuulnud räägitavat Dolohhovi ebatavalisest vaprusest ja julmusest prantslaste suhtes, ja seepärast, kui Dolohhov sisse astus, ei pööranud Petja enam temalt silmi ja püüdis kõrgeletõstetud peaga nõksutades ikka uljamana näida,

[1] Ah, see olete teie! Kas tahate süüa? Ärge kartke, teile ei tehta midagi paha. Astuge sisse, astuge sisse.

[2] Tänan, härra,

et väärida isegi niisuguse mehe seltskonda nagu Dolohhov.

Dolohhovi välimus pani Petjat väga imestama oma lihtsusega.

Denissovil oli seljas tšekmen, ta kandis habet ja rinnal Nikolai Imetegija pilti ja näitas kõnelemisviisi ning kogu käitumisega välja oma seisundi erilisust. Dolohhovil aga, kes varem Moskvas kandis pärsia riietust, oli nüüd, vastupidi, kõige pedantsema kaardiväeohvitseri välimus. Ta nägu oli puhtalt raseeritud, seljas oli tal vateeritud kaardiväekuub Georgi ristiga nööpaugus, peas otse pähe pandud lihtne ohvitserimüts. Ta võttis nurgas märja burka õlgadelt, astus Denissovi juurde ja hakkas kedagi teretamata kohe eelseisva asja kohta küsitlema. Denissov rääkis talle kavatsustest, mis suurtel partisanisalkadel olid nende voori suhtes, Petja kohalesaatmisest ja sellest, kuidas ta vastas mõlemale kindralile. Seejärel rääkis Denissov kõigest, mis ta teadis prantsuse väeosa kohta.

«Nii. Kuid on tarvis teada, missugused väed ja kui palju neid on,» ütles Dolohhov. «Tuleb seal ära käia. Kui kindlalt ei tea, palju neid on, siis ei saa asja ette võtta. Ma armastan asju korralikult ajada. Kas keegi härradest tahaks minuga koos nende laagris ära käia? Mul on mundergi kaasas.»

«Mina, mina ... mina tulen teiega!» hüüdis Petja.

«Pole sul sugugi tarvis minna!» ütles Denissov Dolohhovile. «Teda aga ei lase ma milgi tingimusel.»

«Tore lugu!» hüüdis Petja. «Miks ma ei peaks minema?»

«Sellepärast, et selleks pole vajadust.»

«Vabandage väga, aga ... aga ... mina lähen, ja muud midagi. Kas võtate mind kaasa?» pöördus Petja Dolohhovi poole.

«Miks mitte? ...» vastas Dolohhov hajameelselt, üksisilmi prantsuse trummilööjale näkku vaadates.

«Kas see sell on sul ammu?» küsis ta Denissovilt.

«Täna võtsime kinni, aga ta ei tea midagi. Jätsin ta enda juurde.»

«Aga kuhu sa teised harilikult paned?» küsis Dolohhov.

«Kuidas kuhu? Saadan allkirja vastu ära!» hüüdis Denissov äkki punastades. «Ütlen julgesti, et minu südametunnistuse peal pole ainustki inimelu. Kas sul on raskem kolmkümmend või ka kolmsada meest valve all linna saata kui, otsekoheselt öeldes, oma sõduriau määrida?»

«Sel noorel kuueteistkümneaastasel krahvivõsul siin sobib niisuguseid armastusväärsusi rääkida,» ütles Dolohhov külmalt muiates, «aga sinul oleks juba aeg seda jätta.»

«Ei noh, ma ei räägi midagi; ma ütlen ainult, et tulen tingimata teiega kaasa,» ütles Petja arglikult.

«Aga meil sinuga, vennas, on aeg need armastusväärsused jätta,» jätkas Dolohhov, nagu oleks talle erilist lõbu pakkunud rääkimine sel Denissovit ärritaval teemal. «Milleks sa selle enda juurde võtsid?» ütles ta pead vangutades. «Sellepärast, et sul oli temast kahju? Teame ju neid allkirja vastu saatmisi. Sa saadad neid sada meest, aga pärale jõuab kolmkümmend. Surevad nälga või lüüakse maha. Kas pole siis niisama hea neid üldse mitte vangi võtta?»

Jessaul kissitas oma heledaid silmi ja noogutas heakskiitvalt pead.

«Ükskõik, siin pole midagi arutada. Mina oma hingele seda võtta ei taha. Sa ütled, et surevad maha. Hea küll. Ainult mitte minu käe läbi.»

Dolohhov hakkas naerma.

«Kes neid on keelanud mind kakskümmend korda kinni püüdmast? Ja kui püüavad kinni — siis kõlgume ühteviisi oksas, nii mina kui sina oma rüütellikkusega.» Ta vaikis hetke. «Aga töö tahab teha. Saatke minu kasakas kompsuga siia! Mul on kaks prantsuse mundrit. Noh, kas sõidame?» küsis ta Petjalt.

«Mina? Ja-jah, tingimata,» hüüatas Petja peaaegu pisarateni punastades ja Denissovile otsa vaadates.

Sellal kui Dolohhov hakkas Denissoviga vaidlema selle üle, mis tuleb teha vangidega, tundis Petja jälle ebamugavust ja kärsitust; kuid jälle ei jõudnud ta päris hästi aru saada sellest, mis nad rääkisid. «Kui suured ja tuntud mehed niiviisi mõtlevad, siis järelikult peab nii olema, järelikult on see hea,» mõtles ta. «Aga mis

peaasi, — Denissov ei tohi arvata, et ma tema sõna kuulan, et ta võib mind käsutada. Tingimata lähen Dolohhoviga prantslaste laagrisse. Kui tema võib, siis võin ka mina!»

Kõigi Denissovi veenmiskatsete peale, et ta ei sõidaks, vastas Petja, et ka tema on harjunud kõike korralikult tegema, aga mitte uisapäisa, ja et isiklikule hädaohule ei mõtle ta iialgi.

«Sest — eks ole — kui pole täpselt teada, palju neid seal on, sellest oleneb võib-olla sadade inimeste elu, aga meid on kõigest kaks. Pealegi tahan ma väga minna ja lähen tingimata, tingimata; teie ei saa mind tagasi hoida,» rääkis ta. «Ainult halvemaks teete asja . . .»

IX

Kui nad olid prantsuse sinelid selga ja prantsuse kiivrid pähe pannud, ratsutasid Petja ja Dolohhov sellele metsasihile, kust Denissov oli laagrit vaadelnud, ja väljudes täielikus pimeduses metsast, laskusid nõkku. Alla jõudes käskis Dolohhov teda saatvail kasakail siia ootama jääda ja ratsutas kiires traavis mööda teed silla poole. Ärevusest vaevalt hingates ratsutas Petja tema kõrval.

«Kui sisse kukume, siis mina end elusalt kätte ei anna, — mul on püstol,» sosistas Petja.

«Ära räägi vene keelt,» lausus Dolohhov kiirel sosinal, ja samal hetkel kuuldus pimedusest hüüe: *«Qui vive?»*[1] ja püssi kõlksatus.

Veri tõusis Petjale pähe, ja ta haaras püstoli järele.

«Lanciers du 6-me,»[2] sõnas Dolohhov, ilma et oleks hobuse käiku aeglustanud või kiirendanud.

Tunnimehe must kogu seisis sillal.

«Mot d'ordre?»[3]

Dolohhov hoidis hobust tagasi ja lähenes sammu sõites.

---

[1] Kes tuleb?
[2] 6. rügemendi ulaanid.
[3] Märgusõna?

«Dites donc, le colonel Gérard est ici?»[1] küsis ta.

«Mot d'ordre!» ütles tunnimees küsimusele vastamata ja sulges tee.

«Quand un officier fait saronde, les sentinelles ne demandent pas le mot d'ordre . . .» käratas Dolohhov äkki ägestudes ja hobust tunnimehele peale ajades. *«Je vous demande si le colonel est ici?»*[2]

Ja kõrvale astunud tunnimehe vastust ootamata sõitis Dolohhov sammu üles mäkke.

Üle tee mineva mehe musta kogu märgates peatas Dolohhov selle mehe ja küsis, kus on komandör ja ohvitserid. Mees — sõdur, kel oli kott õlal, — peatus, astus üsna Dolohhovi hobuse ligi, puudutas seda käega ja selgitas lihtsalt ning sõbralikult, et komandör ja ohvitserid on kõrgemal mäe otsas, paremat kätt, farmi (nii nimetas ta härrastemaja) õues.

Dolohhov ratsutas edasi mööda teed, mille mõlemalt poolt äärest lõkketulede juurest kuuldus prantsuskeelset kõnekõminat, ja pööras härrastemaja õue. Väravast sisse jõudes tuli ta hobuse seljast maha ja astus suure lõõmava lõkketule juurde, mille ümber valjusti vesteldes istus mitu meest. Tule äärde asetatud katlakeses kees midagi ja torumütsiga ning sinises sinelis sõdur, kes tulest heledasti valgustatuna maas põlvitas, liigutas seda püssivardaga.

«Oh, c'est un dur à cuire,»[3] rääkis üks teisel pool tuld varjus istuvaist ohvitseridest.

«Il les fera marcher les lapins . . .»[4] ütles naerdes teine. Mõlemad jäid vait ja vaatasid oma hobustega lõkketulele lähenevate Dolohhovi ja Petja sammude peale teraselt pimedusse.

«Bonjour, messieurs!»[5] sõnas Dolohhov valjusti ning selgesti.

Ohvitserid tule varjus liigutasid end ja üks pikk,

---

[1] Ütelge, kas kolonel Gérard on siin?
[2] Kui ohvitser sooritab ringkäiku, siis ei küsi tunnimehed märgusõna . . . Ma küsin teilt, kas kolonel on siin?
[3] Oo, see on kibe vend,
[4] Ta teeb neile jalad alla . . .
[5] Tere, härrad!

peenikese kaelaga ohvitser tuli ümber tule ja astus Dolohhovi juurde.

«C'est vous, Clément?» ütles ta. *«D'où, diable . . .»*[1] Kuid eksitust märgates ei lõpetanud ta lauset ja teretas kergelt kulmu kortsutades Dolohhovi kui võõrast, küsides, millega ta saab kasulik olla.

Dolohhov vastas, et ruttab ühes kaaslasega oma rügemendile järele, ja küsis üldiselt kõigi poole pöördudes, kas ohvitserid ei tea midagi kuuendast rügemendist. Keegi ei teadnud midagi, ja Petjale tundus, et ohvitserid hakkasid teda ja Dolohhovi vaenulikult ning kahtlustavalt silmitsema. Mõne hetke vaikisid kõik.

«Si vous comptez sur la soupe du soir, vous venez trop tard,»[2] ütles hääl lõkketule tagant naeru tagasi hoides.

Dolohhov vastas, et nad on söönud ja peavad kohe öösel edasi sõitma.

Ta andis hobused katlakeses toitu segava sõduri hoolde ja kükitas tule äärde pika kaelaga ohvitseri kõrvale. See ohvitser silmitses Dolohhovi ainiti ja küsis veel kord, missugusest rügemendist ta on. Dolohhov ei vastanud, nagu poleks ta küsimust kuulnud, ja taskust võetud prantsuse piipu süüdates küsitles ohvitsere selle kohta, kuivõrd tee eespool on ohutu kasakate poolest.

«Les brigands sont partout,»[3] vastas ohvitser lõkketule tagant.

Dolohhov ütles, et kasakad on kardetavad ainult sääraseile mahajäänuile nagu tema oma kaaslasega, kuid et suurtele väeosadele kasakad arvatavasti ei julge kallale tungida, lisas ta küsivalt. Keegi ei vastanud midagi.

«Noh, nüüd sõidab ta ära,» mõtles Petja tule ees seistes ja tema juttu kuulates alatasa.

Aga Dolohhov alustas katkenud vestlust uuesti ja hakkas lausa pärima, kui palju neil on igas pataljonis

[1] Kas see, olete teie, Clément? Kust, kurat . . .
[2] Kui te õhtusöögiga arvestate, siis olete hilinenud,
[3] Neid röövleid on igal pool,

mehi, mitu pataljoni, kui palju vange. Väeosa juures olevaist vene vangidest rääkides ütles Dolohhov:

«La vilaine affaire de trainer ces cadavres après soi. Vaudrait mieux fusiller cette canaille,»[1] ja puhkes valjusti ning nii kummaliselt naerma, et Petjale näis, et prantslased otsekohe pettusest aru saavad, ja ta astus tahtmatult tule juurest sammu tagasi. Keegi ei vastanud Dolohhovi sõnade ja naeru peale, ja prantsuse ohvitser, keda polnud näha (ta lamas sinelisse mähituna maas), ajas end istukile ja sosistas midagi oma kaaslasele. Dolohhov tõusis ja hõikas sõdurit, kelle hoolde olid jäänud hobused.

«Kas tuuakse hobused või ei?» mõtles Petja, tahtmatult Dolohhovile lähenedes.

Hobused toodi kohale.

«Bonjour, messieurs,»[2] ütles Dolohhov.

Petja tahtis öelda *bonsoir*[3], kuid ei saanud sõna suust. Ohvitserid rääkisid sosinal midagi omavahel. Dolohhov jändas kaua hobusele istumisega, kes ei püsinud paigal, ja ratsutas siis sammu väravast välja. Petja ratsutas tema kõrval, soovides, kuid mitte julgedes tagasi vaadata, et näha, kas prantslased jooksevad neile järele või mitte.

Teele välja jõudes ei ratsutanud Dolohhov tagasi põllule, vaid piki küla edasi. Ühes kohas peatus ta ja jäi kuulatama.

«Kas kuuled?» küsis ta.

Petja tundis ära venelaste hääled ja nägi lõkketulede juures vene vangide tumedaid kogusid. Alla silla juurde laskumise järel möödusid Petja ning Dolohhov tunnimehest, kes käis sõnagi lausumata süngelt sillal edasi-tagasi, ja suundusid nõkku, kus ootasid kasakad.

«Noh, hüvasti nüüd. Ütle Denissovile, et koidu ajal, esimese paugu peale,» ütles Dolohhov ja tahtis oma teed minna, kuid Petja haaras temast kinni.

[1] Vastik asi neid laipu endaga kaasa vedada. Parem oleks need lurjused maha lasta,
[2] Head aega, härrad,
[3] head õhtut,

«Ah,» hüüatas ta, «te olete niisugune kangelane! Kui tore, kui suurepärane! Kuidas ma teid armastan.»

«Hea küll, hea küll,» ütles Dolohhov, kuid Petja ei lasknud teda lahti, ja Dolohhov nägi pimedas, et Petja end tema poole kallutas. Ta tahtis Dolohhovi suudelda. Dolohhov suudles teda, hakkas naerma, pööras hobuse ümber ja kadus pimedusse.

X

Metsavahimajakese juurde tagasi jõudes leidis Petja Denissovi olevat eeskojas. Denissov ootas Petjat ärevalt, rahutult ja pahasena enese peale, et oli teda minna lasknud.

«Jumal tänatud!» hüüdis ta. «Noh, jumal tänatud!» kordas ta Petja vaimustatud jutustust kuulates. «Et pagan sind võtaks, — sinu pärast ei saanud magada!» sõnas Denissov. «Noh, jumal tänatud, heida nüüd magama. Jõuame veel tukastada enne hommikut.»

«Jah ... Ei,» ütles Petja. «Ma ei taha veel magada. Ja ma tunnen ennast: kui kord magama jään, siis on läbi. Pealegi olen ma harjunud lahingu eel mitte magama.»

Petja istus tükk aega tares, rõõmsalt oma sõidu üksikasju meelde tuletades ja elavalt kujutledes seda, mis toimub homme. Märgates siis, et Denissov on uinunud, tõusis ta ja läks välja.

Väljas oli alles päris pime. Vihma enam ei sadanud, kuid puudelt langes veel piisku. Tare lähedal paistsid kasakate lehtonnide tumedad kogud ja kokkuseotud hobused. Tarekese taga mustendas kaks veovankrit, mille juures seisid hobused, ja jäärakus punetas kustuv tuli. Mitte kõik kasakad ja husaarid ei maganud: siitsealt kuuldus ühes langevate piiskade silksumisega ja hobuste lähedase krõmpsutamisega vaikseid, otsekui sosistavaid hääli.

Petja väljus eeskojast, vaatas pimedas ringi ja läks vankrite juurde. Vankrite all norskas keegi ja nende ümber seisid saduldatud hobused, närides kaeru. Petja tundis pimedas ära oma hobuse, keda ta kutsus Karabahhiks, kuigi see oli väikevene hobune, ja astus ta juurde.

«Noh, Karabahh, homme ootab meid töö,» ütles ta hobuse sõõrmeid nuusutades ja teda suudeldes.

«Teie, härra, ei magagi?» sõnas vankri all istuv kasakas.

«Ei. Aa ... Lihhatšov oli vist su nimi? Ma jõudsin ju alles praegu tagasi. Käisime prantslaste juures.» Ja Petja jutustas kasakale üksikasjaliselt mitte ainult oma retkest, vaid ka sellest, miks ta käis ja miks ta peab paremaks oma elu kaalule panna kui uisapäisa talitada.

«Võiksite ikka väikese uinaku teha,» ütles kasakas.

«Ei, ma olen harjunud,» vastas Petja. «Aga ehk on teil püstolite lukukivid ära kulunud? Mul on kaasas. Ehk on tarvis? Võta.»

Kasakas pistis pea vankri alt välja, et Petjat lähemalt silmitseda.

«Sest mina olen harjunud kõike korralikult tegema,» ütles Petja. «Mõned teevad ükskõik kuidas, ilma ette valmistamata, ja pärast kahetsevad. Mina ei armasta nii teha.»

«Seda küll,» ütles kasakas.

«Ja siis veel, sa, kulla mees, ole hea, ihu mu mööka. See on nüriks läi ... (kuid Petja ei julgenud valetada) seda pole iialgi teritatud. Kas võib seda teha?»

«Miks mitte, võib.»

Lihhatšov tõusis püsti, tuhnis natuke paunades, ja varsti kuulis Petja terase ning luisu sõjakat kõla. Ta ronis vankrile ja istus selle äärele. Kasakas ihus vankri all mööka.

«Kas mehed magavad?» lausus Petja.

«Mõni magab, mõni on niisama.»

«Aga poisike?»

«Vessenni või? Ta viskas sinna eeskotta pikali. Hirm ajab une peale. Küll oli teisel hea meel!»

Pärast seda vaikis Petja kaua, mitmesuguseid hääli kuulatades. Pimedusest kuuldus samme ja ilmus nähtavale tume kogu.

«Mida sa seal ihud?» küsis mees vankri juurde astudes.

«Tarvis härrale mõõka teritada.»

«Tubli tegu,» ütles mees, kes näis Petjale husaarina. «Kruus jäi vist teie juurde?»

«Näe, seal ratta kõrval.»

Husaar võttis kruusi.

«Hakkab vist varsti valgeks minema,» sõnas ta haigutades ja läks edasi.

Petja oleks pidanud teadma, et ta on metsas, Denissovi salgas, versta kaugusel teest, et ta istub prantslastelt äravõetud furgoonil, mille külge on seotud hobused; et tema all istub kasakas Lihhatšov ja ihub tema mõõka, et suur must laik paremal pool on metsavahimajake, ja punane, ere laik all vasakul on kustuv lõke, et kruusi küsimas käinud mees oli husaar, kes tahtis juua; kuid ta ei teadnud midagi sellest ega tahtnudki teada. Ta viibis võluriigis, kus polnud midagi tõelisusega sarnast. Suur must laik oli võib-olla tõesti metsavahimajake, aga võib-olla oli see ka koopasuu, mis viis otse maa sügavusse. Punane laik oli võib-olla tuli, aga võib-olla oli see ka hiiglasliku koletise silm. Võib-olla istub ta praegu tõepoolest furgoonil, aga väga võimalik on, et ta istub mitte furgoonil, vaid kohutava kõrge torni otsas, kust alla kukkudes tuleks maapinnani lennata terve päeva, terve kuu, — tuleks aina lennata, iialgi pärale jõudmata. Võib olla, et vankri all istub lihtsalt kasakas Lihhatšov, kuid väga hästi võib ka olla, et see on kõige parem ja vapram, kõige toredam, kõige suurepärasem inimene maailmas, keda keegi ei tunne. Võib-olla käis siin tõesti husaar vett küsimas ja läks nõkku, aga võib ka olla, et kadudes silmist kadus ta hoopis, ja teda ei olegi enam.

Mida Petja nüüd ka oleks näinud, miski poleks teda imestama pannud. Ta oli võluriigis, kus kõik oli võimalik.

Ta vaatas taeva poole. Ka taevas oli niisama nõiduslik nagu maa. Taevas hakkas selgima ja puulatvade kohal jooksid kiiresti pilved, otsekui avades tähti. Vahel näis, et pilved läksid laiali ja nähtavale tuli mustendav, puhas taevas. Vahel näis, et need mustad laigud olid pilvekesed. Vahel näis, et taevas tõusis kõrgele, kõrgele

pea kohale; vahel laskus taevas hoopis madalale, nii et seda võis käega puudutada.

Petja sulges silmad ja hakkas end kõigutama.

Tilgad langesid. Kuuldus vaikset kõnekõminat. Hobused hirnusid ja läksid kisklema. Keegi norskas.

«Siuh, säuh, siuh, säuh,» sihises ihutav mõõk. Ja äkki kuulis Petja orkestrit harmooniliselt mängivat mingit tundmatut, pidulik-mahedat hümni. Petja oli musikaalne samuti nagu Nataša ja enam kui Nikolai; kuid ta polnud muusikat iialgi õppinud ega muusikale mõelnud, ja seepärast olid viisid, mis talle ootamatult pähe tulid, tema meelest eriti uued ning paeluvad. Muusika kostis ikka kuuldavamalt ja kuuldavamalt. Meloodia paisus, kandus ühelt mänguriistalt teisele. Toimus see, mida nimetatakse fuugaks, kuigi Petjal polnud vähimatki aimu sellest, mis on fuuga. Iga mänguriist, mis mängis kord nagu viiul, kord nagu trompet — ainult paremini ning puhtamini kui viiul ja trompet —, iga mänguriist mängis oma viisi ja sulas juba enne, kui ta selle oli lõpetanud, ühte teisega, mis alustas peaaegu sedasama, ja kolmanda ning neljandaga, ja kõik nad sulasid ühte ja jooksid jälle laiali ning sulasid jälle ühte kord pidulik-kiriklikuks, kord säravaks ning võidukaks viisiks.

«Ah jaa, ma kuulen seda ju unes,» mõtles Petja ettepoole nõksatades. «See on mul kõrvus. Aga võib-olla on see minu orkester. Noh, jälle. Lase käia, minu orkester! Noh! . . .»

Ta sulges silmad. Ja igalt poolt, otsekui kaugusest, hakkas kostma värelevaid helisid, need kõlasid kokku, jooksid laiali, sulasid ühte, ja jälle liitus kõik samaks mahedaks ning pidulikuks hümniks. «Ah, see on imeilus! Nii palju kui tahan ja kuidas tahan,» mõtles Petja. Ta katsus juhtida seda määratu suurt pillide koori.

«Noh, tasemini, tasemini, vaibuge nüüd.» Ja helid kuulasid tema sõna. «Noh, nüüd võimsamalt, lõbusamalt. Veel, veel rõõmsamalt.» Ja tundmatust sügavusest tõusid tugevnevad, pidulikud helid. «Nüüd, hääled, lööge sekka!» käskis Petja. Ja kaugusest kuuldus esiti meeste-, siis naistehääli. Hääled paisusid ühtlases pidulikus pingutuses. Hirmu ja rõõmuga kuulas Petja nende ebatavalist ilu.

Piduliku võidumarsiga sulas kokku laul, ja tilgad langesid, ja mõõk sihises «siuh, siuh . . .» ja jälle hakkasid kisklema ja hirnuma hobused, kuid ei rikkunud sellega kooskõla, vaid segunesid sellesse.

Petja ei teadnud, kui kaua see kestis; ta nautis, imestas kogu aeg oma nautimist ja kahetses, et polnud kedagi, kellele sellest rääkida. Teda äratas Lihhatšovi sõbralik hääl.

«Valmis, teie ausus. Võite prantslase pooleks raiuda.» Petja ärkas.

«Juba läheb valgeks, tõepoolest, läheb valgeks!» hüüatas ta.

Hobused, keda varem polnud näha, olid nüüd nähtavad kuni sabadeni ja läbi raagus okste paistis vesihalli valgust. Petja raputas end, kargas püsti, võttis taskust hõberubla ja andis Lihhatšovile, proovis korra läbi õhu raiudes mõõka ja pistis tuppe. Kasakad sidusid hobuseid lahti ja pingutasid sadulavöösid.

«Seal on ka komandör,» ütles Lihhatšov.

Metsavahimajakesest väljus Denissov, hõikas Petjat ja käskis teele valmistuda.

XI

Kiiresti otsiti hämaras üles oma hobused, tõmmati sadulavööd koomale ja koguneti üksuste kaupa. Denissov seisis metsavahimajakese juures ja jagas viimaseid käske. Salga jalavägi läks saja jalaga mütsutades teed mööda ette ja kadus varsti puude vahele koidueelsesse uttu. Jessaul andis kasakatele mingeid käske. Petja hoidis oma hobust ratsmeist, kärsitult oodates sadulasse istumise käsku. Ta külma veega pestud nägu õhetas, silmad põlesid nagu tules, külmavärin jooksis mööda selga ja kogu kehas väreles miski kiiresti ning ühtlaselt.

«Noh, kas teil on kõik valmis?» küsis Denissov. «Tooge hobused.»

Hobused toodi ette. Denissov vihastas kasaka peale selle pärast, et sadulavöö polnud küllalt pingul, sõimas ta läbi ning istus hobuse selga. Petja asus jalusesse.

Hobune tahtis harjunud kombel teda jalast näksata, kuid Petja hüppas oma raskust tundmata kiiresti sadulasse ja ratsutas tagapool pimedas liikuma hakanud husaaride poole ümber vaadates Denissovi juurde.

«Vassili Fjodorovitš, kas te annate mulle mõne ülesande? Palun . . . jumalapärast . . .» ütles ta.

Denissov, kes näis Petja olemasolu unustanud olevat, vaatas talle otsa.

«Ühte ma palun,» ütles ta karmilt, «minu sõna kuulata ja mitte kuhugi tükkida.»

Kogu tee ei rääkinud Denissov Petjaga enam sõnagi ja ratsutas vaikides. Kui nad metsaservale jõudsid, oli väljal juba märgatavalt valgemaks läinud. Denissov rääkis jessauliga sosinal millestki, ja kasakad hakkasid Petjast ja Denissovist mööda sõitma. Kui nad kõik olid möödunud, ajas Denissov oma hobuse liikvele ja ratsutas mäest alla. Istukile vajudes ja libisedes laskusid hobused oma ratsanikega nõkku. Petja ratsutas Denissovi kõrval. Värin kogu ta kehas aina tugevnes. Läks ikka valgemaks ja valgemaks, ainult udu varjas kaugeid esemeid. Alla jõudes vaatas Denissov tagasi ja noogutas siis pead enda kõrval seisvale kasakale.

«Signaal!» sõnas ta.

Kasakas tõstis käe, lajatas pauk. Ja samal hetkel kuuldus ees kihutavate hobuste müdinat, igast küljest kajas hüüdeid ja veel teisi pauke.

Niipea kui kuuldus müdinat ja hüüdeid, lõi Petja oma hobust, laskis ratsmed lõdvaks ja pistis kihutama, ilma et oleks kuulanud ta peale karjuvat Denissovit. Petjale näis, et samal hetkel, kui lajatas pauk, läks äkki täiesti valgeks nagu keskpäeval. Ta kappas silla juurde. Teel tema ees kihutasid kasakad. Sillal põrkas ta kokku teistest mahajäänud kasakaga ja tormas edasi. Eespool jooksid mingid inimesed — arvatavasti olid need prantslased — paremalt poolt teed vasakule poole. Üks neist kukkus porisse Petja hobuse jalgade ette.

Ühe talumaja juurde oli kogunenud hulk kasakaid, kes midagi tegid. Nende keskelt kostis kohutav karjatus. Petja kihutas selle salga juurde, ja esimene asi, mida ta nägi, oli endale suunatud piigi varrest kinni hoidva prantslase kahvatu, vabiseva lõuaga nägu.

«Hurraa!... Mehed... meie omad...» karjus Petja, laskis õhinasse sattunud hobuse ratsmed lõdvemale ja kihutas tänavat mööda edasi.

Eestpoolt kuuldus laske. Mõlemalt poolt teed jooksvad kasakad, husaarid ja räbaldunud vene vangid karjusid kõik midagi valjusti ja läbisegi. Sinises sinelis, ilma mütsita punase sünge näoga rühikas prantslane kaitses end täägiga husaaride vastu. Kui Petja sinna jõudis, oli prantslane juba maha kukkunud. «Jälle jäin hiljaks,» käis Petjal peast läbi, ja ta kihutas sinna, kust kuuldus tihedat tulistamist. Lasud kostsid härrastemaja õuest, kus nad öösel Dolohhoviga olid käinud. Prantslased olid varjul tara taga tihedas, põõsaisse kasvanud aias ja tulistasid kasakate pihta, kes olid kogunenud värava ette. Väravale lähenedes nägi Petja püssirohusuitsus Dolohhovi, kes kahvatu, roheka näoga karjus midagi meestele. «Ringi minna! Jalaväge oodata!» karjus ta, kui Petja tema juurde jõudis.

«Oodata?... Hurraa!...» hüüdis Petja ja kihutas hetkegi viivitamata sinna, kust kostsid paugud ja kus püssirohusuits oli kõige tihedam. Lajatas kogupauk, vihinal lendasid mööda mittetabanud ja millessegi patsatavad kuulid. Kasakad ja Dolohhov kihutasid Petja järel väravast sisse. Tihedas hõljuvas suitsus viskasid mõned prantslased relvad käest ja jooksid põõsastest välja, kasakatele vastu, teised jooksid mäest alla tiigi poole. Petja kappas oma hobusel mööda härrastemaja õue, ja selle asemel et ratsmeid hoida, vehkis veidralt ning kiiresti mõlema käega ja vajus sadulas järjest rohkem ühele küljele. Hobune sattus hommikuvalguses hõõguva lõkketule ette ning jäi äkki seisma, ja Petja kukkus raskelt märjale maapinnale. Kasakad nägid, kuidas ta käed ja jalad kiiresti tõmblema hakkasid, ehkki ta pea ei liikunud. Kuul oli läbistanud ta pea.

Olles rääkinud vanema prantsuse ohvitseriga, kes, valge rätt mõõga otsas, maja tagant tema juurde tuli ja teatas, et nad alistuvad, tuli Dolohhov hobuse seljast maha ja lähenes Petjale, kes liikumatult, käed õieli, maas lamas.

«Valmis,» ütles ta kulmu kortsutades ja läks tema poole ratsutavale Denissovile värava juurde vastu.

«Surnud?!» hüüatas Denissov, märgates juba eemalt seda tuttavat, kahtlemata elutut asendit, milles lebas Petja keha.

«Valmis,» kordas Dolohhov, nagu valmistaks talle lõbu selle sõna lausumine, ja läks kiiresti vangide juurde, keda ümbritsesid hobustelt maha tulnud kasakad. «Meie kedagi vangi ei võta!» hüüdis ta Denissovile.

Denissov ei vastanud. Ta ratsutas Petja juurde, tuli hobuselt maha ja keeras värisevate kätega enda poole Petja juba kahvatanud, vere ja poriga määrdunud näo.

«Ma olen harjunud midagi magusat sööma. Suurepärased rosinad, võtke kõik,» tuli talle meelde. Ja kasakad vaatasid imestunult ümber koera haukumist meenutava häälitsuse poole, mida kuuldavale lastes Denissov kähku kõrvale pöördus, tara äärde astus ja sellest kinni haaras.

Denissovi ja Dolohhovi poolt vabastatud vene vangide hulgas oli ka Pierre Bezuhhov.

XII

Selle vangidegrupi kohta, millesse kuulus Pierre, ei tulnud prantsuse ülemustelt kogu teekonna kestel mingit uut korraldust. 22. oktoobril ei asunud see grupp enam nende vägede ega vooride juures, milledega ta oli Moskvast väljunud. Poole kuivikute voorist, mis esimestel päevadel oli nende järel liikunud, olid kasakad ära võtnud, teine pool oli ees ära sõitnud; nende ees jalgsi käinud ratsaväelasi polnud enam ühtki; kõik nad olid kadunud. Suurtükiväe asemel, mis oli algul ees näha olnud, paistsid nüüd marssal Junot' tohutud voorid, mida konvoeerisid vestfaallased. Vangide taga tuli voor ratsaväe varustusega.

Vjazmast peale liikusid prantsuse väed, mis varem olid marssinud kolmes kolonnis, üheainsa hunnikuna. Need korralageduse tunnused, mida Pierre oli märganud esimesel puhkepeatusel pärast Moskvast lahkumist, olid nüüd jõudnud äärmuseni.

Tee, mida mööda vangid liikusid, oli mõlemalt poolt palistatud lõpnud hobustega; mitmesugustest väeüksus-

test maha jäänud räbaldunud mehi ühines alatasa kolonniga ja jäi uuesti maha.

Mitu korda oli teekonna kestel valehäireid, ja saatesõdurid haarasid püssid, tulistasid ja jooksid ülepeakaela, üksteisele peale rõhudes, kuid kogunesid siis jälle ja kirusid üksteist asjatu hirmutamise pärast.

Need kolm koos liikuvat jõuku — ratsaväe varustuseladu, vangide kolonn ja Junot' voor — moodustasid ikkagi veel mingi iseseisva terviku, kuigi nii üks kui teine ja kolmas kiiresti kahanesid.

Laol, millel algul oli olnud sada kakskümmend veokit, polnud neid nüüd enam üle kuuekümne; ülejäänud olid kas ära võetud või maha jäetud. Ka Junot' voorist oli mitu koormat kas teele jäetud või ära võetud. Kolm koormat riisusid ära Davout' korpuse mahajäänud sõdurid. Sakslaste kõnelustest kuulis Pierre, et selle voori juurde oli rohkem valvureid pandud kui vangide juurde ja et üks sakslasest sõdur oli marssali enda käsul maha lastud selle eest, et ta juurest leiti marssalile kuuluv hõbelusikas.

Kõige rohkem aga oli neist kolmest jõugust kahanenud vangide kolonn. Moskvast väljunud kolmesaja kolmekümnest mehest oli nüüd järele jäänud vähem kui sada. Vangid olid konvoeerivaile sõduritele veel enam koormaks kui ratsaväe sadulad ja Junot' voor. Nad said aru, et sadulaist ja Junot' lusikaist võis midagi kasu olla, aga milleks pidid näljased ja külmetavad sõdurid valvama niisama näljaseid ja külmetavaid venelasi, kes järjest surid ning teele maha jäid ja keda oli kästud siis maha lasta, — see polnud mitte ainult arusaamatu, vaid ka vastik. Ja otsekui kartes ses viletsas seisukorras, milles nad ise olid, järele anda neis peituvale haletsustundele vangide vastu ja seega oma seisukorda halvendada, kohtlesid saatevalvurid vange eriti süngelt ning karmilt.

Kui konvoeerijad Dorogobužis vangid hobusetalli lukustasid ja oma ladusid rüüstama läksid, kaevasid mõned vangid seina alla augu ja põgenesid, kuid prantslased tabasid nad ja lasksid maha.

Endine, Moskvast väljumisel sisseseatud kord, et vangistatud ohvitserid liiguksid soldatitest eraldi, oli

ammugi kaotatud; kõik, kes suutsid käia, liikusid koos, ja Pierre sai juba kolmandal päeval jälle kokku Karatajeviga ja lilla, kõverjalgse koeraga, kes oli Karatajevi endale peremeheks valinud.

Karatajev sai kolmandal päeval pärast Moskvast väljumist sellesama palaviku, millega ta oli olnud Moskva hospidalis, ja sedamööda, kuidas Karatajev ikka nõrgemaks jäi, hakkas Pierre temast eemalduma. Pierre ei teadnud miks, kuid sellest ajast peale, kui Karatajev nõrgaks jääma hakkas, pidi Pierre end sundima, et talle läheneda. Ja kui ta temale lähenes ning vaikset oigamist kuulis, millega Karatajev harilikult peatustel pikali heitis, ja Karatajevist levivat, nüüd tugevnenud lehka tundis, läks Pierre temast jälle kuhugi kaugemale ega mõelnud temale.

Vangide barakis olles mõistis Pierre — mitte mõistusega, vaid kogu olemusega, oma eluga —, et inimene on loodud õnnelik olema, et õnn peitub temas endas, loomulikkude, inimlikkude vajaduste rahuldamises, ja et kogu õnnetus tuleneb mitte puudusest, vaid liigsusest; kuid nüüd, viimased kolm nädalat kestnud rännaku ajal selgus talle veel uus, lohutav tõde, — selgus, et maailmas pole midagi kohutavat. Ta mõistis, et nii nagu maailmas pole olemas olukorda, milles inimene oleks õnnelik ja täiesti vaba, nii pole olemas ka olukorda, milles ta oleks täiesti õnnetu ja mittevaba. Ta mõistis, et on olemas kannatuste piir ja vabaduse piir ja et need piirid on väga lähedased; et inimene, kes kannatab seetõttu, et tema magamisasemel on üks roosileheke kägarasse tõmbunud, kannatab just niisama nagu kannatab tema nüüd, uinudes paljal, niiskel maapinnal, kui üht külge soojendades teine külmetab; et ta vahel oma kitsaid ballikingi kandes kannatas just niisama nagu nüüd, mil ta käis hoopis paljajalu (ta jalatsid olid ammugi ära lagunenud) ja ta jalad olid üleni kärnas. Ta mõistis, et kui ta, nagu talle näis, omal tahtel abiellus oma naisega, siis ei olnud ta rohkem vaba kui nüüd, kus teda ööseks hobusetalli luku taha pandi. Kõigest sellest, mida hiljem temagi kannatuseks nimetas, kuid mida ta siis peaaegu ei tundnudki, kõige olulisem olid paljad, hõõrdunud ja kärnas jalad. (Hobuseliha oli maitsev ja toitev, soola asemel

tarvitatava püssirohu salpeetrilõhn oli koguni meeldiv; suurt külma ei olnud, ja päeval oli käies alati palav, öösiti aga põlesid lõkketuled; täid, kes teda sõid, andsid ta kehale sooja.) Üksainus asi tegi esialgu raskusi — need olid jalad.

Teisel päeval lõkketule juures oma kärnasid vaadates arvas Pierre, et ta nendega enam käia ei suuda; aga kui kõik püsti tõusid, läks ta longates teistega kaasa, ja pärast, kui nahk oli soojaks läinud, kõndis ilma valu tundmata, kuigi õhtul oli veel hirmsam jalgu vaadata. Kuid ta ei vaadanudki neid, vaid mõtles muule.

Alles nüüd mõistis Pierre inimese vitaalsuse kogu jõudu ja inimesesse kätketud tähelepanu mujale suunamise võime päästvat jõudu, mis sarnaneb aurukatla kaitseventiiliga, kust liigne aur välja pääseb, niipea kui selle tihedus ületab teatava normi.

Ta ei näinud ega kuulnud, kuidas mahajäävaid vange maha lasti, kuigi juba üle saja neist oli sel viisil otsa saanud. Ta ei mõelnud Karatajevile, kes iga päevaga ikka nõrgemaks jäi ja ilmselt pidi varsti sellesama saatuse osaliseks saama. Veel vähem mõtles Pierre iseendale. Mida raskemaks ta seisukord muutus, mida hirmsam oli tulevik, seda sõltumatumalt sellest olukorrast, milles ta oli, tulid talle pähe rõõmsad ning rahustavad mõtted, mälestused ja kujutlused.

XIII

22. oktoobri keskpäeval sammus Pierre mööda porist, libedat teed mäest üles, vahtides oma jalgadele ja tee konarustele. Aeg-ajalt heitis ta pilgu tuttavale inimestehulgale enda ümber ja vaatas siis jälle oma jalgadele. Nii see kui teine oli talle ühteviisi omane ja tuttav. Lilla, kõverjalgne Hall jooksis rõõmsalt tee kõrval, aeg-ajalt oma osavuse ja rahulolu tõenduseks üht tagumist käppa kõverasse tõmmates ja kolmel hüpeldes, siis jälle kõigil neljal jalal joostes valju haukumisega raipeil istuvate kaarnate kallale tormates. Hall oli rõõmsam ja siledam kui Moskvas. Igal pool vedeles mitmesuguste loomade liha — inimeselihast hobuselihani, mitmesuguses lagu-

nemisjärgus; hunte aga ei lasknud liikvel olevad inimesed ligi, nii et Hall võis süüa nii palju kui tahtis.

Hommikust saadik sadas vihma; näis, nagu peaks sadu iga silmapilk järele jääma ja taevas selgima, kuid lühikeste vaheaegade järel muutus vihm veelgi tugevamaks. Vihmast läbileotatud tee ei võtnud enam vett sisse, ja rööbastes jooksid ojad.

Pierre käis kahele poole vahtides ja loendas samme kolmekaupa sõrmede peal. Vihmale rääkis ta endamisi: «Noh, kalla veel, kalla veel.»

Talle tundus, et ta ei mõtle millestki; kuid kuskil kaugel ja sügaval mõtles ta hing midagi tähtsat ning lohutavat. See miski oli kõige peenem vaimne ekstrakt tema eilsest kõnelusest Karatajeviga.

Eile, kui Pierre'il öises peatuspaigas, kustunud tule juures külm hakkas, tõusis ta ja läks lähima, paremini põleva lõkketule juurde. Selle tule juures, kuhu ta nüüd läks, istus Platon, kes oli endale sineli üle pea tõmmanud nagu preestrirüü ja soldatitele oma ladusa, meeldiva, kuid nõrga ja haiglase häälega jutustas Pierre'ile tuttavat lugu. Kesköö oli juba möödas. See oli aeg, mil Karatajev harilikult palavikuhoo järel elavnes ja eriti erk oli. Tule juurde astudes ja Platoni nõrka, haiglast häält kuuldes ning ta tulest heledasti valgustatud haledat nägu nähes tundis Pierre ebameeldivat torget südames. Ta kohkus oma haletsusest selle inimese vastu ja oleks ära läinud, kuid teist lõkketuld ei olnud, ja Pierre istus tule äärde, püüdes mitte vaadata Platoni poole.

«Kuidas su tervis on, mis?» küsis ta.

«Tervis või? Hakka tervise üle kurtma, siis ei anna jumal surma,» ütles Karatajev ja pöördus kohe tagasi alustatud jutu juurde.

«. . . Ja siis, sa mu vennike,» jätkas Platon, naeratus kõhnal, kahvatul näol ja eriline rõõmus sära silmis, «siis, sa mu vennike . . .»

Pierre teadis seda lugu ammust ajast, Karatajev oli seda ainuüksi temale korda kuus jutustanud, ja alati erilise rõõmsa tundega. Aga niihästi kui Pierre seda lugu tundiski, jäi ta seda nüüd ometi kuulatama nagu midagi uut, ja see vaikne vaimustus, mida Karatajev jutustades ilmselt tundis, kandus üle ka Pierre'ile. See

oli lugu vanast kaupmehest, kes oli oma perekonnaga korralikult ning jumalakartlikult elanud ja kord kaaslasega, rikka kaupmehega, Makari laadale sõitis.

Kaupmehed peatusid sissesõiduhoovis ja heitsid mõlemad magama. Järgmisel päeval leiti kaupmehe kaaslane pussiga tapetuna ning paljaks riisutuna. Verine puss leiti vana kaupmehe padja alt. Kaupmehe üle mõisteti kohut, teda piitsutati karistuseks, rebiti tal ninasõõrmed lõhki — «nagu kord ja kohus,» ütles Karatajev — ja ta saadeti sunnitööle.

«Ja siis, sa mu vennike (selle kohani oli Karatajev oma jutustusega jõudnud, kui Pierre sinna tuli), läheb sellest ajast aastat kümme või rohkem mööda. Vanameheke elab sunnitööl. Lepib oma osaga, paha ei tee. Ainult surma palub jumalalt. — Heakene küll. Olid kord sunnitöölised öisel ajal koos, niisama nagu praegu meie siin, ja vanameheke oli ka nende hulgas. Ja tuli jutuks, kes millegi eest kannatab, mis pattu keegi jumala ees teinud. Hakkasid pajatama: see on inimese tapnud, too kaks, see on tulesüütaja, too jooksik, istub niisama mitte millegi eest. Küsivad vanamehekese käest: et mille eest sina kannatad, taadike? — «Mina, kallid vennakesed,» ütleb vanameheke, «kannatan enda ja teiste inimeste pattude pärast. Pole ma kedagi tapnud ega võõra vara võtnud, küll olen kerjustele armuande jaganud. Olen kaupmees, vennakesed; ja rikkust oli mul palju.» Nii ja naa, räägib. Ning jutustas neile vanameheke järgepidi, kuidas kõik see asi oli. «Enda pärast ma ei kurda,» ütles ta. «Jumal on mind katsuda tahtnud, mis muud. Ainult oma eidest ja lapsukestest on mul kahju.» Ja vanameheke hakkas kibedasti nutma. Juhtus nende seltsis olema toosama mees, kes oli kaupmehe ära tapnud. «Kus see asi juhtus, taadike?» küsis ta. Millal, mis kuul, kõik päris järele. Süda hakkas tal valutama. Tuli niiviisi vanamehekese juurde — ja potsti jalgade ette maha. «Minu pärast sa, vanake, kõduned siin,» ütles ta. «Sulatõsi: ilmsüütult, mehed, vaevleb see inimene. Mina tegin selle teo ja pistsin pussi magaja pea alla. Anna mulle andeks, vanaisa, Kristuse nimel.»»

Karatajev jäi vait, vaatas rõõmsalt naeratades tulle ja kohendas halge.

«Vanameheke ütleb siis, et jumal annab sulle andeks, aga et meie kõik oleme patused jumala ees ja mina kannatan oma pattude eest. Ise hakkas kibedaid pisaraid valama. Ja mis sa arvad, kallis inimene,» rääkis Karatajev ikka heledamalt särava vaimustatud naeratusega, nagu peituks selles, mis tal nüüd öelda oli, loo peamine võlu ja kogu tähendus, «mis sa arvad, kallis inimene, — see mõrtsukas andis ennast ise ülemusele teada. «Mina,» ütles ta, «olen tapnud kuus inimest (oli suur kurjategija), aga kõige rohkem on mul kahju sellest vanamehekesest. Ärgu ta siis minu üle kurtku.» Tegi kõik teatavaks: pandi kirja ja saadeti paber, kuhu tarvis. Koht oli kauge, asjaarutamine võttis aega, kuni kõik paberid valmis tehti igasugustele ülemustele, nagu kord ja kohus. Keisrini läks välja. Tuli lõpuks keisri käsk: kaupmees vabaks lasta, talle tasu anda, kuidas kohus on otsustanud. Tuli paber, hakati vanamehekest otsima: «Kus on see ilmsüütult kannatanud vanameheke? Keisri käest tuli paber.» Hakati otsima.» Karatajevi lõug võpatas. «Aga temale oli jumal juba armu andnud, — ta oli surnud. Nõndaks, kallis inimene,» lõpetas Karatajev ja vaatas sõnatult naeratades kaua aega enda ette.

Mitte see jutustus ise, vaid selle salapärane mõte, see vaimustatud rõõm, mis jutustamise ajal säras Karatajevi näol, selle rõõmu salapärane tähendus, — see täitis nüüd ebamääraselt ning rõõmsalt Pierre'i hinge.

XIV

«A vos places!»[1] hüüdis äkki kellegi hääl.

Vangide ja konvoeerijate hulgas tekkis rõõmus segadus ja millegi õnneliku ning piduliku ootus. Igast küljest kuuldus komandohüüdeid, ja vasakult poolt ilmusid nähtavale ning traavisid vangidest mööda hästi riides ja ilusatel hobustel ratsaväelased. Kõigil nägudel oli pinev ilme, nagu inimestel harilikult on kõrgemate võimude läheduses. Vangid kogunesid hunnikusse, nad tõugati teelt kõrvale; konvoeerijad rivistusid.

[1] Kohtadele!

«L'Empereur! L'Empereur! Le maréchal! Le duc!»[1] Ja vaevalt oli hästitoidetud saatemeeskond möödunud, kui mürinal kihutas mööda tõld, mida vedas hallidest hobustest reasrakend. Pierre nägi vilksamisi kolmnurkse kübaraga mehe rahulikku, ilusat, paksu ning valget nägu. See oli üks marssalitest. Marssali pilk jäi peatuma Pierre'i suurele, silmapaistvale kogule, ja ilmest, millega see marssal kulmu kortsutas ja näo kõrvale pööras, arvas Pierre nägevat kaastunnet ja soovi seda varjata.

Kolonni juhtiv kindral ratsutas punetava, kohkunud näoga oma lahjat hobust tagant ajades tõlla järel. Mõned ohvitserid olid kokku kogunenud, sõdurid ümbritsesid neid. Kõigil olid erutatud ning pinevad näod.

«Qu'est ce qu'il a dit? Qu'est ce qu'il a dit?»[2] kuulis Pierre.

Marssali möödasõidu ajal olid vangid hunnikus koos, ja Pierre nägi Karatajevit, keda ta sel hommikul polnud veel näinud. Karatajev istus kase najale toetudes oma viletsas sinelis maas. Ta nägu väljendas peale eilse rõõmsa heldimuse, millega ta jutustas kaupmehe süütust kannatusest, veel vaikset pidulikkust.

Karatajev vaatas Pierre'i poole oma heasüdamlikkude ümmarguste silmadega, mis nüüd olid pisaraist niisked, ja ilmselt kutsus teda enda juurde, tahtis midagi öelda. Kuid Pierre kartis liiga enese pärast. Ta tegi, nagu poleks ta Karatajevi pilku märganud, ja läks kiiresti eemale.

Kui vangid jälle liikuma hakkasid, vaatas Pierre tagasi. Karatajev istus tee ääres, kase all, ja kaks prantslast rääkisid midagi tema juures. Enam Pierre tagasi ei vaadanud. Longates läks ta mäest üles.

Tagantpoolt, sealt, kus istus Karatajev, kostis pauk. Pierre kuulis selgesti seda pauku, kuid samal hetkel, kui ta seda kuulis, tuli talle meelde, et ta polnud veel lõpetanud enne marssali möödumist alustatud arvutust selle kohta, mitu päevateekonda on veel Smolenskini. Ja ta hakkas arvutama. Kaks prantsuse sõdurit, kellest ühel

[1] Keiser! Keiser! Marssall Hertsog!
[2] Mis ta ütles? Mis ta ütles?

oli suitsev püss käes, möödusid joostes Pierre'ist. Mõlemad olid kahvatud ja nende näoilmes — teine neist vaatas arglikult Pierre'i poole — oli midagi selletaolist, mida ta oli näinud noore sõduri juures hukkamispaigal. Pierre vaatas sõdurile näkku ja talle tuli meelde, kuidas see sõdur oli tunaeile oma särki tule kohal kuivatades selle ära põletanud ja kuidas teda oli naerdud.

Tagapool, seal, kus istus Karatajev, hakkas koer ulguma. «Küll on narr, mida ta ometi ulub?» mõtles Pierre.

Pierre'i kaaslased, soldatid, kes ta kõrval käisid, ei vaadanud samuti nagu temagi tagasi selle koha poole, kust kuuldus pauk ja seejärel koera ulgumist; kuid kõigil nägudel oli karm ilme.

XV

Ratsaväe varustusladu, vangid ja marssali voor peatusid Šamševo külas. Kõik kuhjus hunnikusse lõkketulede ümber. Pierre astus tule juurde, sõi küpsetatud hobuseliha, heitis pikali, selg tule poole, ja uinus otsekohe. Ta magas jälle samasugust und nagu Možaiskis pärast Borodino lahingut.

Jälle ühinesid tõelisuse sündmused unenägudega, ja jälle rääkis keegi, kas tema ise või keegi teine, talle mõtteid ning koguni neidsamu mõtteid, mida talle räägiti Možaiskis.

«Elu on kõik. Elu on jumal. Kõik muudab asukohta ja liigub, ja see liikumine on jumal. Ja senikaua kui on elu, on olemas ka jumalatunnetamise nauding. Armastada elu tähendab armastada jumalat. Kõige raskem ja õndsam on armastada seda elu oma kannatustes, süütuis kannatustes.»

«Karatajev!» meenus Pierre'ile.

Ja äkki nägi Pierre enda ees otsekui elusana ammuunustatud leebet vanakest-kooliõpetajat, kes oli talle Sveitsis maateaduse tunde andnud. «Oot!» ütles vanake, ja ta näitas Pierre'ile gloobust. See gloobus oli elav, õõtsuv kera, millel ei olnud mõõtmeid. Kogu kera pealispind koosnes tihedalt üksteise vastu surutud tilkadest.

Ja kõik need tilgad liikusid, vahetasid asukohta ja kord ühinesid mitmest üheks, kord jagunesid ühest mitmeks. Iga tilk püüdis laiali valguda, võimalikult palju ruumi enda alla võtta, kuid teised püüdsid teha sedasama, surusid ta kokku, mõnikord hävitasid ta, mõnikord sulasid temaga ühte.

«See on elu,» ütles vana õpetaja.

«Kui lihtne ja selge see on,» mõtles Pierre. «Kuidas oli võimalik, et ma seda varem ei teadnud.»

«Keskel on jumal, ja iga tilk püüab laieneda, et peegeldada teda võimalikult suures ulatuses. Tilk kasvab, sulab teistega ühte, tõmbub kokku ja kaob pealispinnalt, läheb sügavusse ja kerkib jälle pinnale. Seal on Karatajev, — ta valgus laiali ja kadus. *Vous avez compris, mon enfant,*»[1] ütles õpetaja.

«*Vous avez compris, sacré nom!*»[2] karjus keegi, ja Pierre ärkas.

Ta tõusis istukile. Tule juures kükitas prantslane, kes äsja oli vene soldati kõrvale lükanud, ja küpsetas püssivarda otsas liha. Soonilised, üleskääritud käistega, karvased, punased, lühikeste sõrmedega käed keerutasid osavalt varrast. Pruun, kortsus kulmudega sünge nägu oli süte valgel selgesti näha.

«*Ça lui est bien égal,*» torises ta kiiresti, pöördudes enda taga seisva sõduri poole. «*Brigand. Va!*»[3] Varrast keerutades vaatas sõdur süngelt Pierre'i poole. Pierre pööras näo kõrvale ja vahtis pimedusse. Vene soldatist vang, kelle prantslane oli kõrvale tõuganud, istus tule juures ja patsutas käega midagi. Terasemalt silmitsedes tundis Pierre ära lilla koeraraksi, kes saba liputades istus soldati kõrval.

«Ahaa, tulid?» ütles Pierre. «Aga Pla . . .» alustas ta ega lõpetanud. Ta kujutlusse kerkisid äkki, üheaegselt ja omavahel seostudes, mälestus pilgust, millega Platon puu all istudes talle otsa vaatas, mälestus samast kohast kostnud paugust, koera ulgumisest, kahe temast mööda jooksnud prantslase süüdlaslikest nägudest, suitsvast

[1] Said sa aru, mu laps,
[2] Said sa aru, kurat võtaks!
[3] Talle on see ükskõik. Säärane röövel!

püssist, Karatajevi puudumisest sel puhkepeatusel, — ja ta oli juba valmis mõistma, et Karatajev on tapetud; kuid samal hetkel tekkis ta hinge jumal teab kust ilmunud mälestus õhtust, mille ta oli suvel oma Kiievi maja rõdul veetnud kauni poolatariga. Ja ilma et ta oleks tänase päeva mälestusi omavahel sidunud ning neist järeldust teinud, sulges Pierre silmad, ja suvise looduse pilt segunes mälestusega suplusest, vedelast õõtsuvast kerast, ja ta laskus kuhugi vette, nii et vesi ta pea kohal kokku lõi.

Enne päikesetõusu äratasid teda valjud, tihedalt kostvad paugud ja hüüded. Mõned prantslased jooksid Pierre'ist mööda.

«*Les cosaques!*»[1] karjus üks neist, ja hetke pärast ümbritses Pierre'i hulk vene nägusid.

Pierre ei suutnud hulk aega aru saada, mis temaga on juhtunud. Igast küljest kuulis ta oma kaaslaste rõõmukisa.

«Vennad! Mu kullakesed!» karjusid vanad soldatid nuttes ja kasakaid ning husaare kaelustades. Husaarid ja kasakad ümbritsesid vange ja pakkusid rutuga mõni riideid, mõni saapaid, mõni leiba. Pierre nuttis nende keskel istudes ega saanud sõnagi suust. Ta võttis esimesel ligiastunud soldatil kaela ümbert kinni ja suudles teda nuttes.

Dolohhov seisis lagunenud maja väravas ja jälgis endast mööduvaid relvituid prantslasi. Kõigest toimunust erutatud prantslased rääkisid omavahel valjusti; kuid nende jutt vaikis, kui nad möödusid Dolohhovist, kes plaksutas ratsapiitsaga kergelt vastu saapasäärt ja silmitses neid oma külma, klaasise, mitte midagi head tõotava pilguga. Teisel pool seisis Dolohhovi kasakas ja loendas vange, iga saja järel väravale kriidiga kriipsu tõmmates.

«Kui palju on?» küsis Dolohhov kasakalt, kes loendas vange.

«Teine sada on käsil,» vastas kasakas.

[1] Kasakad!

«*Filez, filez,*»[1] kordas Dolohhov, kes oli selle väljenduse prantslastelt õppinud, ja mööduvate vangide pilke kohates süttis ta silmis julm läige.

Denissov oli võtnud papaaha peast ja sammus süngel näol kasakate järel, kes kandsid Petja Rostovi laipa aeda kaevatud auku.

XVI

28. oktoobrist peale, kui algasid külmad, omandas prantslaste põgenemine ainult traagilisema iseloomu surnuks külmuvate ja lõkketulede juures end surnuks põletavate meeste tõttu, kuna keiser, kuningad ja hertsogid kokkuriisutud varaga ja kasukais endiselt sõitsid kalessides; oma olemuselt aga ei muutunud prantsuse armee põgenemise ja lagunemise protsess pärast Moskvast lahkumist sugugi.

Moskvast Vjazmasse jõudes oli seitsmekümne kolme tuhandelisest prantsuse armeest, mitte arvestades kaardiväge (mis kogu sõja jooksul midagi ei teinud peale riisumise), sellest seitsmekümne kolme tuhandelisest armeest oli järele jäänud kolmkümmend kuus tuhat (sellest arvust langes lahinguis välja mitte üle viie tuhande). See on progressiooni esimene liige, mis määrab matemaatilise täpsusega järgnevad liikmed.

Prantsuse armee kahanes ja hävines Moskva ja Vjazma vahel, Vjazma ja Smolenski vahel, Smolenski ja Berezina vahel, Berezina ja Vilno vahel ühesuguses proportsioonis, olenemata külma, jälitamise, tee tõkestamise ja kõigi teiste üksikult võetud tingimuste suuremast või väiksemast määrast. Pärast Vjazmat kogunesid prantsuse sõjaväed kolme kolonni asemel ühte hunnikusse ja liikusid niiviisi kuni lõpuni. Berthier kirjutas oma keisrile (on teada, kui lahkuminevalt tõest julgevad ülemad kirjeldada sõjaväe olukorda), — ta kirjutas:

«*Je crois devoir faire connaître à Votre Majesté l'état de ses troupes dans les différents corps d'armée*

[1] Liikuge, liikuge,

que j'ai été à même d'observer depuis deux ou trois jours dans différents passages. Elles sont presque débandées. Le nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en proportion du quart au plus dans presque tous les régiments, les autres marchent isolément dans différentes directions et pour leur compte, dans l'espérance de trouver des subsistances et pour se débarrasser de la discipline. En général ils regardent Smolensk comme le point où ils doivent se refaire. Ces derniers jours on a remarqué que beaucoup de soldats jettent leurs cartouches et leurs armes. Dans cet état de choses, l'intérêt du service de Votre Majesté exige, quelles que soient ses vues ultérieures, qu'on rallie l'armée à Smolensk en commençant à la débarrasser des non-combattants, tels que hommes démontés et des bagages inutiles et du matériel de l'artillerie qui n'est plus en proportion avec les forces actuelles. En outre les jours de repos, des subsistances sont nécessaires aux soldats qui sont exténués par la faim et la fatigue; beaucoup sont morts ces derniers jours sur la route et dans les bivacs. Cet état de choses va toujours en augmentant et donne lieu de craindre que si l'on n'y prête un prompt remède, on ne soit plus maître des troupes dans un combat. Le 9 Novembre, à 30 verstes de Smolensk.»[1]

Vajunud Smolenskisse, mis neile näis tõotatud

[1] Pean oma kohuseks teatada Teie Majesteedile olukorrast mitmes korpuses, mida olen viimasel kahel-kolmel päeval mitmesugustes kohtades liikumise peal vaadelnud. Nad on peaaegu laokil. Vaevalt neljandik sõdureist järgneb igas rügemendis oma lippudele; teised liiguvad omapead mitmesuguses suunas, lootes leida toitu ja vabaneda distsipliinist. Üldiselt vaatavad nad Smolenskile kui paigale, kus nad saavad puhata. Viimastel päevadel on märgatud, et paljud sõdurid viskavad oma padrunid ja relvad ära. Niisuguses olukorras nõuavad Teie Majesteedi teenistuse huvid edaspidistest kavatsustest sõltumatult sõjaväe koondamist Smolenskis, kõrvaldades võitlusvõimetud, nagu näiteks jalastunud ratsaväelased, ülearused voorid ja osa suurtükiväge, mis praegustele jõududele enam ei vasta. Muu seas vajavad sõdurid puhkepäevi ja toiduaineid, sest nad on näljast ja väsimusest kurnatud; paljud on viimaseil päevil teel ja peatustel surnud. Selline olukord halveneb aina ja annab põhjust kartuseks, et sõjaväed lahingus enam sõna ei kuula, kui olukorda kohe ei parandata. 9. novembril, 30 versta kaugusel Smolenskist.

maana, tapsid prantslased üksteist toiduainete pärast, rüüstasid omaenda ladusid, ja kui kõik oli rüüstatud, põgenesid edasi.

Kõik liikusid, ilma et nad ise oleksid teadnud, kuhu ja milleks nad lähevad. Veel vähem kui teised teadis seda geniaalne Napoleon, kuna keegi talle käske ei andnud. Aga siiski pidasid tema ja ta lähikondsed kinni oma kauaaegsetest harjumustest: kirjutati käskkirju, kirju, ettekandeid, *ordre du jour*[1]; nimetati üksteist: *«Sire, Mon Cousin, Prince d'Ekmuhl, roi de Nâples»*[2] jne. Kuid käsud ja ettekanded jäid ainult paberile: midagi nende põhjal ei tehtud, sest et polnud võimalik teha; ja sellest hoolimata et üksteist nimetati majesteetideks, kõrgusteks ja nõbudeks, tundsid nad kõik, et nad olid armetud ja vastikud inimesed, kes olid teinud palju kurja, mille eest nüüd tuli tasuda. Ja sellest hoolimata et nad teesklesid, nagu muretseksid nad armee pärast, mõtles igaüks neist ainult enesele ja sellele, kuidas rutem minema saada ja pääseda.

XVII

Vene ja prantsuse sõjaväe tegevus tagasiteel Moskvast Neemeni juurde sarnaneb pimesikumänguga, kus kahel mängijal seotakse silmad kinni ja üks helistab aeg-ajalt kellukest, et püüdjale endast märku anda. Algul helistab see, keda püütakse, vaenlast kartmata, aga kui tal hakkab halvasti minema, siis püüab ta kuulmatult käies oma vaenlase eest ära joosta, kuid satub põgeneda katsudes sageli otse tema käte vahele.

Algul andsid Napoleoni väed enesest veel teada — see oli Kaluuga maanteel liikumise esimesel perioodil, kuid siis, olles Smolenski maanteele välja rabelnud, pistsid nad jooksu, käega kellatila kinni hoides, ja sageli arvates, et nad eemalduvad, sattusid otse venelaste peale.

Prantslaste ja neile järgnevate venelaste jooksu kiiruse ja sellest tuleneva hobuste kurnatuse tõttu puudus

[1] päevakavasid;
[2] Majesteet, mu nõbu, Eckmühli prints, Napoli kuningas

peamine vaenlase asukoha umbkaudse teadasaamise vahend — puudusid ratsaväepatrullid. Pealegi ei võinud mõlema armee sagedaste ja kiirete asupaigavahetuste tõttu ka olemasolevad teated õigel ajal pärale jõuda. Kui teisel kuupäeval tuli teade, et vaenlase armee oli esimesel seal ja seal, siis kolmandaks kuupäevaks, millal võis midagi ette võtta, oli see armee juba sooritanud kaks päevateekonda ja asus hoopis teises kohas.

Üks armee põgenes, teine ajas taga. Smolenski juures võisid prantslased väga mitut teed mööda edasi minna; ja tundub, et prantslased oleksid võinud siin neli päeva peatudes teada saada, kus on vaenlane, mingi kasuliku järelduse teha ja midagi uut ette võtta. Kuid pärast neli päeva kestnud peatust pistsid nad jooksma mitte paremale ega vasakule, vaid ilma igasuguste manöövrite ja kaalutlusteta jälle mööda vana, kõige halvemat teed Krasnoje ja Orša suunas — oma vanu jälgi mööda tagasi.

Oodates vaenlast tagant, aga mitte eest, põgenesid prantslased pikaks veninud roduna, mille osasid eraldas üksteisest kahekümne nelja tunnine vahemaa. Kõige ees põgenes keiser, siis tulid kuningad, siis hertsogid. Arvates, et Napoleon läheb paremale poole Dnepri taha, mis oli ainus mõistlik suund, liikus vene armee samuti paremale ning jõudis Krasnojesse viivale maanteele. Ja siin, otsekui pimesikumängus, põrkasid prantslased kokku meie eelväega. Ootamatult vaenlast nähes sattusid prantslased segadusse, peatusid ehmunult, kuid ruttasid siis järeletulevaid kaaslasi maha jättes jälle edasi. Otsekui läbi vene väe kadalippu joostes möödusid kolme päeva kestel üksteise järel prantslaste väeosad — esmalt asekuninga, siis Davout', siis Ney üksused. Kõik nad olid üksteist maha jätnud, olid maha jätnud kogu varustuse, suurtükid, pooled mehed, ja põgenesid, ainult öösiti paremalt poolt venelaste ümbert ringi minnes.

Ney, kes liikus viimasena, sest ta asus õhku laskma Smolenski müüre, mis kedagi ei seganud (oma õnnetust seisukorrast hoolimata või just selle tõttu tahtsid prantslased peksa anda põrandale, mis oli neile haiget teinud), — oma kümne tuhande mehelise korpusega viima-

sena liikuv Ney jõudis Oršasse Napoleoni juurde kõigest tuhande mehega, olles teele jätnud niihästi kõik oma mehed kui ka kõik suurtükid ja öösel vargsi metsade kaudu üle Dnepri hiilinud.

Orša juurest põgeneti edasi Vilno teed mööda, jälitava armeega endiselt pimesikku mängides. Berezinal satuti jälle segadusse, paljud uppusid, paljud andsid end vangi; need aga, kes jõudsid üle jõe, jooksid edasi. Nende ülempealik tõmbas kasuka selga, istus saani ja kihutas oma kaaslasi maha jättes üksinda edasi. Kes sai, see sõitis ka ära; kes ei saanud, see alistus või suri.

XVIII

Näib, nagu ei võiks selle prantslaste põgenemiskampaania puhul, mil nad tegid kõik, mis vähegi võimalik, et ennast hukutada; mil ühelgi selle massi liikumisel Kaluuga teele pöördumisest kuni pealiku põgenemiseni armee juurest polnud vähimatki mõtet, — näib, nagu ei võiks sõjakäigu selle perioodi puhul ajaloolased, kes masside tegutsemise põhjuseks peavad ühe inimese tahet, seda taandumist kirjeldada oma harjunud kombel. Kuid ei. Ajaloolased on selle kampaania kohta kirjutanud terved mäed raamatuid, ja igal pool kirjeldatakse Napoleoni korraldusi ja ta sügavamõttelisi plaane — sõjaväge juhtivaid manööverdusi, samuti marssalite geniaalseid korraldusi.

Taandumist Malojaroslavetsi juurest, kui talle oli avatud tee viljarikkasse piirkonda ja kui oli vaba see paralleelne tee, mida mööda Kutuzov teda hiljem jälitas, — tarbetut taandumist laastatud teed mööda seletatakse mitmesuguste sügavamõtteliste kaalutlustega. Samasuguste sügavamõtteliste kaalutlustega seletatakse tema taandumist Smolenski juurest Orša poole. Seejärel kirjeldatakse ta kangelaslikkust Krasnoje juures, kus ta olevat valmistunud lahingusse astuma ja ise vägesid juhatama ning kasepuust kepiga kõndides rääkinud:

«J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le général,»[1] — kust ta aga sellest hoolimata otsekohe see-

[1] Olen küllalt kaua olnud keiser, nüüd on aeg olla kindral.

järel edasi põgeneb, tagapool olevaid üksikuid armeeosi saatuse hooleks jättes.

Seejärel kirjeldatakse meile marssalite, eriti Ney hingesuurust, mis seisab selles, et ta öösel läbi metsa ringi minnes üle Dnepri hiilis ja ilma lippudeta ning suurtükkideta, olles kaotanud üheksa kümnendikku sõjaväest, Oršasse põgenes.

Ja lõpuks kujutavad ajaloolased suure keisri viimast lahkumist sangarliku armee juurest kui midagi suurt ja geniaalset. Isegi see viimane pagemine, mida inimeste keeles nimetatakse ülimaks alatuseks, mida iga laps õpib häbenema, — isegi see tegu saab ajaloolaste keeles õigustuse.

Siis, kui pole enam võimalik ajaloolaste arutluste nii väga elastseid niite edasi venitada, kui tegu käib juba ilmselt vastu sellele, mida kogu inimkond heaks ja isegi õiglaseks nimetab, siis võtavad ajaloolased kasutusele päästva ülevusemõiste. Ülevus nagu suleks välja võimaluse kasutada hea ja halva mõõdupuud. Üleva jaoks pole olemas halba. Pole koledust, milles saaks süüdistada seda, kes on ülev.

«C'est grand!»[1] räägivad ajaloolased, ja siis pole enam olemas ei head ega halba, vaid on *«grand»* ja «mitte *grand*». Mis on *grand,* see on hea; mis mitte *grand,* see on halb. *Grand* on ajaloolaste arusaamise järgi mingite eriliste, nende poolt kangelasteks nimetatavate olendite omadus. Ja soojas kasukas kodu poole lipates mitte ainult oma hukkuvate kaaslaste, vaid (tema arvates) inimeste juurest, keda ta ise siia oli toonud, tunneb Napoleon, *que c'est grand,* ja ta süda on rahulik.

«Du sublime (ta näeb endas midagi *sublime'*i) *au ridicule il n'y a qu'un pas,»*[2] ütleb ta. Ja kogu maailm kordab viiskümmend aastat: *«Sublime! Grand! Napoléon le Grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas.»*[3]

[1] See on ülev!
[2] Ülevast naeruväärseni on üksainus samm,
[3] Ülev! Suur! Napoleon Suur! Ülevast naeruväärseni on üksainus samm.

Ja kellelegi ei tule pähe, et ülevuse tunnustamine, mida ei saa mõõta hea ja halva mõõdupuuga, on ainult oma tühisuse ja otsatu väiksuse tunnustamine.

Meile, kellele Kristus on andnud mõõdupuu, millega mõõta head ja halba, pole olemas mõõtmatut. Ja ei saa olla ülevust seal, kus puudub lihtsus, headus ja tõde.

XIX

Kes venelastest poleks 1812. aasta sõja viimase perioodi kirjeldusi lugedes tundnud ränka meelepaha, rahuldamatust ja selgusetust? Kes poleks endale esitanud küsimust: miks ei võetud kinni, ei hävitatud kõiki prantslasi, kui kõik kolm armeed arvult ülekaalus olles neid piirasid, kui segipaisatud prantslased nälgides ja surnuks külmudes end suurte hulkadena vangi andsid ja kui (nagu ajalugu meile jutustab) venelaste sihiks oli just nimelt kõigi prantslaste peatamine, äralõikamine ja vangistamine?

Miks see vene sõjavägi, kes prantslastest arvult nõrgemana andis Borodino lahingu, — miks ei saavutanud see sõjavägi oma sihti, kui ta prantslasi kolmest küljest piiras ja ta sihiks oli nende vangistamine? Kas tõesti oli prantslastel meie suhtes nii määratu suur üleolek, et me neid kaugelt suuremate jõududega ümber piirates ei suutnud lüüa? Kuidas võis see juhtuda?

Ajalugu (see, mida selle sõnaga nimetatakse) ütleb neile küsimustele vastates, et see juhtus sellepärast, et Kutuzov, ja Tormassov, ja Tšitšagov, ja veel see ja teine ei teinud nii- ja niisugust manöövrit.

Aga miks nad ei teinud kõiki neid manöövreid? Miks ei mõistetud nende üle kohut ega hukatud neid, kui nad olid süüdi selles, et kindlaksmääratud sihti ei saavutatud? Isegi kui oletada, et venelaste e b a õ n n e s olid süüdi Kutuzov, Tšitšagov jne., — isegi siis on võimatu mõista, miks neis tingimustes, milles vene väed olid Krasnoje ja Berezina juures (mõlemal juhul oli venelastel arvuline ülekaal), — miks ei võetud vangi prantsuse sõjaväge ühes marssalite, kuningate ja keisriga, kui see oli venelaste sihiks?

Selle imetiku nähtuse seletamine sellega (nagu seda teevad vene sõja-ajaloolased), et Kutuzov takistas kallaletungi, on alusetu, sest me teame, et Kutuzovi tahe ei suutnud vägesid tagasi hoida peale tungimast Vjazma ja Tarutino all.

Miks vene sõjavägi, kes nõrgemate jõududega Borodino all saavutas võidu täies jõus oleva vaenlase üle, Krasnoje ja Berezina juures ülekaalus olles alla jäi prantslaste segipaisatud jõukudele?

Kui venelaste sihiks oli Napoleoni ning marssaleid ära lõigata ja vangi võtta ja kuna see siht mitte ainult saavutamata ei jäänud, vaid kõik sihilejõudmise katsedki igakord kõige häbistavamal kombel nurjusid, siis näib sõja viimane periood prantslastele täiesti õigustatult võitude reana ja vene ajaloolased peavad seda täiesti ekslikult võidukaks.

Vene sõja-ajaloolased tulevad — niivõrd, kuivõrd neile on kohustuslik loogika — tahtmatult sellele järeldusele ja peavad, vaatamata lüürilistele juttudele vaprusest ja truudusest jne., tahtmatult tunnistama, et prantslaste taandumine Moskvast on rida Napoleoni võite ja Kutuzovi kaotusi.

Kuid rahva enesearmastust täiesti kõrvale jättes tundub, et selles järelduses endas sisaldub vasturääkivus, sest et rida prantslaste võite viis nad täieliku hävinguni, rida venelaste kaotusi aga viis nad vaenlase täieliku hävitamiseni ja isamaa puhastamiseni vaenlasest.

See vasturääkivus tuleneb sellest, et ajaloolased, kes sündmusi uurivad keisrite ja kindralite kirjade järgi, aruannete, raportite jms. järgi, omistavad 1812. aasta sõja viimasele perioodile väära, olematu sihi, mis olevat seisnud selles, et Napoleoni ühes tema marssalite ja armeega ära lõigata ning kinni püüda.

Seda sihti pole iial olnud ega saanudki olla, sest sel polnud mõtet ja selle saavutamine oli täiesti võimatu.

Sel sihil polnud mingit mõtet esiteks sellepärast, et Napoleoni korratu armee põgenes Venemaalt nii kiiresti kui võimalik, s. t. tegi just seda, mida iga venelane pidi soovima. Milleks oli siis tarvis ette võtta mitmesuguseid operatsioone prantslaste vastu, kes jooksid nii kiiresti, kui vähegi suutsid?

Teiseks, oli mõttetu ette minna inimeste teele, kes olid kogu oma energia suunanud põgenemisele.

Kolmandaks, oli mõttetu oma vägedele kaotusi tekitada prantsuse armeede hävitamisega, mis ilma väliste põhjusteta hävinesid sellises progressioonis, et nad ilma igasuguse tõkestamisetagi ei suutnud üle piiri viia rohkem, kui nad viisid detsembris, s. o. ühe sajandiku kogu sõjaväest.

Neljandaks, oli mõttetu soovida vangistada keisrit, kuningaid ja hertsogeid — inimesi, kelle vangisolek oleks venelaste tegutsemist ülimal määral raskendanud, nagu möönsid tolle aja kõige osavamad diplomaadid (J. Maistre ja teised). Veel mõttetum oli soov prantslaste korpusi vangi võtta, kui omadki väed olid Krasnojeni jõudes poole peale kahanenud, vangistatud korpuste juurde aga oleks pidanud panema terveid diviise konvoiks, ja kui omadki soldatid alati täit toidunormi kätte ei saanud ja juba senisedki vangid nälga surid.

Kogu see Napoleoni äralõikamise ja ühes armeega kinnipüüdmise sügavamõtteline plaan sarnaneb aedniku plaaniga, kes peenraid tallavat karilooma aiast välja ajades jookseks värava juurde ja hakkaks seda looma vastu pead peksma. Ainus, mida aedniku õigustuseks võiks öelda, on see, et ta on väga vihane. Kuid isegi seda ei saaks öelda plaani koostajate kohta, sest mitte nemad ei saanud kannatada peenarde tallamise tõttu.

Kuid Napoleoni äralõikamine ühes armeega polnud mitte ainult mõttetu, vaid oli ka võimatu.

Võimatu oli see esiteks sellepärast, et nagu kogemused näitavad, ei lange kolonnide liikumine ühes lahingus isegi viie versta ulatuses iialgi kokku plaanidega; järelikult oli tõenäolisus, et Tšitšagov, Kutuzov ja Wittgenstein oleksid õigeks ajaks teatavasse kohta jõudnud, nii minimaalne, et see võrdus võimatusega, — nagu arvaski Kutuzov, kes juba plaani kättesaamisel ütles, et diversioonid, mis toimuvad suurtel distantsidel, ei anna soovitud tulemusi.

Teiseks oli see võimatu sellepärast, et tolle inertsijõu paralüseerimiseks, millega Napoleoni sõjavägi tagasi liikus, oleks vaja olnud võrratult suuremaid jõudusid, kui neid oli venelastel.

Kolmandaks oli see võimatu sellepärast, et sõjaväelisel väljendusel «ära lõikama» pole mingit mõtet. Ära lõigata võib tüki leiba, aga mitte armeed. Armeed ära lõigata — tõkestada selle teed — pole kuidagi võimalik, sest ümberkaudu on alati palju ruumi, kust võib ringi minna, ja on olemas öö, millal midagi ei näe, nagu sõjateadlased oleksid võinud veenduda kas või Krasnoje ja Berezina näidete varal. Vangi võtta aga ei saa kuidagi ilma vangivõetava nõusolekuta, nagu ei saa kinni püüda pääsukest, ehkki teda saab kinni võtta, kui ta käele istub. Vangi võtta saab seda, kes alistub strateegia ja taktika reeglite järgi, nagu sakslased. Kuid prantsuse väed pidasid seda täiesti õigustatult ebamugavaks, kuna ühesugune nälja- ja külmasurm ootas neid nii põgenemisel kui vangistuses.

Neljandaks aga ja peamiselt oli see võimatu sellepärast, et maailma algusest peale pole iialgi sõda peetud nii hirmsais tingimustes, nagu see toimus 1812. aastal, ja vene väed pingutasid prantslasi taga ajades kogu oma jõudu ega saanud rohkem teha, ilma ise hävinemata.

Vene armee liikumisel Tarutinost Krasnojeni langes rivist välja haigetena ja mahajäänutena viiskümmend tuhat meest, s. o. suure kubermangulinna elanikkonnaga võrdne arv mehi. Pooled mehed langesid armeest välja ilma lahinguta.

Ja sellest sõja perioodist, mil väed ilma saabasteta ja kasukateta, puuduliku toitlustusega, ilma viinata kuude kaupa ööbisid lumes ja 15-kraadise külma käes; mil päev kestab ainult seitse ja kaheksa tundi ja muu on öö, millal distsipliin ei saa mõju avaldada; mil inimesi mitte nagu lahingus ainult mõneks tunniks ei viida surma piirkonda, kus enam ei ole distsipliini, vaid mil inimesed kuude kaupa elavad, iga hetk nälja- ja külmasurmaga võideldes; mil kuu ajaga hävineb pool armeed, — sellest sõja perioodist räägivad meile ajaloolased, kuidas Miloradovitš oleks pidanud tegema tiibmarsi sinna ja Tormassov tänna, ja kuidas Tšitšagov oleks pidanud edasi liikuma sinna (üle põlve lumes sumades), ja kuidas keegi kedagi positsioonilt välja lõi ja ära lõikas, jne., jne.

Venelased, kelledest pooled surid, tegid kõik, mida võis ja oli tarvis teha rahvast vääriva eesmärgi saavutamiseks, ega ole süüdi selles, et teised venelased, kes istusid soojades tubades, arvasid, et oleks pidanud tegema seda, mida oli võimatu teha.

Kogu see imelik, nüüd arusaamatu vastuolu fakti ja ajalookirjelduse vahel tuleb ainult sellest, et ajaloolased, kes kirjutasid sellest sündmusest, kirjutasid mitmesuguste kindralite kauniste tunnete ja sõnade ajalugu, aga mitte sündmuste ajalugu.

Neid paeluvad väga Miloradovitši sõnad, autasud, mida sai see või teine kindral, ja kindralite oletused; aga küsimus neist viiekümnest tuhandest, kes jäid hospidalidesse ja haudadesse, neid ei huvitagi, sest see ei ole nende uurimisobjektiks.

Ometi tarvitseb ainult ära pöörduda raportite ja generaalplaanide uurimisest ja süveneda nende sadade tuhandete inimeste liikumisse, kes sündmusest otseselt ja vahetult osa võtsid, — ja kõik varem lahendamatuina näivad küsimused leiavad äkki haruldase kerguse ning lihtsusega oma kahtlematu lahenduse.

Napoleoni ja tema armee äralõikamise kavatsust pole iial mujal olemas olnud kui ainult kümmekonna inimese kujutluses. Seda ei saanud olemas olla, sest see oli mõttetu ja selle teostamine oli võimatu.

Rahval oli üksainus siht: puhastada oma maa sissetungijaist. See siht oli saavutatav esiteks iseenesest, sest prantslased põgenesid ja seepärast tuli ainult hoiduda seda liikumist peatamast. Teiseks saavutati see siht rahvasõja tegevuse abil, mis prantslasi hävitas, ja kolmandaks sellega, et suur vene armee käis prantslaste kannul, valmis jõudu kasutama, kui prantslaste liikumine peaks peatuma.

Vene armee pidi mõjuma nagu piits jooksvale loomale. Ja kogenud ajaja teadis, et kõige kasulikum on piitsa kõrgel hoida, sellega ähvardades, aga mitte jooksvale loomale pähe taguda.

NELJAS JAGU

I

Kui inimene näeb looma suremas, siis valdab teda õudus: see, mis moodustab ta enda — ta olemuse, see hävineb ta silmade all, lakkab olemast. Aga kui sureb inimene, ja armastatud inimene, siis tuntakse peale õuduse elu hävimise ees ka, et miski käriseb hinges, ja tekib hingeline haav, mis niisama nagu kehalinegi haav mõnikord surmab, mõnikord paraneb, kuid alati valutab ja kardab välist ärritavat puudutust.

Pärast vürst Andrei surma tundsid Nataša ja vürstitar Marja mõlemad seda. Nende kohale kerkinud ähvardava surmapilve ees vaimselt küüru tõmbudes ja silmi kinni pigistades ei julgenud nad elule näkku vaadata. Nad hoidsid ettevaatlikult oma lahtisi haavu solvavate, valusate puudutuste eest. Kõik: tänaval kiiresti möödasõitnud tõld, lõunasöögi meeldetuletus, toatüdruku küsimus, missugune kleit valmis panna, ja, mis veel halvem, ebasiira, jõuetu kaastunde avaldus — kõik ärritas valusalt haava, tundus solvamisena ja häiris seda vajalikku vaikust, milles nad mõlemad püüdsid kuulatada nende kujutluses veel mitte vaikinud hirmsat, karmi koori, ja segas vaatamast neisse salapäraseisse otsatuisse kaugustesse, mis olid hetkeks avanenud nende ees.

Ainult kahekesi olles ei tundnud nad midagi solvavat ega valusat. Nad rääkisid omavahel vähe, ja kui rääkisid, siis kõige tühisemaist asjadest. Nii üks kui teine hoidus nimetamast midagi niisugust, mis puutus tulevikusse.

Tuleviku võimalust tunnistada näis neile vürst Andrei mälestuse solvamisena. Veel hoolikamalt vältisid nad oma kõnelustes kõike seda, mis võis surnusse puutuda. Neile näis, et seda, mis nad olid läbi elanud ja tundnud, on võimatu sõnades väljendada. Neile näis, et igasugune kadunu elu üksikasjade meeldetuletamine sõnades riivab nende silmade all toimunud müsteeriumi ülevust ja pühadust.

Lakkamatu hoidumine kõnelemisest, alatine hoolikas kõige selle vältimine, mis võis juttu vürst Andreile viia, — need mitmelt poolt peatumised selle piiril, millest ei tohtinud rääkida, tõstsid veel puhtamalt ning selgemalt nende kujutluse ette selle, mida nad tundsid.

Kuid puhas, täielik kurbus on niisama võimatu nagu puhas ja täielik rõõm. Vürstitar Marjat kui oma saatuse ainsat, sõltumatut korraldajat ja vennapoja eestkostjat ning kasvatajat kutsus elu esimesena välja sellest kurbuse maailmast, milles ta elas esimesed kaks nädalat. Ta sai omastelt kirju, millede peale oli tarvis vastata; tuba, kuhu väike Nikolai elama paigutati, oli rõske, ja ta hakkas köhima; Alpatõtš saabus Jaroslavli aruannetega asjaajamise kohta ja ettepanekute ning nõuannetega üle kolida Moskvasse Vozdviženkal olevasse majja, mis oli terveks jäänud ja vajas ainult väikest remonti. Elu ei jäänud seisma, ja tarvis oli elada. Nii raske kui vürstitar Marjal oligi lahkuda sellest üksildase mõtisklemise maailmast, milles ta seni oli elanud, nii kahju ja otsekui häbi kui tal oligi Natašat üksi jätta, elu mured nõudsid tema osavõttu, ja ta laskis end tahtmatult neist kaasa kiskuda. Ta kontrollis Alpatõtšiga arveid, pidas Dessalles'iga nõu vennapoja suhtes ja tegi korraldusi ning ettevalmistusi ümberkolimiseks Moskvasse.

Nataša jäi üksi, ja sellest ajast peale kui vürstitar Marja hakkas tegelema ärasõidu ettevalmistustega, hoidus Nataša ka temast eemale.

Vürstitar Marja tegi krahvinnale ettepaneku lasta Natašal temaga Moskvasse sõita, ja ema ning isa olid selle ettepanekuga rõõmuga nõus, sest nad märkasid tütre kehalist jõudu iga päevaga kahanevat ja arvasid, et kohavahetus ja Moskva arstide abi talle kasu toob.

«Mina ei sõida kuhugi,» vastas Nataša, kui talle see

ettepanek tehti, «ainult jätke mind, palun, rahule,» ütles ta ja jooksis toast välja, vaevaga tagasi hoides pigem tusa- ja tigeduse- kui kurvastusepisaraid.

Pärast seda kui ta tundis end vürstitar Marja poolt mahajäetuna ja üksikuna oma kurvastuses, istus Nataša suurema osa ajast üksinda oma toas, jaluli diivaninurgas, rebis või mudis midagi oma peenikeste, pingsate sõrmede vahel ja vahtis tungival, liikumatul pilgul sinna, kuhu silmad juhuslikult peatuma olid jäänud. See üksildus kurnas ja piinas teda; kuid see oli talle tarvilik. Niipea kui keegi ta juurde sisse astus, tõusis ta kiiresti, muutis asendit ning pilgu ilmet ja võttis kätte raamatu või õmblustöö, ilmse kärsitusega oodates selle äraminekut, kes teda segas.

Talle tundus üha, et nüüd kohe saab ta aru, jõuab selgusele selles talle ülejõu käivas küsimuses, millele oli suunatud ta vaimne pilk.

Detsembri lõpul istus Nataša mustas villases kleidis, juuksepalmik hooletult puntrasse seotud, kõhnana ja kahvatuna jaluli diivaninurgas, mudis kramplikult vööotsi ja vahtis uksenurka.

Ta vaatas sinna, kuhu oli läinud vürst Andrei, elu teisele poolele. Ja too elu külg, millele ta varem polnud iialgi mõelnud, mis talle varem oli paistnud nii kaugena ja ebatõenäolisena, oli nüüd talle lähem ja omasem, oli arusaadavam kui see elu külg, milles kõik oli kas tühjus ja häving või kannatus ja solvang.

Ta vaatas sinna, kus ta teadis olevat vürst Andrei; kuid ta ei suutnud teda näha teisiti kui sellisena, nagu ta oli siin olnud. Ta nägi teda jälle samasugusena, nagu ta oli Mõtištšis, Troitsas, Jaroslavlis.

Ta nägi tema nägu, kuulis tema häält ja kordas tema sõnu ning enda sõnu, mis ta temale oli öelnud, ja mõtles vahel enda ja tema jaoks välja uusi sõnu, mida siis oleks võinud öelda.

Nüüd lamab vürst Andrei, väike sametine kasukas seljas, tugitoolis, toetades pead kõhnale, kahvatule käele. Ta rind on hirmus sisse vajunud ja õlad kõrgele tõstetud. Huuled on kõvasti kokku pigistatud, silmad säravad, ja kahvatule laubale ilmub kortsuke ning kaob siis jälle. Ta teine jalg väriseb vaevalt märgatavalt, kii-

resti. Nataša teab, et ta heitleb piinava valuga. «Mis on see valu? Milleks valu? Mida ta tunneb? Kuidas tal valutab?» mõtleb Nataša. Haige märkas tema tähelepanelikku pilku, tõstis silmad ja hakkas tõsisena rääkima.

«Üks asi on hirmus,» ütles ta, «igaveseks siduda end kannatava inimesega. See on igavene piin.» Ja ta vaatas uurival pilgul Natašale otsa. Nataša vastas tookord nagu alati, enne kui ta jõudis järele mõelda, mis ta vastab. Ta ütles: «See ei või niiviisi edasi kesta, seda ei juhtu, te saate terveks — täiesti.»

Nüüd nägi Nataša teda uuesti ja elas uuesti läbi kõik, mida ta siis oli tundnud. Talle meenus tema kestev, nukker, karm pilk nende sõnade juures ja ta mõistis selle kestva pilgu etteheite ja ahastuse tähendust.

«Ma nõustusin,» ütles Nataša endale nüüd, «et oleks hirmus, kui ta jääks alati kannatama. Ma ütlesin seda siis ainult niisama, sest et see oleks temale hirmus olnud, aga tema sai sellest teisiti aru. Ta arvas, et see oleks m u l l e hirmus. Siis tahtis ta veel elada, — kartis surma. Ja ma ütlesin talle nii jämedalt, nii rumalasti. Ma ei mõelnud seda. Ma mõtlesin hoopis muud. Kui ma oleksin öelnud seda, mis ma mõtlesin, siis oleksin öelnud: las ta oleks vaakunud elu ja surma vahel, kui ta ka kogu aeg mu silma all oleks vaakunud, ma oleksin olnud õnnelik sellega võrreldes, mis ma olen nüüd. Nüüd... pole midagi, pole kedagi. Kas teadis ta seda? Ei. Ei teadnud ega saa iial teada. Ja nüüd ei saa seda enam iial, iial heaks teha.» Ja jälle rääkis vürst Andrei talle neidsamu sõnu, kuid nüüd vastas Nataša talle oma kujutluses teisiti. Nataša peatas teda ja ütles: «Hirmus teile, kuid mitte mulle. Teate, et ilma teieta pole mul elus midagi ja teiega kannatada on mulle suurim õnn.» Ja vürst Andrei võttis ta käe ning pigistas seda nii, nagu ta seda oli pigistanud tol hirmsal õhtul, neli päeva enne surma. Ja oma kujutluses rääkis Nataša talle veel muidki õrnu armastusesõnu, sõnu, mida ta oleks võinud siis öelda. «Ma armastan sind... sind... armastan, armastan...» rääkis ta, kramplikult käsi muljudes ja hambaid ägeda pingutusega kokku pigistades.

Magus südamevalu valdas teda ja pisarad täitsid

juba ta silmi, kuid äkki küsis ta endalt, kellele ta seda räägib. Kus on vürst Andrei ja k e s ta nüüd on? Ja jälle varjas kõike tuim, kalk teadmatus, ja pingutatult kulmu kortsutades püüdis ta jälle vaadata sinna, kus oli vürst Andrei. Ja talle näis, et iga silmapilk avastab ta selle saladuse... Ent sel silmapilgul, kui arusaamatu näis talle juba selguma hakkavat, häiris ukse käepideme vali lõksatus valusalt ta kuulmist. Kärmesti ja ettevaatamatult, kohkunud, temast mittehooliva näoilmega astus tuppa toatüdruk Dunjaša.

«Palun minge isa juurde, kohe,» ütles Dunjaša erilise, elava ilmega. «Õnnetus... Pjotr Iljitši kohta tuli teade... kiri,» sõnas ta nuuksatades.

II

Peale üldise võõrdumise kõigist inimestest tundis Nataša sel ajal erilist võõrdumist oma perekonnaliikmeist. Kõik omaksed — isa, ema ja Sonja olid talle nii lähedased ning harilikud, nii argipäevased, et kõik nende sõnad ja tunded näisid talle selle maailma solvamisena, milles ta viimasel ajal elas, ja ta polnud nende vastu mitte ainult ükskõikne, vaid suhtus neisse isegi vaenulikult. Ta kuulis Dunjaša sõnu Pjotr Iljitšist ja õnnetusest, kuid ei mõistnud neid.

«Mis õnnetust neil seal on, mis õnnetust saabki olla? Neil läheb kõik ikka oma vana, harilikku ja vaikset rada,» mõtles Nataša.

Kui ta saali astus, väljus isa kiiresti krahvinna toast. Ta nägu oli kipras ja pisaraist märg. Nähtavasti oli ta toast välja jooksnud, et ängistavaile pisaraile vaba voli anda. Natašat nähes heitis ta käed ahastavalt üles ja teda vapustasid valusad ning kramplikud nuuksed, moonutades ta ümmargust, pehmet nägu.

«Pe... Petja... Mine, mine, ema... ema... kutsub...» Ja valjusti nuttes nagu laps astus ta nõtkuvate jalgadega kiiresti sibades tooli juurde ja peaaegu kukkus sellele, nägu kätega kinni kattes.

Nagu elektrivool oleks äkki Natašast läbi käinud. Miski lõi teda kole valusasti südamesse. Ta tundis hirm-

sat valu; talle tundus, et miski temas lahti rebeneb ja et ta sureb. Kuid valu järel tundis ta otsekohe end vabanevat elukeelust, mis lasus tal. Nähes isa ja kuuldes ukse tagant ema hirmsat, rämedat kisa, unustas ta jalamaid iseenese ja oma mure. Ta jooksis isa juurde, kuid too näitas jõuetult käega vehkides ema toa ukse poole. Vürstitar Marja väljus uksest kahvatuna, väriseva lõuaga ja võttis midagi rääkides Natašal käest kinni. Nataša ei näinud ega kuulnud teda. Ta astus kiirel sammul uksest sisse, peatus hetkeks, justkui endaga võideldes, ja jooksis ema juurde.

Krahvinna lebas end veidralt ning ebamugavalt välja sirutades tugitoolis ja peksis pead vastu seina. Sonja ja toatüdrukud hoidsid teda kätest kinni.

«Kutsuge Nataša, Natašal» karjus krahvinna. «Pole tõsi, pole tõsi... Ta valetab... Kutsuge Nataša!...» karjus ta ümberolijaid eemale tõugates. «Käige kõik minema, see pole tõsi! Surma saanud!... Ha-ha-haa!... Pole tõsi!»

Nataša toetas põlve tugitoolile, kummardus ema kohale, võttis ta ümbert kinni, tõstis ta ootamatu jõuga istukile, pööras ema näo enda poole ja surus end tema vastu.

«Emake!... Kullake!... Ma olen siin, mu sõber. Emake,» sosistas ta emale hetkekski vaikimata.

Ta ei lasknud ema lahti, heitles temaga õrnalt, nõudis patja, vett, nööpis ja käristas ema kleiti lahti.

«Mu sõber, kullake... Emake... südameke,» sosistas ta lakkamatult, suudeldes ema pead, käsi, nägu ja tundes, kuidas pidurdamatult, ojadena voolasid tema pisarad, kõditades ta nina ja põski.

Krahvinna pigistas tütre käe oma pihku, sulges silmad ja jäi hetkeks vaikseks. Järsku tõusis ta ebatavaliselt kiiresti püsti, vaatas mõttetult ringi, nägi Natašat ja hakkas kõigest jõust ta pead pigistama. Seejärel pööras ta tema valust krimpsus näo enda poole ja silmitses seda teraselt kaua aega.

«Nataša, sina armastad mind,» ütles ta vaiksel, usaldaval sosinal. «Nataša, sina ei peta mind? Sa ütled mulle täit tõtt?»

Nataša vaatas talle vastu pisarais silmadega ja ta

silmad ning nägu palusid ainult andestust ja armastust.

«Emake, mu sõber,» kordas ta, pingutades kogu oma armastusejõudu, et emalt kuidagi enda kanda võtta osa teda rõhuvast südamevalust.

Jõuetuna võitlema tõelisusega, keeldudes uskumast, et ta võiks elada, kui tema armastatud, parimas õitseeas poeg on surma saanud, põgenes ema jälle tõelisusest meeletuse maailma.

Nataša ei mäletanud, kuidas möödus see päev, öö, järgmine päev ja järgmine öö. Ta ei maganud ega lahkunud ema juurest. Nataša visa, kannatlik armastus oleks nagu kogu aeg krahvinnat igast küljest kallistanud, mitte kui seletus, mitte kui lohutus, vaid kui kutse ellu. Kolmandal ööl jäi krahvinna mõneks minutiks vaikseks, ja Nataša toetas pea tugitooli äärele pandud käe najale ning sulges silmad. Voodi naksatas, Nataša avas silmad. Krahvinna istus voodis ta rääkis tasakesi:

«Kui rõõmus ma olen, et sa tulid, mu poeg. Sa oled väsinud, kas tahad teed?» Nataša astus ta juurde. «Sa oled kenamaks ja mehelikumaks läinud,» jätkas krahvinna tütrel käest kinni võttes.

«Emake, mis te räägite!...»

«Nataša, teda ei ole, ei ole enam!» Ja tütre ümbert kinni võttes puhkes krahvinna esimest korda nutma.

III

Vürstitar Marja lükkas oma ärasõidu edasi. Sonja ja krahv püüdsid Natašat asendada, kuid ei suutnud. Nad nägid, et ainult tema oli suuteline ema meeletust ahastusest tagasi hoidma. Kolm nädalat elas Nataša vahetpidamata tema juures, magas tema toas tugitoolis, söötis ja jootis teda ning rääkis temaga lakkamatult, sest ainult tema õrn, hellitav hääl rahustas krahvinnat.

Haav ema südames ei saanud paraneda. Petja surm röövis poole ta elujõust. Kuu aega pärast Petja surmateate saamist, mis oli teda tabanud kui värsket ja elujõulist viiekümneaastast naist, väljus ta oma toast poolsurnud vanaeidena, kes elust enam osa ei võtnud. Kuid

seesama haav, mis krahvinna poolest saadik surmas, see uus haav äratas Nataša uuesti ellu.

Vaimse olemuse rebenemisest tekkinud hingehaav kasvab, nii imelik kui see näibki, vähehaaval kinni samuti nagu kehaline haav. Ja pärast seda, kui väline haav on paranenud ja näib olevat kokku kasvanud, paraneb hingeline haav samuti kui kehalinegi ainult seestpoolt esiletungiva elujõu varal.

Nii kasvas kinni ka Nataša haav. Ta arvas, et tema elu on lõppenud. Kuid äkki näitas armastus ema vastu talle, et tema elu tuum — armastus — temas veel elab. Ärkas armastus, ja ärkas elu.

Vürst Andrei viimsed päevad olid sidunud Natašat vürstitar Marjaga. Uus õnnetus lähendas neid veelgi enam. Vürstitar Marja lükkas oma ärasõidu edasi ja hoolitses viimased kolm nädalat Nataša eest nagu haige lapse eest. Viimased, ema toas veedetud nädalad olid laostanud Nataša kehalise jõu.

Kord keskpäeval märkas vürstitar Marja, et Nataša lõdiseb palavikuvärinais, viis ta oma tuppa ja pani oma voodisse. Nataša heitis pikali, aga kui vürstitar Marja aknaeesriided alla laskis ja tahtis lahkuda, kutsus Nataša ta enda juurde.

«Ma ei taha magada. Istu, Marie, natuke mu juures.»

«Sa oled väsinud, — katsu magama jääda.»

«Ei, ei. Miks sa mind ära tõid? Ema hakkab taga küsima.»

«Tal on palju parem. Ta rääkis täna nii hästi,» ütles vürstitar Marja.

Nataša lamas voodis ja vaatles toa hämaruses vürstitar Marja nägu.

«Kas ta sarnaneb t e m a g a?» mõtles Nataša. «Jah, sarnaneb ja ei sarnane ka. Aga ta on eriline, võõras, täitsa uus, tundmatu. Ja ta armastab mind. Mis on tal hinges? Ainult head. Aga mis ta minust mõtleb? Kuidas ta minusse suhtub? Jah, ta on tore.

«Maša,» ütles ta, arglikult vürstitar Marja kätt enda poole tõmmates. «Maša, sa ära arva, et ma olen paha. Ega? Maša, kullake. Kuidas ma sind armastan. Saame päris, päris sõpradeks.»

Ja Nataša hakkas vürstitar Marjat kaelustades ta käsi

ja nägu suudlema. Vürstitar Marja häbenes seda Nataša tunneteavaldust ja rõõmustas selle üle.

Sellest päevast peale kujunes vürstitar Marja ja Nataša vahel välja see kirglik ja õrn armastus, mida esineb ainult naiste vahel. Nad suudlesid alatasa, rääkisid teineteisele õrnusi ja veetsid suurema osa ajast koos. Kui üks neist välja läks, siis tundis teine rahutust ja püüdis ruttu temaga kokku saada. Kahekesi oli neil omavahel suurem kooskõla kui eraldi, kummalgi iseendaga. Nende vahel kujunes välja tugevam tunne kui sõprus: see oli erandlik tunne, et elu on võimalik ainult teineteise juuresolekul.

Mõnikord vaikisid nad tundide kaupa; teinekord hakkasid juba voodis olles rääkima ja rääkisid hommikuni. Nad rääkisid enamasti kaugest minevikust. Vürstitar Marja jutustas oma lapsepõlvest, oma emast, oma isast, oma unistustest; ja Nataša, kes varem oli rahuliku mittemõistmisega ära pöördunud sellest andumuse ja alistumise elust, kristliku enesesalgamise poeesiast, hakkas nüüd, tundes end vürstitar Marjaga armastuse kaudu seotud olevat, armastama ka vürstitar Marja minevikku ja hakkas mõistma seda elu külge, millest ta varem aru ei saanud. Ta ei kavatsenud oma ellu rakendada alistumist ja enesesalgamist, sest ta oli harjunud otsima teisi rõõme, kuid ta õppis teises inimeses mõistma ning armastama seda talle varem arusaamatut voorust. Ka vürstitar Marjale avanes Nataša jutustusi lapsepõlvest ja varasest noorusest kuulates varem arusaamatu elukülg, usk elusse, elu mõnudesse.

Ikka endiselt ei kõnelnud nad iialgi t e m a s t, et mitte rikkuda sõnadega, nagu neile näis, nende tunde ülevust; see vaikimine temast aga tegi seda, et nad hakkasid vähehaaval, ilma et oleksid seda uskunud, teda unustama.

Nataša oli jäänud kõhnaks ning kahvatuks ja kehaliselt nii nõrgaks, et kõik rääkisid alati tema tervisest, ja see meeldis talle. Kuid vahetevahel valdas teda järsku mitte ainult surmahirm, vaid hirm haiguse, nõrkuse, ilu kaotamise ees, ja tahtmatult silmitses ta vahel tähelepanelikult oma paljast kätt, imestades selle kõhnust, või vaatles hommikul peeglist oma, nagu talle näis, pikaks

veninud ning haletsusväärset nägu. Talle tundus, et nii see peabki olema, kuid ühtlasi hakkas tal hirm ja ta muutus nukraks.

Kord läks ta kiiresti trepist üles ja hakkas raskesti lõõtsutama. Pikemalt mõtlemata tegi ta asja alumisele korrale ja jooksis sealt uuesti üles, proovides oma jõudu ja jälgides ennast.

Teinekord kutsus ta Dunjašat, ja ta hääles kuuldus kärinat. Ta hüüdis veel kord, kuigi ta kuulis juba Dunjaša samme, — hüüdis selle rinnahäälega, millega ta varemalt oli laulnud, ja jäi oma häält kuulatama.

Ta ei teadnud ega oleks seda uskunud, kuid temale läbitungimatuna tunduva kõntsakorra alt, mis kattis ta hinge, tärkas juba peenike, õrn noor rohi, mis pidi juurduma ja teda lämmatava kurbuse oma elavate võrsetega nii enda alla matma, et seda varsti pole enam näha ega märgata. Haav kasvas seestpoolt kinni.

Jaanuari lõpul sõitis vürstitar Marja Moskvasse, ja krahvi pealekäimisel sõitis Nataša temaga kaasa, et arstidega nõu pidada.

IV

Pärast kokkupõrget Vjazma juures, kus Kutuzov ei suutnud oma vägesid tagasi hoida soovimast puruks lüüa, ära lõigata jne., toimus põgenevate prantslaste ja nende järel jooksvate venelaste edasine liikumine kuni Krasnojeni ilma lahinguteta. Põgenemine oli nii kiire, et prantslaste kannul jooksev vene armee ei jõudnud neile enam järele, et ratsaväe ja suurtükiväe hobused tõrkusid edasi minemast ja teated prantslaste liikumise kohta olid alati ebaõiged.

Vene armee sõjamehed olid nii ära vaevatud sellest vahetpidamatust liikumisest, nelikümmend versta ööpäevas, et nad kiiremini liikuda ei suutnud.

Et mõista, millisel määral vene armee oli kurnatud, selleks on tarvis ainult selgesti aru saada faktist, et vene armee, mis Tarutinost oli liikuma hakanud saja tuhande mehelisena ja teel kaotas haavatuina ja surmasaanutena mitte üle viie tuhande mehe ja vangidena ei

kaotanud sadatki meest, jõudis Krasnojesse viiekümne tuhande mehelisena.

Venelaste kiire liikumine prantslaste järel mõjus vene armeele just niisama hävitavalt kui põgenemine prantslastele. Vahe oli ainult selles, et vene armee liikus oma tahtmise järgi, ilma hukkumise ähvarduseta, mis rippus prantsuse armee kohal, ja selles, et prantslaste mahajäävad haiged jäid vaenlase kätte, mahajäävad venelased aga oma kodumaale. Napoleoni armee kahanemise peamiseks põhjuseks oli liikumise kiirus, ja selle kindlaks tõenduseks on vene vägede samasugune kahanemine.

Kutuzovi kogu tegevus oli, samuti nagu Tarutino ja Vjazma all, suunatud ainult sellele, et — niipalju kui see tema võimuses oli — mitte peatada seda prantslastele hukatuslikku liikumist (nagu taheti Peterburis ja nagu tahtsid armees vene kindralid), vaid soodustada seda ja kergendada oma vägede liikumist.

Kuid sellest ajast, kui kiire liikumise tõttu sõjaväes ilmnesid väsimus ja määratu suur meeste väljalangemine, oli Kutuzovil veel teine põhjus sõjavägede liikumise aeglustamiseks ja viivitamiseks. Vene vägede sihiks oli prantslaste jälitamine. Prantslaste tee oli teadmata, ja seega, mida tihedamalt meie väed prantslaste kannul liikusid, seda rohkem maad tuli neil käia. Ainult teatavas kauguses neile järgnedes võis kõige lühemat teed mööda ära lõigata need siksakid, mida prantslased tegid. Kõik keerulised manöövrid, mida kindralid soovitasid, nägid ette vägede ümberpaigutamist, päevateekondade pikendamist, kuid ainus mõistlik eesmärk oli see, et neid teekondi lühendada. Ja selle eesmärgi poole oli kogu sõjaretkel Moskvast Vilnoni suunatud Kutuzovi tegevus, — mitte juhuslikult, mitte ajutiselt, vaid nii järjekindlalt, et ta sellest eesmärgist kordagi kõrvale ei kaldunud.

Kutuzov teadis mitte mõistuse või tarkusega, vaid kogu oma vene olemusega, teadis ja tundis seda, mida tundis iga vene soldat: et prantslased on võidetud, et vaenlased põgenevad ja tarvis on neid välja ajada; kuid ühtlasi tundis ta ühes soldatitega selle kiiruselt ning aastaajalt ennekuulmatu sõjaretke kogu raskust.

Kuid kindralitele, eriti mittevenelastele, kes soovisid

välja paista, kedagi imestama panna, millekski mõnd hertsogit või kuningat vangi võtta, — neile kindralitele näis nüüd, kus iga lahing oli vastik ja mõttetu, neile näis, et just nüüd oligi õige aeg lahinguid pidada ja kedagi võita. Kutuzov ainult kehitas õlgu, kui talle üksteise järel esitati projekte manööverdamiseks nende viletsais jalanõudes, ilma pihtkasukateta, poolnäljaste soldatitega, kelle arv oli ühe kuu jooksul ilma lahinguteta poole peale kokku sulanud ja kellega ka kõige paremais jätkuva tagaajamise tingimustes oli tarvis piirini ära käia rohkem maad, kui seni oli ära käidud.

Eriliselt ilmnes see püüd välja paista ja manööverdada, puruks lüüa ja ära lõigata siis, kui vene väed sattusid prantsuse vägedele.

Nii juhtus Krasnoje all, kus arvati eest leida üht kolmest prantslaste kolonnist ja satuti Napoleonile endale ühes kuueteistkümne tuhande mehega. Hoolimata kõigist abinõudest, mida Kutuzov kasutas, et ära hoida seda hukatuslikku kokkupõrget ja säästa oma vägesid, kestis Krasnoje juures kolm päeva prantslaste löödud jõukude materdamine vene armee äravaevatud meeste poolt.

Toll kirjutas dispositsiooni: *die erste Colonne marschirt*[1] jne. Ja nagu alati, toimus kõik teisiti, kui dispositsioonis oli ette nähtud. Württembergi prints Eugen tulistas mäe otsast salkadena möödajooksvaid prantslasi ja nõudis abiväge, mis ei tulnud kohale. Prantslased paiskusid laiali, öösiti venelaste ümbert ringi joostes, peitsid endid metsadesse ja hiilisid edasi, kuidas keegi sai.

Miloradovitš, kes rääkis, et tema ei taha midagi teada väeosa majanduslikest asjust, keda iialgi polnud võimalik leida, kui teda tarvis oli, — see *«chevalier sans peur et sans reproche*[2], nagu ta end ise nimetas, ja prantslastega jutuajamiste harrastaja, saatis parlamentääre, nõudes alistumist, raiskas aega ega teinud seda, mis kästi.

«Mehed, kingin teile selle kolonni,» rääkis ta vägede juurde ratsutades ja ratsaväelastele prantslasi näidates. Ja ratsaväelased oma vaevalt liikuvail hobustel, keda

[1] esimene kolonn marsib
[2] kartmatu ja laitmatu rüütel.

nad kannuste ja mõõkadega tagant ajades suurte pingutustega sörkima said, lähenesid kingitud kolonnile, s. t. külmunud, kangestunud ja nälginud prantslaste karjale, ja kingitud kolonn viskas relvad käest ning alistus, mida ta juba ammugi tahtis teha.

Krasnoje all võeti kakskümmend kuus tuhat vangi, saadi sadu suurtükke, mingi kepp, mida nimetati marssalisauaks, ja vaieldi selle üle, kes seal välja paistis, ning oldi sellega rahul, kuid kahetseti väga, et ei saadud vangi võtta Napoleoni või vähemalt mõnd kangelast, mõnd marssalit, ja tehti selle pärast üksteisele etteheiteid, eriti aga Kutuzovile.

Need oma kirgede kütkes olevad inimesed olid ainult kõige kurvema paratamatuse-seaduse pimedad täitjad; kuid nad pidasid endid kangelasteks ja kujutlesid, et see, mis nad tegid, oli kõige väärikam ja õilsam tegu. Nad süüdistasid Kutuzovit ja rääkisid, et ta juba sõjakäigu algusest peale on takistanud neid Napoleoni võitmast, et ta mõtleb ainult oma kirgede rahuldamisele ega tahtnud lahkuda Polotnjanõje Zavodõ'st, sest seal oli tal rahulik olla, et ta Krasnoje all peatas liikumise, sest et Napoleoni lähedalolekust kuuldes sattus ta täielikku segadusse; et arvatavasti oli ta Napoleoniga salaliidus, et Napoleon oli ta ära ostnud,[1] jne., jne.

Vähe sellest, et kirgede kütkes olevad kaasaegsed niiviisi rääkisid, — järeltulevad põlvkonnad ja ajalugu tunnistasid Napoleoni *grand*'iks[2], Kutuzovit aga nimetasid välismaalased — kavalaks, liiderlikuks, nõrgaks õukondlikuks raugaks; venelased — millekski ebamääraseks, mingiks nukuks, kellest oli kasu ainult ta venepärase nime tõttu . . .

V

1812. ja 1813. aastal süüdistati Kutuzovit otseselt, et ta olevat teinud vigu. Keiser polnud temaga rahul. Ja hiljuti kõige kõrgemal käsul kirjutatud ajaloos öeldakse, et Kutuzov oli kaval õukondlik luiskaja, kes kartis Napo-

[1] Wilsoni mälestused.
[2] suureks.

leoni nime ja oma eksisammudega Krasnoje ja Berezina juures jättis vene väed ilma prantslaste üle täieliku võidu saavutamise aust.[1]

Niisugune on mitte suurmeeste, mitte *grand-homme*'ide, keda vene mõistus ei tunnusta, vaid nende harvade, alati üksildaste inimeste pärisosa, kes saatuse tahtmist mõistes alistavad sellele oma isikliku tahte. Masside vihkamine ja põlgus karistavad neid inimesi kõrgeimate seaduste äratundmise eest.

Vene ajaloolastele (veider ja kole öelda!) on Napoleon — see ajaloo tühiseim tööriist, kes iialgi ega kuskil, isegi mitte maapaos, ei ilmutanud inimlikku väärikust, — neile on Napoleon vaimustuse ja imetluse esemeks; ta on *grand*. Kutuzov aga, mees, kes 1812. aastal oma tegevuse algusest peale kuni lõpuni, Borodinost kuni Vilnoni kordagi ühegi teo ega sõnaga endale vastu rääkimata on ajaloos ebatavalise enesesalgamise ja ettenägelikkuse näiteks, — Kutuzov näib neile millegi ebamäärasena ning haletsusväärsena, ja kõneldes Kutuzovist ning 1812. aastast on neil alati nagu natuke häbi.

Ometi on raske kujutleda ajaloolist isikut, kelle tegevus oleks nii muutumatult ja püsivalt suunatud ikka ühele ja samale eesmärgile. Raske on kujutleda eesmärki, mis oleks väärikam ja rohkem kooskõlas kogu rahva tahtmisega. Veel raskem on leida ajaloos teist näidet, kus eesmärk, mille ajalooline isik on endale seadnud, oleks nii täielikult saavutatud kui see eesmärk, mille saavutamisele oli suunatud kogu Kutuzovi tegevus 1812. aastal.

Kutuzov ei rääkinud iialgi neljakümnest sajandist, mis püramiididelt alla vaatavad, ohvritest, mida ta isamaale toob, sellest, mida ta kavatseb korda saata või on korda saatnud: ta üldse ei rääkinud midagi enesest, ei püüdnud mängida mingit osa, näis alati kõige lihtsama ning harilikuma inimesena ja rääkis kõige lihtsamaid ja harilikumaid asju. Ta kirjutas kirju oma tütardele ja m-me Staëlile, luges romaane, armastas ilusate naiste

[1] Bogdanovitši 1812. aasta ajalugu: Kutuzovi iseloomustus ja arutlus Krasnoje all peetud lahingute mitterahuldavate tagajärgede üle.

seltskonda, naljatas kindralite, ohvitseride ja soldatitega ega vaielnud iialgi vastu neile inimestele, kes tahtsid talle midagi tõendada. Kui krahv Rastoptšin Jauza sillal Kutuzovi juurde ratsutas, et talle isiklikke etteheiteid teha Moskva hukkumise pärast, ja ütles: «Te ometi lubasite Moskvat mitte maha jätta ilma lahinguta!», siis vastas Kutuzov: «Ma ei jätagi Moskvat maha ilma lahinguta,» ehkki Moskva oligi juba maha jäetud. Kui keisri juurest saabunud Araktšejev ütles, et tarvis oleks nimetada Jermolov suurtükiväe ülemaks, siis vastas Kutuzov: «Seda minagi äsja rääkisin,» kuigi ta nüüdsama oli rääkinud hoopis midagi muud. Mis puutus temasse, kes ta tol ajal teda ümbritseva juhmi massi seas üksinda mõistis toimuva sündmuse tohutut tähendust, — mis puutus see temasse, kas Rastoptšin pidas ennast või teda pealinna õnnetuse põhjustajaks? Veel vähem võis teda huvitada see, kes nimetatakse suurtükiväe ülemaks.

Mitte ainult neil juhtudel, vaid alati rääkis see vana mees, kes elukogemuste kaudu oli jõudnud veendumusele, et mõtted ja neid väljendavad sõnad pole inimeste tõukejõududeks, — täitsa mõttetuid sõnu, esimesi, mis talle pähe tulid.

Kuid seesama mees, kes nii vähe hoolis oma sõnadest, ei öelnud kogu oma tegevuse jooksul kordagi ühtki sõna, mis poleks olnud kooskõlas selle ainsa eesmärgiga, mida ta taotles kogu sõja kestel. Ilmsesti tahtmatult ja kindla veendumusega, et temast aru ei saada, väljendas ta korduvalt oma mõtet kõige erinevamais olukordades. Borodino lahingust peale, millest algas ta mõtete lahkuminek lähikondsetega, kinnitas tema üksi, et B o r o d i n o l a h i n g o l i v õ i t, ja kordas seda niihästi suuliselt kui ka raportites ja ettekannetes kuni oma surmani. Tema üksi ütles, et M o s k v a k a o t a m i n e p o l e V e n e m a a k a o t a m i n e. Lauristoni rahuettepaneku peale vastas ta, et r a h u o n v õ i m a t u, s e s t n i i s u g u n e o n r a h v a t a h t m i n e; tema üksi rääkis prantslaste taandumise ajal, et ü h t k i m e i e m a n õ õ v r i t p o l e t a r v i s, et k õ i k t o i m u b i s e e n e s e s t p a r e m i n i, k u i m e i e s o o v i m e, et o n v a j a v a e n l a s e l e e h i t a d a k u l d n e s i l d, et e i T a r u t i n o, e i V j a z m a e g a K r a s n o j e

lahingut pole tarvis, et on vaja vägesid, millega piirile jõuda, et ta ei anna kümne prantslase vastu ära üht venelast.

Ja ainuüksi tema, see õukondlane, nagu teda meile kirjeldatakse, inimene, kes valetab Araktšejevile, et keisrile meele järgi olla, — ainult tema, see õukondlane, räägib Vilnos keisri ebasoosingut pälvides, et edasine sõda väljaspool Venemaa piire on kahjulik ja kasutu.

Kuid sõnad üksi ei tõendaks, et ta siis sündmusi mõistis. Tema teod — kõik teod ilma vähimagi erandita — on suunatud ühe ja sellesama eesmärgi poole, milleks oli vaja: 1) pingutada kogu jõudu kokkupõrkeks prantslastega, 2) neid võita ja 3) Venemaalt välja ajada, kergendades nii palju kui võimalik rahva ja sõjaväe viletsust.

Tema, see viivitaja Kutuzov, kelle juhtmõtteks on kannatlikkus ja aeg, see otsustavate tegutsemiste vaenlane, astub Borodino all lahingusse, andes selle ettevalmistustele võrratu pidulikkuse. Tema, see Kutuzov, kes Austerlitzi lahingus juba enne selle algust rääkis, et lahing lõpeb kaotusega, kinnitab Borodinos, ehkki kindralid väidavad, et lahing on kaotatud, ja ehkki ajaloos ei teata juhtumit, et sõjavägi peab pärast lahingu võitmist taganema, — tema kinnitab üksi ja vastupidiselt kõigile teistele kuni oma surmani, et Borodino lahing oli võit. Tema üksi nõuab kogu taandumise kestel, et ei astutaks lahingutesse, mis oleksid nüüd kasutud, et ei alustataks uut sõda ega mindaks üle Venemaa piiride.

Nüüd on kerge mõista sündmusi, kui ainult mitte omistada rahvahulkade tegevusele eesmärke, mis pesitsesid kümmekonna inimese peas, sest kogu sündmus ühes oma tagajärgedega on meie ees.

Aga kuidas võis siis see vana mees üksi vastupidiselt kõigi teiste arvamistele nii õieti mõista sündmuse rahvalikku tähendust, et ta sellest kogu oma tegevuse kestel kordagi kõrvale ei kaldunud?

Selle ebatavalise toimuvate nähtuste läbinägemise jõu allikaks oli too rahvalik tunne, mida ta endas kandis kõiges selle puhtuses ja tugevuses.

Ainult selle tunde olemasolu tunnistamine temas sun-

dis rahvast nii kummalisi teid kaudu seda ebasoosingus olevat vanameest vastu keisri tahtmist valima rahvasõja juhiks. Ja ainult see tunne asetas tema sellele kõige kõrgemale inimlikule kõrgusele, millelt ta ülemjuhatajana suunas kogu oma jõu mitte sellele, et inimesi tappa ja hävitada, vaid sellele, et neid päästa ja haletseda.

See lihtne, tagasihoidlik ja seepärast tõeliselt ülev kuju ei võinud mahtuda sellesse näiliselt inimesi juhtiva euroopaliku kangelase võltsi vormi, mille ajalugu on välja mõelnud.

Toapoisi jaoks ei saa olla suurmeest, sest toapoisil on oma arusaamine suurusest.

VI

5. novembril oli nõndanimetatud Krasnoje lahingu esimene päev. Õhtu eel, kui valesse kohta väljajõudnud kindralite rohkete vaidluste ja eksituste järel, pärast adjutantide laialisaatmisi vastupidiste käskudega juba selge oli, et vaenlane igal pool põgeneb ja et lahingut ei saa tulla ega tule, lahkus Kutuzov Krasnojest ja sõitis Dobrojesse, kuhu sel päeval peakorter üle viidi.

Ilm oli selge ja külm. Määratu suure, temaga rahulolematuist ja tema seljataga sosistavaist kindralitest koosneva saatjaskonnaga ratsutas Kutuzov oma väikesel rammusal valgel hobusel Dobroje poole. Piki kogu teed soojendasid end salkadena lõkketulede ääres sel päeval vangivõetud prantslased (neid saadi sel päeval seitse tuhat). Dobroje lähedal teel, pika rea prantsuse suurtükkide juures, millede eest hobused olid lahti rakendatud, seisis tohutu hulk räbaldunud ja kõigesse, mis kätte juhtus, mässitud vange, vesteldes suminal omavahel. Ülemjuhataja lähenemisel vaikis häältesumin, ja kõik silmad pöördusid Kutuzovi poole, kes, oma punase rummuga valge müts peas ja kühmus õlgade kohal küüru hoiduv vateeritud sinel seljas, pikkamisi teed mööda edasi liikus. Üks kindralitest kandis Kutuzovile ette, kust suurtükid ja vangid olid saadud.

Kutuzov näis millegi üle mures olevat ega kuulnud kindrali sõnu. Ta kissitas rahulolematult silmi ja vaatles

tähelepanelikult ning teraselt neid vange, kes näisid eriti armetuina. Enamiku prantsuse sõdurite nägusid moonutasid külmavõetud ninad ja põsed, ja peaaegu kõigil olid punased, paistetanud ja rähmased silmad.

Üks prantslaste salk seisis tee ääres, ja kaks sõdurit — teisel neist oli nägu kärnadega kaetud — rebisid kätega toore liha tükki. Midagi hirmsat ja loomalikku oli selles põgusas pilgus, mille nad heitsid möödujaile, ja selles tigedas ilmes, millega kärnas sõdur pilgu Kutuzovilt kohe kõrvale pööras ja oma tegevust jätkas.

Kutuzov silmitses neid kaht sõdurit kaua ja tähelepanelikult; silmi kissitades tõmbas ta näo veel rohkem krimpsu ja vangutas mõtlikult pead. Teises kohas märkas ta vene soldatit, kes naerdes ja prantslasele õlale patsutades talle sõbralikult midagi rääkis. Kutuzov vangutas jälle samasuguse ilmega pead.

«Mis sa räägid?» küsis ta kindralilt, kes jätkas raporteerimist ja juhtis ülemjuhataja tähelepanu prantslastelt võetud lippudele, mis seisid Preobraženski polgu rivi ees.

«Ahaa, lipud!» ütles Kutuzov, ilmse vaevaga oma mõtteid lahti rebides sellest, mis neid kõitis. Ta vaatas hajameelselt ringi. Tuhanded silmad vaatasid talle igalt poolt vastu, oodates ta sõnu.

Preobraženski polgu ees peatus ta, ohkas raskelt ja sulges silmad. Keegi saatjaskonnast andis käega märku, et lippe hoidvad soldatid astuksid ligi ja lipud ülemjuhataja ümber püsti seisma asetaksid. Kutuzov vaikis mõne hetke, tõstis siis, ilmselt vastumeelselt olukorrale alistudes, pea ja hakkas rääkima. Ohvitserid kogunesid hulganisti tema ümber. Ta libistas tähelepaneliku pilgu üle ohvitseride ringi ja tundis mõne neist ära.

«Tänan kõiki!» ütles ta soldatite ja siis jälle ohvitseride poole pöördudes. Tema ümber siginenud vaikuses olid aeglaselt lausutavad sõnad selgesti kuulda. «Tänan kõiki raske ja truu teenistuse eest. Võit on täielik, ja Venemaa ei unusta teid. Igavene kuulsus teile!» Ta vaikis ja vaatas ringi.

«Painuta, painuta tema pead,» ütles ta soldatile, kes prantsuse kotkast hoides oli selle kogemata preobraženskilaste lipu ette langetanud. «Madalamale, madala-

male, vaat nii. Hurraa, mehed!» sõnas ta kiire liigutusega lõuga soldatite poole pöörates.

«Hur-ra-aa!» möiratasid tuhanded hääled.

Sel ajal, kui soldatid karjusid, langetas Kutuzov sadulas küüru tõmbudes pea, ja ta silmas süttis mahe, otsekui pilkav sära.

«Ja veel, vennad . . .» ütles ta, kui hääled vaikisid.

Ja äkki muutusid ta hääl ning näoilme: lakkas kõnelemast ülemjuhataja ja hakkas rääkima lihtne vana mees, kes ilmselt tahtis oma kaaslastele nüüd midagi kõige tarvilikumat teatada.

Ohvitseride hulgas ja soldatite ridades tekkis liikumine, et paremini kuulda, mis ta nüüd ütleb.

«Ja siis veel, vennad. Ma tean, teil on raske, aga mis sinna parata! Kannatage ära; kauaks seda enam ei ole. Saadame külalised ära, siis puhkame. Teie teenistuse eest ei unusta keiser teid. Teil on raske, aga te olete ikkagi kodus; aga nemad, — näete, mis neist on saanud,» ütles ta vangide poole näidates. «Hullemad kui viimased kerjused. Niikaua kui nad olid tugevad, ei olnud meil neist hale, aga nüüd võib ka haletseda. Nemadki on inimesed. Eks ole, mehed?»

Ta vaatas ringi, ja temale suunatud liikumatuist, aupaklikult nõutuist pilkudest luges ta poolehoidu oma sõnadele; ta nägu kirgastus muhedast rauganaeratusest. mis tärnikestena kibrutas silmade ja huulte nurki. Ta vaikis hetke ja langetas otsekui nõutult pea.

«Aga õige on seegi, et kes neid siia kutsus! Paras neile,» ütles ta äkki pead tõstes ja lõpetas rahvalikkude sõimusõnadega. Ja ratsapiitsaga nähvates ratsutas ta galopis, esimest korda kogu sõjakäigu kestel, eemale rõõmsalt naeru lagistavate ja hurraa karjuvate, ridu segiajavate soldatite juurest.

Vaevalt küll sai sõjavägi aru sõnadest, mis Kutuzov ütles. Keegi poleks osanud edasi anda feldmarssali algul piduliku ja lõpuks lihtsa vanameheliku kõne sisu; kuid selle kõne südamlikust mõttest mitte ainult ei saadud aru, vaid seesama üleva võidurõõmu tunne ühes kaastundega vaenlaste vastu ja teadlikkusega oma õigusest, mis väljendus just nimelt selles heasüdamlikus, vanamehelikus sõimus, — seesama tunne peitus iga soldati

hinges ja väljendus rõõmsas, kauakestvas kisas. Kui seejärel üks kindralitest pöördus Kutuzovi poole küsimusega, kas ülemjuhataja käsib ehk kalessil kohale sõita, nuuksatas Kutuzov vastates ootamatult, olles ilmselt väga erutatud.

VII

8. novembril, Krasnoje lahingute viimasel päeval, hakkas juba pimedaks minema, kui väed ööbimiskohta jõudsid. Päev otsa oli vaikne, külm ilm ja sadas kerget hõredat lund; õhtu eel hakkas selgima. Läbi lumehelvete paistis mustjaslilla tähistaevas ja külm muutus kõvemaks.

Musketäride polk, mis Tarutinost oli tulema hakanud kolme tuhande mehelisena, jõudis nüüd üheksasajamehelisena esimeste seas ööbimiskohale, maantee ääres olevasse külasse. Polku vastuvõtvad majutajad teatasid, et kõik tared on täis haigeid ja surnud prantslasi, ratsaväelasi ja staape. Leidus ainult üksainus tare polguülema jaoks.

Polguülem ratsutas oma tare juurde. Polk marssis läbi küla ja pani teel viimaste majade juures püssid hakki.

Otsekui hiiglasuur hulkjalgne loom asus polk endale pesa ja toitu valmistama. Üks osa soldateid kahlas põlvini lumes külast paremal pool olevasse kaasikusse, ja kohe hakkas metsast kostma kirve- ning mõõgahoope, murduvate okste raginat ja lõbusaid hääli; teine osa askeldas laagri keskele ringi asetatud veokite ja hobuste ümber, otsides välja katlaid ning kuivikuid ja söötes hobuseid; kolmas osa valgus mööda küla laiali, staabimeestele ulualust korraldades, taredest prantslaste laipu välja kandes ja laudu, kuivi puid ning katuseõlgi tuletegemiseks ja tarasid tuulekaitseks laiali tassides.

Umbes viisteist soldatit kõigutasid küla serval, tarede taga, lõbusa kisaga kõrget vitstest punutud küüniseina, mille pealt katus oli juba maha võetud.

«Noh, korraga, pressige peale!» karjusid hääled, ja määratu suur, lund täistuisanud sein õõtsus ööpimeduses ja praksus nagu pakasest. Ikka sagedamini ragisesid alumised vaiad, ja lõpuks vajus sein ümber ühes peale-

rõhuvate soldatitega. Kuuldus valju robustset, rõõmsat kisa ja naeru.

«Võtke kahekaupa kinni! Anna hoob siia! Sedaviisi. Kuhu sa tükid?»

«Noh, korraga ... Pidage, mehed! ... Salmi järgi!»

Kõik jäid vait, ja tasane sametpehme hääl hakkas laulma. Kolmanda salmi lõpul, niipea kui viimane heli vaikis, hüüdsid paarkümmend häält korraga: «Uuuu! Läheb! Korraga! Kõigest jõust, mehed! ...» Kuid üksmeelseist pingutustest hoolimata ei liikunud sein kuigi palju edasi ja tekkinud vaikuses kuuldus rasket puhkimist.

«Hõi, teie, kuuenda roodu mehed! Põrgulised, sarvikud! Pange käed külge ... ehk on teil meistki abi.»

Paarkümmend külasse minevat kuuenda roodu meest ühinesid tassijatega, ja umbes viie sülla pikkune ja sülla laiune varbsein hakkas mööda tanumat edasi liikuma, looka vajudes, ähkivaid soldateid rõhudes ja nende õlgadesse lõikudes.

«Liigu siis ometi ... Kukud, näe ... Mis sa seisma jäid? Katsu sa ...»

Lõbus, näotu sõimlemine ei vaikinud.

«Mis te lärmate?» sõnas äkki kandjaile peale juhtunud soldati ülemuslik hääl. «Härrad on siinsamas; tares on kindral ise, aga teie, põrgulised, lorilõuad ... Ma teile!» käratas veltveebel ja virutas esimesele ettesattunud soldatile rusikaga selga. «Kas tasa ei saa?»

Soldatid jäid vait. Soldat, keda veltveebel lõi, hakkas ägisedes pühkima nägu, mille ta kandami vastu põrgates oli veriseks kiskunud.

«Näe kuradit, kuidas kakleb! Lõi silmnäo veriseks,» ütles ta arglikul sosinal, kui veltveebel oli eemale läinud.

«Või sulle ei meeldi?» ütles keegi naerdes, ja häält tasandades läksid soldatid edasi. Küla taha jõudes hakkasid nad jälle rääkima niisama valjusti, vürtsitades oma juttu nendesamade sihitute sõimusõnadega.

Tares, millest soldatid mööda tulid, olid koos kõrged ülemused, ja teelauas käis elav vestlus möödunud päevast ja kavatsetavaist manöövritest. Kavatseti sooritada tiibmarss vasakule, et asekuningat ära lõigata ja kinni võtta.

Kui soldatid seinaga pärale jõudsid, olid köökide lõkketuled juba mitmel pool leegitsemas. Puud praksusid, lumi sulas, ja soldatite mustad varjud saalisid siia-sinna mööda kogu lummetallatud peatuspaika.

Igal pool olid töös kirved ja mõõgad. Kõik toimus ilma igasuguste käskudeta. Tassiti ööseks puid tagavaraks, ehitati ülematele onnikesi, keedeti katlakestes, korrastati püsse ja varustust.

Kaheksanda roodu toodud varbsein asetati poolringina põhja poole varjuks, kinnitati tugedega ja selle ette tehti tuli. Anti õhtusignaal, korraldati loendus, söödi õhtust ja istuti ööseks lõkketulede ümber, — kes jalatseid parandades, kes piipu suitsetades, kes ihualasti täisid kõrvetades.

VIII

Võiks arvata, et neis peaaegu kujutlematult raskeis tingimustes, milles vene soldatid tol ajal viibisid — ilma soojade saabasteta, ilma pihtkasukateta, ilma katuseta pea kohal, väljas lume sees kaheksateistkümnekraadise külmaga, isegi ilma küllaldase toidumoonata, mis armeele igakord järele ei jõudnud, — võiks arvata, et soldatid neis oludes pakkusid kõige kurvemat ja troostitumat vaatepilti.

Vastupidi, iialgi, ka kõige paremais ainelistes tingimustes pole sõjavägi pakkunud lõbusamat ning elevamat pilti. See tuli sellest, et iga päev langes sõjaväest välja kõik see, mis hakkas norgu vajuma või nõrkema. Kõik kehaliselt ja vaimselt nõrk oli ammugi maha jäänud: järel oli ainult sõjaväe paremik — vaimu ja ihu jõu poolest.

Varbseina varjuks seadnud kaheksanda roodu juurde kogunes kõige rohkem mehi. Kaks veltveeblit istusid nende juurde, ja nende lõkketuli leegitses heledamalt kui teiste omad. Tuulevarjus istumise õiguse eest nõudsid nad puude toomist.

«Hei, Makejev, kuhu sa ... kadusid? Või sõid hundid su ära? Too puid,» karjus punase näoga punapäine soldat, kes suitsu tõttu silmi kissitas ja pilgutas, kuid

tulest ei eemaldunud. «Mine siis sina, vares, too puid,» pöördus ta teise soldati poole. Punapea polnud allohvitser ega jefreitor, kuid ta oli tugev mees ja käsutas seepärast neid, kes olid temast nõrgemad. Kõhnuke ja kleenuke, väikese terava ninaga soldat, keda vareseks nimetati, tõusis alistuvalt ja tahtis minna käsku täitma; kuid samal ajal ilmus juba tulepaistel nähtavale puusületäiega tuleva noore soldati sale, ilus kogu.

«Anna siia. See on tore!»

Puud murti tükkideks, vajutati lõkkele peale, puhuti tuld suudega ja õhutati sinelihõlmadega ja leek hakkas sisisema ning praksuma. Soldatid nihutasid end lähemale ja süütasid piibud. Noor, ilus soldat, kes tõi puid, toetas käed puusa ja hakkas külmetavate jalgadega ühel kohal kiiresti ning osavalt kepsutama.

«Ah, emake, külm kaste maas ...» laulis ta, iga silbi juures otsekui luksudes.

«Hei, tallad lendavad alt ära!» hüüdis punapea, märgates, et tantsulööjal pooltald lipendab. «On aga inimesel lust kepsutada!»

Tantsumees peatus, rebis tolkneva nahatüki ära ja viskas tulle.

«Nii ta on, vennas,» ütles ta, istus, võttis seljapaunast tüki sinist prantsuse kalevit ja hakkas seda jala ümber mässima. «Aur võttis lahti,» lisas ta juurde, jalgu tule poole sirutades.

«Varsti antakse uued. Räägitakse, et kui lõpuni vastu peame, saab igaüks nahad kahe paari jaoks.»

«Aga näe, Petrov, koerapoeg, jäigi maha,» ütles veltveebel.

«Ma panin teda ammugi tähele,» sõnas teine.

«Viletsake oli ...»

«Kolmandas roodus, nagu kuulda, jäänud eile üheksa meest puudu.»

«Kuhu sa ikka lähed, kui külm on jalad ära võtnud.»

«Ah, tühi loba!» ütles veltveebel.

«Mõtled ehk ise niisama teha?» lausus vana soldat etteheitvalt sellele, kes rääkis, et külm on jalad ära võtnud.

«Mida sina's arvad?» hakkas äkki end lõkketule tagant üles ajades piiksuval ja väriseval häälel rääkima

terava ninaga soldat, keda nimetati vareseks. «Kel on rasva seljas, see jääb kõhnaks, aga kõhnal on surm suu juures. Võtame kas või mind. Enam ei suuda,» ütles ta äkki otsustavalt, pöördudes veltveebli poole. «Käsi hospidali saata. Luuvalu ei anna asu; maha jään niikuinii . . .»

«Noh, aitab, aitab,» ütles veltveebel rahulikult.

Väike soldat jäi vait, ja vestlus jätkus.

«Kas täna veel vähe neid prantslasi kinni nabisime, aga korralikke saapaid pole, õieti öelda, ühelgi, — ainult nime poolest saapad,» alustas üks soldatitest uut juttu.

«Kasakad on juba jalast ära korjanud. Puhastasime taret polkovniku jaoks, kandsime neid välja, — hale vaadata, mehed,» ütles tantsumees. «Pöörasime teisi ringi, — ühel alles elu sees, tõesõna, vatras midagi oma keeli.»

«Aga puhas rahvas on,» ütles esimene. «Valge, valge nagu see kasekoor. Ja mis sa ütled, vahvaid mehi on nende hulgas, suurest soost.»

«Mis sa's mõtled? Tal on neid igast seisusest kokku kogutud.»

«Aga meie keelt ei mõista nad mitte mõhkugi,» lausus tantsumees arusaamatust väljendava naeratusega. «Mina küsin temalt: mis maa mehi?, aga tema vatrab ei tea mida. Naljakas rahvas!»

«Imelik lugu, vennad,» jätkas see, kes prantslaste valget nahavärvi imeks pani. «Talumehed rääkisid, et Možaiski all, kui pärast seal, kus lahing oli, hakati surnuid ära koristama, et mis te arvate, oma kuu aega olid nende surnud seal maas, — aga ütlevad, et vedeleb teine maas, valge kui paber, ja puhas, ja mitte lõhna raasugi.»

«Kuidas siis nii, kas külmast või?» küsis keegi.

«Kus tark väljas! Külmast! Palav oli ju. Kui oleks külma pärast, siis poleks ka meie omad halvaks läinud. Aga mehed rääkisid, et kui lähed meie oma ligi, — läbimäda ja usse täis. Rääkisid, et sidusid endale rätikud nina ette ja keerasid näo kõrvale, kui neid tassisid: muidu ei saanud. Aga nende omad on valged kui paber, ja mitte lõhna raasugi.»

Kõik vaikisid natuke aega.

«Küllap vist söögist,» ütles veltveebel, «härraste sööki õgisid.»

Keegi ei vaielnud vastu.

«See talumees rääkis, Možaiski all, kus lahing oli, aetud neid kümnest külast kokku, kakskümmend päeva vedanud, ei jõudnudki kõiki surnuid ära vedada. Hunta olnud seal nii et . . .»

«See oli lahing, nagu peab olema,» ütles vana soldat. «Niipaljuke ongi, mida maksab mäletada; aga kõik muu pärast seda . . . pole muud kui rahva piinamine.»

«Nii ta on, onuke. Näe, tunaeile kargasime kallale, aga kus need, ei lase mitte ligigi. Viskasid kähku püssid käest. Ja põlvili maha. Pardoon, ütlevad. Pole see sõda ega midagi! Räägitakse, Platov olla Pooleoni enda kaks korda kätte saanud. Aga ei tea seda õiget sõna. Võtab kinni küll, aga Pooleon muudab enda käte vahelt linnuks ja lendab ära. Maha lüüa ka ei ole lubatud.»

«Valetama oled sa meister, Kisseljov, ega midagi.»

«Mis ma valetan, — sulatõsi.»

«Oleks minu teha, ma püüaksin ta kinni ja kaevaksin maa sisse. Ja lööksin haavapuust vaiaga kinni. Kui palju ta rahvast on hukka saatnud.»

«Küll me temaga hakkama saame, ei ta enam tule,» ütles vana soldat haigutades.

Jutt vaikis, soldatid hakkasid end magama seadma.

«Küll on aga tähti taevas, lausa tulemeri! Nagu oleksid naised oma kangad pleekima seadnud,» ütles keegi soldat Linnuteed imetledes.

«Tuleb hea vilja-aasta.»

«Puid oleks veel vaja.»

«Selga soojendad, aga vats külmetab. Imelugu.»

«Oh, issand!»

«Mis sa tõukled, — kas tuli sinu jaoks üksi on? Kus . . . laiutab.»

Tekkinud vaikuses kuuldus mõnede magamajäänute norskamist; teised keerasid külge ja soojendasid end, vahetades aeg-ajalt mõne sõna. Eemal, umbes saja sammu kaugusel oleva lõkketule juurest kuuldus üldist lõbusat naeru.

«Küll aga lagistavad viiendas roodus,» ütles keegi soldatitest. «Ja rahvast on seal koos mis hirmus!»

Üks soldat tõusis ja läks viiendasse roodu vaatama.

«Seda naeru küll,» ütles ta tagasi tulles. «Kaks prantslast tulid nende kampa. Üks on päris ära külmanud, aga teine sihuke tragi, et las aga olla! Muudkui laulab.»

«Ohoo? Läheks õite vaataks . . .»

Mitu soldatit hakkasid minema viienda roodu poole.

IX

Viies rood asus otse metsa ääres. Tohutu suur lõkketuli põles heledasti keset lund, valgustades puude härmatisest raskeid oksi.

Kesköösl kuulsid viienda roodu soldatid metsast samme ja okste praksumist.

«Poisid, karu!» ütles üks soldat. Kõik tõstsid pead, kuulatasid, ja metsast astusid heledasse lõkketule valgusesse kaks teineteisest kinni hoidvat veidralt riides inimkogu.

Need olid kaks metsa peitu läinud prantslast. Soldatitele arusaamatul keelel kähedalt midagi rääkides lähenesid nad tulele. Üks neist oli pikem, kandis ohvitserikübarat ja näis olevat täiesti nõrkenud. Tule juurde jõudes tahtis ta istuda, kuid kukkus maha. Teine — väike, jässakas, ümber põskede seotud rätikuga sõdur — oli tugevam. Ta tõstis oma kaaslase üles ja rääkis midagi, osutades oma suule. Soldatid kogunesid prantslaste ümber, laotasid haigele sineli maha ja tõid mõlemale putru ja viina.

Nõrkenud prantsuse ohvitser oli Ramballe; rätikuga seotud soldat oli tema tentsik Morel.

Kui Morel oli viina võtnud ja katlakesetäie putru ära söönud, muutus ta äkki haiglaselt lõbusaks ja hakkas teda mittemõistvaile soldatitele vahetpidamata midagi rääkima. Ramballe keeldus söögist ja lamas küünarnukile toetudes vaikselt lõkketule ääres, vahtides oma punetavate silmadega juhmilt vene soldateid. Aeg-ajalt oigas ta pikalt ja vaikis jälle. Morel püüdis

oma õlgadele näidates selgeks teha, et see on ohvitser ja et teda on tarvis soojendada. Tule juurde astunud vene ohvitser saatis polkovniku käest küsima, kas ta vahest prantsuse ohvitseri enda juurde sooja võtaks; kui tagasi tuldi ja öeldi, et polkovnik käskis ohvitseri sinna tuua, teatati Ramballe'ile, et ta läheks. Ta tõusis ja tahtis minna, kuid lõi taaruma ja oleks kukkunud, kui tema kõrval seisev soldat poleks teda toetanud.

«Mis? Kas enam ei tee?» lausus üks soldat pilkavalt silma pilgutades Ramballe'ile.

«Eh, tola! Mis jama sa ajad! Küll on mats, täitsa mats,» kuuldus mitmelt poolt etteheiteid nalja teinud soldatile. Mehed asusid Ramballe'i ümber, kaks neist tõstsid ta ristamisi pandud kätele ja kandsid tarre. Ramballe võttis soldatitel kaela ümbert kinni, ja kui teda kandma hakati, rääkis haledalt:

«Oh, mes braves, oh, mes bons, mes bons amis! Voilà des hommes! oh, mes braves, mes bons amis!»[1] ja langetas nagu laps oma pea ühe soldati õlale.

Morel aga istus kõige paremal kohal soldatite keskel.

Morel, väike, jässakas prantslane põletikuliste, vett jooksvate silmadega, oli rätiku naiste kombel mütsi peale sidunud ja kandis naistekasukat. Ilmselt joobnuna hoidis ta käega enda kõrval istuva soldati ümbert kinni ja laulis käheda, katkeva häälega prantsuse laulu. Soldatid kõverdusid naerust teda vaadates.

«Noh, õpeta, õpeta, kuidas see oli? Ma saan ruttu kätte. Kuidas see oli? . . .» rääkis naljahambast laulumees, kelle ümbert Morel kinni hoidis.

«Vive Henri Quatre,
Vive ce roi vaillant!»

laulis Morel silma pilgutades.

«Ce diable à quatre . . .»[2]

---

[1] Oh, tublid mehed! Oh, mu head, head sõbrad! Vaat, kus on inimesed! Oh, mu tublid, head sõbrad!

[2] Elagu Henri Neljas,
elagu see vapper kuningas!
See kange mees . . .

«Vivarikat! Viv se roavalaa! See diabakat...» kordas soldat kätt kõrgele heites ja tõepoolest viisi tabades.

«Vaat, kui osavasti! Ho-ho-ho-ho-hoo!» kostis mitmelt poolt jäme, rõõmus naerulagin. Morel naeris nägu krimpsutades kaasa.

«Noh, lase käia! Veel!»

«Qui eut le triple talent,
De boire, de battre
Et d'être un vert galant...»[1]

«Ladusasti on sõnad ritta pandud. Noh, noh, Zaletajev!...»

«Küü...» hääldas Zaletajev suure vaevaga. «Kiüü-üü,» venitas ta huuli hoolikalt torru ajades, «letriptalaa debuu debaa edetravägalaa.»

«Tore! Ehtne prantslane! Ho-ho-ho-ho-hoo!... Noh, kas veel tahad süüa?»

«Anna talle putru. Ega ta nälgimise peale nii kergesti söönuks saa.»

Talle anti jälle putru, ja naeru kõhistades asus Morel kolmanda portsjoni kallale. Rõõmus naeratus oli kõigi Moreli silmitsevate noorte soldatite näol. Vanad soldatid, kes pidasid ebasündsaks niisuguste tühiste asjadega tegelda, lamasid teisel pool lõkketuld, kuid ajasid aeg-ajalt end küünarnuki najale üles ja vaatasid naeratades Moreli poole.

«Nemadki on inimesed,» ütles üks neist end sinelisse mässides. «Ka koirohi kasvab oma juurel.»

«Oo, issand, issand! Kui palju tähti, midagi koledat! Külmaks läheb...» Ja kõik jäi vaikseks.

Otsekui teades, et nüüd keegi neid ei näe, lõid tähed eriti sirama mustas taevas. Kord süttides, kord kustudes, kord võpatades sosistasid nad õhinal omavahel millestki rõõmulisest, kuid saladuslikust.

[1] Kel oli kolmekordne anne
juua, võidelda
ja naistega amelda...

X

Prantsuse väed kahanesid ühtlaselt, matemaatiliselt korrapärases progressioonis. Ja see üle Berezina minek, millest nii palju on kirjutatud, oli ainult üheks prantsuse armee hävinemise vahepealseks astmeks, aga hoopiski mitte sõja otsustavaks episoodiks. Et aga Berezinast nii palju on kirjutatud ja kirjutatakse, siis seda prantslaste poolt ainult sellepärast, et Berezina purunenud sillal prantsuse armee seni ühtlaselt talutud kannatused äkki kokku kuhjusid ühele momendile ja üheks traagiliseks vaatepildiks, mis kõigile meelde jäi. Venelased aga on Berezinast nii palju rääkinud ja kirjutanud ainult sellepärast, et sõjatandrist kaugel eemal, Peterburis, oli koostatud Napoleoni strateegilisse lõksu püüdmise plaan Berezina jõel (plaani koostajaks oli jällegi Pfuel). Kõik uskusid, et tegelikult lähebki kõik plaani kohaselt, ja kinnitasid seepärast, et just üleminek Berezinast prantslased hukutas. Tõepoolest aga, nagu näitavad arvud, olid Berezinast ülemineku tagajärjed prantslastele relvade ja inimeste kaotuse poolest vangidena hoopis vähem hukatuslikud kui Krasnoje lahing.

Berezinast üleminekul oli ainult see tähtsus, et ta tõendas ilmselt ning vastuvaidlematult kõigi äralõikamisplaanide ekslikkust ja näitas, et ainus võimalik tegutsemisviis on lihtsalt vaenlasele järgnemine, nagu seda nõudis Kutuzov. Prantslaste summ jooksis üha suureneva kiirusega kogu energiaga, mis oli suunatud eesmärgi saavutamisele. Ta jooksis nagu haavatud loom ega saanud teel peatuda. Seda tõendas mitte niivõrd ülemineku korraldus kui liikumine sildadel. Kui sillad purunesid, siis ei andnud relvitud sõdurid, prantslaste vooris olevad Moskva elanikud ja naised lastega end vangi, vaid tormasid inertsi mõjul edasi, paatidesse, jääkülma vette.

See püüd oli täiesti arukas. Nii põgenejate kui jälitajate seisukord oli ühteviisi halb. Omade juurde jäädes lootis igaüks hädas seltsimehe abile, oma kindlale kohale omade seas. End venelaste kätte andes aga oleks ta olnud sellessamas viletsas seisukorras, kuid eluvajaduste rahuldamisel oleks tä asetunud kõige alamale ast-

mele. Prantslastele polnud tarvis kindlaid teateid selle kohta, et pooled vangidest, kellega ei mõistetud midagi peale hakata, hukkusid külma ja nälja tõttu, hoolimata kõigest venelaste soovist neid päästa; nad tundsid, et see ei saanud olla teisiti. Kõige härdameelsemad vene väeülemad ja prantslaste soosijad ning vene teenistuses olevad prantslasedki ei saanud vangide heaks midagi teha. Prantslasi hävitas viletsus, mida kannatas vene sõjavägi. Ei võinud näljastelt, vajalikkudelt soldatitelt leiba ja riideid ära võtta ja anda kahjutuile, mitte vihatavaile, mitte süüdlastele, vaid lihtsalt mittevajalikkudele prantslastele. Mõned küll tegidki seda, kuid need olid ainult erandid.

Taga oli kindel hukkumine, ees oli lootus. Laevad olid põletatud; polnud mingit muud pääsu peale üheskoos põgenemise, ja sellele üheskoos põgenemisele olid suunatud kõik prantslaste jõupingutused.

Mida kaugemale prantslased jooksid, mida haletsemisväärsemad olid nende jäänused, eriti pärast Berezinad, millele Peterburis koostatud plaani tõttu erilisi lootusi pandi, seda enam lõid lõkkele üksteist ja eriti Kutuzovit süüdistavate vene väeülemate kired. Arvates, et Peterburis koostatud Berezina plaani äpardumine Kutuzovile süüks pannakse, väljendati rahulolematust temaga, põlgust tema vastu ja nöögiti teda ikka enam ja enam. Nöökimine ja põlgus väljendusid muidugi mõista aupaklikul kujul, — niisugusel kujul, et Kutuzov ei saanud küsidagi, milles ja mille eest teda süüdistatakse. Temaga ei räägitud tõsiselt, temale ettekandeid tehes ja tema luba küsides lasti välja paista, et tegemist on kurva kombetäitmisega, aga tema selja taga pilgutati üksteisele silma ja püüti teda igal sammul petta.

Kõik need inimesed leidsid, just sellepärast, et nad ei suutnud teda mõista, et vanamehega pole mõtet rääkida; et ta iial ei mõista nende plaanide sügavamõttelisust; et ta vastab oma fraasidega (neile näisid need olevat ainult fraasid) kuldsest sillast, sellest, et välismaale ei saa minna hulguste karjaga, jms. Kõike seda olid nad temalt juba kuulnud. Ja kõik, mis ta rääkis: näiteks see, et tarvis on oodata toidumoona, et mehed on ilma saabasteta, — see kõik oli nii lihtne; aga kõik see, mida

nemad ette panid, oli nii keeruline ja tark, et neile oli ilmne, et tema on rumal ja vana, nemad aga on geniaalsed väejuhid ilma võimuta.

Eriti pärast hiilgava admirali ja Peterburi sangari Wittgensteini armee ühinemist tõusis see meeleolu ja staabi keelepeks ülima piirini. Kutuzov nägi seda, ohkas ja kehitas ainult õlgu. Üksainus kord, pärast Berezinad, vihastas ta ja kirjutas Bennigsenile, kes keisrile eraldi ettekandeid saatis, järgmise kirja:

«Oma haigushoogude tõttu suvatsege, Teie Ekstsellents, selle kirja saamise järel sõita Kaluugasse, kus oodake edasisi käske ja määramist Tema Keiserlikult Kõrguselt.»

Kuid pärast Bennigseni ärasaatmist saabus armee juurde suurvürst Konstantin Pavlovitš, kes oli sõja alguse kaasa teinud ja kelle Kutuzov oli armeest eemaldanud. Nüüd teatas suurvürst armee juurde jõudes Kutuzovile keisri rahulolematusest meie vägede vähese edu ja liikumise aegluse pärast. Keiser kavatses ise lähemail päevil armee juurde sõita.

Vana mees, õukondlikes asjus niisama kogenud kui sõjaasjus, see Kutuzov, kes sama aasta augustis oli vastu keisri tahtmist ülemjuhatajaks valitud, see, kes oli troonipärija ja suurvürsti armeest eemaldanud, see, kes oma võimuga, vastu keisri tahtmist otsustas Moskva mahajätmise, — see Kutuzov mõistis nüüd otsekohe, et tema aeg on läbi, et tema osa on mängitud ja et tal seda näilist võimu enam ei ole. Ja ta mõistis seda mitte ainult õukondlikkude suhete kaudu. Ühest küljest nägi ta, et see sõjaline tegevus, milles ta oma osa etendas, on lõppenud, ja tundis, et ta on oma ülesande täitnud. Teisest küljest tundis ta samal ajal, et vana keha hakkab väsima ja nõuab puhkust.

29. novembril saabus Kutuzov Vilnosse — oma heasse Vilnosse, nagu ta rääkis. Kaks korda oma teenistusaja jooksul oli Kutuzov Vilnos kuberneriks olnud. Jõukas, terveks jäänud Vilnos leidis Kutuzov peale elumugavuste, milledest ta juba nii kaua oli ilma olnud, eest ka vanu sõpru ja mälestusi. Ja äkki kõigile sõjalistele ning riiklikkudele muredele selga pöörates sukeldus ta rahulikku, harjunud ellu niivõrd, kuivõrd talle asu andsid

tema ümber pulbitsevad kired, — nagu ei puutuks kõik see, mis nüüd ajalooareenil toimus ja edaspidi toimuma pidi, põrmugi temasse.

Tšitšagov, üks kõige innukamaid äralõikajaid ja purukslööjaid; Tšitšagov, kes esiti tahtis teha diversiooni Kreekasse, siis aga Varssavisse, kuid kuidagi ei tahtnud minna sinna, kuhu oli kästud; Tšitšagov, kes oli tuntud oma julge kõneviisi poolest keisriga; Tšitšagov, kes pidas end Kutuzovi heategijaks, sest et ta 1811. aastal, olles Kutuzovi seljataga Türgiga rahu sobitama saadetud ja selgusele jõudnud, et rahu oli juba tehtud, keisri ees tunnistas, et rahutegemise teene kuulub Kutuzovile; seesama Tšitšagov võttis Vilnos esimesena Kutuzovit vastu lossi ees, kus Kutuzov pidi peatuma. Mereväe vormis, kortikuga, müts kaenla all, raporteeris Tšitšagov Kutuzovile ja andis üle linnavõtmed. Noorte põlastav-aupaklik suhtumine juhmiks jäänud vanamehesse väljendus ülimal määral Tšitšagovi kogu käitumises, kuna ta oli juba teadlik Kutuzovi vastu tõstetud süüdistustest.

Tšitšagoviga kõneldes ütles Kutuzov muu seas, et temalt Borissovis vaenlase poolt äravõetud sõidukid lauanõudega on alles ja antakse talle tagasi.

«C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas même où vous voudriez donner des dîners,»[1] sõnas ägestudes Tšitšagov, kes iga oma sõnaga tahtis tõendada, et temal on õigus, ja seepärast arvas, et ka Kutuzov püüdis sedasama. Kutuzov naeratas oma peent, tarka naeratust, kehitas õlgu ja vastas:

«Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis.»[2]

Vilnosse jättis Kutuzov vastu keisri tahtmist paigale suurema osa vägedest. Nagu Kutuzovi lähikondsed rääkisid, jäi ta sel Vilnos viibimise ajal väga norgu ja kehaliselt nõrgaks. Ta tegeles vastumeelselt armee asjadega, jättis kõik oma kindralite hooleks ja andus keisrit oodates tühistele meelelahutustele.

---

[1] Te tahate sellega öelda, et mul pole, mille pealt süüa... Vastupidi, ma võin teid varustada kõigega isegi sel juhul, kui teil soov oleks lõunasööke anda.

[2] Ma ei tahtnud öelda midagi muud kui seda, mis ma ütlesin.

7. detsembril asus keiser oma saatjaskonnaga — krahv Tolstoiga, vürst Volkonskiga, Araktšejeviga ja teistega — Peterburist teele, jõudis 11. detsembril Vilnosse ja sõitis reisisaanis otse lossi ette. Lossi juures seisid kangest külmast hoolimata sadakond kindralit ja staabiohvitseri täies paraadvormis ja Semjonovski polgu auvalve.

Keisri ees kihutas kuller vahule aetud troikaga lossi juurde ja karjus: «Tuleb!» Konovnitsõn sööstis esikusse teatama Kutuzovile, kes ootas väikeses uksehoidja toakeses.

Hetke pärast ilmus vanamehe suur paks kogu täies paraadvormis, kõigi aumärkidega, mis katsid rinda, ja ümber kere seotud särbiga taarudes välistrepile. Kutuzov pani kübara pähe, võttis kindad pihku, laskus vaevaliselt astmelt astmele astudes, külg ees, trepist alla ja võttis siis keisrile üleandmiseks valmistatud raporti kätte.

Joosti, sosistati, veel teine troika kihutas meeletult mööda — ja kõik pilgud pöördusid lähenevale saanile, milles juba paistsid keisri ja Volkonski kogud.

Kõik see mõjus viiekümneaastase harjumuse järgi vanale kindralile füüsiliselt erutavalt; ta laskis kähku kätel endast kobavalt üle käia, kohendas kübarat, ja samal hetkel, kui keiser saanist väljudes silmad tema peale tõstis, ulatas ta elavnedes ja end sirgu ajades raporti ning hakkas oma ühetasase, libitseva häälega rääkima.

Keiser silmitses Kutuzovit kiire pilguga pealaest jalataldadeni, tõmbas kulmud hetkeks kortsu, sai aga kohe endast jagu, astus ligi ja kaelustas käsi laiali ajades vana kindralit. Vana harjumusliku mulje mõjul ja seoses ta südamemõttega mõjus see kaelustus Kutuzovile nagu alati: ta nuuksatas.

Keiser tervitas ohvitsere, Semjonovski polgu auvalvet, surus veel kord Kutuzovi kätt ja läks temaga lossi.

Feldmarssaliga kahekesi jäädes väljendas keiser talle oma rahulolematust jälitamise aegluse üle, vigade pärast Krasnoje juures ning Berezinal ja tegi teatavaks oma kaalutlused eelolevast sõjakäigust piiri taha. Kutuzov ei vaielnud vastu ega teinud märkusi. Ta näole asus see-

sama alandlik ja juhm ilme, millega ta seitsme aasta eest oli kuulanud keisri käske Austerlitzi väljal.

Kui Kutuzov kabinetist väljus ja oma raskel, nõtkuval kõnnakul, pea maas, läbi saali läks, peatas teda kellegi hääl.

«Teie hiilgus,» ütles keegi.

Kutuzov tõstis pea ja vaatas kaua krahv Tolstoile silma, kes mingit väikest asjakest liual hoides tema ees seisis. Kutuzov näis mitte mõistvat, mida temast tahetakse.

Äkki tuli talle nagu meelde; vaevalt märgatav naeratus vilksatas üle ta lihava näo, ja sügavalt, aupaklikult kummardades võttis ta liual oleva eseme. See oli esimese järgu Georgi rist.

XI

Järgmisel päeval oli feldmarssali juures lõunasöök ja ball, mida keiser oma osavõtuga austas. Kutuzov sai esimese järgu Georgi risti, keiser osutas talle suurimat austust, kuid igaüks teadis keisri rahulolematusest feldmarssaliga. Viisakusnõuetest peeti kinni, ja keiser andis selles eeskuju; kuid kõik teadsid, et vana Kutuzov on süüdi ega kõlba kuhugi. Kui Kutuzov ballil vana Katariina-aegse kombe kohaselt käskis keisri saaliastumisel ta jalge ette heita vaenlastelt võetud lipud, krimpsutas keiser pahaselt nägu ja lausus midagi, milles mõned arvasid olevat kuulnud: «Vana veiderdaja.»

Keisri rahulolematus Kutuzoviga suurenes Vilnos eriti sellepärast, et Kutuzov ilmselt ei tahtnud või ei suutnud mõista eeloleva sõjakäigu tähendust.

Kui keiser järgmisel hommikul ütles enda juurde kogunenud ohvitseridele: «Te päästsite mitte ainult Venemaa, — te päästsite Euroopa,» siis mõistsid kõik, et sõda pole lõppenud.

Ainult Kutuzov ei tahtnud seda mõista ja väljendas avalikult oma arvamist selle kohta, et uus sõda ei saa Venemaa olukorda parandada ega ta kuulsust suurendada, vaid võib ainult halvendada ta olukorda ja kahandada seda ülimat kuulsust, mille Venemaa tema arvates nüüd oli saavutanud. Ta püüdis keisrile selgeks teha, et

on võimatu uusi vägesid värvata, rääkis elanikkonna raskest olukorrast, ebaõnnestumiste võimalusest jne.

Niiviisi meelestatuna oli feldmarssal loomulikult ainult eelseisva sõja takistuseks ja pidurdajaks.

Kokkupõrgete vältimiseks vanamehega leidus iseenesest väljapääsutee, mis seisis selles, et tuli kõrvaldada ülemjuhataja alt, teda häirimata, talle sellest teatamata, nagu Austerlitzis ja nagu sõja algul Barclay ajal, see võimualus, millele ta tugines, ja kanda see üle keisrile endale.

Selle sihiga formeeriti staap vähehaaval ümber, ja Kutuzovi staabi kogu oluline jõud hävitati ning kanti üle keisrile. Toll, Konovnitsõn, Jermolov määrati mujale. Kõik rääkisid avalikult, et feldmarssal on väga nõrgaks jäänud ja et tema tervis on halb.

Ta pidi olema terviselt nõrk, et anda oma koht sellele, kes asus tema asemele. Ja tema tervis oli tõepoolest nõrk.

Niisama loomulikult, lihtsalt ning märkamatult, nagu Kutuzov oli Türgist ilmunud Peterburi kroonupalatisse maakaitseväge koguma ja seejärel armeesse, just siis, kui ta oli hädatarvilik, niisama loomulikult, vähehaaval ja lihtsalt ilmus nüüd, kus Kutuzovi osa oli etendatud, tema kohale uus, nõutav tegelane.

1812. aasta sõjal pidi peale venelase südamele kalli rahvaliku tähenduse olema teine — euroopalik tähendus.

Rahvaste liikumisele läänest itta pidi järgnema rahvaste liikumine idast läände, ja selleks uueks sõjaks oli tarvis uut tegelast, kel olid teistsugused omadused ja vaated kui Kutuzovil ja keda panid liikuma teised tõukejõud.

Aleksander Esimene oli rahvaste liikumiseks idast läände ja rahvaste piiride taastamiseks niisama tarvilik nagu Kutuzov Venemaa päästmiseks ja kuulsuseks.

Kutuzov ei mõistnud, mis tähendas: Euroopa, tasakaal, Napoleon. Ta ei võinud seda mõista. Vene rahva esindajal polnud pärast seda kui vaenlane oli hävitatud, Venemaa vabastatud ja kõige kõrgemale kuulsuse astmele tõstetud, venelasel kui venelasel polnud enam midagi teha. Rahvasõja esindajale ei jäänud muud midagi üle kui surra. Ja ta suri.

XII

Pierre tundis, nagu see enamasti ikka on, vangisoleku ajal talutud puuduste ja pingutuste täit raskust alles siis, kui need pingutused ja puudused olid lõppenud. Vangist vabanedes sõitis ta Orjoli, haigestus kolmandal päeval pärast kohalejõudmist, Kiievisse sõitmiseks ettevalmistusi tehes, ja lamas Orjolis kolm kuud; tal oli, nagu arstid ütlesid, sapipalavik. Sellest hoolimata et arstid teda ravisid, talle aadrit lasksid ning arstimeid jootsid, paranes ta siiski.

Kõik, mis Pierre'iga pärast vabanemist ja enne haigust juhtus, ei jätnud temasse peaaegu mingit muljet. Ta mäletas ainult halli, sünget, kord vihmast, kord lumesajust ilma, sisemist kehalist piina, valu jalgades ja küljes; mäletas üldist muljet inimeste õnnetustest ja kannatustest; mäletas teda küsitlenud ohvitseride ja kindralite häirivat uudishimu; oma askeldusi sõiduki ja hobuste otsimisel, ja peamiselt mäletas ta oma tolleaegset võimetust mõtelda ning tunda. Oma vabanemise päeval nägi ta Petja Rostovi laipa. Samal päeval sai ta teada, et vürst Andrei elas veel üle kuu aja pärast Borodino lahingut ning suri alles hiljuti Jaroslavlis, Rostovide juures. Samal päeval mainis Denissov, kes Pierre'ile seda uudist teatas, jutu sees Eleeni surma, arvates, et Pierre seda ammugi teab. Kõik see oli siis Pierre'i meelest ainult imelik. Ta tundis, et ei suuda mõista kõigi nende teadete tähendust. Ta kiirustas siis ainult rutem neist paigust, kus inimesed üksteist tapsid, ära sõitma kuhugi vaiksesse pelgupaika, et seal toibuda, puhata ja järele mõelda kõige selle imeliku ning uue üle, mis ta oli vahepeal teada saanud. Aga niipea kui ta Orjoli jõudis, jäi ta haigeks. Haigusest ärgates nägi Pierre enda juures kaht oma teenijat, kes olid Moskvast kohale sõitnud, — Terentit ja Vaskat, ning vanemat vürstitari, kes Jeletsis, Pierre'i mõisas elades oli kuulnud tema vabanemisest ja haigusest ja tema juurde sõitnud, et teda põetada.

Paranemise ajal hakkas Pierre pikkamööda võõrduma viimastel kuudel tavalistest muljetest ja harjuma sellega, et keegi teda homme kuhugi ei aja, et keegi ei võta

talt ära sooja voodit ja et ta kindlasti saab lõunat, teed ja õhtusööki. Kuid unes nägi ta end veel kaua ikka samades vangisoleku tingimustes. Niisama pikkamööda hakkas Pierre mõistma neid uudiseid, mida ta kuulis pärast vabanemist vangistusest: vürst Andrei surm, naise surm, prantslaste hävitamine.

Rõõmus vabaduse tunne — selle täieliku, puutumatu, inimesele loomupäraselt omase vabaduse teadvus, mida ta esmakordselt oli tundnud esimesel ööbimispaigal pärast Moskvast lahkumist, täitis Pierre'i hinge ta paranemise ajal. Ta imestas, et sellele sisemisele, välistest asjaoludest sõltumatule vabadusele nüüd justkui ülearuselt, justkui luksuslikult lisandus ka väline vabadus. Ta elas üksinda võõras linnas, ilma tuttavateta. Keegi temalt midagi ei nõudnud; kuhugi teda ei saadetud. Kõik, mida ta tahtis, oli tal olemas; varem teda alatasa vaevanud mõtet naisest ei olnud enam, sest ka naist ei olnud enam.

«Ah, kui hea! Kui tore!» lausus ta endamisi, kui talle lähemale lükati puhtalt kaetud laud aromaatse rammuleemega, või kui ta ööseks heitis pehmesse puhtasse voodisse, või kui talle meelde tuli, et naist ja prantslasi enam ei ole. «Ah, kui hea, kui tore!» Ja vana harjumuse järgi küsis ta endalt: «Noh, aga mis edasi? Mis ma hakkan tegema?» Ja otsekohe vastas ta endale: «Ei midagi. Hakkan elama. Ah, kui tore!»

Seda, mille käes ta varem vaevles, mida ta alati otsis — elu eesmärki —, ei olnud tema jaoks nüüd olemas. Seda otsitavat elu eesmärki polnud nüüd tema jaoks olemas mitte juhuslikult, mitte ainult käesoleval silmapilgul, vaid ta tundis, et seda pole olemas ega saagi olla. Ja just see eesmärgi puudumine andis talle selle täieliku, rõõmsa vabaduseteadvuse, mis sel ajal moodustas ta õnne.

Tal ei saanud olla eesmärki, sest tal oli nüüd usk, — mitte usk mingitesse reeglitesse või sõnadesse või mõtetesse, vaid usk elavasse, alati tuntavasse jumalasse. Varem otsis ta teda eesmärkidest, mida ta endale seadis. See eesmärgi otsimine oli ainult jumala otsimine; ja äkki sai ta oma vangipõlves teada — mitte sõnade, mitte arutluste varal, vaid vahenditu tundmise teel, — sai

teada seda, mida hoidja temale juba ammu oli rääkinud: et jumal on siinsamas, kõikjal. Vangipõlves sai ta teada, et Karatajevis on jumal suurem, lõpmatum ja äramõistmatum kui vabamüürlaste maailmaruumi Arhitektis. Tal oli samasugune tunne nagu inimesel, kes on silmi pingutanud kaugele eemale vaadates ja leiab otsitava oma jalge eest. Kogu eluaeg oli ta vaadanud kuhugi kaugele, üle ümberolevate inimeste peade, kuna aga oleks tarvis olnud mitte silmi pingutada, vaid ainult enda ette vaadata.

Varem ei osanud ta milleski näha suurt, äramõistmatut ja lõpmatut. Ta ainult tundis, et see pidi kuskil olema, ja otsis seda. Kõiges lähedases, arusaadavas nägi ta ainult piiratut, väiklast, igapäevast ja mõttetut. Ta haaras vaimse pikksilma ja vaatas kaugusse, — sinna, kus see väiklane ja igapäevane uduses kauguses näis suurena ja lõpmatuna ainult sellepärast, et see oli ebaselgelt nähtav. Sellisena näisid talle Euroopa elu, poliitika, vabamüürlus, filosoofia, filantroopia. Kuid ka siis, neil silmapilkudel, mida ta pidas oma nõrkuseks; tungis ta mõistus ka sellesse kaugusse, ja ta nägi seal sedasama väiklast, igapäevast ning mõttetut. Nüüd aga oli ta õppinud nägema suurt, igavest ja lõpmatut kõiges, ja et seda näha, et nautida selle vaatlemist, viskas ta loomulikult kõrvale pikksilma, millega ta seni oli üle inimeste peade vaadanud, ja vaatles rõõmsalt enda ümber igavesti muutuvat, igavesti suurt, äramõistmatut ja lõpmatut elu. Ja mida lähemalt ta vaatas, seda rahulikum ja õnnelikum ta oli. Varem kõiki ta mõistuslikke ehitusi purustanud hirmsat küsimust: miks? polnud nüüd olemas. Nüüd oli sellele küsimusele — miks? — ta hinges alati valmis lihtne vastus: sellepärast, et on olemas jumal, — see jumal, ilma kelle tahtmiseta inimese peast juuksekarvgi maha ei lange.

Oma välise käitumise poolest polnud Pierre peaaegu sugugi muutunud. Väliselt oli ta samasugune nagu ennegi. Samuti nagu varemgi oli ta hajameelne ja näis mõtlevat mitte sellele, mis tal silma ees oli, vaid millelegi omale, erilisele. Vahe tema endise ja nüüdse seisukorra vahel seisis selles, et kui ta varem unustas, mis oli ta ees või mis talle räägiti, siis krimpsutas ta valuliselt laupa, otsekui püüdes ja mitte suutes näha midagi temast kaugel eemal olevat. Nüüd unustas ta samuti, mis talle räägiti ja mis ta ees oli; kuid nüüd silmitses ta vaevalt märgatava, otsekui pilkava naeratusega just seda, mis ta ees oli, kuulatas seda, mida talle räägiti, ehkki ta ilmselt nägi ja kuulis hoopis midagi muud. Varem näis ta olevat küll hea, kuid õnnetu inimene; ja seepärast hoidsid inimesed temast tahtmatult eemale. Nüüd mängles elurõõmu naeratus alatasa ta suu ümber ja ta silmist paistis osavõtlikkus inimeste suhtes, — küsimus: kas nad on rahul samuti nagu tema? Ja inimestel oli meeldiv tunne tema seltsis.

Varem rääkis ta palju, ägetses rääkides ja kuulas vähe; nüüd laskis ta end harva vestlusest kaasa kiskuda ja oskas niiviisi kuulata, et inimesed talle meelsasti avaldasid oma varjatumaid saladusi.

Vürstitar, kes polnud Pierre'i iialgi sallinud ja oli tema vastu eriti vaenulik sestsaadik, kui ta end vana krahvi surma järel tundis Pierre'i võlglase olevat, märkas oma pahameeleks ja imestuseks pärast lühiaegset viibimist Orjolis, kuhu ta oli tulnud kavatsusega Pierre'ile näidata, et ta Pierre'i tänamatusest hoolimata oma kohuseks peab teda põetada, — vürstitar märkas varsti, et ta armastab Pierre'i. Pierre ei otsinud millegagi vürstitari poolehoidu. Ta ainult silmitses teda uudishimulikult. Varem tundis vürstitar Pierre'i pilgus ükskõiksust ning pilget, ja ta kiskus end Pierre'i ees turri nagu teistegi inimeste ees ning näitas ainult oma sõjakat külge; nüüd seevastu tundis ta, et Pierre otsekui tungis tema elu kõige intiimsemate külgedeni; ja esiti umbusklikult, siis aga tänulikult ilmutas ta Pierre'ile oma iseloomu varjatud häid külgi.

Kõige kavalamgi inimene poleks võinud osavamini vürstitari usaldust võita, teda oma parima noorusaja mälestusi jutustama õhutades ja nende suhtes osavõtlikkust väljendades. Ometi seisis Pierre'i kogu kavalus ainult selles, et ta otsis oma lõbu, äratades tigestunud, tuimas ja omamoodi uhkes vürstitaris inimlikke tundeid.

«Jah, ta on väga, väga hea inimene, kui ta on mitte halbade, vaid niisuguste inimeste mõju all nagu mina,» ütles vürstitar endale.

Pierre'is toimunud muutust märkasid omamoodi ka tema teenrid Terenti ja Vaska. Nad leidsid, et ta on palju lihtsamaks muutunud. Terenti viivitas pärast härra lahtiriietamist ja talle head ööd soovimist sageli äraminekuga ja ootas saapaid ning riideid käes hoides, kas härra ehk alustab juttu. Ja enamasti peataski Pierre Terentit, märgates, et ta tahaks juttu ajada.

«Noh, ütle siis mulle... kuidas te siis endile söögipoolist muretsesite?» päris ta.

Ja Terenti hakkas rääkima Moskva rüüstamisest ning kadunud krahvist ja seisis kaua, riided käes, jutustades või vahel ka Pierre'i juttu kuulates, ja läks seejärel esikusse meeldiva teadmisega, et härra on talle lähedane, ja tundes sõbralikkust tema vastu.

Arst, kes Pierre'i ravis ja teda iga päev külastas, istus sellest hoolimata et ta arstide kombe kohaselt oma kohuseks pidas näida inimesena, kelle iga minut on kannatavale inimkonnale kallis, tundide kaupa Pierre'i juures, jutustades oma lemmiklugusid ja tähelepanekuid haigete kommete kohta üldse ja eriti, mis puutus daamidesse.

«Jah, niisuguse inimesega on meeldiv juttu ajada. Midagi muud kui meil provintsis,» rääkis ta.

Orjolis elas mitu vangilangenud prantsuse ohvitseri, ja arst tõi kaasa ühe neist, noore itaalia ohvitseri.

See ohvitser hakkas Pierre'i juures käima, ja vürstitar naeris õrnade tunnete üle, mida itaallane Pierre'i suhtes ilmutas.

Itaallane oli, nagu näha, ainult siis õnnelik, kui ta sai Pierre'i juurde tulla ja vestelda ning temale oma minevikust jutustada — oma kodusest elust, oma armas-

tusest — ja välja valada oma pahameelt prantslaste ning eriti Napoleoni vastu.

«Kui kõik venelased vähegi teie moodi on,» rääkis ta Pierre'ile, *«c'est un sacrilège que de faire la guerre à un peuple comme le vôtre.*[1] Teie, kes te prantslaste pärast nii palju kannatanud olete, te ei kanna isegi viha nende vastu.»

Ja Pierre võitis nüüd itaallase kirgliku armastuse ainult sellega, et ta õhutas teda avaldama oma hinge paremaid külgi ja neid imetles.

Pierre'i Orjolis viibimise viimasel ajal külastas teda tema vana tuttav vabamüürlane, krahv Villarski, — seesama, kes 1807. aastal tema looži vastuvõtmist toimetas. Villarski oli abielus rikka venelannaga, kel olid Orjoli kubermangus suured mõisad, ja teenis linnas ajutiselt toitlustuse alal.

Teada saades, et Bezuhhov on Orjolis, tuli Villarski, kuigi nad polnud iial lähemalt tuttavad olnud, tema juurde nende sõpruse ja läheduse kinnitustega, mida inimesed üksteisele harilikult väljendavad kõrbes kokku saades. Villarski tundis Orjolis igavust ja ta oli õnnelik, kohates temaga samasse seltskonda kuuluvat ja, nagu ta arvas, samade huvidega inimest.

Kuid oma imestuseks märkas Villarski peagi, et Pierre oli tõelisest elust väga maha jäänud ja, nagu tema seda endamisi nimetas, apaatiasse ning egoismi langenud.

«Vous vous encroutez, mon cher,»[2] rääkis ta temale. Sellest hoolimata oli Villarskil nüüd Pierre'i seltsis meeldivam olla kui enne ja ta käis iga päev tema juures. Pierre'ile aga tundus Villarskit vaadates ja kuulates imelik ning uskumatu, et ta ise alles üsna hiljuti oli olnud samasugune.

Villarski oli naisemees, perekonnainimene, tal oli tegemist niihästi naise mõisatega, ametiasjadega ja ka perekonnaga. Ta leidis, et kõik need tegevused on takistuseks elule ja et kõik nad on põlastusväärsed, sest nende sihiks on tema ja ta perekonna isiklik hea-

[1] siis on kuritegu sõdida niisuguse rahvaga nagu teie.
[2] Te paadute, mu kallis,

olu. Sõjalised, administratiivsed, poliitilised ja vabamüürlikud kaalutlused köitsid alati ta tähelepanu. Ja Pierre imetles teda oma nüüd alati vaikse, rõõmsa muigega kui kummalist, nii väga tuttavat nähtust, ilma et oleks püüdnud tema vaateid muuta või teda hukka mõistnud.

Pierre'i suhtumises Villarskisse, vürstitarisse, arstisse, kõigisse inimestesse, kellega ta nüüd kokku puutus, oli uus joon, millega ta võitis kõigi inimeste poolehoiu: see, et ta tunnustas võimalust, et iga inimene mõtleb, tunneb ning vaatab asjadele omamoodi; tunnustas, et inimese veendumusi on võimatu sõnadega muuta. Iga inimese loomulik iselaadsus, mis Pierre'i varem erutas ja ärritas, moodustas nüüd selle osavõtlikkuse ja huvi aluse, mida ta inimeste vastu tundis. Inimeste vaadete erinevus nende elust, mõnikord täielik vastukäivuski sellele ja üksteisele rõõmustas Pierre'i ja kutsus tema juures esile pilkava ning leebe naeratuse.

Praktilistes asjades tundis Pierre nüüd ootamatult, et tal oli raskuskeskpunkt, mida enne ei olnud. Varem tekitas temas iga rahaline küsimus, eriti rahapalved, millega teda kui väga rikast inimest väga sageli tülitati, väljapääsmatut ärevust ja nõutust. «Kas anda või mitte?» küsis ta eneselt. «Minul on, ja temale on tarvis. Kuid teisele on veel rohkem tarvis. Kummale on rohkem tarvis? Aga võib-olla on mõlemad petised?» Kõigist neist oletustest ei leidnud ta varem mingit väljapääsu ja andis kõigile, seni kui oli, mida anda. Täpselt samasuguses nõutuses oli ta varem iga oma varandusesse puutuva küsimuse puhul, kui üks rääkis, et tarvis on teha nii, aga teine — et teisiti.

Nüüd leidis ta oma imestuseks, et kõigis neis küsimustes polnud enam kahtlusi ega arusaamatusi. Temas oli nüüd kohtunik, kes talle endale tundmatute seaduste järgi otsustas, mida oli tarvis teha ja mida mitte.

Ta oli niisama ükskõikne rahaasjade suhtes nagu ennegi, kuid nüüd teadis ta kindlasti, mida tuli teha ja mida mitte. Esimest korda astus see uus kohtunik tegevusse, kui tema juurde tuli vangilangenud prantsuse kolonel, kes jutustas laialt oma kangelastegudest ja lõpuks avaldas peaaegu nõudmise kujul palve, et Pierre

annaks talle neli tuhat franki naisele ja lastele saatmiseks. Pierre keeldus ilma vähimagi raskuseta ja pingutuseta, imestades hiljem, kui lihtne ja kerge oli see, mis varem näis lahendamatult raskena. Ühtlasi otsustas ta kolonelile ära öeldes samal ajal, et tarvis on Orjolist lahkudes itaallasest ohvitseri kavalusega sundida raha vastu võtma, mida too ilmselt vajab. Uueks tõenduseks tema vaate kindlakskujunemisest praktiliste küsimuste suhtes oli Pierre'ile ta otsus naise võlgade küsimuses ja selles asjas, kas Moskva maju ning suvilaid uuesti üles ehitada või mitte.

Tema juurde Orjoli saabus ülemvalitseja, kellega koos Pierre tegi üldise arvestuse oma muutunud tulude kohta. Moskva põlemine läks ülemvalitseja arvestuse järgi Pierre'ile maksma ligi kaks miljonit.

Lohutuseks nende kaotuste eest esitas ülemvalitseja Pierre'ile arvestuse selle kohta, et ta tulud neist kaotustest hoolimata mitte ei kahane, vaid veel suurenevadki, kui ta keeldub krahvinna võlgade maksmisest, milleks ta pole kohustatud, ega ehita uuesti üles Moskvas ja Moskva lähedal olevaid maju, mis aastas läksid maksma kaheksakümmend tuhat ega toonud midagi sisse.

«Jah, jah, see on õige,» ütles Pierre lõbusalt naeratades. «Jah, jah, kõike seda pole mulle tarvis. Laostumine on teinud mind palju rikkamaks.»

Kuid jaanuaris saabus Moskvast Saveljitš, jutustas Moskva olukorrast ja eelarvest, mille arhitekt oli talle teinud maja ja suvila ülesehitamiseks, rääkides sellest kui otsustatud asjast. Samal ajal sai Pierre kirju vürst Vassililt ja teistelt Peterburi tuttavatelt. Kirjades kõneldi ta naise võlgadest. Ja Pierre otsustas, et valitseja plaan, mis talle nii väga oli meeldinud, pole õige ja et ta peab sõitma Peterburi oma naise võlaasju korraldama ja Moskvas ehitama hakkama. Miks see tarvilik on, seda ta ei teadnud, kuid ta teadis kindlasti, et see on tarvilik. Tema tulud kahanesid selle otsuse tagajärjel kolmveerandi võrra. Kuid see oli vajalik; ta tundis seda.

Villarski kavatses Moskvasse sõita, ja nad otsustasid sõita koos.

Kogu tema paranemise aja Orjolis täitis Pierre'i rõõmu, vabaduse ja eluküllluse tunne, ja kui ta teel Moskvasse sattus vabasse maailma, nägi sadasid uusi inimesi, siis tugevnes see tunne veelgi. Kogu reisi kestel oli ta rõõmus nagu koolipoiss koolivaheajal. Kõigil inimestel — postipoisil, postijaama ülemal, talumeestel maanteel või külas, — kõigil oli tema silmis uus tähendus. Alatasa Venemaa vaesuse, harimatuse, Euroopast mahajäämuse üle kurtva Villarski juuresolek ja märkused ainult suurendasid Pierre'i rõõmu. Seal, kus Villarski nägi elutust, nägi Pierre ebatavaliselt võimast elujõudu, seda jõudu, mis lumes, kogu sel maaalal, ülal hoidis selle tervikliku, erilise ja ühtse rahva elu. Ta ei rääkinud Villarskile vastu, vaid naeratas teda kuulates rõõmsalt, otsekui temaga nõus olles (sest teeseldud nõustumine oli kõige hõlpsam abinõu hoidumiseks arutlustest, millest ei võinud midagi välja tulla).

XIV

Niisama raske, nagu on seletada, milleks ja kuhu tõttavad sipelgad laialipillutud pesast, ühed pesast eemale, prügiraasukesi, mune ning laipu tassides, teised tagasi pesasse; milleks nad kokku põrkavad, üksteist taga ajavad, kaklevad, — niisama raske oleks seletada põhjusi, mis sundisid venelasi pärast prantslaste äraminekut hulganisti kogunema sinna kohta, mida varem nimetati Moskvaks. Kuid samuti, nagu rüüstatud pesa ümber laialipaisatud sipelgaid vaadates kihavate putukate visadusest, energiast ning rohkusest — pesa täielikust hävinemisest hoolimata — näha on, et on hävinenud kõik peale millegi hävinematu, mittemateriaalse, mis moodustabki kogu sipelgapesa jõu, — nii oli ka Moskva oktoobrikuus, sellest hoolimata et polnud ei ülemusi, kirikuid, pühadusi, rikkusi ega maju, ikka seesama Moskva, mis ta oli augustis. Kõik oli hävinenud peale millegi mittemateriaalse, kuid võimsa ning hävinematu.

Tõukejõud, mis inimesi igalt poolt Moskvasse ruttama

panid pärast selle puhastamist vaenlasest, olid kõige mitmekesisemad: isiklikud ja esialgu enamalt jaolt metsikud, loomalikud. Üksainus tõukejõud oli kõigile ühine; tung sinna, sellesse paika, mida varem nimetati Moskvaks, et seal tegevusse asuda.

Nädala pärast oli Moskvas juba viisteist tuhat elanikku, kahe nädala pärast kakskümmend viis tuhat jne. Järjest suurenedes tõusis see arv 1813. aasta sügiseks arvuni, mis ületas 1812. aasta elanikearvu.

Esimesteks venelasteks, kes Moskvasse tulid, olid Wintzingerode väesalga kasakad, ümberkaudsete külade talumehed ja Moskvast põgenenud ning selle ümbruskonnas redus olnud elanikud. Kui Moskvasse tulnud venelased leidsid selle rüüstatuna, hakkasid ka nemad rüüstama. Nad jätkasid seda, mida olid teinud prantslased. Moskvasse saabusid talumeeste voorid, et küladesse vedada kõik, mis vedeles Moskva rüüstatud majades ja tänavail. Kasakad vedasid, mis said, oma laagritesse; majaperemehed korjasid kokku kõik, mis nad leidsid teistest majadest, ja võtsid endale ettekäändel, et see olevat nende omandus.

Kuid esimeste riisujate järel tulid teised, kolmandad, ja riisumine muutus riisujate arvu suurenedes iga päevaga ikka raskemaks ning võttis kindlama kuju.

Prantslased leidsid Moskva eest küll tühjana, kuid orgaaniliselt õieti elava linna-aparaadiga, mitmesuguse tegevusega kaubanduse, käsitöö, luksuse, riigivalitsemise ja usu alal. See aparaat oli elutu, kuid ta oli veel olemas. Olid olemas poed, ärid, jahukauplused ja turud — enamikus kaupadega; olid olemas vabrikud ja töökojad; olid olemas lossid, jõukad majad täis luksusesemeid; olid olemas haiglad, vanglad, ametiasutused ja kirikud. Mida kauem prantslased seal olid, seda enam hävinesid need linnaelu vormid, ja lõpuks sulas kõik kokku üheksainsaks elutuks rüüstamisväljaks.

Mida kauem kestis prantslaste rüüstamine, seda enam hävitas see Moskva rikkusi ja rüüstajate jõudu. Venelaste rüüstamine, millega algas venelaste pealinnatulek, taastas Moskva rikkust ja linna korrapärast elu seda enam, mida kauem see kestis ja mida rohkem oli sellest osavõtjaid.

Peale riisujate valgus Moskvasse — igast küljest, justkui veri südamesse — kõige mitmekesisemat rahvast, keda sinna tõmbas kas uudishimu, teenistuskohustus või lootus kasu saada, — majaomanikke, vaimulikke, kõrgemaid ja alamaid ametnikke, kaupmehi, käsitöölisi, maamehi.

Nädala pärast juba peatasid võimud talumehi, kes tulid tühjade veokitega linna kraami järele, ja sundisid neid laipu linnast välja vedama. Oma kaaslaste äpardusest kuuldes tulid talumehed linna leivavilja, kaerte ja heintega, üksteise võidu hinda alla lüües, kuni see oli endisest madalam. Head teenistust lootes tuli iga päev puuseppade artelle Moskvasse, ja igal pool ehitati uusi ning parandati vanu, poolpõlenud maju. Kaupmehed alustasid putkades kauplemist. Poolpõlenud majadesse asutati söögipoode ja sissesõiduhoove. Vaimulikud alustasid jälle jumalateenistuste pidamist paljudes tulest puutumata jäänud kirikutes. Annetajad tõid laialikantud kirikuriistu. Ametnikud seadsid oma kaleviga kaetud laudu ja aktikappe väikestesse tubadesse. Kõrgemad ametivõimud ja politsei korraldasid prantslastest mahajäänud vara jagamist. Nende majade omanikud, kuhu oli jäetud palju teistest majadest kokkuveetud kraami, kurtsid kõigi asjade Granovitaja paleesse kokkutoomise ebaõigluse üle; teised kinnitasid, et prantslased on kraami mitmest majast ühte kohta kokku vedanud ja et seepärast on ülekohus majaomanikule jätta neid asju, mis tema juurest on leitud. Sõimati politseid; anti altkäemaksu; hinnati mahapõlenud kroonu vara kümnekordselt üle selle väärtuse; nõuti abiandmist. Krahv Rastoptšin kirjutas oma proklamatsioone.

XV

Jaanuari lõpul saabus Pierre Moskvasse ja asus elama terveks jäänud majatiiba. Ta käis krahv Rastoptšini juures, mõnede Moskvasse tagasitulnud tuttavate pool ja kavatses paari päeva pärast Peterburi sõita. Kõik pühitsesid võitu; rüüstatud ja uuesti elustuvas pealinnas kees kõikjal elu. Pierre'ist oli kõigil

hea meel; kõik tahtsid teda näha ja kõik küsitlesid teda selle kohta, mis ta oli näinud. Pierre tundis erilist sõbralikkust kõigi inimeste vastu, kellega ta kokku puutus; kuid tahtmatult oli ta nüüd kõigi inimeste suhtes valvel, et end mitte millegagi siduda. Kõigi küsimuste peale, mida talle esitati — olgu need tähtsad või kõige tühisemad — ükskõik, kas talt küsiti, kuhu ta elama asub, kas ta hakkab ehitama, millal ta Peterburi sõidab või kas ta kastikese kaasa võtaks, — vastas ta: jah, võib-olla, ma arvan küll, jne.

Rostovide kohta kuulis ta, et nad on Kostromas, ja Natašale mõtles ta harva. Kui mõtleski, siis ainult kui kauge mineviku meeldivale mälestusele. Ta tundis end vabana mitte ainult elu konventsionaalsustest, vaid ka sellest tundest, mille ta, nagu talle näis, oli meelega endale sisendanud.

Kolmandal päeval pärast Moskvasse jõudmist kuulis ta Drubetskoidelt, et vürstitar Marja on Moskvas. Vürst Andrei surm, kannatused ja viimsed elupäevad olid sageli köitnud Pierre'i meeli ja valdasid nüüd uue jõuga ta mõtteid. Saades lõunalauas teada, et vürstitar Marja on Moskvas ja elab oma terveks jäänud majas Vozdviženkal, sõitis ta samal õhtul tema poole.

Teel vürstitar Marja juurde mõtles Pierre lakkamatult vürst Andreile, sõprusele, mis neid sidus, mitmesugustele kokkupuutumistele temaga ja eriti viimasele kohtumisele Borodinos.

«Kas ta tõesti suri selles tigedas meeleolus, milles ta tookord oli? Kas ta tõesti enne surma elu suhtes selgusele ei jõudnud?» mõtles Pierre. Talle tuli meelde Karatajev, tema surm, ja tahtmatult hakkas ta võrdlema neid kaht inimest, nii väga erinevat ja ühtlasi nii sarnast selle armastuse tõttu, mida ta mõlema vastu tundis, ja selle tõttu, et mõlemad elasid ja mõlemad surid.

Kõige tõsisemas meeleolus sõitis Pierre vana vürsti maja ette. See maja oli terveks jäänud. Ta juures oli näha hävituse jälgi, kuid maja iselaad oli ikka seesama. Pierre'ile vastu tulnud vana teener teatas karmi näoga, otsekui tahtes külalisele tunda anda, et vürsti puudumine ei muuda maja korda, et vürstitar on heaks

arvanud oma tubadesse minna ja võtab vastu pühapäeviti.

«Teata. Võib-olla võetakse vastu,» ütles Pierre.

«Kuulan,» vastas teener. «Palun astuge portreedetuppa.»

Mõne minuti pärast tulid Pierre'i juurde teener ja Dessalles. Dessalles teatas vürstitari nimel Pierre'ile, et vürstitaril on väga hea meel teda näha ja ta palub teda vabandada koduse vastuvõtu pärast ning üles tema tubadesse tulla.

Madalas toakeses, mida valgustas üksainus küünal, istusid vürstitar ja veel keegi mustas kleidis. Pierre mäletas, et vürstitari juures olid alati seltsidaamid, aga kes nad olid, seda Pierre ei teadnud ega mäletanud. «See on üks seltsidaamidest,» mõtles ta musta kleidiga daami poole pilku heites.

Vürstitar tõusis kiiresti talle vastu ja sirutas käe.

«Jah,» ütles ta Pierre'i muutunud nägu silmitsedes, kui Pierre tema kätt oli suudelnud, «niiviisi me saame siis jälle kokku. — Ta rääkis teist ka viimasel ajal tihtilugu,» ütles ta pilku Pierre'ilt seltsidaamile pööratates häbelikkusega, mis Pierre'i hetkeks kohmetuma pani.

«Ma olin nii rõõmus, kui kuulsin teie pääsemisest. See oli ainus rõõmustav teade, mille me üle pika aja saime.» Jälle ja veel rahutumalt vaatas vürstitar seltsidaami poole ja pidi midagi ütlema, kuid Pierre jõudis ette.

«Nagu te võite arvata, ei teadnud ma temast midagi,» ütles ta. «Ma pidasin teda surnuks. Kõik, mis ma teada sain, seda kuulsin ma kolmandate isikute kaudu. Tean ainult, et ta sattus Rostovide juurde... Milline saatus!»

Pierre rääkis kiiresti ja elavalt. Ta vaatas korraks seltsidaamile näkku, nägi endale suunatud tähelepanelik-lahket, uudishimulikku pilku, ja nagu seda vestluse ajal tihti juhtub, tundis millegipärast, et see musta kleidiga seltsidaam on armas, hea, tore olend, kes ei sega ta südamlikku vestlust vürstitar Marjaga.

Kui ta lausus viimased sõnad Rostovide kohta, tugevnes kohmetus vürstitar Marja näol veelgi. Ta pööras jälle pilgu Pierre'i näolt musta kleidiga daami näole ja ütles:

«Kas te siis ära ei tunne?»

Pierre vaatas veel kord seltsidaami kahvatut, peent, mustade silmadega ja imeliku suuga nägu. Midagi omast, ammu-unustatut ja enam kui armast vaatas talle vastu neist tähelepanelikkudest silmadest.

«Aga ei, see pole võimalik,» mõtles ta. «See karm, kõhn ja kahvatu, vananenud nägu! See ei või olla tema. See on ainult selle mälestus.» Kuid sel hetkel ütles vürstitar Marja: «Nataša.» Ja tähelepanelikkude silmadega nägu naeratas vaevaliselt, pingutusega, nii, nagu avaneb roostetanud uks, — naeratas, ja sellest avanenud uksest hoovas Pierre'ile vastu puhang seda ammu-unustatud õnne, millele ta, eriti nüüd, ei mõelnud. Hoovas talle vastu ja mattis ta täielikult. Kui Nataša naeratas, siis ei saanud enam olla kahtlust: see oli Nataša, ja Pierre armastas teda.

Kohe esimesel silmapilgul avaldas Pierre tahtmatult niihästi Natašale kui ka vürstitar Marjale ja kõigepealt iseendale saladuse, millest ta ise teadlik polnud. Ta punastas rõõmsalt ja valuliselt-kannatavalt. Ta tahtis oma erutust varjata. Kuid mida enam ta püüdis seda varjata, seda selgemini — selgemini kui kõige konkreetsemate sõnadega — ütles ta endale, Natašale ja vürstitar Marjale, et ta armastab Natašat.

«Ei, see on niisama, ootamatusest,» mõtles Pierre. Aga niipea kui ta tahtis jätkata alustatud vestlust vürstitar Marjaga, vaatas ta jälle Nataša poole, ja veel sügavam puna tõusis talle näkku, veel tugevam rõõmuning hirmuerutus valdas ta hinge. Sõnad takerdusid tal suus ja ta katkestas oma jutu poole pealt.

Pierre ei märganud Natašat, sest ta ei arvanud võivat teda siin näha, kuid ära ei tundnud ta teda sellepärast, et Natašaga vahepeal toimunud muutus oli määratu suur. Nataša oli kõhnaks ja kahvatuks jäänud. Kuid mitte see ei teinud teda tundmatuks: teda oli võimatu esimesel silmapilgul ära tunda, kui Pierre sisse astus, sest sel näol, mille silmades varem alati oli varjul elurõõmunaeratus, polnud nüüd, kui Pierre sisse astus ja esimest korda ta poole vaatas, mitte naeratuse varjugi; olid ainult silmad — tähelepanelikud, head ja kurb-küsivad.

Pierre'i kohmetus ei kajastunud Natašas kohmetusena, vaid üksnes heameelena, mis vaevalt märgatavalt valgustas kogu ta nägu.

XVI

«Ta tuli mind külastama,» ütles vürstitar Marja. «Krahv ja krahvinna saabuvad lähemail päevil. Krahvinna on kohutavas seisukorras. Kuid Natašale endale oli tarvis arsti. Ta saadeti vägisi minuga kaasa.»

«Jah, kas leidub perekonda, kel poleks oma muret?» ütles Pierre Nataša poole pöördudes. «Te teate, et see juhtus samal päeval, kui meid vabastati. Ma nägin teda. Missugune kena poiss ta oli!»

Nataša pilk oli suunatud temale, ja vastuseks Pierre'i sõnadele ainult avanesid ta silmad veel enam ja hakkasid enam särama.

«Mida võiks lohutuseks ütelda või mõtelda?» sõnas Pierre. «Mitte midagi. Milleks pidi surema nii tore, elust pakatav poiss?»

«Jah, meie ajal oleks raske elada ilma usuta . . .» ütles vürstitar Marja.

«Jaa, jaa. See on tõesti tõsi,» tähendas Pierre kiiresti vahele.

«Miks?» küsis Nataša, tähelepanelikult Pierre'ile silma vaadates.

«Kuidas miks?» ütles vürstitar Marja. «Ainult mõte sellele, mis ootab seal . . .»

Vürstitar Marjat lõpuni kuulamata vaatas Nataša jälle küsivalt Pierre'ile otsa.

«Ja sellepärast,» jätkas Pierre, «et ainult see inimene, kes usub, et on olemas jumal, kes meid valitseb, suudab taluda säärast kaotust nagu tema ja . . . teie oma,» ütles Pierre.

Nataša avas juba suu, et midagi öelda, kuid peatus äkki. Pierre pöördus temast ruttu ära ja esitas vürstitar Marjale küsimuse oma sõbra viimsete elupäevade kohta.

Pierre'i kohmetus oli nüüd peaaegu kadunud; kuid ühtlasi tundis ta, et oli kadunud ka kogu ta endine vabadus . . . Ta tundis, et iga ta sõna ja teo üle on nüüd olemas kohtunik, kelle otsus on talle kallim kui kõigi maailma inimeste oma. Nüüd rääkides kujutles ta ühtlasi muljet, mida tema sõnad Natašas tekitasid. Ta ei räägikinud meelega seda, mis Natašale oleks võinud meeldida; kuid mis ta ka ei rääkinud, kõige juures otsustas ta enda üle tema vaatekohalt.

Vastumeelselt, nagu see alati on, hakkas vürstitar Marja jutustama olukorrast, milles ta leidis vürst Andrei. Kuid Pierre'i küsimused, tema elev ning rahutu pilk, ta erutusest vabisev nägu sundisid teda vähehaaval laskuma üksikasjadesse, mida ta oma kujutluseski kartis endale meelde tuletada.

«Jah, jah, nii-nii . . .» rääkis Pierre end kogu kehaga vürstitar Marja poole kallutades ja õhinal ta jutustust kuulates. «Jah, jah. Ta siis rahunes? Muutus leebeks? Ta püüdis alati kogu hingest nii väga olla täiesti hea, et ta ei võinud surma karta. Puudused, mis temas olid — kui neid oli —, ei tulnud mitte temast. Ta siis muutus leebeks?» rääkis Pierre. «Missugune õnn, et ta teid jälle nägi,» ütles ta Natašale, äkki tema poole pöördudes ja talle pisarais silmadega otsa vaadates.

Tõmblus läbis Nataša näo. Ta kortsutas kulmu ja langetas hetkeks silmad. Silmapilgu kõhkles ta: kas rääkida või mitte.

«Jah, see oli õnn,» ütles ta vaikse rinnahäälega. «Minule oli see kindlasti õnn.» Ta vaikis hetke. «Ja tema . . . tema . . . tema ütles, et ta seda soovis sel silmapilgul, kui ma tema juurde tulin . . .»

Nataša hääl katkes. Ta punastas, pigistas käed põlvedel kokku, tõstis äkki ilmset pingutust tehes pea ja hakkas kiiresti rääkima.

«Me ei teadnud midagi, kui Moskvast välja sõitsime. Ma ei julgenud tema kohta küsida. Ja äkki ütles Sonja mulle, et ta on meiega kaasas. Ma ei mõelnud midagi, ei suutnud kujutleda, missuguses seisukorras ta on; mul oli ainult tarvis teda näha, tema juures olla,» rääkis ta värisedes ja hingeldades. Ja laskmata end katkestada rääkis ta sellest, mida ta polnud veel iial kellelegi rääkinud: kõigest, mis ta oli läbi elanud nende kolme nädala kestel, mil nad teel olid ja Jaroslavlis elasid.

Pierre kuulas teda, suu lahti, pisarais silmi temalt kõrvale pööramata. Natašat kuulates ei mõelnud ta ei

vürst Andreile, ei surmale ega sellele, mida Nataša rääkis. Ta kuulas teda ja ainult tundis haledust tema vastu selle piina pärast, mida ta nüüd jutustades kannatas.

Vürstitar istus nägu krimpsutades, et pisaraid tagasi hoida, Nataša kõrval ja kuulas esmakordselt oma venna ja Nataša armastuse viimsete päevade lugu.

See piinav ja rõõmustav jutustus oli Natašale nähtavasti hädavajalik.

Ta rääkis läbisegi kõige tühisemaist üksikasjadest ja südamesaladustest, ja näis, nagu ei suudaks ta iialgi lõpetada. Mitu korda kordas ta ühte ja sedasama.

Ukse tagant kuuldus Dessalles'i hääl, kes küsis, kas Nikoluška võib sisse tulla head ööd ütlema.

«Ja see ongi kõik, kõik . . .» ütles Nataša. Ta tõusis kiiresti püsti, kui Nikoluška sisse astus, ruttas pooljoostes ukse juurde, põrkas peaga vastu eesriidega varjatud ust ja sööstis kas valust või kurbusest oiates toast välja.

Pierre vaatas ukse poole, kust Nataša oli väljunud, ega saanud aru, miks ta äkki oli nii üksi maailma jäänud.

Vürstitar Marja äratas ta hajameelsusest, juhtides ta tähelepanu tuppa astunud vennapojale.

Nikoluška nägu, mis tuletas meelde ta isa, mõjus Pierre'ile praegusel heldimuse hetkel nii, et ta, olles Nikoluškat suudelnud, kähku püsti tõusis ja taskurätikut välja võttes akna juurde eemaldus. Ta tahtis vürstitar Marjaga hüvasti jätta, kuid vürstitar hoidis teda tagasi.

«Meie Natašaga ei lähe vahel enne kella kolme magama. Palun olge veel. Ma käsin õhtulaua katta. Minge alla, me tuleme kohe.»

Enne kui Pierre toast lahkus, ütles vürstitar talle:

«Esimest korda rääkis ta temast niiviisi.»

XVII

Pierre juhatati suurde valgustatud söögituppa; mõne minuti pärast kuuldus samme, ning vürstitar ja Nataša astusid sisse. Nataša oli rahulik, kuigi ta näol oli nüüd jälle karm, tõsine ilme. Vürstitar Marjal, Natašal ja Pierre'il oli kõigil see ebamugav tunne, mis tavaliselt

järgneb tõsisele ja südamlikule kõnelusele. Endist kõnelust jätkata pole võimalik, tühistest asjadest rääkida on piinlik ja vaikida ebameeldiv, sest on tahtmine rääkida, see vaikimine aga tundub teesklusena. Vaikides astusid nad laua juurde. Teenrid nihutasid toolid eemale ja jälle tagasi. Pierre pööras külma suurätiku lahti, ja otsustades katkestada vaikimise, vaatas Nataša ning vürstitar Marja poole. Mõlemad olid nähtavasti samal ajal sedasama otsustanud: mõlema silmist paistis rahulolu eluga ja veendumus, et peale mure on olemas ka rõõmud.

«Kas te võtate napsi, krahv?» küsis vürstitar Marja, ja need sõnad ajasid järsku mineviku varjud laiali. «Jutustage ometi endast,» ütles vürstitar Marja. «Teist räägitakse niisuguseid uskumatuid imeasju.»

«Jah,» vastas Pierre talle nüüd harjumuseks saanud pisut pilkava leebe naeratusega. «Mulle endalegi räägitakse niisuguseid imelugusid, mida ma pole uneski näinud. Marja Abramovna kutsus mind mitu korda enda poole ja aina rääkis mulle, mis minuga olevat juhtunud või pidanud juhtuma. Ka Stepan Stepanõtš õpetas mulle, kuidas ma pean rääkima. Üldse olen ma märganud, et huvitav inimene on väga mõnus olla (ma olen nüüd huvitav inimene): mind kutsutakse ja mulle räägitakse.»

Nataša naeratas ja tahtis midagi öelda.

«Meile räägiti,» lausus vürstitar Marja vahele, «et te olevat Moskvas kaotanud kaks miljonit. Kas see on tõsi?»

«Aga ma läksin kolm korda rikkamaks,» ütles Pierre. Sellest hoolimata et naise võlad ja vajadus ehitada olid tema rahalist seisukorda muutnud, rääkis Pierre ikka, et ta on kolm korda rikkamaks saanud.

«Mis ma kindlasti võitsin,» ütles ta, «see on vabadus . . .» alustas ta tõsiselt, kuid loobus edasi rääkimast, märgates, et see oli liiga egoistlik kõneaine.

«Te ehitate?»

«Jah, Saveljitš tahab.»

«Ütelge, te ei teadnud ju veel krahvinna surmast, kui Moskvasse jäite?» küsis vürstitar Marja ja punastas samas, märgates, et ta seda küsides otsekohe pärast

Pierre'i sõnu oma vabadusest omistab neile sõnadele niisuguse tähenduse, mida neil võib-olla ei olnud.

«Ei,» vastas Pierre, kes ilmselt ei pidanud sündmatuks seda tõlgitsust, mille vürstitar Marja andis ta vihjele oma vabaduse kohta. «Sain sellest teada Orjolis, ja te ei või arvata, kuidas see mind vapustas. Me polnud eeskujulikud abikaasad,» lisas ta kiiresti, märgates Nataša näol uudishimu selle suhtes, mis ta oma naise kohta ütleb. «Aga see surm vapustas mind hirmsasti. Kui kaks inimest tülitsevad, siis on alati mõlemad süüdi. Ja omaenda süü muutub äkki hirmus raskeks inimese ees, keda enam pole olemas. Ja siis — niisugune surm... ilma sõpradeta, ilma lohutuseta. Mul on temast väga, väga kahju,» lõpetas ta ja märkas oma heameeleks rõõmsat heakskiitu Nataša näol.

«Nüüd te siis olete jälle vallaline ja naisevõtja mees,» ütles vürstitar Marja.

Pierre läks äkki näost tumepunaseks ja püüdis hulk aega hoiduda Nataša poole vaatamast. Kui ta lõpuks söandas talle otsa vaadata, siis oli Nataša nägu külm, karm ja isegi põlastav, nagu Pierre'ile näis.

«Kas te tõesti nägite Napoleoni ja rääkisite temaga, nagu meile kõneldi?» küsis vürstitar Marja.

Pierre hakkas naerma.

«Mitte iialgi. Kõigile näib alati, et vangis olla — tähendab olla Napoleoni külaliseks. Ma mitte ainult et ei näinud teda, vaid ei kuulnudki temast. Olin palju halvemas seltskonnas.»

Õhtusöök oli lõpule jõudmas, ja Pierre, kes algul oli keeldunud oma vangisolekust jutustamast, hakkas sellest vähehaaval rääkima.

«Aga see on ju tõsi, et te jäite Moskvasse selleks, et Napoleoni tappa?» küsis Nataša kergelt naeratades. «Ma taipasin seda siis, kui te meile Suhharevi torni juures vastu tulite. Mäletate?»

Pierre tunnistas, et see oli tõsi, ja sellest küsimusest peale laskus ta vürstitar Marja ja eriti Nataša küsimustest juhituna oma seikluste üksikasjalisse jutustamisse.

Algul jutustas ta selle pilkelise, leebe pilguga, millega ta nüüd vaatas inimesi ja eriti iseennast; hiljem aga, jõudes jutustuseni õudustest ja kannatustest, mida ta oli

näinud, sattus ta endalegi märkamatult hoogu ja hakkas rääkima mälestuses tugevaid muljeid üleelava inimese tagasihoitud erutusega.

Vürstitar Marja silmitses leebelt naeratades kord Pierre'i, kord Natašat. Kogu jutustuses nägi ta ainult Pierre'i ja tema headust. Nataša istus käsipõsekil ja jälgis jutustusele vastavalt alatasa muutuval ilmel üksisilmi Pierre'i, elades ilmselt temaga koos läbi seda, mida Pierre jutustas. Mitte ainult ta pilk, vaid ka hüüatused ja lühikesed küsimused, mida ta esitas, näitasid Pierre'ile, et Nataša mõistis jutustatust just seda, mida ta tahtis öelda. Oli näha, et ta mõistis mitte ainult seda, mida Pierre jutustas, vaid ka seda, mida Pierre oleks tahtnud sõnades väljendada, kuid ei suutnud. Episoodi lapsega ja naisega, kelle kaitsmise pärast ta vangistati, jutustas Pierre niiviisi:

«See oli kohutav vaatepilt: mahajäetud lapsed, mõned tules... Minu juuresolekul toodi üks välja... Naistelt rebiti ehteasju, kisti kõrvarõngaid ära...»

Pierre punastas ja jäi vait.

«Siis tuli patrull, ja kõik, kes riisusid, kõik mehed võeti kinni. Ka mind.»

«Te vist ei räägi kõike; te vististi tegite midagi...» ütles Nataša ja vaikis hetke, «midagi head.»

Pierre jutustas edasi. Rääkides hukkamisest, tahtis ta koledad üksikasjad vahele jätta, kuid Nataša nõudis, et ta midagi rääkimata ei jätaks.

Pierre hakkas jutustama Karatajevist (ta oli juba lauast tõusnud ja kõndis, Nataša jälgis teda silmadega) ja peatus.

«Ei, te ei suuda mõista, mis ma õppisin sellelt kirjaoskamatult inimeselt, kohtlaselt.»

«Rääkige, rääkige,» ütles Nataša. «Kus ta siis on?»

«Ta tapeti peaaegu minu silma all.»

Ja Pierre hakkas jutustama nende taganemise viimastest päevadest, Karatajevi haigusest (ta hääl värises lakkamatult) ja ta surmast.

Pierre rääkis oma seiklustest nii, kuidas ta polnud neid veel iial meelde tuletanud. Ta nägi nüüd justkui uut tähendust kõiges selles, mis ta oli läbi elanud. Nüüd

seda kõike Natašale jutustades tundis ta seda haruldast naudingut, mida pakuvad naised meestele neid kuulates, — mitte targad naised, kes kuulates püüavad kas meelde jätta, mida neile räägitakse, et sellega oma vaimu rikastada ja parajal juhul sedasama edasi jutustada või seda ära kasutades peagi näidata oma väikeses mõistusemajapidamises väljatöötatud tarku jutte; vaid seda naudingut, mida pakuvad tõelised naised, kellele on antud võime välja valida ja endasse vastu võtta seda kõige paremat, mis leidub meeste eneseavaldustes. Ise seda teadmata oli Nataša muutunud tervenisti tähelepanuks: ta ei lasknud kaotsi minna ainustki Pierre'i sõna, häälevärinat, pilku, näolihase võpatust ega käeliigutust. Lennult püüdis ta alles lausumata sõna ja kandis selle otse oma avatud südamesse, aimates Pierre'i kogu hingetegevuse salajast mõtet.

Vürstitar Marja mõistis jutustust, tundis sellele kaasa, kuid ta nägi nüüd midagi muud, mis köitis kogu ta tähelepanu: ta nägi, et Nataša ja Pierre võivad teineteist armastada ja õnnelikud olla. Ja see talle esimest korda pähe tulnud mõte täitis ta hinge rõõmuga.

Kell oli kolm öösel. Teenrid käisid nukra, tõsise näoga küünlaid vahetamas, kuid keegi ei märganud neid.

Pierre lõpetas oma jutustuse. Nataša säravad, elevil silmad olid ikka veel teraselt ja tähelepanelikult Pierre'ile suunatud, otsekui tahaks ta mõista ka seda ülejäänut, mis Pierre võib-olla ütlemata jättis. Pierre heitis häbeliku ning õnneliku kohmetusega aeg-ajalt pilku tema poole ja mõtles, mida nüüd öelda, et juttu teisale viia. Vürstitar Marja vaikis. Kellelegi ei tulnud pähe, et kell on kolm öösel ja et on aeg magama minna.

«Räägitakse: õnnetused, kannatused,» ütles Pierre. «Aga kui mulle praegu sel silmapilgul öeldaks: kas tahad jääda selleks, mis sa olid enne vangisolekut, või kõike seda uuesti läbi elada, — siis jumalapärast ennem veel kord vangistus ja hobuseliha. Me arvame, et kui meid harjunud teerajalt kõrvale paisatakse, siis on kõik kadunud; kuid siit alles algabki uus ja hea. Seni kui on olemas elu, on olemas ka õnn. Ees on palju, palju. Seda räägin ma teile,» ütles ta Nataša poole pöördudes.

«Jah, jah,» ütles Nataša, vastates millelegi hoopis muule. «Ka mina ei sooviks midagi muud, kui kõike algusest peale uuesti läbi elada.»

Pierre vaatas talle tähelepanelikult näkku.

«Jah, ja muud mitte midagi,» kinnitas Nataša.

«Pole tõsi, pole tõsi!» hüüdis Pierre. «Mina pole süüdi, et ma elan ja tahan elada, ja teie samuti.»

Nataša langetas äkki pea kätele ja hakkas nutma.

«Mis sul on, Nataša?» küsis vürstitar Marja.

«Ei midagi, ei midagi.» Nataša naeratas läbi pisarate Pierre'ile. «Hüvasti, on aeg magama minna.»

Pierre tõusis ja jättis jumalaga.

Vürstitar Marja ja Nataša said nagu alati magamistoas kokku. Nad rääkisid veel sellest, mis Pierre oli jutustanud. Vürstitar Marja ei öelnud oma arvamist Pierre'i kohta. Ka Nataša ei rääkinud temast.

«Noh, head ööd, Marie,» ütles Nataša. «Tead, ma kardan tihti, et me ei räägi temast (vürst Andreist), justkui kartes oma tunnet alandada, ja hakkame unustama.»

Vürstitar Marja ohkas raskesti ja tunnistas selle ohkega Nataša sõnad õigeks; kuid sõnades ta temaga ei nõustunud.

«Kas on siis võimalik unustada?» ütles ta.

«Mul oli nii hea täna kõike jutustada; raske oli, ja valus, ja hea. Väga hea,» ütles Nataša. «Ma olen kindel, et ta tõesti armastas teda. Sellepärast ma talle rääkisingi... Ega sellest pole midagi, et ma talle rääkisin?» küsis ta äkki punastades.

«Pierre'ile? Oo ei! Kui tore ta on,» ütles vürstitar Marja.

«Tead, Marie,» ütles Nataša äkki kelmika naeratusega, mida vürstitar Marja polnud ammugi tema näol näinud. «Ta on nüüd niisugune puhas, sile ja värske, justkui saunast tulnud. Saad aru? Moraalses mõttes. Eks ole?»

«Jah,» ütles vürstitar Marja, «ta on palju võitnud.»

«Lühike saterkuub ja lõigatud juuksed; just nagu saunast... kui isa vanasti...»

«Ma saan aru, et tema (vürst Andrei) kedagi nii ei armastanud kui teda,» ütles vürstitar Marja.

«Jah, ja ta erineb temast. Räägitakse, et mehed saa-

vad sõbraks, kui nad on hoopis erinevad. Arvatavasti on see õige. Eks ole, ta pole millegi poolest tema moodi?»

«Jah, ja ta on suurepärane.»

«Noh, head ööd,» ütles Nataša. Ja seesama kelmikas naeratus jäi otsekui ununedes kauaks ta näole.

XVIII

Pierre'il polnud sel päeval kaua und; ta käis mööda tuba edasi-tagasi, kord kulmu kortsutades ja millegi raske üle juureldes, kord äkki õlgu kehitades ja võpatades, kord õnnelikult naeratades.

Ta mõtles vürst Andreile, Natašale, nende armastusele, ja kord armukadestas Nataša minevikku, kord tegi endale selle eest etteheiteid, kord andestas endale seda. Kell oli juba kuus hommikul, aga tema käis ikka veel mööda tuba.

«Mis siis ometi teha, kui ilma selleta ei saa? Mis siis teha?! Tähendab, nii on tarvis,» ütles ta endale ja heitis kiiresti lahti riietudes voodisse, õnnelikuna ja erutatuna, kuid ilma kahtluste ja kõhklusteta.

«Tarvis, nii imelik, nii võimatu kui see õnn ongi, — tarvis on teha kõik selleks, et meist saaksid mees ja naine,» ütles ta endale.

Pierre oli juba mitu päeva enne seda määranud reedele oma ärasõidu Peterburi. Kui ta ärkas neljapäeval, tuli Saveljitš ta juurde korraldusi saama kaasavõetavate asjade pakkimiseks.

«Kuidas Peterburi? Mis on Peterburi? Kes on Peterburis?» küsis Pierre tahtmatult, kuigi endamisi. «Jah, kunagi ammu, enne seda, kui see juhtus, kavatsesin ma millegipärast Peterburi sõita,» meenus talle. «Miks mitte? Võib-olla ma sõidangi. Kui hea ja tähelepanelik ta on, kuidas ta kõike mäletab!» mõtles ta Saveljitši vana nägu vaadates. «Ja missugune meeldiv naeratus!» mõtles ta.

«Kuidas siis on, Saveljitš, kas sa ikka veel ei taha priiks saada?» küsis Pierre.

«Milleks mulle priius, teie hiilgus? Kadunud krahvi

ajal, issand ülendagu ta hinge, elasime ja ka teie ajal pole ülekohut tunda saanud.»

«Aga lapsed?»

«Küllap saavad lapsedki elatud, teie hiilgus: niisuguste härrastega võib elada.»

«Noh, aga minu järeltulijad?» sõnas Pierre. «Järsku ma võtan naise... Võib ju juhtuda,» lisas ta tahtmatu naeratusega.

«Julgen tähendada, et see oleks hästi tehtud, teie hiilgus.»

«Kui kerge see tema arvates on,» mõtles Pierre. «Ta ei tea, kui hirmus see on, kui hädaohtlik. Kas liiga vara või liiga hilja... Hirmus!»

«Kuidas siis arvate heaks käskida? Kas suvatsete homme sõita?» küsis Saveljitš.

«Ei, ma lükkan pisut edasi. Küll ma siis ütlen. Sa vabanda, et ma sulle tüli tegin,» ütles Pierre ja mõtles Saveljitši naeratust vaadates: «Kui imelik siiski, et ta ei tea, et nüüd pole olemas mingit Peterburit ja et kõigepealt peab selgeks saama see asi. Muide, ta teab kindlasti, ainult teeb, nagu ei teaks. Kas rääkida temaga? Mis tema arvab?» mõtles Pierre. «Ei, kunagi hiljem.»

Hommikulauas teatas Pierre vürstitarile, et ta käis eile vürstitar Marja pool ja leidis sealt eest, — kas võite arvata, kelle: Nataša Rostova!

Vürstitar tegi näo, nagu ei näeks ta selles teates midagi erilisemat kui teates, et Pierre nägi Anna Semjonovnat.

«Te tunnete teda?» küsis Pierre.

«Ma olen vürstitari näinud,» vastas ta. «Kuulsin, et teda tahetakse noore Rostoviga paari panna. See oleks Rostovidele väga hea. Räägitakse, nad olevat täiesti laostunud.»

«Ei, kas te Rostovat tunnete?»

«Kuulsin tookord ainult seda lugu. Väga kahju.»

«Ei, ta ei saa aru või teeskleb,» mõtles Pierre. «Parem on ka temale mitte rääkida.»

Vürstitar oli Pierre'ile teemoona valmis pannud.

«Kui head nad kõik on,» mõtles Pierre, «et nad nüüd, kus see neid kindlasti enam ei või huvitada, kõige sellega tegelevad. Ja kõik minu pärast; see on imelik.»

Samal päeval saabus Pierre'i juurde politseimeister ettepanekuga saata oma volinik Granovitaja paleesse, et omanikele täna väljajagatavaid asju vastu võtta.

«See kah,» mõtles Pierre politseimeistrile näkku vaadates, «missugune tubli, ilus ohvitser, ja kui hea ta on! Tegeleb nüüd sääraste tühiste asjadega! Ja veel räägitakse, et ta pole aus ja võtab altkäemaksu. Missugune rumalus! Aga muide, miks ei peaks ta võtmagi? Ta on niiviisi kasvatatudki. Ja kõik teevad nii. Niisugune meeldiv, heasüdamlik nägu, ja naeratab mulle otsa vaadates.»

Pierre sõitis vürstitar Marja juurde lõunale.

Põlenud majade vahelt läbi sõites imetles ta nende ahervaremete ilu. Majade korstnad ja varisenud müürid laiusid maaliliselt Reini ja Kolosseumi meenutades ning üksteist varjates mööda põlenud kvartaleid. Vastutulevad voorimehed ja sõitjad, maju ehitavad puusepad, turunaised ja poodnikud, — kõik vaatasid Pierre'ile rõõmsa, särava näoga otsa ja näisid nagu ütlevat: «Ahaa, seal ta on! Vaatame, mis sellest välja tuleb.»

Vürstitar Marja majja astudes tekkis Pierre'il kahtlus, kas on see tõsi, et ta eile siin käis, nägi Natašat ja rääkis temaga. «Võib-olla mõtlesin ma selle välja. Võib-olla astun ma sisse ega näe kedagi.» Kuid vaevalt jõudis ta tuppa astuda, kui ta juba kogu oma olemusega, oma vabaduse kohese kadumise järgi tundis Nataša lähedalolekut. Natašal oli seesama must, pehmete voltidega kleit seljas ja sama soeng nagu eilegi, kuid ta näis hoopis teistsugune. Kui ta oleks eile Pierre'i tuppaastumise hetkel niisugune olnud, siis oleks Pierre ta silmapilkselt ära tundnud.

Nataša oli samasugune, millisena Pierre oli teda tundnud siis, kui ta oli alles peaaegu laps ja hiljem vürst Andrei mõrsja. Lõbus küsiv sära helkis ta silmades; näol mängles lahke ja imelik kelmikas ilme.

Pierre sõi lõunat ja oleks kogu õhtuks jäänud, kuid vürstitar Marja sõitis õhtusele jumalateenistusele, ja Pierre sõitis nendega koos ära.

Järgmisel päeval saabus Pierre varakult, sõi lõunat ja istus seal kogu õhtu. Sellest hoolimata et vürstitar Marja ja Nataša külalise tuleku üle ilmselt rõõmu tundsid; sellest hoolimata et Pierre'il kogu eluhuvi oli nüüd koondunud sellesse majja, olid nad õhtuks kõigest rääkinud ja vestlus hüples alatasa ühelt tühiselt asjalt teisele ja katkes ühtelugu. Pierre jäi sel õhtul nii kauaks istuma, et vürstitar Marja ja Nataša juba omavahel pilke vahetasid, ilmselt oodates, kas ta varsti ära läheb. Pierre nägi seda, kuid ei suutnud lahkuda. Tal hakkas paha ja piinlik, aga ta istus ikka, sest ta ei suutnud tõusta ja ära minna.

Nähes, et sellele lõppu ei tule, tõusis vürstitar Marja esimesena ja hakkas jumalaga jätma, kurtes migreeni.

«Niisiis te sõidate homme Peterburi?» küsis ta.

«Ei, ma ei sõida,» vastas Pierre kähku imestunult ja otsekui solvudes. «Ah ei, Peterburi? Homme; kuid ma ei jäta jumalaga. Ma tulen veel läbi — ülesannete järele,» ütles Pierre vürstitar Marja ees seistes ja punastades, kuid ei läinud ära.

Nataša andis talle kätt ja väljus. Vürstitar Marja seevastu laskus tugitooli, selle asemel et ära minna, ja vaatas oma kiirgava, sügava pilguga rangelt ning tähelepanelikult Pierre'ile otsa. Väsimus, mida ta enne seda ilmselt välja näitas, oli nüüd täiesti kadunud. Ta ohkas raskelt ja pikalt, justkui valmistudes kestva kõneluse vastu.

Pierre'i kogu kohmetus ja piinlikkus kadus Nataša lahkumisel jalamaid ning asendus äreva elevusega. Ta nihutas kiiresti tugitooli päris vürstitar Marja lähedale.

«Jah, ma tahtsingi teile ütelda,» sõnas ta, vastates vürstitari pilgule otsekui sõnadele. «Vürstitar, aidake mind! Mis ma pean tegema? Kas ma võin loota? Vürstitar, mu sõber, kuulake mind ära. Ma tean kõik. Ma tean, et ma ei ole teda väärt; tean, et praegu pole võimalik sellest rääkida. Kuid ma tahan olla talle vennaks. Ei, mitte seda . . . ma ei taha, ei saa . . .»

Ta peatus ja hõõrus kätega oma nägu ja silmi.

«Nii,» jätkas ta, olles ilmselt teinud pingutuse, et kõnelda ladusalt. «Ma ei tea, mis ajast ma teda armastan. Kuid ainult teda, üksnes teda olen ma armastanud kogu oma eluaja ja armastan nii, et ma ei suuda elu ette kujutada ilma temata. Praegu ma tema kätt paluda ei julge; kuid mõte, et vahest ta võiks minu omaks saada

ja et ma selle võimaluse mööda lasen ... see mõte ... on hirmus. Ütelge, kas ma võin loota? Ütelge, mis ma pean tegema? Armas vürstitar!» ütles ta vähese vaikimise järel, puudutades vürstitari kätt, sest vürstitar ei vastanud.

«Ma mõtlen sellele, mis te mulle ütlesite,» vastas vürstitar Marja. «Vaadake, mis ma teile ütlen. Teil on õigus, et praegu talle armastusest rääkida ...» Vürstitar peatus. Ta tahtis öelda: talle praegu armastusest rääkida pole võimalik; kuid ta peatus, sest ta nägi äkki muutunud Nataša olekust juba kolmandat päeva, et Nataša mitte ei solvuks, kui Pierre talle oma armastust avaldaks, vaid et ta seda ainult sooviski.

«Rääkida talle praegu ... ei või,» ütles vürstitar Marja siiski.

«Aga mis ma pean siis tegema?»

«Jätke see minu hooleks,» ütles vürstitar Marja. «Ma tean ...»

Pierre vahtis vürstitar Marjale silmadesse.

«Noh, noh ...» rääkis ta.

«Ma tean, et ta teid armastab ... armastama hakkab,» parandas vürstitar Marja.

Vaevalt oli ta need sõnad öelnud, kui Pierre püsti kargas ja kohkunud näol vürstitar Marjal käest kinni haaras.

«Miks te seda arvate? Te arvate, et ma võin loota? Arvate?!»

«Jah, ma arvan,» sõnas vürstitar Marja naeratades. «Kirjutage vanematele ja jätke see minu hooleks. Ma ütlen talle siis, kui võib. Ma soovin seda. Ja minu süda aimab, et see saab teoks.»

«Ei, see pole võimalik! Kui õnnelik ma olen! Aga see pole võimalik ... Kui õnnelik ma olen! Ei, pole võimalik!» rääkis Pierre vürstitar Marja käsi suudeldes.

«Te sõitke Peterburi. Nii on parem. Ma kirjutan teile.» ütles vürstitar.

«Peterburi ... sõita? Jah, hea küll. Aga homme ma tohin teie poole tulla?»

Järgmisel päeval tuli Pierre jumalaga jätma. Nataša polnud nii elevil kui eelmistel päevadel, kuid sel päeval tundis Pierre talle vahetevahel silma vaadates, et ta

hääbub, et ei teda ega Natašat pole enam olemas, on olemas ainult õnnetunne. «Kas tõesti? Ei, see pole võimalik,» ütles ta endale Nataša iga pilgu, liigutuse ja sõna juures, mis ta südant rõõmuga täitsid.

Kui ta Natašaga jumalaga jättes tema peenikese, kõhna käe võttis, hoidis ta seda tahtmatult natuke kauem oma pihus.

«Kas tõesti see käsi, see nägu, need silmad, kogu see mulle tundmatu naiseliku veetluse aare, — kas tõesti see kõik saab igavesti minu omaks, harilikuks, samasuguseks, nagu ma ise endale olen? Ei, see pole võimalik! ...»

«Jumalaga, krahv,» ütles Nataša talle valjusti. «Ma jään teid väga ootama,» lisas ta sosinal.

Need lihtsad sõnad ja nendega kaasas käiv pilk ning näoilme olid Pierre'ile kahe kuu jooksul lõpmatute mälestuste, seletuste ja õnnelikkude unistuste aineks. «Ma jään teid väga ootama... Jah, jah, kuidas ta ütles? Jah, ma jään teid väga ootama. Ah, kui õnnelik ma olen! Mis see ometi on, ma olen nii õnnelik!» rääkis Pierre endale.

XIX

Pierre'i hinges ei toimunud nüüd midagi selletaolist, nagu seal oli toimunud samas olukorras Eleeni kosimise ajal.

Ta ei korranud nagu tookord valusa häbitundega oma sõnu, ei öelnud endale: «Ah, miks ma ei öelnud seda, ja miks, miks ma siis ütlesin: *je vous aime*[1]?» Nüüd seevastu kordas ta kujutluses iga Nataša ja oma sõna ühes kõigi näoilme ja naeratuse üksikasjadega ega tahtnud midagi ära jätta või juurde lisada: oli tahtmine ainult korrata. Nüüd polnud kahtluse varjugi selle suhtes, kas see, mis ta on ette võtnud, on hea või halb. Üksainus hirmus kahtlus tuli talle vahel pähe: «Ega see kõik pole unenägu? Ega vürstitar Marja ei eksinud? Ega ma ei ole liiga uhke ja enesekindel? Ma

[1] ma armastan teid?

usun; aga äkki vürstitar Marja ütleb talle — see ju peabki juhtuma —, tema aga naeratab ja vastab: «Kui imelik! Krahv kindlasti eksis. Kas ta siis ei tea, et tema on inimene, lihtsalt inimene, mina aga ... Mina olen midagi hoopis muud, kõrgemat.»»

Ainult see kahtlus oli Pierre'il sageli. Ka plaane ei teinud ta nüüd mingisuguseid. Eelolev õnn näis talle nii uskumatuna, et selle teostumisele ei saanud enam järgneda mitte midagi. Sellega lõppes kõik.

Pierre'i valdas rõõmus, ootamatu hullumeelsus, milleks ta ei pidanud end võimeliseks. Mitte ainult tema, vaid kogu maailma elumõte näis talle nüüd peituvat ainult tema armastuses ja võimaluses, et Nataša armastab teda. Mõnikord näis talle, et kõiki inimesi huvitab ainult üks asi: tema tulevane õnn. Talle tundus mõnikord, et kõik nad rõõmustavad samuti nagu ta ise ja ainult püüavad varjata seda rõõmu, teeseldes tegelemist muude huvidega. Igas sõnas ja liigutuses nägi ta vihjeid oma õnnele. Tihti pani ta endaga kokkupuutuvaid inimesi imestama oma tähendusrikaste, salajast kokkulepet väljendavate, õnnelikkude pilkude ja naeratustega. Ent kui ta aru sai, et inimestele võis tema õnn teadmata olla, siis haletses ta neid kõigest südamest ja tal oli tahtmine neile kuidagi selgeks teha, et kõik see, millega nad tegelevad, on täielik lollus ja tühine asi, mis ei vääri tähelepanu.

Kui talle teenistuskohta pakuti või kui arutati mingisuguseid üldisi, riiklikke või sõja küsimusi ja oletati, et sündmuse niisugusest või teistsugusest lõpust oleneb kõigi inimeste õnn, siis kuulas ta muheda, kaastundliku naeratusega ja pani endaga rääkivaid inimesi imestama oma kummaliste märkustega. Kuid niihästi need inimesed, kes Pierre'i meelest mõistsid tõelist elumõtet, s. t. tema armastust, kui ka need õnnetud, kes seda ilmselt ei mõistnud, — kõik inimesed paistsid talle sel ajajärgul nii heledas, temas eneses särava tunde valguses, et ta ükskõik missugust inimest kohates ilma vähimagi pingutuseta, otsekohe nägi temas kõike, mis selles inimeses oli head ning vääris armastust.

Oma kadunud naise asjaajamist ja pabereid läbi vaadates ei tundnud ta tema mälestuse vastu midagi

muud peale haletsuse, et naine polnud tunda saanud niisugust õnne, nagu tema nüüd tundis. Vürst Vassili, kes nüüd uue koha ning autähe saamise üle eriti uhke oli, näis talle liigutava, hea ja haletsusväärse raugana.

Hiljem tuletas Pierre sageli meelde seda õnneliku meeltesegaduse aega. Kõik arvamised, mis ta endale sel ajal inimeste ja asjaolude kohta omaks võttis, jäid ta meelest alati õigeks. Mitte ainult, et ta ei hüljanud hiljem neid seisukohti inimeste ja asjade suhtes, vaid, vastupidi, seesmiste kahtluste ja vastuolude korral võttis ta abiks selle seisukoha, mis tal oli olnud sel meeltesegaduse ajal, ja see seisukoht osutus alati õigeks.

«Võib-olla,» mõtles ta, «ma näisingi siis veider ja naeruväärne, kuid ma polnud siis niisuguses meeltesegaduses, nagu näis. Vastupidi, ma olin siis targem ja teravapilgulisem kui iialgi varem ja mõistsin kõike, mida elus mõista maksab, sest et ... ma olin õnnelik.»

Pierre'i meeltesegaduseks oli see, et ta ei hakanud, nagu varem, selleks et inimesi armastada, ootama isiklikke põhjusi, mida ta nimetas inimeste väärtusteks, vaid oma südant täitva armastusega inimesi põhjusetult armastades leidis kindlaid põhjusi, mille pärast maksis neid armastada.

XX

Sellest esimesest õhtust peale, mil Nataša pärast Pierre'i lahkumist vürstitar Marjale rõõmsa ning pilkava naeratusega ütles, et Pierre oli just nagu saunast tulnud, lühikese saterkuuega ja lõigatud juustega, — sellest hetkest ärkas Nataša hinges midagi varjatut ja talle endalegi teadmatut, kuid võimast.

Kõik: nägu, kõnnak, pilk, hääl, — kõik muutus temas äkki. Talle endalegi ootamatu elujõud ja õnnelootus kerkisid esile ja nõudsid rahuldamist. Esimesest õhtust peale Nataša otsekui unustas kõik selle, mis temaga oli olnud. Sellest ajast ei kurtnud ta kordagi oma seisukorra üle, ei rääkinud sõnagi minevikust ega kartnud enam teha rõõmsaid tulevikuplaane. Pierre'ist rääkis ta vähe, aga kui vürstitar Marja temast juttu

tegi, siis süttis ta silmades ammukustunud sära ja huuli kibrutas imelik naeratus.

Nataša juures toimunud muutus pani algul vürstitar Marjat imestama, aga kui ta selle tähendusest aru sai, siis kurvastas teda see muutus. «Kas ta tõesti nii vähe armastas mu venda, et võis teda nii ruttu unustada,» mõtles vürstitar Marja, kui ta toimunud muutust endamisi arutles. Aga kui ta Nataša seltsis oli, siis ei olnud ta tema peale pahane ega teinud talle etteheiteid. Ärganud elujõud, mis oli Nataša oma võimusesse võtnud, oli ilmselt nii ohjeldamatu, talle endalegi nii ootamatu, et vürstitar Marja tundis Nataša juuresolekul, et tal pole õigust temale isegi oma südames etteheiteid teha.

Nataša andus uuele tundele nii täielikult ja siiralt, et ta ei katsunudki varjata, et ta polnud enam kurb, vaid oli rõõmus ja lõbus.

Kui vürstitar Marja pärast öist kõnelust Pierre'iga oma tuppa tagasi läks, tuli Nataša talle lävel vastu.

«Ta ütles? Jah? Ta ütles?» kordas ta. Ja rõõmus ning ühtlasi haletsusväärne, oma rõõmu pärast andeks paluv ilme oli Nataša näol.

«Ma tahtsin ukse taga kuulatada, kuid ma teadsin, et sa ütled mulle.»

Nii arusaadav ja liigutav kui vürstitar Marja meelest oligi see pilk, millega Nataša talle otsa vaatas; nii kahju kui tal oligi näha tema ärevust, solvasid Nataša sõnad ometigi esimesel silmapilgul vürstitar Marjat. Talle tuli meelde vend ja tema armastus.

«Aga mis parata! Ta ei saa teisiti,» mõtles vürstitar Marja. Ja nukra ning pisut karmi näoga tegi ta Natašale teatavaks, mis Pierre oli öelnud. Kuuldes, et Pierre kavatseb Peterburi sõita, hämmastus Nataša.

«Peterburi!» kordas ta, justkui mitte aru saades. Kuid vürstitar Marja nukrat näoilmet lähemalt vaadates taipas ta tema nukruse põhjust ja hakkas äkki nutma. «Marie,» ütles ta, «õpeta, mis ma pean tegema: ma kardan olla halb. Mis sina ütled, seda ma teengi; õpeta mind . . .»

«Sa armastad teda?»

«Jah,» sosistas Nataša.

«Miks sa siis nutad? Ma olen õnnelik sinu pärast,» ütles vürstitar Marja, andestades nende pisarate pärast juba täiesti Nataša rõõmu.

«See ei toimu niipea, vaid kunagi edaspidi. Mõtle, milline õnn, kui minust saab tema naine ja sina lähed *Nicolas*'le.»

«Nataša, ma palusin sind mitte rääkida sellest. Rääkigem sinust.»

Mõlemad vaikisid natuke aega.

«Aga milleks siis Peterburi sõita?» lausus äkki Nataša ja ruttas endale ise vastama: «Ei, ei, see peab nii olema . . . Eks, Marie? Nii peab olema . . .»

EPILOOG

ESIMENE JAGU

I

1812. aastast oli möödunud seitse aastat. Euroopa ajaloo lainetav meri laskus tagasi oma kallaste vahele. Ta näis olevat rahunenud; kuid inimkonda liikuma panevad salapärased jõud (sellepärast salapärased, et nende liikumist määravad seadused on meile tundmatud) jätkasid oma tegevust.

Sellest hoolimata et ajaloomere pealispind näis liikumatuna, liikus inimkond niisama pidevalt, nagu liigub aeg. Inimeste koondiste mitmesugused grupid moodustusid ja lagunesid koost; valmisid riikide tekkimise ja lagunemise ning rahvaste ümberpaigutumise põhjused.

Ajaloomeri ei vooganud nagu varem hoogude kaupa ühest kaldast teise, vaid pulbitses sügavuses. Ajaloolised isikud ei kandunud nagu varem lainetega ühest kaldast teise; nüüd näisid nad ühel kohal keerlevat. Ajaloolised isikud, kes varem sõjavägede eesotsas seistes kajastasid masside liikumist käskude andmisega sõdadeks, sõjakäikudeks ja lahinguteks, kajastasid nüüd seda pulbitsevat liikumist poliitiliste ja diplomaatiliste arutlustega, seadustega, traktaatidega . . .

Seda ajalooliste isikute tegevust nimetavad ajaloolased reaktsiooniks.

Kirjeldades ajalooliste isikute tegevust, kes nende arvates olid selle põhjuseks, mida nemad nimetavad r e a k t s i o o n i k s, mõistavad ajaloolased neid karmilt hukka. Kõik tolle aja tuntud inimesed Aleksandrist ja Napoleonist peale kuni m-me Staël'ini, Fotiuseni, Schellingini, Fichteni, Chateaubriand'ini ja teisteni käivad

läbi nende karmi kohtu eest, ja nad mõistetakse kas õigeks või hukka olenevalt sellest, kas nad soodustasid p r o g r e s s i või r e a k t s i o o n i.

Ka Venemaal toimus ajaloolaste kirjelduse järgi sel ajajärgul reaktsioon, ja selle reaktsiooni peamiseks põhjuseks oli Aleksander I — seesama Aleksander I, kes nende eneste kirjelduste järgi oli oma valitsemisaja vabameelsete algatuste ja Venemaa päästmise peamiseks põhjuseks.

Praeguses vene kirjanduses, olgu kirjutajaks gümnaasiumiõpilane või õpetatud ajaloolane, ei leidu inimest, kes poleks visanud oma kivikest Aleksandri pihta tema väärsammude pärast ta valitsemisaja sel perioodil.

«Ta oleks pidanud tegema nii ja nii. Sel juhul talitas ta hästi, sel juhul halvasti. Väga hästi käitus ta oma valitsemisaja algul ja 1812. aastal; kuid ta tegi halvasti Poolale konstitutsiooni andes, Püha Liitu luues. Araktšejevile võimu andes, Golitsõnit ja müstitsismi soosides, hiljem Šiškovi ja Fotiust soosides. Ta tegi halvasti sõjaväe riviasjandusega tegeldes; ta talitas halvasti Semjonovski polku laiali saates jne.»

Tuleks kümme poognat täis kirjutada, et loetleda kõiki neid etteheiteid, mida ajaloolased talle teevad oma teadlikkuse alusel inimkonna heaolust.

Mis tähendavad need etteheited?

Needsamad teod, mille eest ajaloolased Aleksander I kiidavad, nagu tema valitsemisaja vabameelsed algatused, võitlus Napoleoniga, 1812. aastal ilmutatud vaimukindlus ja 1813. aasta sõjakäik; kas ei tulene need samadest allikatest, — vere-, kasvatuse- ja elutingimustest, mis tegid Aleksandri isiksuse selleks, mis see oli, — milledest tulenevad ka need teod, mille eest ajaloolased teda laidavad, nagu: Püha Liit, Poola restauratsioon, kahekümnendate aastate reaktsioon?

Milles seisab siis nende etteheidete tuum?

Selles, et niisugune ajalooline isik nagu Aleksander I, isik, kes seisis inimliku võimu ülimal võimalikul astmel ja otsekui kõigi temale koonduvate ajalookiirte pimestava valguse fookuses; isik, kes pidi taluma neid

maailma kõige tugevamaid intriigide, pettuste, libitsuste ja enesepetmise mõjusid, mis võimuga paratamatult kaasas käivad; isik, kes kogu oma elu kestel iga hetk tundis endal lasuvat vastutust kõige eest, mis toimus Euroopas, ja mitte väljamõeldud, vaid elav isik, kel olid nagu igal teiselgi inimesel oma isiklikud harjumused, kired, tungid headuse, ilu ja tõe poole, — et see isik viiskümmend aastat tagasi, mitte et ta poleks olnud küllalt vooruslik (seda ajaloolased ette ei heida), vaid tal polnud samasuguseid vaateid inimkonna heaolule, nagu nüüd on professoril, kes noorest põlvest peale tegeleb teadusega, s. t. raamatute ja loengute lugemisega ja nende raamatute ning loengute ärakirjutamisega ühte vihikusse.

Aga kui oletadagi, et Aleksander I viiskümmend aastat tagasi eksis oma vaadetes selle kohta, mis on rahvaste hüve, siis tuleb tahtmatult oletada, et mõne aja möödudes osutub ebaõigeks ka Aleksandri üle kohut mõistva ajaloolase vaade selle kohta, mis on inimkonna hüve. See oletus on seda loomulikum ja paratamatum, et me ajaloo arengut jälgides näeme, et iga aastaga, iga uue ajalookirjutaja puhul muutuvad vaated selle kohta, mis on inimkonna hüve; nii et see, mis näis hüvena, näib kümne aasta pärast pahena, ja ümberpöördult. Vähe sellest, me leiame ajaloost üheaegselt täiesti vastupidiseid vaateid selle kohta, mis oli pahe ja mis oli hüve: ühed loevad Poolale antud konstitutsiooni ja Püha Liitu Aleksandrile teeneks, teised teevad talle selle eest etteheiteid.

Aleksandri ja Napoleoni tegevuse kohta ei saa öelda, et see oleks olnud kasulik või kahjulik, sest me ei saa öelda, milleks see on kasulik või milleks kahjulik. Kui see tegevus kellelegi ei meeldi, siis ei meeldi see talle ainult seetõttu, et see ei lange ühte tema piiratud arusaamisega sellest, mis on hüve. Ükskõik, kas mulle näib hüvena minu isa maja säilimine Moskvas 1812. aastal, või vene vägede kuulsus, või Peterburi või mõne teise linna ülikooli õitseng, või Poola vabadus, või Venemaa vägevus, või Euroopa tasakaal, või teatavat laadi euroopalik haridus — progress, ma pean tunnistama, et iga ajaloolise isiku tegevusel oli peale

nende eesmärkide veel teisi, üldisemaid ja minule arusaamatuid eesmärke.

Ent oletagem, et nõndanimetatud teadus on võimeline kõiki vastuolusid lepitama ja et tal on ajalooliste isikute ning sündmuste jaoks olemas muutumatu hea ja kurja mõõdupuu.

Oletagem, et Aleksander oleks võinud kõike teisiti teha. Oletagem, et ta oleks võinud — nende ettekirjutusel, kes teda süüdistavad, kes oma elukutseks peavad inimsoo liikumise lõppsihi tundmist, — asju korraldada selle rahvalikkuse, vabaduse, võrdsuse ja progressi programmi järgi (uuemat vist ei ole), mille talle oleksid andnud praegused süüdistajad. Oletagem, et see programm oleks olnud võimalik ja koostatud ja et Aleksander oleks tegutsenud selle järgi. Mis oleks siis saanud kõigi nende inimeste tegevusest, kes tolleaegsele valitsuse suunale vastu töötasid, — tegevusest, mis ajaloolaste arvates oli nea ja kasulik? Seda tegevust poleks olnud; poleks olnud elu; mitte midagi poleks olnud.

Kui möönda, et mõistus võib juhtida inimeste elu, siis kaob elu võimalus.

II

Kui möönda, nagu seda teevad ajaloolased, et suurmehed juhivad inimkonda teatavate kindlate eesmärkide poole, milleks on kas Venemaa või Prantsusmaa ülevus, või Euroopa tasakaal, või revolutsiooni ideede levitamine, või üldine progress, või ükskõik mis, siis on võimatu ajaloo nähtusi seletada ilma *juhuse* ja *geeniuse* mõisteteta.

Kui käesoleva sajandi algul Euroopas peetud sõdade eesmärgiks oli Venemaa ülevus, siis oli see eesmärk saavutatav ilma kõigi eelmiste sõdadeta ja ilma invasioonita. Kui eesmärgiks oli Prantsusmaa ülevus, siis see eesmärk oli saavutatav ka ilma revolutsioonita ja keisririigita. Kui eesmärgiks oli ideede levitamine, siis trükikunst oleks selle ülesande täitnud palju paremini kui sõdurid. Kui eesmärgiks oli tsivilisatsiooni progress,

siis on väga kerge oletada, et peale inimeste ja nende varade hävitamise leidub teisi otstarbekohasemaid tsivilisatsiooni levitamise teid.

Miks siis juhtus kõik nii ja mitte teisiti?

Sellepärast, et see nii juhtus. «Juhus tekitas olukorra; geenius kasutas seda ära,» räägib ajalugu.

Aga mis on juhus? Mis on geenius?

Sõnad juhus ja geenius ei tähenda midagi reaalselt olemasolevat ja seepärast pole võimalik neid defineerida. Need sõnad väljendavad ainult nähtustest arusaamise teatavat astet. Ma ei tea, miks toimub see või teine nähtus; arvan, et ei või teada; seepärast ei taha ma teada ja ütlen: juhus. Ma näen jõudu, mis sooritab üldinimlikkude omadustega ebavõrdelise tegevuse; ma ei saa aru, miks see toimub, ja ütlen: geenius.

Lambakarjale peab see oinas, keda karjus igal õhtul erilisse sulgu sööma ajab ja kes teistest kaks korda paksemaks muutub, näima geeniusena. Ja see asjaolu, et igal õhtul just seesama oinas satub mitte üldisse lambalauta, vaid erilisse sulgu kaeru sööma ja et just see rasvunud oinas lihaloomana ära tapetakse, peab tunduma geniaalsuse hämmastava ühtelangemisena terve rea ebatavaliste juhuslikkustega.

Kuid lammastel tarvitseks ainult lakata mõtlemast, et kõik, mis nendega toimub, sünnib ainult nende lambalikkude eesmärkide saavutamiseks; tarvitseks möönda, et nendega toimuvail sündmustel võib olla ka neile arusaamatuid eesmärke, ja nad näeksid otsekohe terviklust ja järjekindlust selles, mis toimub nuumatava oinaga. Kui nad ka ei teaks, missuguse eesmärgiga teda nuumati, siis vähemalt saaksid nad teada, et kõik, mis oinaga juhtus, ei juhtunud kogemata, ja neil poleks enam vajadust ei juhuse ega geeniuse mõiste järele.

Ainult lähedase, arusaadava eesmärgi teadmisest lahti öeldes ja tunnistades, et lõplik eesmärk on meile kättesaamatu, me hakkame nägema järjekindlust ja otstarbekohasust ajalooliste isikute elus; meile saab selgeks nende poolt sooritatava üldinimlikkude omadustega ebavõrdelise tegevuse põhjus, ning me ei vaja sõnu juhus ja geenius.

Tarvitseb ainult tunnistada, et me ei tea Euroopa rahvaste rahutuste eesmärki, vaid teame ainult fakte, milleks on tapmised esiti Prantsusmaal, siis Itaalias, Aafrikas, Preisimaal, Austrias, Hispaanias, Venemaal, ja et liikumine läänest itta ja idast läände on nende sündmuste üldiseks olemuseks, ja meil ei kao mitte ainult vajadus näha erandlikkust ning geniaalsust Napoleoni ja Aleksandri iseloomus, vaid me ei saagi neid isikuid kujutleda teisiti kui samasuguste inimestena, nagu on kõik muudki inimesed; ja ei kao mitte ainult vajadus juhuslikkusega seletada neid väikesi sündmusi, mis neid inimesi tegid selleks, mis nad olid, vaid saab selgeks, et kõik need väikesed sündmused olid paratamatult vajalikud.

Lahti öeldes lõpliku eesmärgi teadmisest, mõistame selgesti, et niisama nagu ühelegi taimele ei saa välja mõelda teisi, talle sobivamaid õisi ja seemneid kui need, mida ta kasvatab, niisama võimatu on välja mõelda kaht teist inimest, kes kogu oma minevikuga sel määral ja nii kuni pisimate üksikasjadeni vastaksid sellele ülesandele, mis neil tuli täita.

III

Käesoleva sajandi alguse Euroopa sündmuste põhiliseks, oluliseks momendiks on Euroopa rahvaste masside sõjaline liikumine läänest itta ja seejärel idast läände. See liikumine algas liikumisega läänest itta. Selleks, et Lääne rahvad võisid teostada selle sõjalise liikumise Moskvani, mille nad teostasid, oli neil tarvis: 1) ühineda nii suurde sõjalisse rühmitusse, mis oli suuteline taluma kokkupõrget Ida sõjalise rühmitusega; 2) hüljata kõik väljakujunenud traditsioonid ja harjumused ja 3) sõjalist liikumist teostades omada eesotsas inimest, kes enda ja nende silmis võis õigustada pettusi, riisumisi ja tapmisi, mis selle liikumisega pidid kaasas käima.

Ja alates Prantsuse revolutsioonist hävineb vana, mitte küllalt suur rühmitus; hävinevad vanad harjumused ja traditsioonid; kujunevad samm-sammult välja uus, suurem rühmitus, uued harjumused ja traditsioonid,

ja valmib mees, kes peab seisma tulevase liikumise eesotsas ja kandma kogu vastutust selle eest, mis peab toimuma.

Mees ilma veendumusteta, ilma harjumusteta, ilma traditsioonideta, ilma nimeta, isegi mitte prantslane, poeb vist küll kõige imelikumate juhuste tõttu kõigi Prantsusmaad lainetama panevate parteide vahelt läbi ja ilma et ta ühegagi neist liituks, kandub silmapaistvale kohale.

Kaaslaste rumalus, vastaste nõrkus ja tühisus, selle mehe valetamise siirus ja hiilgav ning enesekindel piiratus nihutavad ta armee etteotsa. Itaalias tegutseva armee hiilgav koosseis, vastaste mittetahtmine võidelda, ta enda lapselik jultumus ja enesekindlus toovad talle sõjalise kuulsuse. Arvutu hulk nõndanimetatud juhuslikkusi käib temaga igal pool kaasas. Ebasoosing, millesse ta satub prantslaste valitsejate juures, tuleb talle kasuks. Ta katsed endale ettemääratud teed muuta ei õnnestu: teda ei võeta teenistusse vene väkke ega lähe tal see korda ka Türgis. Itaalias peetavate sõdade ajal on ta mitu korda hukatuse äärel, kuid pääseb igakord ootamatul viisil. Vene väed, needsamad, kes võivad tema kuulsuse hävitada, ei tungi mitmesugustel diplomaatilistel kaalutlustel seni Euroopasse, kui tema seal on.

Itaaliast tagasi jõudes leiab ta valitsuse Pariisis olevat selles lagunemisprotsessis, milles valitsusse sattuvad isikud paratamatult muutuvad kahvatuks ja hävinevad. Ning iseenesest avaneb talle väljapääsutee sellest hädaohtlikust seisukorrast: mõttetu ja põhjusetu sõjaline ekspeditsioon Aafrikasse. Jälle käivad needsamad nõndanimetatud juhuslikkused temaga kaasas. Vallutamatu Malta alistub ilma ühegi pauguta; kõige ettevaatamatumaid korraldusi kroonib edu. Vaenlase laevastik, mis hiljem ühtki paati läbi ei lase, laseb läbi terve armee. Aafrikas toimub peaaegu relvitute elanikkude kallal terve rida kuritegusid. Ja inimesed, kes neid kuritegusid toime panevad, ning eriti nende eestvedaja, kinnitavad endale, et see on kaunis, et see on kuulsus, et see meenutab Caesarit ja Makedoonia Aleksandrit.

Seda k u u l s u s e ja ü l e v u s e ideaali, mis seisab selles, et endale mitte ainult midagi pahaks ei panda,

vaid koguni uhkustatakse iga oma kuriteoga, omistades sellele arusaamatut üleloomulikku tähendust, — seda ideaali, mis pidavat juhtima seda meest ja temaga seotud inimesi, arendatakse Aafrikas takistamatult. Kõik, mis ta teeb, õnnestub tal. Katk ei nakata teda. Julma vangide tapmist ei arvata talle süüks. Ta lapsikult ettevaatamatut, põhjusetut ning ebaõilsat ärasõitu Aafrikast oma õnnetuskaaslaste juurest peetakse teeneks, ja jälle laseb vaenlase laevastik tal kaks korda läbi lipsata. Kui ta, toimepandud õnnestunud kuritegudest juba täiesti uimastatud ja oma osa etendamiseks valmis; ilma mingi eesmärgita Pariisi tuleb, on vabariiklik valitsus, mis aasta tagasi oleks võinud teda hävitada, jõudnud nüüd oma lagunemises äärmuseni, ja tema kui erakondadest sõltumatu värske inimese kohalolek võib teda nüüd ainult kõrgemale tõsta.

Tal pole mingit plaani; ta kardab kõike; kuid erakonnad haaravad temast kinni ja nõuavad tema kaasatöötamist.

Ainult tema oma Itaalias ja Egiptuses väljaarendatud kuulsuse- ja ülevuseideaaliga, oma enesejumalduse hullusega, oma kuritegude jõhkrusega, oma siirusega valetamises, — ainult tema üksi võib õigustada seda, mis peab toimuma.

Teda on tarvis sellele kohale, mis teda ootab, ja seepärast kistakse ta, peaaegu tema tahtmisest sõltumatult ja hoolimata tema kõhklusest, tegevusplaani puudumisest ja kõigist vigadest, mis ta teeb, vandenõusse, mille sihiks on võimuhaaramine, ning vandenõu kroonib edu.

Teda tõugatakse valitsejate istungile. Kohkununa tahab ta põgeneda, pidades end kadunuks; teeskleb minestusse-langemist; räägib mõttetusi, mis peaksid ta hukutama. Kuid varem taibukad ning uhked Prantsusmaa valitsejad on nüüd, kus nad tunnevad, et nende osa on mängitud, veel kohmetumad kui tema ega räägi neid sõnu, mis nad peaksid rääkima selleks, et võimu enda käes pidada ja teda hukutada.

J u h u s, miljonid j u h u s e d annavad talle võimu, kõik inimesed aitavad justkui kokkuräägitult kaasa selle võimu kindlustamisele. J u h u s e d kujundavad talle alistuvate Prantsusmaa tolleaegsete valitsejate iseloo-

mud; juhused kujundavad Paul I iseloomu, kes tema valitsust tunnustab; juhus loob tema vastu vandeseltsi, mis ei tee talle kahju, vaid koguni tema võimu kinnitab. Juhus saadab tema kätte Enghieni hertsogi ja sunnib teda kogemata tapma, veendes sellega massi rohkem kui kõigi teiste vahenditega, et temal on õigus, sest tema käes on võim. Juhus teeb seda, et ta pingutab kogu jõudu ekspeditsiooniks Inglismaale, mis ilmselt oleks talle hukatuseks saanud, kuid seda kavatsust ei teosta, vaid tahtmatult ründab Macki ja austerlasi, kes alistuvad ilma lahinguta. Juhus ja geniaalsus annavad talle võidu Austerlitzi all, ja juhuslikult kõik inimesed, mitte ainult prantslased, vaid ka kogu Euroopa, välja arvatud Inglismaa, kes toimuvaist sündmustest osa ei võta, — kõik inimesed tunnustavad nüüd, hoolimata endisest õudusest ja jälestusest tema kuritegude vastu, ta võimu, nime, mille ta endale on andnud, ja tema ülevuse- ning kuulsuseideaali, mis kõigile näib olevat midagi kaunist ja arukat.

Otsekui hoogu võttes ja valmistudes eelolevaks liikumiseks, tungivad Lääne jõud 1805., 1806., 1807. ja 1809. aastal mitu korda itta, tugevnedes ja suurenedes. 1811. aastal sulab Prantsusmaal väljakujunenud inimestegrupp Kesk-Euroopa rahvastega kokku üheks tohutu suureks grupiks. Ühes suureneva inimestegrupiga areneb edasi liikumise eesotsas seisvat meest õigustav jõud. Suurele liikumisele eelneva kümneaastase ettevalmistava perioodi kestel sõlmib see mees sidemeid kõigi Euroopa kroonitud peadega. Paljastatud maailmavalitsejad ei suuda Napoleoni mõttetule kuulsuse ja ülevuse ideaalile vastu seada mingit mõistlikku ideaali. Üksteise võidu püüavad nad talle näidata oma tühisust. Preisi kuningas saadab oma naise libitsemisega suurmehe soosingut otsima; Austria keiser peab armuks, et see mees põliste keisrite tütre oma voodisse võtab; paavst, rahvaste pühaduse hoidja, aitab oma usundiga kaasa suurmehe tõusule. Mitte Napoleon ise ei valmista end niivõrd ette oma osa etendamiseks, kuivõrd kogu ümbruskond valmistab teda enda peale võtma kogu vastutust selle eest, mis toimub ja peab toimuma. Pole tegu, pole kuritööd ega väiklast pettust, mille ta oleks korda saatnud

ja mis tema lähikondsete suus poleks otsekohe muutunud suureks teoks. Parim pidustus, mida sakslased võivad tema jaoks välja mõelda, on Jena ja Auerstedti lahingu mälestamine. Mitte ainult tema pole suur, vaid suured on ka ta esivanemad, ta vennad, ta kasupojad ja õemehed. Kõik toimub selleks, et võtta temalt viimne mõistuse jõud ja valmistada teda ette hirmsa osa etendamiseks. Ja kui tema on valmis, siis on valmis ka jõud.

Invasioon suundub itta, jõuab lõppsihile — Moskvasse. Pealinn on võetud; vene sõjavägi on enam löödud kui vaenlase väed kunagi varem endistes sõdades Austerlitzist kuni Wagramini. Kuid äkki ilmub nende juhuste ja selle geniaalsuse asemele, mis teda seni katkematu kordaminekute ahelana nii väga järjekindlalt juhtisid kindlaksmääratud sihi poole, arvutu hulk vastupidiseid juhuseid, nohust Borodinos kuni pakaseni ja tolle sädemeni, mis Moskva põlema süütas; ja geniaalsust asendab rumalus ning alatus, millele ei leidu sarnast.

Sissetungínud armee põgeneb, pöördub tagasi, põgeneb jälle, ja kõik juhused on nüüd juba alati mitte tema poolt, vaid tema vastu.

Toimub vastuliikumine idast läände, mis tähelepanuväärselt sarnaneb eelnenud liikumisega läänest itta. Samasugused katsed idast läände liikuda 1805.—1807.—1809. aastail suure liikumise eel; samasugune liitumine hiiglasuure ulatusega grupiks; sama Kesk-Euroopa rahvaste ühinemine liikumisega; seesama kõhklus poolel teel ja seesama kiirus sihile lähenemisel.

Lõppsiht Pariis on saavutatud. Napoleoni valitsus ja tema väed on hävitatud. Napoleonil endal pole enam mõtet; kõik tema teod on ilmselt armetud ja vastikud; kuid jälle toimub seletamatu juhus: liitlased vihkavad Napoleoni, keiles nad näevad oma õnnetuste põhjust; jõust ja võimust ilma jäetuna, kuritegudes ja salakavaluses paljastatuna oleks ta pidanud neile paistma sellisena, nagu ta neile paistis kümne aasta eest ja paistab aasta pärast, — lindpriiks kuulutatud röövlina. Kuid mingi imeliku juhuse tõttu ei näe seda keegi. Tema osa pole veel lõpuni mängitud. Mees, keda kümne aasta eest peeti ja aasta pärast peetakse väljaspool seadust seis-

vaks röövliks, saadetakse Prantsusmaast kahe päeva tee kaugusel asuvale saarele, mis antakse tema valdusse ühes kaardiväe ja miljonitega, mida talle millegi eest makstakse.

IV

Rahvaste liikumine hakkab oma kallaste vahele tõmbuma. Suure liikumise lained on tagasi veerenud, ja vaikseks jäänud merele tekivad ringid, mida mööda kihutavad diplomaadid, kujutledes, et just nemad põhjustavad liikumise vaibumist.

Kuid vaibunud meri tõuseb äkki. Diplomaatidele näib, et nemad, nende mõtete lahkuminekud on selle uue jõudude surve põhjuseks; nad ootavad sõda oma valitsejate vahel; olukord on nende meelest lahendamatu. Kuid laine, mille kerkimist nad tunnevad, ei tule sealt, kust nemad seda ootavad. Kerkib seesama laine, samast lähtekohast — Pariisist. Toimub läänest tuleva liikumise viimane lainelöök; löök, mis peab lahendama lahendamatuina näivad diplomaatilised raskused ja lõpu tegema selle ajajärgu sõjalisele liikumisele.

Mees, kes laastas Prantsusmaad, tuleb üksi, ilma vandeseltsita, ilma sõduriteta tagasi Prantsusmaale. Iga vahimees võiks teda kinni võtta; kuid imeliku juhuse tõttu ei võta keegi teda kinni, vaid kõik koguni tervitavad vaimustusega seda meest, keda päev varem neeti ja kuu aja pärast jälle neetakse.

Seda meest on veel tarvis viimase ühise teo õigustamiseks.

See tegu on sooritatud. Viimane osa on mängitud. Näitlejal kästakse lahti riietuda ja kulmuvärv ning mink maha pesta; enam ei lähe teda vaja.

Ja mitme aasta jooksul mängib see mees üksinduses oma saarel iseenda ees haledat kometit, intrigeerib ja valetab, õigustades oma tegusid, kui seda õigustamist enam tarvis pole, ja näitab kogu maailmale, mis oli see, mida inimesed pidasid jõuks, kui nägematu käsi seda juhtis.

Kui draama oli lõpetatud ja näitleja lahti riietatud, näitas lavastaja meile teda.

«Vaadake, millesse te uskusite! Siin ta on! Kas näete nüüd, et mitte tema teid liikuma ei pannud, vaid m i n a?»

Kuid liikumise hoost pimestatud inimesed ei mõistnud seda hulgal ajal.

Veel suuremat järjekindlust ja paratamatust näitab Aleksander I elu, — tolle isiku elu, kes seisis idast läände suunduva vastuliikumise eesotsas.

Mida oli vaja mehel, kes teisi varju jättes võis seista idast läände suunduva liikumise eesotsas?

Oli vaja õiglustunnet, osavõttu Euroopa asjust, kuid kauget, väiklastest huvidest tumestamata osavõttu; oli vaja kõlbelist taset, mis ületas tema kaaslaste — tolleaegsete valitsejate oma; oli vaja leebet ja ligitõmbavat isiksust; oli vaja isiklikku solvumistunnet Napoleoni vastu. Ja kõike seda omas Aleksander I; kõike seda olid ette valmistanud arvutud nõndanimetatud j u h u s e d kogu ta möödunud elu jooksul: niihästi kasvatus kui ka vabameelsed põhimõtted, ümbritsevad nõuandjad, Austerlitz, Tilsit ja Erfurt.

Rahvasõja ajal on see isik tegevuseta, sest teda pole tarvis. Aga niipea kui ilmneb üldise Euroopa sõja vajadus, ilmub see isik teatud silmapilgul oma kohale, ühendab Euroopa rahvad ja viib nad sihile.

Siht on saavutatud. Pärast viimast, 1815. aasta sõda on Aleksander kõrgeima inimliku võimu tipul. Kuidas siis kasutab ta seda võimu?

Aleksander I, Euroopa rahustaja, inimene, kes noorest east peale taotleb ainult oma rahvaste heaolu, vabameelsete uuenduste esimene algataja oma isamaal, kes nüüd näib omavat suurimat võimu ja seetõttu ka võimalust oma rahvaste heaolu rajada, kuna Napoleon maapaos sepitseb lapsikuid ning valelikke plaane selle kohta, kuidas ta inimkonda õnnestaks, kui tal võimu oleks, — Aleksander I, olles täitnud oma kutsumuse ja tundes enda peal jumala kätt, tunnistab järsku selle ebavõimu tühiseks, pöördub sellest ära, annab selle nende nurjatute inimeste kätesse, keda ta põlgab, ning ütleb ainult:

««Mitte meid, mitte meid, vaid sinu nime kiidetagu!» Ma olen inimene nagu teiegi; laske mind elada inimesena ja mõelda oma hingele ning jumalale.»

Nii nagu päike ja iga eetriaatom on omaette terviklik kera ja ühtlasi kujutab enesest ainult aatomit inimese mõistusele oma tohutu suuruse tõttu ligipääsmatus tervikus, — nii kannab ka iga isiksus endas oma sihte, kannab neid selleks, et teenida inimese mõistusele kättesaamatuid üldisi eesmärke.

Õiel istuv mesilane nõelas last. Ja laps kardab mesilasi ning räägib, et mesilaste sihiks on inimeste nõelamine. Luuletaja imetleb õide pugevat mesilast ja räägib, et mesilase sihiks on lillede lõhna endasse imemine. Mesinik näeb, et mesilane kogub õietolmu ja mesinestet ning toob seda tarusse, ja räägib, et mesilase sihiks on mee kogumine. Teine mesinik, kes on mesilaspere elu paremini tundma õppinud, räägib, et mesilane kogub õietolmu ja mesinestet noorte mesilaste toitmiseks ja ema kasvatamiseks, et tema sihiks on soo jätkamine. Botaanik paneb tähele, et mesilane kahekojalise taime õietolmuga emakale lennates õit sigitab, ja botaanik näeb selles mesilase sihti. Teine näeb taimede levimist vaadeldes, et mesilane selles levimises kaasa aitab, ja see uus vaatleja võib öelda, et selles seisab mesilase siht. Kuid mesilase lõplik siht ei piirdu ei ühe, teise ega kolmanda sihiga, mida inimese mõistus on suuteline avastama. Mida kõrgemale inimese mõistus tõuseb nende sihtide avastamisel, seda ilmsem on talle lõpliku sihi kättesaamatus.

Inimene suudab ainult vaadelda mesilase elu sobivust teiste elunähtustega. Sedasama tuleb öelda ajalooliste isikute ja rahvaste sihtide kohta.

V

Nataša pulmad, kes 1813. aastal abiellus Bezuhhoviga, olid viimaseks rõõmsaks sündmuseks vanas Rostovide perekonnas. Samal aastal suri krahv Ilja Andrejevitš, ja nagu see alati juhtub, lagunes tema surmaga vana perekond koost.

Viimase aasta sündmused: Moskva põlemine ja põgenemine pealinnast, vürst Andrei surm ja Nataša meeleheide, Petja surm, krahvinna südamevalu, — kõik

see langes nagu hoop hoobi järel vana krahvi pähe. Ta justkui ei mõistnud ega tundnud end suutelisena mõistma kõigi nende sündmuste tähendust ja langetas vaimselt oma vana pea, otsekui oodates ja paludes uusi hoope, mis talle otsa peale teeksid. Ta näis kord kohkununa ja abituna, kord ebaloomulikult elavana ja ettevõtlikuna.

Nataša pulmad kõitsid teda mõneks ajaks oma välise küljega. Ta tellis lõuna- ja õhtusööke ning ilmselt püüdis näida lõbusana; aga tema lõbusus ei nakatanud nagu varem, vaid, vastupidi, äratas kaastunnet inimestes, kes teda tundsid ja armastasid.

Kui Pierre ja ta naine olid ära sõitnud, jäi vana krahv vaikseks ja hakkas kurtma igavuse üle. Mõne päeva pärast haigestus ta ja heitis voodisse. Esimestest haiguspäevadest peale mõistis ta arstide lohutustele vaatamata, et enam ta ei tõuse. Krahvinna veetis kaks nädalat lahti riietumata tugitoolis tema peatsi juures. Iga kord, kui ta temale arstimeid andis, suudles krahv nuuksatades ning sõnatult ta kätt. Viimasel päeval palus krahv nuttes naiselt ja eemalviibivalt pojalt andeks varanduse laostamise pärast, — see oli peamine süü, mis ta endal tundis olevat. Jumalaarmu saanud ja viimse võidmise vastu võtnud, suri ta vaikselt, ja järgmisel päeval täitsid Rostovide üürikorterit hulgana tuttavad, kes olid tulnud surnule viimast austust avaldama. Kõik need tuttavad, kes nii palju kordi olid tema juures lõunat söönud ja tantsinud, nii palju kordi tema üle naernud, rääkisid nüüd ühesuguse sisemise etteheite ja heldimusega, otsekui ennast kellegi ees õigustades: «Jah, olgu mis on, aga ta oli suurepärane inimene. Niisuguseid inimesi nüüd enam ei leia ... Ja kellel poleks oma nõrkusi? ...»

Krahv suri ootamatult just sel ajal, kui tema rahaasjad olid nii sassi läinud, et võimatu oli kujutleda, millega see kõik lõpeb, kui see veel aasta otsa niiviisi edasi kestab.

Nikolai oli vene vägedega Pariisis, kui talle tuli teade isa surmast. Ta esitas otsekohe erruminekupalve, võttis vastust ära ootamata puhkuse ja sõitis Moskvasse. Rahaasjade seisukord selgus kuu aega pärast krahvi surma täiesti, hämmastades kõiki tohutu summaga,

mille moodustasid mitmesugused väikesed võlad, millede olemasolust polnud seni kellelgi aimugi. Võlgu oli kaks korda rohkem kui varandust.

Sugulased ja sõbrad soovitasid Nikolail keelduda päranduse vastuvõtmisest. Kuid Nikolai nägi päranduses keeldumises etteheidet isa mälestusele, mida ta pühaks pidas, ega tahtnud seepärast kuuldagi keeldumisest, vaid võttis päranduse vastu, kohustudes võlgu tasuma.

Võlausaldajad, kes nii kaua olid vaikinud, kuna neid krahvi eluajal kammitses too ebamäärane, kuid võimas mõju, mida neile oli avaldanud tema lõtv headus, hakkasid nüüd kõik võlgu sisse nõudma. Algas, nagu harilikult ikka, võistlus — kes varem kätte saab, ja need inimesed, kelledel, nagu Mitjakesel ja teistel, oli kingituseks saadud veksleid, osutusid nüüd just kõige nõudlikumaiks võlausaldajaiks. Nikolaile ei antud ei aega ega asu, ja need, kel nähtavasti oli hale vanast mehest, nende kaotuste (kui kaotusi oli) põhjustajast, sööstsid nüüd halastamatult nende ees ilmselt süütu noore pärija kallale, kes oli vabatahtlikult kohustunud võlgu tasuma.

Ükski kavatsetud tehinguist Nikolail ei õnnestunud; mõis müüdi oksjonil poole hinna eest, kuid pooled võlad jäid ikka maksmata. Nikolai võttis vastu talle õemehe Bezuhhovi poolt pakutud kolmkümmend tuhat nende võlgade tasumiseks, mida ta pidas rahalisteks, tõelisteks võlgadeks. Et ülejäänud võlgade eest mitte võlavanglasse sattuda, astus ta uuesti teenistusse.

Armeesse, kus ta oli kandidaadiks esimesele vabanevale polguülema kohale, ei saanud ta sõita sellepärast, et ema hoidis nüüd pojast kinni kui viimasest elumõttest; ja seepärast astus ta, ehkki ta poleks tahtnud Moskvasse jääda inimeste hulka, kes teda varemast ajast tundsid, ja kuigi tsiviilteenistus talle vastik oli, Moskvas teenistusse tsiviilalal, võttis oma armsa mundri seljast ning asus ühes ema ja Sonjaga elama väikesse korterisse Sivtsovõi Vražekil.

Nataša ja Pierre elasid sel ajal Peterburis ja neil polnud selget kujutlust Nikolai seisukorrast. Õemehelt raha laenates püüdis Nikolai varjata ta eest oma viletsat seisukorda. Nikolai seisukord oli eriti halb seetõttu, et ta oma tuhande kahesaja rublase palgaga pidi mitte ainult elatama ennast, Sonjat ja ema, vaid pidi ema elatama niiviisi, et see ei märkaks, et nad on vaesed. Krahvinna ei suutnud mõista, et võib elada ka ilma luksuseta, millega ta oli lapsepõlvest saadik harjunud, ja nõudis alatasa, ilma et ta oleks mõistnud, kui raske see pojale oli, kas tõlda, mida neil ei olnud, mõnele tuttavale järelesaatmiseks või mõnd kallist rooga endale ja veini pojale, või raha, et üllatada kingitusega Natašat, Sonjat või Nikolaid ennast.

Sonja juhtis kodust majapidamist, hoolitses tädi eest, luges talle ette, talus tema tujusid ning salavimma ja aitas Nikolail varjata vana krahvinna eest puudust, mida nad kannatasid. Nikolai tundis end Sonja ees lootusetu tänuvõlglasena kõige selle eest, mis Sonja tegi ta ema heaks, ja oli vaimustuses Sonja kannatlikkusest ning ustavusest, kuid püüdis temast eemalduda.

Oma südames ta otsekui tegi Sonjale etteheiteid selle eest, et neiu oli liiga täiuslik, ja selle eest, et talle polnud midagi ette heita. Sonjas oli kõike, mille pärast inimesi hinnatakse, kuid oli vähe seda, mis Nikolaid oleks sundinud teda armastama. Ja Nikolai tundis, et mida rohkem ta Sonjat hindab, seda vähem ta teda armastab. Ta haaras kinni Sonja sõnast, millega neiu oma kirjas talle vabaduse andis, ja käitus tema suhtes nüüd nii, nagu oleks kõik, mis nende vahel oli olnud, juba ammu-ammu unustatud ega võiks ühelgi juhul enam korduda.

Nikolai seisukord muutus järjest halvemaks. Mõte oma palgast raha kõrvale panna osutus unistuseks. Ta mitte ainult et ei saanud kõrvale panna, vaid tegi ema nõudeid rahuldades väikesi võlgu. Mingit väljapääsu oma seisukorrast ta ei näinud. Mõte abiellumisest rikka pärijaga, mida ta naissugulased soovitasid, oli talle vastik. Teist väljapääsu oma seisukorrast — ema surma — ei tulnud talle iial mõttessegi. Ta ei soovinud midagi, ei lootnud millelegi ja tundis kõige sügavamas hingepõhjas sünget ning mõru naudingut sellest, et ta nurisemata talus oma seisukorda. Ta püüdis kõrvale hoida endistest tuttavatest nende kaastun-

dega ja solvava abi pakkumistega, vältis igasuguseid meelelahutusi ja lõbustusi, ei tegelnud isegi kodus millegi muuga, kui vaid ladus kaarte oma emaga, kõndis sõnatult mööda tuba ja suitsetas ühe piibutäie teise järel. Ta justkui püüdis hoolega säilitada seda sünget meeleolu, milles ta tundis end suutelisena oma seisukorda taluma.

VI

Talve algul saabus vürstitar Marja Moskvasse. Linnas liikuvate kuulduste järgi sai ta teada Rostovide seisukorrast ja sellest, kuidas «poeg ennast ohverdab ema heaks», nagu linnas räägiti. «Midagi muud ma temalt ei oodanudki,» ütles vürstitar Marja endale, tundes rõõmustavat kinnitust oma armastusele tema vastu. Oma sõbralike ja peaaegu sugulaslike suhete tõttu kogu perekonnaga pidas ta oma kohuseks neid külastada. Ent kui ta mõtles vahekorrale, mis tal oli Nikolaiga Voronežis, kartis ta seda teha. Suurt pingutust enda kallal tehes sõitis ta mõni nädal pärast linnajõudmist siiski Rostovide juurde.

Nikolai võttis teda esimesena vastu, sest krahvinna juurde pääses ainult läbi tema toa. Esimesest pilgust talle omandas Nikolai nägu rõõmuilme asemel, mida vürstitar Marja seal näha lootis, niisuguse külma, ükskõikse ja uhke ilme, mida vürstitar polnud tal varem näinud. Nikolai küsis tema tervise järele, saatis ta ema juurde, ja istunud ka ise umbes viis minutit, väljus toast.

Kui vürstitar krahvinna juurest välja tuli, võttis Nikolai teda jälle vastu ja saatis eriti pidulikult ning jahedalt kuni esikuni. Vürstitari märkustele krahvinna tervise kohta ei vastanud ta sõnagi. «Mis see teie asi on? Jätke mind rahule,» ütles ta pilk.

«Mis ta kolab? Mis tal vaja on? Ma ei kannata neid daame ja kõiki neid armastusväärsusi!» ütles ta Sonja kuuldes valjusti, kui vürstitari tõld oli maja eest eemaldunud, ilmselt mitte suutes oma meelepaha tagasi hoida.

«Ah, kuidas võib niiviisi rääkida, *Nicolas,*» ütles

Sonja vaevu oma rõõmu varjates. «Ta on nii hea ja *maman* armastab teda nii väga.»

Nikolai ei vastanud midagi ja poleks üldse enam tahtnud vürstitarist rääkida. Kuid vürstitari külaskäigust peale tegi vana krahvinna iga päev mitu korda temast juttu.

Krahvinna kiitis teda, nõudis, et poeg teda külastaks, avaldas soovi teda sagedamini näha, kuid ühtlasi läks temast rääkides alati tujust ära.

Nikolai püüdis vaikida, kui ema kõneles vürstitarist, kuid tema vaikimine ärritas krahvinnat.

«Ta on väga lugupidamisväärne ja suurepärane tütarlaps,» rääkis ta, «ja sa pead tema pool ära käima. Ikkagi näed kedagi; muidu on sul ju igav meiega, ma arvan.»

«Mul pole mingit tahtmist, emake.»

«Kord tahtsid näha, nüüd pole tahtmist. Ma ei saa sinust, mu armas, tõepoolest aru. Kord on sul igav, siis jälle ei taha sa äkki kedagi näha.»

«Ma pole ju öelnud, et mul on igav.»

«Kuidas nii, sa ju ise ütlesid, et ei taha teda nähagi. Ta on väga lugupidamisväärne tütarlaps ja on sulle alati meeldinud; aga nüüd äkki mingi targutamine. Ikka varjatakse minu eest.»

«Mitte sugugi, emake.»

«Kui ma paluksin sind teha midagi ebameeldivat, aga ma palun sind ju vastuvisiidile minna. Seda nagu nõuaks viisakuski ... Ma palusin sind, ja enam ma end sellesse ei sega, kui sul on ema ees saladusi.»

«Ma lähen, kui te tahate.»

«Mulle on ükskõik; ma soovin sinu pärast.»

Nikolai ohkas, näris vurrusid ja hakkas kaarte laduma, püüdes ema tähelepanu mujale juhtida.

Teisel, kolmandal ja neljandal päeval kordus ikka seesama jutt.

Pärast Rostovide külastamist ja ootamatut külma vastuvõttu Nikolai poolt tunnistas vürstitar Marja endale, et tal oli õigus, kui ta ei soovinud esimesena Rostovide juurde minna.

«Midagi muud ma ei oodanudki,» ütles ta endale, oma uhkust appi kutsudes. «Mul pole temaga midagi

tegemist, ma tahtsin ainult näha vana daami, kes on alati mu vastu hea olnud ja kellele ma palju tänu võlgnen.»

Kuid ta ei suutnud end nende arutlustega rahustada: kahetsusega sarnanev tunne piinas teda, kui ta oma külaskäigule mõtles. Sellest hoolimata et ta oli kindlalt otsustanud mitte enam Rostovide juurde minna ja unustada kõik see, tundis ta end kogu aja olevat ebamäärases olukorras. Ja kui ta endalt küsis, mis see on, mis teda piinab, siis pidi ta tunnistama, et see oli tema vahekord Rostoviga. Nikolai külma, viisaka tooni põhjuseks polnud noormehe tunded tema vastu (seda ta teadis), vaid see toon varjas midagi. Mis see oli, seda pidi vürstitar välja selgitama; ta tundis, et enne ta rahu ei saa.

Talve keskpaiku istus ta klassitoas, jälgides vennapoja õppimist, kui talle tuldi teatama Rostovi tulekust. Kindla otsusega mitte reeta oma saladust ja oma hämmeldust mitte välja näidata kutsus ta m-lle Bourienne'i kaasa ja läks temaga koos võõrastetuppa.

Esimesest pilgust Nikolai näkku nägi ta, et Rostov oli tulnud ainult selleks, et täita viisakusnõuet, ja ta otsustas kindlalt kinni pidada sellestsamast toonist, millega Nikolai teda kõnetab.

Nad hakkasid rääkima krahvinna tervisest, ühiseist tuttavaist, viimaseist sõjauudiseist, ja kui olid möödunud need viisakuse poolt nõutavad kümme minutit, mille järel külaline võib lahkuda, tõusis Nikolai, et jumalaga jätta.

Vürstitar kannatas m-lle Bourienne'i abiga vestluse väga hästi välja; kuid viimasel silmapilgul, kui Nikolai püsti tõusis, väsis ta nii väga rääkimast seda, mis teda ei huvitanud, ja mõte, miks ainult temale on elus nii vähe rõõme antud, valdas teda nii väga, et ta hajameelselt oma kiirgavate silmadega enda ette vahtides liikumatult istuma jäi ega märganud, et Nikolai püsti tõusis.

Nikolai vaatas ta poole, ja teeseldes, nagu ei märkaks ta tema hajameelsust, lausus mõned sõnad m-lle Bourienne'ile ning heitis siis jälle pilgu vürstitarile. Vürstitar istus ikka niisama liikumatult ja ta õrn nägu väl-

jendas kannatust. Nikolail hakkas temast järsku kahju ja tal tekkis ebamäärane tunne, kas mitte tema ei ole selle kurbuse põhjuseks, mis paistis vürstitari näost. Nikolai tahtis teda aidata, öelda talle midagi meeldivat; kuid ta ei leidnud, mida talle öelda.

«Hüvasti, vürstitar,» ütles ta.

Vürstitar Marja kogus end, punastas ja ohkas raskelt.

«Ah, vabandust,» lausus ta otsekui ärgates. «Te lähete juba, krahv? Noh, hüvasti! Aga krahvinna padi?»

«Ma toon selle kohe,» ütles m-lle Bourinne ja lahkus toast.

Mõlemad vaikisid, aeg-ajalt teineteisele otsa vaadates.

«Jah, vürstitar,» ütles viimaks Nikolai nukralt naeratades. «Näib, nagu oleks see olnud hiljuti, aga kui palju on sellest ajast saadik juhtunud, kui me teineteist Bogutšarovos esimest korda nägime. Kuidas me kõik näisime õnnetud olevat, aga mina annaksin paljugi selle eest, et seda aega tagasi tuua ... kuid see on võimatu.»

Kui Nikolai seda rääkis, vaatas vürstitar talle oma kiirgava pilguga teraselt silmadesse. Ta justkui püüdis mõista nende sõnade salajast tähendust, mis oleks talle selgitanud Nikolai tundeid tema vastu.

«Jaa, jaa,» ütles ta, «kuid teil, krahv, pole põhjust minevikku taga kurta. Selle järgi, kuidas mina teie praegusest elust aru saan, võite seda alati rõõmuga meelde tuletada, sest teie praegune eneseohverdus ...»

«Ma ei võta teie kiitust vastu,» katkestas Nikolai teda kiiresti. «Vastupidi, ma teen endale alatasa etteheiteid. Kuid see pole sugugi huvitav ega lõbus jutt.»

Ja jälle võttis ta pilk endise ükskõikse ning külma ilme. Kuid vürstitar oli temas juba jõudnud näha seda inimest, keda ta tundis ning armastas, ja ta rääkis nüüd ainult selle inimesega.

«Ma arvasin, et te lubate mul seda teile öelda,» sõnas ta. «Me saime nii lähedaseks teiega ... ja teie perekonnaga, ja ma arvasin, et te ei pea minu osavõttu sobimatuks. Aga ma eksisin,» ütles ta. Ta hääl värahtas äkki. «Ma ei tea, miks,» jätkas ta end kogudes, «kuid varem te olite teistsugune ja ...»

«On tuhandeid põhjusi, miks (Nikolai rõhutas eriti

sõna miks). Tänan teid, vürstitar,» ütles Nikolai tasa. «Mõnikord on raske.»

«Siis sellepärast! Sellepärast!» rääkis sisemine hääl vürstitar Marja hinges. «Ei, mitte ainult seda lõbusat, heasüdamlikku ja avameelset pilku, mitte ainult ilusat välimust ei hakanud ma temas armastama; ma aimasin, et tal on õilis, kindlameelne, ennastsalgav hing,» mõtles ta. «Jah, ta on nüüd vaene, aga mina olen rikas ... Jah, ainult sellepärast ... Jah, kui seda ei oleks ...» Ja Nikolai endisele õrnusele mõeldes ja nüüd ta heasüdamlikku ning nukrat nägu vaadates mõistis ta äkki tema külmuse põhjust.

«Miks siis, krahv, miks?» peaaegu karjatas ta äkki, tahtmatult lähemale nihkudes. «Miks, ütelge mulle. Te peate ütlema!» Nikolai vaikis. «Ma ei tea teie põhjust, krahv,» jätkas vürstitar. «Aga mul on raske, mul on ... Ma tunnistan teile seda. Te tahate mind mingil põhjusel endisest sõprusest ilma jätta. Ja mulle teeb see haiget ...» Tal olid pisarad silmis ja hääles. «Mul on elus nii vähe õnne olnud, et mulle on iga kaotus raske ... Vabandage mind, hüvasti.» Ta hakkas äkki nutma ja läks ukse poole.

«Vürstitar! Oodake, jumalapärast!» hüüdis Nikolai, püüdes teda peatada. «Vürstitar!»

Vürstitar Marja vaatas tagasi. Mõne hetke jooksul vaatasid nad teineteisele vaikides silma, ja kauge ning võimatu muutus järsku lähedaseks, võimalikuks ning paratamatuks ...

. . . . . .

VII

1814. aasta sügisel abiellus Nikolai vürstitar Marjaga ja asus ühes naise, ema ning Sonjaga elama Lõssõje Gorõ'sse.

Naise varandust müümata tasus ta kolme aastaga oma ülejäänud võlad, ja kui ta nõo surma järel sai väikese päranduse, maksis ka Pierre'ile oma võla.

Veel kolm aastat hiljem, 1820. aastal, oli Nikolai oma rahaasjad niiviisi korraldanud, et ostis juurde väikese mõisa Lõssõje Gorõ kõrval ja pidas läbirääkimisi isa

Otradnoje väljaostmise üle, mis oli tema armsaimaks unistuseks.

Hakanud maapidajaks vajaduse tõttu, kiindus ta peagi nii väga maapidamisesse, et see muutus talle kõige armsamaks ja peaaegu ainsaks tegevusalaks.

Nikolai oli lihtne maapidaja, ei pooldanud uuendusi, eriti mitte inglise omi, mis hakkasid tol ajal moodi minema, naeris teoreetiliste põllumajanduslikkude teoste üle, ei pidanud lugu hobusekasvandustest, kallitest tootmisviisidest, hinnalise vilja kasvatamisest ega tegelnud üldse ühegi majapidamisharuga eraldi. Tal oli alati silme ees kogu mõis, mitte aga mingi selle üksik osa. Mõisas aga polnud kõige tähtsam mitte pinnases ja õhus leiduv lämmastik ja hapnik, mitte eriline ader või väetis, vaid see peamine vahend, mille kaudu toimivad niihästi lämmastik ja hapnik kui ka väetis ja ader, s. t. töötegija-talumees. Kui Nikolai maapidamisele asus ja selle mitmesugustesse osadesse süvenema hakkas, siis köitis talumees eriliselt tema tähelepanu; talumees polnud tema meelest mitte ainult vahend, vaid ka siht ja otsustaja. Esialgu uuris ta talumeest, püüdes mõista, mida ta tahab, mida ta peab halvaks ja mida heaks, ja ainult teeskles, nagu teeks ta korraldusi ja annaks käske, tegelikult ta ainult õppis talumeestelt niihästi töövõtteid, kõneviisi kui ka otsustamisviise selle kohta, mis on hea ja mis paha. Ning alles siis, kui ta oli aru saanud talumehe kalduvustest ja püüdlustest, kui ta oli õppinud mõistma tema jutu salajast mõtet, rääkima tema keelt ja kui ta tundis end olevat temale lähedaseks saanud, — alles siis hakkas ta julgesti teda valitsema, s. t. täitma talumeeste suhtes just seda kohustust, mille täitmist temalt nõuti. Ja Nikolai maapidamine andis kõige hiilgavamaid tulemusi.

Mõisat valitsema hakates määras Nikolai kohe, eksimatult, mingi selgeltnägemisvõime tõttu kupjaks ja külavanemaks just need mehed, keda talumehed oleksid ise valinud, kui nad oleksid võinud valida, ja neid ülemaid ei vahetatud iialgi. Enne kui uurida sõnniku keemilisi omadusi, enne kui süveneda «deebetisse» ja «kreeditisse» (nagu ta armastas pilkavalt öelda), selgitas ta välja, kui suur on talupoegade kariloomade arv, ja

suurendas seda arvu kõigi võimalikkude vahenditega. Talupoegade pered pidid olema hästi suured, jagunemist ta ei lubanud. Laisku, kõlvatuid ja nõrku kiusas ta ühtemoodi taga ja püüdis neid kogukonnast välja ajada.

Külvi-, heinaniitmise- ja lõikuseajal pidas ta oma ja talumeeste maid täiesti ühteviisi silmas. Ja vähestel peremeestel olid põllud nii varakult ning hästi seemendatud ja viljad koristatud ja tulu nii suur kui Nikolail.

Mõisateenijatega ei armastanud ta sugugi tegemist teha, nimetas neid päevavarasteks ja laskis nad käest ning hellitas ära, nagu kõik rääkisid; kui oli tarvis mõne mõisateenija kohta mingit korraldust teha, eriti kui oli tarvis kedagi karistada, siis kõhkles ta ja küsis nõu kõigilt oma maja inimestelt; ainult siis, kui võis mõisateenijat talumehe asemel soldatiks anda, tegi ta seda ilma vähimagi kõhkluseta. Kõigi talumeestesse puutuvate korralduste puhul aga ei tundnud ta iial vähimatki kahtlust. Ta teadis, et iga tema korralduse kiidavad heaks kõik peale ühe või mõnede üksikute.

Nagu ta kedagi ei koormanud ega karistanud üksnes sellepärast, et tema seda tahtis, nii ei andnud ta kellelegi ka hõlbustusi ega tasu ainult sellepärast, et see oli tema isiklik tahtmine. Ta poleks osanud ütelda, mis oli selle mõõdupuuks, mida võis ja mida mitte; kuid see mõõdupuu oli ta hinges kindel ning vankumatu.

Tihtipeale ütles ta pahaselt mõnest äpardumisest või korratusest rääkides: «selle meie vene rahvaga» ja kujutles, et ta ei salli talumeest silma otsaski.

Ent ta armastas kõigest hingest seda meie vene rahvast ja tema elu ja ainult sellepärast mõistis ning võttis omaks selle ainsa majapidamisviisi, mis andis häid tagajärgi.

Krahvinna Marja armukadestas oma meest selle kiindumuse pärast ja kahetses, et ta ei saanud sellest osa võtta; kuid ta ei suutnud mõista rõõme ja kurvastusi, mida Nikolaile pakkus see eriline, krahvinnale võõras maailm. Ta ei suutnud mõista, miks mees oli nii eriliselt elevil ja õnnelik, kui ta, olles koidu ajal tõusnud ja kogu hommiku põllul või rehalas veetnud, külvilt, heinaniitmiselt või viljalõikuselt koju tuli teed jooma. Ta ei mõistnud, mis Nikolaid nii väga vaimustas, kui

ta õhinal rääkis jõukast, hoolsast talupojast Matvei Jermišinist, kes oli öö otsa perekonnaga viljavihke vedanud ja kel olid juba hakid valmis, kuna teistel seisis vili alles koristamata. Krahvinna Marja ei mõistnud, miks Nikolai rõdu ja akna vahet käies nii rõõmsalt vurrudesse naeratas ja silma pilgutas, kui koltuma löönud kaeraorasele sadas sooja, tihedat vihma, või miks ta, kui tuul heina- või lõikuseajal ähvardava pilve ära kandis, punetavana, päevitununa ja higisena, koirohu ja mõrkja lõhn juustes, rehalast tulles rõõmsalt käsi hõõrus ja rääkis: «Noh, veel üks päev, ja nii minu kui talupoegade vili on kõik rehe all.»

Veel vähem suutis krahvinna Marja mõista, miks hea südamega, tema soove alati silmist lugev Nikolai oli peaaegu meeleheitel, kui ta temale edasi andis mõnede enda juures käinud talunaiste või -meeste palve, et neid tööst vabastataks, miks tema, see hea *Nicolas,* kangekaelselt keeldus sellest, vihaselt paludes, et ta ei segaks end asjadesse, mis temasse ei puutu. Krahvinna Marja tundis, et mehel oli oma eriline maailm, mida ta kirglikult armastas, ja et selles maailmas olid mingisugused omad seadused, mida tema ei mõistnud.

Kui ta mõnikord meest mõista püüdes temale rääkis teenest, mis seisab selles, et ta oma alamatele head teeb, siis vihastas Nikolai ja vastas: «Mitte põrmugi. Ei tule mulle mõttessegi. Ja mitte kui midagi ei tee ma nende heaks. Kõik see ligimese heaolu — see on ainult luule ja tühi loba. Ma tahan, et meie lapsed ei peaks kerjama minema; ma pean meie varandusele kindla aluse panema, seni kui ma elus olen; see on kõik. Selleks aga on tarvis korda, on tarvis valjust ... Nii on lugu!» rääkis ta oma sangviinilist rusikat kokku pigistades. «Ja muidugi mõista — ka õiglust,» lisas ta juurde, «sest kui talupoeg on alasti ja näljas ja kui tal on üksainus hobusekont, siis ei ole temast ei endale ega ka minule töötajat.»

Ja arvatavasti sellepärast, et Nikolai ei võtnud mõttessegi, et ta midagi teeb teiste heaks või vooruse pärast, oligi kõik, mis ta tegi, nii viljakas: tema varandus suurenes kiiresti; naabruse talumehed käisid palumas, et ta nad ära ostaks; ja kaua aega pärast ta surma püsis

rahva seas vaga mälestus tema tegutsemisajast. «Oli peremees!.. Kõigepealt hoolitses talumehe, siis alles oma vara eest. Aga ei hellitanud ka. Ühe sõnaga — peremees!»

VIII

Üks asi piinas vahel Nikolaid ühenduses tema majapidamisviisiga: ta äkilisus ühes vana husaariharjumusega kätele vaba voli anda. Esialgu ei näinud ta sellesmidagi laiduväärset, kuid teisel abieluaastal muutus järsku ta suhtumine niisugustesse arveõiendustesse.

Kord suvel kutsuti Bogutšarovost kohale külavanem, kes asendas surnud Droni ja keda süüdistati mitmesugustes kelmustes ning korratustes. Nikolai läks tema juurde välistrepile, ja kohe pärast külavanema esimesi vastuseid kuuldus kojast karjumist ja hoope. Kui Nikolai hommikueineks koju tagasi tuli, astus ta naise juurde, kes istus, pea madalale väljaõmblemisraami kohale langetatud, ja hakkas talle oma harjumuse kohaselt rääkima kõigest, mis sel hommikul ta meeli köitis, ja muu hulgas ka Bogutšarovo külavanemast. Krahvinna Marja istus punastades, kahvatades ja huuli kokku pigistades ikka endiselt, pea maas, ega vastanud mehe jutu peale midagi.

«Säärane häbematu lurjus,» rääkis Nikolai, ainult meeldetuletusest ägestudes. «Oleks ta mulle veel öelnud, et oli purjus, ei näinud... Aga mis sul ometi on, Marie?» küsis ta äkki.

Krahvinna Marja tõstis pea, pidi midagi ütlema, kuid lõi jälle ruttu silmad maha ja pigistas huuled kokku.

«Mis on? Mis sul on, mu sõbrake?...»

Inetu krahvinna Marja muutus alati kenamaks, kui ta nuttis. Ta ei nutnud iialgi valu või pahameele pärast, vaid alati haledusest ja kaastundest. Ja kui ta nuttis, siis omandasid ta kiirgavad silmad vastupandamatu veetluse.

Niipea kui Nikolai tal käest kinni võttis, ei suutnud ta enam pisaraid tagasi hoida ja hakkas nutma.

«*Nicolas,* ma nägin... Ta on süüdi, — aga sina, miks sina?... *Nicolas*!...» ja ta kattis näo kätega.

Nikolai jäi vait, läks näost tumepunaseks ja hakkas

eemaldudes sõnatult mööda tuba käima. Ta sai aru, miks naine nuttis; kuid ta ei saanud otsekohe oma südames temaga nõustuda, et see, millega ta oli lapsepõlvest saadik harjunud ja mida ta pidas kõige tavalisemaks asjaks, — et see oli halb.

«Kas need on ilusad sõnad, tühi loba, või on tal õigus?» küsis ta iseendalt. Selles küsimuses selgusele jõudmata vaatas ta veel kord naise kannatavasse ning armastavasse näkku ja mõistis äkki, et naisel oli õigus ja et tema oli ammust ajast süüdi iseenda ees.

«Marie,» ütles ta tasa, naisele lähenedes, «seda ei juhtu enam iialgi; annan sulle oma sõna. Mitte iialgi,» kordas ta väriseva häälega, nagu andestust paluv poisike.

Pisaraid hakkas veel tihedamalt voolama krahvinna silmist. Ta võttis mehe käe ja suudles seda.

«*Nicolas,* millal sa oled kamee katki teinud?» küsis ta, et teist juttu teha, vaadeldes mehe kätt, mille sõrmes oli sõrmus Laokooni peaga.

«Täna; ikka selsamal korral. Ah, Marie, ära tuleta mulle seda meelde.» Ta punastas jälle. «Annan sulle ausõna, et seda enam ei juhtu. Ja olgu see mulle alatiseks meeldetuletajaks,» ütles ta purunenud sõrmusele osutades.

Niipea kui tal edaspidi külavanemate ja valitsejatega asju selgitades veri näkku tõusis ja käed hakkasid rusikasse tõmbuma, keerutas Nikolai purunenud sõrmust sõrmes ja langetas silmad inimese ees, kes teda oli vihastanud. Paar korda aastas unustas ta siiski end ja tunnistas siis naise juurde tulles oma süüd ning andis jälle lubaduse, et nüüd oli see kindlasti viimane kord.

«Marie, sa vististi põlgad mind,» rääkis ta naisele. «Ma olen seda väärt.»

«Sa mine ära, mine ruttu ära, kui tunned, et ei suuda end vaos hoida,» lausus krahvinna Marja nukralt, püüdes meest lohutada.

Kubermangu aadlike seltskonnas austati Nikolaid, kuid ei armastatud. Aadlike huvid jäid talle kaugeks. Ja sellepärast pidasidki ühed teda uhkeks, teised rumalaks inimeseks. Suvel, kevadisest külvist kuni lõikuseni, möödus kogu tema aeg majapidamisega tegelemises. Sügisel andus ta samasuguse asjaliku tõsidusega küttimisele ja

lahkus kuuks või paariks oma jahimeeste ja koertega kodunt. Talvel sõitis ta mööda teisi külasid ringi või luges. Ta lugemisvaraks olid peamiselt ajaloolised raamatud, mida ta igal aastal teatava summa eest tellis. Ta koostas endale, nagu ta rääkis, tõsist raamatukogu ja tegi endale reegliks läbi lugeda kõik need raamatud, mis ta ostis. Ta istus tähtsal näol kabinetis, tegeldes lugemisega, mille ta algul oli enesele kohustusena peale pannud; hiljem aga muutus lugemine harjumuseks, mis pakkus talle erilist laadi lõbu ja andis teadmise, et ta tegeleb tõsise tööga. Kui mitte arvestada sõite asja pärast, veetis ta talvel suurema osa aega kodus, lähenedes perekonnale ja süvenedes ema ning laste vahelistesse pisivahekordadesse. Naisega sai ta aina lähedasemaks, avastades temas iga päev uusi hingelisi aardeid.

Sonja elas Nikolai abiellumise järel tema majas. Juba enne abiellumist jutustas Nikolai ennast süüdistades ja Sonjat kiites oma naisele kõik, mis tema ja Sonja vahel oli olnud. Ta palus vürstitar Marjat tema täditütre vastu lahke ja hea olla. Krahvinna Marja tundis täielikult oma mehe süüd; ta tundis ka enda süüd Sonja ees; mõtles, et tema varandus mõjutas Nikolai valikut, ei saanud Sonjale midagi ette heita, tahtis teda armastada; ometi ei armastanud ta teda, vaid leidis oma hingest sageli koguni õelaid tundeid tema vastu ega suutnud neist jagu saada.

Kord oli tal oma sõbra Natašaga pikem vestlus Sonjast ja oma ülekohtusest suhtumisest temasse.

«Tead mis,» ütles Nataša, «sa oled palju piiblit lugenud; seal on üks koht otse Sonjast.»

«Kuidas?» küsis krahvinna Marja imestusega.

««Kellel on, sellele antakse; aga kellel ei ole, sellelt võetakse ära,» — kas mäletad? Tema on see, kellel ei ole; miks, seda ma ei tea. Temas ei ole võib-olla egoismi, — ma ei tea; kuid temalt võetakse ära, on kõik ära võetud. Mul on temast mõnikord hirmus kahju; ma soovisin varem kangesti, et *Nicolas* ta naiseks võtaks; aga mul oli alati otsekui eelaimus, et seda ei juhtu. Ta on t ü h i õ i s, — tead, nagu maasikal? Mõnikord on mul temast kahju, teinekord aga mõtlen ma, et ta ei tunne seda nii, nagu meie tunneksime.»

Ja sellest hoolimata et krahvinna Marja Natašale seletas, et neid piibli sõnu tulevat mõista teisiti, — nõustus ta Sonjale vaadates tõlgitsusega, mille andis Nataša. Tõepoolest näis, nagu ei koormaks Sonjat tema seisukord ja nagu oleks ta täiesti leppinud oma t ü h j a õ i e saatusega. Ta näis kalliks pidavat mitte niivõrd inimesi kui kogu perekonda. Nagu kass, oli ta kokku kasvanud mitte inimestega, vaid majaga. Ta hoolitses vana krahvinna eest, hoidis ja hellitas lapsi, oli alati valmis osutama neid väikesi teeneid, milleks ta oli võimeline; kuid kõike seda võeti tahtmatult vastu liiga nõrga tänulikkusega ...

Lõssõje Gorõ mõisahooned olid uuesti üles ehitatud, kuid mitte enam nii suurejooneliselt, nagu nad olid kadunud vürsti eluajal.

Kitsikuse aegadel alustatud ehitused olid enam kui lihtsad. Tohutu suur maja vanal kivivundamendil oli puust, ja ainult seest krohvitud. Suur, ruumikas, värvimata laudpõrandaga maja oli sisustatud kõige lihtsamate kõvade diivanite ja tugitoolidega, laudade ja toolidega, mis olid tehtud oma kaskedest ja oma tislerite kätetöö. Maja oli ruumikas, tubadega teenijaskonnale ja eri osadega külaliste jaoks. Rostovide ja Bolkonskite omaksed sõitsid vahel Lõssõje Gorõ'sse kokku tervete perekondadena, oma kuueteistkümnel hobusel, kümned teenijad kaasas, ja elasid seal kuude kaupa. Peale selle saabus neli korda aastas, peremehe ja perenaise nime- ja sünnipäevadel, kuni sada külalist päevaks või paariks. Muul ajal elati vankumatult korrapärast elu tavalise tegevusega, teejoomistega, einetega, lõuna- ja õhtusöökidega kodusest toidukraamist.

IX

Oli talvise nigulapäeva eelpäev, 5. detsember 1820. Sel aastal oli Nataša ühes oma laste ja mehega sügise algusest peale venna juures külas. Pierre oli Peterburis, kuhu ta sõitis oma erilisi asju ajama, nagu ta rääkis, kolmeks nädalaks ja kus ta nüüd elas juba seitsmendat nädalat. Tema saabumist oodati iga hetk.

5. detsembril oli Rostovide juures peale Bezuhhovite perekonna külas ka Nikolai vana sõber, erukindral Vassili Fjodorovitš Denissov.

Nikolai teadis, et 6. detsembril, pidupäeval, mil külalised kokku tulevad, peab ta bešmeti ära võtma, saterkuue selga panema, kitsad teravate ninadega saapad jalga tõmbama ja uude, tema enda ehitatud kirikusse sõitma, seejärel aga õnnitlusi vastu võtma, külalisi kostitama ja aadlike valimistest ning lõikusest rääkima; kuid eelpäeva pidas ta end õigustatuks veetma veel nii nagu harilikult. Enne lõunat kontrollis Nikolai Rjazani kubermangus asuva ja naise vennapojale kuuluva mõisa kupja arveid, kirjutas kaks ametlikku kirja, käis rehalas, lautades ja tallides. Võtnud tarvitusele abinõud oodatava homse üldise joomise vastu suure kirikupüha puhul, tuli ta lõunale ja istus, ilma et ta oleks jõudnud naisega sõnagi nelja silma all rääkida, pika, kahekümnele inimesele kaetud laua äärde, mille ümber olid kogunenud kõik kodakondsed. Lauas olid ta ema, viimase juures elav eideke Belova, naine, kolm last, lastepreili, meeskasvataja, naise vennapoeg oma kasvatajaga, Sonja, Denissov, Nataša oma kolme lapsega, nende guvernant ja vanake Mihhail Ivanõtš, vürsti arhitekt, kes Lõssõje Gorõ's oma vanaduspäevi veetis.

Krahvinna Marja istus laua teises otsas. Niipea kui mees oli oma kohale istunud, otsustas krahvinna Marja selle liigutuse järgi, millega Nikolai salvrätikut võttes enda ees seisvad klaasid kiiresti teise kohta nihutas, et ta on halvas tujus, nagu seda mõnikord temaga juhtus, eriti enne suppi ja kui ta otse majapidamisasjade juurest lõunale tuli. Krahvinna Marja tundis väga hästi seda tema meeleolu, ja kui ta ise oli heas tujus, siis ootas ta rahulikult, kuni mees oli supi söönud, ja hakkas alles siis temaga rääkima ning sundis teda tunnistama, et ta oli põhjuseta halvas tujus olnud. Kuid täna unustas ta täiesti selle oma tähelepaneku; tal hakkas valus, et mees ilma põhjuseta ta peale pahane on, ja tundis end õnnetu olevat. Ta küsis mehelt, kus ta käis. Mees vastas. Ta küsis veel, kas majapidamises on kõik korras. Mees krimpsutas naise ebaloomuliku tooni pärast tujutult nägu ja vastas kiiresti.

«Ma siis ei eksinud,» mõtles krahvinna Marja. «Aga miks ta minu peale pahane on?» Toonis, millega Nikolai talle vastas, kuulis krahvinna Marja vaenulikkust enda vastu ja soovi juttu lõpetada. Ta tundis oma sõnad olevat ebaloomulikud, kuid ei saanud hoiduda veel mõnd küsimust esitamast.

Vestlus lauas muutus tänu Denissovile varsti üldiseks ning elavaks, ja krahvinna Marja ei rääkinud mehega. Kui lauast tõusti ja vana krahvinnat tänama tuldi, suudles krahvinna Marja meest, oma kätt suudlemiseks ulatades, ja küsis, miks ta tema peale pahane on.

«Sul on alati imelikud mõtted: ma pole mõtelnudki pahane olla,» ütles Nikolai.

Kuid sõna a l a t i vastas krahvinna Marjale: «Jah, oled pahane ega taha ütelda.»

Nikolai elas oma naisega nii hästi, et isegi Sonja ja vana krahvinna, kes armukadedusest soovisid lahkhelisid nende vahel, ei suutnud leida põhjust etteheideteks; aga ka nende vahel oli vaenulikkuse silmapilke. Mõnikord, just pärast kõige õnnelikumaid perioode, valdas neid äkki võõrdumise- ja vaenulikkusetunne; see tunne ilmnes kõige sagedamini krahvinna Marja raseduse ajal. Nüüd oli tal see aeg.

«Noh, *messieurs et mesdames*[1],» ütles Nikolai valjusti ja justkui lõbusalt (krahvinna Marjale tundus, et ta tegi seda meelega, et teda solvata), «ma olen kella kuuest saadik jalul. Homme tuleb niikuinii kannatada, aga täna tarvis minna puhkama.» Ja krahvinna Marjale midagi ütlemata läks ta väikesse diivanituppa ning heitis pikali.

«Nii on see alati,» mõtles krahvinna Marja. «Kõigiga ta räägib, ainult minuga mitte. Näen, näen, et ma olen talle vastik. Eriti selles seisukorras.» Ta vaatas oma kõrget kõhtu ja peeglist oma kollakaskahvatut ning kõhnaks jäänud nägu veel suuremate silmadega kui kunagi varem.

Ja kõik muutus talle vastumeelseks: niihästi Denissovi kisa ja vali naer kui ka Nataša jutt, ja eriti see pilk, mille Sonja kähku temale heitis.

---

[1] mu härrad ja daamid.

Sonja oli alati esimeseks ohvriks, kellele krahvinna Marja oma pahameele välja valas.

Kui ta oli natuke aega istunud külalistega, ilma et oleks midagi aru saanud sellest, mis nad rääkisid, väljus ta tasakesi toast ja läks lastetuppa.

Lapsed sõitsid toolidel Moskvasse ja kutsusid teda kaasa. Ta istus, mängis nendega natuke aega, kuid mõte mehele ja tema põhjusetule pahameelele piinas teda lakkamatult. Ta tõusis ja läks vaevaliselt kikivarbail käies väikesse diivanituppa.

«Võib-olla ta ei maga; ma räägin temaga,» mõtles ta endamisi. Andrjuša, vanem poeg, tuli talle teda jäljendades kikivarbail järele. Krahvinna Marja ei pannud teda tähele.

«Chère Marie, il dort, je crois; il est si fatigué,»[1] ütles igal pool (nagu näis krahvinna Marjale) talle ettejuhtuv Sonja suures diivanitoas. «Et Andrjuša teda ei äratataks».

Krahvinna Marja vaatas tagasi, nägi endale järgnevat Andrjušat, tundis, et Sonjal on õigus, ja punastas just sellepärast ning hoidis end ilmselt suure vaevaga tagasi karmi sõna lausumast. Ta ei öelnud midagi, ja et mitte Sonja sõna kuulata, andis käega märku, et Andrjuša müra ei teeks, kuid siiski talle järgneks, ning astus ukse juurde. Sonja väljus teisest uksest. Toast, kus magas Nikolai, kuuldus tema ühetasast, naisele kuni vähimate varjunditeni tuttavat hingamist. Ta nägi seda hingamist kuuldes enda ees mehe siledat, ilusat laupa, vurrusid, kogu nägu, mida ta nii sageli öövaikuses, kui mees magas, pikka aega oli vaadelnud. Nikolai liigutas end äkki ja köhatas. Ja samal hetkel hüüdis Andrjuša ukse tagant:

«Isake, ema on siin!»

Krahvinna Marja kahvatas ehmatusest ja hakkas pojale käega märku andma. Laps jäi vait, ja umbes minuti kestis see krahvinna Marjale hirmsana tunduv vaikus. Ta teadis, kuidas Nikolaile ei meeldinud, et teda äratati. Äkki kuuldus ukse tagant jälle ägisemist, liikumist ja Nikolai pahane hääl ütles:

[1] Kallis Marie, ma usun, ta magab; ta on nii väsinud...

«Minutikski ei anta rahu. Kas sina oled, Marie? Miks sa ta siia tõid?»

«Ma tulin ainult vaatama, ma ei näinud... vabanda...»

Nikolai hakkas köhima ja jäi vait. Krahvinna Marja eemaldus ukse juurest ja viis poja lastetuppa. Viie minuti pärast jooksis väike mustasilmaline kolmeaastane Nataša, isa lemmik, vennalt teada saades, et isake magab ja emake on diivanitoas, ema märkamata isa juurde. Mustasilmaline tüdrukuke kriiksatas julgelt uksega, astus tõntside jalakeste energiliste sammudega diivani juurde, silmitses seljaga tema poole magava isa asendit, tõusis kikivarbaile ja suudles isa pea alla asetatud kätt. Nikolai pööras end heldinult naeratades ümber.

«Nataša, Nataša!» kuuldus ukse vahelt krahvinna Marja kohkunud sosinat. «Isa tahab magada.»

«Ei, ema, ta ei taha magada,» vastas väike Nataša veenvalt. «Ta naerab.» Nikolai laskis jalad põrandale, tõusis istukile ja võttis tütre sülle.

«Tule sisse, Maša,» ütles ta naisele. Marja tuli tuppa ja istus mehe kõrvale.

«Ma ei näinudki, et poiss mulle järele jooksis,» ütles ta arglikult. «Ma tulin niisama.»

Ühe käega tütart hoides vaatas Nikolai naisele otsa, ja nähes süüdlaslikku ilmet ta näol, võttis tal teise käega ümbert kinni ning suudles teda juustele.

«Kas võib mamaad suudelda?» küsis ta Natašalt. Nataša naeratas häbelikult.

«Veel!» ütles ta, näidates käskiva käeliigutusega sinna kohta, kuhu Nikolai oli naist suudelnud.

«Ma ei tea, miks sa arvad, et ma halvas tujus olen,» ütles Nikolai, vastates küsimusele, mida ta teadis olevat naise hinges.

«Sa ei või endale ette kujutada, kui õnnetuna ja mahajäetuna ma end tunnen, kui sa niisugune oled. Mulle tundub ikka...»

«Jäta, Marie, need on rumalused. Kuidas sul häbi ei ole,» ütles Nikolai lõbusalt.

«Mulle tundub, et sa ei või mind armastada, et ma

olen nii inetu... olen alati... ja nüüd... selles seisu...»

«Ah, kui imelik sa oled! Mitte ilu ei tee armsaks, vaid armsus teeb ilusaks. Ainult Malvinat ja teisi armastatakse selle pärast, et nad on ilusad. Aga kas ma's oma naist armastan? Mitte ei armasta, vaid nii, ei tea, kuidas sulle ütelda. Ilma sinuta ja kui meie vahelt niiviisi must kass on läbi jooksnud, siis olen ma justkui peata ega suuda midagi. Kas ma armastan oma sõrme? Ei armasta, aga katsu seda ära lõigata...»

«Ei, minuga pole nii; aga ma saan aru. Sa siis ei ole minu peale pahane?»

«Hirmus pahane olen,» ütles Nikolai naeratades ja hakkas tõustes ning juukseid kohendades mööda tuba käima.

«Kas tead, Marie, millele ma mõtlesin,» alustas ta nüüd, kui lepitus oli tehtud, hakates otsekohe naise juuresolekul valjusti mõtlema. Ta ei küsinud, kas naine on valmis teda kuulama, — temale oli see ükskõik. Mõte tuli temale pähe, järelikult ka naisele. Ja ta rääkis oma kavatsusest veenda Pierre'i, et ta jääks kevadeni nende juurde.

Krahvinna Marja kuulas teda ära, tegi mõned märkused ja hakkas omakorda valjusti oma mõtteid mõtlema. Tema mõtles lastest.

«Kuidas temas juba praegu naine näha on,» ütles ta prantsuse keeli, osutades väikesele Natašale. «Te heidate meile, naistele, ette ebaloogilisust. Seal on meie loogika. Mina ütlen: isa tahab magada, aga tema ütleb: ei taha, ta naerab. Ja tal on õigus,» ütles krahvinna Marja õnnelikult naeratades.

«Jaa, jaa!» Ja tütart oma tugevale käele võttes tõstis Nikolai ta kõrgele, pani oma õlale istuma ja hakkas tal jalgadest kinni hoides temaga mööda tuba kõndima. Isal ja tütrel olid mõlemal ühteviisi mõttetult-õnnelikud näod.

«Aga tead, võib-olla sa oled ebaõiglane. Sa armastad seda ühte liialt,» ütles krahvinna Marja sosinal prantsuse keeli.

«Jah, aga mis teha?... Ma püüan mitte välja näidata...»

Sel hetkel kuuldus kojast ja esikust ploki naginat ning samme, nagu oleks keegi saabunud.

«Keegi tuli.»

«Olen kindel, et see on Pierre. Ma lähen vaatan järele,» ütles krahvinna Marja ja väljus toast.

Tema äraolekul lubas Nikolai endale seda lõbu, et sõidutas tütart galopis ümber toa. Lõõtsutama hakates võttis ta naerva tüdrukukese ruttu õlalt alla ja surus ta endale vastu rinda. Ta hüplemine tuletas talle meelde tantsimist, ja ümmargust õnnelikku lapsenäokest vaadates mõtles ta sellele, missugune on Nataša siis, kui ta vana mehena teda hakkab pidudele viima ja temaga masurkat tantsima läheb, nagu kadunud isa vahel tütrega tantsis Danilo Kuporit.

«Tema jah, *Nicolas,*» ütles krahvinna Marja mõne minuti pärast tuppa tagasi tulles. «Nüüd tuli meie Natašale elu sisse. Sa oleksid pidanud nägema tema vaimustust ja kuidas Pierre kohe peapesu sai selle eest, et ta kauemaks ära jäi. Noh, lähme ruttu, lähme! Lahkuge ometi kord teineteisest,» ütles ta, vaadates naerunäol tüdrukukest, kes end isa vastu surus. Nikolai väljus tütart käe kõrval hoides.

Krahvinna Marja jäi diivanituppa.

«Iialgi, mitte iialgi poleks ma uskunud,» sosistas ta endamisi, «et võib nii õnnelik olla.» Ta nägu säras naeratusest; kuid samal ajal ohkas ta, ja vaikne nukrus väljendus ta sügavas pilgus. Nagu oleks peale selle õnne, mida tema tundis, olnud veel teine, selles elus saavutamatu õnn, mis talle sel hetkel tahtmatult meelde tuli.

X

Nataša läks mehele 1813. aasta varakevadel, ja 1820. aastal oli tal juba kolm tütart ja üks poeg, keda ta oli soovinud ja nüüd ise imetas. Ta oli täidlasemaks ja laiemaks muutunud, nii et raske oli selles tugevas emas ära tunda endist peenikest, väledat Natašat. Ta näojooned olid välja kujunenud ja neil oli rahulik pehmuse ning selguse ilme. Ta näos polnud nagu varem seda alatasa leegitsevat elevusetuld, mis oli olnud tema

veetluseks. Nüüd oli sageli näha ainult ta nägu ja keha, hinge aga polnud üldse näha. Oli ainult tugev, ilus ja viljakas emasolend. Väga harva süttis temas nüüd endine tuli. Seda juhtus ainult siis, kui mees koju tuli, nagu nüüd; kui laps terveks sai või kui ta krahvinna Marjaga kõneles vürst Andreist (mehega ei rääkinud ta temast iialgi, oletades, et mees armukadestab vürst Andrei mälestust) ja kui, väga harva, miski teda meelitas laulma, mida ta abielu ajal peaaegu kunagi ei teinud. Ja neil harvadel silmapilkudel, mil tema väljaarenenud, ilusas kehas süttis endine tuli, oli ta veel kütkestavam kui enne.

Abiellumise järel elas Nataša oma mehega Moskvas, Peterburis, Moskva lähedal maal ja ema juures, s. t. Nikolai juures. Seltskonnas nähti noort krahvinna Bezuhhovat harva, ja need, kes teda nägid, ei jäänud temaga rahule. Ta polnud ei kena ega armastusväärne. Mitte et Nataša oleks üksindust armastanud (ta ei teadnud, kas ta seda armastab või mitte; talle näis koguni, et ei armasta), kuid lapsi kandes, sünnitades ning imetades ja igast mehe elu silmapilgust osa võttes ei saanud ta neid vajadusi muidu rahuldada kui loobudes seltskonnast. Kõik, kes tundsid Natašat enne meheleminekut, imestasid temas toimunud muutuse üle, nagu oleks see olnud midagi ebatavalist. Ainult vana krahvinna, kes ema vaistuga mõistis, et kõigi Nataša palangute põhjuseks oli ainult vajadus omada perekonda, omada meest (nagu ta rohkem tõemeeli kui naljapärast Otradnojes oli karjunud), — ainult ema imestas inimeste imestuse üle, kes Natašast aru ei saanud, ja kordas, et tema olevat alati teadnud, et Natašast saab eeskujulik naine ja ema.

«Ta ainult läheb äärmuseni oma armastuses mehe ja laste vastu,» rääkis krahvinna, «nii et see on isegi rumal.»

Nataša ei käinud selle kuldse reegli järgi, mida jutlustavad targad inimesed, eriti prantslased, ja mis seisab selles, et tütarlaps ei tohi mehele minnes alla käia, ei tohi oma annet sööti jätta, vaid peab veel enam kui tüdrukupõlves hoolitsema oma välimuse eest, peab meest samuti veetlema, nagu ta veetles seda, kes ei olnud ta

mees. Nataša seevastu heitis kohe kõrvale kõik oma võlud, milledest eriti tugev oli laulmine. Sellepärast ta laulmisest loobuski, et see oli tugev võlu. Nataša ei tundnud muret ei oma käitumisviisi, ei jutu delikaatsuse ega selle pärast, et end mehele näidata kõige soodsamast küljest, ei oma tualettide pärast ega selle pärast, et meest oma nõudlikkusega mitte tülitada. Ta tegi kõik nende reeglite vastaselt. Ta tundis, et need võlud, mida instinkt oli teda varemalt kasutama õpetanud, oleksid nüüd ainult naeruväärsed mehe silmis, kellele ta andus esimesest hetkest peale täielikult, s. t. kogu hingega, ühtki nurgakest tema eest suletuks jätmata. Ta tundis, et teda mehega ühendavat sidet ei hoidnud üleval mitte need luulelised tunded, mis olid meest tema poole tõmmanud, vaid miski muu, määratlematu, kuid kindel nagu tema enda hinge ühendus ihuga.

Lokke seada, *robe ronde*'e* kanda ja romansse laulda, et oma meest võluda, see oleks tundunud talle niisama veidrana kui enda ehtimine selleks, et iseendaga rahul olla. Aga ehtida ennast selleks, et teistele meeldida, see võib-olla olekski talle olnud meeltmööda — ta ei teadnud seda —, kuid selleks polnud sugugi aega. Peamiseks põhjuseks, miks ta ei tegelnud ei laulmisega, ei tualettidega ega oma sõnade läbimõtlemisega, oli see, et tal polnud selleks sugugi aega.

On teada, et inimene võib täielikult süveneda ühte asjasse, ükskõik kui tühine see ka ei näiks. Ja teada on, et pole olemas nii tühist asja, mis ei kasvaks lõpmata suureks, kui talle keskendada kogu tähelepanu.

Selleks, millesse Nataša täielikult süvenes, oli perekond, s. t. mees, keda oli tarvis hoida niiviisi, et ta jagamatult kuuluks temale ning kodule, — ja lapsed, keda oli tarvis kanda, sünnitada, imetada ja kasvatada.

Ja mida enam ta süvenes — mitte mõistusega, vaid kogu hingega, kogu oma olemusega — teda paeluvasse asjasse, seda suuremaks see kasvas tema tähelepanu tõttu ja seda nõrgemana ning tühisemana tundus talle tema jõud, nii et ta koondas seda ikka ühele ja samale

---

* Robe ronde — lai kleit ümmarguse sabaga. *Toim.*

asjale, kuid siiski ei jõudnud teha kõike, mis tema meelest tarvilik oli.

Jutud ja arutlused naiste õigustest, abikaasade suhetest, nende vabadusest ja õigustest, kuigi neid veel ei nimetatud küsimusteks, nagu praegu, olid siis just samasugused kui nüüdki; kuid need küsimused mitte ainult et ei huvitanud Natašat, vaid ta lihtsalt ei saanud neist aru.

Need küsimused olid siis niisama nagu nüüdki olemas ainult neile inimestele, kes abielus näevad ainult lõbu, mida abikaasad saavad teineteiselt, s. t. ainult abielu üht elementi, aga mitte kogu tema tähendust, milleks on perekond.

Neid arutlusi ja tänapäeva küsimusi, nagu niisugune küsimus, kuidas saada võimalikult palju lõbu lõunasöögist, polnud ei siis ega ole ka praegu olemas inimestele, kellele lõunasöögi eesmärgiks on toitumine ja abielu eesmärgiks — perekond.

Kui lõunasöögi eesmärgiks on keha toitmine, siis saavutab see, kes korraga ära sööb kaks lõunat, võib-olla küll rohkem lõbu, kuid ei saavuta eesmärki, sest magu ei seedi ära kaht lõunat.

Kui abielu eesmärgiks on perekond, siis saab see, kes tahab omada palju naisi või palju mehi, võib-olla küll palju lõbu, kuid perekonda ei oma ta ühelgi juhul.

Kui lõunasöögi eesmärgiks on toitumine ja abielu eesmärgiks perekond, siis laheneb kogu küsimus ainult sellega, et mitte süüa rohkem, kui magu suudab seedida, ja mitte omada rohkem naisi või mehi, kui on tarvis perekonnaks, s. t. ühtainust. Nataša vajas meest. Talle anti mees. Ja mees andis talle perekonna. Ja teise, parema mehe järele ta mitte ainult et ei tundnud vajadust, vaid kuna kogu ta hingejõud oli suunatud sellele, et teenida seda meest ja perekonda, siis ei suutnud ta kujutleda ega huvitanudki teda kujutlus, mis oleks siis, kui asi oleks teisiti.

Üldiselt Nataša seltskonda ei armastanud, kuid seda kõrgemalt hindas ta omaste — krahvinna Marja, venna, ema ja Sonja seltskonda. Ta hindas nende inimeste seltskonda, kelle juurde ta võis lastetoast, juuksed sassis, hommikumantel seljas, pikkade sammudega välja

tulla ja rõõmsa näoga näidata mähet kollase, mitte enam rohelise laiguga, ja kuulata lohutust, et lapse tervis on nüüd palju parem.

Nataša käis niivõrd alla, et ta riietus, ta soengud, ta huupi lausutud sõnad, ta armukadedus — ta oli armukade Sonjale, lastepreilile, igale ilusale ja inetule naisele — said tavaliseks naljaheitmise aineks kõigile ta lähikondsetele. Üldiselt arvati, et Pierre on oma naise tuhvli all, ja nii see tõepoolest oligi. Nende abielu esimestel päevadel esitas Nataša oma nõudmised. Pierre'i pani väga imestama see temale täiesti uus naise arusaamine, mis seisis selles, et tema elu iga hetk kuulub naisele ja perekonnale; Pierre imestas naise nõudmiste üle, kuid oli neist meelitatud ning alistus neile.

Pierre'i sõltuvus naise tahtest seisis selles, et ta ei tohtinud teistele naistele mitte ainult tõsisemat tähelepanu osutada, vaid ka mitte naeratades rääkida nendega, ei tohtinud klubidesse või lõunasöökidele sõita niisama, aega viitma, ei tohtinud oma tujude rahuldamiseks raha kulutada, ei tohtinud pikemaks ajaks ära sõita muidu kui asjatoimetuste pärast; viimaste hulka luges naine ka tema tegelemist teadustega, milledest naine ise küll midagi ei taibanud, kuid milledele ta omistas suurt tähtsust. Vastutasuks oli Pierre'il kodus täielik õigus mitte ainult enda suhtes vabalt talitada, kuidas ta tahtis, vaid ka kogu perekonna suhtes. Nataša asetas end kodus mehe orja seisundisse; ja kogu majarahvas käis kikivarbail, kui Pierre töötas — oma kabinetis luges või kirjutas. Tarvitses Pierre'il ainult näidata mingit kalduvust, ja see, mis talle meeldis, oli alati täidetud. Tarvitses tal väljendada mingit soovi, ja Nataša kargas püsti ning jooksis seda täitma.

Kogu maja juhtisid ainult mehe oletatavad käsud, s. t. Pierre'i soovid, mida Nataša püüdis ette ära aimata. Eluviis ja -koht, tutvused, sidemed, Nataša tegevus, lastekasvatus, — kõik see toimus mitte ainult Pierre'i väljendatud tahtmise järgi, vaid Nataša püüdis koguni ära aimata seda, mis võis järelduda mõtteist, mida Pierre oli jutuajamisel väljendanud. Ja ta taipas õieti, milles seisis Pierre'i soovide tuum; ja olles seda kord

taibanud, hoidis ta sellest kõvasti kinni. Kui Pierre ise hiljem tahtis oma soovi vastu talitada, siis võitles Nataša tema vastu tema enda relvaga.

Nii näiteks sel raskel, Pierre'ile ja Natašale alatiseks meelde jäänud ajal pärast esimese, nõrga lapse sündi, kui neil tuli kolm korda amme vahetada ja Nataša meeleheitest haigeks jäi, kõneles Pierre talle kord Rousseau' mõttest, millega ta ise täiesti nõus oli, et ammede kasutamine on ebaloomulik ja kahjulik. Järgmise lapse puhul viis Nataša, hoolimata ema, arstide ja mehe enda vastuseisust, kes kõik leidsid imetamise senikuulmatu ja kahjuliku olevat, oma tahtmise läbi ja imetas siitpeale kõiki lapsi ise.

Ärritusesilmapilkudel juhtus õige tihti, et mees ja naine vaidlesid, kuid hiljem leidis Pierre veel kaua aega pärast vaidlust oma rõõmuks ja imestuseks mitte ainult naise sõnadest, vaid ka tegudest sedasama oma mõtet, mille vastu naine ise oli vaielnud. Ja ta mitte ainult ei leidnud sedasama mõtet, vaid ta leidis selle puhastatuna kõigest ülearusest, mis oli tingitud vaidlusõhinast.

Seitsmeaastase abielusoleku järel oli Pierre jõudnud rõõmustavale ning kindlale teadmisele, et ta pole halb inimene, ja seda tundis ta sellepärast, et nägi end peegeldatuna oma naises. Endas tundis ta kõike head ja halba segatuna ja üksteisest tumestatuna. Kuid ta naises peegeldus ainult see, mis oli tõeliselt hea; kõik mitte päris hea oli kõrvale heidetud. Ja see peegeldumine ei toimunud loogilise mõtlemise teel, vaid teisel, salapärasel, vahetul viisil.

XI

Kahe kuu eest, kui Pierre juba Rostovide juures võõrsil oli, sai ta kirja vürst Fjodorilt, kes kutsus teda Peterburi, tähtsate küsimuste läbiarutamiseks, mis huvitasid Peterburis ühe ühingu liikmeid, mille peamiste asutajate hulka Pierre kuulus.

Kui Nataša oli selle kirja läbi lugenud, nagu ta luges kõiki mehe kirju, soovitas ta ise Pierre'il Peter-

buri sõita, kuigi mehe eemalolek talle väga raske oli. Kõigele, mis puutus mehe vaimsesse, abstraktsesse tegevusse, omistas ta, seda mitte mõistes, tohutu suurt tähtsust ja oli alatasa hirmul, et ta vahest takistab seda mehe tegevust. Pierre'i arglikule küsivale pilgule pärast kirja läbilugemist vastas ta palvega, et Pierre sõidaks, kuid tagasijõudmise aja täpselt kindlaks määraks. Ja äraolekuluba anti neljaks nädalaks.

Sellest ajast peale, kui Pierre'ile antud loa tähtaeg kahe nädala eest lõppes, viibis Nataša pidevas hirmu, nukruse ja ärrituse seisukorras.

Denissov, praeguse olukorraga rahulolematu erukindral, kes saabus nende viimase kahe nädala sees, vaatas Natašat imestuse ja nukrusega, nagu kunagi armastatud inimese mittesarnast pilti. Kurvameelne ja igavust tundev pilk, huupi antud vastused ja kõnelused lastekasvatusest, — see oli kõik, mida ta nägi ja kuulis endiselt võlutarilt.

Nataša oli kogu selle aja nukker ja ärritatud, eriti siis, kui ema, vend, Sonja või krahvinna Marja teda lohutades püüdsid Pierre'i vabandada ja tema viivitusele põhjusi leida.

«Puha rumalused, tühi loba on kõik need tema mõtlemised, mis kuhugi ei vii, ja kõik need narrid ühingud,» rääkis Nataša neistsamadest asjadest, millede suurde tähtsusse ta kindlalt uskus. Ja ta läks lastetuppa oma ainsat poega Petjat imetama.

Keegi ei suutnud talle öelda midagi nii rahustavat ja mõistlikku kui see kolmekuine väike olend, kui see tema rinnal lebas ja ta tundis tema suu liikumist ning kuulis ninakese nohinat. See olend rääkis: «Sa oled vihane, oled armukade, sa tahaksid talle kätte maksta, sa kardad, aga näe, mina olen tema, mina olen tema . . .» Ja vastata polnud midagi. See oli enam kui tõsi.

Neil kahel rahutul nädalal otsis Nataša nii tihti lapselt lohutust, jändas temaga nii palju, et ta teda üle toitis ja laps haigestus. Teda kohutas lapse haigus, kuid ühtlasi just seda tal tarvis oligi. Last põetades talus ta kergemini rahutust mehe pärast.

Ta imetas parajasti, kui paraadtrepi juurest kuuldus Pierre'i tõldsaani mürinat ja lapsehoidja, kes teadis,

millega saab prouat rõõmustada, kuulmatult, kuid kiiresti ja rõõmust säraval näol sisse astus.

«Tuli?» küsis Nataša kiire sosinaga, kartes end liigutada, et uinuvat last mitte äratada.

«Tulid, prouake,» sosistas hoidja.

Veri tungis Natašale näkku ja jalad tegid tahtmatult liigutuse; kuid üles hüpata ja joosta polnud võimalik. Laps avas jälle silmad ja vaatas talle otsa. «Sa oled siin,» oleks ta nagu öelnud ja hakkas jälle laisalt huultega matsutama.

Nataša võttis rinna tasakesi ära, kiigutas last natuke, andis ta siis hoidja kätte ja läks kiirel sammul ukse poole. Kuid uksel peatus ta, otsekui tundes südametunnistuse etteheidet sellepärast, et ta rõõmutuhinas lapse liiga ruttu sinnapaika jättis, ja vaatas tagasi. Hoidja asetas küünarnukke kõrgel hoides last voodivõre taha.

«Minge aga minge, prouake; minge, ärge muretsege,» sosistas hoidja naeratades, familiaarsusega, mis tavaliselt kujuneb hoidja ja proua vahel.

Ja Nataša jooksis kergel sammul esikusse.

Denissov, kes piibuga oli kabinetist saali tulnud, tundis nüüd esimest korda Nataša ära. Heledat, säravat, rõõmsat valgust hoovas Nataša muutunud näost.

«Tuli!» lausus ta jooksu pealt, ja Denissov tundis end olevat vaimustuses sellest, et saabus Pierre, kes talle muidu just väga ei meeldinud.

Esikusse jõudes nägi Nataša salli lahtiharutavat suurt kasukas kogu. «Tema! Tema! Tõepoolest! Seal ta on!» sõnas Nataša endamisi, ja sööstis mehe juurde, haaras tal ümbert kinni, surus ta pea oma rinnale, lükkas ta siis eemale ja vaatas Pierre'i härmatisega kaetud, punetavasse ning õnnelikku näkku. — «Jah, see on tema; õnnelik, rahulolev . . .»

Ja äkki tulid talle meelde kõik need ootamispiinad, mida ta viimase kahe nädala jooksul oli tundnud: särav rõõm kadus ta näolt; ta tõmbas kulmud kortsu, ja etteheidete ning tigedate sõnade valang sadas Pierre'ile kaela.

«Jah, sinul on hea, sa oled väga rõõmus, sa lõbutsesid . . . Aga kuidas mina end tundsin? Oleks sul las-

testki kahju olnud. Ma imetan, mul läks piim pahaks . . . Petja oli surmasuus. Aga sinul on väga lõbus. Jah, sul on lõbus . . .»

Pierre teadis, et tema pole süüdi, sest ta ei saanud varem sõita; teadis, et see vihapurse naise poolt on ebasünnis, ja teadis, et see paari minuti pärast möödub; peaasi, ta teadis, et tal endal on lõbus ja ta meel on rõõmus. Ta oleks tahtnud naeratada, kuid ei julgenud sellele mõteldagi. Ta tegi haletsusväärse, kohkunud näo ja tõmbus kühmu.

«Ma ei saanud, jumala eest! Aga kuidas on Petjaga?»

«Nüüd pole viga, lähme. Kuidas sul häbi ei ole! Oleksid sa näinud, missugune ma olen ilma sinuta, kuidas ma piinlesin . . .»

«Kas sa oled terve?»

«Lähme, lähme,» rääkis Nataša ta kätt lahti laskmata. Ja nad läksid oma tubadesse.

Kui Nikolai ja ta naine tulid Pierre'i otsima, oli Pierre lastetoas, hoidis ärganud imikut oma tohutu suurel paremal pihul ja hällitas teda. Lapse laial, avatud hambutu suuga näol püsis lõbus naeratus. Torm oli juba ammu raugenud, ja hele, rõõmus päike säras Nataša näol, kes heldinult vaatles meest ja poega.

«Kas arutasid vürst Fjodoriga kõik hästi läbi?» küsis Nataša.

«Jah, väga hästi.»

«Näe, hoiab (pead, mõtles Nataša). Kuidas ta mulle hirmu tegi. Aga kas sa vürstitari nägid? Kas on tõsi, et ta on armunud sellesse? . . .»

«Jah, kujutle . . .»

Sel hetkel astusid Nikolai ja krahvinna Marja sisse. Poega käest ära panemata suudles Pierre neid ja vastas nende küsimustele. Kuid sellest hoolimata et oleks olnud paljustki huvitavast rääkida, näis tudiseva peaga ja tanukesega laps täielikult köitvat Pierre'i tähelepanu.

«Kui armas!» ütles krahvinna Marja last vaadates ja temaga mängides. «Ma ei saa sellest aru, *Nicolas*,» pöördus ta mehe poole, «kuidas sa ei mõista nende imetoredate olendite võlu.»

«Ei mõista, ei suuda mõista,» ütles Nikolai, vaadates last jaheda pilguga. «Lihatomp. Lähme, Pierre.»

«Ja ometi on ta nii õrn isa,» ütles krahvinna Marja oma meest kaitstes. «Aga ainult siis, kui laps on juba aastane või selle ümber . . .»

«Pierre hoiab neid ilusasti,» ütles Nataša. «Ta räägib, et tema käsi olevat tehtud täpselt lapse istmiku järgi. Vaadake.»

«Noh, ainult mitte selleks,» ütles Pierre äkki naerma hakates ja last hoidja kätte andes.

XII

Nagu igas tõelises perekonnas, nii elas ka Lõssõje Gorõ mõisas koos mitu täiesti erinevat maailma, mis igaüks oma erilisust säilitades ja üksteisele järele andes kokku sulasid üheks harmooniliseks tervikuks. Iga sündmus, mis majas juhtus, oli kõigile neile maailmadele ühteviisi tähtis, ühteviisi rõõmustav või kurb; kuid igal maailmal olid omad, täiesti erinevad, teistest sõltumatud, põhjused rõõmutsemiseks või kurvastamiseks ühe või teise sündmuse puhul.

Pierre'i saabumine näiteks oli rõõmustav ning tähtis sündmus, ja niisugusena kajastus see kõigis.

Teenijad — kõige õiglasemad härraste kohtunikud, sest nad ei otsusta kõneluste ja tundeavalduste põhjal, vaid tegude ja eluviisi järgi — olid rõõmsad Pierre'i saabumise üle, sest nad teadsid, et tema sealviibimise ajal krahv lakkab iga päev majapidamist vaatamas käimast ja muutub lõbusamaks ning heasüdamlikumaks, ja veel sellepärast, et kõik saavad pühadeks rikkalikke kingitusi.

Lapsed ja kasvatajad rõõmustasid Bezuhhovi saabumise üle, sest et keegi teine ei tõmmanud neid niiviisi kaasa ühisesse ellu kui Pierre. Ainult tema oskas klavikordil mängida seda ekosseesi (tema ainus pala), mille järgi võis, nagu ta rääkis, tantsida kõiki tantse, ja kindlasti tõi ta kõigile kingitusi.

Nikolaike, kes nüüd oli viieteistkümneaastane kõhn, ruugete käharate juustega ja väga ilusate silmadega

haiglane, tark poiss, rõõmustas sellepärast, et onu Pierre, nagu ta teda nimetas, oli temale vaimustatud imetluse ja kirgliku kiindumuse objektiks. Keegi ei sisendanud Nikolaikesele erilist armastust Pierre'i vastu ja ta nägi teda ainult harva. Tema kasvataja, krahvinna Marja, püüdis kõigest jõust panna Nikolaikest oma meest samuti armastama, nagu ta ise teda armastas, ja Nikolaike armastaski onu, kuid armastas vaevalt märgatavalt põlgusevarjundiga. Pierre'i aga jumaldas ta. Ta ei tahtnud saada ei husaariks ega Georgi risti kavaleriks, nagu onu Nikolai, ta tahtis saada õpetatud meheks, targaks ja heaks nagu Pierre. Pierre'i juuresolekul oli ta näol alati rõõmus sära, ja ta punastas ning hingeldas, kui Pierre teda kõnetas. Ta ei lasknud kõrvust mööda ainustki sõna, mis Pierre rääkis, ja hiljem tuletas meelde ning arutles Dessalles'i ja iseendaga iga Pierre'i sõna tähendust. Pierre'i möödunud elu, ta õnnetused enne 1812. aastat (millede kohta ta oli kuuldud sõnade järgi endale loonud ähmase, luulelise kujutluse), ta seiklused Moskvas, vangipõlv, Platon Karatajev (kellest Pierre talle oli rääkinud), ta armastus Nataša vastu (keda poisike samuti armastas erilise armastusega) ja peamiselt ta sõprus isaga, keda Nikolaike ei mäletanud, — kõik see tegi Pierre'i tema silmis kangelaseks ning pühaduseks.

Katkendlikest kõnelustest tema isa ja Nataša üle, sellest erutusest, millega Pierre kadunust rääkis, sellest ettevaatlikust, hardast õrnusest, millega Nataša temast rääkis, koostas poisike, kelles parajasti tärkasid aimused armastusest, endale kujutluse sellest, et tema isa oli Natašat armastanud ja teda surres oma sõbrale jätnud. Isa aga, keda poisike ei mäletanud, tundus talle jumalusena, keda oli võimatu endale ette kujutada ja kellest ta teisiti ei mõelnud kui südame vakatamisega ja nukrusening vaimustusepisaratega. — Ja poiss oli Pierre'i saabumise tõttu õnnelik.

Külalistel oli Pierre'ist hea meel kui inimesest, kes igasugust seltskonda alati elustas ja kokku liitis.

Täiskasvanud, kõnelemata naisest, olid rõõmsad sõbra üle, kellega oli kergem ja rahulikum elada.

Eidekestel oli hea meel kingituste üle, mis ta kaasa toob, ja peamiselt selle üle, et Nataša jälle elavneb.

Pierre tundis neid eri maailmade erinevaid vaateid enda suhtes ja ruttas igaühele andma, mida see ootas.

Pierre, kõige hajameelsem, unustavam inimene, ostis nüüd naise poolt koostatud nimestiku järgi kõik ega unustanud ei ema ega venna antud ülesandeid, ei Belovale kingitavat kleidiriiet ega mänguasju naisevenna lastele. Oma abielu algul tundus talle imelik see naise nõudmine — täita ja mitte unustada kõike seda, mis ta oli lubanud osta, — ja teda hämmastas Nataša tõsine kurvastus, kui ta oma esimesel sõidul kõik ära unustas. Kuid hiljem harjus ta sellega. Teades, et Nataša endale midagi tuua ei käsi, teistele aga käsib tuua ainult siis, kui ta ise selleks valmisolekut avaldab, leidis ta nüüd endalegi ootamatut lapselikku lõbu neist kingituste ostmistest kogu majale ega unustanud iial midagi. Kui Nataša talle midagi ette heitis, siis ainult seda, et ta ostis ülearuseid asju ja liiga kallilt. Kõigile oma puudustele, nagu arvas enamik, või headele omadustele, nagu arvas Pierre, — lohakusele, hooletusele, lisas Nataša veel kitsiduse.

Sellest ajast, kui Pierre'i majapidamine paisus suureks ja perekond hakkas nõudma suuri väljaminekuid, märkas ta oma imestuseks, et ta kulutas poole vähem kui enne ja et ta viimasel ajal (eriti esimese naise võlgade tõttu) sassiläinud rahaasjad hakkasid paranema.

Elamiseks kulus nüüd vähem sellepärast, et elu oli seotud: seda kõige kallimat luksust, — niisugust eluviisi, mida iga minut võib muuta, Pierre'il enam ei olnud ja ta ei soovinudki seda enam. Ta tundis, et tema eluviis on nüüd kuni surmani kindlaks määratud, et seda muuta pole tema võimuses, ja seepärast oli see eluviis odav.

Lõbusa, naerul näoga harutas Pierre lahti oma ostusid.

«Kuidas on, ah?» küsis ta riidetükki kaupmehe kombel lahti lüües. Nataša istus tema vastas, vanemat tütart põlvedel hoides ja säravaid silmi mehelt kiiresti sellele pöörates, mida mees näitas.

«See on Belovale? Väga hea.» Ta katsus käega riide headust. «Maksid vist rubla küünrast?»

Pierre ütles hinna.

«Kallis,» ütles Nataša. «Küll lastel ja *maman*'il on

nüüd hea meel. Ainult ilmaaegu ostsid minule selle,» lisas ta, tahtmatult naeratades ja imetledes kuldset, pärlitega kaunistatud ehtekammi, millised siis parajasti hakkasid moodi minema.

«Adeele rääkis mulle augu pähe: ostke ja ostke,» ütles Pierre.

«Millal ma seda kannan?» Nataša pistis kammi palmikusse. «Kui hakkame Mašaga seltskonnas käima; võib-olla kantakse neid siis jälle. Noh, lähme.»

Ja kingitusi kaasa võttes läksid nad esiteks lastetuppa, siis krahvinna juurde.

Kui Pierre ja Nataša, pakid kaenlas, võõrastetuppa astusid, ladus krahvinna nagu tavaliselt Belovaga suurt pasjanssi.

Krahvinna oli juba üle kuuekümne aasta vana. Ta oli täiesti hall ja kandis tanu, mis kogu nägu rüüšiga ümbritses. Nägu oli tal kortse täis, ülemine huul sisse vajunud ja silmad tuhmid.

Pärast poja ja mehe nii väga kiiresti teineteisele järgnenud surma tundis ta end kogemata siia maailma unustatud olendina, kel pole mingit eesmärki ega mõtet. Ta sõi, jõi, magas, oli ärkvel, kuid ta ei elanud. Elu ei pakkunud talle mingisuguseid muljeid. Ta ei vajanud elult midagi peale rahu, ja seda rahu võis ta leida ainult surmas. Aga kuni surm veel ei tulnud, pidi ta elama, s. t. kasutama oma elujõudu. Tema juures oli ülimal määral märgatav see, mida võib tähele panna väga väikeste laste ja väga vanade inimeste juures. Tema elus polnud näha mingit välist sihti, oli ilmne ainult vajadus oma mitmesuguseid kalduvusi ja võimeid harjutada. Tal oli vaja süüa, magada, mõelda, rääkida, nutta, töötada, vihastada jne. ainult sellepärast, et tal oli magu, oli peaaju, olid lihased, närvid ja maks. Ta tegi kõike, ilma et seda oleks väljastpoolt miski esile kutsunud, mitte nii, nagu teevad täies elujõus olevad inimesed, et sihi tagant, mida nad taotlevad, pole märgata teist — oma jõudude rakendamise sihti. Ta rääkis ainult sellepärast, et tal oli füüsiline vajadus kopsu ja keelt tööle panna. Ta nuttis nagu laps, sest et tal oli tarvidus nina nuusata, jne. See, mis täies jõus olevaile inimestele on sihiks, oli temale ilmselt ettekäändeks.

Hommikuti näiteks, eriti kui ta oli eelmisel päeval midagi rasvast söönud, tekkis tal vajadus vihastada, ja siis valis ta kõige lähema ettekääande: Belova kurtuse.

Ta hakkas temale teisest toaotsast tasakesi midagi rääkima.

«Täna on vist soojem, mu armas,» rääkis ta sosinal. Ja kui Belova vastas: «Jah, jõudsid kohale,» torises ta vihaselt: «Jumal küll, kui kurt ja rumal!»

Teiseks ettekääandeks oli ninatubakas, mis talle näis kord kuiv, kord niiske, kord halvasti peenendatud olevat. Pärast neid ärritusi valgus sapp ta näos laiali, ja tema toatüdrukud teadsid kindlate tundemärkide järgi, millal Belova jälle kurt on ja tubakas niiskeks muutub ja millal nägu kollaseks läheb. Niisama nagu tal oli tarvis lasta sapil töötada, nii oli tal tarvis mõnikord lasta töötada järelejäänud mõtlemisvõimel, ja selleks andis võimalust pasjanss. Kui oli tarvis nutta, siis oli ettekääandeks kadunud krahv. Kui oli tarvis rahutust tunda, siis oli ettekääandeks Nikolai ja tema tervis; kui oli tarvis mürgiselt rääkida, siis oli ettekääandeks krahvinna Marja. Kui oli tarvis hääleorganit harjutada — seda juhtus enamasti kella seitsme ajal, pärast seedimispuhkust pimedas toas, — siis oli ettekääandeks ikka samade lugude jutustamine ikka samadele kuulajatele.

Seda vana daami seisukorda mõistsid kõik kodakondsed, ehkki sellest iial keegi ei rääkinud ja kõik tegid kõikvõimalikke pingutusi tema vajaduste rahuldamiseks. Ainult harvad nukra poolnaeratuse saatel vahetatud pilgud Nikolai, Pierre'i, Nataša ja krahvinna Marja vahel väljendasid tema seisukorra vastastikust mõistmist.

Kuid need pilgud rääkisid peale selle veel muudki: nad rääkisid sellest, et ta on oma ülesande elus juba täitnud; sellest, et see, mis nüüd näha on, on ainult osa temast; sellest, et meie kõik muutume niisuguseks ja et rõõmustav on temale alistuda, ennast talitseda selle kunagi kalliks peetud, kunagi niisama elujõulise nagu meiegi, aga nüüd haletsusväärse olendi pärast. *«Memento mori,»*[1] rääkisid need pilgud.

[1] Pea meeles surma.

Kõigist kodakondsetest ainult täiesti halvad ning rumalad inimesed ja väikesed lapsed ei mõistnud seda ja võõrastasid teda.

XIII

Kui Pierre ja ta naine võõrastetuppa astusid, oli krahvinnal parajasti tavaline vajadus suure pasjansi ladumisega oma mõistusele tööd anda, ja seepärast, ehkki ta harjumuse järgi lausus sõnad, mida ta alati lausus Pierre'i või poja kojutuleku puhul: «Oligi aeg, mu armas; väsisime juba ootamast. Noh, jumal tänatud,» ja kingituste üleandmisel lausus teised harjumuslikud sõnad: «Mitte kink pole tähtis, sõbrake. Aitäh, et mind vanainimest meeles pead...» oli näha, et Pierre'i tulek oli talle sel silmapilgul vastumeelt, kuna see ta tähelepanu lõpuni ladumata pasjansilt kõrvale juhtis. Ta lõpetas pasjansi ning võttis alles siis kingitused käsile. Kinkideks oli väga peenelt töödeldud karp mängukaartide jaoks, eresinine Sèvres'i tass kaanega ning lamburneidude kujutistega ja kuldne tubakatoos krahvi portreega, mille Pierre oli Peterburis miniatuuride maalijalt tellinud. (Krahvinna soovis seda ammugi.) Tal polnud nüüd tahtmist nutta, seepärast vaatas ta portreed ükskõikselt ja tegeles rohkem kaardikarbiga.

«Ole tänatud, mu sõber, tegid mulle rõõmu,» ütles ta, nagu ta alati rääkis. «Aga kõige parem on, et sa iseenda tagasi tõid. See ei kõlvanud enam kuhugi; tõrele vähemalt sina oma naisega. Mis see siis on? Ilma sinuta on ta nagu hullumeelne. Ei näe midagi ega mäleta midagi,» rääkis ta harjumuseks saanud sõnu. «Vaata, Anna Timofejevna,» lisas ta, «missuguse karbi meile pojake tõi.»

Belova kiitis kingitusi ja oli vaimustuses oma kleidiriidest.

Ehkki Pierre'il, Natašal, Nikolail, krahvinna Marjal ja Denissovil oli tarvis rääkida paljudest asjadest, millest krahvinna juuresolekul ei räägitud — mitte sellepärast, et tema eest oleks midagi varjatud, vaid sellepärast, et ta oli paljus suhtes elust nii maha jäänud, et tema kuuldes midagi rääkima hakates oleks tarvis olnud

vastata tema ebaõiges kohas esitatavaile küsimustele ning uuesti korrata juba mitu korda temale korratud asju: rääkida, et see on surnud ja see abiellunud, mida ta ikkagi ei suutnud meeles pidada, — istusid nad kombe kohaselt võõrastetoas teemasina ümber teelauas, ja Pierre rääkis, vastates krahvinna küsimustele, mis küsijale endale tarbetud olid ja kedagi ei huvitanud, et krahv Vassili oli vanaks jäänud, ja et krahvinna Marja Aleksejevna käskis tervitada ja meeles pidada, jne.

Niisugune mitte kedagi huvitav, kuid hädavajalik vestlus kestis kogu teejoomiseaja. Teejoomisele ümmarguse laua ümber, kus teemasina ees istus Sonja, kogunesid kõik täiskasvanud perekonnaliikmed. Lapsed ja kasvatajad olid juba teejoomise lõpetanud ja nende hääli kuuldus kõrvalolevast diivanitoast. Teelauas istusid kõik oma tavalistel kohtadel; Nikolai võttis istet ahju juures väikese lauakese ääres, kuhu talle teed toodi. Vana hurdakoer Milka, esimese Milka järeltulija, täiesti halliks läinud näoga, millest suured mustad silmad veel teravamalt esile tungisid, lebas tema kõrval tugitoolil. Pooleldi halliks läinud käharate juuste, vurrude ja põskhabemega Denissov istus, kindralimunder eest lahti, krahvinna Marja kõrval. Pierre istus oma naise ja vana krahvinna vahel. Ta rääkis seda, mis — nagu ta teadis — võis vanakest huvitada ja talle arusaadav olla. Ta rääkis välistest, seltskondlikkudest sündmustest ja neist vana krahvinna ealistest inimestest, kes kunagi olid moodustanud tema tutvusringkonna, tõelise, elava ringi, nüüd aga enamikus olid mööda maailma laiali pillutud nagu temagi ja elasid oma viimaseid päevi, kogudes järelejäänud viljapäid sellest, mis nad elus olid külvanud. Kuid just nemad, need omaealised, näisid vanale krahvinnale ainsa tõsise ning tõelise maailmana. Pierre'i elevusest nägi Nataša, et ta reis oli olnud huvitav, et tal oli tahtmine paljudest asjadest rääkida, kuid ta ei julgenud seda teha krahvinna juuresolekul. Denissov, kes ei kuulunud perekonda ja seetõttu ei mõistnud Pierre'i ettevaatust ja keda kui rahulolematut pealegi väga huvitas kõik, mis Peterburis toimus, õhutas alatasa Pierre'i rääkima kas äsjasest juhtumist Semjonovski polgus, või Araktšejevist, või piibliseltsist. Pierre sattus mõnikord hoogu ja hakkas rääkima, kuid Nikolai ja Nataša tõid ta iga kord tagasi vürst Ivani ja krahvinna Marja Antonovna tervise juurde.

«Aga kõik see hullus, Gossner ja Tatarinova,» küsis Denissov, «kas see tõesti ikka edasi kestab?»

«Kuidas kestab?» hüüatas Pierre. «Enam kui kunagi varem. Piibliselts — see on nüüd kogu valitsus!»

«Mis see siis on, *mon cher ami*[1]?» küsis krahvinna, kes oli oma tee ära joonud ja ilmselt ettekäänet otsis, et pärast söömist natuke vihastada. «Kuidas sa räägid, — valitsus; ma ei saa sellest aru.»

«Teate, *maman*,» segas vahele Nikolai, kes teadis, kuidas kõike oma ema keelde tõlkida, «vürst Aleksander Nikolajevitš Golitsõn asutas seltsi; räägitakse, tal olevat suur võim.»

«Araktšejev ja Golitsõn,» ütles Pierre ettevaatamatult, «see on nüüd kogu valitsus. Ja missugune! Kõikjal näevad nad salasepitsusi, kardavad kõike.»

«Milles siis vürst Aleksander Nikolajevitš süüdi on? Ta on väga auväärne inimene. Ma puutusin temaga siis Marja Antonovna juures kokku,» ütles krahvinna solvunult ning jätkas, solvudes veel rohkem sellest, et kõik vait jäid: «Nüüd on hakatud kõiki arvustama. Evangeeliumiselts, — mis selles siis paha on?» ja ta tõusis lauast (ka kõik teised tõusid) ning hõljus karmil ilmel diivanituppa oma laua juurde.

Tekkinud nukra vaikimise sekka kuuldus kõrvaltoast laste naeru ja hääli. Ilmselt valitses laste hulgas mingi rõõmus erutus.

«Valmis, valmis!» kostis üle kõigi teiste väikese Nataša rõõmus kisa.

Pierre vahetas pilgu krahvinna Marja ja Nikolaiga (Natašat nägi ta alati) ja naeratas õnnelikult.

«See on alles tore muusika!» ütles ta.

«Anna Makarovna lõpetas suka,» ütles krahvinna Marja.

«Oo, ma lähen vaatama,» ütles Pierre püsti karates. «Tead sa,» ütles ta ukse juures peatudes, «miks ma seda

[1] mu kallis sõber?

muusikat eriti armastan, — see annab mulle kõige esimesena teada, et kõik on hästi. Täna sõidan, ja mida lähemale jõuan, seda suurem on hirm. Niipea kui eestuppa astusin, kuulen, Andrjuša lagistab naerda, — nah, tähendab, kõik on hästi . . .»

«Tean küll seda tunnet,» kinnitas Nikolai. «Mina ei või minna, sukad on ju minule üllatuseks mõeldud.»

Pierre läks laste juurde, ja naer ning kisa muutusid veelgi valjemaks. «Noh, Anna Makarovna,» kuuldus Pierre'i hääl, «siia keskele, ja siis käskluse peale: üks, kaks, ja kui ma ütlen: kolm. Sina seisa siin. Sind ma võtan sülle. Noh, üks, kaks . . .» lausus Pierre'i hääl. Tekkis vaikus. «Kolm!» Ja toas puhkes laste häälte vaimustatud kila.

«Kaks, kaks!» karjusid lapsed.

Need olid kaks sukka, mida Anna Makarovna ainult temale tuntud salavõtte abil varrastel koos kudus ja iga kord, kui töö valmis sai, laste juuresolekul pidulikult teineteisest välja tõmbas.

XIV

Varsti pärast seda tulid lapsed head ööd ütlema. Lapsed suudlesid kõiki, kasvatajad tegid kummarduse ja väljusid. Jäi ainult Dessalles oma kasvandikuga. Kasvataja kutsus sosinal oma kasvandikku alumisele korrale.

«Non, m-r Dessalles, je demanderai à ma tante de rester,»[1] vastas Nikolai Bolkonski samuti sosinal.

«Ma tante, lubage mind jääda,» ütles väike Nikolai tädi juurde astudes. Ta nägu väljendas palvet, ärevust ja vaimustust. Krahvinna Marja vaatas talle otsa ja pöördus Pierre'i poole.

«Kui teie siin olete, ei suuda ta eemalduda . . .» ütles ta Pierre'ile.

«Je vous le ramènerai tout-à-l'heure, m-r Dessalles; bonsoir,»[2] ütles Pierre šveitslasele kätt andes ja pöördus naeratades väikese Nikolai poole. «Me pole teine-

[1] Ei, härra Dessalles, ma palun tädi, et ta lubaks jääda,
[2] Ma toon ta teile varsti tagasi, härra Dessalles; head ööd,

teist veel näinudki. Marie, kui sarnaseks ta muutub,» lisas ta, pöördudes krahvinna Marja poole.

«Kas isale?» küsis poisike näost tumepunaseks muutudes ja oma säravate, vaimustatud silmadega alt üles Pierre'ile otsa vaadates. Pierre noogutas talle pead ning jätkas oma juttu, mille lapsed olid katkestanud. Krahvinna Marja tikkis näpu vahel kanvaale; Nataša silmitses ainiti oma meest. Nikolai ja Denissov tõusid aeg-ajalt püsti, küsisid piipe, suitsetasid, võtsid teed Sonja käest, kes nukralt ning visalt istus teemasina juures, ja küsitlesid Pierre'i. Käharpäine, haiglane poisike istus säravi silmi kellestki märkamatult nurgas, ning ainult oma käharpead mahakeeratud kraedest väljaulatuval peenikesel kaelal sinnapoole pöörates, kus oli Pierre, võpatas ta vahetevahel ja sosistas endamisi midagi, olles ilmselt mingi uue ja tugeva tunde mõju all.

Jutt keerles tolle kõrgemate valitsusringide kohta käiva keelepeksu ümber, mida enamik inimesi harilikult peab kõige tähtsamaks sisepoliitiliseks huviobjektiks. Denissov, kes polnud valitsusega rahul oma ebaõnnestumiste pärast teenistuses, kuulas rõõmuga kõiki rumalusi, mida tema arvates nüüd Peterburis tehti, ja tegi tugevais ning teravais väljendustes oma märkusi Pierre'i sõnade peale.

«Enne pidid olema sakslane, nüüd pead tantsima Tatarinova ja m-me Krüdeneriga, lugema . . . Eckartshausenit ja temataolisi. Oh, tuleks jälle meie tubli Bonaparte lahti lasta! Tema peksaks kogu rumaluse välja. No mis tegu see on — anda Semjonovski polk soldat Schwartzi kätte?» kisendas ta.

Ka Nikolai, ehkki tal polnud soovi kõiges halba näha nagu Denissovil, pidas väga väärikaks ning tähtsaks asjaks valitsust arvustada ja leidis, et see, et A. on määratud selle ja selle ala ministriks ja B. sinna ja sinna kindralkuberneriks ja et keiser on öelnud nii, minister naa, — et need kõik on väga tähtsad asjad. Ja ta pidas vajalikuks sellest huvitatud olla ja küsitles Pierre'i. Nende kahe kaasvestleja küsitluste tõttu püsis kõnelus tavalistes kõrgemate, valitsevate ringide kohta käiva keelepeksu raamides.

Kuid Nataša, kes tundis kõiki oma mehe võtteid ja mõtteid, nägi, et Pierre tahtis juba ammugi, kuid ei saanud juttu teisele teele juhtida ja väljendada oma südamelähedast mõtet, sedasama, mille pärast ta käis Peterburis nõu pidamas oma uue sõbra vürst Fjodoriga; ja Nataša tuli mehele appi, küsides, kuidas läksid tema asjad vürst Fjodoriga.

«Millest on jutt?» küsis Nikolai.

«Ikka sellestsamast,» ütles Pierre ringi vaadates. «Kõik näevad, et asjad lähevad nii halvasti, et seda ei või niiviisi jätta ja et kõigi ausate inimeste kohuseks on jõudumööda vastu töötada.»

«Mida võivad siis ausad inimesed teha?» lausus Nikolai, kergelt kulmu kortsutades. «Mida saab siis teha?»

«Seda . . .»

«Lähme kabinetti,» ütles Nikolai.

Nataša, kes juba ammu aimas, et teda varsti imetama kutsuma tullakse, kuulis lapsehoidja hüüet ja läks lastetuppa. Krahvinna Marja läks temaga kaasa. Mehed läksid kabinetti ja väike Nikolai Bolkonski järgnes neile sinna, ilma et onu oleks teda märganud, ja istus hämarasse kohta akna juurde, kirjutuslaua äärde.

«Noh, mis sa siis teed?» küsis Denissov.

«Igavesed fantaasiad,» ütles Nikolai.

«Vaat mis,» alustas Pierre istet võtmata ja kord mööda tuba kõndides, kord peatudes, rääkimise juures susistades ja kätega kiireid liigutusi tehes. «Vaat mis. Olukord Peterburis on niisugune: keiser ei tunne huvi millegi vastu. Ta on täiesti andunud sellele müstitsismile (müstitsismi ei andestanud Pierre nüüd kellelegi). Ta otsib ainult rahu, ja rahu võivad talle anda ainult need inimesed *sans foi ni loi*[1], kes hoolimatult kõike materdavad ja lämmatavad: Magnitski, Araktšejev ja *tutti quanti*[2] . . . Sa nõustud, et kui sa ise ei tegeleks majapidamisega, vaid tahaksid ainult rahu, siis jõuaksid sa seda rutem sihile, mida julmem oleks su kubjas,» pöördus ta Nikolai poole.

[1] ilma autundeta ja südametunnistuseta,
[2] teised säärased . . .

«Milleks sa seda räägid?» küsis Nikolai.

«Kõik hukkub. Kohtutes valitseb vargus, sõjaväes ainult kepp: drill ja sõjaväelised kolooniad; — piinatakse inimesi, haridust lämmatatakse. Mis on noor ja aus, seda hävitatakse! Kõik näevad, et nii ei või see edasi kesta. Kõik on ülearu pingul ja katkeb tingimata,» rääkis Pierre (nagu inimesed ükskõik missuguse valitsuse tegevust lähemalt vaadeldes alati räägivad sellest ajast peale, kui on olemas valitsus). «Ma rääkisin neile Peterburis ühte.»

«Kellele?» küsis Denissov.

«Te teate, kellele,» ütles Pierre, vaadates paljutähendavalt altkulmu, «vürst Fjodorile ja neile kõigile. Haridust ja heategevust toetada, — see kõik on muidugi hea. Ilus eesmärk ja kõik; aga praeguses olukorras on vaja midagi muud.»

Sel hetkel märkas Nikolai poisikese sealviibimist. Ta nägu tõmbus süngeks; ta astus tema juurde.

«Miks sa siin oled?»

«Milleks? Jäta ta,» ütles Pierre Nikolail käest kinni võttes ja jätkas: «Seda on vähe, ütlen ma neile: nüüd on vaja midagi muud. Sel ajal, kui te seisate ja ootate, et pingulekistud keel iga silmapilk katkeb; kui kõik ootavad paratamatut pööret, on tarvis võimalikult tihedalt ja suurel hulgal üksteisel käest kinni võtta, et üldisele katastroofile vastu panna. Kõik noor ja tugev koguneb sinna ja demoraliseerub. Ühte ahvatlevad naised, teist auavaldused, kolmandat auahnus, raha, ja nad lähevad üle sinna leeri. Sõltumatuid, vabu inimesi, nagu teie ja mina, ei jää üldse järele. Ma ütlen: avardage seltskondlikku ringi! *Mot d'ordre*'iks[1] ärgu olgu mitte üksnes voorus, vaid sõltumatus ja tegevus.»

Poisikest rahule jättes nihutas Nikolai tugitooli vihaselt teise kohta, istus sellesse ja kõhatas Pierre'i kuulates ühtelugu rahulolematult, kuna ta nägu tõmbus ikka enam pilve.

«Aga missugune tegevus?» hüüatas ta. «Ja missugune saab olema teie vahekord valitsusega?»

«Abiliste vahekord. Ühing ei tarvitse olla salajane,

[1] Loosungiks

kui valitsus teda lubab. Ta pole mitte valitsusevaenulik, vaid, vastupidi, see on tõeliste konservatiivide ühing. Sõna tõsises mõttes džentelmenide ühing. Ainult selleks, et Pugatšov ei tuleks maha tapma nii sinu kui minu lapsi ja et Araktšejev ei saadaks mind sõjaväelisse kolooniasse, — ainult selleks me võtame üksteisel käest kinni, ainuüksi üldise heaolu ja julgeoleku sihiga.»

«Jah, aga salaühing on järelikult vaenulik ning kahjulik ja võib tekitada ainult kurja.»

«Miks? Kas Tugendbund, mis päästis Euroopa (tol ajal ei julgetud veel mõelda, et Venemaa päästis Euroopa), põhjustas mingit kurja? Tugendbund — see on vooruse liit; see on armastus, vastastikune abistamine; see on see, mida jutlustas Kristus ristil ...»

Nataša, kes oli keset kõnelust tuppa tulnud, silmitses rõõmsalt oma meest. Ta ei rõõmustanud selle üle, mida Pierre rääkis. See teda ei huvitanudki, sest talle näis, et see kõik on äärmiselt lihtne ja et ta teab seda kõike ammugi (talle näis sellepärast nii, et ta tundis kõike seda, millest see väljus, — kogu Pierre'i hinge); ta rõõmustas mehe elevust ning vaimustust nähes.

Veelgi rõõmsamalt ning vaimustatumalt silmitses Pierre'i mahakeeratud kraedest väljaulatuva peenikese kaelaga poisike, kelle kõik olid unustanud. Iga Pierre'i sõna põletas ta südant ja ta purustas närviliste sõrmeliigutustega, ise seda märkamata, talle kättesattuvaid kirjalakipulkasid ja sulgi onu laual.

«Sugugi mitte see, mis sina mõtled; aga vaat, mis oli saksa Tugendbund ja see, mida mina soovitan.»

«Noh, vennas, vorstmaakritele sobib see Tugendbund, aga mina ei saa sellest aru ega suuda välja üteldagi,» lausus Denissovi vali, resoluutne hääl. «Kõik on halb ja jälk, ma olen nõus; kuid Tugendbundist ei saa ma aru; kui ei meeldi — siis olgu m ä s s[1], see on teine asi! *Je suis votre homme!*»[2]

Pierre muigas, Nataša hakkas naerma, kuid Nikolai tõmbas kulmud veel enam kortsu ja hakkas Pierre'ile

[1] Tõlkes edasiandmatu sõnademäng sõnade «Tugendbund» ja «бунт» (mäss — vene k.) samakõlalisuse alusel. — *Tõlk.*

[2] Siis olen ma teie mees!

tõendama, et mingisugust pööret pole ette näha ja et kogu hädaoht, millest ta räägib, on olemas ainult tema kujutluses. Pierre tõendas vastupidist, ja kuna tema vaimsed võimed olid tugevamad ning leidlikumad, siis tundis Nikolai end ummikusse aetuna. See vihastas teda veel rohkem, sest ta teadis oma südames — mitte arutluse, vaid millegi arutlusest tugevama põhjal, — et tema arvamine kindlasti õige on.

«Tead, mis ma sulle ütlen?» sõnas ta tõustes ja piipu närviliste liigutustega nurka seades ning lõpuks käest visates. «Tõendada ma sulle ei saa. Sa räägid, et meil on kõik halvasti ja et tuleb pööre; mina seda ei näe; aga sa ütled, et truudusevanne on tingimuslik asi, ja selle peale ütlen ma sulle: sa oled minu kõige parem sõber, seda sa tead; aga kui te asutate salaühingu, kui te hakkate valitsusele vastu töötama, missugune see ka ei oleks, ma tean, et minu kohuseks on valitsuse käsku kuulata. Ja kui Araktšejev mind praegu käsiks eskadroniga teie vastu minna ja mõõga tõmmata, siis ei kõhkleks ma sekunditki, vaid läheksin. Arva sellest, mis tahad.»

Pärast neid sõnu tekkis piinlik vaikus. Nataša hakkas esimesena rääkima, kaitstes oma meest ja vennale kallale tungides. Tema kaitse oli nõrk ja saamatu, kuid oma eesmärgi ta saavutas. Vestlus algas uuesti, ja mitte enam selles ebameeldivalt vaenulikus toonis, millega olid öeldud Nikolai viimased sõnad.

Kui kõik tõusid, et õhtust sööma minna, astus Nikolai Bolkonski kahvatuna, säravail, kiirgavail silmil Pierre'i juurde.

«Onu Pierre ... teie ... ei ... Kui isa elaks ... kas ta oleks teiega nõus?» küsis ta.

Pierre mõistis äkki, missugune eriline, sõltumatu, keeruline ning tugev tunde- ja mõttetegevus pidi toimuma selles poisis nende vestluse ajal, ja tuletades meelde kõike, mis ta oli rääkinud, kahetses ta, et poiss oli teda kuulnud. Kuid talle oli tarvis vastata.

«Ma arvan, et oleks,» ütles ta vastumeelselt ja väljus kabinetist.

Poiss langetas pea ja näis alles nüüd märkavat, mis ta oli laual teinud. Ta punastas ja astus Nikolai juurde.

«Onu, vabanda, ma tegin seda... kogemata,» ütles ta, osutades purustatud kirjalakipulkadele ja sulgedele.

Nikolai võpatas tigedalt.

«Hea küll, hea küll,» sõnas ta kirjalakitükke ja sulgi laua alla visates. Ja endas tõusnud viha ilmse vaevaga maha surudes pöördus ta kõrvale.

«Sa ei oleks pidanud üldse siin olema,» ütles ta.

XV

Õhtulauas ei olnud enam juttu poliitikast ega seltsidest, vaid seevastu algas Nikolaile kõige meeldivam jutt — 1812. aasta mälestustest, mida Denissov alustas ja mille juures Pierre oli eriti armas ja naljakas. Ning sugulased läksid laiali kõige sõbralikumas meeleolus.

Kui Nikolai pärast õhtusööki oli kabinetis lahti riietunud ja ootamisest väsinud valitsejale käsud ära andnud ning öökuues magamistuppa tuli, istus ta naine veel kirjutuslaua ees ja kirjutas midagi.

«Mida sa kirjutad, Marie?» küsis Nikolai. Krahvinna Marja punastas. Ta kartis, et mees ei mõista ega kiida heaks seda, mida ta kirjutab.

Ta oleks tahtnud mehe eest varjata seda, mida ta kirjutas, kuid ühtlasi oli tal hea meel, et mees peale juhtus ja et tarvis oli temale ütelda.

«See on päevik, *Nicolas*,» ütles ta, ulatades mehele sinise vihiku, mis oli tema kindla, suure käekirjaga täis kirjutatud.

«Päevik? ...» lausus Nikolai veidi pilkavalt ja võttis vihiku kätte. Prantsuse keeli oli kirjutatud:

«4. detsember. Täna ei tahtnud Andrjuša (vanem poeg) riidesse panna, ja m-lle Louise saatis minu järele. Poiss jonnis ja tõrkus. Ma katsusin ähvardada, aga ta muutus ainult veel vihasemaks. Siis võtsin ma kätte, jätsin ta sinnapaika ja hakkasin hoidjaga teisi lapsi riidesse panema, temale aga ütlesin, et ma ei armasta teda. Ta vaikis kaua aega, otsekui imestades; siis jooksis särgiväel minu juurde ja hakkas nii kangesti nutma, et ma ei suutnud hulk aega teda rahustada. Oli näha, et teda piinas kõige rohkem see, et ta oli mind kurvastanud. Kui ma talle õhtul pileti andsin, hakkas ta mind suudeldes jälle haledasti nutma. Õrnusega võib tema juures kõike saavutada.»

«Mis pilet see on?» küsis Nikolai.

«Ma hakkasin suurematele lastele õhtuti andma sedelikesi selle kohta, kuidas nad on käitunud.»

Nikolai heitis pilgu kiirgavaisse silmadesse, mis talle vastu vaatasid, ja lehitses ning luges edasi. Päevikusse oli kirjutatud kõik see laste elust, mis emale näis tähelepanuväärivana, kuna see väljendas laste iseloomu või juhtis üldistele mõtetele kasvatuslikkude võtete suhtes. Enamikus olid need kõige tühisemad pisiasjad; kuid nad ei tundunud sellistena ei emale ega isale, kes nüüd esimest korda luges seda lastepäevikut.

5. detsembril oli kirjutatud:

«Mitja oli söögilauas vallatu. Isa käskis teda koogist ilma jätta. Talle ei antud kooki; aga ta vaatas nii haledalt ning aplalt teisi, kui need sõid. Ma arvan, et karistamine maiustustest ilmajätmisega ainult arendab ahnust. Ütelda *Nicolas*'le.»

Nikolai pani raamatukese kõrvale ja vaatas naisele otsa. Kiirgavad silmad vaatasid küsivalt (kas ta kiidab päeviku heaks või mitte) talle vastu. Ei saanud olla kahtlust, et ta mitte ainult ei kiida heaks, vaid on koguni vaimustuses oma naisest.

«Võib-olla poleks tarvis olnud seda teha nii pedantselt, võib-olla poleks seda ka üldse tarvis olnud teha,» mõtles Nikolai; kuid teda vaimustas see lakkamatu, igavene hingeline pingulolek, mille sihiks oli ainult laste kõlbeline hüvang. Kui Nikolai oleks võinud oma tundest teadlik olla, siis oleks ta leidnud, et tema kindel, õrn ning uhke armastus oma naise vastu põhines alati peamiselt sel tema hingeilu imetlemisel, selle Nikolaile endale peaaegu kättesaamatu kõrgema vaimse maailma imetlemisel, milles ta naine alati elas.

Ta oli uhke selle üle, et naine oli nii tark, ja mõistis väga hästi enda tühisust vaimses maailmas oma naisega võrreldes, ja seda enam rõõmustas ta, et naine oma hingega mitte ainult ei kuulunud temale, vaid moodustas ühe osa temast endast.

«Vägagi kiidan heaks, mu sõber,» ütles ta tähtsa näoga. Ja lisas vähese vaikimise järel: «Aga mina käitusin täna halvasti. Sind ei olnud kabinetis. Me hakkasime Pierre'iga vaidlema ja ma läksin ägedaks. Temaga on ju võimatu. Ta on niisugune laps. Ma ei tea, mis temast saaks, kui Nataša teda vaos ei hoiaks. Kujutad sa ette, miks ta Peterburis käis? ... Nad asutasid seal ...»

«Jah, ma tean,» ütles krahvinna Marja. «Nataša rääkis mulle.»

«Noh, siis sa tead,» jätkas Nikolai, ainult vaidluse meeldetuletamiselgi ägestudes. «Ta tahab mind uskuma panna, et iga ausa inimese kohuseks on valitsuse vastu töötada, kuna ometi truudusevanne ja kohusetunne ... Kahju, et sind seal polnud. Nad kõik tungisid mulle kallale, nii Denissov kui Nataša ... Nataša ajab lihtsalt naerma. Kuidas ta Pierre'i tuhvli all hoiab, aga niipea kui läheb mõttevahetuseks, räägib ta tema sõnadega, oma sõnu tal ei ole,» lisas Nikolai, järele andes sellele võitmatule tungile, mis sunnib arvustama kõige kallimaid ning lähemaid inimesi. Nikolai unustas, et sõnasõnalt sedasama, mida ta rääkis Nataša kohta, võis öelda tema enda kohta tema ja ta naise suhete seisukohast.

«Jah, ma olen seda märganud,» ütles krahvinna Marja.

«Kui ma talle ütlesin, et kohusetunne ja truudusevanne käib üle kõige, siis hakkas ta tõendama jumal teab mida. Kahju, et sind ei olnud, — mis sina oleksid ütelnud?»

«Minu arvates on sul täiesti õigus. Nii ma Natašale ütlesingi. Pierre räägib, et kõik kannatavad, vaevlevad, laostuvad kõlbeliselt ja et meie kohuseks on ligimesi aidata. Muidugi mõista on tal õigus,» rääkis krahvinna Marja, «kuid ta unustab, et meil on olemas teised, lähemad kohustused, mis jumal ise on meile kätte juhatanud, ja et me võime riskeerida enestega, kuid mitte oma lastega.»

«Just seda ma talle rääkisingi,» kinnitas Nikolai, ja talle tundus tõepoolest, et ta just seda oli rääkinud. «Aga nemad ajavad oma joru: et armastus ligimese vastu ja ristiusk, ja kõike seda Nikolaikese kuuldes, kes oli kabinetti pugenud ja kõik katki tegi.»

«Ah, tead sa, *Nicolas,* Nikolaike vaevab mind nii sageli,» ütles krahvinna Marja. «Ta on nii ebatavaline

poiss. Ja ma kardan, et ma teda oma laste tõttu unustusse jätan. Ta on alati üksi oma mõtetega.»

«Noh, sinul pole vist küll põhjust tema pärast endale etteheiteid teha. Sa oled teinud ja teed tema heaks kõik, mida kõige õrnem ema võib oma poja heaks teha. Ja minul on selle üle muidugi hea meel. Ta on tore, tore poiss. Täna kuulas ta Pierre'i mingisuguses endaunustuses. Kujutad sa ette: me hakkame minema õhtust sööma, ma vaatan, — ta on mu laual kõik pihuks ja põrmuks teinud, ja ta ütles kohe. Ma pole iialgi näinud, et ta oleks valet rääkinud. Tore, tore poiss!» kordas Nikolai, kuigi Nikolaike talle tegelikult ei meeldinud, kuid tal oli alati tahtmine teda toredaks nimetada.

«Ma pole siiski see, mis oleks ema,» ütles krahvinna Marja. «Ma tunnen, et ei ole see, ja see vaevab mind. Imeline poiss; aga ma kardan hirmsasti ta pärast. Seltskond oleks talle kasulik.»

«Ega enam kaua ei lähe; tänavu suvel viin ta Peterburi,» ütles Nikolai.

«Jah, Pierre on alati olnud unistaja, ja selleks ta jääb,» jätkas ta, tagasi pöördudes kabinetis toimunud vestluse juurde, mis teda ilmselt erutas. «Mis puutub see kõik minusse, — et Araktšejev on paha ja kõik, — mis see minu asi oli, kui ma abiellusin ja mul oli nii palju võlgasid, et mind ähvardas võlavangla, ja ema, kes ei suuda seda näha ega mõista. Ja siis sina, lapsed, majapidamine. Kas ma oma lõbuks hommikust õhtuni töötan väljas ja kontoris? Ei, ma tean, et ma pean töötama, et ema rahustada, sinule tasuda ja lapsi mitte niisugusteks kerjusteks jätta, nagu ma ise olin.»

Krahvinna Marja oleks tahtnud talle öelda, et inimene ei ela mitte ainult leivast ja et ta annab liiga suurt tähtsust neile t ö ö d e l e; aga ta teadis, et parem on seda mitte rääkida ja et see oleks kasutu. Ta ainult võttis mehe käe ja suudles seda. Nikolai pidas seda naise žesti heakskiitmise märgiks ning kinnituseks oma mõtetele, ja mõnda aega vaikides mõelnud, jätkas kuuldavalt oma mõtlemist.

«Tead, Marie,» ütles ta, «täna saabus Ilja Mitrofanõtš (see oli valitseja) Tambovi kubermangu külast ja räägib, et metsa eest pakutakse juba kaheksakümmend

tuhat.» Ja Nikolai hakkas elevil näoga rääkima võimalusest õige varsti Otradnoje välja osta. «Veel kümmekond eluaastat, ja ma jätan lastele... suurepärase varanduse.»

Krahvinna Marja kuulas meest ja mõistis kõike, mis ta temale rääkis. Ta teadis, et Nikolai niiviisi valjusti mõeldes mõnikord küsis temalt, mis ta oli öelnud, ja vihastas, kui märkas, et naine mõtles millestki muust. Kuid see nõudis suuri jõupingutusi, sest teda ei huvitanud sugugi see, mis mees rääkis. Ta vahtis Nikolaile otsa ja mitte ei mõelnud muudele asjadele, vaid tundis muud. Ta tundis alistuvat, õrna armastust selle inimese vastu, kes iialgi ei suuda mõista kõike seda, mida tema mõistab, ja justkui sellepärast armastas ta teda veelgi enam, kirgliku õrnuse varjundiga. Peale selle tunde, mis teda täiesti oma võimuses hoidis ja mehe plaanide üksikasjadesse süveneda ei lasknud, vilksatas ta peas mõtteid, milledel polnud midagi ühist sellega, mis mees rääkis. Ta mõtles vennapojale (mehe sõnad poisikese erutusest Pierre'i jutu ajal rabasid teda väga), ja ta kujutles tema õrna, tundelise iseloomu mitmesuguseid jooni; ja vennapojale mõeldes mõtles ta ka oma lastele. Ta ei võrrelnud vennapoega ja oma lapsi, kuid ta võrdles oma tunnet nende vastu ja leidis kurvastusega, et tema tundes Nikolaikese vastu miski puudus.

Mõnikord tuli talle mõttesse, et seda erinevust põhjustab laste iga; kuid ta tundis end vennapoja ees süüdi olevat ja tõotas oma südames end parandada ja teostada võimatu, s. t. armastada siin elus niihästi oma meest kui ka lapsi ja Nikolaikest ja kõiki ligimesi nõnda, nagu Kristus armastas inimkonda. Krahvinna Marja hing püüdis alati lõpmatu, igavese ja täiusliku poole ega saanud seepärast iialgi rahulik olla. Ta näole ilmus ihu koormavana tundva hinge varjatud üleva kannatuse karm ilme. Nikolai vaatas talle näkku.

«Mu jumal, mis meist saab, kui tema sureb, nagu mulle näib, kui tal on niisugune nägu!» mõtles ta ja hakkas pühapildi ette astudes lugema õhtupalveid.

XVI

Ka Nataša vestles mehega kahekesi jäädes nii, nagu vestlevad ainult naine ja mees, s. t. ebatavalise selguse ja kiirusega teineteise mõtteid mõistes ja edasi andes, — kõigile loogikaseadustele vastukäival teel, ilma otsustuste, süllogismide ja järelduste vahenduseta, hoopis erilisel viisil. Nataša oli niivõrd harjunud mehega sel viisil rääkima, et Pierre'i mõtete loogiline käik oli talle kõige kindlamaks tundemärgiks, et tema ja mehe vahel on midagi korrast ära. Kui Pierre hakkas tõendama, rahulikult ja arukalt rääkima, ja kui tema hakkas Pierre'i eeskujul sedasama tegema, siis teadis ta, et see tingimata lõpeb tüliga.

Kohe kui nad kahekesi jäid ja Nataša pärani aetud, õnnelikkude silmadega tasakesi mehe juurde astus ja äkki tema peast kinni haaras, selle oma rinna vastu surus ning ütles: «Nüüd oled sa täiesti, täiesti minu, minu! Ei pääse kuhugi!» — sellest ajast algas see kõigile loogikaseadustele vastukäiv vestlus, vastukäiv juba sellepärast, et ühel ja samal ajal räägiti täiesti erinevaist asjadest. See paljude asjade üheaegne arutlus ei seganud sugugi arusaamise selgust, vaid, vastupidi, oli kõige kindlamaks tundemärgiks, et nad teineteist täiesti mõistavad.

Nagu unenäos kõik on ebaõige, mõttetu ja vasturääkiv peale unenägu juhtiva tunde, nii ka sellises kõigile mõistuse seadustele vastukäivas suhtlemises on järjekindlad ja selged mitte sõnad, vaid üksnes tunne, mis neid juhib.

Nataša jutustas Pierre'ile venna elust-olust, sellest, kuidas ta ilma meheta kannatas, aga mitte ei elanud, sellest, kuidas ta on Marie'd veel rohkem armastama hakanud, ja sellest, kuidas Marie on igas suhtes temast parem. Seda rääkides tunnistas Nataša siiralt, et ta näeb Marie üleolekut, kuid ühtlasi nõudis ta seda rääkides Pierre'ilt, et ta siiski eelistaks teda Mariele ja kõigile teistele naistele, ja et ta seda temale uuesti kordaks eriti nüüd, pärast seda, kui ta on Peterburis palju naisi näinud.

Nataša sõnadele vastates rääkis Pierre, kui raske oli

tal Peterburis olnud õhtustel koosviibimistel ja lõunasöökidel, millest daamid osa võtsid.

«Ma olen täiesti võõrdunud daamidega kõnelemisest,» ütles ta. «Lihtsalt igav. Pealegi oli mul nii palju tegemist.»

Nataša vaatas talle teraselt otsa ja jätkas:

«Marie on nii tore!» ütles ta. «Kuidas ta oskab lastest aru saada. Ta nagu näeks ainult nende hinge. Eile näiteks hakkas Mitjake jonnima . . .»

«Kui sarnane ta on isaga,» ütles Pierre vahele.

Nataša sai aru, miks ta tegi selle märkuse Mitjakese sarnasusest Nikolaiga: talle oli jäänud ebameeldiv mälestus vaidlusest naisevennaga ja ta tahtis teada Nataša arvamist selle kohta.

«Nikolaikesel on see nõrkus, et kui miski pole üldiselt kombeks, siis ei nõustu ta sellega milgi tingimusel. Aga ma saan aru, sulle on tähtis just *ouvrir une carrière*[1],» ütles ta, korrates sõnu, mida Pierre oli kord öelnud.

«Ei, peaasi on see,» ütles Pierre, «et Nikolai silmis on mõtted ja arutlused meelelahutus, peaaegu ajaviide. Ta koostab raamatukogu ja on teinud endale reegliks mitte osta uut raamatut, kuni varem ostetud pole läbi loetud, — olgu see Sismondi, Rousseau või Montesquieu,» lisas Pierre naeratades. «Sa tead ju, kuidas ma teda . . .» hakkas ta oma sõnu pehmendama, kuid Nataša katkestas teda, andes mõista, et seda pole vaja.

«Sa siis ütled, et temale on mõtted meelelahutuseks.»

«Jah, aga minule on kõik muu — meelelahutus. Ma nägin Peterburis kogu aeg kõiki nagu unes. Kui mind valdab mingi mõte, siis on kõik muu — meelelahutus.»

«Ah, kui kahju, et ma ei näinud, kuidas sa lapsi teretasid,» ütles Nataša. «Kes rõõmustas kõige enam? Kindlasti Liisa?»

«Jah,» ütles Pierre ja rääkis edasi sellest, mis teda paelus. «Nikolai ütleb, et me ei pea mõtlema. Aga mina ei saa. Rääkimata sellest, et ma Peterburis tundsin (sinule võin ma öelda), et ilma minuta kõik laiali pudenes, igaüks vedas omale poole. Aga mul õnnestus kõiki ühendada, ja pealegi on mu mõte nii lihtne ja selge. Ma

[1] uut tegevusala avada.

ju ei ütle, et me peame sellele ja sellele vastu töötama. Me võime eksida. Vaid ma räägin: võtku üksteisel käest kinni need, kes armastavad head, ja olgu üksainus lipp: tegev voorus. Vürst Sergi on tore ja tark inimene.»

Nataša poleks kahelnud selles, et Pierre'i mõte oli suur mõte, kuid üks asi viis teda segadusse. Nimelt see, et Pierre oli tema mees. «Kas tõesti nii tähtis ja seltskonnale nii tarvilik inimene on ühtlasi minu mees? Miks on see niiviisi juhtunud?» Tal oli tahtmine Pierre'ile seda kahtlust väljendada. «Kes on need inimesed, kes võiksid otsustada, kas ta tõesti on kõigist teistest targem?» küsis ta endalt ja laskis oma vaimusilma eest mööda neid inimesi, keda Pierre väga austas. Tema jutu järgi otsustades ei austanud ta ühtki inimest nii kui Platon Karatajevit.

«Tead, millest ma mõtlen?» ütles Nataša. «Platon Karatajevist. Mis tema ütleks? Kas ta oleks nüüd sinuga nõus?»

Pierre ei ihnestanud sugugi selle küsimuse üle. Ta sai naise mõttekäigust aru.

«Platon Karatajev?» ütles ta ja jäi mõttesse, ilmselt püüdes siiralt kujutleda Karatajevi arvamist selles asjas. «Ta poleks aru saanud; aga muide, võib ka olla, et oleks saanud.»

«Ma armastan sind hirmsasti!» ütles Nataša äkki. «Hirmsasti, hirmsasti!»

«Ei, ta ei oleks nõus,» ütles Pierre vähese mõtlemise järel. «Küll aga kiidaks ta heaks meie perekondliku elu. Ta soovis nii väga näha kõiges korralikkust, õnne, rahu, ja ma näitaksin talle meid uhkusega. Sa räägid — lahusolek. Aga sa ei usu, missugune eriline tunne mul sinu vastu on pärast lahusolekut . . .»

«Mis veel . . .» alustas Nataša.

«Ei, mitte see. Ma ei lakka iial sind armastamast. Ja rohkem armastada on võimatu; aga see on eriline . . . Nojah . . .» Ta ei lõpetanud, sest nende pilgud kohtusid ja ütlesid kõik muu.

«Missugused rumalused,» ütles äkki Nataša, «mesinädalad, ja et kõige suurem õnn on alguses. Vastupidi, nüüd on kõige parem. Kui sa ainult ära ei käiks. Mäletad, kuidas me tülitsesime. Ja alati olin mina süüdi.

Alati mina. Ja mille pärast me tülitsesime, ma ei mäletagi.»

«Ikka seesama,» ütles Pierre naeratades, «armukad...»

«Ära räägi, ma ei salli,» hüüatas Nataša, ja külm, tige läige välgatas ta silmis. «Sa nägid teda?» lisas ta vähese vaikimise järel.

«Ei. Ja kui oleksingi näinud, poleks ära tundnud.»

Nad vaikisid natuke aega.

«Ah, tead? Kui sa kabinetis rääkisid, siis vaatasin ma sind,» hakkas Nataša rääkima, ilmselt püüdes ülesker-kinud pilve ära ajada. «Nagu kaks tilka vett oled sa poisiga ühte nägu. (Poisiks nimetas ta poega.) Ah, on aeg tema juurde minna... Juba... Aga kahju on ära minna.»

Nad vaikisid mõne hetke. Siis pöördusid nad äkki üheaegselt teineteise poole ja hakkasid midagi rääkima. Pierre alustas endaga rahulolevalt ja õhinal, Nataša — vaikse, õnneliku naeratusega. Kokku põrgates peatusid mõlemad, andes teineteisele teed.

«Mis sa pidid ütlema? Räägi, räägi.»

«Ei, ütle sina, mina niisama — rumalusi,» ütles Nataša.

Pierre ütles, mida ta oli tahtnud öelda. See oli järg tema endaga rahulolevaile arutlustele oma menu kohta Peterburis. Talle tundus sel hetkel, et ta oli kutsutud uut suunda andma kogu vene ühiskonnale ja kogu maailmale.

«Ma tahtsin ainult öelda, et kõik mõtted, millel on hiiglasuured tagajärjed, on alati lihtsad. Kogu minu mõte seisab selles, et kui pahelised inimesed on omavahel seotud ja moodustavad teatava jõu, siis tuleb ausatel inimestel ainult sedasama teha. Eks ole ju lihtne!»

«Jah, on.»

«Aga mis sina tahtsid ütelda?»

«Niisama, rumalust.»

«Ütle siiski.»

«Ah, ei midagi, tühine asi,» ütles Nataša veel heledamalt ja säravamalt naeratades. «Ma pidin ainult Petjast rääkima: täna tuli hoidja teda minu käest vastu võtma, aga tema hakkas naerma, pigistas silmad kinni ja surus

ennast minu vastu, — arvas vist, et peitis end ära. Kole armas on ta. Seal ta karjub. Noh, head ööd!» Ja ta väljus toast.

Samal ajal põles all, Nikolai Bolkonski magamistoas, nagu alati lambike pühapildi ees (ta kartis pimedust ja teda ei suudetud võõrutada sellest puudusest). Dessalles magas kõrgel oma neljal padjal, ja ta rooma nina laskis kuuldavale rütmilisi norinaid. Nikolaike oli äsja ärganud külma higiga kaetuna ja istus, silmad pärani, oma asemel ning vahtis otse enda ette. Kohutav unenägu oli teda üles äratanud. Ta oli unes näinud ennast ja Pierre'i kiivritega, niisuguste kiivritega, nagu olid kujutatud Plutarhose väljaandes. Tema ja onu Pierre käisid hiiglasuure sõjaväe ees. See sõjavägi koosnes valgeist viltustest joontest, mis täitsid õhku nagu need ämblikuvõrgud, mis sügisel lendavad ja mida Dessalles nimetas *le fil de la Vierge*[1]. Ees oli kuulsus, samasugune nagu need niidid, ainult natuke tihedam. Nemad — tema ja Pierre — kandusid kergelt ning rõõmsalt ikka lähemale ja lähemale eesmärgile. Äkki hakkasid niidid, mis neid edasi viisid, nõrgenema ja sassi minema; läks raskeks. Ja onu Nikolai Iljitš jäi ähvardavas ning karmis poosis nende ette seisma.

«Seda olete teie teinud?» ütles ta, osutades katkimurtud kirjalakipulkadele ja sulgedele. «Ma armastasin teid, kuid Araktšejev käskis, ja ma tapan esimese, kes edasi läheb.» Nikolaike vaatas Pierre'i poole; kuid Pierre'i ei olnud enam. Pierre oli isa — vürst Andrei, ning isal polnud kuju ega vormi, kuid ta oli olemas, ja teda nähes tundis Nikolaike armastuse nõrkust: ta tundis end jõuetuna, luudeta ja lõdvana. Isa kallistas ja haletses teda. Kuid onu Nikolai Iljitš nihkus neile ikka lähemale. Nikolaikest valdas hirm ja ta ärkas.

«Isa,» mõtles ta. «Isa (ehkki majas oli kaks kadunule sarnast portreed, ei kujutlenud Nikolaike vürst Andreid iialgi inimlikul kujul), isa oli minu juures ja kallistas mind. Ta oli minu poolt ja oli onu Pierre'i poolt. Ütelgu tema, mis tahab, — ma teen seda. Mucius Scaevola põle-

[1] neitsiniitideks.

tas oma käe ära. Miks ei või siis minu elus juhtuda sedasama? Ma tean, nad tahavad, et ma õpiksin. Ja ma hakkan õppima. Aga kunagi ma jätan järele; ja siis ma teen seda. Ainult ühte palun ma jumalalt: et minuga oleks samuti nagu Plutarhose kangelastega, ja ma teen sedasama. Ma teen veel paremini. Kõik saavad teada, kõik hakkavad mind armastama, vaimustuvad minust.» Ja järsku tundis Nikolaike ängistust rinnas ning hakkas nutma.

«*Etes vous indisposé?*»[1] kuuldus Dessalles'i hääl.

«*Non,*»[2] vastas Nikolaike ja laskus padjale. «Ta on hea ja lahke, ma armastan teda,» mõtles ta Dessalles'i kohta. «Aga onu Pierre! Oo, milline imeline inimene! Aga isa? Isa! Isa! Jah, ma teen seda, millega isegi t e m a rahul oleks . . .»

[1] Kas olete haige?
[2] Ei,

TEINE JAGU

I

Ajaloo aineks on rahvaste ja inimkonna elu. Vahetult tabada ja sõnastada — kirjeldada mitte ainult inimkonna, vaid ka ühe rahva elu on võimatu.

Vanaaja ajaloolased kasutasid sageli üht lihtsat võtet selleks, et kirjeldada ja tabada tabamatuna näivat rahva elu. Nad kirjeldasid rahvast juhtivate üksikinimeste tegevust; ja see tegevus väljendas nende silmis kogu rahva tegevust.

Küsimustele, millisel viisil üksikinimesed sundisid rahvaid tegutsema oma tahtmise järgi ja mis juhtis nende inimeste eneste tahet, vastasid ajaloolased: esimesele küsimusele, et rahvaid alistab ühe valitud inimese tahtele jumaluse tahe, ja teisele küsimusele, et seesama jumalus juhib valitud inimese tahet ettemääratud sihi poole.

Niiviisi lahendati need küsimused usuga jumaluse vahetusse osavõttu inimkonna asjadest.

Uus ajalooteadus on oma teoorias kõrvale heitnud need mõlemad teesid.

Võiks arvata, et olles kõrvale heitnud antiikrahvaste usu inimeste alluvusest jumalusele ja kindlaksmääratud sihi olemasolust, mille poole rahvaid juhitakse, peaks uus ajalooteadus uurima mitte võimu avaldusi, vaid põhjusi, mis seda võimu tekitavad. Kuid ta pole seda teinud. Olles endiste ajaloolaste vaated teoorias kõrvale heitnud, järgib ta neid praktikas.

Jumaliku võimuga varustatud ja vahetult jumaluse tahtest juhitud inimesed on uus ajalugu asendanud kas

ebatavaliste, mitteinimlikkude võimetega varustatud sangaritega või lihtsalt kõige erinevamate omadustega inimestega, monarhidest kuni masse juhtivate ajakirjanikkudeni. Endised, jumalusele meelepärased juuda, kreeka ja rooma rahva eesmärgid, mis antiikrahvastele näisid inimkonna liikumise eesmärkidena, on uus ajalugu asendanud oma eesmärkidega: prantsuse, saksa ja inglise rahva heaolu, ja ülimas abstraktsioonis kogu inimkonna tsivilisatsiooni heaolu, kusjuures inimkonna all tavaliselt mõistetakse rahvaid, kes võtavad enda alla suure mandri väikese loodepoolse nurga.

Uus ajalugu heitis kõrvale endised uskumused, ilma et oleks neid asendanud uute vaadetega, ja olukorra loogika sundis ajaloolasi, kes näiliselt olid kõrvale heitnud valitsejate jumaliku võimu ja muistsete rahvaste faatumi, teisel teel sellesama juurde välja jõudma: tunnistama, et 1) rahvaid juhivad üksikinimesed ja 2) et on olemas teatav eesmärk, mille poole liiguvad rahvad ja inimkond.

Kõigis uusimate ajaloolaste teostes Gibbonist kuni Buckle'ini on nende näilise erinevuse ja vaadete näilise uuduse peale vaatamata põhialuseks need kaks vana, paratamatut teesi.

Esiteks, ajaloolane kirjeldab üksikute, tema arvates inimkonda juhtivate isikute tegevust: üks peab sellisteks isikuteks monarhe, väejuhte, ministreid; teine — peale monarhide ka kõnemehi, õpetlasi, reformaatoreid, filosoofe ja luuletajaid. Teiseks, ajaloolane teab eesmärki, mille poole inimkonda juhitakse: ühe teada on selleks eesmärgiks Rooma, Hispaania või Prantsuse riigi suurus; teise teada — vabadus, võrdsus, Euroopaks nimetatava väikese maailmanurgakese teatavat liiki tsivilisatsioon.

1789. aastal tekib käärimine Pariisis; see kasvab, laieneb ja väljendub rahvaste liikumises läänest itta. Mitu korda suundub see liikumine itta ja põrkab kokku vastuliikumisega idast läände; 1812. aastal jõuab see liikumine oma äärmise piirini — Moskvani, ja tähelepanuväärse sümmeetriaga toimub vastuliikumine idast läände, täpselt samuti nagu esimesel liikumiselgi keskriikide rahvaid kaasa kiskudes. Vastupidine liikumine

jõuab kuni läänest alanud liikumise lähtekohani — Pariisini — ja vaibub.

Selle kahekümneaastase perioodi kestel on määratu hulk põlde kündmata; majad on maha põletatud; kaubandus muudab suunda; miljonid inimesed vaesuvad, rikastuvad, asuvad ümber, ja miljonid kristlased, kes usuvad ligimesearmastuse seadusesse, tapavad üksteist.

Mida see kõik tähendab? Miks see toimus? Mis sundis neid inimesi maju põletama ja omasuguseid tapma? Mis on nende sündmuste põhjuseks? Missugune jõud sundis inimesi niimoodi talitama? Need on tahtmatud, lihtsameelsed ja kõige õigustatumad küsimused, mida inimene endale esitab, sattudes möödunud liikumisperioodi mälestusmärkidele ja pärimustele.

Nende küsimuste lahendamiseks me pöördume ajalooteaduse poole, mille sihiks on rahvaste ja inimkonna enesetunnetamine.

Kui ajalugu hoiaks kinni vanaaegsest vaatest, siis ütleks ta: oma rahvale tasuks või karistuseks andis jumalus Napoleonile võimu ja juhtis tema tahet oma jumalikkude sihtide saavutamiseks. Ja vastus oleks täielik ning selge. Napoleoni jumalikku tähendusesse võis uskuda või mitte; kuid uskujale oleks terves tolle perioodi ajaloos kõik olnud arusaadav ega oleks saanud olla ühtki vasturääkivust.

Kuid uus ajalooteadus ei saa sel kombel vastata. Teadus ei tunnista antiikrahvaste vaadet jumaluse vahetule osavõtule inimkonna asjust ja seepärast peab ta andma teistsugused vastused.

Uus ajalooteadus ütleb nende küsimuste peale vastates: te tahate teada, mis tähendab see liikumine; millest see tekkis ja missugune jõud tekitas need sündmused? Kuulake:

«Louis XIV oli väga uhke ja upsakas mees; tal olid niisugused armukesed ja seesugused ministrid, ja ta valitses Prantsusmaad halvasti. Ka Louis' järglased olid nõrgad mehed ja ka nemad valitsesid Prantsusmaad halvasti. Ja neil olid niisugused soosikud ja seesugused armukesed. Seejuures kirjutasid mõned inimesed sel ajal raamatuid. XVIII sajandi lõpul kogu-

nesid Pariisis kokku paarkümmend inimest ja hakkasid rääkima, et kõik inimesed on võrdsed ja vabad. Seetõttu hakkasid kogu Prantsusmaal inimesed üksteist tapma ja uputama. Need inimesed surmasid kuninga ja veel palju teisi. Samal ajal elas Prantsusmaal geniaalne mees — Napoleon. Ta võitis igal pool kõiki, s. t. tappis palju inimesi, sest ta oli väga geniaalne. Ja ta sõitis millegipärast aafriklasi tapma ja tappis neid nii hästi ja oli nii kaval ning tark, et ta Prantsusmaale tagasi jõudes käskis kõiki oma sõna kuulata. Ja kõik kuulasid tema sõna. Keisriks saades läks ta jälle rahvast tapma Itaaliasse, Austriasse ja Preisimaale. Ka seal tappis ta palju. Venemaal aga oli keiser Aleksander, kes otsustas Euroopas korra jalule seada ja seepärast sõdis Napoleoniga. Kuid 1807. aastal sai ta temaga äkki sõbraks, aga 1811. aastal läks jälle tülli, ja siis tapsid nad jälle palju inimesi. Ja Napoleon tõi kuussada tuhat meest Venemaale ja vallutas Moskva; seejärel põgenes ta äkki Moskvast, ja siis ühendas keiser Aleksander, Steini ja teiste nõuannete abiga, Euroopa võitlemiseks rahu häirija vastu. Kõik Napoleoni liitlased muutusid äkki tema vaenlasteks; ja see sõjavägi läks uusi jõude kogunud Napoleoni vastu. Liitlased võitsid Napoleoni, marssisid sisse Pariisi, sundisid Napoleoni end troonist lahti ütlema ja saatsid ta Elba saarele, ilma temalt keisri tiitlit ära võtmata ja talle igasugust austust osutades, ehkki viis aastat tagasi ja aasta hiljem kõik pidasid teda seaduse kaitseta jäetud röövliks. Valitsema hakkas Louis XVIII, kelle üle seni niihästi prantslased kui ka liitlased olid ainult naernud. Napoleon aga loobus vana kaardiväe ees pisaraid valades troonist ja sõitis maapakku. Seejärel ajasid osavad riigimehed ja diplomaadid (eriti Talleyrand, kes enne teist meest jõudis teatavasse tugitooli istuda ja sellega Prantsusmaa piire laiendas) Viinis juttu ja tegid selle jutuajamisega rahvaid õnnelikuks või õnnetuks. Äkki pidid diplomaadid ja monarhid peaaegu tülli minema; nad olid juba valmis käskima oma vägedel jälle üksteist tapma hakata; kuid sel ajal saabus Napoleon ühe pataljoniga Prantsusmaale ja teda vihkavad prantslased alistusid talle otsekohe. Aga liidusolevad monarhid vihastasid selle

üle ja läksid jälle prantslastega sõdima. Ja geniaalne Napoleon võideti, tunnistati äkki röövliks ja viidi Helena saarele. Ja oma südamearmsaist ning armastatud Prantsusmaast lahutatud maapagulane suri seal kaljul pikaldast surma ja pärandas oma suured teod järeltulevaile põlvkondadele. Aga Euroopas tekkis reaktsioon, ja kõik valitsejad hakkasid jälle oma rahvastele liiga tegema.»

Poleks õige arvata, et see on pilge — ajalooliste kirjelduste karikatuur. Vastupidi, siin on kõige leebemalt väljendatud need vastukäivad ja küsimuste peale mittevastavad vastused, mida annab kogu ajalugu, memuaaride kirjutajaist ja üksikute riikide ajalugudest kuni üldiste ajalugudeni ja uut laadi tolle aja kultuuri ajalugudeni.

Nende vastuste veidrus ja koomilisus tuleb sellest, et uus ajalugu sarnaneb kurdi inimesega, kes vastab küsimustele, mida keegi talle ei esita.

Kui ajaloo eesmärgiks on inimkonna ja rahvaste liikumise kirjeldamine, siis on esimeseks küsimuseks, millele vastamata kõik muu arusaamatuks jääb, järgmine: missugune jõud paneb rahvaid liikuma? Vastuseks sellele küsimusele jutustab uus ajalugu kas sellest, et Napoleon oli väga geniaalne, või sellest, et Louis XIV oli väga uhke, või ka sellest, et need ja need kirjanikud kirjutasid need ja need raamatud.

Kõik see on väga võimalik, ja inimkond on valmis sellega nõustuma; aga ta ei küsi mitte seda: Kõik see võiks olla huvitav, kui me tunnustaksime jumalikku võimu, mis põhjeneb iseenesel ja on alati ühesugune ning valitseb oma rahvaid Napoleonide, Louis'de ja kirjanike abil; kuid seda võimu me ei tunnusta ja seepärast tuleb enne kui Napoleonidest, Louis'dest ja kirjanikest rääkida, näidata sidet nende isikute ja rahvaste liikumise vahel.

Kui jumalikku võimu on asendanud mingi teine jõud, siis on tarvis selgeks teha, milles seisab see uus jõud, sest just see jõud ongi ajaloo huviobjektiks.

Ajalugu justkui eeldaks, et see jõud on enesestmõistetav ja kõigile tuntud. Kuid hoolimata kogu soovist tunnistada seda uut jõudu tuntuks, hakkab see, kes väga

palju ajaloolisi teoseid läbi loeb, tahtmatult kahtlema, kas see uus jõud, millest ajaloolased ise nii mitut viisi aru saavad, oli kõigile täiesti tuntud.

II

Missugune jõud paneb rahvaid liikuma?

Eriajaloolased-elulookirjutajad ja üksikute rahvaste ajalookirjutajad mõistavad selle jõu all kangelastele ja valitsejatele omast võimu. Nende kirjelduste järgi tekivad sündmused ainuüksi Napoleonide, Aleksandrite ja üldse nende isikute tahtel, keda eriajaloolane kirjeldab. Vastused, mida seda liiki ajaloolased annavad küsimusele sellest jõust, mis sündmusi tekitab, on rahuldavad, kuid ainult seni, kui iga sündmuse jaoks on üksainus ajaloolane. Aga niipea kui mitmesugusest rahvusest ja eri vaadetega ajaloolased hakkavad kirjeldama ühte ja sama sündmust, kaotavad vastused, mis nad annavad, kohe igasuguse mõtte, kuna igaüks neist mõistab seda jõudu mitte ainult erinevalt, vaid tihti täiesti vastupidiselt. Üks ajaloolane kinnitab, et sündmuse tekitas Napoleoni võim; teine kinnitab, et selle tekitas Aleksandri võim; kolmas, et kellegi kolmanda isiku võim. Peale selle räägivad seda liiki ajaloolased üksteisele vastu isegi seda jõudu seletades, millel põhjeneb ühe ja sellesama isiku võim. Bonapartist Thiers räägib, et Napoleoni võim põhjenes tema voorusel ja geniaalsusel; vabariiklane Lanfrey räägib, et see põhjenes tema kelmusel ja rahva petmisel. Nii et hävitades vastastikku üksteise väiteid, hävitavad seda liiki ajaloolased ühtlasi ka sündmusi tekitava jõu mõiste ega anna mingit vastust ajaloo peamisele küsimusele.

Üldise ajaloo kirjutajad, kel on tegemist kõigi rahvastega, otsekui tunnistavad eriajaloo kirjutajate vaadete ekslikkust sündmusi tekitava jõu suhtes. Nad ei tunnista seda jõudu võimuks, mis on omane kangelastele ja valitsejatele, vaid peavad seda paljude erisuunaliste jõudude tulemuseks. Sõda või rahva alistamist kirjeldades ei otsi üldajaloo kirjutaja sündmuse põhjust mitte ühe isiku võimust, vaid sündmusega seotud paljude isikute vastastikusest mõjutusest.

Selle vaate järgi näib, nagu ei saaks ajalooliste isikute võimu kui paljude jõudude tulemust enam käsitada iseenesest sündmusi tekitava jõuna. Ometi käsitavad üldajaloo kirjutajad enamail juhtudel võimu mõistet jällegi kui jõudu, mis iseenesest tekitab sündmusi ja on nende suhtes põhjus. Nende esituse järgi on kord ajalooline isik oma aja saaduseks, ja tema võim on ainult mitmesuguste jõudude tulemuseks; teinekord on tema võim sündmusi tekitavaks jõuks. Näiteks Gervinus, Schlosser ja teised tõendavad kord, et Napoleon on revolutsiooni, 1789. aasta ideede jne. sünnitis, teinekord aga ütlevad lausa, et 1812. aasta sõjakäik ja teised neile mittemeeldivad sündmused on ainult Napoleoni vääralt suunatud tahte tulemused ja et 1789. aasta ideede arengu peatas Napoleoni meelevald. Revolutsiooni ideed ja üldine meeleolu sünnitasid Napoleoni võimu. Napoleoni võim aga surus maha revolutsiooni ideed ja üldise meeleolu.

See veider vasturääkivus pole juhuslik. See ei esine mitte ainult igal sammul, vaid selliste vasturääkivuste järjekindlast reast on koostatud kõik üldajaloo autorite kirjeldused. See vasturääkivus tekib sellest, et analüüsi pinnale astudes ajaloolased peatuvad poolel teel.

Selleks, et komponenttungid annaksid teatud liittungi ehk resultandi, on tarvis, et komponentide summa võrduks resultandiga. Just seda tingimust ei pea üldajaloo kirjutajad iialgi silmas, ja seepärast peavad nad resultanttungi seletamisel paratamatult oma puudulikkude komponenttungide kõrval oletama veel ka seletamatu jõu olemasolu, mis mõjutab resultanti.

Eriajaloo kirjutaja räägib kas 1813. aasta sõjakäiku või Bourbonide restauratsiooni kirjeldades lausa, et neid sündmusi põhjustas Aleksandri tahe. Kuid üldajaloolane Gervinus püüab neid eriajaloolase vaateid kummutades näidata, et 1813. aasta sõjakäigu ja Bourbonide restauratsiooni põhjuseks oli peale Aleksandri tahte veel Steini, Metternichi, m-me Staëli, Talleyrand'i, Fichte, Chateaubriand'i ja teiste tegevus. Ilmselt jaotas ajaloolane Aleksandri võimu komponentideks: Talleyrand, Chateaubriand jne.; nende komponentide summa, s. t. Chateaubriand'i, Talleyrand'i, m-me Staëli ja teiste tege-

vus ilmselt ei võrdu kogu resultandiga, s. t. selle nähtusega, et miljonid prantslased alistusid Bourbonidele. Seepärast, et seletada, kuidas neist komponentidest tulenes miljonite alistumine, s. t. ühe A-ga võrduvaist komponentidest tekkis tuhande A-ga võrduv resultant, peab ajaloolane paratamatult oletama jälle sedasama võimu jõudu, mille olemasolu ta eitab, pidades seda jõudude tulemuseks, s. t. ta peab oletama resultanti mõjutava seletamatu jõu olemasolu. Seda üldajaloolased teevadki. Ja seetõttu satuvad nad vastuollu mitte ainult eriajaloolastega, vaid ka iseenesega.

Maainimesed, kel pole selget arusaamist vihma põhjustest, ütlevad vastavalt sellele, kas nad soovivad vihma või kuiva ilma: tuul ajas pilved laiali, või tuul ajas pilved kokku. Just niisama teevad üldajaloolased: mõnikord, kui nad seda tahavad, kui see sobib kokku nende teooriaga, räägivad nad, et võim on sündmuste tulemus; aga teinekord, kui on tarvis tõendada muud, räägivad nad, et võim tekitab sündmusi.

Kolmandad ajaloolased, keda nimetatakse k u l t u u r i-ajaloolasteks, lähevad mööda teed, mille on rajanud üldajaloolased, kes mõnikord kirjanikke ja daame tunnistavad sündmusi tekitavaiks jõududeks, — ja saavad sellest jõust veel hoopis isemoodi aru. Nad näevad seda nõndanimetatud kultuuris, vaimses tegevuses.

Kultuuriajaloolased on täiesti järjekindlad oma esivanemate — üldajaloolaste suhtes: sest kui ajaloolisi sündmusi võib seletada sellega, et mõned inimesed suhtusid üksteisesse nii või teisiti, miks neid siis mitte seletada sellega, et need ja need inimesed kirjutasid neid ja neid raamatuid? Need ajaloolased valivad tohutust hulgast tunnustest, mis iga elava nähtusega kaasas käivad, vaimse tegevuse tunnuse ja ütlevad, et see tunnus on põhjuseks. Kuid hoolimata kõigist nende püüetest näidata, et sündmuse põhjuseks oli vaimne tegevus, võib ainult suure järeleandlikkusega nõustuda, et vaimsel tegevusel ja rahvaste liikumisel on midagi ühist, ühelgi juhul aga ei saa oletada, et vaimne tegevus oleks juhtinud inimeste tegutsemist, sest niisugused nähtused nagu Prantsuse revolutsiooni äärmiselt julmad tapmised, mis tulenesid inimeste võrdsuse jutlustamisest, ja äärmiselt

õelad sõjad ning hukkamised, mis tulenesid armastuse jutlustamisest, räägivad selle oletuse vastu.

Ent isegi mööndes, et kõik riukalised arutlused, millest need ajalood kubisevad, on õiged; mööndes, et rahvaid valitseb mingi määratlematu, i d e e k s nimetatav jõud, — ajaloo peamine küsimus jääb ikkagi kas vastamata või lisandub endisele monarhide võimule ja üldajaloolaste poolt sissetoodud nõunikkude ja teiste isikute mõjule veel uus jõud: i d e e, mille side massidega nõuab selgitust. On võimalik mõista, et Napoleonil oli võim ja seepärast toimus sündmus; mõninga järeleandlikkusega võib veel mõista, et Napoleon oli ühes teiste mõjudega sündmuse põhjuseks; aga kuidaviisi raamat *Contrat Social*[1] tegi seda, et prantslased üksteist uputama hakkasid, — seda ei saa mõista ilma selle uue jõu põhjuslikku sidet sündmusega selgitamata.

Kahtlemata on olemas seos kõige üheaegselt elava vahel, ja seepärast on võimalik leida mõningat seost inimeste vaimse tegevuse ja nende ajaloolise liikumise vahel, just niisama, nagu seda seost võib leida inimkonna liikumise ja kaubanduse, käsitöö, aianduse või ükskõik mille vahel. Aga miks inimeste vaimne tegevus on kultuuriajaloolaste meelest kogu ajaloolise liikumise põhjuseks või väljenduseks, seda on raske mõista. Niisugust ajaloolaste järeldust võib seletada ehk ainult järgmiste kaalutlustega: 1) ajalugu kirjutavad õpetlased, ja seepärast on neil loomulik ja meeldiv mõelda, et nende seisuse tegevus on kogu inimkonna liikumise aluseks, täpselt samuti, nagu seda on loomulik ja meeldiv mõelda kaupmeestel, põllumeestel ja sõduritel (seda ei väljendata ainult sellepärast, et kaupmehed ja sõdurid ei kirjuta ajalugu), ja 2) vaimne tegevus, haridus, tsivilisatsioon, kultuur, idee, — kõik need on ebaselged, ebamäärased mõisted, millede lipu all on väga mõnus kasutada sõnu, millel on veel vähem selget tähendust ja mida seepärast saab hõlpsasti kohaldada igasugustele teooriatele.

Kuid seda laadi ajalugude sisemisest väärtusest rääkimata (võib-olla on neid kellelegi või millekski ka tarvis) on kultuuriajalood, milleks kõik üldajalood hakka-

[1] Ühiskondlik leping

vad järjest enam muutuma, tähelepanuväärsed selle poolest, et nad arutavad üksikasjaliselt ja tõsiselt küll mitmesuguseid usulisi, filosoofilisi ja poliitilisi õpetusi kui sündmuste põhjusi, aga iga kord, kui neil tuleb kirjeldada tõelist ajaloolist sündmust, nagu näiteks 1812. aasta sõjakäiku, siis kirjeldavad nad seda tahtmatult kui võimu sünnitist, öeldes lausa, et see sõjakäik on Napoleoni tahte sünnitis. Niimoodi kõneldes räägivad kultuuriajaloolased tahtmatult iseenesele vastu ja tõendavad, et see uus jõud, mille nad on välja mõelnud, ei väljenda ajaloolisi sündmusi, ja et ainsaks vahendiks ajaloo mõistmisel on see võim, mida nad näiliselt ei tunnusta.

III

Vedur sõidab. Tekib küsimus: miks ta liigub? Maamees ütleb: kurat paneb liikuma. Teine räägib, et vedur liigub sellepärast, et temas liiguvad rattad. Kolmas väidab, et liikumise põhjuseks on suits, mida tuul eemale kannab.

Maamees on vääramatu: ta on välja mõelnud täieliku seletuse. Et tema arvamist kummutada, selleks on tarvis, et keegi talle selgeks teeks, et kuradit pole olemas, või et teine maamees seletaks, et mitte kurat ei pane vedurit liikuma, vaid sakslane. Ainult siis näevad nad vasturääkivustest, et mõlemad eksivad. Aga see, kes ütleb, et põhjuseks on rataste liikumine, kummutab ise oma arvamise, sest kui ta on astunud analüüsi pinnale, siis peab ta minema ikka edasi ja edasi: ta peab selgitama rataste liikumise põhjuse. Ja seni kui ta pole jõudnud veduri liikumise viimase põhjuseni — katlas kokkusurutud auruni, — ei ole tal õigust põhjuse otsimisel peatuda. See aga, kes veduri liikumist seletas tuulest eemalekantava suitsuga, tegi ilmselt nii: nähes, et seletus rataste varal põhjust ei selgita, võttis esimese ettejuhtunud tunnuse ja esitas selle omalt poolt põhjusena.

Ainsaks mõisteks, mis võib seletada veduri liikumist, on nähtava liikumisega võrdse jõu mõiste.

Ainsaks mõisteks, mille varal võib seletada rahvaste liikumist, on kogu rahvaste liikumisega võrdse jõu mõiste.

Ometi mõistavad mitmesugused ajaloolased selle mõiste all täiesti erinevaid ja nähtava liikumisega mittevõrdseid jõude. Ühed näevad selles vahetult kangelastele omast jõudu, nagu maamees näeb kuradit veduris; teised näevad mõningaist teistest jõududest tekkivat jõudu, nagu rataste liikumist; kolmandad näevad vaimset mõju, nagu eemalekanduvat suitsu.

Senikaua kui kirjutatakse üksikisikute ajalugusid — olgu need Caesarid ja Aleksandrid või Lutherid ja Voltaire'id, aga mitte k õ i g i, ilma ainsagi erandita k õ i g i sündmusest osavõtnud inimeste ajalugu, — pole võimalik jätta üksikisikutele omistamata jõudu, mis sunnib teisi inimesi suunama oma tegevust ühe sihi poole. Ning ainsaks ajaloolastele teadaolevaks selliseks mõisteks on võim.

See mõiste on ainsaks pidemeks, mille varal saab valitseda ajaloo materjali selle praeguse esitusviisi juures, ja see, kes selle pideme ära murrab, nagu seda tegi Buckle, teist ajaloolise materjaliga ümberkäimise võtet tundmata, see ainult võtab endalt viimase võimaluse sellega ümber käia. Võimu mõiste paratamatut vajadust ajalooliste nähtuste seletamisel tõendavad kõige paremini üld- ja kultuuriajaloolased ise, kes näiliselt heidavad kõrvale võimu mõiste ja seda paratamatult igal sammul kasutavad.

Siiamaale sarnaneb ajalooteadus, inimkonna küsimuste suhtes, käibeloleva rahaga — paberrahaga ja mündiga. Elulookirjeldused ja eri rahvaste ajalood sarnanevad paberrahaga. Need võivad käibel olla, oma ülesannet täites, ilma et sellest kellelegi kahju tekiks, ja isegi kasu tuues, kuni pole kerkinud küsimus, millega nad on kindlustatud. Tarvitseb ainult unustada küsimus, kuidaviisi kangelaste tahe tekitab sündmusi, ja Thiers'ide ajalood muutuvad huvitavaks, õpetlikuks ning omandavad lisaks veel luule varjundi. Aga samuti, nagu kahtlus paberraha tõelises väärtuses tekib kas sellest, et kuna neid on kerge teha, siis hakatakse neid palju tegema, või sellest, et tahetakse need kulla vastu ümber vahetada, — täpselt niisama tekib kahtlus seda laadi ajalugude tõelises tähenduses kas sellest, et neid saab liiga palju, või sellest, et keegi oma lihtsameelsuses küsib: missuguse jõu

abil siis Napoleon seda tegi?, s. t. soovib käibelolevat paberraha vahetada tõelise mõistmise puhta kulla vastu.

Üldajaloolased ja kultuuriajaloolased aga sarnanevad inimestega, kes paberraha ebamugavusi ära tundes otsustaksid selle asemel münte teha metallist, millel pole kulla tihedust. Münt saaks tõesti metallist, kuid ainult metallist. Paberraha võis veel mitteteadjaid petta, kuid metallist, aga väärtusetu münt ei saa kedagi petta. Niisama, nagu kuld on ainult siis kuld, kui seda saab kasutada mitte ainult vahetuseks, vaid ka asja pärast, nii on ka üldajaloolastel ainult siis kulla väärtus, kui nad suudavad vastata ajaloo peamisele küsimusele: mis on võim? Üldajaloolased vastavad sellele küsimusele vasturääkivalt, kultuuriajaloolased aga jätavad selle hoopis kõrvale, vastates hoopis millelegi muule. Ja nagu kullaga sarnanevaid žetoone saab kasutada ainult inimeste vahel, kes on omavahel kokku leppinud neid kullaks pidama, ja nende vahel, kes kulla omadusi ei tunne, nii on ka üldajaloolased ja kultuuriajaloolased, kuna nad inimkonna olulistele küsimustele ei vasta, mingitel oma eesmärkidel käibelolevaiks müntideks ülikoolidele ja lugejate hulgale — tõsiste raamatute harrastajaile, nagu nad ise ütlevad.

IV

Lahti öeldes endisest vaatest, et rahva tahe on jumala poolt alistatud ühele väljavalitule ja selle tahe on alistatud jumalusele, ei saa ajalugu sammugi astuda ilma vasturääkivusteta, kui ta ei vali emba-kumba: kas pöörduda tagasi endise usu juurde jumaluse vahetusse osavõttu inimkonna asjadest või selgitada kindlalt selle jõu tähendus, mis tekitab ajaloolisi sündmusi ja mida nimetatakse võimuks.

Esimese juurde tagasi pöörduda pole võimalik: see usk on hävitatud, ja seepärast on tarvis selgeks teha võimu tähendus.

Napoleon käskis väed kokku koguda ja sõtta minna. See kujutlus on meile niivõrd tavaline, selle vaatega oleme niivõrd harjunud, et küsimus, miks kuussada tuhat

meest lähevad sõtta, kui Napoleon mingisugused sõnad lausub, näib meile mõttetuna.

See vastus on täiesti rahuldav, kui me usume, et jumal talle võimu andis. Aga niipea kui me seda ei tunnista, on tarvis kindlaks määrata, mis on see ühe inimese võim teiste üle.

See võim ei saa olla tugeva olendi vahetu kehaline üleolek nõrgast, mis põhjeneb kehalise jõu kasutamisel või sellega ähvardamisel, — nagu Heraklese võim; see ei saa põhjeneda ka kõlbelise jõu üleolekul, nagu oma lihtsameelsuses arvavad mõned ajaloolased, rääkides, et ajaloolised tegelased on kangelased, s. t. inimesed, kellele on omane eriline vaimu- ja mõistusejõud, mida nimetatakse geniaalsuseks. See võim ei saa põhjeneda kõlbelise jõu üleolekul, sest rääkimata inimestest-kangelastest, nagu Napoleonid, kellede kõlbeliste väärtuste kohta arvamised väga lahku lähevad, näitab ajalugu meile, et ei Louis XI-ndad ega Metternichid, kes valitsesid miljoneid inimesi, ei omanud mingeid erilisi vaimujõu omadusi, vaid, vastupidi, olid enamasti kõlbeliselt nõrgemad igaühest neist miljonitest inimestest, keda nad valitsesid.

Kui võimu allikaks pole seda omava isiku kehalised ega ka kõlbelised omadused, siis on ilmne, et selle võimu allikas peab olema väljaspool isikut, — võimu omava isiku suhetes massidega.

Just niiviisi mõistabki võimu õigusteadus, seesama ajaloo vahetuskassa, mis tõotab ajaloolist arusaamist võimust puhtaks kullaks vahetada.

Võim on masside tahete kogum, mis on sõnaselge või vaikiva nõusoleku teel üle kantud masside poolt väljavalitud valitsejaile.

Õigusteaduses, mis koosneb arutlustest selle üle, kuidas peaks riiki ja võimu korraldama, kui oleks võimalik kõike seda korraldada, on see kõik väga selge; kuid ajaloos rakendamisel vajab see võimu definitsioon selgitusi.

Õigusteadus vaatleb riiki ja võimu nii, nagu antiikrahvad vaatlesid tuld: kui midagi absoluutselt olemasolevat. Ajaloole aga on riik ja võim ainult nähtused,

samuti nagu meieaegsele füüsikale tuli pole ürgelement, vaid nähtus.

Sellest ajaloo ja õigusteaduse põhilisest vaadete lahkuminekust tulebki see, et õigusteadus võib üksikasjaliselt jutustada sellest, kuidas tema arvates peaks võimu korraldama ja mis on liikumatult väljaspool aega olemasolev võim; kuid ajaloo-küsimustele ajas muutuva võimu tähenduse kohta ei saa ta vastata midagi.

Kui võim on valitsejale üle kantud tahete kogum, kas on siis Pugatšov masside tahte esindaja? Kui mitte, miks siis Napoleon I on esindaja? Miks Napoleon III oli kurjategija, kui ta Boulogne'is tabati, hiljem aga olid kurjategijad need, keda tema tabas?

Kas paleerevolutsioonide puhul, milles mõnikord on osalisteks paar-kolm inimest, samuti masside tahe uuele isikule üle kandub? Kas rahvusvaheliste suhete puhul rahvamasside tahe kandub oma vallutajale? Kas 1808. aastal Reini liidu tahe kandus Napoleonile? Kas vene rahva masside tahe kandus 1809. aastal Napoleonile, kui meie väed prantslastega liidus olles läksid sõdima Austria vastu?

Nende küsimuste peale võib vastata kolmel viisil:

Kas 1) tunnistada, et masside tahe alati tingimata läheb üle sellele valitsejale või neile valitsejaile, keda nad on välja valinud, ja et seepärast igasugust uue võimu tekkimist, iga võitlust kord üleantud võimu vastu tuleb võtta ainult kui tõelise võimu rikkumist;

või 2) tunnistada, et masside tahe kandub valitsejaile teatavail kindlail tingimustel, ja näidata, et kõik võimu kitsendused, kokkupõrked ja isegi hävinemised tekivad valitsejate mittekinnipidamise tõttu neist tingimustest, millega võim nende kätte anti;

või 3) tunnistada, et masside tahe kandub valitsejaile tingimuslikult, kuid tundmatuil ja määramatuil tingimustel ja et paljude võimude tekkimist, nende võitlust ja langemist põhjustab ainult nende tundmatute tingimuste suurem või vähem täitmine valitsejate poolt, millega masside tahe ühtedelt isikutelt teistele kandub.

Niisugusel kolmel viisil seletavadki ajaloolased masside suhteid valitsejatega.

Ühed ajaloolased, needsamad eriajaloolased ja eluloo-

kirjutajad, kellest eespool oli juttu, ei mõista oma lihtsameelsuses võimu tähenduse küsimust ja otsekui tunnistavad seda, et masside tahete kogum kandub ajaloolistele isikutele tingimusteta, ja mingit üht võimu kirjeldades oletavad need ajaloolased seepärast, et seesama võim on ainus absoluutne ja tõeline, iga teine jõud aga, mis sellele tõelisele võimule vastu töötab, pole mitte võim, vaid on võimu rikkumine — vägivald.

Nende teoorial, mis sobib ajaloo ürgaegsetele ja rahulikkudele perioodidele, on, kui seda kohaldada rahvaste elu keerulistele ja tormilistele perioodidele, mil üheaegselt tekivad mitmesugused võimud ja võitlevad omavahel, see ebamugavus, et ajaloolane-legitimist hakkab tõendama, et Konvent, Direktoorium ja Bonaparte olid ainult võimu rikkumine, vabariiklane aga ja bonapartist hakkavad tõendama: üks seda, et Konvent oli tõeline võim, teine, et seda oli Impeerium, kõik muu aga oli võimu rikkumine. On ilmne, et nende ajaloolaste niiviisi vastastikku üksteist kummutavad seletused võimust kõlbavad ainult väikestele lastele.

Tunnistades, et see vaade ajaloole on ekslik, räägib teine liik ajaloolasi, et võim põhjeneb masside tahete kogumi tingimuslikul ülekandel valitsejaile ja et ajaloolised isikud omavad võimu ainult sel tingimusel, et nad täidavad seda programmi, mille rahva tahe on neile vaikival kokkuleppel ette kirjutanud. Aga milles need tingimused seisavad, seda need ajaloolased meile ei ütle, või kui ütlevadki, siis räägivad nad alati üksteisele vastu.

Olenevalt sellest, mis tema arvates on rahva liikumise sihiks, näeb iga ajaloolane neid tingimusi kas Prantsusmaa või mõne teise riigi ülevuses, tema kodanikkude jõukuses, vabaduses ja hariduses. Kuid kõnelemata ajaloolaste vasturääkivusest nende tingimuste küsimuses ja isegi mööndes, et on olemas üks kõigile ühine tingimuste programm, me näeme, et ajaloolised faktid räägivad peaaegu alati sellele teooriale vastu. Kui võimu edasiandmise tingimuseks on rahva jõukus, vabadus ja haridus, — miks valitsevad siis Louis XIV-ndad ja Joann IV-ndad rahulikult oma elu lõpuni, kuna Louis XVI-ndad ja Charles I-sed rahvaste poolt hukatakse? Sellele küsimusele vastavad ajaloolased, et Louis XIV

programmivastane tegevus olevat kajastunud Louis XVI-l. Aga miks see siis ei kajastunud Louis XIV-l ja XV-l, miks see pidi kajastuma nimelt Louis XVI-l? Ja kui pikk on selle kajastumise tähtaeg? — Neile küsimustele ei ole vastust ega saagi olla. Niisama vähe selgub selle vaate puhul, mis põhjusel tahete kogum püsib mitme sajandi kestel valitsejate ja nende järeltulijate käes, siis aga järsku viiekümne aasta jooksul kandub Konvendile, Direktooriumile, Napoleonile, Aleksandrile, Louis XVIII-le, jälle Napoleonile, Charles X-le, Louis Philippe'ile, vabariiklikule valitsusele ja Napoleon III-le. Neid kiiresti toimuvaid tahete ühelt isikult teisele ülekandumisi seletades ja eriti rahvusvaheliste suhete, vallutuste ja liituastumiste puhul peavad need ajaloolased tahtmatult tunnistama, et osa neist nähtustest ei ole enam korrapärane tahete ülekandumine, vaid on juhuslikkused, mis olenevad kord diplomaadi või monarhi või erakonnajuhi kavalusest, teinekord eksitusest või salakavalusest või nõrkusest. Nii et enamikus ajaloo nähtustes — kodusõdades, revolutsioonides, vallutustes — näevad need ajaloolased mitte enam vabade tahete ülekandumise tulemust, vaid ühe või mitme inimese vääralt suunatud tahte tulemust, s. o. jälle võimu rikkumist. Seepärast kujutavad ka seda laadi ajaloolased ajaloolisi sündmusi kõrvalekaldumistena teooriast.

Need ajaloolased sarnanevad taimeteadlasega, kes, tähele pannes, et mõned taimed tärkavad seemnest kahe idulehena, hakkaks kinnitama, et kõik, mis kasvab, kasvab ainult kaheks leheks jagunedes ja et palm ja seen ja isegi tamm, mis oma täies kasvus mitmeks hargneb ega ole enam kahe lehe kujuline, kalduvad teooriast kõrvale.

Kolmandad ajaloolased tunnistavad, et masside tahe kandub ajaloolistele isikutele tingimisi, kuid et need tingimused on meile tundmatud. Nad ütlevad, et ajaloolised isikud omavad võimu ainult sellepärast, et nad teostavad masside tahet, mis on neile üle kantud.

Aga niisugusel juhul, kui rahvaid liikumapanev jõud ei peitu ajaloolistes isikutes, vaid rahvastes enestes, milles seisab siis nende ajalooliste isikute tähtsus?

Ajaloolised isikud, ütlevad need ajaloolased, väljendavad eneses masside tahet; ajalooliste isikute tegevus on masside tegevuse esindajaks.

Kuid sel juhul tekib küsimus, kas masside tahte väljenduseks on ajalooliste isikute kogu tegevus või ainult selle teatav külg. Kui masside tahte väljenduseks on ajalooliste isikute kogu tegevus, nagu seda mõned ajaloolased arvavadki, siis on Napoleonide ja Katariinade elulood kõigi oma õukondliku keelepeksu üksikasjadega rahvaste elu väljenduseks, mis on ilmne mõttetus; kui aga ainult üks külg ajaloolise isiku tegevusest on rahvaste elu väljenduseks, nagu seda arvavadki teised niiöelda filosoofid-ajaloolased, siis peab selleks, et kindlaks määrata, milline ajaloolise isiku tegevuse külg rahva elu väljendab, enne teadma, milles seisab rahva elu.

Selle raskusega kokku puutudes mõtlevad seda laadi ajaloolased välja kõige ebaselgema, tabamatuma ja üldisema abstraktsiooni, mille alla saab viia suurima arvu sündmusi, ja ütlevad, et selles abstraktsioonis seisab inimkonna liikumise siht. Kõige tavalisemad, peaaegu kõigi ajaloolaste poolt kasutatavad üldised abstraktsioonid on: vabadus, võrdsus, haridus, progress, tsivilisatsioon, kultuur. Võttes inimkonna liikumise sihiks mingi abstraktsiooni, uurivad ajaloolased inimesi, kes on endast kõige rohkem mälestusmärke järele jätnud — keisreid, ministreid, väejuhte, raamatukirjutajaid, reformaatoreid, paavste, ajakirjanikke, — sedamööda, kuipalju kõik need isikud on nende arvates teatavale abstraktsioonile kaasa või vastu töötanud. Aga kuna millegagi pole tõendatud, et inimkonna sihiks oleks vabadus, võrdsus, haridus või tsivilisatsioon, ja kuna masside side inimkonna valitsejate ja valgustajatega põhjeneb ainult meelevaldselt tehtud oletusel, et masside tahete kogum alati kandub neile isikutele, kes meile silma paistavad, siis ei väljendu ka miljonite oma asukohta muutvate, maju põletavate, põlluharimisest loobuvate ja üksteist hävitavate inimeste tegevus iialgi kümmekonna isiku tegevuse kirjelduses, kes ei põleta maju, ei tegele põlluharimisega ega tapa omasuguseid.

Ajalugu tõendab seda igal sammul. Kas lääne rahvaste käärimist möödunud sajandi lõpul ja nende tungi itta saab selgitada Louis XIV, XV ja XVI, nende armu-

keste ja ministrite tegevusega või Napoleoni, Rousseau', Diderot', Beaumarchais' ja teiste olemasoluga?

Kas vene rahva liikumist itta, Kaasanisse ja Siberisse, väljendavad Joann IV haige iseloomu üksikasjad ja tema kirjavahetus Kurbskiga?

Kas rahvaste liikumine ristisõdade ajal saab selgeks Gottfriedide ja Louis'de ja nende daamide elu tundmaõppimisega? Meile on jäänud arusaamatuks rahvaste liikumine läänest itta, ilma igasuguse sihita, ilma juhtkonnata, hulguste karjaga, Peeter Eremiidiga eesotsas. Ja veel arusaamatumaks on jäänud selle liikumise lõppemine siis, kui ajaloolised tegelased püstitasid sellele liikumisele mõistliku, õilsa eesmärgi — Jeruusalemma vabastamise. Paavstid, kuningad ja rüütlid õhutasid rahvast püha maa vabastamisele, kuid rahvas ei läinud, sest seda tundmatut põhjust, mis teda varem liikuma pani, polnud enam olemas. Gottfriedide ja minnesingerite ajalugu ei saa ilmselt endasse mahutada rahvaste elu. Ja Gottfriedide ning minnesingerite ajalugu on jäänud Gottfriedide ning minnesingerite ajalooks, rahvaste elu ja nende tõukejõudude ajalugu aga on jäänud tundmatuks.

Veel vähem selgitab meile rahvaste elu kirjanike ja reformaatorite ajalugu.

Kultuuriajalugu selgitab meile kirjaniku või reformaatori impulsse, elutingimusi ja mõtteid. Me saame teada, et Luther oli äkilise iseloomuga ja pidas mingisuguseid kõnesid; saame teada, et Rousseau oli umbusklik ja kirjutas mingisuguseid raamatuid; kuid me ei saa teada, miks rahvad pärast reformatsiooni üksteist tapsid ja miks inimesed Prantsuse revolutsiooni ajal üksteist hukkasid.

Kui mõlemad need ajalood ühendada, nagu seda kõige uuemad ajaloolased teevadki, siis saab sellest monarhide ja kirjanikkude, aga mitte rahvaste elu ajalugu.

V

Rahvaste elu ei mahu mõne üksiku inimese elusse, sest sidet nende mõnede inimeste ja rahvaste vahel pole leitud. Teooria, mille järgi see side põhjeneb tahete kogumi ülekandumisel ajaloolistele isikutele, on hüpotees, mida ajaloo kogemused ei kinnita.

Teooria masside tahete kogumi ülekandumisest ajaloolistele isikutele selgitab võib-olla väga palju õigusteaduse alal ning on võib-olla teatavate sihtide saavutamiseks tarvilik; kuid ajaloo alale rakendatuna, niipea kui ilmuvad revolutsioonid, vallutused, kodusõjad, niipea kui algab ajalugu, — ei selgita see teooria midagi.

See teooria näib ümberlükkamatuna just sellepärast, et rahva tahete ülekandumise akti ei saa kontrollida.

Missugune sündmus ka ei toimuks, kes ka sündmuse etteotsa ei astuks, teooria võib alati öelda, et see isik astus sündmuse etteotsa sellepärast, et tahete kogum temale üle kandus.

Vastused, mida see teooria annab ajaloolistele küsimustele, on nagu selle inimese vastused, kes liikuvat loomakarja vaadates ja mitte arvestades karjamaa erinevat kvaliteeti ühes või teises kohas ega karjase tagantajamist, otsustaks karja liikumise suuna põhjuste üle selle järgi, missugune loom karja eesotsas käib.

«Kari liigub sellepärast ses suunas, et kõige ees käiv loom seda juhib ja kõigi teiste loomade tahted on sellele karja juhtijale üle kantud.» Nii vastab esimene liik ajaloolasi, kes tunnistavad võimu tingimusteta ülekannet.

«Kui karja eesotsas käivad loomad vahetuvad, siis see tuleb sellest, et kõigi loomade tahete kogum kandub ühelt juhtijalt teisele, vastavalt sellele, kas see loom juhib ses suunas, mille kogu kari on valinud.» Nii vastavad ajaloolased, kes tunnistavad, et masside tahete kogum kandub valitsejaile tingimustel, mida nad peavad tuntuiks. (Niisuguse vaatlusviisi juures juhtub väga tihti, et vaatleja endavalitud suunda arvestades peab eestvedajateks neid, kes masside suuna muutumise tõttu ei käi enam ees, vaid äärtel ja mõnikord taga.)

«Kui eesotsas olevad loomad alatasa vahetuvad ja

kogu karja suund alatasa muutub, siis see tuleb sellest, et loomad meile tuntud suuna saavutamiseks oma tahted üle annavad neile loomadele, kes meile näha on, ja seepärast tuleb selleks, et karja liikumist tundma õppida, vaadelda kõiki meile silmapaistvaid loomi, kes karja äärtel käivad.» Nii räägivad kolmandat liiki ajaloolased, kes peavad oma aja väljendusteks kõiki ajaloolisi isikuid monarhidest kuni ajakirjanikeni.

Teooria masside tahete ülekandumisest ajaloolistele isikutele on ainult perifraas — ainult küsimuse väljendamine teiste sõnadega.

Mis on ajalooliste sündmuste põhjuseks? — Võim. Mis on võim? — Võim on ühele isikule ülekantud tahete kogum. Missugustel tingimustel kanduvad masside tahted ühele isikule? — Sel tingimusel, et isik väljendab kõigi inimeste tahet. See tähendab — võim on võim. See tähendab — võim on sõna, mille tähendust meie ei mõista.

Kui inimese teadmiste valdkond piirduks ainuüksi abstraktse mõtlemisega, siis tuleks inimkond seda võimu seletust arvustades, mille annab t e a d u s, järeldusele, et võim on ainult sõna ja et seda tõelikkuses ei ole olemas. Kuid nähtuste tunnetamiseks on inimesel peale abstraktse mõtlemise veel olemas kogemused, mille abil ta kontrollib mõtlemise tulemusi. Ja kogemus ütleb, et võim ei ole sõna, vaid on tõeliselt olemasolev nähtus.

Rääkimata sellest, et ilma võimu mõisteta ei saa läbi ükski inimeste ühise tegutsemise kirjeldus, võimu olemasolu tõendab niihästi ajalugu kui ka kaasaegsete sündmuste vaatlus.

Alati, kui toimub sündmus, siis ilmub inimene või inimesed, kelle tahtel sündmus näib toimuvat. Napoleon III kirjutab ette, ja prantslased lähevad Mehhikosse. Preisi kuningas ja Bismarck kirjutavad ette, ja sõjaväed lähevad Böömimaale. Napoleon I käsib, ja sõjaväed lähevad Venemaale. Aleksander I käsib, ja prantslased alistuvad Bourbonidele. Kogemus näitab meile, et missugune sündmus ka ei toimuks, see on alati seotud ühe või mitme inimese tahtega, kes seda käskisid.

Vana harjumuse järgi, mis tunnistab jumaluse osa-

võttu inimkonna asjadest, tahavad ajaloolased sündmuse põhjust näha võimuga varustatud isiku tahte väljenduses; kuid seda järeldust ei kinnita ei arutlus ega kogemus.

Ühest küljest näitab arutlus, et inimese tahte väljendus — tema sõnad — on ainult osa üldisest tegevusest, mis väljendub sündmuses, nagu näiteks sõjas või revolutsioonis; ja seepärast ei saa ilma arusaamatut, üleloomulikku jõudu — imet — tunnistamata oletada, et sõnad võiksid olla miljonite liikumise vahetuks põhjuseks; teisest küljest, kui oletadagi, et sõnad võivad olla sündmuse põhjuseks, siis ajalugu näitab, et ajalooliste isikute tahte väljendused ei avalda paljudel juhtudel mingit mõju, s. t. et nende käsud tihti mitte ainult täitmata ei jäeta, vaid et mõnikord toimub isegi täiesti vastupidine sellele, mida nad käskisid.

Me ei saa võimu sündmuste põhjuseks pidada, kui me ei oleta jumaluse osavõttu inimkonna asjadest.

Võim on kogemuse vaatekohalt ainult sõltumus, mis on olemas isiku tahte väljenduse ja selle tahte teostamise vahel teiste inimeste poolt.

Selleks, et endale selgeks teha selle sõltumuse tingimusi, peame kõigepealt püstitama tahte väljenduse mõiste, omistades seda inimesele, aga mitte jumalusele.

Kui jumalus annab käsu, väljendab oma tahet, nagu seda meile näitab antiikrahvaste ajalugu, siis ei olene selle tahte väljendamine ajast ega ole millestki esile kutsutud, sest jumalus pole sündmusega kuidagi seotud. Kuid rääkides käskudest — ajas tegutsevate ja omavahel seotud inimeste tahte väljendusest — peame selleks, et endale selgeks teha käskude sidet sündmustega, püstitama: 1) kõige toimuva tingimusi: niihästi sündmuste kui ka käskiva isiku pideva liikumise ajas, ja 2) paratamatu sideme tingimuse käskiva isiku ja nende inimeste vahel, kes tema käsku täidavad.

See, kes rohkem kätega töötas, sai vähem järele mõelda selle üle, mis ta tegi, ja arutleda, mis võib sellest ühisest tegevusest välja tulla, ja käsutada. See, kes rohkem käsutas, võis oma sõnalise tegevuse tõttu ilmselt vähem tegutseda kätega. Suurema inimeste hulga puhul, kes oma tegevust ühele eesmärgile suunavad, eraldub veel järsemalt see liik inimesi, kes ühisest tegevusest seda vähem otseselt osa võtavad, mida rohkem nende tegevus on suunatud käskimisele.

Kui inimene üksi tegutseb, siis kannab ta endas alati teatavat rida kaalutlusi, mis on, nagu talle näib, juhtinud tema varasemat tegevust, õigustavad tema ees ta praegust tegevust ja juhivad teda tema oletuses ta tulevaste tegude kohta.

Samuti talitavad inimeste hulgad, jättes nende hooleks, kes tegevusest osa ei võta, kaalutluste, õigustuste ja oletuste väljamõtlemise nende ühise tegevuse kohta.

Meile teatud või teadmata põhjustel hakkavad prantslased üksteist uputama ja tapma. Ja sellele sündmusele vastab ning sellega käib kaasas selle õigustus inimeste väljendatud tahteis, et see olevat tarvilik Prantsusmaa heaolu, vabaduse ja võrdsuse pärast. Inimesed lakkavad üksteist tapmast, ja selle sündmusega käib kaasas õigustus võimu ühtsuse ja Euroopale vastupanu jms. vajaduse näol. Inimesed liiguvad läänest itta, surmates omasuguseid, ja selle sündmusega käivad kaasas sõnad Prantsusmaa kuulsusest, Inglismaa alatusest jne. Ajalugu näitab meile, et neil sündmuse õigustustel pole mingit üldist mõtet, et nad räägivad iseenesele vastu, nagu inimese tapmine tema õiguste tunnustamise tagajärjel ja miljonite inimeste tapmine Venemaal, et Inglismaad alandada. Kuid neil õigustustel on kaasaegses mõttes vajalik tähendus.

Need õigustused võtavad moraalse vastutuse inimestelt, kes sündmusi tekitavad. Need ajutised eesmärgid sarnanevad harjadega, mis liiguvad tee puhastamiseks mööda rööpaid raudteerongi ees: nad puhastavad inimeste moraalse vastutuse teed. Ilma nende õigustusteta oleks võimatu seletada kõige lihtsamat küsimust, mis esile kerkib iga sündmuse vaatlusel: kuidaviisi miljonid

inimesed panevad toime ühiseid kuritegusid, sõdasid, tapmisi jne.?

Ons võimalik praeguste keeruliste riikliku ja ühiskondliku elu vormide juures Euroopas kujutleda ükskõik missugust sündmust, mida keisrid, ministrid, parlamendid, ajalehed poleks ette kirjutanud, kätte juhatanud, käskinud? Ons mingit ühist tegevust, mis ei leiaks endale õigustust riiklikus ühtsuses, rahvuses, Euroopa tasakaalus, tsivilisatsioonis? Nii et iga toimunud sündmus langeb paratamatult ühte mingi väljendatud sooviga ja endale õigustust saades näib ühe või mitme inimese tahte sünnitisena.

Mis suunas laev ka ei liiguks, ikka on laeva ees näha veeremas läbilõigatavaid laineid. Laeval olevaile inimestele on nende lainete liikumine ainsaks märgatavaks liikumiseks.

Ainult lähedalt, samm-sammult nende lainete liikumist jälgides ja seda liikumist laeva liikumisega võrreldes veendume, et lainete liikumise iga momendi määrab laeva liikumine ja et meid viis eksitusse see, et me ise märkamatult liigume.

Sedasama näeme, jälgides samm-sammult ajalooliste isikute liikumist (s. t. püstitades kõige toimuva hädavajalikku tingimust — ajas liikumise pidevuse tingimust) ja mitte lastes silmast ajalooliste isikute vajalikku sidet massidega.

Kui laev liigub ühes suunas, siis on tema ees üks ja seesama laine; kui ta vahetab sagedasti suunda, siis vahelduvad ka tema ees veerevad lained. Ent kuhu laev ka ei pööraks, igal pool saab ikka olema laine, mis käib tema liikumise eel.

Mis ka ei juhtuks, alati ilmneb, et just seda oli ette nähtud ja kästud. Kuhu laev ka ei suunduks, ikka vahutab laine laeva ees, ilma et ta laeva juhiks või tema liikumist kiirendaks, ja näib meile eemalt vaadates mitte ainult meelevaldselt liikuvat, vaid ka laeva liikumist juhtivat.

Vaadeldes ainult neid ajalooliste isikute tahteväljendusi, mida võis pidada sündmuste suhtes käskudeks, oletasid ajaloolased, et sündmused olenevad käskudest.

mis seisab selles, et käskiv inimene ise sündmusest osa võtab.

Just see käskija vahekord nendega, kelledele ta käske annab, ongi see, mida nimetatakse võimuks. See vahekord seisab järgmises.

Ühiseks tegutsemiseks inimesed liituvad alati teatavaiks ühendusteks, milles ühiseks tegutsemiseks seatud sihtide erinevusest hoolimata vahekorrad tegutsemisest osavõtvate inimeste vahel on alati ühesugused.

Nendeks ühendusteks liitudes astuvad inimesed omavahel alati niisugusesse vahekorda, et kõige suurem arv inimesi võtab kõige suuremal määral ja kõige väiksem arv inimesi kõige väiksemal määral otseselt osa sellest ühisest tegutsemist, milleks nad on liitunud.

Kõigist neist ühendustest, milleks inimesed ühise tegutsemise jaoks liituvad, on sõjavägi üks eredamaid ja kindlakujulisemaid.

Iga sõjavägi koosneb sõjaväelise seisuse alamaist liikmeist: reameestest, keda alati on kõige suuremal arvul; sõjaväelise seisuse järgmistest astmetest: kapralitest, allohvitseridest, kelle arv on esimestest väiksem; veel kõrgemaist, kelle arv on veel väiksem, jne., kuni kõige kõrgema sõjaväevõimuni, mis on koondatud ühte isikusse.

Sõjaväelist korraldust võib täiesti täpselt väljendada koonuse kujul, mille kõige suurema läbimõõduga põhja moodustaksid reamehed; põhjast kõrgemad lõigud oleksid kõrgemate auastmete kandjad jne. kuni koonuse tipuni, mille kõrgemaks punktiks oleks väejuht.

Sõdurid, keda arvult on kõige rohkem, moodustavad koonuse alumised punktid ja selle põhja. Sõdur ise vahetult torkab, raiub, põletab, riisub, ja saab neiks tegevusteks alati käsu kõrgemalseisvailt isikuilt; ise aga ei käsuta ta iialgi. Allohvitser (allohvitseride arv on juba väiksem) tegutseb otseselt harvemini kui sõdur; aga tema juba käsutab. Ohvitser tegutseb otseselt veel harvemini ja käsutab veel sagedamini. Kindral juba ainult käsib sõjavägedel minna, näidates ära sihi, ega kasuta peaaegu iialgi relva. Väejuht aga ei saa iialgi tegevusest otseselt osa võtta ja teeb ainult üldisi korraldusi masside liikumise kohta. Sedasama isikute omavahelist vahekorda näeme igas inimeste liitumises ühiseks tegutsemiseks — põlluharimises, kaubanduses ja igasuguses haldamises.

Niisiis, kunstlikult lahutamata kõiki koonuse ühtesulavaid punkte — kõiki sõjaväe auastmeid või ükskõik missuguse halduse või ühise ettevõtte ametiastmeid ja positsioone alamatest kõrgemateni, me näeme seadust, mille järgi inimesed ühiste tegevuste sooritamiseks omavahel liituvad alati niisuguses vahekorras, et mida vahetumalt nad tegevusest osa võtavad, seda vähem nad võivad käsutada ja seda rohkem on neid arvult; ja et mida väiksem on nende otsene osavõtt tegevusest, seda rohkem nad käsutavad ja seda väiksem on nende arv; kuni jõuame niiviisi alumistest kihtidest ülespoole tõustes üheainsa viimase inimeseni, kes sündmusest kõige vähem otseselt osa võtab ja oma tegevust kõige enam suunab käskimisele.

Just see käsutavate inimeste vahekord nendega, keda nad käsutavad, moodustabki võimuks nimetatava mõiste tuuma.

Olles püstitanud aja tingimused, millistel toimuvad kõik sündmused, me leidsime, et käsk leiab täitmist ainult siis, kui see käib vastava sündmuste rea kohta. Püstitades vajaliku tingimuse käsuandja ja käsutäitja vahelise sideme kohta, me leidsime, et käsuandjad juba oma olemuselt võtavad kõige vähem osa sündmusest enesest ja et nende tegevus on suunatud ainuüksi käskimisele.

VII

Kui toimub mingisugune sündmus, siis väljendavad inimesed oma arvamisi ja soove sündmuse kohta, ja kuna sündmus tuleneb paljude inimeste ühisest tegevusest, siis üks väljendatud arvamistest või soovidest täitub tingimata, vähemalt ligikaudu. Kui üks väljendatud arvamistest on täitunud, siis seostub see arvamine meie mõistuses sündmusega kui selle eel käinud käsk.

Mehed tirivad palki. Igaüks väljendab oma arvamist selle kohta, kuidas ja kuhu seda tirida. Mehed tirivad palgi välja, ja selgub, et see on tehtud nii, nagu üks neist ütles. Tema käskis. Siin ongi käsk ja võim oma algelisel kujul.

VI

Ainult ajast mittesõltuv jumaluse tahte väljendus võib käia terve rea sündmuste kohta, mis peavad toimuma mitme aasta või mitme sajandi pärast, ja ainult mitte millestki esilekutsutud jumalus võib üksnes oma tahte järgi kindlaks määrata inimkonna liikumise suuna; inimene aga tegutseb ajas ja võtab ise sündmusest osa.

Esimest kahe silma vahele jäänud tingimust — aja tingimust — püstitades me näeme, et ühtki käsku ei saa täita, ilma et poleks olemas olnud selle eel käivat käsku, mis järgneva käsu täitmise võimalikuks teeb.

Iialgi ei ilmu ükski käsk iseenesest ega sisalda endas tervet sündmuste rida; iga käsk tuleneb teisest ega käi iialgi terve sündmuste rea kohta, vaid alati ainult sündmuse ühe momendi kohta.

Kui me näiteks räägime, et Napoleon andis vägedele käsu sõtta minna, siis me ühendame üheks samaaegselt väljendatud käsuks rea üksteisele järgnenud ja üksteisest sõltunud käske. Napoleon ei saanud anda käsku sõjaks Venemaa vastu ega käskinud seda iialgi. Ta käskis täna kirjutada need ja need noodid Viini, Berliini ja Peterburi; homme — need ja need dekreedid ja käskkirjad armeele, laevastikule ja intendantuurile, jne., jne., — miljonid käske, milledest tekkis käskude rida, mis vastas sündmuste reale, mis tõid prantsuse väed Venemaale.

Et Napoleon kogu oma valitsemisaja kestel annab käske Inglismaa ekspeditsiooni kohta, ühekski oma ettevõtteks ei kuluta nii palju pingutusi ning aega ja sellest hoolimata kogu oma valitsemisaja kestel kordagi ei katsu oma kavatsust täide viia, vaid sooritab sõjakäigu Venemaale, kellega ta korduvalt väljendatud veendumuse kohaselt kasulikuks peab liidus olla, siis tuleb see sellest, et esimesed käsud ei vastanud, teised aga vastasid sündmuste reale.

Selleks, et käsk kindlasti täidetaks, on tarvis, et inimene väljendaks niisuguse käsu, mida on võimalik täita. Kuid teada, mida saab täita ja mida mitte, on võimatu mitte ainult Napoleoni Venemaa-sõjakäigu puhul, millest võtavad osa miljonid, vaid ka kõige lihtsama sündmuse puhul, sest nii ühe kui teise teostamisel võib alati ette

tulla miljoneid takistusi. Iga täidetud käsu kohta tuleb alati suur hulk täitmata jäänud käske. Võimatud käsud ei seostu sündmusega ja jäävad täitmata. Ainult need, mis on võimalikud, seostuvad konsekventseiks käskude ridadeks, mis vastavad sündmuste ridadele, ja need täidetakse.

Meie väär kujutlus, et sündmuse eel käiv käsk on sündmuse põhjuseks, tuleb sellest, et kui sündmus on toimunud ja tuhandest käsust on täidetud ainult need üksikud, mis sündmusega seostusid, siis me unustame need käsud, mida ei täidetud, sest et neid polnud võimalik täita. Peale selle on seesuguse eksiarvamuse peamiseks põhjuseks see, et ajaloo esituses terve rida loendamatuid, erilaadseid, kõige pisemaid sündmusi, nagu näiteks kõik see, mis prantsuse väed Venemaale tõi, üldistatakse üheks sündmuseks selle tulemuse järgi, mille see sündmuste rida tekitas, ja vastavalt sellele üldistusele üldistatakse ka terve käskude rida üheks tahte väljenduseks.

Me ütleme: Napoleon tahtis ja sooritas sõjakäigu Venemaale. Tõeliselt aga ei leia me terves Napoleoni tegevuses iialgi midagi selle tahte väljenduse sarnast, vaid näeme rida käske või tema tahte avaldusi, mis on suunatud kõige erinevamal ja ebamäärasemal viisil. Arvutust reast Napoleoni käskudest ei moodustunud teatud rida 1812. aasta sõjakäiguks antud ja täidetud käske mitte sellepärast, et need käsud oleksid millegi poolest erinenud teistest, täitmata jäänud käskudest, vaid sellepärast, et nende käskude rida langes ühte nende sündmuste reaga, mis tõid prantsuse väed Venemaale; just niisama, nagu läbi šablooni see või teine kujutis ei joonistu mitte selle järgi, kuhupoole ja kuidas värvi määritakse, vaid sellepärast, et šablooni lõigatud kujutisele on igas suunas värvi määritud.

Nii et vaadeldes käskude suhtumist sündmustesse ajas, me leiame, et käsk ei saa mingil juhul olla sündmuse põhjuseks, vaid et nende mõlema vahel on olemas teatav kindel sõltuvus.

Selleks, et aru saada, milles see sõltuvus seisab, on tarvis püstitada teine kahe silma vahele jäänud, aga mitte jumalusest, vaid inimesest lähtuva käsu tingimus,

Vaadeldes aga sündmusi endid ja ajalooliste isikute sidet massidega, me leidsime, et ajaloolised isikud ja nende käsud on sõltuvuses sündmustest. Kindlaks tõenduseks sellele järeldusele on see, et kui palju ka ei oleks käske, sündmus ei toimu, kui selleks ei ole muid põhjusi; aga niipea kui sündmus toimub — olgu see missugune tahes, — leidub mitmesuguste isikute alatasa väljendatavate tahete hulgas selliseid, mida võib mõtte ning aja poolest pidada sündmuse suhtes käskudeks.

Sellele otsusele jõudes võime otse ja positiivselt vastata neile kahele peamisele ajaloo küsimusele:

1) Mis on võim?

2) Missugune jõud tekitab rahvaste liikumist?

1) Võim on teatava isiku niisugune vahekord teiste isikutega, milles see isik tegevusest seda vähem osa võtab, mida rohkem ta väljendab arvamisi, oletusi ja õigustusi toimuva ühise tegevuse kohta.

2) Rahvaste liikumist ei tekita võim ega vaimne tegevus, isegi mitte selle ja teise ühendus, nagu arvasid ajaloolased, vaid k õ i g i inimeste tegevus, kes sündmusest osa võtavad ja kes alati ühinevad niiviisi, et need, kes sündmusest kõige rohkem otseselt osa võtavad, võtavad endile kõige väiksema vastutuse, ja vastupidi.

Vaimses suhtes näib sündmuse põhjusena võim; füüsilises suhtes — need, kes võimule alistuvad. Kuna aga vaimne tegevus pole mõeldav ilma füüsilise tegevuseta, siis ei ole sündmuse põhjuseks ei see ega teine, vaid ainult mõlema ühendus.

Või teiste sõnadega: nähtusele, mida me vaatleme, pole põhjuse mõiste rakendatav.

Eritluse lõpus me jõuame igaviku ringini, selle äärmise piirini, kuhu inimese mõistus igal mõtlemise alal välja jõuab, kui ta vaatlusesemega ei mängi. Elekter tekitab soojust, soojus tekitab elektrit. Aatomid tõmbuvad ligi, aatomid tõukuvad eemale.

Kõige lihtsamaist soojuse, elektri või aatomite toimetest rääkides me ei saa öelda, miks see kõik toimub, ja ütleme, et niisugune on nende nähtuste loomus, et see on nende seadus. Seesama on maksev ka ajalooliste nähtuste kohta. Miks toimub sõda või revolutsioon, seda me

ei tea; me teame ainult, et inimesed ühe või teise tegevuse sooritamiseks liituvad teatavaks ühenduseks ja võtavad sellest kõik osa; ja me ütleme, et niisugune on inimeste loomus, et see on seadus.

VIII

Kui ajalugu tegeleks väliste nähtustega, siis oleks selle lihtsa ning ilmse seaduse püstitamisest küllalt, ja me lõpetaksime oma arutluse. Kuid ajaloo seadus puutub inimesesse. Aine osake ei saa meile öelda, et ta ei tunne hoopiski tarvidust ligitõmbamise ja eemaletõukamise järele ja et see pole tõsi; inimene aga, kes on ajaloo vaatlusesemeks, ütleb lausa: ma olen vaba ega allu seepärast seadustele.

Inimese tahte vabaduse küsimust, ehkki väljendamatult, on ajaloos tunda igal sammul.

Kõik tõsiselt mõtlevad ajaloolased on tahtmatult jõudnud selle küsimuse juurde. Kõik ajaloo vasturääkivused, ebaselgused, see väär tee, mida see teadus käib, põhjenevad ainult sellel, et see küsimus on lahendamata.

Kui iga inimese tahe oli vaba, s. t. kui igaüks võis toimida nii, kuidas ta tahtis, siis on kogu ajalugu seosetute juhuslikkuste rida.

Kui kas või ühelainsal inimesel miljonitest oli tuhandeaastase ajavahemiku jooksul võimalus talitada vabalt, s. t. nii, kuidas ta tahtis, siis on ilmne, et selle inimese üksainus vaba, seadustele vastukäiv toiming hävitab igasuguste, kogu inimkonna kohta käivate seaduste olemasolu võimaluse.

Kui aga on olemas kas või üksainus inimeste tegusid juhtiv seadus, siis ei saa olla vaba tahet, sest inimeste tahe peab siis alluma sellele seadusele.

Selles vasturääkivuses peitub küsimus tahte vabadusest, mis on kõige vanemaist aegadest saadik paelunud inimsoo parimaid päid ja on kõige vanemaist aegadest saadik seisnud meie ees kogu oma määratu suures tähenduses.

Küsimus on selles, et vaadates inimesele kui vaatlusesemele ükskõik missuguselt vaatekohalt — usuteadusli-

teadusele, eetikale ja filosoofiale. Ajalugu vaatleb kujutlust inimese elust, milles nende kahe vastandi ühinemine on juba toimunud.

Tegelikus elus mõistetakse iga ajaloolist sündmust, inimese iga tegu väga selgesti ning konkreetselt, ilma vähimatki vastukäivust tajumata, kuigi iga sündmus näib olevat osalt vaba, osalt paratamatu.

Et lahendada küsimust, kuidas ühinevad vabadus ja paratamatus ja mis on nende kahe mõiste olemuseks, võib ajaloo filosoofia minna ja peabki minema vastupidist teed kui see, mida on käinud teised teadused. Selle asemel et määratleda vabaduse ja paratamatuse mõisteid kui niisuguseid ja saadud määratlustele kohaldada elunähtusi, peab ajalugu määratu suurest nähtuste hulgast, mis alati näivad sõltuvat vabadusest ja paratamatusest, välja tooma vabaduse ja paratamatuse mõistete eneste määratluse.

Missugust kujutlust paljude inimeste või ühe inimese tegevusest me ka ei vaatleks, me ei mõista seda teisiti kui osalt inimese vabaduse, osalt paratamatuse seaduste tulemust.

Rääkides kas rahvasterändamisest ja barbarite röövretkedest, või Napoleon III korraldustest, või teost, mille inimene sooritas tund aega tagasi ja mis seisab selles, et ta mitmest jalutuskäigu suunast valis ühe, me ei näe vähimatki vasturääkivust. Nende inimeste tegusid juhtinud vabaduse ja paratamatuse määr on meile täiesti selge.

Väga tihti on kujutlus suuremast või väiksemast vabadusest erisugune olenevalt erinevaist vaatekohtadest, millelt me nähtust vaatleme; kuid alati ühteviisi paistab inimese iga tegu meile mitte teisiti kui teatava vabaduse ja paratamatuse ühendusena. Igas vaadeldavas tegevuses me näeme teatavat osa vabadust ja teatavat osa paratamatust. Ja mida rohkem me ükskõik missuguses tegevuses näeme vabadust, seda vähem näeme alati paratamatust, ja mida rohkem paratamatust, seda vähem vabadust.

Vabaduse suhe paratamatusesse väheneb ja suureneb olenevalt sellest vaatekohast, millelt tegu vaadeldakse; kuid see suhe jääb alati pöördvõrdeliseks.

Uppuv inimene, kes teisest kinni haarab ja teda uputab, või lapse imetamisest kurnatud näljane ema, kes toitu varastab, või distsipliiniga harjunud mees, kes rivis käskluse peale tapab kaitsetu inimese, näivad olevat vähem süüdi, s. t. vähem vabad ja rohkem paratamatuse seadusele alluvat selle meelest, kes teab neid tingimusi, milles need inimesed viibisid, ja rohkem vabad selle meelest, kes ei tea, et too inimene oli ise uppumas, et ema oli näljane, sõdur oli rivis, jne. Samuti näib inimene, kes kakskümmend aastat tagasi korda saatis mõrva ja pärast seda on rahulikult ning kellelegi kahju tegemata ühiskonnas elanud, vähem süüdi olevat, tema tegu — rohkem paratamatuse seadusele alluvat selle meelest, kes tema tegu vaatleb kahekümne aasta pärast, ja rohkem vaba olevat selle meelest, kes vaatles sedasama tegu järgmisel päeval pärast selle sooritamist. Ja samuti näib hullumeelse, purjus või tugevasti erutatud inimese iga tegu vähem vabana ja rohkem paratamatuna selle meelest, kes teab teo sooritaja hingelist seisukorda, ja rohkem vabana ning vähem paratamatuna selle meelest, kes seda ei tea. Kõigil neil juhtudel suureneb või väheneb arusaamine vabadusest ja vastavalt sellele väheneb või suureneb arusaamine paratamatusest olenevalt sellest vaatekohast, millelt tegu vaadeldakse. Nii et mida suuremana näib paratamatus, seda väiksemana näib vabadus. Ja vastupidi.

Religioon, inimsoo terve mõistus, õigusteadus ning ka ajalugu saavad ühteviisi aru sellest suhtest paratamatuse ja vabaduse vahel.

Eranditult kõigil juhtudel, millal suureneb või väheneb meie kujutlus vabadusest ja paratamatusest, on ainult kolm alust:

1) teo sooritanud inimese vahekord välise maailmaga,
2) ajaga ja
3) põhjustega, mis teo tekitasid.

1) Esimeseks aluseks on inimese lähem või kaugem meile nähtav vahekord välise maailmaga, enam või vähem selge arusaamine sellest kindlast kohast, millel asub iga inimene kõige temaga üheaegselt olemasoleva suhtes. See on see alus, mille tõttu on ilmne, et uppuv

teadvus, ilma milleta pole mõeldav mingi kujutlus inimesest, — see moodustabki küsimuse teise külje.

Inimene on kõikvõimsa, täiuslikult hea ja kõikteadva jumala looming. Mis on patt, mille mõiste tuleneb inimese vabaduseteadvusest? See on usuteaduse küsimus.

Inimeste teod alluvad üldistele, muutumatutele seadustele, mida väljendab statistika. Milles seisab siis inimese vastutavus ühiskonna ees, vastutavus, mille mõiste tuleneb vabaduseteadvusest? See on õigusteaduse küsimus.

Inimese teod tulenevad ta sünnipärasest iseloomust ja teda mõjutavaist ajenditest. Mis on südametunnistus ja vabaduseteadvusest tulenevate tegude hea ja kurja tundmine? See on eetika küsimus.

Seoses inimkonna ühise eluga näib inimene seda elu määravaile seadustele alluvana. Kuid sellest seosest sõltumatult näib seesama inimene vabana. Kuidas tuleb vaadelda rahvaste ja inimkonna möödunud elu, — kas kui inimeste vaba või mittevaba tegevuse tulemust? See on ajaloo küsimus.

Ainult meie iseteadval teadmiste populariseerimise ajastul on, tänu vaimupimeduse tugevaimale tööriistale — trükikunsti levikule, küsimus tahte vabadusest viidud niisugusele pinnale, kus küsimust ennast ei saa ollagi. Meie ajal on enamik niinimetatud eesrindlikke inimesi, s. t. kari harimatuid, hakanud looduseuurijate töid, kes tegelevad küsimuse ühe küljega, pidama kogu küsimuse lahenduseks.

Hinge ja vabadust ei ole olemas, sest inimese elu väljendub lihaste liigutuste näol, lihaste liigutused aga on tingitud närvide tegevusest; hinge ja vabadust ei ole olemas, sest me tekkisime teadmatul ajajärgul ahvidest, — räägivad, kirjutavad ja trükivad nad, ilma et nad aimaksidki, et tuhandete aastate eest kõik usundid, kõik mõtlejad mitte ainult et tunnistasid sedasama paratamatuse seadust, mida nad nüüd niisuguse püüdlikkusega katsuvad füsioloogia ja võrdleva zooloogia varal tõestada, vaid et seda pole iial eitatudki. Nad ei näe seda, et loodusteaduste osa selles küsimuses seisab ainult selles, et olla tööriistaks küsimuse ühe külje valgustamisel. Sest see, et vaatluse vaatekohalt mõistus ja tahe on ainult peaaju eritised *(sécrétion)* ja et inimene

üldist seadust järgides võis teadmatul ajajärgul alamatest loomadest välja areneda, selgitab ainult uuest küljest tuhandete aastate eest kõigi usundite ja filosoofiliste teooriate poolt tunnustatud tõde, et inimene mõistuse vaatekohalt allub paratamatuse seadustele, kuid ei aita karvavõrdki lahendada küsimust, millel on teine, vastaspoolne külg, mis põhjeneb vabaduseteadvusel.

Kui inimesed tekkisid teadmatul ajajärgul ahvidest, siis see on niisama arusaadav nagu seegi, et inimesed teataval ajajärgul tekkisid peotäiest mullast (esimesel juhul x on aeg, teisel juhul — päritolu), ja küsimust, kuidaviisi inimese vabaduseteadvus ühineb paratamatuse seadusega, millele inimene allub, ei saa lahendada võrdleva füsioloogia ega zooloogiaga, sest konnas, küülikus ja ahvis me võime vaadelda ainult lihaste ja närvide tegevust, inimeses aga niihästi lihaste ja närvide tegevust kui ka teadvust.

Looduseuurijad ja nende kummardajad, kes mõtlevad seda küsimust lahendada, sarnanevad krohvijatega, keda on pandud kirikuseina üht külge krohvima ja kes peatöökorraldaja äraolekut kasutades agarusehoos oma krohviga kinni mätsivad ka aknad, pühapildid, tellingud ja veel mittepüsivad seinad, tundes rõõmu selle üle, kui ühetasane ja sile nende krohvija-vaatekohalt kõik välja tuleb.

IX

Vabaduse ja paratamatuse küsimuse lahendamisel on ajalool teiste teadusharudega võrreldes, mis on seda küsimust lahendanud, see eelis, et ajaloo puhul see küsimus ei käi inimese tahte olemuse enda kohta, vaid kujutluse kohta selle tahte avaldumisest minevikus ja teatavais tingimustes.

Selle küsimuse lahendamisel asub ajalugu teiste teaduste suhtes eksperimentaalteaduse seisundis spekulatiivsete teadustega võrreldes.

Ajaloo objektiks pole inimese tahe ise, vaid meie kujutlus sellest.

Seepärast pole ajaloole olemas vabaduse ja paratamatuse ühendamise lahendamatut saladust, nagu usu-

kult, ajalooliselt, eetiliselt, filosoofiliselt, — me avastame üldise paratamatuse seaduse, millele ta allub niisama nagu kõik olemasolev. Vaadates aga temale oma sisemusest kui millelegi, millest me teadlikud oleme, tunneme end vabadena.

See teadvus on täiesti eraldiseisev ja mõistusest sõltumatu endatunnetuse allikas. Mõistuse kaudu inimene vaatleb ennast; aga tunnetab ennast ainult teadvuse kaudu.

Ilma teadvuseta enesest pole mõeldav ka mingisugune vaatlus ega mõistuse rakendamine.

Selleks, et mõista, vaadelda, teha järeldusi, peab inimene kõigepealt teadlik olema sellest, et ta elab. Elavana tunneb inimene end ainult kui tahtjat, s. t. ta on teadlik oma tahtest. Oma tahte aga, mis on ta elu olemuseks, tunneb inimene olevat vaba ega saa seda teisiti tunda.

Kui inimene ennast vaatluse alla võttes näeb, et tema tahet juhitakse alati ühe ja sellesama seaduse järgi (vaadelgu ta siis toiduvõtmise vajadust, või peaaju tegevust, või ükskõik mida), siis ei saa ta seda oma tahte alati ühesugust juhitavust teisiti mõista kui tahte piiramisena. Mis ei oleks vaba, seda ei saaks ka piirata. Inimese tahe näib talle piiratuna just sellepärast, et ta teab selle olevat nimelt vaba.

Te ütlete: ma pole vaba. Aga mina tõstan ja langetan käe. Igaüks saab aru, et see ebaloogiline vastus on vabaduse ümberlükkamatu tõendus.

See vastus on mõistusele mittealluva teadvuse väljendus.

Kui vabaduse teadvus poleks iseseisvaks ja mõistusest sõltumatuks enesetunnetuse allikaks, siis alluks see arutlusele ja kogemusele; kuid tegelikkuses pole säärast allumist kunagi olemas ja see pole mõeldav.

Rida kogemusi ning arutlusi näitab igale inimesele, et ta vaatlusesemena allub teatavaile seadustele, ja inimene alistub neile ega võitle iialgi kord tundmaõpitud külgetõmbejõu või läbitungimatuse seaduse vastu. Kuid seesama kogemuste ning arutluste rida näitab talle, et täielik vabadus, mida ta eneses tunneb, ei ole võimalik, et iga ta tegu oleneb ta kehaehitusest, ta iseloomust ja teda mõjutavaist ajenditest; aga inimene ei alistu iialgi neist kogemustest ning arutlustest tehtud järeldustele.

Olles kogemustest ning arutlustest teada saanud, et kivi langeb maha, usub inimene seda kindlalt ning ootab kõigil juhtudel endale teatavaks saanud seaduse teostumist.

Kuid olles niisama kindlalt teada saanud, et tema tahe allub seadustele, ei usu ta seda ega saa uskuda.

Kui palju kordi kogemus ning arutlus inimesele ka ei näitaks, et ta samades tingimustes, sama iseloomuga teeb sedasama mis varemgi, ta tunneb tuhandendat korda neissamades tingimustes ja sellesama iseloomuga asudes tegevuse juurde, mis alati on lõppenud ühteviisi, end kahtlemata niisama kindlana, et ta võib toimida, kuidas ta tahab, nagu enne kogemustki. Iga inimene, metslane ja mõttetark, tunneb — ükskõik kui vääramatult talle arutlus ja kogemus ka ei tõendaks, et võimatu on kujutleda kaht erinevat tegu ühtedes ja samades tingimustes, — et ilma selle mõttetu kujutluseta (mis on vabaduse olemuseks) ta ei suuda kujutleda elu. Ta tunneb, et nii võimatu kui see ka ei oleks, on see ometi nii; sest ilma selle vabadusekujutluseta poleks elu talle mitte ainult arusaamatu, vaid ta ei saaks elada ühtki silmapilku.

Ta ei saaks elada sellepärast, et kõik inimeste püüdlused, kõik eluimpulsid on ainult püüdlused vabaduse suurendamisele. Rikkus — vaesus, kuulsus — tundmatus, võim — alluvus, jõud — nõrkus, tervis — haigus, haridus — harimatus, töö — jõudeolek, küllastus — nälg, voorus — pahe on ainult suuremad või väiksemad vabaduse astmed.

Vabaduseta inimest on võimatu teisiti kujutleda kui elutuna.

Kui vabaduse mõiste näib mõistusele mõttetu vasturäägivusena, nagu võimalus sooritada ühtedes ning samades tingimustes kaht erinevat tegu või nagu tegu ilma põhjuseta, siis tõendab see ainult seda, et teadvus ei allu mõistusele.

See vankumatu, ümberlükkamatu, kogemusele ning arutlusele mittealluv vabaduseteadvus, mida kõik mõtlejad tunnistavad ja kõik inimesed eranditult tunnevad,

inimene on vähem vaba ja allub rohkem paratamatusele kui kuival maal seisev inimene; see alus, mille tõttu tihedalt asustatud paikkonnas teiste inimestega tihedas seoses elava, perekonnaga, teenistusega ja ettevõtetega seotud inimese teod kahtlemata näivad vähem vabadena ja rohkem paratamatusele alluvaina kui üksiku ja üksildaselt elava inimese teod.

Kui me vaatleme inimest üksikult, ilma tema vahekorrata kõige ümberolevaga, siis näib meile iga tema tegu vabana. Kui me aga näeme mingisugustki tema vahekorda sellega, mis teda ümbritseb, kui me näeme tema sidet ükskõik millega: inimesega, kes temaga räägib, raamatuga, mida ta loeb, tööga, millega ta tegeleb, isegi õhuga, mis teda ümbritseb, koguni valgusega, mis langeb teda ümbritsevaile asjadele, — siis näeme, et igaüks neist tingimustest avaldab temale mõju ning juhib kas või üht külge tema tegevusest. Ja sedavõrd, kuivõrd me näeme neid mõjusid, sedavõrd kahaneb meie kujutlus tema vabadusest ja suureneb kujutlus paratamatusest, millele ta allub.

2) Teiseks aluseks on inimese lähem või kaugem nähtav ajaline vahekord maailmaga; enam või vähem selge arusaamine sellest kohast, mida inimese tegevus omab ajas. See on see alus, mille tõttu esimese inimese pattulangemine, mille tagajärjeks oli inimsoo tekkimine, paistab ilmselt vähem vabana kui kaasaegse inimese abiellumine. See on see alus, mille tõttu sajandite eest elanud ning ajas minuga seotud inimeste elu ja tegevus ei saa mulle paista niisama vabana kui praegusaja elu, mille tagajärjed on mulle veel teadmatud.

Järkjärgulisus kujutluses suuremast või väiksemast vabadusest ja paratamatusest oleneb selles suhtes suuremast või väiksemast ajavahemikust teo kordasaatmise ja selle üle otsustamise vahel.

Kui ma vaatlen tegu, mille ma olen sooritanud minuti eest, umbes samades tingimustes kui praegu, siis paistab mu tegu mulle kahtlemata vabana. Ent kui ma otsustan teo üle, mis on sooritatud kuu aja eest, siis, kuna ma viibin teistes tingimustes, tunnistan ma tahtmatult, et kui seda tegu poleks sooritatud, siis poleks olemas paljut sellest teost tulenenud kasulikku, meeldivat ja isegi tarvilikku. Kui ma kandun mälestuses veel kaugema teo juurde, millest on möödunud kümme aastat või rohkem, siis paistavad mu teo tagajärjed mulle veel ilmsemaina, ja mul on raske kujutleda, mis oleks olnud, kui seda tegu poleks sooritatud. Mida kaugemale minevikku ma oma mälestustes kandun või, mis on seesama, mida kaugemale tulevikku ma oma mõttes lähen, seda kahtlasemaks hakkab muutuma minu arutlus teo vabadusest.

Täpselt sedasama veenvuse progressiooni vaba tahte osavõtust inimkonna üldistest asjadest leiame ka ajaloos. Toimunud kaasaegne sündmus näib meile kahtlemata kõigi tuntud inimeste tööna; kuid kaugemas sündmuses me näeme juba ta paratamatuid tagajärgi, ilma milleta me ei oska midagi muud ette kujutada. Ja mida kaugemale tagasi me sündmuste vaatlemisel kandume, seda vähem näivad need meile meelevaldsetena.

Austria-Preisi sõda näib meile kavala Bismarcki tegevuse kahtlematu tagajärjena jms. Napoleoni sõjad näivad meile veel kangelaste tahte sünnitistena, kuigi juba kaheldavalt. Aga ristisõdades me näeme juba sündmust, mis asub kindlalt oma kohal ja ilma milleta pole mõeldav Euroopa uus ajalugu, ehkki ristisõdade kroonikutele näis ka see sündmus ainult mõnede isikute tahte sünnitisena. Rahvasterändamise puhul ei tule meie päevil enam kellelegi mõttesse, et Attila meelevallast oleks sõltunud Euroopa uuenemine. Mida kaugemale tagasi me ajaloos kanname vaatluseseme, seda kaheldavamaks muutub sündmust tekitanud inimeste vabadus ja seda ilmsem on paratamatuse seadus.

3) Kolmandaks aluseks on suurem või väiksem võimalus meil mõista seda põhjuste lõpmatut seost, mida mõistus paratamatult nõuab ja milles igal mõistetaval nähtusel ja seetõttu ka igal inimese tegevusel peab olema oma kindel koht eelnenute tagajärjena ja järgnevate põhjusena.

See on see alus, mille tõttu meie ja teiste inimeste teod näivad meile ühest küljest seda rohkem vabad olevat ja vähem paratamatusele alluvat, mida enam meile on tuntud need tähelepanekuist tuletatud füsio-

lus inimese tegevusest, mis allub ainult paratamatuse seadusele, ilma vähimagi vabaduse jäägita, niisama võimatu kui kujutlus inimese täiesti vabast tegevusest.

Niisiis, selleks, et kujutleda inimese tegevust, mis alluks üksnes paratamatuse seadusele, ilma vabaduseta, me peame oletama, et on teada lõpmatu hulk ruumilisi tingimusi lõpmata suures ajavahemikus ja lõpmatu rida põhjusi.

Selleks, et kujutleda täiesti vaba inimest, kes ei alluks paratamatuse seadusele, me peame teda kujutlema üksiolevana väljaspool ruumi, väljaspool aega ja väljaspool sõltumust põhjustest.

Esimesel juhul, kui oleks võimalik paratamatus ilma vabaduseta, jõuaksime paratamatuse seaduse määratlemiseni sellesama paratamatusega, s. t. palja vormi juurde ilma sisuta.

Teisel juhul, kui oleks võimalik vabadus ilma paratamatuseta, jõuaksime tingimusteta vabaduseni väljaspool ruumi, aega ja põhjusi, mis just sellepärast, et see oleks tingimusteta ja et seda miski ei piiraks, oleks ei miski ehk paljas sisu ilma vormita.

Me jõuaksime üldse nende kahe aluse juurde, millest koosneb kogu inimese maailmavaade, — elu äramõistmatu olemuse ja seda olemust määratlevate seaduste juurde.

Mõistus ütleb: 1) Ruum ühes kõigi vormidega, mida talle annab tema nähtavus — mateeria, on lõpmatu ega ole teisiti mõeldav. 2) Aeg on lõpmatu liikumine ilma ainsagi peatushetketa ega ole teisiti mõeldav. 3) Põhjuste ja tagajärgede seosel pole algust ega saa olla lõppu.

Teadvus ütleb: 1) Mina olen üks, ja kõik, mis on olemas, on ainult mina; järelikult sisaldan ma ka ruumi; 2) mina mõõdan jooksvat aega oleviku liikumatu momendiga ja ainult olevikus ma olen teadlik, et elan; järelikult olen ma väljaspool aega, ja 3) ma olen väljaspool põhjust, sest ma tunnen end olevat iga oma eluavalduse põhjuseks.

Mõistus väljendab paratamatuse seadusi. Teadvus väljendab vabaduse olemust.

Mitte millegagi piiratud vabadus on elu olemus inimese teadvuses. Paratamatus ilma sisuta on inimese mõistus oma kolme vormiga.

Vabadus on see, mida vaadeldakse. Paratamatus on see, mis vaatleb. Vabadus on sisu. Paratamatus on vorm.

Ainult lahutades kaht tunnetuse allikat, mis teineteisesse suhtuvad nagu vorm sisusse, saame eraldi teineteist vastastikku väljasulgevad ja meile arusaamatud mõisted vabadusest ja paratamatusest.

Ainult nende ühendamisel saame selge kujutluse inimese elust.

Väljaspool neid kaht, oma ühenduses vastastikku teineteist määravat — nagu vorm ja sisu — mõistet pole mingisugune kujutlus elust võimalik.

Kõik, mis me teame inimeste elust, on ainult teatav vabaduse suhtumine paratamatusesse, s. t. teadvuse suhtumine mõistuse seadustesse.

Kõik, mis me teame looduse välisest küljest, on ainult looduse jõudude teatav suhtumine paratamatusesse ehk elu olemuse suhtumine mõistuse seadustesse.

Looduse elu jõud on väljaspool meid ja meie teadvust, ning me nimetame neid jõude raskustungiks, inertsiks, elektriks, animaalseks jõuks jne., kuid inimese elu jõudu me tunnetame ja nimetame seda vabaduseks.

Niisama nagu iseeneses meile arusaamatu raskustung, mida iga inimene tajub, on meile mõistetav ainult niivõrd, kuivõrd me tunneme paratamatuse seadusi, millele see allub (algelisest teadmisest, et kõik kehad on rasked, kuni Newtoni seaduseni), just niisama on ka iseeneses arusaamatu vabaduse jõud, mida igaüks tunnetab, meile arusaadav ainult niivõrd, kuivõrd me tunneme paratamatuse seadusi, millele see allub (alates sellest, et iga inimene sureb, kuni kõige keerulisemate majanduslikkude ja ajalooliste seaduste tundmiseni).

Igasugune teadmine on ainult elu olemuse allutamine mõistuse seadustele.

Inimese vabadus erineb igast teisest jõust selle poolest, et inimene seda jõudu tunnetab; kuid mõistusele ei erine see millegi poolest igast teisest jõust. Raskustung ehk külgetõmbejõud, elektrijõud ja keemilise suguluse jõud ainult selle poolest üksteisest erinevadki, et mõistus

1) Kuidas me ka ei kujutleks inimest välise maailma mõjudest eraldatuna, me ei saa iialgi mõistet: vabadus ruumis. Inimese iga tegevus on paratamatult tingitud inimese enda kehast ja ka sellest, mis teda ümbritseb. Ma tõstan ja langetan käe. Minu tegu näib mulle vabana; kuid küsides endalt, kas ma võisin igas suunas kätt tõsta, näen ma, et ma tõstsin käe selles suunas, milles selleks tegevuseks oli kõige vähem takistusi, mis peituvad niihästi mind ümbritsevais kehades kui ka minu keha ehituses. Kui ma kõigist võimalikest suundadest valisin ühe, siis valisin selle seepärast, et selles suunas oli vähem takistusi. Selleks, et minu tegevus oleks vaba, on tarvis, et see ei leiaks endale mingeid takistusi. Selleks, et kujutleda inimest vabana, peame teda kujutlema väljaspool ruumi, mis on ilmselt võimatu.

2) Kuidas me ka ei lähendaks otsustamise aega teo kordasaatmise ajale, me ei saa iialgi mõistet: vabadus ajas. Sest kui ma vaatlen tegu, mis on sooritatud sekundi eest, siis pean ma ikkagi tunnistama teo mittevabadust, kuna tegu on aheldatud selle hetkega, millal see sooritati. Kas ma võin kätt tõsta? Ma tõstan selle; kuid küsin endalt: kas ma võisin tol juba möödunud hetkel kätt tõstmata jätta? Et selles veenduda, ma järgmisel hetkel kätt ei tõsta. Kuid ma ei jätnud kätt tõstmata tol esimesel hetkel, kui ma endale esitasin küsimuse vabadusest. Möödus aeg, mille peatamine polnud minu võimuses, ja see käsi, mille ma siis tõstsin, ja too õhk, milles ma siis selle liigutuse tegin, pole enam see õhk, mis mind nüüd ümbritseb, ega see käsi, millega ma nüüd liigutuse tegemata jätan. Seda hetke, mil toimus esimene liigutus, on võimatu tagasi tuua, ja sel hetkel ma võisin teha ainult ühe liigutuse, ja missuguse liigutuse ma ka ei oleks teinud, see võis olla ainult üks liigutus. Et ma järgmisel hetkel kätt ei tõstnud, see ei tõendanud, et ma võisin selle tõstmata jätta. Ja kuna ma võisin teha ainult ühe liigutuse ühel hetkel, siis ei saanudki see teine olla. Et seda vabana kujutleda, peab seda kujutlema olevikus, mineviku ja tuleviku piirjoonel, s. t. väljaspool aega, mis on võimatu.

3) Kuidas ka ei suureneks põhjuse mõistmise raskus,

me ei jõua iialgi täieliku vabaduse kujutluseni, s. t. põhjuse puudumiseni. Nii arusaamatu kui meile ka ei oleks tahte väljenduse põhjus ükskõik missuguses omas või võõras teos, mõistuse esimeseks nõudmiseks on põhjuse oletamine ja otsimine, ilma milleta pole mõeldav ükski nähtus. Ma tõstan käe, et sooritada tegu, mis oleks igast põhjusest sõltumatu, kuid see, et ma tahan sooritada tegu, millel poleks põhjust, on minu teo põhjuseks.

Ent isegi kui me kujutleksime kõigist mõjudest täiesti eraldatud inimest ja vaatleksime ainult tema hetkelist oleviku tegu, oletades, et seda mingi põhjus esile ei kutsunud, ja peaksime lõpmata väikest paratamatuse jääki võrdseks nulliga, ka siis ei jõuaks me inimese täieliku vabaduse mõisteni, sest olend, kes välise maailma mõjusid vastu ei võtaks, kes oleks väljaspool aega ja ei oleneks põhjustest, poleks enam inimene.

Samuti ei saa me iialgi kujutleda inimese tegevust, mis toimuks ilma vabaduse osavõtuta ja alluks ainult paratamatuse seadusele.

1) Kuidas ka ei suureneks meie teadmised neist ruumilistest tingimustest, milles inimene viibib, need teadmised ei saa iialgi täielikud olla, sest nende tingimuste arv on lõpmata suur, niisama nagu ruum on lõpmatu. Seepärast, kui pole kindlaks määratud k õ i k tingimused, kõik mõjud inimesele, siis pole ka täielikku paratamatust, vaid on teatav osa vabadust.

2) Kuidas me ka ei pikendaks ajavahemikku sellest nähtusest, mida me vaatleme, kuni otsustamise ajani, on see ajavahemik ometi lõppev, aeg aga on lõpmatu; seepärast ei saa ka ses suhtes iialgi olla täielikku paratamatust.

3) Nii arusaadav kui ka ei oleks ükskõik missuguse teo põhjuste ahel, me ei saa iialgi tunda kogu ahelat, sest see on lõputu, ning jällegi ei saa me iialgi täielikku paratamatust.

Kuid peale selle, kui me, oletades vähima vabaduse jäägi olevat võrdse nulliga, tunnistaksimegi mõnel juhul — nagu näiteks surija, loote või idioodi puhul — vabaduse täiesti puuduvaks, siis hävitaksime ühes sellega ka inimese mõiste, mida me vaatleme, sest niipea kui pole vabadust, ei ole ka inimest. Seepärast on kujut-

loogilised, psühholoogilised ja ajaloolised seadused, millele inimene allub, ja mida õigemini me oleme ära näinud tegevuse füsioloogilise, psühholoogilise või ajaloolise põhjuse; teisest küljest, mida lihtsam on vaadeldav tegevus ise ja mida lihtsakoelisem oma iseloomult ja mõistuselt on see inimene, kelle tegevust me vaatleme.

Kui me teo põhjust sugugi ei mõista: olgu see siis kuriteo, heateo või isegi hea ja kurja mõttes neutraalse teo puhul, siis me leiame sellises teos olevat kõige suuremal määral vabadust. Kuriteo puhul me nõuame sellise teo eest kõige rohkem karistust; heateo puhul hindame sellist tegu kõige enam. Neutraalsel juhul näeme selles suurimat individuaalsust, algupärasust, vabadust. Aga kui meile üksainuski arvutuist põhjustest teada on, siis me näeme juba teataval määral paratamatuse olemasolu ja nõuame vähem karistust kuriteo eest, näeme vähem teenet vooruslikus teos, vähem vabadust algupärasena näivas teos. Et kurjategija kasvas üles roimarite keskkonnas, see juba pehmendab ta süüd. Isa või ema ennastsalgavus ja ennastsalgavus võimaliku tasu lootuses on arusaadavam kui põhjusetu ennastsalgavus ja näib meile seepärast vähem sümpaatiat väärivana, vähem vabana. Usulahu või erakonna asutaja ja leidur panevad meid vähem imestama, kui me teame, kuidas ja millega nende tegevus oli ette valmistatud. Kui meil on olemas pikk rida kogemusi, kui meie vaatlus on alati suunatud põhjuste ja tagajärgede vastastikuste suhete otsimisele inimeste tegevuses, siis näivad inimeste teod meile seda enam paratamatutena ja seda vähem vabadena, mida õigemini me seome tagajärgi põhjustega. Kui vaadeldavad teod on lihtsad ja meil on määratu hulk selliseid tegusid vaadelda olnud, siis on meie kujutlus nende paratamatusest veel täielikum. Autu isa poja autu tegu, teatavasse keskkonda sattunud naise halb käitumine, joomari tagasilangus joomisesse jms. on teod, mis meile näivad seda vähem vabadena, mida arusaadavam meile on nende põhjus. Kui aga inimene ise, kelle tegevust me vaatleme, seisab kõige madalamal mõistuse arengu astmel, nagu laps, hullumeelne, lollike, siis me näeme,

kuna tegevuse põhjused ja iseloomu ning mõistuse lihtsakoelisus on meile tuntud, juba nii suurt paratamatuse määra ja nii vähest vabadust, et niipea kui meile on teada põhjus, mis peab tegevuse esile kutsuma, me võime tegu ette ära öelda.

Ainult neile kolmele alusele on rajatud kõigis seadusandlustes esinev süüdimatus kuritegude puhul ja süüd kergendavad asjaolud. Süüdivus näib suuremana või väiksemana selle järgi, kas rohkem või vähem teatakse tingimusi, milledes viibis inimene, kelle teo üle otsustatakse, suurema või väiksema ajavahemiku järgi teo sooritamisest kuni selle üle otsustamiseni ja suurema või väiksema arusaamise järgi teo põhjustest.

X

Niisiis väheneb ja suureneb meie kujutlus vabadusest ja paratamatusest järk-järgult, vastavalt suuremale või väiksemale seosele välise maailmaga, suuremale või väiksemale aja kaugusele ja suuremale või väiksemale sõltuvusele põhjustest, milledes me vaatleme inimese elu nähtusi.

Nii et kui me vaatleme inimese niisugust seisukorda, milles tema seos välise maailmaga on kõige rohkem teada, otsustamise aja ja teo kordasaatmise aja vahemik kõige suurem ja teo põhjused kõige arusaadavamad, siis saame kujutluse suurimast paratamatusest ja vähimast vabadusest. Kui me aga vaatleme inimest kõige väiksemas sõltuvuses välistest tingimustest, kui tema tegu on sooritatud käesolevale ajale kõige lähemal momendil ja tema tegevuse põhjused pole meile arusaadavad, siis saame kujutluse vähimast paratamatusest ja suurimast vabadusest.

Aga ei ühel ega teisel juhul, kuidas me oma vaatekohta ka ei muudaks, kuidas me ka ei selgitaks enesele seda seost, milles inimene viibib välise maailmaga, või kui arusaadav see meile ka ei näiks, kuidas me ka ei pikendaks või ei lühendaks ajavahemikku, kui arusaadavad või mittearusaadavad meile põhjused ka ei oleks, — me ei suuda iialgi kujutleda ei täielikku vabadust ega täielikku paratamatust.

on need jõud erinevalt määratlenud. Täpselt samuti erineb inimese vabaduse jõud mõistusele teistest looduse jõududest ainult selle määratluse poolest, mille mõistus talle annab. Vabadus ilma paratamatuseta, s. t. ilma mõistuse seadusteta, mis seda määratleksid, ei erine millegi poolest raskustungist, või soojusest, või kasvujõust, — mõistusele on see ainult hetkeline, määratlematu elu tajumus.

Ja nii nagu taevakehi liikuma paneva jõu määratlematu olemus, või soojuse ja elektrijõu määratlematu olemus, või keemilise suguluse jõud, või elu jõud moodustavad astronoomia, füüsika, keemia, botaanika, zooloogia jne. sisu, niisama moodustab vabaduse jõu olemus ajaloo sisu. Aga nii, nagu iga teaduse objektiks on selle tundmatu elu-olemuse väljendused, see olemus ise aga võib olla ainult metafüüsika objektiks, — niisama moodustavad inimeste vabaduse jõu väljendused ruumis, ajas ja sõltumuses põhjustest ajaloo objekti, vabadus ise aga on metafüüsika objekt.

Teadustes elavorganismidest me nimetame seda, mis meile on teada, paratamatuse seadusteks; seda, mida me ei tea, nimetame elu jõuks. Elu jõud väljendab ainult tundmatut jääki sellest, mis me teame elu olemusest.

Samuti nimetame ajaloos seda, mis meile on teada, paratamatuse seadusteks; seda, mida me ei tea, — vabaduseks. Vabadus väljendab ajaloos ainult tundmatut jääki sellest, mis me teame inimese elu seaduste kohta.

XI

Ajalugu vaatleb inimese vabaduse väljendusi seoses välise maailmaga, ajas ja sõltumuses põhjustest, s. t. määratleb seda vabadust mõistuse seadustega, ja seepärast on ajalugu ainult niivõrd teadus, kuivõrd need seadused seda vabadust määratlevad.

Ajaloole on inimeste vabaduse kui ajaloolistele sündmustele mõjuda võiva, s. t. seadustele mittealluva jõu tunnustamine seesama, mis astronoomiale taevakehade vaba liikumisjõu tunnustamine.

See tunnustamine hävitab seaduste olemasolu võimaluse, s. t. igasuguste teadmiste võimaluse. Kui on olemas kas või üksainus vabalt liikuv keha, siis pole enam olemas Kepleri ja Newtoni seadusi ega ole enam olemas mingisugust kujutlust taevakehade liikumisest. Kui on olemas kas või üksainus vaba tegu, siis pole olemas ühtki ajaloo seadust ega mingisugust kujutlust ajaloolistest sündmustest.

Ajaloole on olemas inimeste tahete liikumisjooned, millede üks ots peitub teadmatuses, teises otsas aga liigub — ruumis, ajas ja sõltumuses põhjustest — teadvus inimeste vabadusest olevikus.

Mida enam meie silme ees avardub see liikumisala, seda ilmsemad on selle liikumise seadused. Ajaloo ülesandeks on neid seadusi tabada ja kindlaks määrata.

Sellelt vaatekohalt, millelt teadus praegu oma objektile vaatab, sel teel, mida mööda ta käib, otsides nähtuste põhjusi inimeste vabas tahtes, — ei ole teadus võimeline seadusi väljendama, sest kuidas me ka ei piiraks inimeste vabadust, niipea kui me selle tunnistame jõuks, mis ei allu seadustele, on seaduse olemasolu võimatu.

Ainult seda vabadust kuni lõpmatuseni piirates, s. t. seda lõpmata väikese suurusena vaadeldes veendume põhjuste täielikus tabamatuses, ja siis teeb ajalugu põhjuste otsimise asemel oma ülesandeks seaduste otsimise.

Nende seaduste otsimist on juba ammu alustatud, ja need uued mõtlemisviisid, mida ajalugu peab omandama, kujunevad välja ühtaegu enesehävitamisega, mille poole liigub vana ajalugu, nähtuste põhjusi aina tükeldades ja tükeldades.

Seda teed on käinud kõik inimlikud teadused. Lõpmata väikeste arvude juurde välja jõudes jätab matemaatika, täpseim teadustest, tükeldamisprotsessi ning asub uue, lõpmata väikeste tundmatute liitmise protsessi juurde. Jättes kõrvale põhjuse mõiste, otsib matemaatika seadust, s. t. kõigile tundmatuile lõpmata väikestele elementidele ühiseid omadusi.

Ehkki teises vormis, kuid sedasama mõtlemisteed on käinud ka teised teadused. Kui Newton avaldas gravitatsiooniseaduse, siis ei öelnud ta, et päikesel või maal on omadus ligi tõmmata; ta ütles, et igal kehal kõige suuremast kõige väiksemani on omadus otsekui üksteist ligi

sügisest saadik tervenisti köidab... Nüüd olen kirjanik k õ i g i oma hinge jõududega, ma kirjutan ja kaalutlen nagu ma veel iialgi pole kirjutanud ega kaalutlenud.»

Ent paljugi oli Tolstoile veel ebaselge. Alles 1864. aasta sügiseks võttis romaani idee konkreetsema kuju ja selgusid ajaloolise jutustuse piirjooned. 16. septembril 1864 tegi Tolstoi päevikusse järgmise sissekande: «Varsti möödub aasta sellest, kui ma viimati sellesse raamatusse kirjutasin, ja see oli hea aasta... Selle aja jooksul hakkasin kirjutama romaani, olen juba kirjutanud kümme poognat, kuid praegu olen paranduste ja ümbertegemiste järgus. Küll on piin.»

Need kümme poognat moodustavad romaani selle osa, mis avaldati 1865. aasta «Russki Vestniku» esimeses ja teises numbris. 26. novembril 1864 astus Tolstoi läbirääkimistesse N. Ljubimoviga, kes oli Katkovi abiline ajakirja väljaandmisel ja Moskva Ülikooli professor. Tolstoi kirjutas naisele: «Oleksid pidanud pealt kuulma, kuidas ta, ma arvan, paar tundi kauples minuga tühise 50 rubla pärast poogna eest ja kuidas ta sealjuures, suu vahul, professorlikult naeris. Ma jäin enda juurde kindlaks ja ootan tänaseks vastust. Nad tahavad seda kangesti saada ja arvatavasti nõustuvad maksma 300 rubla.» Katkov võttis Tolstoi tingimused vastu ja järgmisel päeval anti käsikiri ajakirja toimetusele üle. «Kui mu portfell tühjaks jäi ja ilalõug Ljubimov käsikirja ära viis,» kirjutas Tolstoi naisele, «tegi mu meele kurvaks just see, mis sind pahandab, et enam ei saa ümber kirjutada ega paremaks teha.»

Kirjaniku loomingulised otsingud on jäädvustatud lühikeses ja üksikasjalises konspektis, samuti romaani sissejuhatuse ja alguse rohkearvulistes variantides. Üks kõige varajasemate visandite hulka kuuluvaid variante kannab pealkirja «Kolm ajajärku. Esimene jagu. 1812. aasta». Tollal kavatses Tolstoi veel kirjutada romaanide triloogiat dekabristidest; selles suures teoses oleks 1812. aasta moodustanud vaid esimese jao, kuna kogu teos oleks hõlmanud «kolme ajajärku», see tähendab aastaid 1812, 1825 ja 1856. Tegevus selles katkendis kuulus ajaliselt 1811. aastasse, hiljem tehti see ümber 1805. aastaks. Kirjanikul oli suurejooneline kavatsus kujutada oma mitmeköitelises teoses Venemaa ajalugu poole sajandi jooksul ja ta kavatses lasta oma rohkearvulistel «mees- ja naiskangelastel läbi teha 1805., 1807., 1812., 1825. ja 1856. aasta ajaloolised sündmused». Ent peatselt piirab Tolstoi oma teemat kitsama ajaloolise epohhiga ja pärast tervet rida katseid, mille hulka kuulub fragment «Päev Moskvas (nimepäev Moskvas aastal 1808)», kirjutab ta romaani alguse. Selles on juttu dekabrist Pjotr Kirillovitš B-st ja katkend kannab pealkirja «Aastast 1805 kuni 1814. Krahv L. N. Tolstoi romaan. 1805. aasta. I jagu. I peatükk».

Katkend algab iseloomuliku lõiguga: «Nendel, kes tundsid Pjotr Kirillovitš B-d Aleksander II valitsemise algul, 1850-ndail aastail, mil Pjotr Kirillovitš lumivalge vanamehena Siberist tagasi toodi, oli raske teda endale kujutada muretu, meeletu ja pöörase noorukina, nagu ta oli olnud Aleksander I valitsemise algaastail, varsti pärast tagasipöördumist välismaalt, kus ta isa soovil käis oma

kasvatust lõpule viimas.» Edasi jutustatakse kangelase noorusest, ajast, mil ta õige isa, tähtis suurisand, polnud teda veel adopteerinud ja kui ta alles kandis Medõnski nime, mis talle oli antud küla järgi, kus ta oli ilmale tulnud. Oma iseloomu ja elulooliste andmete poolest on Medõnski tulevane Pierre Bezuhhov. Seega on siin säilinud jäljend Tolstoi suurejoonelisest plaanist, kuid Venemaa ja Napoleoni sõdade ajastut käsitleva romaani kavand on dekabristi triloogiast lõplikult eraldatud. Romaan oli mõeldud mitmejaolisena ja esimene jagu pealkirjaga «Tuhande kaheksasaja viies aasta» avaldati ajakirjas «Russki Vestnik» 1865. aasta esimeses ja teises numbris.

Tolstoi rääkis hiljem, et «kui ta kavatses kirjutada Siberist tagasitulnud dekabristist, pöördus ta pilk algul 14. detsembri mässu ajajärku, siis sellest aktsioonist osavõtnute lapsepõlve ja noorusaastate poole ning ta laskis end kaasa kiskuda 1812. aasta sõjast, aga et 1812. aasta sõda oli seoses 1805. aasta sõjaga, siis alustas ta teost sellest ajajärgust».

Tolstoi uuris ürikuid, luges memuaare ja ajaloolisi romaane, eriti Zagoskini romaani «Roslavlev», mis talle esialgu oli «vajalik ja huvitav». Seejuures oli kirjaniku tähelepanu keskpunktiks peaasjalikult «olustik» ja ajajärgu «rahuaegsed» pildid, kuna sõjalised sündmused on romaanis nihutatud kuhugi tagaplaanile. Ajaloolised isikud ei huvita autorit seni veel üldse. Romaani ühes esimeses sissejuhatuses kirjutab Tolstoi: «... mitte Napoleon, Aleksander, Kutuzov ega Talleyrand ei saa minu kangelasteks, ma kirjutan inimestest, kes on vabamad, kui seda on riigimehed, inimestest, kes elavad kõige soodsamates elutingimustes, inimestest, kes on vaesusest ja vaimupimedusest üle, kes on sõltumatud, inimestest, kellel ei leidu neid puudusi, mis on vajalikud selleks, et jätta jälg ajaraamatu lehekülgedele...»

Inimesed, kes «elavad kõige soodsamates elutingimustes», on aadlikud ja Tolstoi näeb vaimus oma romaani kui sajandi alguse aadlielu kroonikat, kus tüüpehtsana on kehastatud terve rida aadliperekondi, kelle esindajad kusagil ei teeni ega ole seotud ei sõjaväe ega ka mõne departemanguga. Romaanis ei olnud ette nähtud avaraid ajaloolisi pilte ega ajaloolis-filosoofilisi üldistusi. Üks «1805. aasta» kangelasi, vürst Andrei, oli veel väga kaugel romaani «Sõda ja rahu» kangelasest Bolkonskist. «Ta oli kogu esimese jao ulatuses üksluine, igav ja ainult *un homme comme il faut*», nagu Tolstoi ühes kirjas Fetile tunnistas.

Seoses oma kavatsusega kirjutada perekondlik-ajalooline romaan, kasutas kirjanik tegelaste prototüüpideks laialdaselt temale tuntud kaasaegseid isikuid oma ümbruskonnast kui ka perekondlikke pärimusi. Prototüübi kasutamise osatähtsust kujude loomisel ei tule aga Tolstoi juures liialt üle hinnata. Oleks täiesti ebaõige taandada Nataša kuju A. Kuzminskajale, Nikolai Rostovi kuju Tolstoi isale, vana Bolkonski kuju Tolstoi onule N. S. Volonskile jne. Kunstnikuna jäi Tolstoi ustavaks tüpiseerimise seadusele kui kunstiloomingu peatingimusele. Kui vürstinna L. N. Volkonskaja soovis teada saada, kes oli vürst Andrei prototüübiks, kirjutas Tolstoi: «Andrei Bolkonski on mitte keegi — nagu iga teinegi

kus seisis selles, et tuli lahti õelda maa liikumatuse vahetust tundest ja samasugusest planeetide liikumise tundest, nii seisab ka ajaloo puhul raskus tunnistada isiksuse allumist ruumi, aja ja põhjuste seadustele selles, et tuleb loobuda oma isiksuse sõltumatuse vahetust tundest. Aga nagu astronoomia uus vaade rääkis: «Tõsi küll, me ei tunne maa liikumist, kuid selle liikumatust oletades me jõuame mõttetuseni; oletades aga liikumist, mida me ei tunne, jõuame seadusteni», nii ütleb ka ajaloo uus vaade: «Tõsi küll, me ei tunne oma sõltumust, kuid oletades oma vabadust, me jõuame mõttetuseni; oletades aga oma sõltumust välisest maailmast, ajast ja põhjustest, me jõuame seadusteni.»

Esimesel juhul oli tarvis loobuda ruumis liikumatult püsimise teadvusest ja tunnistada meile mittetajutavat liikumist; käesoleval juhul on just samuti vaja loobuda tunnetatavast vabadusest ja tunnistada meile mittetajutavat sõltumust.

MÄRKUSI

Romaanile «Sõda ja rahu» kuulub L. Tolstoi kirjanduslikus pärandis keskne koht. Selle teose kirjutamine nõudis autorilt tohutuid jõupingutusi: Tolstoi töötas romaani «Sõda ja rahu» kallal kuus aastat: 1863. kuni 1869. aastani. Visandid ja variandid, mis oma mahult ületavad romaani põhiteksti, rohkearvulised parandused korrektuurpoognates räägivad selget keelt kirjaniku töö ulatusest, kes väsimatult otsis oma loomingulistele kavatsustele kõige täiuslikumat ideelis-kunstilist väljendust.

Romaani «Sõda ja rahu» kirjutamise mõte ei tekkinud Tolstoil mitte ühekorraga. Ühes romaani eessõna variandis räägib autor, et 1856. aastal on ta «hakanud kirjutama teatavasuunalist pikemat jutustust, mille kangelaseks pidi saama dekabrist, kes koos perekonnaga Venemaale tagasi tuli». Ent selle jutustuse tegeliku kirjutamise kohta ei ole senini avastatud vähimatki tõendit: pole leitud «alustatud» teose käsikirju, kavandeid, konspekte, ka puuduvad Tolstoi päevikus ja kirjades igasugused vihjed, mis näitaksid, et teose kallal oleks töötatud. Tõenäoliselt oli jutustus 1856. aastal ainult kavandatud, mitte aga alustatud.

Oma teise välismaareisi ajal tutvus Tolstoi 1860. aasta detsembris Firenzes oma kauge sugulase dekabrist S. G. Volkonskiga, kes oli koos teiste amnesteeritud dekabristidega 1856. aastal Siberist sunnitöölt tagasi tulnud. Vestlused Volkonskiga võisid elustada kavatsust kirjutada romaan dekabristide elust ja seekord asus Tolstoi oma mõtet ka teostama. 26. märtsil 1861. aastal kirjutas ta Herzenile: «Nelja kuu eest alustasin romaani kirjutamist, mille peategelaseks on tagasitulnud dekabrist. Ma tahtsin teiega selle üle rääkida, aga ei saanud mahti... Turgenevile, kellele ma alguse ette lugesin, meeldisid esimesed peatükid.»

«Esimesed peatükid» on need kolm peatükki, kus kirjeldatakse dekabrist Pjotr Ivanovitš Lobazovi perekonna saabumist Siberist Moskvasse. Lobazovi prototüübiks on osaliselt kasutatud S. G. Volkonskit. Ent kaugemale see töö 1860.—1861. aastal ei jõudnud.

Teda paeluma hakanud dekabristide teema juurde pöördub Tolstoi tagasi 1863. aasta sügisel. Uurides dekabristide liikumise sotsiaalseid põhjusi jõuab autor välja 1812. aastani, samuti ka sündmuste juurde, mis eelnesid Isamaasõjale. 1863. aasta oktoobri teisel poolel kirjutas ta A. A. Tolstajale: «Ialgi pole ma tundnud, et minu intellektuaalsed ja isegi kõik moraalsed jõud oleksid nii vabad ja niivõrd töövõimelised, ning töö on mul olemas. Selleks tööks on romaan 1810-ndate ja 20-ndate aastate ajajärgust, mis mind

tõmmata, s. t. küsimust kehade liikumise põhjusest kõrvale jättes väljendas ta omaduse, mis on ühine kõigile kehadele, lõpmata suurtest kuni lõpmata väikesteni. Sedasama teevad loodusteadused: küsimust põhjusest kõrvale jättes otsivad nad seadusi. Samal teel seisab ka ajalugu. Ja kui ajaloo objektiks on rahvaste ja inimkonna liikumise tundmaõppimine, aga mitte inimeste elu episoodide kirjeldamine, siis peab ta põhjuste mõistet hüljates otsima seadusi, mis on ühised kõigile võrdsetele ja omavahel lahutamatult seotud lõpmata väikestele vabaduse elementidele.

XII

Sellest ajast, kui on avastatud ja tõestatud Kopernikuse süsteem, hävitas paljas tunnistamine, et ei liigu mitte päike, vaid maa, kogu antiikrahvaste kosmograafia. Süsteemi ümber lükates oleks võinud säilitada vana vaate kehade liikumisele; kuid seda ümber lükkamata poleks vist võinud jätkata Ptolemaiose maailmade uurimist. Aga ka pärast Kopernikuse avastust jätkati veel kaua Ptolemaiose maailmade uurimist.

Sellest ajast, kui on öeldud ja tõestatud, et sündide või kuritegude arv allub matemaatilistele seadustele ja et teatavad geograafilised ja poliitilis-majanduslikud tingimused määravad selle või teise valitsemisviisi, et elanikkonna teatavad suhted maaga tekitavad rahvaste liikumise, — sellest ajast hävinesid oma olemuselt need alused, millele toetus ajalugu.

Uusi seadusi ümber lükates oleks võinud säilitada endise vaate ajaloole; kuid neid ümber lükkamata näib olevat võimatu jätkata ajalooliste sündmuste kui inimeste vaba tahte sünnitiste uurimist. Sest kui teatav valitsemisviis on kehtima hakanud või teatav rahva liikumine on toimunud teatavate geograafiliste, etnograafiliste või majanduslikkude tingimuste tõttu, siis ei saa enam põhjusena vaadelda nende inimeste tahet, kes näivad meile valitsemisviisi kehtimapanijatena või rahva liikumise esilekutsujatena.

Aga ometi jätkatakse endise ajaloo uurimist niisama kui statistika, geograafia, poliitilise ökonoomia, võrdleva keeleteaduse ja geoloogia seadusi, mis otse vastu käivad selle teesidele.

Kaua ning visalt käis loodusteaduses võitlus vana ja uue vaate vahel. Usuteadus kaitses vana vaadet ja süüdistas uut ilmutuse hävitamises. Aga kui tõde võitis, asus usuteadus niisama kindlalt uuele pinnale.

Niisama kindlalt ning visalt käib praegusel ajal võitlus vana ja uue vaate vahel ajaloole, ja täpselt samuti kaitseb usuteadus vana vaadet ja süüdistab uut ilmutuse hävitamises.

Nii ühel kui teisel juhul kutsub võitlus mõlemalt poolt kirgesid esile ja summutab tõde. Ühelt poolt avaldub hirm ja kahjutunne sajandite jooksul püstitatud hoone pärast; teiselt poolt — hävitamiskirg.

Inimestele, kes võitlesid loodusteaduse tekkiva tõega, näis, et kui nad seda tõde tunnistavad, siis hävineb usk jumalasse, maailmaloomisesse, Joosua imesse. Kopernikuse ja Newtoni seaduste kaitsjaile, näiteks Voltaire'ile, näis, et astronoomia seadused hävitavad religiooni, ja ta kasutas gravitatsiooniseadusi relvana religiooni vastu.

Täpselt samuti näib nüüd, et tarvitseb ainult tunnistada paratamatuse seadust, ja hävinevad hinge, hea ja kurja mõiste ning kõik sellele mõistele rajatud riiklikud ja kiriklikud institutsioonid.

Nagu omal ajal Voltaire, niisama kasutavad nüüd paratamatuse seaduse kutsumatud kaitsjad seda paratamatuse seadust relvana religiooni vastu, kuna paratamatuse seadus ajaloos just niisama nagu Kopernikuse seadus astronoomias mitte ei hävita, vaid koguni tugevdab seda pinda, millel rajanevad riiklikud ja kiriklikud institutsioonid.

Nagu siis astronoomia küsimuses, nii põhjeneb nüüd ka ajaloo küsimuses kogu vaadete erinevus selle absoluutse ühiku tunnistamisel või mittetunnistamisel, mis on nähtavate fenomenide mõõdupuuks. Astronoomias oli selleks maa liikumatus; ajaloos on selleks isiksuse sõltumatus — vabadus.

Nagu astronoomiale maa liikumise tunnistamise ras-

romaanikirjaniku, mitte aga isikute kirjeldaja või memuaaride autori personaaž. Mul oleks häbi oma teoseid avaldada, kui kogu mu töö seisneks vaid selles, et kirjeldada portreesid, uurida, meeles pidada.»

Pärast katkendi «1805. aasta» ajakirjale «Russki Vestnik» üleandmist hakkas Tolstoi kahtlema, kas romaani idee on ikka õigesti valitud. Kirjades sõpradele palus ta, et nad uue teose kohta otsekoheselt oma arvamist avaldaksid; talle oli «Kalliis» Turgenevi arvamine. Kirjas A. A. Tolstajale väljendab autor lootust, et tädi hakkab armastama tema «lapsi», uue romaani kangelasi, sest «seal on toredaid inimesi ja ma armastan neid väga». A. A. Tolstaja vastus on ebasoodus, ta osutas üleliigsete üksikasjade kuhjamisele kangelaste tunnete väljendamisel. Turgenev aga ei kirjutanud otse autorile, sest ta oli Tolstoiga riius, vaid avaldas oma arvamist, mis polnud kuigi meeldiv, kirjas P. V. Annenkovile: «Pinnapealsus ja üksikute joonte mingisugune tujukas maneerlikkus ja siis need tolle sisemise janditamise igavesed kordamised: kas ma olen argpüks või ei ole, jne. Pentsik ajalooline romaan.» Ja ka Tolstoi ise hakkas tundma romaani vastu «tugevat vastumeelsust». See asjaolu aga näitab juba, et kirjanik ei ole enam rahul perekondlik-ajaloolise romaani žanriga.

Tolleks ajaks on ka romaani idee tunduvalt keerulisemaks muutunud. Ajalooliste materjalide erakordne rohkus ei taha enam hästi mahtuda traditsioonilise ajaloolise romaani raamidesse. Kui kirjanik esialgu loobus vastava epohhi ajalooliste isikute ja riigitegelaste kasutamisest romaanis, siis hiljem tuli ta mõttele täiendada «iseloomude kujutamist» «ajaloo kujutamisega». 19. märtsil 1865. aastal teeb ta oma päevikusse järgmise sissekande: «Olen lugenud palju lugusid Napoleonist ja Aleksandrist. Nüüd on mind rõõmupilvena haaranud mõte ja teadmine, et on võimalik teha suuri asju — kirjutada psühholoogiline lugu — romaan Aleksandrist ja Napoleonist. Panna kirja neid ümbritsevate isikute ja nende eneste kogu alatus, kogu sõnadetegemine, kogu meeletus, kogu vastuolulisus.»

Edasi toovad biograafilised märkmed ära põhilised sündmused Napoleoni ja Aleksander I elust. Napoleoni biograafias kõidab kirjaniku tähelepanu valelikkus, petmine, barbaarsus kultuurivarade suhtes, sõjategevusega kaasnev auahne roimarlikkus. Märkmed lõpevad sõnadega: «Täielik hullumeelsus, äranõrkemine ja tühisus St. Helenal. Vale ja ülevus seetõttu, et maht oli suur, kui aga tegevusala kitsaks jäi, muutus tühiseks. Ja häbiväärne surm!»

Aleksandrit peeti teatavas mõttes Napoleoni vastandiks. Aleksander mõlgutas «Euroopa uuendamise plaane» ja ka temas avastas Tolstoi sügavalt negatiivseid jooni: «soldati loomus, manöövrid, rangus», seetõttu «kui tappa, siis kõige paremini».

Niiviisi rikastusid Tolstoi esialgsed kavatsused uue mõttega: kirjutada Aleksandri ja Napoleoni «psühholoogiline romaan».

30. septembril 1865 märgib kirjanik päevikusse: «Romaanikirjanikule on luuleks: 1) huvi, sündmuste põim — Braddon, minu «Tuleviku kasakad», 2) kommetepildid, mis põhinevad ajaloolistel

sündmustel — «Odüsseia», «Ilias», «1805. aasta»...» Et kirjanik seadis oma romaani «1805. aasta» ühe pulga peale «Iliasega», see näitab, et ta juba 1865. aastal tundis vajadust vahetada žanri ja muuta oma teos heroiliseks epopõaks.

Tõelise novaatorina otsib Tolstoi oma idee väljendamiseks uut kirjanduslikku vormi ja uusi kujutamisvahendeid. Kirjanik peab silmas Euroopas viljeldavaid romaanivorme, kui ta tähendab, et «vene kunstilooming ei mahu sellesse raami ja otsib endale uut». Tolstoi kui vene kirjandusliku loomingu üks suurimaid esindajaid oli samuti haaratud neist otsinguist. Sellest jutustas ta romaani «Sõda ja rahu» eessõna ühes visandis: «Kord tundus mulle mannetuna mõte, millest ma alustasin; kord oli tahtmine haarata kõike, mis ma tollest ajajärgust tean ja tunnen, kuid olen teadlik, et seda on võimatu teha; kord näisid mulle romaani lihtlabane kirjanduslik keel ja kirjanduslikud võtted nii sobimatud teose suursuguse, sügava ja mitmekesise sisuga; kord muutus vajadus siduda väljamõeldistega neid kujundeid, pilte ja mõtteid, mis minus iseenesest tekkisid, nii vastumeelseks, et ma lõin käega alustatud teosele ja mind haaras meeleheide, et on võimatu väljendada kõike seda, mida ma tahtsin ja mida oli vaja väljendada.» Kui ta varem nimetas teost, mis kandis pealkirja «1805. aasta», romaaniks, siis nüüd tegi ta rahutuks mõte, et «see, mida ma kirjutan, ei sobi vormilt ei romaani, jutustuse, poeemi ega ajalooraamatu raamidesse». Viimaks, pärast kestvaid piinlemisi, otsustas ta «kõik need kartused» kõrvale heita ja kirjutada vaid seda, mida on «vaja väljendada», andmata teosele «mingisugust nimetust». Oma otsuses mitte jäljendada kirjandusteoste «konventsionaalseid vorme», mida viljeldakse Euroopas, toetus Tolstoi vene klassikalise kirjanduse traditsioonidele. Kõik vene klassikalise kirjanduse väljapaistvad teosed lähevad suuresti lahku romaani-, poeemi- ja jutustusežanri vormidest. «Vene kirjanduse ajalugu Puškinist alates,» kirjutas Tolstoi, «pakub mitte üksnes hulgaliselt näiteid niisugustest lahkuminekutest Euroopas kehtivatest vormidest, vaid ta ei esita ainsatki vastupidist näidet.»

«Ajaloo kujutamine» tegi töö romaani kallal märksa keerulisemaks veel ühes suhtes: nüüd oli vaja hoolikalt ja kannatlikult läbi uurida tohutu hulk kaheteistkümnenda aasta sündmusi käsitlevaid ajaloolisi ürikuid, memuaare, kirju. Nendest materjalidest otsis kirjanik eelkõige selliseid ajastule iseloomulikke detaile ja jooni, mis aitaksid tal tegelaste karaktereid ja sajandi alguse inimeste omapärast elulaadi ajaloolise tõetruudusega kujutada.

Järgnevail aastail romaani «Dekabristid» idee juurde tagasi pöördudes teeb Tolstoi väärtuslikke ülestunnistusi, mis väljendavad kirjaniku spetsiifilist, eht tolstoilikku suhtumist ajaloolistesse materjalidesse. Kui V. Stassovil õnnestus kopeerida Nikolai I salajane kiri, milles dekabristide hukkamise tseremoonia kindlaks määrati, ja anda sellest ärakiri Tolstoile, kirjutas viimane Stassovile: «Ma ei tea, kuidas teid, Vladimir Vassiljevitš, mulle teatavaks tehtud üriku eest tänada. See on mulle võtmeks, mis avab mitte niivõrd ajaloo kui just psühholoogia ukse. See on vastuseks peamisele küsimusele, mis mind vaevas.»

Seega oli Tolstoil kui kunstnikul vaja koos ajajärgu tundmaõppimisega avada ajalooliste materjalide kaudu ka «psühholoogia uks», mis viib tegelaste hingeellu, ja leida nende iseloomude «võtmed». Sel eesmärgil kasutab kirjanik peale kirjanduslike allikate ja käsikirjalise materjali laialdaselt ka 1812. aasta sündmuste pealtnägijate suulisi andmeid. Ajalooline materjal ei andnud Tolstoi mitmesugustele küsimustele igakord vastust ja siis tuli kangelase kuju oletuste põhjal edasi arendada.

1865. aasta suvel Tolstoi romaaniga ei tegelnud, kuid sügisel võtab ta selle uuesti käsile. Novembri algul kirjutas ta A. J. Bersile: «Praegu lõpetan, s. t. teen ümber, ikka ja jälle teen ümber oma kolmandat jagu. See lõplik viimistlemine on väga raske ja nõuab suuri pingutusi; kuid oma varemate kogemuste põhjal tean ma, et selles töös on omamoodi kõrgpunkt; kui oled vaevaga selleni jõudnud, siis ei saa enam peatuma jääda, vaid veered lakkamatult edasi kuni töö lõpuni. Ma olen nüüd selle kõrgpunktini jõudnud ja tean, et kas hästi või halvasti, kuid nüüd varsti ma lõpetan selle kolmanda jao.» Selles kirjas rääkis ta ka oma kavatsusest anda romaan välja mitte osade kaupa ajakirjas, vaid «eri raamatuna». Analoogilisest otsusest teatab ta ka A. A. Tolstajale kirjas 14. novembrist 1865: «Minu romaanist on valmis ainult kolmas jagu, mida ma seni välja ei anna, kui olen kirjutanud veel kuus jagu, ja siis annan aasta viie pärast kõik välja eri teosena.» Kuid lõpetanud novembris-detsembris selle jao viimistlemise, viib Tolstoi, vastupidiselt oma esialgsele kavatsusele, teose 1866. aasta jaanuaris Moskvasse ja see ilmub samal aastal ajakirjas «Russki Vestnik» nr. 2, 3 ja 4.[1]

Ajakirjas avaldatud jaod vastavad romaani «Sõda ja rahu» kõigi 1886. aastast alates avaldatud väljaannete esimese kõite esimesele ja teisele jaole. Ent romaani esimese väljaande ettevalmistamisel võeti ajakirjas ilmunud tekstis ette ümbertegemisi ja kärpimisi peaasjalikult just tegelaste välimuse kirjelduste ja nende sisemaailma kujutamise osas, mis olid üle koormatud liigsete üksikasjadega. Ühes kirjas Fetile tunnistas Tolstoi: «... Turgenevi arvamine, et kümne lehekülje pikkuselt ei või kirjeldada, kuidas NN oma kätt seadis, oli mulle suureks kasuks ja ma loodan seda pattu tulevikus vältida.» Tolstoi võttis arvesse ka Feti kriitilisi märkusi. Teda «rõõmustas» Feti arutlus vürst Andrei kohta; Fet märkis, et selle kangelase iseloom on romaani esimestes jagudes puudulikult arendatud. «Peale iseloomude kujutamise ja nende arenemise, peale iseloomude kokkupõrgete kujutamise,» kirjutas Tolstoi Fetile 7. novembril 1866. aastal, «on mul veel kavatsus kujutada ajalugu, mis mu töö ülearu keeruliseks teeb ja millega ma vist toime ei tule, nagu mulle näib... Ja selle puuduse, mille teie kiri mulle selgeks tegi, loodan, et parandasin ära.»

Sedamööda kuidas kirjutamine lähenes 1812. aasta sündmustele, mis kutsusid Tolstois esile tohutu loomingulise erutuse, hakkas töö romaani kallal kiiremini edenema. Juba 1866. aasta maikuu esimesel poolel teatas Tolstoi Fetile, et ta «on palju kirjutanud»

[1] Need peatükid, mida Tolstoi nimetab kolmandaks jaoks, ilmusid ajakirjas «Russki Vestnik» «1805. aasta» teise jaona.

ja palub teda romaani kohta avameelselt oma arvamist avaldada. «Ma pean teie arvamist väga kalliks, kuid, nagu ma teile ütlesin, olen ma raisanud nii palju töövaeva, aega ja neid meeletuid loomingulisi jõupingutusi (mis teile tuttavad on), olen nii kiindunud oma kirjutusse, eriti eelseisvasse, mis käib 1812. aasta kohta, millega parajasti tegelen, et ma ei karda isegi nende hukkamõistu, kelle arvamist pean kalliks, ja võtan hukkamõistu heameelega vastu... Palun ütelda õiglasemalt, s. t. teravamalt... Oma romaani mõtlen lõpetada 1867. aastaks ja välja anda piltidega eri raamatuna, pildid on juba tellitud, osaliselt on need Bašilovi joonistatud (olen nendega väga rahul); ja raamatu pealkirjaks on «Lõpp hea, kõik hea».»

Arvatavasti veel enne selle kirja ärasaatmist tegi Tolstoi katset visandada, ehkki väga konspektiivselt, viimaseid jagusid romaanist, mis oli pealkirjaks saanud «Lõpp hea, kõik hea». Selles visandis erineb sündmuste areng tublisti romaani «Sõda ja rahu» vastavate kohtade lõplikus tekstis kujutatud sündmustest. Eriti visandi viimasel jaol ei ole midagi ühist romaani lõpliku redaktsiooniga. Romaanis «Sõda ja rahu» heidab vürst Andrei hinge Jaroslavlis, peatudes Rostovide juures. Mainitud variandis sõidavad Rostovid Tambovi ja asuvad elama kellegi kaupmehe majja nende jaoks eraldi sisseseatud korterisse. Nende juures viibib ka vürst Andrei. Tema suhtumine Natašasse muutub järsult pärast seda, kui jõuab pärale ta õde Marja. Vürst Andrei näeb, et Marja armastab Nikolai Rostovi, ning õe õnne nimel — ja seetõttu, et Rostovide rahaasjad on äärmiselt laokil, — loobub ta oma isiklikust õnnest, abielust Natašaga.

Edasi on konspektiivselt üles tähendatud Napoleoni sõjaväe taganemine Venemaalt. Katkendis mainitakse ka partisanisalkade tegevust. Partisanid on tõelised patrioodid, «kangelasliku faalanksi» esindajad, — siin näeme autori esimest vihjet rahvasõjale.

On iseloomulik, et Platon Karatajev selles katkendis veel ei esine, ta ilmub hiljem, Tolstoi viimases tööfaasis romaani kallal.

Vaadeldavas katkendis vastab lõpplahendus täielikult romaani kavatsetavale pealkirjale «Lõpp hea, kõik hea». Dolohhovi partisanisalk vabastab Pierre'i sõjavangist ja ta siirdub Tambovi Rostovide juurde. Vürst Andrei paraneb ja läheb tegevväkke. Rostovid sõidavad Otradnojesse. Varsti tuleb sinna ka Nikolai koos ellujäänud Petjaga. Ühel ja samal päeval laulatatakse kaks paari — Pierre Natašaga ja Nikolai Marja Bolkonskajaga. Pärast pulmi võtavad Nikolai ja vürst Andrei osa sõjakäigust Pariisi, kust saabuvad õnnelikult tagasi Otradnojesse.

Nii pidi romaan esialgse kavandi järgi lõppema. Kangelased elavad läbi terve rea karme katsumusi: vangipõlve, sõja, Moskva põlemise ja muid kannatusi, ent kõik lõpeb hästi, mõningaid neist kasvatab sõda ümber ja puhastab kõlbeliselt, kõik jäid ellu ja on terved, abielluvad ja armastavad ning tunnevad elust mõnu nagu varemgi. Ajaloolis-filosoofilist teemat oli vaevalt puudutatud. Ajaloolised isikud etendavad teisejärgulist osa. See romaani lõpu variant vastas veel Tolstoi esialgsele kavatsusele kujutada mõnede aadliperekondade elu sajandi alguses. Sellega lõppes Tolstoi

esimene tööperiood romaani kallal, periood, mil ta oli veel veendunud, et otsustavat osa riigielus etendavad aadlikud.

Kirjanik oli tulvil lootust, et ta romaani peatselt lõpetab. Kiirustades kunstnik Bašilovit, kes illustreeris romaani, teatas autor 28. juunil 1866. aastal: «Ma juba kirjutasin teile, et lõpetan romaani tingimata sel aastal, ja sellepärast ma vajan mitte 30, vaid vähemalt 60 joonistust.» Sama aasta novembris sõitis Tolstoi Moskvasse korraldama romaani ajakirjas «Russki Vestnik» ilmunud osade väljaandmist koos esimese köite äsjavalminud lõpposaga. Ent väljaandmine ei tahtnud kuidagi edeneda, illustratsioonid hilinesid ja Tolstoi loobus oma kavatsusest.

Romaan ei saanud valmis ka 1866. aastal. 8. detsembril teatas Tolstoi Bašilovile: «Nüüd olen täiesti kindel, et lõpetan terve romaani tulevaks sügiseks...» Kuu aega hiljem kirjutas Tolstoi sama veendunult Bašilovile: «Mu asi edeneb hästi ja kiiresti — nii kiiresti, et mul on lõpetatud (mustandis) kolm jagu (üks, see, mille jaoks te pilte joonistate, on trükist ilmunud ja kaks on käsikirjas) ning neljas ja viies on alustatud.[1] Kui mõni ootamatu takistus vahele ei tule, saan kogu romaani sügiseks valmis.» S. A. Tolstaja kirjutas oma päevikus: «Ljova on kogu talve ärritatud meeleolus, kirjutab pisarsilmil ja erutatult.»

Kuid määratud ajaks romaan ikkagi ei valminud. «Ootamatuks takistuseks» osutus teose idee edasine laienemine ja süvenemine. Suurte rahvamasside osavõtt Isamaasõjast nõudis kirjanikult kogu 1812. aasta sõja iseloomu uut lahtimõtestamist. Teose esialgne ilme muutub täielikult: ideestiku rikastumise tulemusena otsustavas tööjärgus areneb «1805. aasta» tüüpi ajaloolisest perekonnaromaanist hiiglasliku ajaloolise mastaabiga eepiline teos. Kirjanik põimib romaani rikkalikult filosoofilisi ja ajaloolisi arutlusi, loob suurepäraseid pilte rahvasõjast. Ta vaatab uuesti läbi senikirjutatud jaod, praagib lõpu esialgse kava peaaegu tervenisti välja, viskab ära pealkirja «Lõpp hea, kõik hea», korrigeerib kõigi peategelaste arenemiskäiku, võtab sisse uusi tegelasi, annab teosele lõplikuks pealkirjaks «Sõda ja rahu» (seda nimetust tarvitatakse esmakordselt kirjas M. N. Lavrovile 24.—25. märtsist 1867. aastast).[2]

22. juunil 1867 leppis Tolstoi kokku F. Rissi trükikojaga romaani väljaandmise kohta 4800 eksemplaris. Korrektuuri lugemise «keele korralikkuse ja isegi õigekeelsuse osas» jättis autor ajakirja «Russki Arhiv» väljaandja P. I. Bartenevi hooleks. Kogu väljaandmise kavatses Tolstoi lõpule viia oktoobri esimesteks päevadeks. 28. juunil 1867 kirjutas Tolstoi Fetile, et ta laseb romaani trükkida Rissi trükikojas: «... valmistan ette ja saadan ära käsikirja ja korrektuure ning teen seda päevast päeva trahvi ja ilmumise hilinemise kartusel. See on mõnus ja ühtlasi raske, nagu te teate.» Juuli keskpaiku sai Tolstoi kätte esimesed korrektuurpoognad. Valmistades ette romaani väljaandmiseks eri raamatuna, vaatas kirjanik kogu teksti uuesti läbi, töötas üksikud peatükid ümber, jättis terved lõigud välja ja viimistles teost stiililiselt. Seda viimistlemist

[1] «Jagude» all mõeldakse siin köiteid.
[2] Kuid nähtavasti on see siiski tekkinud varem, sest teost nimetatakse selliselt juba A. J. Bersi kirjas Tolstoile 9. märtsist 1867. a.

teksti kallal jätkab Tolstoi ka korrektuuri lugedes. Eriti ulatuslikke kärpeid tegi ta esimese jao korrektuurpoognates, kust ta tervelt kaksteistkümmend peatükki maha tõmbas, «mistõttu teos igas suhtes võitis», nagu märgib Tolstoi ise.

Bartenev anus Tolstoid, et ta teeks vähem parandusi («jumalapärast, jätke urgitsemine»), see tõstab väljaandmise kulusid, sest trükikoda nõuab trahvi korrektuurpoognate hilinemise eest. Kirjanik aga jäi endale kindlaks, säärased kaalutlused olid tema jaoks teisejärgulise tähtsusega. Ta vastas Bartenevile: «Mitte määrida niiviisi, nagu ma määrin, ma ei suuda ja ma tean kindlasti, et sellest määrimisest on suur kasu. Ja sellepärast ma trükikoja arveid ei karda, sest loodan, et need pole liiga norivat laadi. See, mis teile meeldib, oleks palju halvem, kui ma poleks seda korda viis parandanud.»

Üheaegselt korrektuuri lugemisega töötas Tolstoi romaani kallal edasi ja lähenes juba 1812. aasta sõja keskse sündmuse — Borodino lahingu — kirjeldamisele. 25. ja 26. septembril 1867 külastas kirjanik Borodino lahinguvälja, et uurida paiku, kus toimus üks Isamaasõja suurimaid lahinguid, mis otsustas Napoleoni armee saatuse, samuti lootis ta eest leida ajaloolise tapluse pealtnägijaid. Kaks päeva käis ja sõitis kirjanik Borodino väljal ringi, tegi taskuraamatusse märkmeid, joonistas lahingu plaani ja otsis üles 1812. aasta sõja kaasaegseid.

Moskvasse tagasi jõudes kirjutas Tolstoi naisele: «Äsja saabusin Borodinost. Olen oma sõiduga väga, väga rahul. Annaks jumal tervist ja rahu ja ma kirjutan niisuguse Borodino lahingu, nagu seda veel tehtud ei ole.» Oktoobrikuu läbi töötab ta väsimatult seda suurt taplust käsitlevate peatükkide kallal.

Järjekordseid korrektuure ära saates kirjutas Tolstoi 1867. aasta 1. novembril Bartenevile: «Kolmanda[1] köite käsikiri on viimaks valmis. Ma ütlen viimaks, sest kolmanda köite lõpp on kõige raskem koht ja kogu romaani sõlmpunkt...[2] Neljanda köite saadan teile novembri alguses, neljas köide ei pea teid kinni.» 26. novembril saatis Tolstoi viimased kolmanda köite korrektuurid ära: «Nad võtsid mu hinge välja, selle-eest olen ühest küljest rahul. Nad on kohutavalt määritud... Neljas köide läheb kergesti...»

Ent vastupidiselt lootustele ei läinud ka neljas köide kergesti. Kirjanik lõpetas töö selle kallal alles 1868. aasta jaanuaris ja sama aasta märtsis ilmus neljas köide trükist.

1868. aastaks kujunesid lõplikult välja Tolstoi vaated ajaloo ja selle liikumapanevate jõudude kohta: ta kaldub fatalismi, hakkab eitama isiku osatähtsust ajaloosündmustes ja tunnistama «loodusspärase karjaelu» elementi rahvaste elus. Nüüd pakuvad talle kõige enam huvi romaani ajaloolis-filosoofilised peatükid ja ta hakkab nendes nägema oma teose peamist väärtust. 1868. aasta märtsi lõpul kirjutas Tolstoi M. P. Pogodinile: «Minu ideed vabaduse piiridest ja sõltuvusest ning minu vaated ajaloole ei ole juhuslik

[1] Esimese väljaande kolmas köide vastab 1886. aasta väljaande teise köite kolmandale, neljandale ja viiendale jaole. Ilmus trükist 1867. a. detsembri keskpaiku.
[2] Nataša «romaan» Anatol Kuraginiga.

paradoks, mis on silmapilguks mu tähelepanu köitnud. Need ideed on kogu mu elu jooksul toimunud mõttetöö tulemus ja moodustavad lahutamatu osa minu maailmavaatest; jumal üksi teab, missuguseid vaevu ja kannatusi maksis mulle selle maailmavaate kujunemine, mis andis mulle täieliku rahu ja õnne. Aga ühtlasi ma tean ja teadsin, et mu raamatus hakatakse kiitma sentimentaalset stseeni, kus kirjeldatakse juhtumit preiliga, Speranski pilkamist jne., tühja-tähja, mis on nende arusaamisele jõukohane, kuna peamist ei märka keegi. Teie küll panete tähele ning, ma palun, lugege läbi ja märkige üles servadele. Ja räägime selle üle, palun. Määrake aeg, millal võiksin teid näha.»[1]

Rööbiti ajaloolis-filosoofiliste «kõrvalepõigetega» kirjutas Tolstoi 1868. aasta jooksul peatükid, milles käsitletakse rahva osavõttu sõjast. 1812. aasta Isamaasõja ajastut uurides tuli ta samale järeldusele nagu kuuekümnendail aastail vene talupoegadega tegeldeski: «Venemaa jõud ... on rahvas», et Napoleon Venemaalt välja aeti, on peamiselt rahva teene. See veendumus andiski talle jõudu maalida erakordselt väljendusrikkaid pilte rahvasõjast. Hiljem rääkis Tolstoi: «Et teos oleks hea, selleks tuleb armastada teose peamist mõtet», ja et romaanis «Sõda ja rahu» on ta armastanud «rahvuslikku mõtet, mille 1812. aasta sõda esile kutsus».

Kogu 1868. aasta ja suurema osa järgmisest aastast jätkus pingerikas töö romaani «Sõda ja rahu» viimistlemisel. 20. augustil 1868. aastal kirjutas Tolstoi Bartenevile: «Ma asun vist jälle töö kallale ... Viies köide hakkab vähehaaval paigast nihkuma. Sügisene kriitiline vaist tunneb hirmu selle üle, mis ma kevadel vahele jätsin ja ära trükkisin ...» 4. märtsil 1869. aastal ilmus trükist viies köide, kuid see ei jäänud viimaseks, ees seisis töö kuuenda köite kallal. 30. augustil 1869 kirjutas Tolstoi Fetile: «Ma kavatsesin tulla sinu poole ja kavatsen veelgi, kuid senini ei ole tulnud. Kuues köide, mille mõtlesin lõpetada neli kuud tagasi, on seniajani lõpetamata, ehkki kõik on ammu laotud.» 31. augustil sõitis Tolstoi Pensa kubermangu mõisat ostma. 14. septembril Jasnaja Poljanasse tagasi tulles võttis Tolstoi romaani jälle käsile ning jätkas viimase, kuuenda köite korrektuuri parandamist ja alles oktoobri teisel poolel suutis selle «lõplikult ära anda». Ja alles siis tuli talle, nagu ta ise Fetile teatas, «... kõige surmvaiksem aeg: ma ei mõtle ega kirjuta ...» Kuues köide ilmus trükist 12. detsembril 1869. Seega kestis romaani «Sõda ja rahu» esimese väljaande trükkimine kaks ja pool aastat. Ühtlasi ilmus 1868.—1869. aastal ka romaani «Sõda ja rahu» teine väljaanne, samuti kuues köites, kusjuures esimesed neli köidet olid juba läbi müüdud ja nende jaoks tehti uus ladu, kuna viies ja kuues köide trükiti mõlema väljaande jaoks korraga ning nende trükkimisel kasutati sama ladu; need olid ühe väljaande suurendatud tiraažid, ainult erisuguste tiitellehtedega.

Aastal 1873 anti välja «Krahv L. N. Tolstoi teosed kaheksas jaos». «Sõda ja rahu» selle väljaande jaoks ette valmistades tegi autor peale stiililiste paranduste ka suuri muudatusi terves romaani struktuuris: senised kuus köidet koondati neljaks köiteks, mõnevõrra kärbitud sõjalis-teoreetilised ja ajaloolis-filosoofilised kõrvalepõiked eraldati teose põhitekstist ja viidi üle lisasse, mis sai pealkirjaks «1812. aasta sõda käsitlevad artiklid», ning prantsuskeelse teksti tõlkis Tolstoi ise vene keelde.

Tolstoi kirjades N. N. Stahhovile, kes abistas kirjanikku romaani teksti ettevalmistamisel väljaande jaoks, leidub andmeid selle kohta, mis laadi muudatusi Tolstoi romaanis tegi: ta «tõmbas maha ülearuse», «heitis välja halvad kohad», «tõlkis kõik prantsuskeelsed tekstid vene keelde». Avaldamata kirjas Stahhovile 22. juunist 1873. aastast teatas Tolstoi: «Prantsuse keele kõrvaldamisest oli mul vahel kahju, kuid üldiselt paistab, et ilma prantsuse keeleta on parem. Mulle tundub, et kui sõjalised, ajaloolised ja filosoofilised arutlused on romaanist välja jäetud, muutub raamat kergemaks ja need pakuvad huvi ka omaette. Muide, kui leiate mõne neist üleliigse olevat, visake välja. Ses suhtes, et ma kuuest jaost neli tegin, olen ise kahevahel ja palun teid otsustada, kuidas on parem: kas endine või uut moodi jaotus.»

Selle uue väljaande ettevalmistamisega lõppes Tolstoi loominguline töö teose kallal ja kogu oma elu jooksul ei pöördunud ta romaani «Sõda ja rahu» juurde enam tagasi.

Aastal 1886 ilmus kaks L. N. Tolstoi teose väljaannet. Neis väljaannetes säilis romaani «Sõda ja rahu» jaotus neljaks köiteks, kuid kõik autori poolt 1873. aasta väljaandes tehtud ülejäänud muudatused kõrvaldati, peale stiililiste paranduste; nii kujutasid need väljaanded endast 1868.—1869. aastate teise väljaande kordustrükki, ainult jaotus köideteks oli teistsugune.

L. N. Tolstoi kogutud teoste juubeliväljaandes trükiti romaan «Sõda ja rahu» teise väljaande teksti järgi, kusjuures võeti arvesse stiililised parandused ja Tolstoi enda tehtud tõlked romaani 1873. aasta väljaande jaoks, samuti säilitati teose jaotus neljaks köiteks.

[1] Tolstoi kohtumine Pogodiniga toimus 14. aprillil. Viimase päevikus on kirjutatud: «Tolstoi külastamine. Ta tahab kirjutada Suvorovi ja Kutuzovi eluloo. Olen väga rõõmus. Arutasime palju.»

PÄRISNIMEDE JA RASKESTI MÕISTETAVATE SÕNADE SÕNASTIK

Abee — mungaseisusesse mittekuuluva vaimuliku aunimi Prantsusmaal.
Ahhilleus — kreeka mütoloogiline Trooja sõja kangelane, nimetatud «väledajalgseks».
Anglees — vanaaegne inglise tants.
Armfelt, Gustav Maurits (1757—1814) — rootsi kindral. Põgenes Rootsist ja oli 1811. aastast Vene teenistuses.
Arhalukk — kergest riidest vateeritud lühike kuub.
Asekuningas — vt. Beauharnais.
Attila (surn. a. 453) — hunnide juht, tuntud oma vallutuste poolest.
Audiitor — sõjakohtu liige, kes valvas kohtupidamise õigsuse järele.
Auersperg von Mautern (1740—1822) — austria feldmarssal. Vallandati ja anti kohtu alla üle Doonau viiva Tabori silla loovutamise pärast, mis võimaldas Napoleonil hõivata Viini.

Baggohufvud, Karl (1761—1812) — vene armee kindral. Juhatas 1812. aastal Barclay de Tolly armee 2-st jalaväekorpust.
Balašov, Aleksander Dmitrijevitš (1770—1837) — riiginõukogu liige; aastail 1810—1816 politseiminister.
Bassano, Maret Hugues Bernard (1763—1839) — Prantsuse välisminister.
Beauharnais, Eugène, asekuningas (1781—1824) — Napoleoni kasupoeg. 1812. aastal oli prantsuse armee 4. korpuse ülemaks.
Beaumarchais, Pierre Augustin (1732—1799) — väljapaistev prantsuse näitekirjanik.
Beausset, Louis François Joseph (1770—1835) — Napoleoni õukondlane, kirjanik.
Beklešov, Aleksander Andrejevitš (1745—1808) — aastail 1804—1806 Moskva kindralkuberner.
Bèlliard, Augustin Daniel (1769—1832) — prantsuse kindral. Oli aastail 1805—1808 Murat' vägede staabiülemaks.
Bennigsen, Leonti August (1745—1826) — vene kindral, päritolult sakslane. 1807. aastal oli vene armee ülemjuhatajaks. Sai Friedlandi lahingus lüüa, mille järel ülemjuhatajaks määrati Buxhoevden. 1812. aasta sõja ajal saavutas Buxhoevden inglaste abiga tema määramise peastaabi ülemaks; intrigeeris igati

Kutuzovi vastu, kirjutas tema peale salakaebusi, segas end lahingulistesse korraldustesse, neid vahel nurja ajades. 1812. a. novembris eemaldati Kutuzovi nõudel armeest.
Bernadotte, Jean Baptiste Jules (1763—1844) — prantsuse marssal; adopteerituna Rootsi kuninga poolt sai tegelikuks Rootsi valitsejaks.
Berthélemy — Napoleoni parlamentäär rahuettepanekuga oktoobris 1812.
Berthier, Louis Alexandre, Neuchâteli vürst (1753—1815) — prantsuse marssal, prantsuse armee staabiülem.
Bessières, Jean Baptiste, Istria hertsog (1768—1813) — prantsuse marssal. 1812. aastal juhatas kaardiväge ja ratsaväekorpust.
Bilbokee — mäng, milles pika sirge jalaga puust karikasse tuleb püüda õhku heidetavat, karika jala külge kinnitatud palli.
Boston — kaardimäng.
Branicki, Vladislav (1782—1843) — senaator, 1812. aastal Aleksander I tiibadjutant.
Buckle, Henry Thomas (1821—1862) — inglise liberaalne kodanlik ajaloolane ja sotsioloog-positivist.
Burimee — antud lõppriimidega koostatud luuletus, enamasti seltskondliku mänguna.
Burka — karvane viltmantel.
Burnus — tihedast villasest riidest mantel.

Caulaincourt, Armand Augustin Louis (1772—1827) — prantsuse diplomaat, oli aastail 1807—1811 saadikuks Peterburis.
Charles I Stuart (1600—1649) — Inglise kuningas, hukati Inglise revolutsiooni ajal.
Charles IX (1550—1574) — Prantsuse kuningas 1560.—1574. a.
Charles X Philippe (1757—1836) — Prantsuse kuningas 1824. aastast, kukutati troonilt 1830. a. revolutsiooniga.
Chateaubriand, François René (1768—1848) — prantsuse kirjanik, legitimismi ideoloog ja poliitikategelane.
Clausewitz, Karl (1780—1831) — preisi kindral ja silmapaistev sõjateoreetik. Oli aastail 1812—1814 Venemaa teenistuses.
Czartoryski, Adam Jerzy (1770—1861) — poola ja vene riigitegelane, oli aastail 1804—1807 Vene välisministriks.

Davõdov, Deniss — luuletaja ja sõjakirjanik; Napoleoni-vastase partisanisõja algataja; kuulsamaid partisanisalga komandöre.
De Castré — marssal Davout' adjutant.
Demosthenes (384—922 e. m. a.) — tuntud kreeka kõnemees.
Depešš — kiirteade.
Diana — jahijumalanna rooma mütoloogias.
Diderot, Denis (1713—1784) — prantsuse õpetlane ja kirjanik, XVIII sajandi suurimaid materialistlikke filosoofe.
Dispositsioon — kirjalik lahingu- või liikumiskäsk.
Dolgoruki (Dolgorukov), Juri Vladimirovitš (1740—1830) — oli keiser Pauli ajal Moskva ülemjuhatajaks.
Dorohhov, Ivan Semjonovitš (1762—1815) — vene kindral, tuntud partisanisõja-kangelasena.

Duport, Louis (1782—1853) — prantsuse balletiartist. Elas 1803. a. alates Peterburis.
Duroc, Géraud Christophe Michel, Friouli hertsog (1772—1813) — prantsuse marssal, Napoleoni usaldusalune.
Duschénois, Catherine Josephine (sünd. umb. 1780 — surn. 1835) — prantsuse draamanäitleja.
Dussek, Ján Ladislav (1761—1812) — tšehhi helilooja ja klaverikunstnik.

Eckartshausen, Karl (1752—1803) — saksa kirjanik-müstik.
Ekossees — salongitants.
Elisabeth *(madame Elisabeth)* (1764—1794) — Prantsuse kuninga Louis XVI õde, hukati Prantsuse revolutsiooni ajal.
Enghieni hertsog, Louis Antoine Henri (1772—1804) — prantsuse prints; lasti maha Napoleoni-vastasest vandenõust osavõtmise pärast.

Feierverker — vanas vene sõjaväes suurtükiväelase auaste, mis jalaväes vastas allohvitserile.
Fichte, Johann Gottlieb (1762—1814) — saksa filosoof, subjektivistliku idealismi esindaja.
Field, John (1782—1837) — inglise pianist ja helilooja; elas 1804. a. alates Venemaal.
Flankeerijad — ratsaväelased, kes jälgivad vaenlase tegevust või katavad ratsaväe liikumisi.
Fotius (1792—1838) — arhimandriit-obskurant, Aleksander I reaktsioonilise poliitika innustaja.
Frondeerima — poliitiliselt rahulolematust avaldama.

Genlis, Stéphanie Félicité (1746—1830) — prantsuse naiskirjanik, moraliseeriva suuna esindaja.
Gerakov, Gavril Vassiljevitš (1775—1838) — ajalooõpetaja Peterburi esimeses kadetikorpuses. Esines hurraa-patriootilise suuna kirjanikuna.
Gérard, François (1770—1837) — prantsuse maalikunstnik.
Gérard, Maurice Etienne (1773—1852) — prantsuse marssal.
Geriljad — hispaania partisanid, kes 1808.—1814. a. võitlesid Napoleoni vägede vastu.
Gervinus, Georg Gottfried (1805—1871) — saksa ajaloolane.
Gibbon, Edward (1737—1794) — inglise ajaloolane, populaarse «Rooma impeeriumi tekkimise ja languse ajaloo» autor.
«Gioconda» — J. La Fontaine'i frivoolse sisuga novell.
Glinka, Sergei Nikolajevitš (1776—1847) — kirjanik; tema poolt väljaantud ajakiri «Russki Vestnik» oli meelestatud prantsuse mõju vastu.
Golitsõn, Aleksander Nikolajevitš (1773—1844) — 1803. aastal sinodi ülemprokurör, 1816. aastal oma reaktsioonilisuse poolest tuntud rahvaharidusminister.
Gossner, Johannes (1773—1858) — saksa vaimulik. Kutsuti 1820. a. Peterburi piibliseltsi direktoriks.
Gottfried Bouillonist (umb. 1060—1100) — esimese ristisõja juht.

Hardenberg, Karl August (1750—1822) — Preisi välisminister alates 1803. a.
Haugwitz, Christian (1752—1832) — Preisi välisminister kuni 1803. a.
Herakles — kangelane kreeka mütoloogias, jõu ja mehisuse kehastus.
Herder, Johann Gottfried (1744—1803) — saksa kirjanik-romantik, ajaloolane ja filosoof.
Hohenlohe, Friedrich Ludwig (1746—1818) — preisi kindral, võttis osa Austerlitzi lahingust.
Horaarion — preestril üle õla käiv pikk pael.
Hüpohondria — raskemeelsus.

Illuminaatlus — salajane usulis-poliitiline ühing Euroopas, mis võitles jesuiitide mõju vastu.
Ilus Helena — muinaskreeka eepose kangelane, Sparta kuninga Menelaose abikaasa, kelle röövis Trooja kuninga poeg Paris.

Jakovlev, Ivan Aleksejevitš (1767—1848) — A. Herzeni isa.
Jermolov, Aleksei Petrovitš (1772 —1861) — kindral, Isamaasõja kangelane. 1812. aastal oli 1. armee staabiülemaks.
Joosua — legendaarne Iisraeli kangelane; piiblipärimuse järgi peatas päikese, et pikendada päeva ja jõuda lahingus võita vaenlast.

Kaissarov, Andrei Sergejevitš (1782—1813) — kirjanik.
Kaissarov, Paissi Sergejevitš (1783—1844) — oli 1812. aastal armee korrapidajaks kindraliks.
Kamenski, Mihhail Fjodorovitš (1738—1809) — kindralfeldmarssal; 1806. a. alates oli erus.
Kamenski, Nikolai Mihhailovitš (1778—1811) — kindral, feldmarssali poeg. 1810. aastal oli Moldaavia armee ülemjuhatajaks.
Kamlott — karm villane riie.
Kammerjunkur — õukondlik tiitel.
Kantskorv — vitstest põimitud ilma põhjata korv. Mullaga täidetult kasutati ajutiste kindlustuste püstitamisel.
Karl XII (1682—1718) — Rootsi kuningas 1697. kuni 1718. aastani. Tungis 1708. a. oma vägedega Venemaale. Sai Poltaava lahingus Peeter I-lt hävitavalt lüüa.
Karree — nelinurkne lahingurivistus.
Kasakiin — kaftanikujuline tagant volditud meeste-üleriie.
Kepler, Johannes (1571—1630) — täheteadlane, uue teadusliku maailmavaate eest võitleja. Tuginedes Kopernikuse heliotsentrilisele õpetusele, lõi teadusliku universumiõpetuse.
Klavikord — vanaaegne klaviatuuriga muusikariist.
Kleerus — vaimulikkond.
Kolett — ratsaväelaste riietusese, tihedalt ümber keha hoiduv lühike kuub.
Kommunitseerima — ametlikult teatama.
Konsistoorium — kollegiaalne kiriklik-administratiivne ja kirikukohtulik organ.

Kopernikus, Mikolaj (1473—1543) — kuulus astronoom-reformaator, kes avastas, et Päike on päikesesüsteemi keskuseks ja et Maa ja teised planeedid tiirlevad selle ümber.
Kotiljon — vanaaegne salongitants.
Krüdener, Barbara Juliane (1764—1824) — baltī-saksa päritoluga usufanaatik ja kirjanik, tegeles jutlustamise ning ennustamisega. Alates 1821. aastast oli lähedases ühenduses vene müstikute ringiga.
Kurakin, Aleksander Borissovitš (1752—1818) — vene diplomaat; 1808. kuni 1812. aastani oli saadikuks Pariisis.
Kurbski, Andrei Mihhailovitš (1528—1583) — vürst, Joann IV valitsemise ajal oma privileegide säilitamise eest võitleva feodaalsete bojaarkonna ideoloog.
Kutaissov, Aleksander Ivanovitš (1784—1812) — vene kindral. Sai surma Borodino lahingus.

Lafater, Johann Kaspar (1741—1801) — šveitsi kirjanik, lõi pseudoteadusliku teooria selle kohta, et inimese psüühilised omadused vastavad ta pealuu ehitusele.
Lafett — suurtükialus.
Lanfrey, Pierre (1828—1877) — prantsuse ajaloolane ja publitsist.
Langeron, Aleksander Fjodorovitš (1763—1831) — prantsuse emigrant revolutsiooni perioodil, 1790. a. alates oli vene armee teenistuses.
Lauriston, Alexandre Jacques Bernard (1768—1828) — oli 1811. a. Prantsuse saadikuks Peterburis.
Lemarrois, Jean Léonard François (1776—1836) — Napoleoni kindraladjutant.
Lichtenstein, Johann Joseph (1760—1836) — austria feldmarssal.
Ligne, Charles Joseph (1735—1814) — belgia poliitik ja kirjanik.
Loož — vabamüürlaste jm. selletaoliste usuühingute osakond.
Louis XVI (1754—1793) — Prantsuse kuningas, hukati Prantsuse revolutsiooni ajal rahvuskonvendi otsusel.
Louis XVII (1785—1795) — Louis XVI poeg. Suri üksikvangistuses.
Louis XVIII (1755—1824) — Louis XVI vend. Pärast Napoleoni kukutamist aastast 1814 Prantsuse kuningas.
Louis Philippe (1773—1850) — Prantsuse kuningas aastast 1830. Valitses suurkodanluse huvides. 1848. a. revolutsioon sundis teda troonist loobuma.
Lubomirski, Konstantin (1786—1870) — Aleksander I tiibadjutant.
Luther, Martin (1483—1546) — protestantismi rajaja Saksamaal.

Magnitski, Mihhail Leontjevitš (1778—1855) — Speranski kaastööline, viimase langemisel saadeti asumisele. 1816. a. tuli Araktšejevi eestkostmisel tagasi riigiteenistusse. Oli aastail 1813—1826 Kaasani õpperingkonna kuraatoriks. Tuntud äärmise reaktsionäärina ja haridusevaenlasena.
Mamelukk — Napoleoni ihukaitse ratsakaardiväelane.
Mantilja — naiste lühike varrukateta mantel.

Marin, Sergei Nikiforovitš (1775—1813) — luuletaja, eriti tuntud oli satiiriliste teoste ja paroodiate autorina.
Markitant — toidukraamiga kaubitseja armee juures.
Marlborough, John Churchill (1650—1722) — inglise poliitik ja väejuht; võitles edukalt Prantsusmaa võimupüüete vastu.
Martinism — müstiline usulahk, mis tekkis XVIII sajandil Portugalis; sellega ühines osa vene vabamüürlasi.
Mentik — lühike karusnahkse kandiga husaarikeep.
Metempsühhoos — õpetus hinge üleminekust pärast surma ühest organismist teise.
Metternich, Klemens Lothar Wenzel (1773—1859) — austria poliitik; oli aastail 1809—1848 Austria välisministriks; Püha Liidu loomise algataja; äärmise absolutistliku reaktsiooni esindaja.
Michaud de Beauretour (1771—1841) — Sardiinia vägede sõjaväeinsener, tuli Vene teenistusse.
Michelson, Ivan Ivanovitš (1740—1807) — vene armee kindral. 1805. a. oli läänepiiril paiknevate vägede ülemaks.
Minnesingerid — armastuslaulikud keskaegsel Saksamaal.
Montesquieu, Charles (1689—1755) — prantsuse sotsioloog, püstitas kodanlik-liberaalse teooria võimu jagunemisest seadusandlikuks, täidesaatvaks ja kohtuvõimuks.
Moreau, Jean Victor (1763—1813) — silmapaistev prantsuse väejuht; tundus Napoleonile hädaohtlikuna, pagendati Prantsusmaalt ja sõitis Ameerikasse. 1813. a. võttis Aleksander I kutsel osa liitlaste sõjategevusest Napoleoni vastu.
Mouton-Duvernet, Régis Berthélemy — (1769—1816) — prantsuse kindral. Pärast lüüasaamist Malojaroslavetsi juures tegi 13. okt. 1812. a. nõupidamisel Napoleonile ettepaneku alustada viibimatult taandumist mööda prantslastele juba tuntud Smolenski maanteed.
Mucius Scaevola — legendaarne roomlane, kes vaenlaste kätte sattudes oma mehisuse ja tahtekindluse tõenduseks põletas ära käe.
Murat, Joachim, Napoli kuningas (1767—1815) — prantsuse marssal. Oli abielus Napoleoni õega.
Musketon — vanaaegne lühikese rauaga ratsaväepüss.

Napoleon III (1808—1873) — Prantsuse keiser aastast 1852.
Narõškin, Aleksander Lvovitš (1760—1826) — keiserlikkude teatrite direktor.
Nostitz, Grigori (surn. 1838) — austria kindral, 1807. a. astus Vene teenistusse.
Novosiltsev, Nikolai Nikolajevitš (1761—1838) — 1801. kuni 1809. aastani oli Aleksander I teenistuses, täites mitmesuguseid diplomaatilisi ülesandeid; hiljem riiginõukogu ja ministrite komitee liige, seejärel ka esimees.

Ofitsiantidetuba — laua juures teenivate teenrite ruum.

Pahlen, Fjodor Petrovitš (1780—1863) — diplomaat, oli Vene saadikuks Washingtonis, Rio de Janeiros ja Münchenis.

Paris — legendaarse Trooja kuninga Priamose poeg, kes röövis Ilusa Helena.
Paulucci, Filipp (1779—1849) — itaallane, kindraladjutant, teenis prantsuse sõjaväes; 1807.—1829. aastani Vene teenistuses.
Peeter Eremiit (Amiens'ist) (umb. 1050—1115) — esimese ristisõja organiseerija.
Pfuel, Karl Ludwig August (1757—1826) — preisi kindral; oli 1806. a. alates Vene teenistuses; sõitis pärast 1812. a. Inglismaale.
Phéne, Agathon Jean François (1778—1887) — Napoleoni sekretär, kirjutas 1812. a. sõja ajaloo.
Pitt, William, noorem (1759—1806) — inglise riigimees, juhtis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kogu Inglise poliitikat. Pidas ägedat võitlust revolutsioonilise Prantsusmaa ja ka Napoleoni Prantsusmaa vastu.
Plastun — kasakas-jalaväelane.
Platov, Matvei Ivanovitš (1751—1818) — kindral, doni kasakate pealik.
Plutarhos (umb. 46—120) — kreeka kirjanik ja filosoof, on kirjutanud paljude kuulsate kreeklaste ja roomlaste elulood.
Potier, Robert Joseph (1699—1772) — prantsuse õigusteadlane.
Prozorovski, Aleksander Aleksandrovitš (1732—1809) — kindral-feldmarssal.
Przybyszewski, Ignati — vene armee kindral; Austerlitzi lahingu alguses relvade mahapaneku eest anti kohtu alla ja degradeeriti.
Ptolemaios (II saj.) — kreeka astronoom, püstitas teooria, mille kohaselt Maa on maailma liikumatuks keskmeks, kuna Päike ja planeedid tiirlevad selle ümber.
Puškin, Vassili Lvovitš (1770—1830) — luuletaja, A. S. Puškini lell.

Ratsastaja — ratsahobuste sõidutaja.
Raut — pidulik õhtune koosviibimine ilma tantsuta.
Reduut — kinnine välikindlustus, ümbritsetud kraavi ja rinnatisega.
Rekognosteerima — lahingulisel otstarbel maastiku ja vaenlase kohta teateid koguma.
Reskript — riigipea kirjalik tahteavaldus mõne isiku või ametiasutuse suhtes.
Rober — mängutsükkel mõningais kaardimängudes.
Rosenkampf, Gustav (1762—1832) — õigusteadlane. Oli 1803. — 1822. a. seaduste koostamise komisjoni liikmeks.
Rousseau, Jean Jacques (1712—1778) — kuulus prantsuse kirjanik ja filosoof-moralist.

Saltõkov, Nikolai Petrovitš (1736—1816) — kindralfeldmarssal; 1812. a. oli riiginõuniku ja ministrite komitee esimeheks.
Savary, René (1774—1833) — prantsuse kindral, Napoleoni adjutant ja lähikondne.

Schelling, Friedrich Wilhelm (1775—1854) — saksa filosoof-idealist.
Schlosser, Friedrich Cristoph (1776—1861) — saksa ajaloolane.
Schwartz, Fjodor Jefimovitš — polkovnik; tema määramine Aleksander I poolt Semjonovski polgu ülemaks põhjustas polgus rahutusi.
Seslavin, Aleksander Nikititš (1780—1858) — vene kindral, sai tuntuks partisanisalga komandörina.
Sismondi, Jean Charles Léonard (1773—1842) — šveitsi majandusteadlane ning ajaloolane; väikekodanluse ideoloog.
Solfedžo — sõnadeta lauluharjutus.
Sotee — toit kastmes.
Staël, Germaine *(madame Staël)* (1766—1817) — prantsuse naiskirjanik.
Stein, Heinrich Friedrich Karl (1757—1831) — Preisi minister, Napoleoni poolt Saksamaalt välja aetuna elas 1809.—1812. a. Venemaal.
Sterne, Lawrence (1713—1768) — inglise kirjanik.
Stihhaarion — õigeusu vaimulike pikk, avarate varrukatega rüü.
Suza — prantsuse naiskirjanik, kirjutanud romaani kirjades «Amélie de Mansfeld».

Šatull — aardekastike.
Šifonjäär — väike kapp pesu või muude esemete paigutamiseks.
Šifr — keisrinna monogramm aumärgina parimaile tütarlaste instituudi lõpetajaile, ka kandsid õuedaamid oma seisuse tunnusena.
Šiskov, Aleksander Semjonovitš (1754—1841) — kirjanik ja riigitegelane, kõige reaktsioonilisemate aadlikihtide ideoloog.

Žaboo — pitsist või tüllist kroogitud särgi-rinnaesine.

Talleyrand, Charles Maurice (1754—1838) — Prantsusmaa välisminister Napoleoni ja Bourbonide ajal; ilma kindlate põhimõteteta poliitik, intrigant, kes astus salajastesse läbirääkimistesse vaenlastega.
Talma, François Joseph (1763—1826) — kuulus prantsuse näitleja.
Tatarinova, Jekaterina Filippovna (1783—1856) — lahkusuline; asutas 1817. a. Peterburis hlõstide sekti veidrate kombetalitustega ja ennustamistega.
Thiers, Adolphe (1797—1877) — prantsuse reaktsiooniline poliitik, demokraatia ja töölisklassi õel vaenlane; Napoleoni epohhi ajalugu käsitleva paljuköitelise teose autor. 1871. a. surus veriselt maha Pariisi kommuuni.
Thomas a Kempis (1379—1471) — katoliku preester, vaimulik kirjanik.
Tolstoi, Pjotr Aleksandrovitš (1761—1844) — kindral; juhatas 1805. a. dessantkorpust, mis võttis osa operatsioonidest Prantsusmaa vastu.
Tšekmen — kasakiinitaoline kaukaaslaste lühike kuub.
Tutolmin, Ivan Vassiljevitš (1751—1815) — kindralmajor; oli 1812. a. Moskva kasvatusmaja direktoriks.

«Vaene Liisa» — N. Karamzini novell.
Vahtmeister — ratsaväe allohvitseri-auaste.
Valujev, Pjotr Stepanovitš (1743—1814) — arheoloog, oli Kremli Relvapalati ülemaks.
Vassilissa Kožina (külavanema naine Vassilissa) — Smolenski kubermangu talunaine, 1812. a. partisanisõja kangelane.
Villeneuve, Pierre Charles (1763—1806) — prantsuse admiral. Sai hävitavalt lüüa Trafalgari merelahingus 1805. a., kus Inglise laevastikku juhatas Nelson, ja lõpetas oma elu enesetapmisega.
Volkonski, Pjotr Mihhailovitš (1776—1852) — kindralfeldmarssal, õukonna- ja apanaažiminister. (Apanaaž — valitsejasoo liikmete elatis.)
Vrbna, Rudolf (1761—1823) — austria riigimees.

Wimpfen, Max (1770—1851) — austria kindral, komandeeriti 1805. a. Kutuzovi staabi juurde.
Wintzingerode, Ferdinand (1770—1818) — ratsaväekindral, päritolult hessenlane. Teenis järgemööda prantsuse, austria, hesseni, vene ja jälle austria armees. 1812. a. astus jälle Vene teenistusse.
Wittgenstein, Ludwig Adolf Peter (1769—1843) — feldmarssal. 1812. a. sõjas juhatas korpust, mis kattis teed Peterburi.
Wolzogen, Ludwig Justus (1774—1845) — preisi kindral. 1807. aastast teenis vene kindralstaabi juures, aastast 1815 jälle preisi armees.
Württembergi hertsog (prints), Aleksander Friedrich (1771—1833) — Aleksander I onu.

Лев Николаевич Толстой
ВОЙНА И МИР
Том II
На эстонском языке
Оформление А. Хойдре
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetanud ühiskondlikus korras
E. Roomet
Kunstiline toimetaja R. Pangsepp
Tehniline toimetaja A. Tõnisson
Korrektorid A. Kalberg ja H. Kull

Ladumisele antud 5. V 1962. Trükkimisele antud 11. VI 1962. Paber 54:84, 1/16. Trükipoognaid 51. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 41,82. Arvestuspoognaid 44,41. Trükiarv 20 000. Tellimise nr. 1147. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 54/58.

Hind rbl. 1.25

7—3